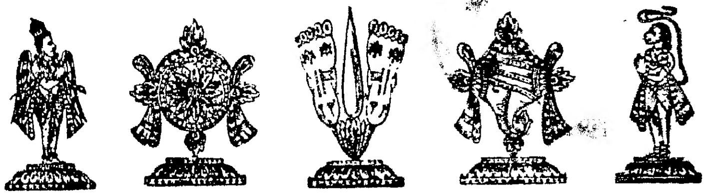
శ్రీమతే రామానుజాయ నమః

శ్రీ సీతాలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నహనుమత్సమేత

శ్రీరామచంద్రబ్రహ్మణే నమః

శ్రీవాల్మీకి మహర్షి ప్రణీతం

శ్రీరామాయణమ్

(యుద్ధకాండః)

(ద్విషష్టితమసర్గాదారాభ్య గ్రంథసమాప్తిపర్యంతం)

శ్రీగోవిందరాజీయవ్యాఖ్యోపేతం

శ్రీరామానుజీయ, తనిశ్లోకీ, తత్త్వదీపికా, తిలకవ్యాఖ్యానస్థైః

తత్తద్విశేషాంశైశ్చ సమలంకృతమ్.

ప్రకాశకః

శ్రీ త్రిదండి శ్రీమన్నారాయణరామానుజజీయర్ స్వామీ.

ముద్రణమ్:

విజయ ముద్రాశాలా, చిత్తూర్ 22 00

1974]

★

అథ ద్విషష్టితమ స్సర్గః

స తు రాక్షసశార్దూలో నిద్రామదసమాకులః,
రాజమార్గం శ్రియా జుష్టం యయౌ విపులవిక్రమః. ౧

రాక్షసానాం సహస్రైశ్చ వృతః పరమదుర్జయః,
గృహేభ్యః పుష్పవర్షేణ కీర్యమాణ స్తదా యయౌ. ౨

స హేమజాలవితతం భానుభాస్వరదర్శనమ్,
దదర్శ విపులం రమ్యం రాక్షసేంద్రనివేశనమ్. ౩

స త త్తదా సూర్య ఇవాభ్రజాలం ప్రవిశ్య రక్షోధిపతే ర్నివేశమ్,
దదర్శ దూరేఽగ్రజ మాసనస్థం స్వయంభువం శక్ర ఇవాసనస్థమ్. ౪

భ్రాతు స్స భవనం గచ్ఛన్ రక్షోగణసమన్వితమ్,
కుంభకర్ణః పదన్యాసై రకంపయత మేదినీమ్. ౫

సోఽభిగమ్య గృహం భ్రాతుః కక్ష్యా మభివిగాహ్య చ,
దదర్శోద్విగ్న మాసీనం విమానే పుష్పకే గురుమ్. ౬

అథ ద్విషష్టితమ స్సర్గః

అథ కుంభకర్ణం ప్రతి రావణస్య సాంత్వవచనం ద్విషష్టితమే సర్గే. (స త్విత్యాది.) నిద్రామదసమాకులః, నిద్రయా, అకాలోత్థితత్వే నానువర్తమానయా, మదేన మద్యపానకృతేన చ సమాకులః. గృహేభ్యః, నిర్గతే నేతి శేషః. ౨

(స హేమేతి.) సహేమజాలవితతం స్వర్ణమయగవాక్షవితతం, భానుభాస్వరదర్శనం, దృశ్యత ఇతి దర్శనం రూపం, భానువత్ ప్రకాశమాన మిత్యర్థః.

(స ఇతి.) దూరే కక్ష్యాంతరప్రదేశే, దదర్శ. ఉన్నతపుష్పకవత్త్వా దితి భావః. ౪—౬

అథ దృష్ట్వా దశగ్రీవః కుంభకర్ణ ముపస్థితమ్.
తూర్ణ ముత్థాయ సంహృష్ట స్సన్నికర్ష ముపానయత్. ౭

అథాసీనస్య పర్యంకే కుంభకర్ణో మహాబలః,
భ్రాతు ర్వవందే చరణౌ కిం కృత్య మితి చాబ్రవీత్. ౮

ఉత్పత్య చైనం ముదితో రావణః పరిషస్వజే,
స భ్రాత్రా సంపరిష్వక్తో యథావ చ్చాభినందితః,
కుంభకర్ణ శ్శుభం దివ్యం ప్రతిపేదే వరాసనమ్, ౯॥

స తదాసన మాశ్రిత్య కుంభకర్ణో మహాబలః.
సంరక్తనయనః కోపా ద్రావణం వాక్య మబ్రవీత్, ౧౦॥

కిమర్థ మహ మాదృత్య త్వయా రాజ న్విబోధితః.
శంస కస్మా ద్భయం తేఽస్తి కోఽద్య ప్రేతో భవిష్యతి, ౧౧॥

భ్రాతరం రావణః క్రుద్ధం కుంభకర్ణ మవస్థితమ్.
ఈషత్తు పరివృత్తాభ్యాం నేత్రాభ్యాం వాక్య మబ్రవీత్, ౧౨॥

అద్య తే సుమహాన్ కాల శ్శయానస్య మహాబల.
సుఖిత స్త్వం న జానీషే మమ రామకృతం భయమ్, ౧౩॥

(అథేతి.) సన్నికర్షం సమీపమ్. (అథేతి.) కృత్యం మయా కర్తవ్యమ్. ౭-౧౦॥

(కిమర్థ మితి.) ఆదృత్య. స్థితేనేతి శేషః. (శంసేతి) త మితి శేషః. ప్రేతో భవిష్యతి మృతో భవిష్యతి. ౧౧॥

(భ్రాతర మితి.) ఈషత్పరివృత్తాభ్యా మిత్యనేన ఈషత్ కోపో లక్ష్యతే. ౧౨॥

ఈషత్త్వమేవ వివృణోతి (అద్యేత్యాదినా.) సుమహాన్కాలః నవదినపరిమితః. గత ఇతి శేషః. ౧౩॥

(రావణేన కుంభకర్ణాయ రామం ప్రతి నివేదనమ్)

ఏష దాశరథీ రామ స్సుగ్రీవసహితో బలీ.
సముద్రం సబల స్తీర్త్వా మూలం నః పరికృంతతి, ౧౪౫

హంత పశ్యస్వ లంకాయాం వనా న్యుపవనాని చ.
సేతునా సుఖ మాగమ్య వానరై కార్ణవీకృతమ్, ౧౫౫

యే రక్షసాం ముఖ్యతమాః హతా స్తే వానరై ర్యుధి.
వానరాణాం క్షయం యుద్ధే న పశ్యామి కదాచన,
న చాపి వానరా యుద్ధే జితపూర్వాః కదాచన. ౧౬

త దేత ద్భయ ముత్పన్నం త్రాయ స్వేమాం మహాబల,
నాశయ త్వ మిమా నద్య తదర్థం బోధితో భవాన్. ౧౭

సర్వక్షపితకోశం చ సత్వ మభ్యవపద్య మామ్,
త్రాయ స్వేమాం పురీం లంకాం బాలవృద్ధావశేషితామ్. ౧౮

(ఏష ఇతి.) మూలం మూలబలం, పరికృంతతి బాధత ఇత్యర్థః. ౧౪౫

మూలకృంతన ముపపాదయతి (హంతేతి.) లంకాయాం వనాన్యుపవనాని చ సర్వం. సేతునా సుఖ మాగమ్య స్వనిర్మితసేతుమాత్రేణ సుఖమాగమ్య, రామేణ, వానరై కార్ణవీకృతం వానరరూపైకార్ణవీకృతం, పశ్యస్వ, ఆత్మనేపద మార్షం. యద్వా స్వలంకాయా మితి ఛేదః. ఆత్మీయలంకాద్వీప ఇత్యర్థః. ౧౫౫—౧౬

(త దితి.) తదేతత్ ఏతాదృశం. భయ ముత్పన్నం, అస్మాద్భయాదిమాం పురీం త్రాయస్వ ఇమాన్ వానరాన్నాశయ, తదర్థం నాశనార్థమ్. ౧౭

(సర్వక్షపితేతి.) సర్వక్షపితకోశం క్షపితసర్వైశ్వర్యం, "కోశోస్త్రీకుట్మలే ఖడ్గపిధానేఽర్థౌఘదివ్యయో" రిత్యమరః. అభ్యవపద్య, జానీహీ త్యర్థః. బాలవృద్ధావశేషితా మిత్యతిశయోక్తిః, మూలబలా ద్యుత్పాదనస్య వక్ష్యమాణత్వాత్. ౧౮

భ్రాతు రర్థే మహాబాహో కురు కర్మ సుదుష్కరమ్,
మయ్యేవం నోక్తపూర్వో హి కచ్చి ద్భ్రాతః పరంతప. ౨౦

త్వ య్యస్తి తు మమ స్నేహః పరా సంభావనా చ మే,
దైవాసురేషు యుద్ధేషు బహుశో రాక్షసర్షభ.
త్వయా దేవాః ప్రతివ్యూహ్య నిర్జితా శ్చాసురా యుధి, ౨౧

త దేత త్సర్వ మాతిష్ఠ వీర్యం భీమపరాక్రమ.
న హి తే సర్వభూతేషు దృశ్యతే సదృశో బలీ. ౨౨

కురుష్వ మే ప్రియహిత మేత దుత్తమం యథాప్రియం ప్రియరణబాంధవప్రియ,
స్వతేజసా విధమ సపత్నవాహినీం శరద్ఘనం పవన ఇవోద్యతో మహాన్. ౨౩

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, ద్విషష్టితమ స్సర్గః.

(భ్రాతు రితి.) కచ్చి దితి ప్రశ్నే. కదాచి దపి నోక్తపూర్వోఽసీ త్యర్థః. కశ్చి దితి పాఠే త్వదన్యః కశ్చిదపి నైవ ముక్తపూర్వ ఇత్యర్థః. ౨౦

(త్వయీతి.) సంభావనా ఆదరః, దైవాసురేషు దేవాసురసంబంధిషు. ప్రతివ్యూహ్య విభజ్య, అసురాః, అసురా అపీత్యర్థః. ౨౧

(తదేత దితి.) ఆతిష్ఠ అవలంబస్వ. ౨౨

(కురుష్వేతి.) యథాప్రియం యథాస్నేహం, ఆవయోః ప్రీత్యనురూప మిత్యర్థః. ౨౩

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే ద్విషష్టితమ స్సర్గః.

అథ త్రిషష్టితమ స్సర్గః

తస్య రాక్షసరాజస్య నిశమ్య పరిదేవితమ్,
కుంభకర్ణో బభాషేదం వచనం ప్రజహాస చ. ౧

దృష్టో దోషో హి యోఽస్మాభిః పురా మంత్రవినిర్ణయే,
హితేష్వనభియుక్తేన సోఽయ మాసాదిత స్త్వయా. ౨

శీఘ్రం ఖ ల్వభ్యుపేతం త్వాం ఫలం పాపస్య కర్మణః,
నిరయే ష్వేవ పతనం యథా దుష్కృతకర్మణః. ౩

ప్రథమం వై మహారాజ కృత్య మేత దచింతితమ్,
కేవలం వీర్యదర్పేణ నానుబంధో విచారితః. ౪

అథ త్రిషష్టితమ స్సర్గః.

అథ కుంభకర్ణబుద్ధి స్త్రిషష్టితమే సర్గే. (తస్యేత్యాది.) పరిదేవితం, పూర్వోక్తవచనానాం పరిదేవనతుల్యత్వాత్ పరిదేవితత్వమ్. కుంభకర్ణో వచనం బభాషే జహాస చేత్యత్ర వ్యత్యయః కార్యః. ఉక్త్వా జహాసేతివార్థః. ౧

(దృష్ట ఇతి.) పురా మంత్రనిర్ణయే క్రియమాణే, అస్మాభిః, యో దోషో దృష్టః శత్రుభి స్త్వాపత్ భవిష్యతీతి నిశ్చితః. హితేషు హితపరేషు, అనభియుక్తేన అసక్తేన, హితపరవచన మశృణ్వతే త్యర్థః. త్వయా సోఽయం దోష ఆసాదితః. పూర్వమేవ చింతితా విపత్ ప్రాప్తే త్యర్థః. (శీఘ్ర మితి.) పాపస్య సీతాహరణరూపస్య కర్మణః, ఫలం, త్వాం, శీఘ్రం అభ్యుపేతం ప్రాప్తమ్. "అత్యుత్కటైః పుణ్యపాపై రిహైవ ఫలమశ్నుత" ఇతి న్యాయాత్. అత్రోదాహరణమాహ (నిరయే ష్వితి.) దుష్కృతకర్మణః మహాపాతకినః పురుషాన్, నిరయేష్వేవ పతనం యథా ప్రాప్నోతి తద్వత్. ఏవకారే ణాపరిహార్యత్వ ముచ్యతే. ౨-౩

(ప్రథమ మితి.) హే మహారాజ, కేవలం వీర్యదర్పేణ, ఏతత్ కృత్యం సీతాహరణరూపం కార్యం, వై ప్రథమం సీతాహరణాత్ పూర్వం, న చింతితం, సాధ్వసాధువేతి త్వయా న విచారితం. అనుబధ్నాతీ త్యనుబంధః దోషోత్పాదః. 'దోషోత్పాదేఽనుబంధ స్స్యాది' త్యమరః ౪

యః పశ్చా త్పూర్వకార్యాణి కుర్యా దైశ్వర్య మాస్థితః,
పూర్వం చాపరకార్యాణి న స వేద నయానయౌ. ౫

దేశకాలవిహీనాని కర్మాణి విపరీతవత్,
క్రియమాణాని దుష్యంతి హవీం ష్యప్రయతే ష్వివ. ౬

త్రయాణాం పంచధా యోగం కర్మణాం యః ప్రపశ్యతి,
సచివై స్సమయం కృత్వా స సభ్యే వర్తతే పథి. ౭

ప్రథమం విచార్య పశ్చాత్ కర్మ కర్తవ్య మితి ప్రేక్షావతాం కృత్యం; త్వయా తు తద్విపరీతం కృత మిత్యాహ (య ఇతి.) ఐశ్వర్యం ఆస్థితః ప్రాప్తః, యః పుమాన్ పూర్వకార్యాణి కార్యారంభాత్ పూర్వం కర్తవ్యాని మంత్రణాదీని, కుర్యాత్. అపరకార్యాణి ఉత్తరకాలే విచార్యాణి చ. పూర్వం కుర్యాత్, సః నయానయౌ నీత్యనీతీ, న వేద. ౫

ఏవం దేశకాలానురోధేన కర్మ కర్తవ్య మిత్యుక్తం, తదననురోధే దోష మాహ (దేశేతి.) దేశకాలవిహీనాని క్రియమాణాని, అదేశే అకాలే చ కృతాని కర్మాణి, విపరీతవత్ దేశకాలవైకల్యాద్విపరీతకర్మాణీవ, అప్రయతేషు మంత్రానధ్యయనాదినా అపూతేషు, అపాత్రేషు హవీంషీవ దుష్యంతి, విఫలాని భవంతీ త్యర్థః. దేశకాలానురోధస్య ఫలమాహ (త్రయాణా మితి.) సచివైః మంత్రిభిస్సహ, సమయం నిశ్చయరూపం, సిద్ధాంతం కృత్వా, "సమయా శ్శపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద" ఇత్యమరః. త్రయాణాం ఉత్తమమధ్యమాధమకర్మణాం, తత్ర ఆత్మోదయపరజ్యానిసంభవసమయే క్రియమాణం దండోపయోగి యాన ముత్తమం కర్మ; ఆత్మపరయో ర్బలసామ్యే క్రియమాణం సంధానం మధ్యమం కర్మ; పరోదయాత్మజ్యానిసమయే క్రియమాణం దానపూర్వసమాశ్రయణమధమం కర్మ. తేషాం పంచధా యోగం. కర్మణా మారంభోపాయః. పురుషద్రవ్యసంపత్, దేశకాలవిభాగః, వినిపాతప్రతీకారః, కార్యసిద్ధి శ్చేత్యుక్తైః పంచభిర్యోగం. యద్వా. త్రయాణాం ఉత్తమమధ్యమాధమభావేన త్రివిధానాం కర్మణాం, పంచధా యోగం. దేశకాలాత్మద్రవ్యప్రయోజనసంబంధవశాత్ పంచవిధం సంబంధం. యః పశ్యతి, సః, సభ్యే సాధౌ, "సభ్య స్సామాజికే సాధౌ" ఇతి రత్నమాలా. పథి నీతిమార్గే, వర్తతే, సమ్యక్ నీతిఫలం ప్రాప్నోతీ త్యర్థః. ౬-౭

(కుంభకర్ణేన రావణాయ నీతిశాస్త్రబోధనమ్)

యథాగమం చ యో రాజా సమయం విచికీర్షతి,
బుధ్యతే సచివాన్ బుద్ధ్యా సుహృదశ్చానుపశ్యతి. ౮

ధర్మ మర్థం చ కామం చ సర్వాన్ వా రక్షసాం పతే,
భజేత పురుషః కాలే త్రీణి ద్వంద్వాని వా పునః. ౯

త్రిషు చైతేషు యచ్ఛ్రేష్ఠం శ్రుత్వా తన్నావబుధ్యతే,
రాజా వా రాజమాత్రో వా వ్యర్థం తస్య బహుశ్రుతమ్. ౧౦

(యథాగమ మితి.) యథాగమం నీతిశాస్త్ర మనతిక్రమ్య, యో రాజా, సమయం కార్యనిర్ణయం, చికీర్షతి, సచివాంశ్చ బుధ్యతే, సచివైస్సహాలోచయతీతి యావత్. సుహృదశ్చానుపశ్యతి. సుహృద్భిస్సహ విచారయతీతి యావత్. స సభ్యే పథి వర్తత ఇతి పూర్వేణాన్వయః. ౮

(ధర్మ మితి.) ధర్మ మర్థం కామం చ ప్రత్యేకం వా, త్రీణి ద్వంద్వాని వా. ధర్మార్థౌ, అర్థధర్మౌ, కామార్థౌ వా, సర్వాన్ వా, కాలేషు విహితేషు ప్రాతర్మధ్యాహ్నసాయాహ్నేషు భజేత, అకాలే న సేవేతేతి భావః. ఏత దుక్తం భవతి - ప్రాతఃకాలే ధర్మో విహితః తం తదా సేవేత, మధ్యాహ్నే అర్థో విహితః తం తదా సేవేత, సాయంకాలే కామో విహితః తం తదా సేవేతేతి. యద్వా, ప్రాతఃకాలే స్వకాలవిహితం ధర్మం, మధ్యాహ్నే విహిత మర్థం చ సేవేత. మధ్యాహ్నే స్వకాలవిహిత మర్థం ప్రాత ర్విహితం ధర్మం చ సేవేత, సాయంకాలే స్వకాలవిహితం కామం మధ్యాహ్నవిహిత మర్థం చ సేవేత. అథవా, సాయంకాలే స్వవిహితం కామం ప్రాతర్మధ్యాహ్నయో ర్విహితౌ ధర్మార్థౌ చ సేవేత. కేవలకామం సర్వకాలేష్వపి సేవమానః పురుషాధమ ఏవే త్యభిసంధిః. ౯

ఏవం కర్తవ్య ముక్త్వా తదకర్తారం నిందతి (త్రిష్వితి.) ఏతేషు పూర్వోక్తేషు, త్రిషు భజనేషు ధర్మార్థకామేషు వా, యచ్ఛ్రేష్ఠం ప్రత్యేకభజనం, ధర్మో వా, తచ్ఛ్రుత్వా, యో రాజా వా రాజమాత్రో వా రాజసదృశో వా, న బుధ్యతే ఆచరితుం న జానాతి, తస్య బహుశ్రుతం శాస్త్రశ్రవణం, వ్యర్థం, అనుష్ఠానపర్యవసానాభావా దితి భావః. ఏవం సామాన్యరూపయా అప్రస్తుతప్రశంసయా త్రివర్గేషు శ్రేష్ఠం ధర్మం పరిత్యజ్య జఘన్యం కామ మేవాశ్రితస్య తే శాస్త్రశ్రవణం సముద్రఘోషమాత్ర మాసీ దితి ప్రస్తుతోఽర్థోఽవగమ్యతే. ౧౦

ఉపప్రదానం సాంత్వం వా భేదం కాలే చ విక్రమమ్,
యోగం చ రక్షసాం శ్రేష్ఠ తా వుభౌ చ నయానయౌ. ౧౧

కాలే ధర్మార్థకామాన్ య స్సమ్మంత్ర్య సచివై స్సహ,
నిషేవే తాత్మవాన్ లోకే న స వ్యసన మాప్నుయాత్. ౧౨

హితానుబంధ మాలోచ్య కార్యాకార్య మిహాత్మనః,
రాజా సహార్థతత్త్వజ్ఞై స్సచివై స్స హి జీవతి. ౧౩

అనభిజ్ఞాయ శాస్త్రార్థాన్ పురుషాః పశుబుద్ధయః,
ప్రాగల్భ్యా ద్వక్తు మిచ్ఛంతి మంత్రే ష్వభ్యంతరీకృతాః. ౧౪

అకాలే కామ ఇవ కాలే విక్రమోఽపి త్యాజ్య ఇత్యాహ (ఉపప్రదాన మిత్యాది) శ్లోకద్వయేన. కాలే తత్తదుచితకాలే, ఉపప్రదానం ప్రతిపక్షిణ స్సమీపం గత్వా ద్రవిణాదిప్రదానం, సాంత్వం సమీచీనభాషణం, భేదం మిత్రాదివర్గస్య ద్వైధీకరణం, విక్రమం దండం చ, ప్రత్యేకం తేషాం యోగం సమవాయం చ, తౌ పూర్వోక్తౌ, నయానయౌ తేషాం నిర్వాహప్రకారాన్ ధర్మార్థకామాంశ్చ సచివై స్సంమంత్ర్య, కాలే పూర్వోక్తకాలే, ఆత్మవాన్ వశీకృతమనస్కః, యో నిషేవేత స లోకే వ్యసనం నాప్నుయాత్. ౧౧-౧౨

(హితేతి.) అత్ర కార్య మిత్యధ్యాహారః. నిషేవేతే త్యనుషంగః. యో రాజా అర్థతత్త్వజ్ఞై స్సహ, హితానుబంధం హితోదర్కం, ఆత్మనః కార్యాకార్యం కర్తవ్యాకర్తవ్యం, ఆలోచ్య నిశ్చిత్య, కార్య మేవ నిషేవేత, సః ఇహ లోకే జీవతీత్యర్థః. హీ త్యనేనాయ మర్థో లోకప్రసిద్ధ ఇత్యవగమ్యతే. హితానుబంధకార్యాకార్యానాలోచనాత్ తవేదం వ్యసన మాపన్న మితి భావః. ౧౩

ఏవం సామాన్యేన రాజాన మధిక్షిప్య మంత్రిణో ప్యధిక్షిపతి (అనభిజ్ఞాయేతి.) శాస్త్రార్థాన్ నీతిశాస్త్రార్థాన్, అనభిజ్ఞాయ గురుముఖా దశ్రుత్వా, వేషేణ పురుషాః, పశుబుద్ధయః ఆహారనిద్రాదిమాత్రాభిజ్ఞాః, భ్రాంతేన రాజ్ఞా, మంత్రేషు రాజకార్యవిచారేషు, అభ్యంతరీకృతాః మంత్రయితృత్వేన సంవృతా స్సంతః, ప్రాగల్భ్యాత్ ఊహాపోహౌ వినా కేవలధార్ష్ట్యాత్, వక్తు మిచ్ఛంతి, న తు సమ్యక్ సంగతం నిశ్చిత్య వదంతీత్యర్థః. ౧౪

(కుంభకర్ణేన నీతిశాస్త్రబోధనమ్)

అశాస్త్రవిదుషాం తేషాం న కార్య మహితం వచః,
అర్థశాస్త్రానభిజ్ఞానాం విపులాం శ్రియ మిచ్ఛతామ్. ౧౫

అహితం చ హితాకారం ధార్ష్ట్యా జ్జల్పంతి యే నరాః,
అవేక్ష్య మంత్రబాహ్యా స్తే కర్తవ్యాః కృత్యదూషణాః. ౧౬

వినాశయంతో భర్తారం సహితా శ్శత్రుభి ర్బుధైః,
విపరీతాని కృత్యాని కారయం తీహ మంత్రిణః. ౧౭

తాన్ భర్తా మిత్రసంకాశా నమిత్రాన్ మంత్రనిర్ణయే,
వ్యవహారేణ జానీయా త్సచివా నుపసంహితాన్. ౧౮

(అశాస్త్రేతి.) శాస్త్రానభిజ్ఞానాం తేషాం మంత్రిణాం అహితం వచః అర్థశాస్త్రానభిజ్ఞానాం అథాపి విపులాం శ్రియ మిచ్ఛతాం రాజ్ఞాం న కార్యం, రాజభి స్తదుక్తప్రకారో నానుష్ఠేయ ఇత్యర్థః. ౧౫

న కేవలం తద్వచనాశ్రవణం మంత్రేషు బహిష్కార్యా శ్చ త ఇత్యాహ (అహిత మితి.) వస్తుతః అహితం హితాకారం హితమివాపాతతః ప్రతీయమాన మర్థం, ధార్ష్ట్యాత్ శాస్త్రజ్ఞానం వినా కేవలప్రాగల్భ్యాత్, యే జల్పంతి అక్రమేణ వదంతి, కృత్యదూషణాః కార్యదూషకా స్తే, అవేక్ష్య పూర్వ మేవ పరీక్ష్య, మంత్రబాహ్యాః మంత్రబహిర్భూతాః కర్తవ్యాః. ౧౬

న కేవల మహితవచనం, విపరీతం చ కుర్వంతీత్యాహ (వినాశయంత) ఇత్యాది. మంత్రిణః దుర్మంత్రిణః, బుధైః ఉపాయజ్ఞైః శత్రుభిః, సహితాః ప్రేరితాః, వినాశయంతః వినాశార్థం, ఇహ ప్రయోజనే విషయే, విపరీతాని విపరీతఫలకాని కృత్యాని, భర్తారం కారయంతి. దుర్మంత్రిత్వనిర్ణయోపాయ మాహ (తా నితి.) ఉపసంహితా నుపజాపితాన్, ఉత్కోచప్రదానాదినా శత్రుభి ర్భేదం ప్రాపితాన్. మిత్రసంకాశాన్ మిత్రవ ద్భావయతః, కార్యతోఽమిత్రాన్ సచివాన్, వ్యవహారేణ వ్యామిశ్రభాషణేన జానీయాత్. ౧౭ — ౧౮

చపల స్యేహ కృత్యాని సహసాఽనుప్రధావతః,
ఛిద్ర మన్యే ప్రపద్యంతే క్రౌంచస్య ఖ మివ ద్విజాః. ౧౯

యో హి శత్రు మభిజ్ఞాయ నాత్మాన మభిరక్షతి,
అవాప్నోతి హి సోఽనర్థా౯ స్థానా చ్చ వ్యవరోప్యతే. ౨౦

యదుక్త మిహ తే పూర్వం క్రియతా మనుజేన చ,
త దేవ నో హితం కార్యం య దిచ్ఛసి చ త త్కురు. ౨౧

త త్తు శ్రుత్వా దశగ్రీవః కుంభకర్ణస్య భాషితమ్,
భ్రుకుటిం చైవ సంచక్రే క్రుద్ధ శ్చైన మభాషత. ౨౨

స్వయ మసమర్థాః విపరీతబుద్ధయో మంత్రిణః కిం కరిష్యం తీత్యత్రాహ (చపలస్యేతి.) ఇహ ప్రస్తుతే కార్యే విషయే, కృత్యాని ఉపసంహిత మంత్రిప్రేరితాని కార్యాణి, సహసా అచిరేణ. అనుప్రధావతః దుర్మంత్రిషు మంత్రిత్వమనుసరతః. చపలస్య యుడితి కార్యే ప్రవర్తమానస్య రాజ్ఞః, ఛిద్రం రంధ్రం. అన్యే శత్రవః. క్షిప్రం. ప్రపద్యంతే స్వీకుర్వంతి. కథ మివ, ద్విజాః పక్షిణః. 'దంతవిప్రాండజా ద్విజా' ఇత్యమరః. క్రౌంచస్య స్కందశక్తి విదారితస్య క్రౌంచాఖ్యపర్వతస్య. ఖ మివ. పండితా శ్శత్రవః. ఉత్కోచప్రదానాదినా వశీకృతై ర్మంత్రిభిః. కుత్ర చి చ్చాపలకార్యే రాజానం ప్రాపయ్య త దేవ రంధ్ర మాసాద్య అంతః ప్రవిశంతీతి భావః. ౧౯

ఏవం కపటవృత్తే శ్శత్రో స్స్వరూపాపరిజ్ఞానే రాజా విపద్యత ఇత్యాహ (యో హీతి.) యో హి రాజా, శత్రుం వంచనపరం, అవిజ్ఞాయ మంత్రవ్యవహారాదినా అవిజ్ఞాయ, ఆత్మానం చ నాభిరక్షతి దుర్మంత్రినిరాసాదినా నాత్మానం ప్రకృతౌ స్థాపయతి సోఽనర్థా నవాప్నోతి. స్థానాత్ రాజాసనాత్, వ్యవరోప్యతే ప్రచ్యావ్యతే, ఇయతా గ్రంథేన తవ కామవ్యసనాత్ కుమంత్రివచనా చ్చేయ మాప దితి దర్శితమ్. ౨౦ — ౨౧

(త త్త్వితి.) క్రుద్ధ స్స౯ భ్రుకుటిం ఊర్ధ్వీకృతభ్రువం చక్రే ఏవ మభాషత చేత్యన్వయః. ౨౨

(కుంభకర్ణేన నీతిశాస్త్రబోధనమ్)

మాన్యో గురు రివాచార్యః కిం మాం త్వ మనుశాససి.
కి మేవం వాక్ర్శమం కృత్వా కాలే యుక్తం విధీయతామ్. ౨౩

విభ్రమా చ్చిత్తమోహా ద్వా బలవీర్యాశ్రయేణ వా,
నాభిపన్న మిదానీం య ద్వ్యర్థా స్తస్య పునః కథాః. ౨౪

అస్మి న్కాలే తు య ద్యుక్తం త దిదానీం విధీయతామ్,
గతం తు నానుశోచంతి గతం తు గత మేవ హి. ౨౫

మమాపనయజం దోషం విక్రమేణ సమీకురు,
యది ఖ ల్వస్తి మే స్నేహో విక్రమం వావగచ్ఛసి.

(మాన్య ఇతి.) హే కుంభకర్ణ, త్వం మాన్యః బహుమానార్హః, ఆచార్యః ఆచారప్రవర్తకః. గురు రివ మాం మాన్య మాచార్యం గురుం. అనుశాససి శిక్షసే, ఆర్ష శ్శప్. వైపరీత్య మేవాచర సీత్యర్థః. ఏవం వచనం తవాయుక్త మితి భావః. అఫలం చేదం వచన మిత్యాహ (కిమేవ మితి) ఏవం ఉక్తప్రకారేణ, వాక్ఛ్రిమం కృత్వా, ప్రయాసైకఫలాం వాచ ముక్త్వే త్యర్థః. కిం ఫలం. కి మపి ప్రయోజనం నాస్తీ త్యర్థః. నీతికాలస్యాతీతత్వా దితి భావః. కాలే నయమార్గాతీతకాలే. య ద్యుక్తపరాక్రమరూపం తత్ విధీయతామ్. ౨౩

పూర్వ మనాలోచ్య కృతస్య నిమిత్తమాహ (విభ్రమా దితి.) విభ్రమాత్ అనీతౌ నీతి బుద్ధ్యా, చిత్తమోహాత్ జ్ఞానా నుదయాత్, బలవీర్యాశ్రయేణ బలవీర్యయో రాశ్రయణేన, గర్వేణేతి యావత్, యత్కార్యం నాభిపన్నం న కృతం, తస్య పునః కథాః పునః పునః కథనాని, ఇదానీ మతీతకాలే వ్యర్థాః. ౨౪

(అస్మి న్నితి.) ఇదానీం సద్యః, గతం తు గత మేవ, న తత్పున రాయాస్య తీతి భావః. ౨౫

(మమేత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. దోషం వైషమ్యం. శత్రుభి రాక్రమణ మితి యావత్ సమీకురు సమతయా కురు, వైషమ్యసమతానామ వైషమ్యనాశ ఏవ. ఖలు వాక్యాలంకారే. మే మయి, యది స్నేహోఽస్తి స్వకీయం విక్రమం యది వా అవగచ్ఛసి; స్వపరాక్రమ మజ్ఞాత్వైవ

యది వా కార్య మేత త్తే హృది కార్యతమం మతమ్, ౨౬॥

స సుహృ ద్యో విపన్నార్థం దీన మభ్యవపద్యతే.
స బంధు ర్యోఽపనీతేషు సాహాయ్యా యోపకల్పతే, ౨౭॥

త మథైవం బ్రువాణం తు వచనం ధీరదారుణమ్.
రుష్టోఽయ మితి విజ్ఞాయ శనైః శ్లక్ష్ణ మువాచ హ, ౨౮॥

అతీవ హి సమాలక్ష్య భ్రాతరం క్షుభితేంద్రియమ్.
కుంభకర్ణ శ్శనై ర్వాక్యం బభాషే పరిసాంత్వయన్, ౨౯॥

అలం రాక్షసరాజేంద్ర సంతాప ముపపద్యతే.
రోషం చ సంపరిత్యజ్య స్వస్థో భవితు మర్హసి, ౩౦॥

సేత్యుపన్యాస స్త్వయాకృత ఇతి భావః. ఏతత్ యుద్ధరూపం కార్యం తే హృది కార్యతమం అవశ్యకర్తవ్యం, మతం ఇష్టం, అవశ్యకర్తవ్యత్వేన మన్యసే చేదిత్యర్థః. తదా సమీకుర్విత్యన్వయః. ౨౬॥

ఇదానీం సాహాయ్యాకరణే తవ బంధుత్వ మేవ భజ్యేతేతి సదృష్టాంత మాహ (స ఇతి.) విపన్నార్థం విపన్న శ్శంకితాపాయః, అర్థః ప్రయోజనం యస్య తం, దీనం మలినమనస్కం పురుషం. య స్సుహృత్ అభ్యవపద్యతే అభితః ప్రాప్నోతి, సదా సన్నిధత్త ఇత్యర్థః. స ఏవ సుహృత్, యో బంధుః, అపనీతేషు విషమితనీతిషు పురుషేషు, సాహాయ్యా యోపకల్పతే సాహాయ్యాయ ప్రభవతి, స ఏవ బంధుః, సర్వం వాక్యం సావధారణ మితి న్యాయాత్. ౨౭॥

(త మితి.) ధీరదారుణం, 'యది వా కార్య' మిత్యుక్త్యా ధీరం, 'సుహృది' త్యాద్యుక్త్యా దారుణం నిష్ఠురం, రుష్టోఽయ మితి విజ్ఞాయ, భ్రుకుటిబంధనే నానుమా యేత్యర్థః. ౨౮॥

ఉక్తమే వార్థం ప్రపంచయన్నాహ (అతీవేతి.) అతీవ క్షుభితేంద్రియ మిత్యనేన రుష్టపదం వ్యాఖ్యాతం, పరిసాంత్వయ న్నిత్యనేన శ్లక్ష్ణపదమ్. ౨౯॥

(అల మితి.) తే త్వయా. సంతాపం ఉపపద్య ప్రాప్య, అలం, సంతాపో న కర్తవ్య ఇత్యర్థః. 'అలం ఖల్వోః ప్రతిషేధయోః ప్రాచాం క్త్వే' తి క్త్వాప్రత్యయః. స్వస్థో భవ, స్వర్గస్థో భవేత్యర్థాంతరమ్. ౩౦॥

(కుంభకర్ణేన రావణసాంత్వనమ్)

నైత న్మనసి కర్తవ్యం మయి జీవతి పార్థివ.
త మహం నాశయిష్యామి యత్కృతే పరితప్యసే. ౩౧॥

అవశ్యం తు హితం వాచ్యం సర్వావస్థం మయా తవ,
బంధుభావా దభిహితం భ్రాతృస్నేహా చ్చ పార్థివ. ౩౨॥

సదృశం య త్తు కాలేఽస్మిన్ కర్తుం స్నిగ్ధేన బంధునా.
శత్రూణాం కదనం పశ్య క్రియమాణం మయా రణే, ౩౩॥

* అద్య పశ్య మహాబాహో మయా సమరమూర్ధని.

(నైత దితి.) నైత న్మనసి కర్తవ్యం 'విభ్రమా చ్చిత్తమోహాద్వే' త్యుక్తం మనసి న కర్తవ్య మిత్యర్థః. యత్కృతే యస్య రామస్య। కృతే. అర్థాంతరం తు మయి జీవతి సతి ఏతన్మనసి న కర్తవ్యం, యద్యహం జీవిష్యామి తదా ఏవం న కర్తవ్యం, అహ మేవ న జీవిష్యా మీత్యర్థః. యత్కృతే యస్య మమ కృతే. పరితప్యసే అయం సుఖేన జీవన్ మత్కార్యం న కరోతీతి పరితప్తోఽసి తం మాం రామేణ నాశయిష్యా మీతి. ౩౧॥

తర్హి కిమర్థ మేవ ముక్త మిత్యత్రాహ (అవశ్య మిత్యాది.) బంధుభావాత్ సామాన్య స్నేహాత్ విశేషతో భ్రాతృస్నేహా చ్చ. సర్వావస్థం. రోషహర్షాదిసర్వావస్థావస్థిత మిత్యర్థః. అవశ్యం వాచ్యం తే హితం మయాఽభిహితమ్. ౩౨॥

(సదృశ మితి.) అస్మిన్ కాలే ఆపత్కాలే, స్నిగ్ధేన బంధునా, యత్కర్తుం సదృశం యుక్తం, తాదృశం కదనం మయా క్రియమాణం పశ్య. అత్ర శత్రుకర్తృకం కదన మిత్యర్థాంతరమ్. ౩౩॥

(అద్యేతి.) అర్థాంతరం, హే పర జ్యేష్ఠ, మయా సహ సమరమూర్ధని హతే భగ్నే

---

* 'అద్య పశ్య మహాబాహో మయా సమరమూర్ధనీ' త్యారభ్య శ్రీరామ ముద్దిశ్య కుంభకర్ణోక్తపరుషవాక్యానాం ప్రాతీతికార్థ స్స్పష్టః. వస్తుత స్తు, య ద్యపి కుంభకర్ణో రావణప్రీతయేఽపి వా, శ్రీరామనిష్ఠురభాషణే ప్రీతయేఽపి వా ప్రవృత్తః, అథాపి కుంభకర్ణవాణీ ప్రకారాంతరేణ నిస్సరతి- అద్య పశ్య మహాబాహో మయేత్యాదినా. 'శత్రూణాం కదనం పశ్య। క్రియమాణం మయే' త్యుక్తం

హతే రామే సహ భ్రాత్రా ద్రవంతీం పరవాహినీమ్, ౩౪॥

అద్య రామస్య త ద్దృష్ట్వా మయాఽఽనీతం రణా చ్ఛిరః.
సుఖీ భవ మహాబాహో సీతా భవతు దుఃఖితా, ౩౫॥

అద్య రామస్య పశ్యంతు నిధనం సుమహత్ప్రియమ్.
లంకాయాం రాక్షసా స్సర్వే యే తే నిహతబాంధవాః, ౩౬॥

అద్య శోకపరీతానాం స్వబంధువధకారణాత్.
శత్రో ర్యుధి వినాశేన కరో మ్యాస్రప్రమార్జనమ్, ౩౭॥

సతి, రామే రామనిమిత్తం, ద్రవంతీం ఆగచ్ఛంతీం, వాహినీం పశ్యేతి. ౩౪॥

(అద్య రామస్యేతి.) అర్థాంతరం, మయా సహ రామస్య రణా ద్ధేతోః, ఆనీతం దూరే క్షిప్తం, శిరః మచ్ఛిరః, దృష్ట్వా సుఖీ భవ, తదానీం మయి రోషత్యాగా దితి భావః. సీతా దుఃఖితా భవతు, సర్వలోకమాతృత్వా దితి భావః. ౩౫॥

(అద్య రామస్య పశ్యంత్వితి.) అర్థాంతరం. రామస్యేతి కర్తరి షష్ఠీ. రామకర్తృకం మన్నిధనం. యే నిహతబాంధవాః తే రాక్షసాః పశ్యంతు, 'న దుఃఖం పంచభి స్సహే' తి న్యాయా దితి భావః. ఉత్తరశ్లోకేఽప్యేవ మేవ యోజనా. ౩౬॥—౩౭॥

త్వయా. త దయుక్తం, కింతు సీతా దుఃఖసంపాదకరామహననే నాస్మదాదీన్ విశోకాన్ కుర్వితి రావణశంకాయాం తన్న శక్య మితి వ్యంగ్యోక్త్యా పరిహరతి అద్య పశ్యేతి సార్ధశ్లోకచతుష్టయేన. వ్యంగ్యోక్త్యర్థం. ఏషు శ్లోకేషు విద్యమానక్రియాపదానాం వీప్సాఽనుసంధేయా. తదిత్థం యోజనా. రామే హతే సతి, ద్రవంతీం హరివాహినీం అద్య పశ్య, పశ్య రణా దానీతం రామస్య శిరో దృష్ట్వా త్వం సుఖీ భవ సుఖీ భవ, సీతా దుఃఖితా భవతు భవతు, శత్రుపక్షే హతే సతి, తే శోకో న భవిష్యతి న భవిష్యతి, లంకాయాం యే హతబాంధవా రాక్షసాః తే రామనిధనం పశ్యంతు పశ్యంతు, శోకపరీతానాం అస్రప్రమార్జనం కరోమి కరోమి, అతః హే భ్రాతః రావణ, ఏత త్సర్వం న సంగత మితి భావః. కిం చ అయం దుష్టరాక్షససమాగమః త్వద్వధాయ భవిష్య తీత్యాశయే నాహ కథ మితి. కథం, కథంచి దిత్యర్థః. మయా రక్షితోపి త్వం దాశరథిం జిఘాంసుభిః రాక్షసైః, వధ్యస ఏవేతి సంబంధః.

(కుంభకర్ణేన రావణసాంత్వనమ్)

అద్య పర్వతసంకాశం ససూర్య మివ తోయదమ్.
వికీర్ణం పశ్య సమరే సుగ్రీవం ప్లవగోత్తమమ్, ౩౮॥

కథం త్వం రాక్షసై రేభి ర్మయా చ పరిరక్షితః.
జిఘాంసుభి ర్దాశరథిం వధ్యసే త్వ మిహానఘ, ౩౯॥

అథ పూర్వం హతే తేన మయి త్వాం హంతి రాఘవః.
నాహ మాత్మని సంతాపం గచ్ఛేయం రాక్షసాధిప, ౪౦॥

కామం త్విదానీ మపి మాం వ్యాదిశ త్వం పరంతప.
న పరః ప్రేషణీయ స్తే యుద్ధా యాతులవిక్రమ, ౪౧॥

(అద్యేతి.) ససూర్య మివ తోయద మితి. రుధిరాక్తతయా ససూర్యప్రకాశం మేఘ మివ స్థిత మిత్యర్థః. ౩౮॥

(కథ మితి.) ససైన్యం దాశరథిం జిఘాంసుభిః ఏభిః రాక్షసైః మయా చ పరిరక్షిత స్త్వం కథం రామేణ వధ్యస ఇతి యోజనా. అర్థాంతరం, జిఘాంసుభిః హననేచ్ఛామాత్రవద్భిః, పరాక్రమా సమర్థై రిత్యర్థః. కథం పరిరక్షితః, ప్రత్యుత వధ్యస ఇతి. అత్ర విభీషణః క్వ గత ఇతి కుంభ కర్ణస్య ప్రశ్నః, మయా ధిక్కృతో గత ఇతి రావణ స్యోత్తరం చ క్వచిత్ కోశే దృశ్యతే. తత్ పూర్వాపరవిరుద్ధమ్. (అథేతి.) అత్ర అథశబ్దః ప్రక్రమాంతరే మయి హతే సతి హి పశ్చాత్త్వాం రామో హంతి హనిష్యతి, అహం చ ఆత్మని స్వస్మిన్ సంతాపం శత్రుపరిభవజం న కదాచి దపి గచ్ఛేయమ్, న కేనచి ద్ధంతుం శక్య ఇత్యర్థః. అతః కుత స్తే భయ మితి భావః. అర్థాంతరం అహ మాత్మని విషయే సంతాపం, న గచ్ఛేయం న గచ్ఛామి 'వ్యత్యయో బహుళ' మితి లకారవ్య త్యయః. మన్నిధనం నానుశోచామీత్యర్థః. కిం తు మయి హతే సతి, అథ రాఘవ స్త్వాం హంతి హనిష్యతీతి సంతాపం గచ్ఛామీతి. ౪౦॥

(కామ మితి.) ఇదానీ మపి ఇదానీ మేవ, యుద్ధాయ వ్యాదిశ, తే త్వయా, పరః అన్యః. న ప్రేషణీయః. ౪౧॥

అహ ముత్సాదయిష్యామి శత్రూం స్తవ మహాబల. ౪౨

యది శక్రో యది యమో యది పావకమారుతౌ,
తా నహం యోధయిష్యామి కుబేరవరుణా వపి. ౪౩

గిరిమాత్రశరీరస్య శితశూలధరస్య మే,
నర్దత స్తీక్ష్ణదంష్ట్రస్య బిభీయా చ్చ పురందరః. ౪౪

అథవా త్యక్తశస్త్రస్య మృద్నత స్తరసా రిపూన్,
న మే ప్రతిముఖే స్థాతుం కశ్చి చ్ఛక్తో జిజీవిషుః. ౪౫

నైవ శక్త్యా న గదయా నాసినా నిశితై శ్శరైః,
హస్తాభ్యా మేవ సంరబ్ధో హనిష్యా మ్యపి వజ్రిణమ్. ౪౬

* యది మే ముష్టివేగం స రాఘవోఽద్య సహిష్యతే,
తతః పాస్యంతి బాణౌఘాః రుధిరం రాఘవస్య తు. ౪౭

(అహ) మిత్యర్థ మేకం వాక్యమ్. ౪౨.

ఉక్తం వివృణోతి (య దీతి.) ౪౩—౪౪

(అథవేతి.) మృద్నతః ప్రహరతః, ప్రతిముఖే అగ్రే. ౪౫—౪౬.

(యదీతి.) రామః ప్రథమం మే ముష్టిప్రహార మేవ న సహిష్యతే, కుతో మాం ప్రహరిష్యతీతి భావః. ౪౭

---

* రామానుజీయం. (య దీతి.) రాఘవో ముష్టివేగం యది సహిష్యతి, తతః రాఘవస్య బాణౌఘాః, మే రుధిరం పాస్యంతి, రాఘవో ముష్టివేగం న సహిష్యత ఇతి భావః.

(కుంభకర్ణస్య వీరాలాపాః)

చింతయా బాధ్యసే రాజన్ కిమర్థం మయి తిష్ఠతి,
సోఽహం శత్రువినాశాయ తవ నిర్యాతు ముద్యతః. ౪౮

ముంచ రామా ద్భయం రాజన్ హనిష్యా మీహ సంయుగే,
రాఘవం లక్ష్మణం చైవ సుగ్రీవం చ మహాబలమ్. ౪౯

హనుమంతం చ రక్షోఘ్నం లంకా యేన ప్రదీపితా,
హరీం శ్చాపి హనిష్యామి సంయుగే సమవస్థితాన్.
అసాధారణ మిచ్ఛామి తవ దాతుం మహద్యశః, ౫౦॥

యది చేంద్రా ద్భయం రాజన్ యది వా పి స్వయంభువః. ౫౧

అపి దేవా శ్శయిష్యంతే క్రుద్ధే మయి మహీతలే,
యమం చ శమయిష్యామి భక్షయిష్యామి పావకమ్. ౫౨

ఆదిత్యం పాతయిష్యామి సనక్షత్రం మహీతలే,
శతక్రతుం వధిష్యామి పాస్యామి వరుణాలయమ్.
పర్వతాం శ్చూర్ణయిష్యామి దారయిష్యామి మేదినీమ్, ౫౩॥

దీర్ఘకాలం ప్రసుప్తస్య కుంభకర్ణస్య విక్రమమ్.
అద్య పశ్యంతు భూతాని భక్ష్యమాణాని సర్వశః, ౫౪॥

(చింతయేతి.) ఉద్యతః అస్మీతి శేషః. ౪౮

(ముంచేత్యాది) సార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం. అర్థాంతరం రామాత్ భయం, అస్తీతి శేషః. హనిష్యా మీత్యేత న్ముంచేతి. దాతుం ఖండితు మిత్యర్థాంతరమ్. ౫౦॥

(యది చేత్యర్థం.) ఇంద్రాత్ స్వయంభువ శ్చ భయం యద్యస్తి త దపి మోచయిష్యా మీత్యుపస్కార్యమ్. ౫౧—౫౪॥

న న్విదం త్రిదివం సర్వ మాహారస్య న పూర్యతే. ౨౫

వధేన తే దాశరథే స్సుఖార్హం సుఖం సమాహ ర్తు మహం వ్రజామి,
నిహత్య రామం సహ లక్ష్మణేన ఖాదామి సర్వా న్హరియూథముఖ్యా న్. ౨౬

రమస్వ కామం పిబ చాగ్ర్యవారుణీం కురుష్వ కృత్యాని వినీయతాం జ్వరః,
మయాఽద్య రామే గమితే యమక్షయం చిరాయ సీతా వశగా భవిష్యతి. ౨౭

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, త్రిషష్టితమ స్సర్గః.

(న న్వితి.) త్రిదివం త్రిలోకీ. ఆహారస్య న పూర్యతే ఆహారాయ న పూర్యతే, న పర్యాప్త మిత్యర్థః. ౨౫

(వధేనేతి,) సుఖార్హం ఉత్తరోత్తరసుఖావహం. తే వధేన దాశరథే స్సుఖావహ మిత్యర్థాంతరమ్. ౨౬

(రమస్వేతి.) మయా నిమిత్తేన, రమ స్వేత్యాదౌ కాకుః. ఇయం అక్షయ మితి చ్ఛేదః. రామే విషయే గమితా ఇయం సీతా చిరాయ వశగా భవిష్య తీత్యర్థాంతరమ్. ౨౭

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే. యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, త్రిషష్టితమ స్సర్గః.

అథ చతుష్షష్టితమ స్సర్గః

తదుక్త మతికాయస్య బలినో బాహుశాలినః,
కుంభకర్ణస్య వచనం శ్రుత్వోవాచ మహోదరః. ౧

కుంభకర్ణ కులే జాతో ధృష్టః ప్రాకృతదర్శనః,
అవలిప్తో న శక్నోషి కృత్యం సర్వత్ర వేదితుమ్. ౨

న హి రాజా న జానీతే కుంభకర్ణ నయానయౌ,
త్వం తు కైశోరకా ద్ధృష్టః కేవలం వక్తు మిచ్ఛసి. ౩

స్థానం వృద్ధిం చ హానిం చ దేశకాలవిభాగవిత్,

అథ చతుష్షష్టితమ స్సర్గః

అథ మంత్రికృతానయ మసహమానో మహోదరః కుంభకర్ణం నిర్భర్త్సయతి (తదుక్త మిత్యాదినా.) ఉక్తం సూచనం వినా కంఠరవేణ దర్శితం అతికాయస్య మహాశరీరస్య. ప్రతివచనానర్హత్వ ద్యోతనాయ విశేషణాని. ౧

మంత్రిభి స్సహాఽవిచార్యైవ రావణే నాకార్యం కృతం. అహ మసహాయ ఏవ రామాదిభి ర్యోత్స్యామీతి య దుక్తం కుంభకర్ణేన త దుభయం దూషయితు మాహ (కుంభకర్ణేత్యాదినా) కులే జాతోఽపి. ప్రాకృతదర్శనః క్షుద్రబుద్ధిః. కేవలం ధృష్టః. న తు శాస్త్రజ్ఞ ఇత్యర్థః. అవలిప్తః గర్వితః, త్వం, సర్వత్ర కార్యే, కృత్యం మంత్రరూపం, త ద్వేదితుం న శక్నోషి. ౨

కేవలం వీర్యదర్పేణ నానుబంధో విచారితః, 'న స వేద నయానయా' విత్యాదినా రావణోద్దేశేన కుంభకర్ణోక్తం దూషయతి (నహీత్యాదినా) రాజా నయానయౌ న జానీత ఇతి న, జానీత ఏవే త్యర్థః. కిశోరో బాలః తస్య భావః కైశోరకం తస్మాత్ బాల్యాత్, కేవలం ధృష్టః న తు శాస్త్రజ్ఞానే నేతి భావః. ౩

(స్థాన మితి.) దేశకాలవిభాగవిత్ వివిక్తాదిమంత్రోచిత తద్భిన్నయోః దేశయోః తథా మంత్రోచితానుచితయో శ్చ కాలయో ర్విభాగం వేత్తీతి తథోక్తః. రాక్షసర్షభః రావణః, ఆత్మన

ఆత్మన శ్చ పరేషాం చ బుధ్యతే రాక్షసర్షభః. ౪

య త్త్వశక్యం బలవతా కర్తుం ప్రాకృతబుద్ధినా,
అనుపాసితవృద్ధేన కః కుర్యా త్తాదృశం బుధః. ౫

యాం స్తు ధర్మార్థకామాం స్త్వం బ్రవీషి పృథగాశ్రయాన్,
అనుబోద్ధుం స్వభావే తా న్నహి లక్షణ మస్తి తే. ౬

కర్మ చైవ హి సర్వేషాం కారణానాం ప్రయోజకమ్,
శ్రేయః పాపీయసాం చాత్ర ఫలం భవతి కర్మణామ్. ౭

శ్శత్రూణాం చ వృద్ధిం హానిం స్థానం సమతాం చ బుధ్యతే, రావణో దేశకాలవిభాగాద్యనభిజ్ఞ ఇతి త్వయోక్తం యుక్త మితి భావః. ౪

లోకే కాపురుషేణాపి యత్ కర్తు మనర్హం తాదృశం కర్మ వివేకీ రావణః కథం కుర్యా దిత్యభిప్రేత్యాహ (య త్త్వితి.) బలవతా కేవలశౌర్యావలంబినా, ప్రాకృతబుద్ధినా యత్ కర్తుం శక్యం తాదృశం కర్మ, బుధః కః కుర్యాత్ న కో పి కుర్యాత్, కిముత రావణ ఇతి భావః. ౫

ధర్మాధర్మయో ర్హితాహితసాధనత్వం నిశ్చిత్య, 'శీఘ్రం ఖ ల్వభ్యుపేతం త్వాం ఫలం పాపస్య కర్మణ' ఇత్యాదినా సీతాహరణరూపాత్ పాపా త్తవాయ మనర్థః ప్రాప్త ఇతి య దుక్తం కుంభకర్ణేన త దపి ధర్మాఽధర్మయో ర్హితాఽహితఫలనియమాభావా న్న సంగచ్ఛత ఇతి ప్రతిపాదయితు మాహ (యాం స్త్విత్యాదినా.) పృథగాశ్రయాన్ పృథక్కారణాన్ భిన్నఫలాన్, ధర్మార్థకామాన్ బ్రవీషి, తాన్ స్వభావే అనుబోద్ధుం స్వరూపతో జ్ఞాతుం, లక్షణం లక్ష్యతేఽనేనేతి లక్షణం ప్రమాణం, తవ నా స్తీ త్యర్థః. సుఖఫలద యాగాదిధర్మానుష్ఠానదశాయాం తాత్కాలిక శరీరాయాసజనితదుఃఖదర్శనాత్, దుఃఖజనకపరద్రవ్యాపహరణాద్యధర్మాచరణసమయే తాత్కాలిక సుఖదర్శనాచ్చ. అర్థకామయోరప్యేవం దర్శనా చ్చ కర్మణా మనియతఫలకత్వా న్నియతఫలకత్వేన కించిత్ ప్రమాణ ముపలభ్యత ఇత్యర్థః. ౬

తదేవ ప్రదర్శయతి (కర్మచేత్యాదినా.) సర్వేషాం కారణానాం స్వర్గనరకరూపాణాం ఫలానాం కర్మైవ, ప్రయోజకం సాధకం జాత్యేకవచనం. కింతు, అత్ర కర్మజాతే, పాపీయసా మపి కర్మణాం శ్రేయః ఫలం భవతి. ౭

(మహోదరేణ కుంభకర్ణనిర్భర్త్సనమ్)

నిశ్శ్రేయసఫలా వేవ ధర్మార్థా వితరా వపి,
అధర్మానర్థయోః ప్రాప్తిః ఫలం చ ప్రత్యవాయికమ్. ౮

ఐహలౌకికపారత్రం కర్మ పుంభి ర్నిషేవ్యతే,
కర్మా ణ్యపి తు కల్యాణి లభతే కామ మాస్థితః. ౯

తత్ర క్లృప్త మిదం రాజ్ఞా హృది కార్యం మతం చ నః,
శత్రౌ హి సాహసం య త్స్యా త్కిం మివాత్రాపనీయతామ్. ౧౦

ఉక్తమే వార్థం విశదయతి (నిశ్శ్రేయసేతి.) ధర్మార్థౌ ధర్మార్థసాధనభూతే కర్మణీ, ఇతరౌ అధర్మానర్థసాధనభూతే కర్మణీ చ, నిశ్శ్రేయసఫలౌ ఏతాని చతుర్విధాని నిశ్శ్రేయసకరాణ్యేవ, కింతు కదాచి దధర్మానర్థయోః ప్రత్యవాయికం, అశ్రేయ ఇతి యావత్. ప్రత్యవాయోఽస్మిన్ కారణతయాఽస్తీతి ప్రత్యవాయికం, 'అత ఇనిఠనౌ' వితి ఠన్. ప్రాప్యత ఇతి ప్రాప్తిః ఫలం, కర్మణి క్తిన్ ప్రత్యయః. ఏతే నాధర్మానర్థయోః శ్రేయ స్తదితర చ్చోభయం ఫలం భవ తీత్యుక్తమ్. ౮

ఏవం ధర్మాధర్మయో రవ్యవస్థితఫలత్వ ముక్త్వా కామస్యాపి త దాహ (ఐహలౌకికేతి.) ఐహలౌకికం ఇహలోకోపయోగి, పారత్రం పరలోకోపయోగి చ, కర్మ పుంభి ర్నిషేవ్యతే, తత్ఫలం చానుభూయతే, తథైవ కామ మాస్థితః యథేచ్ఛాచారోఽపి, కల్యాణి కర్మాణి కల్యాణాని కర్మఫలాని లభతే, అతో విహిత మేవ శుభప్రదం, నిషిద్ధం తు తథా న భవతీతి నియమో నాస్తీ త్యర్థః. ౯

ధర్మాదీనాం ఫలనియమో నాస్తి సర్వం సర్వస్య ఫల మిత్యస్మిన్ పక్షే స్థిత్వా రావణేన సీతాపహరణం కృతమ్. అస్మాభి శ్చానుమత మిత్యాహ (తత్ర క్లృప్త మితి.) తత్ర రాజ్ఞా కామసే వ్యపి సుఖాని లభత ఇతి మతే స్థితేన రాజ్ఞా, ఇదం కార్యం సీతాహరణరూపం కార్యం, హృది క్లృప్తం హృది చింతితం, నః అస్మాక మపి, మతం సమ్మతం, శత్రౌ శత్రువిషయే, యత్ సాహసం స్యాత్, అత్ర అస్మిన్ సాహసకర్మణి, కిమి వాపనీయతే, న కించిత్ క్రియత ఇత్యర్థః ౧౦

ఏక స్యైవాభియానేతు హేతు ర్యః కథిత స్త్వయా,
తత్రా ప్యనుపపన్నం తే వక్ష్యామి య దసాధు చ. ౧౧

యేన పూర్వం జనస్థానే బహవోఽతిబలా హతాః,
రాక్షసా రాఘవం తం త్వం కథ మేకో జయిష్యసి. ౧౨

యే పురా నిర్జితా స్తేన జనస్థానే మహౌజసః,
రాక్షసాం స్తాన్ పురే సర్వాన్ భీతా నద్యాపి పశ్యసి. ౧౩

తం సింహ మివ సంక్రుద్ధం రామం దశరథాత్మజమ్,
సర్వం సు ప్త మి వాబుధ్య ప్రబోధయితు మిచ్ఛసి. ౧౪

జ్వలంతం తేజసా నిత్యం క్రోధేన చ దురాసదమ్,
క స్తం మృత్యు మి వాసహ్య మాసాదయితు మర్హతి. ౧౫

ఏవం రావణ స్యావిమృశ్యకారిత్వపక్షం ప్రతిక్షిప్య కుంభకర్ణ స్యైవాభియానపక్షం నిరస్యతి (ఏక స్యేత్యాదినా.) ఏక స్యాసహాయస్య, అభియానే యుద్ధాయ నిర్గమే, యో హేతుః బలపరాక్రమరూపః త్వయా ప్రకృతః ప్రస్తావితః, తత్రాపీ త్యపి శబ్దేన పూర్వం నిరాకృతః పక్ష స్సముచ్చీయతే, య దనుపపన్నం అయుక్తం, అసాధు అహితం చ త ద్వక్ష్యామి. ౧౧

అనుపపత్తి ముపపాదయతి (యేనేతి.) ౧౨

అసాధుత్వం దర్శయతి (యే పురేతి) తాన్, తజ్జాతీయా నిత్యర్థః. ౧౩

(త మితి.) సంక్రుద్ధం సింహ మివ సంక్రుద్ధసింహసదృశం, తం అబుధ్య అబుద్ధ్వా, సుప్తం సర్ప మివ ప్రబోధయితు మిచ్ఛ సీత్యన్వయః. ౧౪

(జ్వలంత మితి.) అసహ్యం సోఢు మశక్యం. అపరిహార్యపరాక్రమ మిత్యర్థః. ఆసాదయితుం ఆసాదితుమ్. ౧౫

(కుంభకర్ణస్య వీరాలాపాః)

సంశయస్థ మిదం సర్వం శత్రోః ప్రతిసమాసనే,
ఏకస్య గమనం తత్ర నహి మే రోచతే భృశమ్. ౧౬

హీనార్థ స్సుసమృద్ధార్థం కో రిపుం ప్రాకృతం యథా,
నిశ్చిత్య జీవితత్యాగే వశ మానేతు మిచ్ఛతి. ౧౭

యస్య నాస్తి మనుష్యేషు సదృశో రాక్షసోత్తమ,
కథ మాశంససే యోద్ధుం తుల్యే నేంద్రవివస్వతోః. ౧౮

ఏవ ముక్త్వా తు సంరబ్ధః కుంభకర్ణం మహోదరః,
ఉవాచ రక్షసాం మధ్యే రావణం లోకరావణమ్. ౧౯

లబ్ధ్వా పున స్త్వం వైదేహీం కిమర్థం సంప్రజల్పసి,
య దీచ్ఛసి తదా సీతా వశగా తే భవిష్యతి. ౨౦

దృష్టః కశ్చి దుపాయో మే సీతోపస్థానకారకః,
రుచిర శ్చే త్స్వయా బుద్ధ్యా రాక్షసేశ్వర తం శృణు. ౨౧

(సంశయస్థ మితి.) యత్ర శత్రోః ప్రతిసమాసనే ప్రతిముఖస్థితౌ, ఇదం సర్వం బలం సంశయస్థం భవతి తత్ర ఏకస్య తవ గమనం న రోచతే. (హీనార్థ ఇతి) హీనార్థః హీయమానబలః, కః పుమాన్ జీవితత్యాగే విషయే, నిశ్చిత్య నిశ్చయం కృత్వా, సమృద్ధార్థం వర్ధమానబలం రిపుం ప్రాకృతం యథా క్షుద్ర పురుష మివ, వశ మానేతు మిచ్ఛతీత్యన్వయః. జీవితత్యాగే నిశ్చయోఽస్తి చేత్తం ప్రతి యుద్ధాయ యాహీ త్యర్థః. (యస్యేతి.) యస్య మనుష్యేషు సదృశో నాస్తి, కింతు దేవయోః ఇంద్రవివస్వతోః ఇంద్రసూర్యయో స్తుల్యేన తేన రామేణేతి శేషః, యోద్ధుం కథ మాశంససే, వక్తు మేవ న శక్యం, కిముత కర్తు మితి శేషః. ౧౬—౧౯

(లబ్ధ్వేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయమ్. సంప్రజల్పసి బహువిధం భాషసే, అద్యేతి శేషః. యదీచ్ఛసి, వక్ష్యమాణోపాయ మితి శేషః. తదా తదైవ, మే మయా, ఉపస్థానం స్వయ మేవ సమీపాగమనం, రుచిరః ప్రియః, స్వయా, బుద్ధ్యా శృణు, న తు పరబుద్ధి మనుసరేత్యర్థః. ౨౦—౨౧

అహం ద్విజిహ్వ స్సంహ్రాదీ కుంభకర్ణో వితర్దనః,
పంచ రామవధా యైతే నిర్యాం త్వి త్యవఘోషయ. ౨౨

తతో గత్వా వయం యుద్ధం దాస్యామ స్తస్య యత్నతః,
జేష్యామో యది తే శత్రూ న్నోపాయైః కృత్యమ స్తి నః. ౨౩

అథ జీవతి న శ్శత్రు ర్వయం చ కృతసంయుగాః,
తత స్త దభిపత్స్యామో మనసా య త్సమీక్షితమ్. ౨౪

వయం యుద్ధా దిహైష్యామో రుధిరేణ సముక్షితాః,
విదార్య స్వతనుం బాణై రామనామాంకితై శ్శితైః. ౨౫

భక్షితో రాఘవోఽస్మాభి ర్లక్ష్మణ శ్చేతి వాదినః,
తవ పాదౌ గృహీష్యామ స్త్వం నః కామం ప్రపూరయ. ౨౬

తతోఽవఘోషయ పురే గజస్కంధేన పార్థివ,
హతో రామ స్సహ భ్రాత్రా ససైన్య ఇతి సర్వతః. ౨౭

(తతః ఇతి.) ఉపాయైః సీతాహరణోపాయైః, కృత్యం సాధ్యం, నాస్తి, సిద్ధే సాధనాయోగా దితి భావః. ౨౩

(అథేతి.) అథ జీవతి, యది జీవ తీత్యర్థః. తతః తదా సమీక్షితం ఆలోచితం, యత్ తత్, అభిపత్స్యామః, కరిష్యామ ఇతి యావత్. ౨౪

తత్ కి మిత్యత్రాహ (వయ మిత్యాది.) వయం బాణైః స్వతనుం విదార్య రామేణ విదారితాం కారయిత్వా రుధిరేణ సముక్షితాః, రామనామాంకితై శ్శరై స్సహ యుద్ధా దిహైష్యామ ఇతి యోజనా. ఇదం చ రామయుద్ధం కృత మితి సీతాసమాశ్వాసాయ. ౨౫

(భక్షిత ఇతి.) తతః ఆగమనానంతరం. రామో లక్ష్మణ శ్చ రిపుః నిశ్శేషం భక్షిత ఇతి తవ పాదౌ గృహీష్యామః, త్వం సంతోషాతిశయవ్యంజనార్థం, నః కామం ప్రపూరయ, అభీష్టం పారితోషికం దేహీత్యర్థః. ౨౬

(తత ఇతి.) గజస్కంధేన గజస్కంధగతపురుషేణ. ౨౭

(సీతాం సమాశ్వాసనపూర్వకం వశీకర్తుం కుంభకర్ణస్య ప్రోత్సాహః)

ప్రీతో నామ తతో భూత్వా భృత్యానాం త్వ మరిందమ,
భోగాం శ్చ పరివారాం శ్చ కామాం శ్చ వసు దాపయ. ౨౮

తతో మాల్యాని వాసాంసి వీరాణా మనులేపనమ్,
పేయం చ బహు యోధేభ్యః స్వయం చ ముదితః పిబ. ౨౯

తతోఽస్మిన్ బహుళీభూతే కౌలీనే సర్వతో గతే,
భక్షిత స్ససుహృ ద్రామో రాక్షసై రితి విశ్రుతే. ౩౦

ప్రవిశ్యాశ్వాస్య చాపి త్వం సీతాం రహసి సాంత్వయ,
ధనధాన్యై శ్చ కామై శ్చ రత్నై శ్చైనాం ప్రలోభయ. ౩౧

అనయోపధయా రాజన్ భయశోకానుబంధయా,
అకామా త్వద్వశం సీతా నష్టనాథా గమిష్యతి. ౩౨

రంజనీయం హి భర్తారం వినష్ట మవగమ్య సా,
నైరాశ్యాత్ స్త్రీలఘుత్వా చ్చ త్వద్వశం ప్రతిపత్స్యతే. ౩౩

(ప్రీత ఇతి) సమేత్యశికే, పరివారాన్ దాసదాసీః, గజాశ్వాదీన్ పరిచ్ఛదాన్ వా, 'స్యా జ్జంగమే పరీవార' ఇత్యమరః. కామాన్ కామ్యమానా నభీష్టాన్, వసు సువర్ణమ్. ౨౮-౨౯

(తత ఇత్యాది) శ్లోకద్వయమ్. కౌలీనే లోకవాదే, 'స్యాత్ కౌలీనం లోకవాద' ఇత్యమరః. కౌలీన మేవ విశదయతి (భక్షిత ఇతి.) ప్రవిశ్య, సమీపం గత్వే త్యర్థః. ఆశ్వాస్య, రామాత్యయజం శోకం నివార్య, సాంత్వయ, మయి ప్రీతిం కుర్వితేత్యేవం సాంత్వవాదం కథయే త్యర్థః. ధనైః సువర్ణైః. ౩౦—౩౧

(అనయేతి.) ఉపధయా కపటోపాయేన, భయశోకానుబంధయా, సంపాదితసీతాభయశోకే నేత్యర్థః. అకామా పూర్వం త్వదనభిలాషిణీ. ౩౨

(రంజనీయ మితి.) స్త్రీలఘుత్వాత్ స్త్రీచాపలాత్. ౩౩

సా పురా సుఖసంవృద్ధా సుఖార్హా దుఃఖకర్శితా,
త్వ య్యధీనం సుఖం జ్ఞాత్వా సర్వథోపగమిష్యతి. ౩౪

ఏత త్సునీతం మమ దర్శనేన రామం హి దృష్ట్వైవ భవే దనర్థః,
ఇహైవ తే సేత్స్యతి మోత్సుకో భూర్మహా నయుద్ధేన సుఖస్య లాభః. ౩౫

అదృష్టసైన్యో హ్యనవాప్తసంశయో రిపూ నయుద్ధేన జయ న్నరాధిపః,
యశ శ్చ పుణ్యం చ మహా న్మహీపతే శ్రియం చ కీర్తిం చ చిరం సమశ్నుతే. ౩౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, చతుష్షష్టితమ స్సర్గః.

(సేతి.) త్వ య్యధీనం త్వయి విషయే అధీనం పరతంత్రం, ఉపగమిష్యతి, త్వామితి శేషః. ౩౪

ఉక్తమర్థం నిగమయతి (ఏత దితి.) ఏతత్ మమ దర్శనేన బుద్ధ్యా, సునీతం నిర్ణీతం, రామం దృష్ట్వా స్థితస్య తవ, అనర్థో భవేత్, మోత్సుకో భూః మారణోత్సుకోభూః, అయుద్ధేన యుద్ధవ్యతిరిక్తాసనబలేన, ప్రసజ్యప్రతిషేధేఽపి సమాస స్యేష్టత్వాత్ సాధుః. ౩౫

త దేవ యుద్ధం స్తౌతి (అదృష్టేతి.) అదృష్టసైన్యః అదృష్టశత్రుసైన్యః, అత ఏవానవాప్తసంశయః అప్రాప్తప్రాణసందేహః. అయుద్ధేన జయన్ యుద్ధవ్యతిరిక్తోపాయేన జయన్నిత్యర్థః. మహత్ పుణ్యం పుణ్యఫలం సుఖం, శ్రియం శ్రీమత్ప్రియాలాభేన జనితాం సంపదం, కీర్తిం ప్రసాదం, విస్తారం వా, "కీర్తిః ప్రసాదే యశసి కర్దమే విస్తృతా వపి" ఇతి రత్నమాలా. మహీపతే ఇతి సంబోధనమ్. సీతానురాగాభావేన నైరాశ్యా ద్రామ స్స్వయం వినశ్యతీతి మహోదరహృదయమ్. ౩౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, చతుష్షష్టితమ స్సర్గః.

అథ పఞ్చషష్టితమ స్సర్గః

స తథోక్త స్తు నిర్భర్త్స్య కుంభకర్ణో మహోదరమ్,
అబ్రవీ ద్రాక్షసశ్రేష్ఠం భ్రాతరం రావణం తతః. ౧

సోఽహం తవ భయం ఘోరం వధా త్తస్య దురాత్మనః,
రామ స్యాద్య ప్రమార్జామి నిర్వైరో హి సుఖీ భవ. ౨

గర్జంతి న వృథా శూరాః నిర్జలా ఇవ తోయదాః,
పశ్య సంపాద్యమానం తు గర్జితం యుధి కర్మణా. ౩

న మర్షయతి చాత్మానం సంభావయతి నాత్మనా,
అదర్శయిత్వా శూరా స్తు కర్మ కుర్వంతి దుష్కరమ్. ౪

అథ పఞ్చషష్టితమ స్సర్గః

అథ యుద్ధాయ కుంభకర్ణనిర్యాణం పంచషష్టితమే సర్గే. (న తథోక్త స్త్విత్యాది.) నిర్భర్త్స్య. గర్జంతీత్యాది వక్ష్యమాణప్రకారే ణేతి శేషః. ౧

(సోఽహ మితి.) ప్రమార్జామి, నివర్తయిష్యామీ త్యర్థః. వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవత్ ప్రయోగః. ౨

(గర్జం తీతి,) వృథా కర్మణా వినా. మయా తు కర్మణా సంపాద్యమానం గర్జితం పశ్య. గర్జితానుసారేణ కర్మ కరో మీత్యర్థః. ౩

(న మర్షయతీతి.) శూరాః పరకృతా మవమానోక్తిం, న మర్షయతి న మర్షయంతి. న సహంతే. ఆత్మనా స్వయం, ఆత్మానం న సంభావయతి న సంభావయంతి న బహుమన్యంతే. ఉభయత్రాపి వ్యత్యయే నైకవచనం. కింతు అదర్శయిత్వా అప్రకాశ్య, ఆత్మపౌరుష మనుక్త్వే త్యర్థః. దుష్కర మపి కర్మ కుర్వంతి. ౪

విక్లబానా మబుద్ధీనాం రాజ్ఞాం పండితమానినామ్,
శృణ్వతాసాదిత మిదం త్వద్విధానాం మహోదర. ౫

యుద్ధే కాపురుషై ర్నిత్యం భవద్భిః ప్రియవాదిభిః,
రాజాన మనుగచ్ఛద్భిః కృత్య మేతద్ధి సాదితమ్. ౬

రాజశేషా కృతా లంకా క్షీణః కోశో బలం హతమ్,
రాజాన మిమ మాసాద్య సుహృచ్చిహ్న మమిత్రకమ్. ౭

ఏష నిర్యా మ్యహం యుద్ధ ముద్యత శ్శత్రునిర్జయే,
దుర్నయం భవతా మద్య సమీకర్తు మిహాహవే. ౮

ఏవ ముక్తవతో వాక్యం కుంభకర్ణస్య ధీమతః,
ప్రత్యువాచ తతో వాక్యం ప్రహస న్రాక్షసాధిపః. ౯

మహోదరోఽయం రామా త్తు పరిత్రస్తో న సంశయః,
న హి రోచయతే తాత యుద్ధం యుద్ధవిశారద. ౧౦

(విక్లబానా మితి.) అత్ర పంచమ్యర్థే షష్ఠీ. సాదిత మితి 'భావే నిష్ఠా'. విక్లబేభ్యః కాతరేభ్యః, అబుద్ధిభ్యః పండితమానిభ్యః త్వద్విధేభ్యః, శృణ్వతా రాజ్ఞా, ఇదం ఈదృశం, సాదితం ప్రాప్తిః భవతి. ౫

ఇదంశబ్దనిర్దిష్టం దర్శయతి (యుద్ధ ఇతి.) యుద్ధే కాపురుషైః, యుద్ధభీరుభి రిత్యర్థః. రాజాన మనుగచ్ఛద్భిః రాజేచ్ఛానుసారిభి రిత్యర్థః. ఏతత్ ప్రకృతయుద్ధపర్యవసాయి సీతాహరణ కృత్యం సాదితం సంపాదితమ్. ౬

(రాజశేషేతి.) అత్రాప్యనుగచ్ఛద్భిః, భవద్భి రిత్యనుషంజనీయం. సుహృచ్చిహ్నం సుహృద్వ్యపదేశ్యం, అమిత్రకం భవతా మమిత్రభూతం. ఇమం రాజాన మాసాద్య అనుగచ్ఛద్భిః భవద్భిః, లంకా రాజశేషా కృతా, అకార్యప్రవృత్తో రాజా యై ర్న నివార్యతే స తేషా మమిత్ర ఇత్యభిప్రాయేణ అమిత్రక మిత్యుక్తమ్. ౭

(ఏష ఇతి.) దుర్నయం సమీకర్తుం, శత్రునిర్జయే, తద్వినాశ ఇత్యర్థః. ఉద్యతః ఉద్యుక్తస్సన్, యుద్ధం యుద్ధభూమిం ప్రతి, ఏష నిర్యామి, అద్యైవ నిర్యాస్యా మీత్యర్థః. ౮-౧౧

(కుంభకర్ణస్య యుద్ధాయాభిగమనమ్)

కశ్చి న్మే త్వత్సమో నాస్తి సౌహృదేన బలేన చ,
గచ్ఛ శత్రువధాయ త్వం కుంభకర్ణ జయాయ చ. ౧౧

తస్మాత్తు భయనాశార్థం భవాన్ సంబోధితో మయా, ౧౧½

అయం హి కాల స్సుహృదాం రాక్షసానా మరిందమ. ౧౨

త ద్గచ్ఛ శూల మాదాయ పాశహస్త ఇవాంతకః,
వానరాన్ రాజపుత్రౌ చ భక్ష యాదిత్యతేజసౌ. ౧౩

సమాలోక్య తు తే రూపం విద్రవిష్యంతి వానరాః,
రామలక్ష్మణయో శ్చాపి హృదయే ప్రస్ఫుటిష్యతః. ౧౪

ఏవ ముక్త్వా మహారాజః కుంభకర్ణం మహాబలమ్,
పున ర్జాత మివాత్మానం మేనే రాక్షసపుంగవః. ౧౫

కుంభకర్ణబలాభిజ్ఞో జానం స్తస్య పరాక్రమమ్,
బభూవ ముదితో రాజా శశాంక ఇవ నిర్మలః. ౧౬

ఇత్యేవ ముక్త స్సంహృష్టో నిర్జగామ మహాబలః. ౧౬½

(తస్మా దితి.) తస్మాత్ భవతో నిస్సమత్వాత్. సంబోధితః ప్రబోధితః, అయం హి కాలః, యుద్ధా యేతి శేషః. ౧౨—౧౪

(ఏవ మితి.) పునర్జాత మివ మేనే, జేష్య త్యయ మితి విశ్వాసా దితి భావః. ౧౫-౧౬

(ఇత్యేవ మిత్యర్ధం.) నిర్జగామ నిర్గంతు ముద్యుక్తః. ౧౬½

రాజ్ఞస్తు వచనం శ్రుత్వా కుంభకర్ణ స్సముద్యతః.
ఆదదే నిశితం శూలం వేగా చ్ఛత్రునిబర్హణమ్, ౧౭॥

సర్వకాళాయసం దీప్తం తప్తకాంచనభూషణమ్.
ఇంద్రాశనిసమం భీమం వజ్రప్రతిమగౌరవమ్, ౧౮॥

దేవదానవగంధర్వయక్షకిన్నరసూదనమ్.
రక్తమాల్యం మహాధామ స్వత శ్చోద్గతపావకమ్, ౧౯॥

ఆదాయ నిశితం శూలం శత్రుశోణితరంజితమ్.
కుంభకర్ణో మహాతేజాః రావణం వాక్య మబ్రవీత్, ౨౦॥

గమిష్యా మ్యహ మేకాకీ తిష్ఠ త్విహ బలం మమ.
అద్య తా న్క్షుభితా న్క్రుద్ధో భక్షయిష్యామి వానరాన్, ౨౧॥

కుంభకర్ణవచ శ్శ్రుత్వా రావణో వాక్య మబ్రవీత్. ౨౨

సైన్యైః పరివృతో గచ్ఛ శూలముద్గరపాణిభిః,
వానరా హి మహాత్మాన శ్శీఘ్రా స్సువ్యవసాయినః. ౨౩

ఏకాకినం ప్రమత్తం వా నయేయు ర్దశనైః క్షయమ్,
తస్మా త్పరమదుర్ధర్షై స్సైన్యైః పరివృతో వ్రజ. ౨౪

రక్షసా మహితం సర్వం శత్రుపక్షం నిషూదయ, ౨౫॥

(రాజ్ఞ స్త్విత్యాది.) సర్వకాళాయసం, బహుకార్ష్ణాయసమయ మిత్యర్థః. మహాధామ మహాతేజః, స్వత శ్చోద్గతపావకం క్రౌర్యాత్ స్వత ఏవోత్పన్నాగ్నికణమ్. ౧౭॥—౨౨

(సైన్యై రిత్యాది.) మహాత్మానః మహాబుద్ధయః, శీఘ్రాః వేగవంతః, సువ్యవసాయినః దృఢనిశ్చయాః. ౨౫॥

(కుంభకర్ణేన యుద్ధవేషాలంకరణమ్)

అథాసనా త్సముత్పత్య స్రజం మణికృతాంతరామ్.
ఆబబంధ మహాతేజాః కుంభకర్ణస్య రావణః, ౨౫

అంగదా న్యంగుళీవేష్టా న్వరా ణ్యాభరణాని చ.
హారం చ శశిసంకాశ మాబబంధ మహాత్మనః, ౨౬

దివ్యాని చ సుగంధీని మాల్యదామాని రావణః.
శ్రోత్రే చాసంజయామాస శ్రీమతీ చాస్య కుండలే, ౨౭

కాంచనాంగదకేయూరో నిష్కాభరణభూషితః.
కుంభకర్ణో బృహత్కర్ణ స్సుహుతోఽగ్ని రివాబభౌ, ౨౮

శ్రోణీసూత్రేణ మహతా మేచకేన వ్యరాజత.
అమృతోత్పాదనే నద్ధో భుజంగే నేవ మందరః, ౨౯

సకాంచనం భారసహం నివాతం విద్యుత్ప్రభం దీప్త మివాత్మభాసా.
ఆబధ్యమానః కవచం రరాజ సంధ్యాభ్రసంవీత ఇవాద్రిరాజః. ౩౦

(అథేతి.) స్రజం కాంచనమాలాం. కుంభకర్ణస్య ఆబబంధ. కుంభకర్ణే ఆబబంధేత్యర్థః. ౨౫

(అంగదా నీతి.) అంగుళీవేష్టాన్ అంగుళీయకాని. ౨౬

(దివ్యానీతి.) ఆసంజయామాస, బబంధే త్యర్థః. అత్ర కేయూరాదీనా మప్యుపలక్షణం. కాంచనాంగదకేయూర ఇత్యనువాదాత్. ౨౭—౨౮

(శ్రోణీసూత్రేణేతి.) అమృతోత్పాదనే నద్ధ ఇతి నిమిత్తసప్తమీ. భుజంగేన వాసుకినా. (స ఇతి.) భారసహం ఆయుధాదిభిః ప్రహారేఽప్యశిథిల మిత్యర్థః. దృఢ మితి వాఽర్థః. యద్వా. ఉపనీతాయాం తులాయాం స్థాప్యమానాన్ బహూన్ భారాన్ సహత ఇతి భారసహః, అనేకభారపరిమాణ ఇత్యర్థః. నివాతం వాతప్రవేశనివారకం, నిరంతర మితి యావత్. ఆత్మభాసా కవచకాంత్యా. యద్వా, నివాతం శస్త్రాభేద్యం 'నివాతా వాశ్రయావాతౌ శస్త్రాభేద్యం చ వర్మ య' దిత్యమరః. ఆబధ్యమానః ఆబధ్నన్, ఆర్షవికరణవ్యత్యయేన శ్యన్ ప్రత్యయః. ౨౯—౩౦

సర్వాభరణసర్వాంగ శ్శూలపాణి స్స రాక్షసః.
త్రివిక్రమకృతోత్సాహో నారాయణ ఇవాబభౌ, ౩౧॥

భ్రాతరం సంపరిష్వజ్య కృత్వా చాభిప్రదక్షిణమ్.
ప్రణమ్య శిరసా తస్మై సంప్రతస్థే మహాబలః, ౩౨॥

నిష్పతంతం మహాకాయం మహానాదం మహాబలమ్.
త మాశీర్భిః ప్రశస్తాభిః ప్రేషయామాస రావణః, ౩౩॥

శంఖదుందుభినిర్ఘోషై స్సైన్యై శ్చాపి వరాయుధైః. ౩౪

తం గజై శ్చ తురంగై శ్చ స్యందనై శ్చాంబుదస్వనైః,
అనుజగ్ము ర్మహాత్మానం రథినో రథినాం వరమ్. ౩౫

సర్పై రుష్ట్రైః ఖరై రశ్వై స్సింహద్విపమృగద్విజైః,
అనుజగ్ము శ్చ తం ఘోరం కుంభకర్ణం మహాబలమ్. ౩౬

సపుష్పవర్షై రవకీర్యమాణో ధృతాతపత్ర శ్శితశూలపాణిః,
మదోత్కట శ్శోణితగంధమత్తో వినిర్యయౌ దానవదేవశత్రుః ౩౭

(సర్వేతి) సర్వాభరణసర్వాంగః సర్వాభరణయుక్తసర్వాంగః, త్రివిక్రమకృతోత్సాహః త్రిషు విక్రమేషు పదన్యాసేషు కృతోత్సాహః.
౩౧ — ౩౫

(సర్పై రితి.) సర్పాదీనాం మహాశరీరాణాం వాహనత్వం సంభవతీతి బోధ్యం. ద్విపాః గజాః. ద్విజాః హంసాదయః.
౩౬

(స ఇతి.) మదోత్కటః స్వాభావికమదేన మత్తః. 'మత్తే శౌండోత్కటక్షీబాః' ఇత్యమరః.
౩౭

(కుంభకర్ణస్య యుద్ధాయాభిగమనమ్)

పదాతయ శ్చ బహవో మహానాదా మహాబలాః,
అన్వయూ రాక్షసాభీమాః భీమాక్షా శ్శస్త్రపాణయః. ౩౮

రక్తాక్షా స్సుమహాకాయాః నీలాంజనచయోపమాః.
శూలా నుద్యమ్య ఖడ్గాం శ్చ నిశితాం శ్చ పరశ్వథాన్. ౩౯

బహువ్యామాం శ్చ పరిఘాన్ గదా శ్చ ముసలాని చ,
తాలస్కంధాం శ్చ విపులాన్ క్షేపణీయాన్ దురాసదాన్. ౪౦

అథాన్య ద్వపు రాదాయ దారుణం రోమహర్షణమ్,
నిష్పపాత మహాతేజాః కుంభకర్ణో మహాబలః. ౪౧

ధనుశ్శతపరీణాహ స్స షట్ఛతసముచ్ఛ్రితః,
రౌద్ర శ్శకటచక్రాక్షో మహాపర్వతసన్నిభః. ౪౨

సన్నిపత్య చ రక్షాంసి దగ్ధశైలోపమో మహాన్,
కుంభకర్ణో మహావక్త్రః ప్రహస న్నిద మబ్రవీత్. ౪౩

అద్య వానరముఖ్యానాం తాని యూథాని భాగశః,
నిర్దహిష్యామి సంక్రుద్ధశ్శలభా నివ పావకః. ౪౪

నాపరాధ్యంతి మే కామం వానరా వనచారిణః,
జాతి రస్మద్విధానాం సా పురోద్యానవిభూషణమ్. ౪౫

(పదాతయ శ్చేత్యాది.) బహువ్యామాన్ అనేకవ్యామప్రమాణాన్ 'వ్యామో బాహ్వోః సకరయో స్తతయో స్తిర్య గంతర' మిత్యమరః. తాలస్కంధాన్ తాలకాండాన్. ౩౮—౪౧

(ధనుశ్శతేత్యాది.) ధనుశ్శతపరీణాహః ధనుశ్శతవిశాలః. షట్ఛతసముచ్ఛ్రితః ధనురుచ్ఛ్రాయః. సన్నిపత్య, స్వానుగమనాయోద్యుక్తానాం రాక్షసానాం సమీపం గత్వేత్యర్థః. ౪౩

(అద్యేత్యాది.) సా జాతిః వానరజాతిః. అస్మద్విధానాం క్రీడాపరాణామ్. ౪౪—౪౫

పురరోధస్య మూలం తు రాఘవ స్సహ లక్ష్మణః,
హతే తస్మిన్ హతం సర్వం తం వధిష్యామి సంయుగే. ౪౬

ఏవం తస్య బ్రువాణస్య కుంభకర్ణస్య రాక్షసాః,
నాదం చక్రు ర్మహాఘోరం కంపయంత ఇవార్ణవమ్. ౪౭

తస్య నిష్పతత స్తూర్ణం కుంభకర్ణస్య ధీమతః,
బభూవు ర్ఘోరరూపాణి నిమిత్తాని సమంతతః. ౪౮

ఉల్కాశనియుతా మేఘాః బభూవు ర్గర్దభారుణాః,
ససాగరవనా చైవ వసుధా సమకంపత. ౪౯

ఘోరరూపా శ్శివా నేదు స్సజ్వాలకబళై ర్ముఖైః,
మండలా న్యపసవ్యాని బబంధుశ్చ విహంగమాః. ౫౦

నిష్పపాత చ మాలేవ గృధ్రోఽస్య పథి గచ్ఛతః, ౫౦½

ప్రాస్ఫుర న్నయనం చాస్య సవ్యో బాహుశ్చ కంపతే.
నిపపాత తదా చోల్కా జ్వలంతీ భీమనిస్వనా,
ఆదిత్యో నిష్ప్రభశ్చాసీ న్నప్రవాతి సుఖోఽనిలః. ౫౨

అచింతయ న్మహోత్పాతా నుత్థితాన్ రోమహర్షణాన్,
నిర్యయౌ కుంభకర్ణ స్తు కృతాంతబలచోదితః. ౫౩

(తస్యేతి.) ఘోరరూపాణి అత్యంతఘోరాణి. ౪౮

(ఉల్కేత్యాది.) గర్దభారుణాః గర్దభవదవ్యక్తరాగాః. 'అవ్యక్తరాగ స్త్వరుణ' ఇత్యమరః. (నిష్పపాతేతి) గచ్ఛతోఽస్య ఉపరిప్రదేశే గృధ్రో మాలేవ నిష్పపాతేత్యన్వయః. గృధ్ర ఇతి జాత్యేకవచనమ్. సవ్యశబ్దోలింగవ్యత్యయేన నయనశబ్దేనాపి సంబధ్యతే. కంపతే అకంపత, ఉల్కా మేఘనిర్గతజ్వాలావిశేషః. ౪౯—౫౩

(కుంభకర్ణం దృష్ట్వా వానరసైన్యే కల్లోలః)

స లంఘయిత్వా ప్రాకారం పద్భ్యాం పర్వతసన్నిభః,
దదర్శాభ్రఘనప్రఖ్యం వానరానీక మద్భుతమ్. ౫౪

తే దృష్ట్వా రాక్షసశ్రేష్ఠం వానరాః పర్వతోపమమ్,
వాయునున్నా ఇవ ఘనాః యయు స్సర్వా దిశ _స్తదా. ౫౫

తద్వానరానీక మతిప్రచండం దిశో ద్రవ ద్భిన్న మివాభ్రజాలమ్,
స కుంభకర్ణ స్సమవేక్ష్య హర్షా న్ననాద భూయో ఘనవ ద్ఘనాభః. ౫౬

తే తస్య ఘోరం నినదం నిశమ్య యథా నినాదం దివి వారిదస్య,
పేతు ర్ధరణ్యాం బహవః ప్లవంగాః నికృ_త్తమూలా ఇవ సాలవృక్షాః. ౫౭

విపులపరిఘవా న్స కుంభకర్ణో రిపునిధనాయ వినిస్సృతో మహాత్మా,
కపిగణభయ మాదద త్సుభీమం ప్రభు రివ కింకరదండవా న్యుగాంతే. ౫౮

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, పఞ్చషష్టితమ స్సర్గః.

(స ఇతి.) అభ్రఘనః అభ్రసంఘాతః. ౫౪—౫౭

(విపులేతి.) ప్రభుః అంతకః, కింకరదండవా న్, కింకరోమీత్యవస్థాయీ సచేతనో దండః, తద్వాన్. ౪౮

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే. యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే.
పఞ్చషష్టితమ స్సర్గః.

అథ షట్షష్టితమ స్సర్గః

స లంఘయిత్వా ప్రాకారం గిరికూటోపమో మహాన్,
నిర్యయౌ నగరా త్తూర్ణం కుంభకర్ణో మహాబలః. ౧

స ననాద మహానాదం సముద్ర మభినాదయన్,
జనయ న్నివ నిర్ఘాతాన్ విధమ న్నివ పర్వతాన్. ౨

త మవధ్యం మఘవతా యమేన వరుణేన వా.
ప్రేక్ష్య భీమాక్ష మాయాంతం వానరా విప్రదుద్రువుః. ౩

తాం స్తు విప్రద్రుతాన్ దృష్ట్వా వాలిపుత్రోఽంగదోఽబ్రవీత్,
నళం నీలం గవాక్షం చ కుముదం చ మహాబలమ్. ౪

ఆత్మాన మత్ర విస్మృత్య వీర్యా ణ్యభిజనాని చ,
క్వ గచ్ఛత భయత్రస్తాః ప్రాకృతా హరయో యథా. ౫

సాధు సౌమ్యా నివర్తధ్వం కిం ప్రాణాన్ పరిరక్షథ,
నాలం యుద్ధాయ వై రక్షో మహతీయం విభీషికా. ౬

మహతీ ముత్థితా మేవాం రాక్షసీనాం విభీషికామ్,
విక్రమా ద్విధమిష్యామో నివర్తధ్వం ప్లవంగమాః. ౭

అథ షట్షష్టితమ స్సర్గః

అథ కుంభకర్ణయుద్ధప్రవృత్తిః. (స ఇత్యాది.) ౧

(స ననాదేతి.) విధమన్ దహన్. ౨—౪

(ఆత్మాన మితి.) అభిజనాని ప్రశస్తకులాని. ౫

(సాధ్వితి.) విభీషికా భయజనకః కృత్రిమపురుషవేషః. ౬—౭

(కుంభకర్ణ విజృంభణమ్)

కృచ్ఛ్రేణ తు సమాశ్వస్య సంగమ్య చ తత స్తతః,
వృక్షాద్రిహస్తా హరయ స్సంప్రతస్థూ రణాజిరమ్. ౮

తే నివృత్య తు సంక్రుద్ధాః కుంభకర్ణం వనౌకసః,
నిజఘ్నుః పరమక్రుద్ధా స్సమదా ఇవ కుంజరాః. ౯

ప్రాంశుభి ర్గిరిశృంగై శ్చ శిలాభి శ్చ మహాబలః,
పాదపైః పుష్పితాగ్రై శ్చ హన్యమానో న కంపతే. ౧౦

తస్య గాత్రేషు పతితా భిద్యంతే శతశ శ్శిలాః,
పాదపాః పుష్పితాగ్రా శ్చ భగ్నాః పేతు ర్మహీతలే. ౧౧

సోఽపి సైన్యాని సంక్రుద్ధో వానరాణాం మహౌజసామ్,
మమంథ పరమాయత్తో వనా న్యగ్ని రివోత్థితః. ౧౨

లోహితార్ద్రా స్తు బహవ శ్శేరతే వానరర్షభాః,
నిరస్తాః పతితా భూమౌ తామ్రపుష్పా ఇవ ద్రుమాః. ౧౩

లంఘయంతః ప్రధావంతో వానరా నావలోకయన్. ౧౩౪

(త ఇతి.) పరమక్రుద్ధా ఇతి కుంజరవిశేషణమ్. ౯

(ప్రాంశుభి రితి.) ప్రాంశుభిః ఉన్నతైః, మహాబలః కుంభకర్ణః. ౧౦–౧౧

(సోపీతి.) మమంథ, దదాహే త్యర్థః. ౧౨

(లోహితార్ద్రా ఇతి.) నిరస్తాః ఉత్క్షిప్తాః. ౧౩

(లంఘయంత ఇత్యర్ధం.) నావలోకయన్ నావాలోకయన్, పృష్ఠదేశ మిత్యర్థః. ౧౩౪

కేచి త్సముద్రే పతితాః కేచి ద్గగనమాశ్రితాః.
వధ్యమానా స్తు తే వీరాః రాక్షసేన బలీయసా, ౧౪½

సాగరం యేన తే తీర్ణాః పథా తేన ప్రదుద్రువుః. ౧౫

తే స్థలాని తథా నిమ్నం విషణ్ణవదనా భయాత్,
ఋక్షా వృక్షా న్సమారూఢాః కేచి త్పర్వత మాశ్రితాః. ౧౬

మమజ్జు రర్ణవే కేచి ద్గుహాః కేచి త్సమాశ్రితాః,
నిషేదుః ప్లవగాః కేచిత్ కేచి న్నైవావతస్థిరే. ౧౭
[కేచి ద్భూమౌ నిపతితాః కేచిత్ సుప్తా మృతా ఇవ]

తా న్సమీక్ష్యాంగదో భగ్నా న్వానరా నిద మబ్రవీత్, ౧౭½

అవతిష్ఠత యుధ్యామో నివర్తధ్వం ప్లవంగమాః.
భగ్నానాం వో న పశ్యామి పరిగమ్య మహీ మిమామ్,
స్థానం సర్వే నివర్తధ్వం కిం ప్రాణా న్పరిరక్షథ. ౧౯

నిరాయుధానాం ద్రవతా మసంగగతిపౌరుషాః,
దారా హ్యపహసిష్యంతి స వై ఘాత స్తు జీవినామ్. ౨౦

(కేచి దితి.) కేచి త్తే వానరా ఇతి యోజనా. ౧౪½

(సాగర మిత్యర్థం.) తే వానరాః. ౧౫

(తే స్థలానీతి.) స్థలాని అతిధావనయోగ్యా న్దేశా న్ఉన్నతప్రదేశా న్వా. ఆశ్రితా ఇత్యన్వయః. ౧౬

(మమజ్జు రిత్యాది.) నిషేదుః భూమౌ పతితా ఇవ తస్థుః. ౧౭—౧౭½

(అవతిష్ఠతేత్యాది.) పరిగమ్య, ప్రదక్షిణీ కృత్యే త్యర్థః. స్థానం పశ్యామీత్యన్వయః. ౧౯

(నిరాయుధానా మితి.) అసంగగతిపౌరుషాః అప్రతిబద్ధపరాక్రమా ఇతి వానరసంబోధనమ్. నిరాయుధానాం ద్రవతాం నిరాయుధేషు ద్రవత్సు, యద్వా. నిరాయుధానాం ద్రవతాం దారాస్తా న్అపహసిష్యంతీతి, సః అపహాసః, ఘాతః మృతిః. ౨౦

(కుంభకర్ణపరాక్రమం దృష్ట్వా పలాయమానానాం వానరవీరాణాం ప్రతి అంగదస్య ధైర్యవచనాని)

కులేషు జాతా స్సర్వే స్మ విస్తీర్ణేషు మహత్సు చ,
క్వ గచ్ఛథ భయత్రస్తా హరయః ప్రాకృతా యథా. ౨౧

అనార్యాః ఖలు యద్భీతా స్త్యక్త్వా వీర్యం ప్రధావత, ౨౧౼

వికత్థనాని వో యాని తదా వై జనసంసది.
తాని వః క్వ ను యాతాని సోదగ్రాణి మహాంతి చ, ౨౨౼

భీరుప్రవాదా శ్శ్రూయంతే య స్తు జీవతి ధిక్కృతః.
మార్గ స్సత్పురుషై ర్జుష్ట స్సేవ్యతాం త్యజ్యతాం భయమ్, ౨౩౼

శయామహేఽథ నిహతాః పృథివ్యా మల్పజీవితాః.
దుష్ప్రాపం బ్రహ్మలోకం వా ప్రాప్నుమో యుధి సూదితాః. ౨౪౼

సంప్రాప్నుయామః కీర్తిం వా నిహత్వా శత్రు మాహవే.
జీవితం వీరలోకస్య మోక్ష్యామో వసు వానరాః, ౨౫౼

(కులేష్వితి.) సర్వే, వయ మితి శేషః. విస్తీర్ణేషు జ్ఞాతిపరంపరయావిదితేషు. మహత్సు ప్రశస్తేషు. ౨౧

(అనార్యా ఇత్యర్ధం.) యద్యస్మాత్ భీతాః ప్రధావత పలాయథ, తస్మా దనార్యాః ఖలు. ౨౧౼

(వికత్థనానీతి.) సోదగ్రాణి ఉదగ్రతాయుక్తాని మహాంతి. భూయాంసీత్యర్థః. ౨౨౼

(భీరుప్రవాదా ఇతి.) య స్తు ధిక్కృతో జీవతి తద్విషయే, భీరుప్రవాదాః భీరుత్వాపవాదాః శ్రూయంతే. సత్పురుషైః శూరైః, జుష్టః సేవితః. ౨౩౼

సత్పురుషజుష్టో మార్గః క ఇత్యపేక్షాయా మాహ (శయామహ ఇత్యాది.) యుద్ధమరణం హి సత్పురుషజుష్టో మార్గ ఇత్యర్థః. సమరాన్నివృత్య పలాయితానా మపి మరణస్యావశ్యంభావిత్వ ప్రదర్శనార్థ మల్పజీవితా ఇత్యుక్తమ్. సమరాన్నివర్తినాం వీరాణాం తు మరణజీవనయో రుభయోరపి శ్రేయస్కరత్వం ప్రతిపాదయతి, (దుష్ప్రాపమితి) నిహత్వా నిహత్య. (జీవిత మితి) వీరలోకస్య వీరాణాం లోకో బ్రహ్మలోకః తస్య. వసు మూల్యభూతం జీవితం మోక్ష్యామః. ౨౪౼—౨౫౼

న కుంభకర్ణః కాకుత్స్థం దృష్ట్వా జీవన్ గమిష్యతి.
దీప్యమాన మివాసాద్య పతంగో జ్వలనం యథా, ౨౬॥

పలాయనేన చోద్దిష్టాః ప్రాణాన్ రక్ష్యామహే వయమ్.
ఏకేన బహవో భగ్నా యశో నాశం గమిష్యతి. ౨౭॥

ఏవం బ్రువంతం తం శూర మంగదం కనకాంగదమ్.
ద్రవమాణా స్తతో వాక్య మూచు శ్శూరవిగర్హితమ్, ౨౮॥

కృతం నః కదనం ఘోరం కుంభకర్ణేన రక్షసా.
న స్థాన కాలో గచ్ఛామో దయితం జీవితం హి నః, ౨౯॥

ఏతావ దుక్త్వా వచనం సర్వేతే భేజిరే దిశః.
భీమం భీమాక్ష మాయాంతం దృష్ట్వా వానరయూథపాః, ౩౦॥

ద్రవమాణా స్తు తే వీరా అంగదేన వలీముఖాః.
సాంత్వై శ్చైవానుమానై శ్చ తత స్సర్వే నివర్తితాః, ౩౧॥

(న కుంభకర్ణ ఇతి.) దీప్యమానం జ్వలన మివ రామ మాసాద్య, కుంభకర్ణః పతంగో యథేతి యథేవశబ్దయో ర్నిర్వాహః. ౨౬॥

(పలాయనేనేతి.) ఉద్దిష్టాః వ్యపదిష్టాః, బహవో వయ మనేన కుంభకర్ణేన భగ్నాః పలాయనేన ప్రాణాన్ రక్షామహే యది తతో యశోనాశం గమిష్యతీతి యోజనా. ౨౭॥

(ఏవ మితి.) శూరం పరాక్రమవంతం, కనకాంగదం ఉత్సాహాతిశయేన ప్రకాశిత స్వర్ణాంగదమ్. ౨౮॥

(కృత మితి.) కదనంమర్దనం, దయితం ఇష్టమ్. ౨౯॥—౩౦॥

(ద్రవమాణా ఇతి.) అనుమానైః సాలగిరిభేదనాదిదృష్టాంతపురస్కృతై ర్యుక్తివిశేషైః. ౩౧॥

(అంగదవచనం శ్రుత్వా వానరప్రతినివర్తనమ్)

ప్రహర్ష ముపనీతా శ్చ వాలిపుత్రేణ ధీమతా.
ఆజ్ఞాప్రతీక్షా స్తస్థు శ్చ సర్వే వానరయూథపాః. ३२

ఋషభశరభమైందధూమ్రనీలాః కుముదసుషేణగవాక్షరంభతారాః.
ద్వివిదపనసవాయుపుత్త్రముఖ్యా స్త్వరితతరాభిముఖం రణం ప్రయాతాః. ३३

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, షట్షష్టితమ స్సర్గః.

అథ సప్తషష్టితమ స్సర్గః

తే నివృత్తా మహాకాయా శ్శ్రుత్వాఽంగదవచ స్తదా,
నైష్ఠికీం బుద్ధి మాసాద్య సర్వే సంగ్రామకాంక్షిణః. १

(ప్రహర్ష మితి.) ఆజ్ఞాప్రతీక్షాః సుగ్రీవాద్యాజ్ఞాప్రతీక్షాః. ३२

(ఋషభశరభేతి.) త్వరితతరాభిముఖం, త్వరితతరం అభిముఖం చేతి క్రియావిశేషణమ్. అత్ర వాయుపుత్ర స్తు న పలాయ్య నివృత్తః, కింతు ఋషభాదిభి ర్మిళిత్వా కుంభకర్ణేన సహ యుద్ధార్థం నివృత్త ఇతి జ్ఞేయమ్. ३३

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, షట్షష్టితమ స్సర్గః.

అథ సప్తషష్టితమ స్సర్గః.

'తే నివృత్తా' ఇత్యాది 'చక్రు స్సుతుములం యుద్ధం వానరా స్త్యక్తజీవితా' ఇత్యంత మేకం వాక్యం. నైష్ఠికీం నిష్ఠా నాశః తత్సంబంధినీం, మరణవ్యవసాయినీ మిత్యర్థః. సముదీరిత

సముదీరితవీర్యా శ్చ సమారోపితవిక్రమాః,
పర్యవస్థాపితా వాక్యై రంగదేన వలీముఖాః. ౨

ప్రయాతా శ్చ గతా హర్షం మరణే కృతనిశ్చయాః,
చక్రు స్సుతుములం యుద్ధం వానరా స్త్యక్తజీవితాః. ౩

అథ వృక్షా న్మహాకాయా స్సానూని సుమహాంతి చ,
వానరా స్తూర్ణ ముద్యమ్య కుంభకర్ణ మభిద్రుతాః. ౪

స కుంభకర్ణ స్సంక్రుద్ధో గదా ముద్యమ్య వీర్యవాన్,
అర్దయన్ సుమహాకాయ స్సమంతా ద్వ్యాక్షిప ద్రిపూన్. ౫

శతాని సప్తచాష్టౌ చ సహస్రాణి చ వానరాః,
ప్రకీర్ణా శ్శేరతే భూమౌ కుంభకర్ణేన పోథితాః. ౬

షోడశాష్టౌ చ దశ చ వింశ త్త్రింశ త్తథైవ చ,
పరిక్షిప్య చ బాహుభ్యాం ఖాదన్ విపరిధావతి.
భక్షయన్ భృశసంక్రుద్ధో గరుడః పన్నగా నివ, ౭౹

వీర్యాః కథితాత్మపరాక్రమాః, సమారోపితవిక్రమాః సమవలంబితపరాక్రమాః. మరణనిశ్చయహేతు మాహ (త్యక్త జీవితా ఇతి.) జీవనాశారహితా ఇత్యర్థః. ౧—౪

(స ఇతి.) వ్యాక్షిపత్ అపాతయత్. ౫

(శతా నీతి.) ప్రకీర్ణాః శిథిలావయవాః, పోథితాః హింసితాః, కుంభకర్ణ స్యైకేన వ్యాపారేణ శతాదిసంఖ్యారూపేణ పతితా ఇత్యర్థః. ౬

(షోడశేత్యాది.) పరిక్షిప్య ప్రగృహ్య; ఖాదన్ భక్షయన్. పన్నగాన్ భక్షయన్నివేతి గరుడవిశేషణమ్. ౭౹

(వానరవీరై స్సహ కుంభకర్ణయుద్ధవిజృంభణమ్)

కృచ్ఛ్రేణ చ సమాశ్వస్తా స్సంగమ్య చ తత స్తతః.
వృక్షాద్రిహస్తా హరయ స్తస్థు స్సంగ్రామమూర్ధని. ౮॥

తతః పర్వత ముత్పాట్య ద్వివిదః ప్లవగర్షభః.
దుద్రావ గిరిశృంగాభం విలంబ ఇవ తోయదః. ౯॥

తం సముత్పత్య చిక్షేప కుంభకర్ణస్య వానరః.
త మప్రాప్తో మహాకాయం తస్య సైన్యేఽపత త్తదా. ౧౦॥

మమ ర్దాశ్వా న్గజాం శ్చాపి రథాం శ్చైవ నగోత్తమః.
తాని చాన్యాని రక్షాంసి పున శ్చాన్య ద్గిరే శ్శిరః. ౧౧॥

తచ్ఛైలవేగాభిహతం హతాశ్వం హతసారథి.
రక్షసాం రుధిరక్లిన్నం బభూవాయోధనం మహత్. ౧౨॥

రథినో వానరేంద్రాణాం శరైః కాలాంతకోపమైః.
శిరాంసి నదతాం జహ్రు స్సహసా భీమనిస్వనాః. ౧౩॥

(కృచ్ఛ్రేణేతి.) హరయః. బలవంత ఇతి శేషః. సంగమ్య సంభూయ. ౮॥

(తత ఇతి.) విశేషేణ లంబత ఇతి విలంబః, పచాద్యచ్. గిరిశృంగాభం గిరిశృంగవదున్నతమ్. ౯॥

(త మితి.) తం కుంభకర్ణం. సముత్పత్య సమీప మాగత్య. కుంభకర్ణస్య కుంభకర్ణాయ. ౧౦॥

(మమర్దేత్యాది) త్రిపాదశ్లోకః. తాని ప్రసిద్ధాని, రక్షాంసి మమర్దేతి పూర్వే ణాన్వయః. ౧౧॥

(పునశ్చేతి.) పాదశ్లోకః, (త దితి.) అన్యత్ గిరేః శృంగం చిక్షేపేతి యోజ్యమ్. తచ్ఛైలశృంగాభిహతం అనంతరప్రయుక్తశైలశృంగాభిహతసైన్యం, ఆయోధనం యుద్ధమ్. ౧౨॥

(రథిన ఇతి.) కాలాంతకః ప్రళయకాలరుద్రః. ౧౩॥

వానరా శ్చ మహాత్మాన స్సముత్పాట్య మహాద్రుమాన్.
రథా నశ్వాన్ గజా నుష్ట్రా న్రాక్షసా నభ్యసూదయన్, ౧౪॥

హనుమాన్ శైలశృంగాణి వృక్షాం శ్చ వివిధాన్ బహూన్.
వవర్ష కుంభకర్ణస్య శిర స్యంబర మాస్థితః, ౧౫॥

తాని పర్వతశృంగాణి శూలేన స బిభేద హ.
బభంజ వృక్షవర్షం చ కుంభకర్ణో మహాబలః, ౧౬॥

తతో హరీణాం త దనీక ముగ్రం దుద్రావ శూలం నిశితం ప్రగృహ్య.
తసౌ తతోఽస్యాపతతః పురస్తా న్మహీధరాగ్రం హనుమాన్ ప్రగృహ్య. ౧౭॥

స కుంభకర్ణం కుపితో జఘాన వేగేన శైలోత్తమభీమకాయమ్.
స చుక్షుభే తేన తదాఽభిభూతో మేదార్ద్రగాత్రో రుధిరావసిక్తః, ౧౮॥

స శూల మావిధ్య తటిత్ప్రకాశం గిరిం యథా ప్రజ్వలితాగ్రశృంగమ్.
బాహ్వంతరే మారుతి మాజఘాన గుహోఽచలం క్రౌంచ మివోగ్రశక్త్యా. ౧౯॥

స శూలనిర్భిణ్ణమహాభుజాంతరః ప్రవిహ్వల శ్శోణిత ముద్వమ న్ముఖాత్.
ననాద భీమం హనుమాన్ మహాహవే యుగాంతమేఘస్తనితస్వనోపమమ్ ౨౦॥

(వానరా శ్చేతి.) అభ్యసూదయన్ అహనన్. ౧౪॥—౧౬॥

(తత ఇతి.) దుద్రావ ద్రావయామాస. ౧౭॥

(స ఇతి.) మేదార్ద్రేత్యత్ర సంధి రార్షః. ౧౮॥

(స ఇతి.) ఆవిధ్య భ్రామయిత్వా, గుహః స్కందః. ౧౯॥

(స ఇతి.) ప్రవిహ్వలః ప్రముహ్యన్. (యుగాంతేతి.) యుగాంతమేఘస్య స్తనితరూపో యః స్స్వనః, తత్తుల్య మితి క్రియావిశేషణమ్. ౨౦॥

(వానరవీక్షై స్సహ కుంభకర్ణయుద్ధవిజృంభణమ్)

తతో వినేదు స్సహసా ప్రహృష్టాః రక్షోగణా స్తం వ్యథితం సమీక్ష్య.
ప్లవంగమా స్తు వ్యథితా భయార్తాః ప్రదుద్రువు స్సంయతి కుంభకర్ణాత్, ౨౧॥

తత స్తు నీలో బలవా౯ పర్యవస్థాపయ న్బలమ్.
ప్రవిచిక్షేప శైలాగ్రం కుంభకర్ణాయ ధీమతే, ౨౨॥

త మాపతంతం సంప్రేక్ష్య ముష్టినాఽభిజఘాన హ.
ముష్టిప్రహారాభిహతం త చ్ఛైలాగ్రం వ్యశీర్యత,
సవిష్ఫులింగం సజ్వాలం నిపపాత మహీతలే. ౨౪

ఋషభ శ్శరభో నీలో గవాక్షో గంధమాదనః.
పంచ వానరశార్దూలాః కుంభకర్ణ ముపాద్రవ౯. ౨౫

శైలై ర్వృక్షై స్తలైః పాదైః ర్ముష్టిభిశ్చ మహాబలాః,
కుంభకర్ణం మహాకాయం సర్వతోఽభిప్రదుద్రువుః. ౨౬

స్పర్శా నివ ప్రహారాం స్తా౯ వేదయానో న వివ్యధే,
ఋషభం తు మహావేగం బాహుభ్యాం పరిషస్వజే. ౨౭

(తత ఇతి.) కుంభకర్ణాత్ భయార్తా ఇత్యన్వయః. సంయతి యుద్ధే. ౨౧॥

(తత ఇతి.) పర్యవస్థాపయ౯ (బల మితి.) పలాయమానా౯ సన్నివర్తయ న్నిత్యర్థః. ౨౨॥

(త మాపతంత మితి.) వ్యశీర్యత విశీర్ణ మభూత్. ౨౩——౨౫

(శైలై రితి.) పాదైః ప్రహారోద్యతైః, సర్వతోపలక్షణే తృతీయా. ౨౬

(స్పర్శా నితి.) స్పర్శానివ సుఖస్పర్శానివ, సుఖమర్దన మివ జాన న్నిత్యర్థః. ౨౭

కుంభకర్ణభుజాభ్యాం తు పీడితో వానరర్షభః,
నిపపాతర్షభో భీమః ప్రముఖా ద్వాంతశోణితః. ౨౮

ముష్టినా శరభం హత్వా జానునా నీల మాహవే.
ఆజఘాన గవాక్షం తు తలే నేంద్రరిపు స్తదా. ౨౯.

పాదే నాభ్యహన త్క్రుద్ధ స్తరసా గంధమాదనమ్, ౨౯½

దత్తప్రహారవ్యథితాః ముముహుః శ్శోణితోక్షితాః.
నిపేతు స్తే తు మేదిన్యాం నికృత్తా ఇవ కింశుకాః, ౩౦½

తేషు వానరముఖ్యేషు పతితేషు మహాత్మసు.
వానరాణాం సహస్రాణి కుంభకర్ణం ప్రదుద్రువుః, ౩౧½

తం శైల మివ శైలాభా స్సర్వే తే ప్లవగర్షభాః.
సమారుహ్య సముత్పత్య దదంశు శ్చ మహాబలాః, ౩౨½

తం నఖై ర్దశనై శ్చాపి ముష్టిభి ర్జానుభి స్తథా.
కుంభకర్ణం మహాకాయం తే జఘ్నుః ప్లవగర్షభాః, ౩౩½

స వానరసహస్రై స్తై రాచితః పర్వతోపమః.
రరాజ రాక్షసవ్యాఘ్రో గిరి రాత్మరుహై రివ, ౩౪½

బాహుభ్యాం వానరాన్ సర్వాన్ ప్రగృహ్య సుమహాబలః.
భక్షయామాస సంక్రుద్ధో గరుడః పన్నగా నివ, ౩౫½

(కుంభకర్ణేతి.) ప్రేతి ఛేదః. ముఖాత్, వాంతశోణితః పపా తేత్యన్వయః. వ్యవహితా శ్చేత్యుపసర్గస్య వ్యవహితప్రయోగః. వాంతశోణితః ఉద్గీర్ణరక్తః. ౨౮—౩౦½

(త మితి.) సమారుహ్య సముత్పత్య, సముత్పత్య సమారుహ్యేతి క్రమః. ౩౨½-౩౩½

(స ఇతి.) ఆచితః వ్యాప్తః, ఆత్మరుహైః వృక్షైః. ౩౪½—౩౫½

(కుంభకర్ణయుద్ధేన జర్జరీభూతానాం వానరాణాం రామశరణగమనమ్)

ప్రక్షిప్తాః కుంభకర్ణేన వక్త్రే పాతాళసన్నిభే.
నాసాపుటాభ్యాం నిర్జగ్ముః కర్ణాభ్యాం చైవ వానరాః, ౩౬॥

భక్షయన్ భృశసంక్రుద్ధో హరీన్ పర్వతసన్నిభః.
బభంజ వానరాన్ సర్వాన్ సంక్రుద్ధో రాక్షసోత్తమః, ౩౭॥

మాంసశోణితసంక్లేదాం భూమిం కుర్వన్ స రాక్షసః.
చచార హరిసైన్యేషు కాలాగ్ని రివ మూర్ఛితః, ౩౮॥

వజ్రహస్తో యథా శక్రః పాశహస్త ఇవాంతకః,
శూలహస్తో బభౌ సంఖ్యే కుంభకర్ణో మహాబలః, ౩౯॥

యథా శుష్కా న్యరణ్యాని గ్రీష్మే దహతి పావకః.
తథా వానరసైన్యాని కుంభకర్ణో వినిర్దహత్, ౪౦॥

తత స్తే వధ్యమానా స్తు హతయూథా వినాయకాః.
వానరా భయసంవిగ్నాః వినేదు ర్విస్వరం భృశమ్, ౪౧॥

అనేకశో వధ్యమానాః కుంభకర్ణేన వానరాః.
రాఘవం శరణం జగ్ము ర్వ్యథితాః ఖిన్నచేతసః, ౪౨॥

(భక్షయన్నితి.) భక్షయన్ బభంజ, భక్షణార్థం బభంజేత్యర్థః. ౩౭॥

(మాంసేతి.) మాంసశోణితసంక్లేదాం, మాంసశోణితసంసిక్తా మిత్యర్థః. ౩౮॥

(యథేతి.) వినిర్దహత్ వినిరదహత్. ౪౦॥

(తత ఇతి.) వినాయకాః విగతనాయకాః. ౪౧॥—౪౨

ప్రభగ్నాన్ వానరాన్ దృష్ట్వా వజ్రహస్తసుతాత్మజః.
అభ్యధావత వేగేన కుంభకర్ణం మహాహవే. ౪౩॥

శైలశృంగం మహ ద్గృహ్య వినదం శ్చ ముహుర్ముహుః.
త్రాసయన్ రాక్షసాన్ సర్వాన్ కుంభకర్ణపదానుగాన్. ౪౪॥

చిక్షేప శైలశిఖరం కుంభకర్ణస్య మూర్ధని. ౪౫॥

స తే నాభిహతోఽత్యర్థం గిరిశృంగేణ మూర్ధని,
కుంభకర్ణః ప్రజజ్వాల కోపేన మహతా తదా. ౪౬

సోఽభ్యధావత వేగేన వాలిపుత్త్రి మమర్షణః,
కుంభకర్ణో మహానాద స్త్రాసయన్ సర్వవానరాన్. ౪౭

శూలం ససర్జ వై రోషా దంగదే స మహాబలః, ౪౭॥

త మాపతంతం బుద్ధ్వా తు యుద్ధమార్గవిశారదః.
లాఘవా న్మోచయామాస బలవా న్వానరర్షభః,
ఉత్పత్య చైనం సహసా తలే నోర స్యతాడయత్. ౪౮

స తే నాభిహతః కోపా త్ప్రముమోహాఽచలోపమః. ౪౯॥

స లబ్ధసంజ్ఞో బలవాన్ ముష్టి మావర్త్య రాక్షసః.
అపహస్తేన చిక్షేప విసంజ్ఞ స్స పపాత హ, ౫౦॥

తస్మిన్ ప్లవగశార్దూలే విసంజ్ఞే పతితే భువి.
తచ్ఛూలం సముపాదాయ సుగ్రీవ మభిదుద్రువే. ౫౧॥

(త మితి.) సమున్ముఖః అభిముఖః. ౪౩—౫౧॥

(సుగ్రీవకుంభకర్ణయోః ద్వంద్వయుద్ధః)

త మాపతంతం సంప్రేక్ష్య కుంభకర్ణం మహాబలమ్,
ఉత్పపాత తదా వీర స్సుగ్రీవో వానరాధిపః. ౫౨॥

పర్వతాగ్రం సముత్క్షిప్య సమావిధ్య మహాకపిః.
అభిదుద్రావ వేగేన కుంభకర్ణం మహాబలమ్, ౫౩॥

త మాపతంతం సంప్రేక్ష్య కుంభకర్ణః ప్లవంగమమ్.
తస్థౌ వికృతసర్వాంగో వానరేంద్రసమున్ముఖః, ౫౪॥

కపిశోణితదిగ్ధాంగం భక్షయంతం ప్లవంగమాన్.
కుంభకర్ణం స్థితం దృష్ట్వా సుగ్రీవో వాక్య మబ్రవీత్, ౫౫॥

పాతితా శ్చ త్వయా వీరాః కృతం కర్మ సుదుష్కరమ్.
భక్షితాని చ సైన్యాని ప్రాప్తం తే పరమం యశః, ౫౬॥

త్యజ త ద్వానరానీకం ప్రాకృతైః కిం కరిష్యసి.
సహ స్వైకనిపాతం మే పర్వత స్యాస్య రాక్షస, ౫౭॥

తద్వాక్యం హరిరాజస్య సత్త్వధైర్యసమన్వితమ్.
శ్రుత్వా రాక్షసశార్దూలః కుంభకర్ణోఽబ్రవీ ద్వచః, ౫౮॥

ప్రజాపతే స్తు పౌత్ర స్త్వం తథైవర్క్షరజస్సుతః.

(ప్రజాపతే రితి.) ఇద మత్త్రైతిహ్య మనుసంధేయం. పురా కిల బ్రహ్మణో జృంభమాణస్య వదనా దృక్షరజానామ వానరో జాతః. స కదాచిత్ పర్యటన్ బ్రహ్మలోకేఽప్సరోరూపకారిణీ కస్మింశ్చిత్ సరసి నిమ జ్యాప్సరోరూప మభజత్. తాం దృష్ట్వా కామమోహితా వింద్రాదిత్యౌ హస్తేన యుగపదగృహ్ణీతాం. తత్రాంతరే తయోః క్షుభితం రేతోఽపతత్. తత్ర ద్వౌ కుమారా వభవతామ్.

శ్రుతపౌరుషసంపన్నః కస్మా ద్గర్జసి వానర, ౬౯॥

స కుంభకర్ణస్య వచో నిశమ్య వ్యావిధ్య శైలం సహసా ముమోచ.
తే నాజఘా నోరసి కుంభకర్ణం శైలేన వజ్రాశనిసన్నిభేన, ౭౦॥

తచ్ఛైలశృంగం సహసా వికీర్ణం భుజాంతరే తస్య తదా విశాలే.
తతో వి షేదు స్సహసా ప్లవంగా రక్షోగణా శ్చాపి ముదా వినేదుః, ౭౧॥

స శైలశృంగాభిహత శ్చుకోప ననాద కోపా చ్చ వివృత్య వక్త్రమ్.
వ్యావిధ్య శూలం చ తటిత్ప్రకాశం చిక్షేప హర్యృక్షపతే ర్వధాయ, ౭౨॥

తత్ కుంభకర్ణస్య భుజప్రవిద్ధం శూలం శితం కాంచనధామజుష్టమ్.
క్షిప్రం సముత్పత్య నిగృహ్య దోర్భ్యాం బభంజ వేగేన సుతోఽనిలస్య, ౭౩॥

కృతం భారసహస్రస్య శూలం కాలాయసం మహత్.
బభంజ జానున్యారోప్య ప్రహృష్టః ప్లవగర్షభః, ౭౪॥

శూలం భగ్నం హనుమతా దృష్ట్వా వానరవాహినీ.
హృష్టా ననాద బహుశ స్సర్వత శ్చాపి దుద్రువే, ౭౫॥

వాలే పతనా ద్వాలీ, గ్రీవాయాం పతనాత్ సుగ్రీవః. తం దృష్ట్వా ప్రహస్య బ్రహ్మా అప్సరోరూపధారిణం ఋక్షరజసం యథాపూర్వరూపప్రాప్తయే కుమారౌ చ గృహీత్వా అన్యస్మి న్వానరరూపకారిణి సరసి నిమజ్జే త్యభ్యధాత్. సోఽపి తథా కృత్వా కుమారాభ్యాం సహ వానరరూప మభజ దృక్షరజాః. తత్పుత్రౌ వాలిసుగ్రీవా వితి. తదనేన ప్రకారేణ సుగ్రీవః ప్రజాపతేః పౌత్రః ఋక్షరజసః పుత్ర శ్చ. కాశ్యపాత్ ప్రజాపతే ర్వివస్వా న్వివస్వత స్సుగ్రీవ ఇత్యన్యే. (స ఇతి.) వ్యావిధ్య తోలయిత్వా. ౭౩॥

(కృత మితి.) భారసహస్రస్య భారసహస్రేణ కృతం జాను న్యారోప్య బభంజేత్యన్వయః. ౭౪॥

(శూల మితి.) సర్వతః సర్వస్మాత్ ప్రదేశాత్, దుద్రువే ఆజగామ. ౭౫॥

(హనుమత్కుంభకర్ణయోః ద్వంద్వయుద్ధః)

సింహనాదం చ తే చక్రుః ప్రహృష్టా వనగోచరాః.
మారుతిం పూజయాంచక్రుః దృష్ట్వా శూలం తథాగతమ్, ౬౬॥

స తత్తదా భగ్న మవేక్ష్య శూలం చుకోప రక్షోధిపతి ర్మహాత్మా.
ఉత్పాట్య లంకామలయా త్స శృంగం జఘాన సుగ్రీవ ముపేత్య తేన, ౬౭॥

స శైలశృంగాభిహతో విసంజ్ఞః పపాత భూమౌ యుధి వానరేంద్రః,
తం ప్రేక్ష్య భూమౌ పతితం విసంజ్ఞం నేదుః ప్రహృష్టా స్త్వథ యాతుధానాః, ౬౮॥

త మభ్యుపేత్యాద్భుతఘోరవీర్యం స కుంభకర్ణో యుధి వానరేంద్రమ్.
జహార సుగ్రీవ మభిప్రగృహ్య యథాఽనిలో మేఘ మతిప్రచండః, ౬౯॥

స తం మహామేఘనికాశరూప ముత్పాట్య గచ్ఛన్ యుధి కుంభకర్ణః.
రరాజ మేరుప్రతిమానరూపో మేరు ర్యథాఽభ్యుచ్ఛ్రితఘోరశృంగః, ౭౦॥

తత స్త ముత్పాట్య జగామ వీర స్సంస్తూయమానో యుధి రాక్షసేంద్రైః.
శృణ్వ న్నినాదం త్రిదశాలయానాం ప్లవంగరాజగ్రహవిస్మితానామ్, ౭౧॥

(స ఇతి.) సుగ్రీవ ముపేత్యతేన శృంగేణ జఘాన. త్రికూటశిఖరస్థలంకాద్వారే స్థిత్వా యుధ్యతః కుంభకర్ణస్య ప్రదేశాంతరస్థలం కామలయశృంగోత్పాటనం కథ ముపపద్యత ఇతి చేత్ తదనుగుణప్రమాణశరీరత్వా న్నదోషః. లంకామలయశబ్దేన త్రికూటం వోపచర్యతే. ౬౯॥

(స త మితి.) అభ్యుచ్ఛ్రితం ఉన్నతం. స్వాకారసాదృశ్యాయ ప్రథమం మేరూపాదానం ద్వితీయం తు సుగ్రీవధారణకాలికసాదృశ్యాయ. ౭౦॥

(తత ఇతి.) ఉత్పాట్య ఉద్ధృత్య. త్రిదివాలయానాం స్వర్గిణామ్. ౭౧॥

తత స్త మాదాయ తదా స మేనే హరీంద్ర మింద్రోపమ మింద్రవీర్యః.
అస్మి౯ హృతే సర్వ మిదం హృతం స్యా త్సరాఘవం సైన్య మితీంద్రశత్రుః, ౭౩॥

విద్రుతాం వాహినీం దృష్ట్వా వానరాణాం తత స్తతః.
కుంభకర్ణేన సుగ్రీవం గృహీతం చాపి వానరమ్,
హనుమాం శ్చింతయామాస మతిమా న్మారుతాత్మజః. ౭౪

ఏవం గృహీతే సుగ్రీవే కిం కర్తవ్యం మయా భవేత్,
య ద్వై న్యాయ్యం మయా కర్తుం త త్కరిష్యామి సర్వథా, ౭౫

భూత్వా పర్వతసంకాశో నాశయిష్యామి రాక్షసమ్, ౭౫॥

మయా హతే సంయతి కుంభకర్ణే మహాబలే ముష్టి వికీర్ణదేహే.
విమోచితే వానరపార్థివే చ భవంతు హృష్టాః ప్లవగా స్సమస్తాః, ౭౬॥

అథవా స్వయ మప్యేష మోక్షం ప్రాప్స్యతి పార్థివః.
గృహీతోఽయం యది భవే త్త్రిదశై స్సాసురోరగైః, ౭౭॥

మన్యే న తావ దాత్మానం బుధ్యతే వానరాధిపః.
శైలప్రహారాభిహతః కుంభకర్ణేన సంయుగే, ౭౮॥

అయం ముహూర్తా త్సుగ్రీవో లబ్ధసంజ్ఞో మహాహవే.
ఆత్మనో వానరాణాం చ య త్పథ్యం త త్కరిష్యతి, ౭౯॥

బలవా౯ కుంభకర్ణో యుద్ధే పతితం సుగ్రీవం కిమర్థం హృతవా నిత్యత్రాహ (తత స్తమాదాయేతి.) ౭౩॥——౭౬॥

(అథవేతి.) సాసురోరగైః సురైః గృహీతోఽప్యయం మోక్షం ప్రాప్తుం శక్నోతి. కింపున రనేన రాక్షసాపసదేనేతి భావః. ౭౭॥

తర్హి మోచయిత్వాఽఽత్మానం కి మితి న నివర్తత ఇత్యత్రాహ (మన్య ఇత్యాదినా.) తావ దిత్యవధారణే. ఆత్మాన మేవ న బుధ్యత ఇత్యర్థః. పథ్యం హితమ్. ౭౯॥

(కుంభకర్ణస్య సుగ్రీవమాదాయ లంకాగమనమ్)

మయా తు మోక్షిత స్యాస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మనః.
అప్రీతి శ్చ భవే త్కష్టా కీర్తినాశ శ్చ శాశ్వతః, ౮౮॥

తస్మా న్ముహూర్తం కాంక్షిష్యే విక్రమం పార్థివస్య తు.
భిన్నం చ వానరానీకం తావ దాశ్వాసయా మ్యహమ్, ౮౯॥

ఇత్యేవం చింతయిత్వా తు హనుమా న్మారుతాత్మజః.
భూయ స్సంస్తంభయామాస వానరాణాం మహాచమూమ్, ౯౦॥

స కుంభకర్ణోఽథ వివేశ లంకాం స్ఫురంత మాదాయ మహాకపిం తమ్.
విమానచర్యాగృహగోపురస్థైః పుష్పాగ్ర్యవర్షై రవకీర్యమాణః, ౯౧॥

లాజగంధోదవర్షై స్తు సిచ్యమాన శ్శనై శ్శనైః.
రాజమార్గస్య శీతత్వా త్సంజ్ఞా మాప మహాబలః, ౯౨॥

తత స్స సంజ్ఞా ముపలభ్య కృచ్ఛ్రా ద్బలీయస స్తస్య భుజాంతరస్థః.
అవేక్షమాణః పురరాజమార్గం విచింతయామాస ముహు ర్మహాత్మా, ౯౩॥

ఏవం గృహీతేన కథం ను నామ శక్యం మయా సంప్రతి కర్తు మద్య.
తథా కరిష్యామి యథా హరీణాం భవిష్య తీష్టం చ హితం చ కార్యమ్, ౯౪॥

కృచ్ఛ్రగత స్స్వామీ భృత్యే నావశ్యం మోచనీయ ఏవేత్యాశంక్యాహ (మయా త్వితి.) ౮౮॥

(తస్మా దితి.) తావత్ సుగ్రీవాగమనపర్యంతమ్. ౮౯॥

(సంస్తంభయామాస) గమనా న్నివర్తయామాస. ౯౦॥

(స ఇతి.) పుష్పాగ్ర్యవర్షైః శ్లాఘ్యపుష్పవృష్టిభిః. ౯౧॥—౯౩॥

(ఏవ మితి.) సంప్రతికర్తుం సమ్యక్ ప్రతికర్తుం. అన్యథా అద్యేతి పునరుక్తి స్స్యాత్. ౯౪॥

తతః కరాగ్రై స్సహసా సమేత్య రాజా హరీణా మమరేంద్రశత్రుమ్.
ఖరై శ్చ కర్ణౌ దశనై శ్చ నాసాం దదంశ పార్శ్వేషు చ కుంభకర్ణమ్, ౮౭॥

స కుంభకర్ణో హృతకర్ణనాసో విదారిత స్తేన విమర్దిత శ్చ.
రోషాభిభూతః క్షతజార్ద్రగాత్ర స్సుగ్రీవ మావిధ్య పిపేష భూమౌ, ౮౮॥

స భూతలే భీమబలాభిపిష్ట స్సురారిభి స్తై రభిహన్యమానః.
జగామ ఖం వేగవ దభ్యుపేత్య పున శ్చ రామేణ సమాజగామ. ౮౯॥

కర్ణనాసావిహీన స్తు కుంభకర్ణో మహాబలః.
రరాజ శోణితై స్సిక్తో గిరిః ప్రస్రవణై రివ, ౯౦॥

శోణితార్ద్రో మహాకాయో రాక్షసో భీమవిక్రమః.
యుద్ధాయాభిముఖో భూయో మన శ్చక్రే మహాబలః, ౯౧॥

అమర్షా చ్ఛోణితోద్గారీ శుశుభే రావణానుజః.
నీలాంజనచయప్రఖ్య స్ససంధ్య ఇవ తోయదః, ౯౨॥

గతే తు తస్మిన్ సురరాజశత్రుః క్రోధా త్ప్రదుద్రావ రణాయ భూయః.
అనాయుధోఽస్మీతి విచింత్య రౌద్రో ఘోరం తదా ముద్గర మాససాద, ౯౩॥

తత స్స పుర్యా స్సహసా మహౌజాః నిష్క్రమ్య త ద్వానరసైన్యముగ్రమ్.
బభక్ష రక్షో యుధి కుంభకర్ణః ప్రజా యుగాంతాగ్ని రివ ప్రదీప్తః, ౯౪॥

(తత ఇతి.) ఖరైః తీక్ష్ణైః, కరాగ్రైః కర్ణౌ సమేత్య సంహృత్య. దశనైర్నాసాం చ దదంశ, పార్శ్వేషు కపోలయో రంసయో రుదరాంతరయో శ్చ, పాదాభ్యాం, విదదారేతి శేషః. ౮౭॥

(స ఇతి.) విమర్దితః సంపీడితః. ౮౮॥—౮౯॥

(కర్ణేతి.) ప్రస్రవణైః నిర్ఝరైః. ౯౦॥

(శోణితార్ద్ర ఇతి.) అభిముఖ స్సన్ యుద్ధాయ మన శ్చక్ర ఇతి సంబంధః. ౯౧॥-౯౪॥

(వానరసైన్యే పునః కుంభకర్ణస్య విజృంభణమ్)

బుభుక్షిత శ్శోణితమాంసగృధ్నుః ప్రవిశ్య తద్వానరసైన్య ముగ్రమ్.
చఖాద రక్షాంసి హరీ న్పిశాచా నృక్షాం శ్చ మోహా ద్యుధి కుంభకర్ణః. ౯౪॥

యథైవ మృత్యుర్హరతే యుగాంతే స భక్షయామాస హరీం శ్చ ముఖ్యాన్. ౯౫

ఏకం ద్వౌ త్రీ న్బహూ న్క్రుద్ధో వానరా న్సహరాక్షసైః,
సమాదా యైకహస్తేన ప్రచిక్షేప త్వర న్ముఖే. ౯౬

సంప్రస్రవం స్తదా మేద శ్శోణితం చ మహాబలః,
వధ్యమానో నగేంద్రాగ్రై ర్భక్షయామాస వానరాన్. ౯౭

తే భక్ష్యమాణా హరయో రామం జగ్ము స్తదా గతిమ్, ౯౭॥

కుంభకర్ణో భృశం క్రుద్ధః కపీ న్ఖాద న్ప్రధావతి. ౯౯

శతాని సప్త చాష్టౌ చ వింశ త్త్రింశ త్తథైవ చ,
సంపరిష్వజ్య బాహుభ్యాం ఖాద న్విపరిధావతి. ౧౦౦

తస్మి న్కాలే సుమిత్రాయాః పుత్రః పరబలార్దనః,
చకార లక్ష్మణః క్రుద్ధో యుద్ధం పరపురంజయః. ౧౦౧

(బుభుక్షి రితి.) శోణితమాంసగృధ్నుః శోణితమాంసలోలుపః. ౯౪॥-౯౬

(సంప్రస్రవన్నితి.) సంప్రస్రవ న్తాలుభ్యా ముద్వమన్, శోణితం మేద శ్చ భక్షిత వానరసంబంధి. ౯౭

(త ఇత్యర్ధమ్.) గతిం శరణమ్. ౯౭॥

(కుంభకర్ణ ఇత్యర్ధం.) ప్రధావతి ప్రాధావత్. ఉత్తరశ్లోకేఽప్యేవ మేవ. ౯౯-౧౦౦

(తస్మి న్కాల ఇతి.) స్పష్టః. ౧౦౧

స కుంభకర్ణస్య శరాన్ శరీరే సప్త వీర్యవాన్,
నిచఖా దాదదే బాణాన్ విససర్జ చ లక్ష్మణః. ౧౦౨

అతిక్రమ్య చ సౌమిత్రిం కుంభకర్ణో మహాబలః,
రామ మే వాభిదుద్రావ దారయన్నివ మేదినీమ్. ౧౦౩

అథ దాశరథీ రామో రౌద్ర మస్త్రం ప్రయోజయన్,
కుంభకర్ణస్య హృదయే ససర్జ నిశితాన్ శరాన్. ౧౦౪

తస్య రామేణ విద్ధస్య సహసాఽభిప్రధావతః,
అంగారమిశ్రాః క్రుద్ధస్య ముఖా న్నిశ్చేరు రర్చిషః. ౧౦౫

రామాస్త్రవిద్ధో ఘోరం వై నదన్ రాక్షసపుంగవః,
అభ్యధావత సంక్రుద్ధో హరీన్ విద్రావయన్ రణే. ౧౦౬

త స్యోరసి నిమగ్నా శ్చ శరా బర్హిణవాససః,
హస్తా చ్చాపి పరిభ్రష్టా పపా తోర్వ్యాం మహాగదా.
ఆయుధాని చ సర్వాణి విప్రాకీర్యంత భూతలే. ౧౦౭॥

(స కుంభకర్ణస్యేతి.) స్పష్టః. ౧౦౨

(అతిక్రమ్యేతి.) స్పష్టః. ౧౦౩

(అథేతి.) స్పష్టః. ౧౦౪

(త స్యేతి.) అర్చిషః జ్వాలాః. ౧౦౫

(రామాస్త్రేతి.) స్పష్టః. ౧౦౬

(తస్యేతి సార్ధః.) బర్హిణవాససః బర్హిణం బర్హిపత్రం వాసో వాసస్థానం యేషాం తే. తథోక్తాః. ఆయుధాని ఖడ్గాదీని. ౧౦౭॥

స నిరాయుధ మాత్మానం యదా మేనే మహాబలః,
ముష్టిభ్యాం చరణాభ్యాం చ చకార కదనం మహత్. ౧౦౮

స బాణై రతివిద్ధాంగః క్షతజేన సముక్షితః.
రుధిరం ప్రతిసుస్రావ గిరిః ప్రస్రవణం యథా, ౧౦౯

స తీవ్రేణ చ కోపేన రుధిరేణ చ మూర్ఛితః.
వానరాన్ రాక్షసా నృక్షాన్ ఖాదన్ విపరిధావతి, ౧౧౦

అథ శృంగం సమావిధ్య భీమం భీమపరాక్రమః.
చిక్షేప రామ ముద్దిశ్య బలవా నంతకోపమః, ౧౧౧

అప్రాప్త మంతరా రామ స్సప్తభి స్తై రజిహ్మగైః.
శరైః కాంచనచిత్రాంగై శ్చిచ్ఛేద పురుషర్షభః, ౧౧౨

త న్మేరుశిఖరాకారం ద్యోతమాన మివ శ్రియా,
ద్వే శతే వానరేంద్రాణాం పతమాన మపాతయత్. ౧౧౩

(స ఇతి.) కదనం. వానరాణా మితి శేషః. ౧౦౮

(స బాణై రితి.) స్పష్టః. ౧౦౯

(స తీవ్రేణేతి.) మూర్ఛితః వ్యాప్తః. ౧౧౦

(అథేతి.) స్పష్టః. ౧౧౧

(అప్రాప్త మితి.) స్పష్టః. ౧౧౨

(తన్మేరుశిఖరేతి.) ద్వే శతే ఉద్దిశ్య పతమానం గచ్ఛంతం. అపాతయత్. శరై రితి శేషః. ౧౧౩

తస్మిన్ కాలే స ధర్మాత్మా లక్ష్మణో వాక్య మబ్రవీత్,
కుంభకర్ణవధే యుక్తో యోగాన్ పరిమృశన్ బహూన్. ౧౧౪

నైవాయం వానరాన్ రాజ న్నాపి జానాతి రాక్షసాన్.
మత్త శ్శోణితగంధేన స్వాన్ పరాం శ్చైవ ఖాదతి, ౧౧౫

సా ధ్వేన మధిరోహంతు సర్వే తే వానరర్షభాః.
యూథపా శ్చ యథా ముఖ్యా స్తిష్ఠం త్వస్య సమంతతః, ౧౧౬

అప్యయం దుర్మతిః కాలే గురుభారప్రపీడితః,
ప్రపతన్ రాక్షసో భూమౌ నాన్యాన్ హన్యాత్ ప్లవంగమాన్, ౧౧౭

తస్య త ద్వచనం శ్రుత్వా రాజపుత్రస్య ధీమతః.
తే సమారురుహు ర్హృష్టాః కుంభకర్ణం ప్లవంగమాః, ౧౧౮

కుంభకర్ణస్తు సంక్రుద్ధ స్సమారూఢః ప్లవంగమైః.
వ్యధూనయ త్తాన్ వేగేన దుష్టహస్తీవ హస్తిపాన్, ౧౧౯

తాన్ దృష్ట్వా నిర్ధుతాన్ రామో దుష్టోఽయ మితి రాక్షసః.
సముత్పపాత వేగేన ధనురుత్తమ మాదదే, ౧౨౦

(తస్మిన్ కాల ఇతి.) యోగాన్ పరిమృశన్ ఉపాయాన్ విచారయన్. ౧౧౪

(నైవాయ మితి.) స్పష్టః. ౧౧౫

(సాధ్వితి.) యథా యథాయోగ్యమ్. ౧౧౬

(అప్యయ మితి.) భారః వానరారోహణరూపః. ౧౧౭

(తస్యేతి.) స్పష్టః. ౧౧౮

(కుంభకర్ణ స్త్వితి.) స్పష్టః. ౧౧౯

(తానితి.) నిర్ధుతా నితి హ్రస్వ ఆర్షః. ౧౨౦

(శ్రీరామేణ సహ కుంభకర్ణస్య యుద్ధప్రకారః)

క్రోధతామ్రేక్షణో వీరో నిర్దహన్నివ చక్షుషా.
రాఘవో రాక్షసం రోషా దభిదుద్రావ వేగితః,
యూథపాన్ హర్షయన్ సర్వాన్ కుంభకర్ణభయార్దితాన్. ౧౨౨

స చాప మాదాయ భుజంగకల్పం దృఢజ్య ముగ్రం తపనీయచిత్రమ్,
హరీన్ సమాశ్వాస్య సముత్పపాత రామో నిబద్ధోత్తమతూణబాణః. ౧౨౩

స వానరగణై స్తై స్తు వృతః పరమదుర్జయః,
లక్ష్మణానుచరో రామ స్సంప్రతస్థే మహాబలః. ౧౨౪

స దదర్శ మహాత్మానం కిరీటిన మరిందమమ్,
శోణితాప్లుతసర్వాంగం కుంభకర్ణం మహాబలమ్. ౧౨౫

సర్వాన్ సమభిధావంతం యథా రుష్టం దిశాగజమ్,
మార్గమాణం హరీన్ క్రుద్ధం రాక్షసైః పరివారితమ్. ౧౨౬

వింధ్యమందరసంకాశం కాంచనాంగదభూషణమ్,
స్రవంతం రుధిరం వక్త్రా ద్వర్ష మేఘ మివోత్థితమ్. ౧౨౭

జిహ్వయా పరిలిహ్యంతం శోణితం శోణితేక్షణమ్,
మృద్నంతం వానరానీకం కాలాంతకయమోపమమ్. ౧౨౮

(క్రోధతామ్రేత్యాది) సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యమ్. ౧౨౨

(స చాప మితి.) నిబద్ధోత్తమబాణతూణ ఇత్యర్థః. ౧౨౩-౧౨౪

(స దద ర్శేత్యాది) చతుశ్శ్లో క్యేకాన్వయా. కాలాంతకయమోపమం, 'రుద్ర స్త్రినేత్ర స్త్రిపురాంతకో' వేతివత్ ఏక స్యైవావస్థాభేదాత్ కాలాదిసమభేదః. యద్వా. కాలే యుగాంతకాలే అంతకో నాశకో యమః ఉపమా యస్య స తథోక్తః. ౧౨౫-౧౨౮

తం దృష్ట్వా రాక్షసశ్రేష్ఠం ప్రదీప్తానలవర్చసమ్,
విస్ఫారయామాస తదా కార్ముకం పురుషర్షభః. ౧౨౯

స తస్య చాపనిర్ఘోషా త్కుపితో రాక్షసర్షభః,
అమృష్యమాణ స్తం ఘోష మభిదుద్రావ రాఘవమ్. ౧౩౦

తత స్తు వాతోద్ధతమేఘకల్పం భుజంగరాజోత్తమభోగబాహుమ్,
త మాపతంతం ధరణీధరాభ మువాచ రామో యుధి కుంభకర్ణమ్. ౧౩౧

ఆగచ్ఛ రక్షోధిప మా విషాద మవస్థితోఽహం ప్రగృహీతచాపః,
అవేహి మాం శక్రసపత్న రామం మయా ముహూర్తా ద్భవితా విచేతాః. ౧౩౨

రామోఽయ మితి విజ్ఞాయ జహాస వికృతస్వనమ్.
అభ్యధావత సంక్రుద్ధో హరీన్ విద్రావయన్ రణే.
పాతయ న్నివ సర్వేషాం హృదయాని వనౌకసామ్, ౧౩౩

ప్రహస్య వికృతం భీమం స మేఘ స్తనితోపమం,
కుంభకర్ణో మహాతేజాః రాఘవం వాక్య మబ్రవీత్. ౧౩౪

నాహం విరాధో విజ్ఞేయో న కబంధః ఖరో న చ,
న వాలీ న చ మారీచః కుంభకర్ణోఽహ మాగతః. ౧౩౫

(ఆగచ్ఛేతి.) మా మాం, అవిషాదం అగచ్ఛేత్యన్వయః. యద్వా, విషాదం మాగచ్ఛ. మరణేన శరీరభరణక్లేశం త్యజేత్యర్థః. ఆఙ్ ఉపసర్గమాత్రమ్. ౧౨౯—౧౩౨

(రామోఽయ మిత్యాది.) స్పష్టః. ౧౩౩

(ప్రహస్యేతి.) వికృత మిత్యాది విశేషణత్రయం క్రియావిశేషణమ్. ౧౩౪

(నాహ మితి.) స్పష్టః. ౧౩౫

(శ్రీరామేణ కుంభకర్ణస్య బాహుఖండనమ్)

పశ్య మే ముద్గరం ఘోరం సర్వకాలాయసం మహత్.
అనేన నిర్జితా దేవా దానవాశ్చ పురా మయా. ౧౩౬॥

వికర్ణనాస ఇతి మాం నావజ్ఞాతుం త్వ మర్హసి,
స్వల్పాపి హి న మే పీడా కర్ణనాసావినాశనాత్, ౧౩౭॥

దర్శ యేక్ష్వాకుశార్దూల వీర్యం గాత్రేషు మే లఘు.
తత స్త్వాం భక్షయిష్యామి దృష్టపౌరుషవిక్రమమ్, ౧౩౮॥

స కుంభకర్ణస్య వచో నిశమ్య రామ స్సుపుంఖాన్ విససర్జ బాణాన్.
తై రాహతో వజ్రసమగ్రవేగై ర్న చుక్షుభే న వ్యథతే సురారిః, ౧౩౯॥

యై స్సాయకై స్సాలవరా నికృత్తాః వాలీ హతో వానరపుంగవ శ్చ.
తే కుంభకర్ణస్య తదా శరీరే వజ్రోపమా న వ్యథయాం ప్రచక్రుః, ౧౪౦॥

సవారిధారా ఇవ సాయకాం స్తాన్ పిబన్ శరీరేణ మహేంద్రశత్రుః.
జఘాన రామస్య శరప్రవేగం వ్యావిధ్య తం ముద్గర ముగ్రవేగమ్, ౧౪౧॥

(పశ్య మే ముద్గర మితి.) యద్యపి నిరాయుధత్వం పూర్వ ముక్తం. తథా ప్యద్య ముద్గరం గృహీతవా నితి జ్ఞేయం. సర్వకాలాయసం బహుకాలాయసమయ మిత్యర్థః. ౧౩౬॥

(వికర్ణనాస ఇతి.) (దర్శయేతి.) లఘు క్షిప్రం, దృష్టపౌరుషవిక్రమం దృష్టబలపరాక్రమమ్. ౧౩౮॥

(స ఇతి.) చుక్షుభ ఇతి. క్షోభోఽత్ర మానసః. ౧౩౯॥

(యై స్సాయకై రితి.) సాలభేదనస్య వాలివినాశకస్య చ బాణస్యైకత్వేఽపి బహువచనం తద్వర్గ్యాణా మనేకత్వా దుపపద్యతే. ౧౪౦॥

(స ఇతి.) శరీరేణ పిబన్, శరీరనిమగ్నబాణ ఇత్యర్థః. జఘాన మోఘీచకార. ౧౪౧॥

తత స్తు రక్షః క్షతజానులిప్తం విత్రాసనం దేవమహాచమూనామ్.
వివ్యాధ తం ముద్గర ముగ్రవేగం విద్రావయామాస చమూం హరీణామ్. ౧౪౨॥

వాయవ్య మాదాయ తతో వరాస్త్రం రామః ప్రచిక్షేప నిశాచరాయ.
సముద్గరం తేన జఘాన బాహుం స కృత్తబాహు స్తుములం ననాద. ౧౪౩॥

స తస్య బాహు ర్గిరిశృంగకల్ప స్సముద్గరో రాఘవబాణకృత్తః.
పపాత తస్మిన్ హరిరాజసైన్యే జఘాన తాం వానరవాహినీం చ. ౧౪౪॥

తే వానరా భగ్నహతావశేషాః పర్యంత మాశ్రిత్య తదా విషణ్ణాః.
ప్రవేపితాంగం దదృశు స్సుఘోరం నరేంద్రరక్షోధిపసన్నిపాతం. ౧౪౫॥

స కుంభకర్ణోఽస్త్రనికృత్తబాహు ర్మహా న్నికృత్తాగ్ర ఇవానలేంద్రః.
ఉత్పాటయామాస కరేణ వృక్షం తతోఽభిదుద్రావ రణే నరేంద్రమ్. ౧౪౬॥

స తస్య బాహుం సహసాలవృక్షం సముద్యతం పన్నగభోగకల్పమ్.
ఐంద్రాస్త్రయుక్తేన జఘాన రామో బాణేన జాంబూనదచిత్రితేన. ౧౪౭॥

స కుంభకర్ణస్య భుజో నికృత్తః పపాత భూమౌ గిరిసన్నికాశః.
వివేష్టమానోఽభిజఘాన వృక్షాన్ శైలాన్ శిలా వానరరాక్షసాంశ్చ. ౧౪౮॥

(తత స్త్వితి.) వివ్యాధ ఆచాలయత్. ౧౪౨॥

(వాయవ్యమితి.) స్పష్టః. ౧౪౩॥

(స తస్యేతి.) స్పష్టః. ౧౪౪॥

(తే వానరా ఇతి.) సన్నిపాతం ద్వంద్వయుద్ధం. ౧౪౫॥—౧౪౬॥

(తస్యేతి.) ఐంద్రాస్త్రయుక్తేన ఐంద్రాస్త్రమంత్రాభిమంత్రితేన. ౧౪౭॥

(స కుంభకర్ణ స్యేతి.) వివేష్టమానః వివర్తమానః. ౧౪౮॥

(శ్రీరామేణ కుంభకర్ణస్య పాదఖండనమ్)

తం ఛిన్నబాహుం సమవేక్ష్య రామ స్సమాపతంతం సహసా నదంతమ్.
ద్వా వర్ధచంద్రౌ నిశితౌ ప్రగృహ్య చిచ్ఛేద పాదౌ యుధి రాక్షసస్య, ౧౪౯॥

తౌ తస్య పాదౌ ప్రదిశో దిశ శ్చ గిరీన్ గుహా శ్చైవ మహార్ణవం చ.
లంకాం చ సేనాం కపిరాక్షసానాం వినాదయంతౌ వినిపేతతు శ్చ, ౧౫౦॥

నికృత్తబాహు ర్వినికృత్తపాదో విదార్య వక్త్రం బడబాముఖాభమ్.
దుద్రావ రామం సహసాఽభిగర్జన్ రాహు ర్యథా చంద్ర మివాంతరిక్షే, ౧౫౧॥

ఆపూరయ త్తస్య ముఖం శితాగ్రై రామ శ్శరై ర్హేమపినద్ధపుంఖైః.
సంపూర్ణవక్త్రో న శశాక వక్తుం చుకూజ కృచ్ఛ్రేణ ముమోహ చాపి, ౧౫౨॥

అథాదదే సూర్యమరీచికల్పం స బ్రహ్మదండాంతకకాలకల్పమ్.
అరిష్ట మైంద్రం నిశితం సుపుంఖం రామ శ్శరం మారుతతుల్యవేగమ్, ౧౫౩॥

తం వజ్రజాంబూనదచారుపుంఖం ప్రదీప్తసూర్యజ్వలనప్రకాశమ్.
మహేంద్రవజ్రాశనితుల్యవేగం రామః ప్రచిక్షేప నిశాచరాయ, ౧౫౪॥

(తమితి.) ప్రగృహ్య యుగపత్ సంధాయ. ౧౪౯॥

(తావితి.) వినాశయంతౌ దిగాదీన్ ప్రతిధ్వనయంతౌ. ౧౫౦॥

(నికృత్తేతి.) (దుద్రావ రామ మితి.) ఊరుశేషాభ్యా మిదం, అన్యథేదం గమనం వక్ష్యమాణం పతనం చ న సంభవతః. (రాహు ర్యథేతి.) చంద్రమివ స్థితం రామం, రాహు ర్యథా తథా కుంభకర్ణ ఇత్యర్థః. ౧౫౧॥

(ఆపూరయ దితి.) స్పష్టః. ౧౫౨॥

(అథేతి.) అరిష్టం రిపూణా మశుభప్రదం 'అరిష్టే తు శుభాఽశుభే' ఇత్యమరః. ౧౫౩॥

(త మితి.) స్పష్టః. ౧౫౪॥

స సాయకో రాఘవబాహుచోదితో దిశ స్స్వభాసా దశ సంప్రకాశయన్.
సధూమవైశ్వానరదీప్తదర్శనో జగామ శక్రాశనివీర్యవిక్రమః, ౧౫౫॥

స తన్మహాపర్వతకూటసన్నిభం వివృత్తదంష్ట్రం చలచారుకుండలమ్.
చకర్త రక్షోధిపతే శ్శిర స్తథా యథైవ వృత్రస్య పురా పురందరః, ౧౫౬॥

కుంభకర్ణశిరో భాతి కుండలాలంకృతం మహత్.
* ఆదిత్యేఽభ్యుదితే రాత్రౌ మధ్యస్థ ఇవ చంద్రమాః, ౧౫౭॥

తద్రామబాణాభిహతం పపాత రక్ష శ్శిరః పర్వతసన్నికాశమ్.
బభంజ చర్యాగృహగోపురాణి ప్రాకార ముచ్చం త మపాతయ చ్చ, ౧౫౮॥

న్యపత త్కుంభకర్ణోఽథ స్వకాయేన నిపాతయన్,
ప్లవంగమానాం కోట్యశ్చ పరిత స్సంప్రధావతామ్, ౧౫౯॥

(స ఇతి.) వైశ్వానరః అగ్నిః. ౧౫౫॥

(స త దితి.) స్పష్టః. ౧౫౬॥

(కుంభకర్ణేతి.) కర్తనవేగా దుద్గతం గగనే స్థితం. రాత్రౌ, ఆదిత్యే అదితిదేవతాకే పునర్వసూనక్షత్రే తారకాద్వయాత్మకే అభ్యుదితే, తన్మధ్యగతశ్చంద్రమా ఇవ బభా విత్యర్థః. ౧౫౭॥

(త దితి.) చర్యాః ప్రాకారోపాంతక్లృప్తభటసంచారార్హప్రదేశాః. ౧౫౮॥

(న్యపతదితి.) కోట్యః కోటీః. ౧౫౯॥

---

* (ఆదిత్య ఇతి.) ఆదిత్యే సూర్యే. అభ్యుదితే సతి, అభ్యుదితే రాత్రా విత్యత్ర అరాత్రా వితి ఛేదః, అరాత్రా వహని, మధ్యస్థః గగనమధ్యస్థః. చంద్రమా ఇవేత్యర్థః.

(కుంభకర్ణవధేన సర్వేషాం సంతోషప్రకారః)

తచ్ఛాతికాయం హిమవత్ప్రకాశం రక్ష స్తత స్తోయనిధౌ పపాత.
గ్రాహాన్వరా న్మీనవరా న్భుజంగా న్మమర్ద భూమిం చ తదా వివేశ, ౧౬౦॥

తస్మిన్ హతే బ్రాహ్మణదేవశత్రౌ మహాబలే సంయతి కుంభకర్ణే.
చచాల భూ ర్భూమిధరాశ్చ సర్వే హర్షా చ్చ దేవా స్తుములం ప్రణేదుః, ౧౬౧॥

తతస్తు దేవర్షిమహర్షిపన్నగా స్సురాశ్చ భూతాని సుపర్ణగుహ్యకాః.
సయక్షగంధర్వగణా నభోగతాః ప్రహర్షితా రామపరాక్రమేణ, ౧౬౨॥

తతస్తు తే తస్య వధేన భూరిణా మనస్వినో నైరృతరాజబాంధవాః.
వినేదు రుచ్చై ర్వ్యథితా రఘూత్తమం హరిం సమీక్ష్యైవ యథా సురార్దితాః, ౧౬౩॥

స దేవలోకస్య తమో నిహత్య సూర్యో యథా రాహుముఖా ద్విముక్తః.
తథా వ్యభాసీ ద్భువి వానరౌఘే నిహత్య రామో యుధి కుంభకర్ణమ్. ౧౬౪॥

ప్రహర్ష మీయు ర్బహవ స్తు వానరాః ప్రబుద్ధపద్మప్రతిమై రివాననైః.
అపూజయన్ రాఘవ మిష్టభాగినం హతే రిపౌ భీమబలే దురాసదే, ౧౬౫॥

(తచ్ఛాతికాయ మితి.) రక్షః కబంధరూపం, భూమిం తదా వివేశ, భూమి మస్పృశ దిత్యర్థః. ౧౬౦॥

(తస్మిన్ హత ఇతి.) స్పష్టః. ౧౬౧॥

(తత స్త్వితి.) ౧౬౩॥

(స ఇతి.) వానరౌఘే వానరౌఘమధ్యే. ౧౬౪॥

(ప్రహర్ష మితి.) ప్రబుద్ధపద్మప్రతిమై రితి. ప్రతిమాశబ్దోఽత్ర రూపవచనః న తు సదృశవచనః; ఇవశబ్దప్రయోగాత్. ఇష్టభాగినం జయరూపేష్టభాజమ్. ౧౬౫॥

స కుంభకర్ణం సురసంఘమర్దనం మహత్సు యుద్ధేషు పరాజితశ్రమమ్.
ననంద హత్వా భరతాగ్రజో రణే మహాసురం వృత్ర మివామరాధిపః, ౧౬౬౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, సప్తషష్టితమ స్సర్గః.

అథ అష్టషష్టితమ స్సర్గః

కుంభకర్ణం హతం దృష్ట్వా రాఘవేణ మహాత్మనా,
రాక్షసా రాక్షసేంద్రాయ రావణాయ న్యవేదయన్. ౧

రాజన్ స కాలసంకాశ స్సంయుక్తః కాలకర్మణా,
విద్రావ్య వానరీం సేనాం భక్షయిత్వా చ వానరాన్. ౨

(స కుంభకర్ణ మితి.) పరాజితశ్రమం త్యక్తశ్రమం. అత్ర సర్గే అధికాః కేచన శ్లోకాః క్వాపి క్వాపి దృశ్యంతే. తే న వ్యాఖ్యాతాః. అస్మిన్ సర్గే సార్ధషట్షష్ట్యుత్తరశతశ్లోకాః, ౧౬౬౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, సప్తషష్టితమ స్సర్గః.

అథ అష్టషష్టితమ స్సర్గః.

అథ కుంభకర్ణవధశ్రవణేన రావణస్య ప్రలాపః. (కుంభకర్ణ మిత్యాది.) అత్ర రావణాయేత్యత్ర యకారో గాయత్ర్యా అష్టాదశాక్షరం. సప్తదశసహస్రశ్లోకా గతాః. ౧

కాలకర్మణా కాలస్య మృత్యోః కర్మణా. మరణరూపక్రియయేతి యావత్. యద్వా, కాలే కర్మణా కాలకర్మణా, పరిపక్వకర్మణేత్యర్థః. ౨

(కుంభకర్ణో హత ఇతి రాక్షసైః రావణాయ నివేదనమ్)

ప్రతపిత్వా ముహూర్తం చ ప్రశాంతో రామతేజసా,
కాయే నార్ధప్రవిష్టేన సముద్రం భీమదర్శనమ్. ౩

నికృత్తకంఠోరుభుజో విక్షరన్ రుధిరం బహు,
రుద్ధ్వా ద్వారం శరీరేణ లంకాయాః పర్వతోపమః. ౪

కుంభకర్ణ స్తవ భ్రాతా కాకుత్స్థశరపీడితః,
లగండభూతో వికృతో దావదగ్ధ ఇవ ద్రుమః. ౫

తం శ్రుత్వా నిహతం సంఖ్యే కుంభకర్ణం మహాబలమ్,
రావణ శ్శోకసంతప్తో ముమోహ చ పపాత చ. ౬

పితృవ్యం నిహతం దృష్ట్వా దేవాంతకనరాంతకౌ,
త్రిశిరా శ్చాతికాయ శ్చ రురుదు శ్శోకపీడితాః. ౭

భ్రాతరం నిహతం దృష్ట్వా రామే ణాక్లిష్టకర్మణా,
మహోదరమహాపార్శ్వౌ శోకాక్రాంతౌ బభూవతుః. ౮

తతః కృచ్ఛ్రా త్సమాసాద్య సంజ్ఞాం రాక్షసపుంగవః,
కుంభకర్ణవధా ద్దీనో విలలాప స రావణః. ౯

హా వీర రిపుదర్పఘ్న కుంభకర్ణ మహాబల,
త్వం మాం విహాయ వై దైవా ద్యాతోఽసి యమసాదనమ్. ౧౦

(ప్రతపిత్వా) పరాక్రమ్య, ఏత దారభ్య శ్లోకత్రయ మేకాన్వయం, అర్ధప్రవిష్టేన అర్ధేన కబంధమాత్రేణ ప్రవిష్టేన కాయేన, సముద్రం రుద్ధ్వా, శరీరేణ ఉత్తమాంగేన, ద్వారం రుద్ధ్వా, లగండభూతః, లగండోఽజగర ఇత్యేకే. వికృతః వికృతశరీరః, రామతేజసా ప్రశాంత ఇత్యన్వయః. ౩–౧౦

మమ శల్య మనుద్ధృత్య బాంధవానాం మహాబల,
శత్రుసైన్యం ప్రతాప్యైక స్త్వం మాం సంత్యజ్య గచ్ఛసి. ౧౧

ఇదానీం ఖ ల్వహం నాస్మి యస్య మే దక్షిణో భుజః,
పతితోఽయం సమాశ్రిత్య న బిభేమి సురాసురాన్. ౧౨

కథ మేవంవిధో వీరో దేవదానవదర్పహా,
కాలాగ్నిరుద్రప్రతిమో రణే రామేణ వై హతః. ౧౩

యస్య తే వజ్రనిష్పేషో న కుర్యా ద్వ్యసనం సదా,
స కథం రామబాణార్తః ప్రసుప్తోఽసి మహీతలే. ౧౪

ఏతే దేవగణా స్సార్ధ మృషిభి ర్గగనే స్థితాః,
నిహతం త్వాం రణే దృష్ట్వా నినదంతి ప్రహర్షితాః. ౧౫

ధ్రువ మద్యైవ సంహృష్టా లబ్ధలక్షాః ప్లవంగమాః,
ఆరోక్ష్యంతి హి దుర్గాణి లంకాద్వారాణి సర్వశః. ౧౬

రాజ్యేన నాస్తి మే కార్యం కిం కరిష్యామి సీతయా,
కుంభకర్ణవిహీనస్య జీవితే నాస్తి మే రతిః. ౧౭

యద్యహం భ్రాతృహంతారం న హన్మి యుధి రాఘవమ్,
నను మే మరణం శ్రేయో న చేదం వ్యర్థజీవితమ్. ౧౮

(మమేతి.) మమ బాంధవానాం చ శల్యం శోక మిత్యర్థః. ౧౧

(ఇదానీ మితి.) సురాసురాన్ సురాసురేభ్యః. ౧౨—౧౫

(ధ్రువ మితి.) లబ్ధలక్షాః లబ్ధావసరాః. ౧౬—౧౭

(యద్యహ మితి.) భ్రాతృహంతారం న హన్మి యది తదా ఇదం వ్యర్థజీవితం, శ్రేయ న చ, నైవేత్యర్థః. కింతు మరణ మేవ శ్రేయో నన్వితి సంబంధః. ౧౮

(భ్రాతృవధజనిత రావణశోకప్రకారః)

అద్యైవ తం గమిష్యామి దేశం యత్రానుజో మమ,
న హి భ్రాతౄ న్సముత్సృజ్య క్షణం జీవితు ముత్సహే. ౧౯

దేవా హి మాం హసిష్యంతి దృష్ట్వా పూర్వాపకారిణమ్,
కథ మింద్రం జయిష్యామి కుంభకర్ణ హతే త్వయి. ౨౦

త దిదం మా మనుప్రాప్తం విభీషణవచ శ్శుభమ్,
య దజ్ఞానా న్మయా తస్య న గృహీతం మహాత్మనః. ౨౧

విభీషణవచో యావ త్కుంభకర్ణప్రహస్తయోః,
వినాశోఽయం సముత్పన్నో మాం వ్రీళయతి దారుణః. ౨౨

త స్యాయం కర్మణః ప్రాప్తో విపాకో మమ శోకదః,
యన్మయా ధార్మిక శ్శ్రీమా న్స నిరస్తో విభీషణః. ౨౩

ఇతి బహువిధ మాకులాంతరాత్మా కృపణ మతీవ విలప్య కుంభకర్ణమ్,
న్యపత దథ దశాననో భృశార్త స్త మనుజ మింద్రరిపుం హతం విదిత్వా. ౨౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, అష్టషష్టితమ స్సర్గః.

(అద్యైవేతి.) భ్రాతౄ నితి బహువచనం పూజార్థమ్. ౧౯—౨౧

(విభీషణేతి.) కుంభకర్ణప్రహస్తయో రయం దారుణో వినాశః, యావత్ యథా సముత్పన్నః. తత ఆరభ్య విభీషణవచో మాం వ్రీళయతి. పీడయతీత్యర్థః. ౨౨—౨౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే. యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే.
అష్టషష్టితమ స్సర్గః.

అథ ఏకోనసప్తతితమ స్సర్గః.

ఏవం విలపమానస్య రావణస్య దురాత్మనః,
శ్రుత్వా శోకాభిత ప్తస్య త్రిశిరా వాక్య మబ్రవీత్. ౧

ఏవ మేవ మహావీర్యో హతో న స్తాత మధ్యమః,
న తు సత్పురుషా రాజన్ విలపంతి యథా భవాన్. ౨

నూనం త్రిభువనస్యాపి పర్యాప్త స్త్వ మసి ప్రభో,
స కస్మా త్ప్రాకృత ఇవ శోచ స్యాత్మాన మీదృశమ్. ౩

బ్రహ్మదత్తాఽస్తి తే శక్తిః కవచ స్సాయకో ధనుః,
సహస్రఖరసంయుక్తో రథో మేఘస్వనో మహాన్. ౪

త్వయా సకృ ద్విశస్త్రేణ విశస్తా దేవదానవాః,
స సర్వాయుధసంపన్నో రాఘవం శాస్తు మర్హసి. ౫

కామం తిష్ఠ మహారాజ నిర్గమిష్యా మ్యహం రణమ్,
ఉద్ధరిష్యామి తే శత్రూన్ గరుడః పన్నగా నివ. ౬

అథ ఏకోనసప్తతితమ స్సర్గః

అథాఽతికాయనిర్గమః. (ఏవ మిత్యాది.) ౧

(ఏవ మితి.) తాతమధ్యమః తాతేషు మధ్యమః, మధ్యమపితేత్యర్థః. ఏవ మేవ మహావీర్యః త్వదుక్తప్రకారేణైవ మహావీర్యః. హతః, దైవా దితి శేషః. ౨

(నూన మితి.) ఈదృశ మితి శోకక్రియా విశేషణమ్. ఆత్మానం ఉద్దిశ్యేతి శేషః. ౩

(బ్రహ్మదత్తేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. విశస్త్రేణ నిరాయుధేన. ౪—౬

(భ్రాతృవధజనిత రావణశోకప్రకారః)

శంబరో దేవరాజేన నరకో విష్ణునా యథా,
తథాఽద్య శయితా రామో మయా యుధి నిపాతితః. ౭

శ్రుత్వా త్రిశిరసో వాక్యం రావణో రాక్షసాధిపః,
పునర్జాత మివాత్మానం మన్యతే కాలచోదితః. ౮

శ్రుత్వా త్రిశిరసో వాక్యం దేవాంతకనరాంతకౌ,
అతికాయ శ్చ తేజస్వీ బభూవు ర్యుద్ధహర్షితాః. ౯

తతోఽహ మహమిత్యేవ గర్జంతో నైరృతర్షభాః,
రావణస్య సుతా వీరా శ్శక్రతుల్యపరాక్రమాః. ౧౦

అంతరిక్షగతా స్సర్వే సర్వే మాయావిశారదాః,
సర్వే త్రిదశదర్పఘ్నా స్సర్వే చ రణదుర్జయాః. ౧౧

సర్వే సుబలసంపన్నా స్సర్వే విస్తీర్ణకీర్తయః,
సర్వే సమర మాసాద్య న శ్రూయంతే షరాజితాః,
దేవై రపి సగంధర్వై స్సకిన్నరమహోరగైః, ౧౨॥

(శంబర ఇతి.) నరకోఽత్ర సింహికాయాం విప్రచిత్తే ర్జాతేషు వాతాపిప్రముఖే ష్వన్య తమః. 'వాతాపి ర్నముచిశ్చైవ ఇల్వల స్సృమర స్తథా, అంధకో నరకశ్చైవ కాలనాభ స్తథైవ' చేత్యుక్తేః. న తు కృష్ణహతో భూసుతో నరకాసురః, తస్య వాల్మీకిప్రబంధనిర్మాణకాలే అసంజాతత్వాత్. ౭—౮

(శ్రుత్వా త్రిశిరస ఇత్యాది.) త్రిశిరసో వచనం స్వేషా మపి తుల్యత్వా ద్దేవాంతకాదయోఽపి యుద్ధోద్యుక్తా బభూవు రిత్యర్థః. ౯—౧౦

(అంతరిక్షేతి.) అంతరిక్షే గతం గమనం యేషాం తే అంతరిక్షగతాః. ౧౧

(సర్వ ఇత్యాది.) దేవాదిభి స్సహ సమర మాసాద్య పరాజితా న శ్రూయంత ఇత్యన్వయః. ౧౨॥

(దేవాంతకనరాంతకాదీనాం యుద్ధాయాభిగమనమ్)

త్రిశిరా శ్చాతికాయశ్చ దేవాంతకనరాంతకౌ.
మహోదరమహాపార్శ్వౌ నిర్జగ్ముః కాలచోదితాః, ౧౯॥

తత స్సుదర్శనం నామ నీలజీమూతసన్నిభమ్.
ఐరావతకులే జాత మారురోహ మహోదరః. ౨౦॥

సర్వాయుధసమాయుక్తం తూణీభి శ్చ స్వలంకృతమ్.
రరాజ గజ మాస్థాయ సవితే వాస్తమూర్ధని, ౨౧॥

హయోత్తమసమాయుక్తం సర్వాయుధసమాకులమ్.
ఆరురోహ రథశ్రేష్ఠం త్రిశిరా రావణాత్మజః, ౨౨॥

త్రిశిరా రథ మాస్థాయ విరరాజ ధనుర్ధరః.
సవిద్యుదుల్కః శైలాగ్రే సేంద్రచాప ఇవాంబుదః, ౨౩॥

త్రిభిః కిరీటై శ్శుశుభే త్రిశిరా స్స రథోత్తమే.
హిమవా నివ శైలేంద్ర స్త్రిభిః కాంచనపర్వతైః, ౨౪॥

అతికాయోఽపి తేజస్వీ రాక్షసేంద్రసుత స్తదా.
ఆరురోహ రథశ్రేష్ఠం శ్రేష్ఠ స్సర్వధనుష్మతామ్, ౨౫॥

సుచక్రాక్షం సుసంయుక్తం స్వనుకర్షం సుకూబరమ్.
తూణీబాణాసనై ర్దీప్తం ప్రాసాసిపరిఘాకులమ్, ౨౬॥

(సర్వాయుధేతి.) అస్తమూర్ధనీత్యేతదుత్తరక్షణే వినాశసూచనాయ. ౨౧॥—౨౩॥

(త్రిభి రితి.) త్రిభిః కాంచనపర్వతైః శిఖరభూతై ర్హిమవానివే త్యర్థః. ౨౪॥

(అతికాయ) ఇత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. సుసంయుక్తం సుదృఢం. స్వనుకర్షం, 'అనుకర్షో దార్వధస్థం' మిత్యమరః. సుకూబరం శోభనయుగంధరం, 'కూబర స్తు యుగంధరః' ఇత్యమరః. ౨౬॥

స కాంచనవిచిత్రేణ మకుటేన విరాజతా.
భూషణై శ్చ బభౌ మేరుః కిరణై రివ భాసయన్, ౨౭॥

స రరాజ రథే తస్మిన్ రాజసూను ర్మహాబలః.
వృతో నై రృతశార్దూలై ర్వజ్రపాణి రివామరైః, ౨౮॥

హయ ముచ్చైశ్శ్రవః ప్రఖ్యం శ్వేతం కనకభూషణమ్.
మనోజవం మహాకాయ మారురోహ నరాంతకః, ౨౯॥

గృహీత్వా ప్రాస ముల్కాభం విరరాజ నరాంతకః.
శక్తి మాదాయ తేజస్వీ గుహ శ్శిఖిగతో యథా, ౩౦॥

దేవాంతక స్సమాదాయ పరిఘం వజ్రభూషణమ్.
పరిగృహ్య గిరిం దోర్భ్యాం వపు ర్విష్ణో ర్విడంబయన్, ౩౧॥

మహాపార్శ్వో మహాకాయో గదా మాదాయ వీర్యవాన్.
విరరాజ గదాపాణిః కుబేర ఇవ సంయుగే, ౩౨॥

ప్రతస్థిరే మహాత్మానో బలై రప్రతిమై ర్వృతాః.
సురా ఇవామరావత్యా బలై రప్రతిమై ర్వృతాః, ౩౩॥

తాన్ గజై శ్చ తురంగై శ్చ రథై శ్చాంబుదనిస్వనైః,
అనుజగ్ము ర్మహాత్మానో రాక్షసాః ప్రవరాయుధాః, ౩౪॥

తే విరేజు ర్మహాత్మానః కుమారా స్సూర్యవర్చసః.
కిరీటిన శ్శ్రియా జుష్టాః గ్రహా దీప్తా ఇవాంబరే, ౩౫॥

(స ఇతి.) కిరణైః, భాసయన్ భాసమానః, మేరు రివ బభా విత్యన్వయః. ౩౦॥

(దేవాంతక ఇతి.) అత్రాపి విరరాజేతి సంబధ్యతే. దేవాంతకః పరిఘ మాదాయ, సముద్రమథనే, గిరిం మందరగిరిం, పరిగృహ్య తిష్ఠతో విష్ణో ర్వపు ర్విడంబయన్ విరరాజ. ౩౬॥

(దేవాంతకనరాంతకాదీనాం యుద్ధాయాభిగమనమ్)

ప్రగృహీతా బభౌ తేషాం శస్త్రాణా మావళి స్సితా.
శారదాభ్రప్రతీకాశా హంసావళి రివాంబరే, ౩౫||

మరణం వాపి నిశ్చిత్య శత్రూణాం వా పరాజయమ్. ౩౬

ఇతి కృత్వా మతిం వీరాః నిర్జగ్ము స్సంయుగార్థినః, ౩౭||

జగర్జు శ్చ ప్రణేదు శ్చ చిక్షిపు శ్చాపి సాయకాన్.
జగృహు శ్చాపి తే వీరా నిర్యాంతో యుద్ధదుర్మదాః, ౩౮||

క్ష్వేళితాస్ఫోటనినదై శ్చచాల చ వసుంధరా.
రక్షసాం సింహనాదై శ్చ పుస్ఫోటేవ తదాఽంబరమ్, ౩౯||

తేఽభినిష్క్రమ్య ముదితా రాక్షసేంద్రా మహాబలాః.
దదృశు ర్వానరానీకం సముద్యతశిలానగమ్. ౪౦||

హరయోఽపి మహాత్మానో దదృశు ర్నైరృతం బలమ్.
హస్త్యశ్వరథసంబాధం కింకిణీశతనాదితమ్, ౪౧||

నీలజీమూతసంకాశం సముద్యతమహాయుధమ్.
దీప్తానలరవిప్రఖ్యై స్సర్వతో నైరృతై ర్వృతమ్, ౪౨||

(మరణం వేత్యర్థే) నిర్జగ్ము రిత్యుపస్కార్యమ్. ౩౬

(ఇతి కృత్వే త్యర్థం.) ఇత్థం కర్తవ్య మిత్యేవంరూపాం మతిం కృత్వేత్యర్థః. ౩౭||

(జగర్జు శ్చేతి.) జగర్జుః మేఘధ్వనిం చక్రుః, ప్రణేదుః సింహనాదం చక్రుః, చిక్షిపుః క్షేపవచనా న్యూచుః, సాయకాన్ జగృహు రిత్యన్వయః. ౩౮||—౪౨||

త ద్దృష్ట్వా బల మాయాంతం లబ్ధలక్షాః ప్లవంగమాః.
సముద్యత మహాశైలా స్సంప్రణేదు ర్మహాబలాః. ౪౩॥

అమృష్యమాణా రక్షాంసి ప్రతినర్దంతి వానరాః. ౪౪

తత స్సముద్ఘుష్టరవం నిశమ్య రక్షోగణా వానరయూథపానామ్,
అమృష్యమాణాః పరహర్ష ముగ్రం మహాబలా భీమతరం వినేదుః. ౪౫

తే రాక్షసబలం ఘోరం ప్రవిశ్య హరియూథపాః,
విచేరు రుద్యతై శ్శైలై ర్నగా శ్శిఖరిణో యథా. ౪౬

కేచి దాకాశ మావిశ్య కేచి దుర్వ్యాం ప్లవంగమాః,
రక్షస్సైన్యేషు సంక్రుద్ధా శ్చేరు ర్ద్రుమశిలాయుధాః.
ద్రుమాంశ్చ విపులస్కంధాన్ గృహ్య వానరపుంగవాః, ౪౭॥

త ద్యుద్ధ మభవ ద్ఘోరం రక్షోవానరసంకులమ్. ౪౮

తే పాదపశిలా శ్శైలై శ్చక్రు ర్వృష్టి మనూపమామ్,
బాణౌఘై ర్వార్యమాణా శ్చ హరయో భీమవిక్రమాః. ౪౯

సింహనాదాన్ వినేదు శ్చ రణే వానరరాక్షసాః, ౪౯॥

శిలాభి శ్చూర్ణయామాసు ర్యాతుధానాన్ ప్లవంగమాః, ౫౦

(త దిత్యాది.) లబ్ధలక్షాః లబ్ధపరాక్రమవిషయాః. ౪౩—౪౬

సంచారప్రకార మేవాహ (కేచి దిత్యాది.) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. ద్రుమశిలాయుధా ఇతి స్వభావోక్తిః. ౪౭॥—౪౮

(తే ఇతి.) అనూపమాం అనుపమామ్. ౪౯—౫౦

(వానరరాక్షసవీరాణాం సంకులసమరః)

నిజఘ్ను స్స్వయుగే క్రుద్ధాః కవచాభరణావృతాన్,
కేచి ద్రథగతాన్ వీరాన్ గజవాజిగతా నపి.
నిజఘ్ను స్సహసాప్లుత్య యాతుధానాన్ ప్లవంగమాః, ౨౧॥

శైలశృంగాచితాంగా శ్చ ముష్టిభి ర్వాంతలోచనాః,
చేరుః పేతు శ్చ నేదు శ్చ తత్ర రాక్షసపుంగవాః, ౨౨॥

రాక్షసా శ్చ శరై స్తీక్ష్ణై ర్బిభిదుః కపికుంజరాన్,
శూలముద్గరఖడ్గై శ్చ జఘ్నుః ప్రాసై శ్చ శక్తిభిః, ౨౩॥

అన్యోన్యం పాతయామాసుః పరస్పరజయైషిణః.
రిపుశోణితదిగ్ధాంగా స్తత్ర వానరరాక్షసాః, ౨౪॥

తత శ్శైలై శ్చ ఖడ్గై శ్చ విసృష్టై ర్హరిరాక్షసైః,
ముహూర్తే నావృతా భూమి రభవ చ్ఛోణితాప్లుతా, ౨౫॥

వికీర్ణపర్వతాకారై రక్షోభి రరిమర్దనైః.
ఆసీ ద్వసుమతీ పూర్ణా తదా యుద్ధమదాన్వితైః, ౨౬॥

ఆక్షిప్తాః క్షిప్యమాణా శ్చ భగ్నశూలా శ్చ వానరైః.
పునరంగై స్తథా చక్రు రాసన్నా యుద్ధ మద్భుతమ్, ౨౭॥

వానరాన్ వానరై రేవ జఘ్ను స్తే రజనీచరాః,
రాక్షసాన్ రాక్షసై రేవ జఘ్ను స్తే వానరా అపి, ౨౮॥

(ఆక్షిప్తా ఇతి.) ఆక్షిప్తాః క్షిప్యమాణా శ్చేతి నియుద్ధప్రకారకథనం. అంగైః హస్తపాదాదిభిః. ౨౭॥—౨౮॥

ఆక్షిప్య చ శిలా స్తేషాం నిజఘ్నూ రాక్షసా హరీన్,
తేషాం చాచ్ఛిద్య శస్త్రాణి జఘ్నూ రక్షాంసి వానరాః. ౫౯

నిజఘ్ను శ్శైలశూలాస్త్రై ర్బిభిదు శ్చ పరస్పరమ్.
సింహనాదా న్వినేదు శ్చ రణే వానరరాక్షసాః. ౬౦॥

ఛిన్నవర్మతనుత్రాణాః రాక్షసా వానరై ర్హతాః,
రుధిరం ప్రస్రుతా స్తత్ర రససార మివ ద్రుమాః, ౬౧॥

రథేన చ రథం చాపి వారణేన వారణమ్.
హయేన చ హయం కేచి న్నిజఘ్ను ర్వానరా రణే, ౬౨॥

ప్రహృష్టమనస స్సర్వే ప్రగృహీత మనశ్శిలాః.
హరయో రాక్షసాన్ జఘ్ను ర్ద్రుమై శ్చ బహుశాఖిభిః, ౬౩॥

త ద్యుద్ధ మభవ ద్ఘోరం రక్షోవానరసంకులమ్. ౬౪

క్షురప్రై రర్ధచంద్రై శ్చ భల్లై శ్చ నిశితై శ్శరైః,
రాక్షసా వానరేంద్రాణాం చిచ్ఛిదుః పాదపాన్ శిలాః. ౬౫.

వికీర్ణైః పర్వతాగ్రై శ్చ ద్రుమై శ్ఛిన్నై శ్చ సంయుగే,
హతై శ్చ కపిరక్షోభి ర్దుర్గమా వసుధాఽభవత్. ౬౬

(ఛిన్నేతి.) ఛిన్నవర్మతనుత్రాణాః ఛిన్నవర్మరూపతనుత్రాణాః, రుధిరం, ప్రస్రుతాః స్రుతవంతః, ముమచు రితి యావత్. రససారం నిర్యాసమ్. ౬౧॥ — ౬౪

(క్షురప్రై రితి.) శిలాః శిలా శ్చేత్యర్థః. ౬౫—౬౬

(నరాంతక విజృంభణమ్)

తే వానరా గర్వితహృష్టచేష్టా స్సంగ్రామ మాసాద్య భయం విముచ్య,
యుద్ధం తు సర్వే సహ రాక్షసై స్తై ర్నానాయుధా శ్చక్రు రదీనసత్త్వాః. ౧౭

తస్మిన్ ప్రవృత్తే తుములే విమర్దే ప్రహృష్యమాణేషు వలీముఖేషు,
నిపాత్యమానేషు చ రాక్షసేషు మహర్షయో దేవగణా శ్చ నేదుః. ౧౮

తతో హయం మారుతతుల్యవేగ మారుహ్య శక్తిం నిశితాం ప్రగృహ్య,
నరాంతకో వానరరాజసైన్యం మహార్ణవం మీన ఇవావివేశ. ౧౯

స వానరాన్ సప్తశతాని వీరః ప్రాసేన దీప్తేన వినిర్బిభేద,
ఏకక్షణే నేంద్రరిపు ర్మహాత్మా జఘాన సైన్యం హరిపుంగవానామ్. ౨౦

దదృశు శ్చ మహాత్మానం హయపృష్ఠే ప్రతిష్ఠితమ్,
చరంతం హరిసైన్యేషు విద్యాధరమహర్షయః. ౨౧

స తస్య దదృశే మార్గో మాంసశోణితకర్దమః,
పతితైః పర్వతాకారై ర్వానరై రభిసంవృతః. ౨౨

యావ ద్విక్రమితుం బుద్ధిం చక్రుః ప్లవగపుంగవాః,
తావ దేతా నతిక్రమ్య నిర్బిభేద నరాంతకః. ౨౩

(తే వానరా ఇతి.) గర్వితం హృష్టం చ యథా భవతి తథా చేష్టంత ఇతి గర్వితహృష్టచేష్టాః, నానాయుధాః, గృహీత రాక్షసాయుధా ఇత్యర్థః. ౧౭

(తస్మి న్నితి.) విమర్దే యుద్ధే. ౧౯

(స వానరా నితి.) జఘానేతి. ఇత్థ మితి శేషః. ౨౦—౨౩

జ్వలంతం ప్రాస ముద్యమ్య సంగ్రామాగ్రే నరాంతకః,
దదాహ హరిసైన్యాని వనా నీవ విభావసుః. ౨౪

యావ దుత్పాటయామాసు ర్వృక్షా౯ శైలా౯ వనౌకసః,
తావ త్ప్రాసహతాః పేతు ర్వజ్రకృత్తా ఇ వాచలాః. ౨౫

దిక్షు సర్వాసు బలవా౯ విచచార నరాంతకః,
ప్రమృద్న౯ సర్వతో యుద్ధే ప్రావృట్కాలే యథాఽనిలః. ౨౬

న శేకు ర్ధావితుం వీరా న స్థాతుం స్పందితుం భయాత్,
ఉత్పతంతం స్థితం యాంతం సర్వా౯ వివ్యాధ వీర్యవా౯. ౨౭

ఏకే నాంతకకల్పేన ప్రాసే నాదిత్యతేజసా,
భిన్నాని హరిసైన్యాని విపేతు ర్ధరణీతలే. ౨౮

వజ్రనిష్పేషసదృశం ప్రాస స్యాభినిపాతనమ్,
న శేకు ర్వానరా స్సోఢుం తే వినేదు ర్మహాస్వనమ్. ౨౯

పతతాం హరివీరాణాం రూపాణి ప్రచకాశిరే,
వజ్రభిన్నాగ్రకూటానాం శైలానాం పతతా మివ. ౩౦

యే తు పూర్వం మహాత్మానః కుంభకర్ణేన పాతితాః,
తే స్వస్థా వానరశ్రేష్ఠా స్సుగ్రీవ ముపతస్థిరే. ౩౧

(జ్వలంత మితి.) జ్వలంతం జ్వలంత మివ స్థితం, విభావసుః వహ్నిః. ౨౪—౨౫

(దిక్ష్వితి.) ప్రమృద్న౯ మర్దయ౯. ౨౬

(న శేకు రితి.) యతో హేతో రుత్పతం స్థితం యాంతం చ వివ్యాధ, అతః స్పందనాదౌ న శేకు రిత్యర్థః. ౨౭—౩౦

కుంభకర్ణేన పాతితానాం నీలాదీనా ముత్తరత్ర పౌరుషకథనసాంగత్యా యైషాం లబ్ధసంజ్ఞత్వ మాహ (యేత్వితి.) ౩౧

(సుగ్రీవేణ, నరాంతకం ప్రతి యోద్ధుం అంగదప్రేషణమ్)

విప్రేక్షమాణ స్సుగ్రీవో దదర్శ హరివాహినీమ్.
నరాంతకభయత్రస్తాం విద్రవంతీ మిత స్తతః. ౨

విద్రుతాం వాహినీం దృష్ట్వా స దదర్శ నరాంతకమ్,
గృహీతప్రాస మాయాంతం హయపృష్ఠే ప్రతిష్ఠితమ్. ౩

అథోవాచ మహాతేజా స్సుగ్రీవో వానరాధిపః,
కుమార మంగదం వీరం శక్రతుల్యపరాక్రమమ్. ౪

గచ్ఛ త్వం రాక్షసం వీరో యోఽసౌ తురగ మాస్థితః,
క్షోభయంతం హరిబలం క్షిప్రం ప్రాణై ర్వియోజయ. ౫

స భర్తు ర్వచనం శ్రుత్వా నిష్పపా తాంగద స్తతః,
అనీకా న్మేఘసంకాశా న్మేఘానీకా దివాంశుమాన్. ౬

శైలసంఘాతసంకాశో హరీణా ముత్తమోఽంగదః,
రరాజాంగనసన్నద్ధ స్సధాతు రివ పర్వతః. ౭

నిరాయుధో మహాతేజాః కేవలం నఖదంష్ట్రవాన్,
నరాంతక మభిక్రమ్య వాలిపుత్రోఽబ్రవీ ద్వచః. ౮

తిష్ఠ కిం ప్రాకృతై రేభి ర్హరిభి స్త్వం కరిష్యసి,
అస్మిన్ వజ్రసమస్పర్శం ప్రాసం క్షిప మమోరసి. ౯

(స ఇతి.) మేఘసంకాశా దితి నిబిడత్వలక్షణసమానధర్మప్రయుక్తేయ ముపమా. మేఘానీకాదిత్యత్ర తు నిష్క్రమణాపాదానత్వధర్మప్రయుక్తేత్యుపమాద్వయస్య నిర్వాహః. ౬

(శైలేతి.) సంఘాతః నిబిడసంశ్లేషః. అంగదసన్నద్ధః సన్నద్ధాంగదః. ౭—౯

అంగదస్య వచ శ్శ్రుత్వా ప్రచుక్రోధ నరాంతకః,
సందశ్య దశనై రోష్ఠం వినిశ్వస్య భుజంగవత్. ౯౦

అభిగమ్యాంగదం క్రుద్ధో వాలిపుత్రం నరాంతకః,
ప్రాసం సమావిధ్య తదాఽంగదాయ సముజ్జ్వలంతం సహసోత్ససర్జ.
స వాలిపుత్రోరసి వజ్రకల్పే బభూవ భగ్నో న్యపత చ్చ భూమౌ, ౯౧॥

తం ప్రాస మాలోక్య తదా విభగ్నం సుపర్ణకృత్తోరగభోగకల్పమ్.
తలం సముద్యమ్య స వాలిపుత్ర స్తురంగమం తస్య జఘాన మూర్ధ్ని. ౯౨॥

నిమగ్నతాలుస్స్ఫుటితాక్షితారో నిష్క్రాంత జిహ్వోఽచలసన్నికాశః.
స తస్య వాజీ నిపపాత భూమౌ తలప్రహారేణ విశీర్ణమూర్ధా, ౯౩॥

నరాంతకః క్రోధవశం జగామ హతం తురంగం పతితం నిరీక్ష్య.
స ముష్టి ముద్యమ్య మహాప్రభావో జఘాన శీర్షే యుధి వాలిపుత్రమ్, ౯౪॥

అథాంగదో ముష్టివిభిన్నమూర్ధా సుస్రావ తీవ్రం రుధిరం భృశోష్ణమ్.
ముహు ర్విజజ్వాల ముమోహ చాపి సంజ్ఞాం సమాసాద్య విసిస్మియే చ, ౯౫॥

అథాంగదో వజ్రసమానవేగం సంవర్త్య ముష్టిం గిరిశృంగకల్పమ్.
నిపాతయామాస తదా మహాత్మా నరాంతక స్యోరసి వాలిపుత్రః, ౯౬॥

స ముష్టినిష్పిష్టవిభిన్నవృక్షాః జ్వాలావమచ్ఛోణితదిగ్ధగాత్రః.
నరాంతకో భూమితలే పపాత యథాఽచలో వజ్రనిపాతభగ్నః, ౯౭॥

అథాంతరిక్షే త్రిదశోత్తమానాం వనౌకసాం చైవ మహాప్రణాదః.
బభూవ తస్మి న్నిహతేఽగ్ర్యవీరే నరాంతకే వాలిసుతేన సంఖ్యే. ౯౮॥

(అభిగ మ్యేతి.) అయ ముత్తర శేషః. ౯౦—౯౬॥

(సముష్టీతి) జ్వాలారూపేణ వమతా ఉద్గచ్ఛతా శోణితేన దిగ్ధగాత్రః. ౯౭॥—౯౮॥

(నరాంతక వధః)

అథాంగదో రామమనఃప్రహర్షణం సుదుష్కరం త త్కృతవా న్హి విక్రమమ్.
విసిస్మియే సోఽప్యతివీర్యవిక్రమః పున శ్చ యుద్ధే స బభూవ హర్షితః, ౯౯౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, ఏకోనసప్తతితమ స్సర్గః.

అథ సప్తతితమ స్సర్గః,

నరాంతకం హతం దృష్ట్వా చుక్రుశు ర్నైరృతర్షభాః,
దేవాంతక స్త్రిమూర్ధా చ పౌలస్త్య శ్చ మహోదరః. ౧

ఆరూఢో మేఘసంకాశం వారణేంద్రం మహోదరః,
వాలిపుత్రం మహావీర్య మభిదుద్రావ వీర్యవా న్. ౨

(అ థేతి.) తత్ కృతవా నిత్యత్ర త దిత్యవ్యయం పదం. తస్మా దిత్యర్థః. అంగదః హి యస్మాత్ సుదుష్కరం అత ఏవ రామమనఃప్రహర్షణం విక్రమం కృతవా న్, తస్మా దిత్యర్థః. విసిస్మియే సోఽపీత్యత్ర తచ్ఛబ్దేన రామమనఃప్రహర్షణ మిత్యత్ర గుణీభూతో రామశబ్దః పరామృశ్యతే. హర్షితః విస్మితేన రామేణ శ్లాఘయా తోషితః, స చ అంగద శ్చ పునః యుద్ధే బభూవ యుద్ధవిషయే సన్నద్ధో బభూ వేత్యర్థః. ౯౯౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే,
ఏకోనసప్తతితమ స్సర్గః.

అథ సప్తతితమ స్సర్గః

(నరాంతక మిత్యాది) పౌలస్త్య ఇతి త్రిమూర్ధవిశేషణం, న తు మహోదరస్య. దేవాంతకాదయ స్త్రయ శ్చుక్రుశు రితి సంబంధః. ౧-౨

భ్రాతృవ్యసనసంతప్త స్తథా దేవాంతకో బలీ,
ఆదాయ పరిఘం దీప్త మంగదం సమభిద్రవత్. ౩

రథ మాదిత్యసంకాశం యుక్తం పరమవాజిభిః,
ఆస్థాయ త్రిశిరా వీరో వాలిపుత్త్ర మథాభ్యయాత్. ౪

స త్రిభి ర్దేవదర్పఘ్నై ర్నైరృతేంద్రై రభిద్రుతః,
వృక్ష ముత్పాటయామాస మహావిటప మంగదః. ౫

దేవాంతకాయ తం వీర శ్చిక్షేప సహసాఽంగదః,
మహావృక్షం మహాశాఖం శక్రో దీప్త మివాశనిమ్. ౬

త్రిశిరా స్తం ప్రచిచ్ఛేద శరై రాశీవిషోపమైః,
స వృక్షం కృత్త మాలోక్య ఉత్పపాత తదాఽంగదః. ౭

స వవర్ష తతో వృక్షా శ్శైలాం శ్చ కపికుంజరః,
తా న్ప్రచిచ్ఛేద సంక్రుద్ధ స్త్రిశిరా నిశితై శ్శరైః. ౮

పరిఘాగ్రేణ తా న్వృక్షా న్బభంజ చ సురాంతకః,
త్రిశిరా శ్చాంగదం వీర మభిదుద్రావ సాయకైః. ౯

గజేన సమభిద్రుత్య వాలిపుత్రం మహోదరః,
జఘా నోరసి సంక్రుద్ధ స్తోమరై ర్వజ్రసన్నిభైః. ౧౦

దేవాంతక శ్చ సంక్రుద్ధః పరిఘేణ తదాఽంగదమ్,
ఉపగ మ్యాభిహత్యాశు వ్యపచక్రామ వేగవాన్. ౧౧

(భ్రాతృవ్యసనేతి.) సమభిద్రవత్ సమభ్యద్రవత్. ౩—౧౦

(దేవాంతక శ్చేతి.) వ్యపచక్రామ పశ్చా దాజగామ. ౧౧—౧౧

(దేవాంతకాంగదయోః ద్వంద్వయుద్ధః)

స త్రిభి ర్నైరృతశ్రేష్ఠై ర్యుగప త్సమభిద్రుతః,
న వివ్యథే మహాతేజా వాలిపుత్త్రః ప్రతాపవాన్. ౧౨

స వేగవా న్మహావేగం కృత్వా పరమదుర్జయః,
తలేన భృశ ముత్పత్య జఘా నాస్య మహాగజమ్. ౧౩

తస్య తేన ప్రహారేణ నాగరాజస్య సంయుగే,
పేతతు ర్లోచనే తస్య విననాద స వారణః. ౧౪

విషాణం చాస్య నిష్కృష్య వాలిపుత్త్రో మహాబలః,
దేవాంతక మభిప్లుత్య తాడయామాస సంయుగే. ౧౫

స విహ్వలితసర్వాంగో వాతోద్ధూత ఇవ ద్రుమః.
లాక్షారససవర్ణం చ సుస్రావ రుధిరం ముఖాత్. ౧౬

అథాశ్వాస్య మహాతేజాః కృచ్ఛ్రా ద్దేవాంతకో బలీ,
ఆవిధ్య పరిఘం ఘోర మాజఘాన తదాంగదమ్. ౧౭

పరిఘాభిహత శ్చాపి వానరేంద్రాత్మజ స్తదా,
జానుభ్యాం పతితో భూమౌ పున రేవోత్పపాత హ. ౧౮

త ముత్పతంతం త్రిశిరా స్త్రిభి ర్బాణై రజిహ్మగైః,
ఘోరై ర్హరిపతేః పుత్త్రం లలాటేఽభిజఘాన హ, ౧౯

(స ఇతి.) అస్య మహోదరస్య. ౧౩

(తస్యేతి.) తస్య అంగదస్య. తస్య నాగరాజ స్యేతి ద్వితీయతచ్ఛబ్దాన్వయః. ౧౪

(విషాణ మితి,) మహాబలః. వాలిపుత్త్రః. అస్య మహోదరవాహనస్య గజస్య. విషాణం, నిష్కృష్య, అభిప్లుత్య వేగేన సన్నిపత్య. దేవాంతకం తాడయామాసేతి సంబంధః. ౨౨

తతోఽంగదం పరిక్షిప్తం త్రిభి ర్నైఋతపుంగవైః,
హనుమా నపి విజ్ఞాయ నీల శ్చాపి ప్రతస్థతుః. ౨౦

తత శ్చిక్షేప శైలాగ్రం నీల స్త్రిశిరసే తదా,
తద్రావణసుతో ధీమాన్ బిభేద నిశితైః శరైః. ౨౧

తద్బాణశతనిర్భిణ్ణం విదారితశిలాతలమ్,
సవిష్ఫులింగం సజ్వాలం నిపపాత గిరే శ్శిరః. ౨౨

తతో జృంభిత మాలోక్య హర్షా ద్దేవాంతక స్తదా,
పరిఘేణాభిదుద్రావ మారుతాత్మజ మాహవే. ౨౩

త మాపతంత ముత్ప్లుత్య హనుమా న్మారుతాత్మజః,
ఆజఘాన తదా మూర్ధ్ని వజ్రకల్పేన ముష్టినా. ౨౪

శిరసి ప్రహర న్వీర స్తదా వాయుసుతో బలీ,
నాదే నాకంపయ చ్చైవ రాక్షసాన్ స మహాకపిః. ౨౫

స ముష్టినిష్పిష్టవికీర్ణమూర్ధా నిర్వాంతదంతాక్షివిలంబిజిహ్వః.
దేవాంతకో రాక్షసరాజసూను ర్గతాసు రుర్వ్యాం సహసా పపాత. ౨౬

తస్మిన్ హతే రాక్షసయోధముఖ్యే మహాబలే సంయతి దేవశత్రౌ,
క్రుద్ధ స్త్రిమూర్ధా నిశితాగ్ర ముగ్రం వవర్ష నీలోరసి బాణవర్షమ్. ౨౭

మహోదర స్తు సంక్రుద్ధః కుంజరం పర్వతోపమమ్,
భూయ స్సమధిరు హ్యాశు మందరం రశ్మిమా నివ. ౨౮

తతో బాణమయం వర్షం నీలస్యోపర్య పాతయత్.
గిరౌ వర్షం తటిచ్చక్ర చాపవా నివ తోయదః. ౨౯

(తత ఇతి.) జృంభితం, భగ్న మితి యావత్. జృంభితం త ద్ధను ర్ధ్వస్తేత్యాదివత్. ౨౯

(మహోదరమరణం దృష్ట్వా త్రిశిరాయాః విజృంభణమ్)

తత శ్శరౌఘై రభివర్ష్యమాణో విభిన్నగాత్రః కపిసైన్యపాలః,
నీలో బభూ వాథ నిసృష్టగాత్రో విష్టంభిత స్తేన మహాబలేన. ౩౦

తత స్తు నీలః ప్రతిలభ్య సంజ్ఞాం శైలం సముత్పాట్య సవృక్షషండమ్,
తత స్సముత్పత్య భృశోగ్రవేగో మహోదరం తేన జఘాన మూర్ధ్ని. ౩౧

తత స్స శైలేంద్రనిపాతభగ్నో మహోదర స్తేన మహాద్విపేన,
విపోథితో భూమితలే గతాసుః పపాత వజ్రాభిహతో యథాఽద్రిః. ౩౨

పితృవ్యం నిహతం దృష్ట్వా త్రిశిరా శ్చాపమాదదే,
హనుమంతం చ సంక్రుద్ధో వివ్యాధ నిశితై శ్శరైః. ౩౩

స వాయుసూనుః కుపిత శ్చిక్షేప శిఖరం గిరేః,
త్రిశిరా స్తచ్ఛరై స్తీక్ష్ణై ర్బిభేద బహుధా బలీ. ౩౪

త ద్వ్యర్థం శిఖరం దృష్ట్వా ద్రుమవర్షం మహాకపిః,
విససర్జ రణే తస్మిన్ రావణస్య సుతం ప్రతి, ౩౫

త మాపతంత మాకాశే ద్రుమవర్షం ప్రతాపవాన్,
త్రిశిరా నిశితై ర్బాణై శ్చిచ్ఛేద చ ననాద చ. ౩౬

తతో హనూమా నుత్ప్లుత్య హయాం స్త్రిశిరస స్తదా,
విదదార నఖైః క్రుద్ధో గజేంద్రం మృగరా డివ. ౩౭

(తత ఇతి.) నిసృష్టగాత్రః శిథిలగాత్రః, విష్టంభితః స్తబ్ధీకృతః, ఏత న్నిసృష్టత్వే హేతుః. ౩౦—౩౧

(తత స్స శైలేతి.) విపోథితః హింసితః. ౩౨—౩౮

అథ శక్తిం సమాదాయ కాళరాత్రి మివాంతకః,
చిక్షేపానిలపుత్త్రాయ త్రిశిరా రావణాత్మజః. ౩౮

దివః క్షిప్తా మి వోల్కాం తాం శక్తిం క్షిప్తా మసంగతామ్,
గృహీత్వా హరిశార్దూలో బభంజ చ ననాద చ. ౩౯

తాం దృష్ట్వా ఘోరసంకాశాం శక్తిం భగ్నాం హనూమతా,
ప్రహృష్టా వానరగణాః వినేదు ర్జలదా ఇవ. ౪౦

తతః ఖడ్గం సముద్యమ్య త్రిశిరా రాక్షసో త్తమః,
నిచఖాన తదా వ్యూఢే వాయుపుత్రస్యవక్షసి. ౪౧

ఖడ్గప్రహారాభిహతో హనుమాన్ మారుతాత్మజః,
ఆజఘాన త్రిశిరసం తలేనోరసి వీర్యవాన్. ౪౨

స తలాభిహత స్తేన స్రస్తహస్తాయుధో భువి,
నిపపాత మహాతేజా స్త్రిశిరా స్త్యక్తచేతనః. ౪౩

స తస్య పతతః ఖడ్గం సమాచ్ఛిద్య మహాకపిః,
ననాద గిరిసంకాశ స్త్రాసయన్ సర్వనైరృతాన్. ౪౪

అమృష్యమాణ స్తం ఘోష ముత్పపాత నిశాచరః,
ఉత్పత్య చ హనూమంతం తాడయామాస ముష్టినా. ౪౫

తేన ముష్టిప్రహారేణ సంచుకోప మహాకపిః,
కుపిత శ్చ నిజగ్రాహ కిరీటే రాక్షసర్షభమ్. ౪౬

(తా మితి.) ఘోరసంకాశాం, భయంకరప్రకాశామ్. ౪౦

(తత ఇతి.) వ్యూఢే విశాలే. ౪౧-౪౨

(స ఇతి.) త్యక్తచేతనః, మూర్ఛిత ఇత్యర్థః. ౪౩-౪౬

(త్రిశిరసం హతం దృష్ట్వా మత్తానీకస్య కోపప్రకారః)

స తస్య శీర్షా ణ్యసినా శితేన కిరీటజుష్టాని సకుండలాని,
క్రుద్ధః ప్రచిచ్ఛేద సుతోఽనిలస్య త్వష్టు స్సుత స్యేవ శిరాంసి శక్రః. ౪౭

తా న్యాయతాక్షా ణ్యగసన్నిభాని ప్రదీప్తవైశ్వానరలోచనాని,
పేతుశ్శిరాం సీంద్రరిపో ర్ధరణ్యాం జ్యోతీంషి ముక్తాని యథాఽర్కమార్గాత్. ౪౮

తస్మిన్ హతే దేవరిపౌ త్రిశీర్షే హనూమతా శక్రపరాక్రమేణ,
నేదుః ప్లవంగాః ప్రచచాల భూమీ రక్షాం స్యథో దుద్రువిరే సమంతాత్. ౪౯

హతం త్రిశిరసం దృష్ట్వా తథైవ చ మహోదరమ్,
హతౌ ప్రేక్ష్య దురాధర్షౌ దేవాంతకనరాంతకౌ. ౫౦

చుకోప పరమామర్షీ మత్తో రాక్షసపుంగవః, ౫౧

జగ్రాహార్చిష్మతీం ఘోరాం గదాం సర్వాయసీం శుభామ్.
హేమపట్టపరిక్షిప్తాం మాంసశోణితఫేనిలామ్, ౫౨

విరాజమానాం వపుషా శత్రుశోణితరంజితామ్.
తేజసా సంప్రదీప్తాగ్రాం రక్తమాల్యవిభూషితామ్.
ఐరావతమహాపద్మసార్వభౌమభయావహామ్. ౫౩

గదా మాదాయ సంక్రుద్ధో మత్తో రాక్షసపుంగవః,
హరీన్ సమభిదుద్రావ యుగాంతాగ్ని రివ జ్వలన్

(స తస్యేతి.) త్వష్టు స్సుతః విశ్వరూపః. 'విశ్వరూపో వై త్వాష్ట్రః పురోహిత' ఇత్యాది శ్రుతిప్రసిద్ధః. ౪౭

(తానీతి.) ముక్తాని అనుభూతపుణ్యఫలాని, అర్కమార్గాత్ ఆకాశాత్. ౪౮—౪౯

(హతం త్రిశిరస మిత్యాది) చతుశ్శ్లోక్యేకాన్వయా. మత్తః మహాపార్శ్వః. మత్త ఇతి మహాపార్శ్వస్య నామాంతరం. మాంసశోణితఫేనిలా మితి యుద్ధకాలికరూపం, శత్రుశోణితరంజితా మితి పూర్వకాలికరూపం. మహాపద్మః పుండరీకాహ్వయ దిగ్గజః. ౫౦—౫౪

అథర్షభ స్సముత్పత్య వానరో రావణానుజమ్,
మత్తానీక ముపాగమ్య తస్థౌ తస్యాగ్రతో బలీ. ౫౫

తం పురస్తాత్ స్థితం దృష్ట్వా వానరం పర్వతోపమమ్,
ఆజఘా నోరసి క్రుద్ధో గదయా వజ్రకల్పయా. ౫౬

స తయాఽభిహత స్తేన గదయా వానరర్షభః,
భిన్నవక్షా స్సమాధూత స్సుస్రావ రుధిరం బహు. ౫౭

స సంప్రాప్య చిరా త్సంజ్ఞా మృషభో వానరర్షభః,
అభిదుద్రావ వేగేన గదాం తస్య మహాత్మనః. ౫౮

గృహీత్వా తాం గదాం భీమా మావిధ్య చ పునః పునః,
మత్తానీకం మహాత్మానం జఘాన రణమూర్ధని. ౫౯

స స్వయా గదయా భగ్నో విశీర్ణదశనేక్షణః,
నిపపాత తతో మత్తో వజ్రాహత ఇవాచలః. ౬౦

విశీర్ణనయనే భూమౌ గతసత్త్వే గతాయుషి,
పతితే రాక్షసే తస్మి న్విద్రుతం రాక్షసం బలమ్. ౬౧

[ఉన్మత్త స్తు తదా దృష్ట్వా గతాసుం భ్రాతరం రణే,
చుకోప పరమక్రుద్ధః ప్రళయాగ్నిసమద్యుతిః.

తత స్సమాదాయ గదాం స వీరో విత్రాసయ న్వానరసైన్య ముగ్రమ్,
దుద్రావ వేగేన తు సైన్యమధ్యే దహ న్యథా వహ్ని రతిప్రచండః.

(అ థేతి.) మత్తానీకం, మత్తానీక ఇతి చ మహాపార్శ్వస్య నామాంతరం. ౫౫—౫౬

(స తయేతి.) సమాధూతః కంపితః. ౫౭

(స [illegible]) [illegible] మభిదుద్రావ గదాం గ్రహీతుం దుద్రా వేత్యర్థః. ౫౮—౬౧

(ఉన్మత్తస్య వధః)

ఆపతంతం తదా దృష్ట్వా రాక్షసం భీమవిక్రమమ్,
శైల మాదాయ దుద్రావ గవాక్షః పర్వతోపమః.
జిఘాంసూ రాక్షసం భీమం తం శైలేన మహాబలః.
ఆపతంతం తదా దృష్ట్వా ఉన్మత్తోఽపి మహాగిరిమ్.
చిచ్ఛేద గదయా వీరః శతధా తత్ర సంయుగే.
చూర్ణీకృతం గిరిం దృష్ట్వా రక్షసా కపికుంజరః,
విస్మితోఽభూ న్మహాబాహు ర్జగర్జ చ ముహుర్ముహుః.
ఉన్మత్త స్తు సుసంక్రుద్ధో జ్వలంతీం రాక్షసోత్తమః,
గదా మాదాయ వేగేన కపే ర్వక్ష స్యతాడయత్.
స తయా గదయా వీర స్తాడితః కపికుంజరః,
పపాత భూమౌ నిస్సంజ్ఞః సుస్రావ రుధిరం బహు.
పున స్సంజ్ఞా మథాస్థాయ వానరస్స సముత్థితః,
తలేన తాడయామాస తత స్తస్య శిరః కపిః.
తేన ప్రతాడితో వీరో రాక్షసః పర్వతోపమః,
విస్రస్తదంతనయనో నిపపాత మహీతలే.
సుస్రావ రుధిరం సోష్ణం గతాసు శ్చ తతోఽభవత్.]

తస్మిన్ హతే భ్రాతరి రావణస్య తన్నైరృతానాం బల మర్ణవాభమ్,
త్యక్తాయుధం కేవలజీవితార్థం దుద్రావ భిన్నార్ణవసన్నికాశమ్. ౬౨

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, సప్తతితమ స్సర్గః.

(తస్మి న్నితి.) కేవలజీవితార్థం యశోరహితజీవనార్థం, భిన్నార్ణవసన్నికాశ మితి క్రియావిశేషణమ్. ౬౨

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, సప్తతితమ స్సర్గః.

అథ ఏకసప్తతితమ స్సర్గః

స్వబలం వ్యథితం దృష్ట్వా తుములం రోమహర్షణమ్,
భ్రాతౄంశ్చ నిహతాన్ దృష్ట్వా శక్రతుల్యపరాక్రమాన్. ౧

పితృవ్యౌ చాపి సందృశ్య సమరే సన్నిషూదితౌ,
యుద్ధోన్మత్తం చ మత్తం చ భ్రాతరౌ రాక్షసర్షభౌ. ౨

చుకోప చ మహాతేజాః బ్రహ్మదత్తవరో యుధి,
అతికాయోఽద్రిసంకాశో దేవదానవదర్పహా. ౩

స భాస్కరసహస్రస్య సంఘాత మివ భాస్వరమ్,
రథమాస్థాయ శక్రారి రభిదుద్రావ వానరాన్. ౪

స విష్ఫార్య మహ చ్చాపం కిరీటీ మృష్టకుండలః,
నామ విశ్రావయామాస ననాద చ మహాస్వనమ్. ౫

తేన సింహప్రణాదేన నామవిశ్రావణేన చ,
జ్యాశబ్దేన చ భీమేన త్రాసయామాస వానరాన్. ౬

తే దృష్ట్వా దేహమాహాత్మ్యం కుంభకర్ణోఽయ ముత్థితః,
భయార్తా వానరా స్సర్వే సంశ్రయంతే పరస్పరమ్. ౭

అథ ఏకసప్తతితమ స్సర్గః.

(స్వబల మిత్యాది.) భ్రాతరౌ అన్యోన్యం భ్రాతరౌ. ౧—౪

(స ఇతి.) మృష్టకుండలః, శుద్ధకుణ్డలః. ౬—౯

(త ఇతి.) మహాత్మ్యం మహత్త్వం. ఉత్థిత ఇత్యనంతర మితికరణం ద్రష్టవ్యమ్. ౧౨

(అతికాయస్య యుద్ధాయాభిగమనమ్)

తే తస్య రూప మాలోక్య యథా విష్ణో స్త్రివిక్రమే,
భయా ద్వానరయూథా స్తే విద్రవంతి తత స్తతః. ౮

తేఽతికాయం సమాసాద్య వానరా మూఢచేతసః,
శరణ్యం శరణం జగ్ము ర్లక్ష్మణాగ్రజ మాహవే. ౯

తతోఽతికాయం కాకుత్ స్థో రథస్థం పర్వతోపమమ్,
దదర్శ ధన్వినం దూరా ద్గర్జంతం కాలమేఘవత్. ౧౦

స తం దృష్ట్వా మహాత్మానం రాఘవ స్తు విసిస్మయే,
వానరాన్ సాంత్వయిత్వాఽథ విభీషణ మువాచ హ. ౧౧

కోఽసౌ పర్వతసంకాశో ధనుష్మాన్ హరిలోచనః,
యుక్తే హయసహస్రేణ విశాలే స్యందనే స్థితః. ౧౨

య ఏష నిశితైః శూలైః సుతీక్ష్ణైః ప్రాసతోమరైః,
అర్చిష్మద్భి ర్వృతో భాతి భూతై రివ మహేశ్వరః. ౧౩

కాలజిహ్వాప్రకాశాభి ర్య ఏషోఽతి విరాజతే,
ఆవృతో రథశక్తీభి ర్విద్యుద్భి రివ తోయదః. ౧౪

ధనూంషి చాస్య సజ్యాని హేమపృష్ఠాని సర్వశః,
శోభయంతి రథశ్రేష్ఠం శక్రచాప ఇ వాంబరమ్. ౧౫

క ఏష రక్షశ్శార్దూలో రణభూమిం విరాజయన్,
అభ్యేతి రథినాం శ్రేష్ఠో రథే నాదిత్యతేజసా. ౧౬

(కోఽసా విత్యాది.) హరిలోచనః సింహదృష్టిః, రథశక్తిభిః రథస్థితాభిః శక్తిభిః. ౧౨

ధ్వజశృంగప్రతిష్ఠేన రాహుణాఽభివిరాజతే,
సూర్యరశ్మినిభై ర్బాణై ర్దిశో దశ విరాజయన్. ౧౭

త్రిణతం మేఘనిర్హ్రాదం హేమపృష్ఠ మలంకృతమ్,
శతక్రతుధనుః ప్రఖ్యం ధనుశ్చాస్య విరాజతే. ౧౮

సధ్వజ స్సపతాక శ్చ సానుకర్షో మహారథః.
చతుస్సాది సమాయుక్తో మేఘ స్తనితనిస్వనః. ౧౯

వింశతి ర్దశ చాష్టౌ చ తూణోఽస్య రథ మాస్థితాః,
కార్ముకాని చ భీమాని జ్యా శ్చ కాంచనపింగళాః. ౨౦

ద్వౌ చ ఖడ్గౌ రథగతౌ పార్శ్వస్థౌ పార్శ్వశోభితౌ,
చతుర్హ స్తత్సరుయుతౌ వ్యక్తహ స్తదశాయతౌ. ౨౧

(ధ్వజశృంగప్రతిష్ఠేనేతి.) అనేన రాహుంధ్వజోఽయ మిత్యుక్తమ్. ౧౭

(త్రిణత మితి.) త్రిణతం త్రిషు ఆద్యంతయో ర్మధ్యే చ నతం, మేఘనిర్హ్రాదం మేఘతుల్యజ్యాస్వనం, హేమపృష్ఠం హేమలిప్తపార్శ్వ మిత్యర్థః. ధనుః రథస్థేభ్యః అన్యత్ కరధృత మిదమ్. ౧౮

(సధ్వజ ఇతి.) ధ్వజః అసాధారణకేతనం, పతాకా సాధారణా, అనుకర్షః రథాధస్థ దారు, చతుస్సాదిసమాయుక్తః చతుస్సారథియుక్తః. ౧౯

(వింశతి రితి.) కార్ముకాణి ధనుర్భేదా ఇతి న పౌనరుక్త్యమ్. ౨౦

(ద్వౌ చేతి.) పార్శ్వశోభితౌ పార్శ్వాభ్యాం శోభితౌ, చతుర్హ స్తత్సరుయుక్తే చతుర్హస్త ప్రమాణత్సరుయుతౌ, 'త్సరుః ఖడ్గాదిముష్టౌ స్యాది' త్యమరః. వ్యక్తహ స్తదశాయతౌ వ్యక్తౌ చ తౌ హ స్తదశాయతౌ చేతి తథా. ౨౧

(విభీషణేన అతికాయపరాక్రమవర్ణనమ్)

రక్తకంఠగుణో ధీరో మహాపర్వతసన్నిభః,
కాళః కాలమహావక్త్రో మేఘస్థ ఇవ భాస్కరః. ౨౨

కాంచనాంగదనద్ధాభ్యాం భుజాభ్యా మేష శోభతే,
శృంగాభ్యా మివ తుంగాభ్యాం హిమవా న్పర్వతోత్తమః. ౨౩

కుండలాభ్యాం తు య స్యైత ద్భాతి వక్త్రం శుభేక్షణమ్,
పునర్వస్వంతరగతం పూర్ణం బింబ మి వైందవమ్. ౨౪

ఆచక్ష్వ మే మహాబాహో త్వ మేనం రాక్షసోత్తమమ్,
యం దృష్ట్వా వానరా స్సర్వే భయార్తా విద్రుతా దిశః. ౨౫

స పృష్టో రాజపుత్రేణ రామే ణామితతేజసా,
ఆచచక్షే మహాతేజా రాఘవాయ విభీషణః. ౨౬

దశగ్రీవో మహాతేజా రాజా వైశ్రవణానుజః,
భీమకర్మా మహోత్సాహో రావణో రాక్షసాధిపః. ౨౭

త స్యాసీ ద్వీర్యవా న్పుత్రో రావణప్రతిమో రణే,
వృద్ధసేవీ శ్రుతిధర స్సర్వాస్త్రవిదుషాంవరః. ౨౮

అశ్వపృష్ఠే రథే నాగే ఖడ్గే ధనుషి కర్షణే,
భేదే సాంత్వే చ దానే చ నయే మంత్రే చ సమ్మతః. ౨౯

(రక్తేతి.) రక్తకంఠగుణః రక్తకంఠమాల్యః కాలమహావక్త్రః కాలస్యేవ మహావక్త్రం యస్య స తథోక్తః, కాల ఇవ మహావక్త్ర ఇతి వా. ౨౨ — ౨౭

(త స్యేత్యాది) శ్లోకద్వయం. నయే యుక్తౌ, మంత్రే విచారే. ౨౮ — ౩౩

యస్య బాహూ సమాశ్రిత్య లంకావసతి నిర్భయా,
తనయం ధాన్యమాలిన్యాః అతికాయ మిమం విదుః. ౩౦

ఏతే నారాధితో బ్రహ్మా తపసా భావితాత్మనా,
అస్త్రాణి చా ప్యవాప్తాని రిపవ శ్చ పరాజితాః. ౩౧

సురాసురై రవధ్యత్వం దత్త మస్మై స్వయంభువా,
ఏత చ్చ కవచం దివ్యం రథ శ్చైష రవిభాస్వరః. ౩౨

ఏతేన శతశో దేవా దానవా శ్చ పరాజితాః,
రక్షితాని చ రక్షాంసి యక్షా శ్చాపి నిషూదితాః. ౩౩

వజ్రం విష్టంభితం యేన బాణై రింద్రస్య ధీమతః,
పాశ స్సలిలరాజస్య రణే ప్రతిహత స్తథా. ౩౪

ఏషోఽతికాయో బలవాన్ రాక్షసానా మ థర్షభః,
రావణస్య సుతో ధీమాన్ దేవదానవదర్పహా. ౩౫

త దస్మిన్ క్రియతాం యత్నః క్షిప్రం పురుషపుంగవ,
పురా వానరసైన్యాని క్షయం నయతి సాయకైః. ౩౬

తతోఽతికాయో బలవాన్ ప్రవిశ్య హరివాహినీమ్,
విస్ఫారయామాస ధను ర్ననాద చ పునః పునః. ౩౭

తం భీమవపుషం దృష్ట్వా రథస్థం రథినాం వరమ్,
అభిపేతు ర్మహాత్మానో యే ప్రధానా వనౌకసః ౩౮

(వజ్ర మిత్యాది) శ్లోకద్వయం. విష్టంభితం నిశ్చలీకృతం, రాక్షసానా మథర్షభ ఇత్యత్రాథశబ్దః కార్త్స్న్యే. ౩౪—౩౫

(త దస్మి న్నితి.) పురా నయతి, నేష్యతీత్యర్థః. ౩౬—౩౮

(వానరైః అతికాయస్య యుద్ధప్రకారః)

కుముదో ద్వివిదో మైందో నీల శ్శరభ ఏవ చ,
పాదపై ర్గిరిశృంగై శ్చ యుగప త్సమభిద్రవన్. ౩౯

తేషాం వృక్షాం శ్చ శైలాం శ్చ శరైః కాంచనభూషణైః,
అతికాయో మహాతేజా శ్చిచ్ఛే దాస్త్రవిదాంవరః. ౪౦

తాం శ్చైవ సర్వాన్ సహరీన్ శరై స్సర్వాయసై ర్బలీ,
వివ్యాధాభిముఖ స్సంఖ్యే భీమకాయో నిశాచరః. ౪౧

తేఽర్దితా బాణవర్షేణ భగ్నగాత్రాః ప్లవంగమాః,
న శేకు రతికాయస్య ప్రతికర్తుం మహారణే. ౪౨

తత్సైన్యం హరివీరాణాం త్రాసయామాస రాక్షసః,
మృగయూథ మివ క్రుద్ధో హరి ర్యౌవనదర్పితః. ౪౩

స రాక్షసేంద్రో హరిసైన్యమధ్యే నాయుధ్యమానం నిజఘాన కంచిత్,
ఉపేత్య రామం సధనుః కలాపీ సగర్వితం వాక్య మిదం బభాషే. ౪౪

రథే స్థితోఽహం శరచాపపాణి ర్న ప్రాకృతం కంచన యోధయామి,
య శ్చాస్తి కశ్చి ద్వ్యవసాయయుక్తో దదాతు మే క్షిప్ర మిహాద్య యుద్ధమ్. ౪౫

(కుముద ఇతి.) సమభిద్రవన్, ఆగమశాసన స్యానిత్యత్వా దడభావః. ౩౯—౪౦

(తాం శ్చేతి.) అభిముఖః. స్థిత ఇతి శేషః. ౪౧—౪౨

(త దితి.) హరిః సింహః. ౪౩

(న ఇతి.) కలాపీ తూణీరవాన్. 'కలాపో భూషణే బర్హే తూణీరే సంహతా వపీ' త్యమరః
సగర్వితం సగర్వమ్. ౪౪

(రథ ఇతి.) వ్యవసాయః ఉత్సాహః. ౪౫

త త్తస్య వాక్యం బ్రువతో నిశమ్య చుకోప సౌమిత్రి రమిత్రహంతా,
అమృష్యమాణ శ్చ సముత్పపాత జగ్రాహ చాపం చ తతః స్మయిత్వా. ౪౬

క్రుద్ధ స్సౌమిత్రి రుత్పత్య తూణా దాక్షిప్య సాయకమ్,
పురస్తా దతికాయస్య విచకర్ష మహ ద్ధనుః. ౪౭

పూరయ న్స మహీం శైలా నాకాశం సాగరం దిశః,
జ్యాశబ్దో లక్ష్మణ స్యోగ్ర స్త్రాసయ న్రజనీచరాన్. ౪౮

సౌమిత్రే శ్చాపనిర్ఘోషం శ్రుత్వా ప్రతిభయం తదా,
విసిస్మియే మహాతేజా రాక్షసేంద్రాత్మజో బలీ. ౪౯

అథాతికాయః కుపితో దృష్ట్వా లక్ష్మణ ముత్థితమ్,
ఆదాయ నిశితం బాణ మిదం వచన మబ్రవీత్. ౫౦

బాల స్త్వమసి సౌమిత్రే విక్రమే ష్వవిచక్షణః,
గచ్ఛ కిం కాలసదృశం మాం యోధయితు మిచ్ఛసి. ౫౧

న హి మద్బాహుసృష్టానా మస్త్రాణాం హిమవా నపి,
సోఢు ముత్సహతే వేగ మంతరిక్ష మథో మహీ. ౫౨

సుఖప్రసు ప్తం కాలాగ్నిం విబోధయితు మిచ్ఛసి,
న్యస్య చాపం నివ ర్తస్వ మా ప్రాణా న్జహి మద్గతః. ౫౩

(త త్తస్యేతి.) స్మయిత్వా అనాదృత్య 'ష్మిఙ్ అనాదరే' ఇతి ధాతుః. ౪౬—౪౭

(పూరయ న్నితి) త్రాసయ న్, అభూ దితి శేషః. ౪౮

(సౌమిత్రే రితి.) ప్రతిభయం 'భయంకరం ప్రతిభయ' మిత్యమరః. ౪౯—౫౨

(సుఖప్రసు ప్త మితి.) విబోధయితుం జ్వలయితుం. మా జహి మా హింసీః, 'హంతేర్జ'
ఇతి జాదేశః. మద్గతః మాం ప్రాప్తః. ౫౩

(లక్ష్మణాతికాయయోః ద్వంద్వయుద్ధః)

అథవా త్వం ప్రతిష్టబ్ధో న నివర్తితు మిచ్ఛసి,
తిష్ఠ ప్రాణా న్పరిత్యజ్య గమిష్యసి యమక్షయమ్. ౫౪

పశ్య మే నిశితా న్బాణా నరిదర్పనిషూదనా న్,
ఈశ్వరాయుధసంకాశా న్తప్తకాంచనభూషణా న్. ౫౫

ఏష తే సర్పసంకాశో బాణః పాస్యతి శోణితమ్,
మృగరాజ ఇవ క్రుద్ధో నాగరాజస్య శోణితమ్. ౫౬

ఇ త్యేవ ముక్త్వా సంక్రుద్ధ శ్శరం ధనుషి సందధే, ౫౬½

శ్రుత్వాఽతికాయస్య వచ స్సరోషం సగర్వితం సంయతి రాజపుత్రః.
స సంచుకోపాతిబలో బృహచ్ఛ్రీ రువాచ వాక్యం చ తతో మహార్థమ్, ౫౭½

న వాక్యమాత్రేణ భవా న్ప్రధానో న కత్థనా త్సత్పురుషా భవంతి.
మయి స్థితే ధన్విని బాణపాణౌ నిదర్శయ స్వాత్మబలం దురాత్మ న్, ౫౮½

కర్మణా సూచ యాత్మానం న వికత్థితు మర్హసి.
పౌరుషేణ తు యో యుక్త స్స తు శూర ఇతి స్మృతః, ౫౯½

సర్వాయుధసమాయుక్తో ధన్వీ త్వం రథ మాస్థితః.
శరై ర్వా యది వాఽప్యస్త్రై ర్దర్శయస్వ పరాక్రమమ్, ౬౦½

(అథ వేతి.) ప్రతిష్టబ్ధః ప్రతిముఖం స్థితః. ౫౪

(పశ్యేతి.) ఈశ్వరాయుధం త్రిశూలమ్. ౫౫ — ౫౭½

(న వాక్యమాత్రేణేతి.) కత్థనాత్ ఆత్మశ్లాఘనాత్, సత్పురుషాః శూరపురుషాః. ౫౮½—౬౦½

తత శ్శిర స్తే నిశితై శ్శరైః పాతయిష్యా మ్యహం శరైః.
మారుతః కాలసంపక్వం వృంతా త్తాళఫలం యథా. ౬౧॥

అద్య తే మామకా బాణా స్తప్తకాంచనభూషణాః.
పాస్యంతి రుధిరం గాత్రా ద్బాణశల్యాంతరోత్థితమ్. ౬౨॥

బాలోఽయ మితి విజ్ఞాయ న మాఽవజ్ఞాతు మర్హసి.
బాలో వా యది వా వృద్ధో మృత్యుం జానీహి సంయుగే.
బాలేన విష్ణునా లోకా స్త్రయః క్రాంతా స్త్రిభిః క్రమైః. ౬౪

లక్ష్మణస్య వచ శ్శ్రుత్వా హేతుమ త్పరమార్థవత్.
అతికాయః ప్రచుక్రోధ బాణం చో త్తమ మాదదే. ౬౫

తతో విద్యాధరా భూతాః దేవా దైత్యా మహర్షయః.
గుహ్యకా శ్చ మహాత్మాన స్తద్యుద్ధం ద్రష్టు మాగమన్. ౬౬

తతోఽతికాయః కుపిత శ్చాప మారోప్య సాయకమ్.
లక్ష్మణాయ ప్రచిక్షేప సంక్షిప న్నివ చాంబరమ్. ౬౭

త మాపతంతం నిశితం శర మాశీవిషోపమమ్.
అర్ధచంద్రేణ చిచ్ఛేద లక్ష్మణః పరవీరహా. ౬౮

(తత ఇతి.) వృంతాత్ ప్రసవబంధనాత్. 'వృంతం ప్రసవబంధన' మిత్యమరః. ౬౧

(అద్య త ఇతి.) (బాణశల్యాంతరోత్థిత మితి.) బాణశల్యాంతరాణి బాణశల్యకృతా న్యంతరాణి. ౬౨

(బాల ఇతి.) మృత్యుం జానీహి. మా మితి శేషః. ౬౪—౬౬

(తత ఇతి.) సాయకం చాప మారోప్య. బాణం ధనుషి సంధా యేత్యర్థః. సంక్షిప న్నివ. బాణవేగే నాంతరావస్థిత మాకాశం గ్రసన్నివే త్యర్థః. ౬౭—౬౮

(లక్ష్మణాతికాయయోః ద్వంద్వయుద్ధః)

తం నికృత్తం శరం దృష్ట్వా కృత్తభోగ మివోరగమ్,
అతికాయో భృశం క్రుద్ధః పంచబాణా న్సమాదదే. ౯౯

తా న్శరా న్సంప్రచిక్షేప లక్ష్మణాయ నిశాచరః,
తా నప్రాప్తా న్శరై స్తీక్ష్ణై శ్చిచ్ఛేద భరతానుజః. ౧౦౦

స తాం శ్ఛిత్వా శరై స్తీక్ష్ణై ర్లక్ష్మణః పరవీరహా,
ఆదదే నిశితం బాణం జ్వలంత మివ తేజసా. ౧౦౧

త మాదాయ ధనుశ్శ్రేష్ఠే యోజయామాస లక్ష్మణః,
విచకర్ష చ వేగేన విససర్జ చ వీర్యవా న్. ౧౦౨

పూర్ణాయతవిసృష్టేన శరేణ నతపర్వణా,
లలాటే రాక్షసశ్రేష్ఠ మాజఘాన స వీర్యవా న్. ౧౦౩

స లలాటే శరో మగ్న స్తస్య భీమస్య రక్షసః,
దదృశే శోణితే నాక్తః పన్నగేంద్ర ఇవాచలే. ౧౦౪

రాక్షసః ప్రచకంపే చ లక్ష్మణేషుప్రపీడితః,
రుద్రబాణహతం ఘోరం యథా త్రిపురగోపురమ్. ౧౦౫

(పూర్ణాయతేతి.) పూర్ణాయతేన పూర్ణాకృష్టేన, విసృష్టేన క్షిప్తేన, నతపర్వణా విలీనపర్వణా, ఋజు నేతి యావత్. ౯౯—౧౦౩

(స ఇతి.) అక్తః లిప్తః. ౧౦౪

(రాక్షస ఇతి.) త్రిపురగోపురం త్రిపురద్వారమ్. ౧౦౫

చింతయామాస చాశ్వాస్య విమృశ్య చ మహాబలః,
సాధు బాణనిపాతేన శ్లాఘనీయోఽసి మే రిపుః. ౭౬

విధా యైవం వినమ్యాస్యం నియమ్య చ భుజా వుభౌ,
స రథోపస్థ మాస్థాయ రథేన ప్రచచార హ. ౭౭

ఏకం త్రీన్ పంచ సప్తేతి సాయకాన్ రాక్షసర్షభః,
ఆదదే సందధే చాపి వీచకర్షో త్ససర్జ చ. ౭౮

తే బాణాః కాలసంకాశాః రాక్షసేంద్రధనుశ్చ్యుతాః,
హేమపుంఖా రవిప్రఖ్యా శ్చక్రు ర్దీప్త మివాంబరమ్. ౭౯

తత స్తాన్ రాక్షసోత్సృష్టాన్ శరౌఘాన్ రాఘవానుజః,
అసంభ్రాంతః ప్రచిచ్ఛేద నిశితై ర్బహుభి శ్శరైః. ౮౦

తాన్ శరాన్ యుధి సంప్రేక్ష్య నికృత్తాన్ రావణాత్మజః,
చుకోప త్రిదశేంద్రారి ర్జగ్రాహ నిశితం శరమ్. ౮౧

స సంధాయ మహాతేజా స్తం బాణం సహ సోత్సృజత్,
తత స్సౌమిత్రి మాయాంత మాజఘాన స్తనాంతరే. ౮౨

అతికాయేన సౌమిత్రి స్తాడితో యుధి వక్షసి,
సుస్రావ రుధిరం తీవ్రం మదం మత్త ఇవ ద్విపః, ౮౩

(చింతయామా సేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. విమృశ్య కరణీయం కార్యం నిర్ధార్య. బాణనిపాతేన, మే సాధు, శ్లాఘనీయో రిపు రసీతి. ఏవం లక్ష్మణం, విధాయ అభిధాయ, ఆస్యం వినమ్య భుజౌ నియమ్య వశే స్థాపయిత్వా రథోపస్థ మాస్థాయ రథేన ప్రచచారేతి సంబంధః. ౭౬-౭౭

(ఏక మితి.) ఇతి ఉక్తప్రకారేణ. ౭౮—౮౩

(లక్ష్మణాతికాయయోః ద్వంద్వయుద్ధః)

స చకార తదాఽఽత్మానం విశల్యం సహసా విభుః,
జగ్రాహ చ శరం తీక్ష్ణ మస్త్రేణాపి చ సందధే. ౮౪

ఆగ్నేయేన తదాఽస్త్రేణ యోజయామాస సాయకమ్,
స జజ్వాల తదా బాణో ధనుష్యస్య మహాత్మనః. ౮౫

అతికాయోఽపి తేజస్వీ సౌర మస్త్రం సమాదధే,
తేన బాణం భుజంగాభం హేమపుంఖ మయోజయత్. ౮౬

తదస్త్రం జ్వలితం ఘోరం లక్ష్మణశ్శర మాహితమ్.
అతికాయాయ చిక్షేప కాలదండ మివాంతకః. ౮౭

ఆగ్నేయే నాభిసంయుక్తం దృష్ట్వా బాణం నిశాచరః,
ఉత్ససర్జ తదా బాణం దీప్తం సూర్యాస్త్రయోజితమ్. ౮౮

తా వుభా వంబరే బాణా వన్యోన్య మభిజఘ్నతుః,
తేజసా సంప్రదీప్తాగ్రౌ క్రుద్ధా వివ భుజంగమౌ. ౮౯

తా వన్యోన్యం వినిర్దహ్య పేతతుః పృథివీతలే,
నిరర్చిషౌ భస్మకృతౌ న భ్రాజేతే శరోత్తమౌ. ౯౦

(స చకారేతి.) అస్త్రేణ అస్త్రమంత్రేణ, సందధే యోజయామాస. ౮౪

(ఆగ్నేయే నేత్యాది.) పూర్వోక్తస్యైవ వివరణమ్. ౮౫

(అతికాయోఽపీతి.) సమాదధే అనుసందధే. ౮౬

(త దితి.) ఆహితం సంహితమ్. ౮౭—౮౯

(తా వితి.) భస్మకృతౌ భస్మతయా కృతౌ. ౯౦

తతోఽతికాయ స్సంక్రుద్ధ స్త్వస్త్రమైషీక ముత్సృజత్,
త త్ప్రచిచ్ఛేద సౌమిత్రి ర స్త్రే ణైంద్రేణ వీర్యవాన్. ౯౧

ఐషీకం నిహతం దృష్ట్వా రుషితో రావణాత్మజః,
యామ్యే నా స్త్రేణ సంక్రుద్ధో యోజయామాస సాయకమ్. ౯౨

తత స్తదస్త్రం చిక్షేప లక్ష్మణాయ నిశాచరః,
వాయవ్యేన తద స్త్రేణ నిజఘాన స లక్ష్మణః. ౯౩

అథైనం శరధారాభి ర్ధారాభి రివ తోయదః,
అభ్యవర్ష త్సుసంక్రుద్ధో లక్ష్మణో రావణాత్మజమ్. ౯౪

తేఽతికాయం సమాసాద్య కవచే వజ్రభూషితే,
భగ్నాగ్రశల్యా స్సహసా పేతు ర్బాణా మహీతలే. ౯౫

తాన్ మోఘా నభిసంప్రేక్ష్య లక్ష్మణః పరవీరహా,
అభ్యవర్ష న్మహేషూణాం సహస్రేణ మహాయశాః. ౯౬

స వృష్యమాణో బాణౌఘై రతికాయో మహాబలః,
అవధ్యకవచ స్సంఖ్యే రాక్షసో నైవ వివ్యథే. ౯౭

[శరం చాశీవిషాకారం లక్ష్మణాయ వ్యపాసృజత్,
స తేన విద్ధ స్సౌమిత్రి ర్మర్మదేశే శరేణ హ.

ముహూర్తమాత్రం నిస్సంజ్ఞో హ్యభవ చ్ఛత్రుతాపనః,
తత స్సంజ్ఞా ముపాలభ్య చతుర్భి స్సాయకోత్తమైః.

నిజఘాన హయాన్ సంఖ్యే సారథిం చ మహాబలః,
ధ్వజ స్యోన్మథనం కృత్వా శరవర్షై రరిందమః.

(లక్ష్మణాతికాయయోః ద్వంద్వయుద్ధమ్)

అసంభ్రాంత స్స సౌమిత్రి స్తాన్ శరా నభిలక్షితాన్,
ముమోచ లక్ష్మణో బాణా న్వధార్థం తస్య రక్షసః.]

న శశాక రుజం కర్తుం యుధి తస్య శరోత్తమః, ౯౭॥

అథైన మభ్యుపాగమ్య వాయు ర్వాక్య మువాచ హ.
బ్రహ్మదత్తవరో హ్యేష అవధ్యకవచావృతః, ౯౮॥

బ్రాహ్మేణాస్త్రేణ భింద్యేన మేష వధ్యో హి నాన్యథా.
అవధ్య ఏష హ్యన్యేషా మస్త్రాణాం కవచీ బలీ, ౯౯॥

తత స్తు వాయో ర్వచనం నిశమ్య సౌమిత్రి రింద్రప్రతిమానవీర్యః.
సమాదదే బాణ మమోఘవేగం తద్బ్రాహ్మ మస్త్రం సహసా నియోజ్య. ౧౦౦॥

తస్మిన్ మహాస్త్రే తు నియుజ్యమానే సౌమిత్రిణా బాణవరే శితాగ్రే.
దిశ శ్చ చంద్రార్కమహాగ్రహాశ్చ నభ శ్చ తత్రాస చచాల చోర్వీ, ౧౦౧॥

తం బ్రహ్మణోఽస్త్రేణ నియోజ్య చాపే శరం సుపుంఖం యమదూతకల్పమ్.
సౌమిత్రి రింద్రారిసుతస్య తస్య ససర్జ బాణం యుధి వజ్రకల్పమ్, ౧౦౨॥

(తత స్త్వితి.) బ్రాహ్మ మస్త్రం బ్రహ్మాస్త్రమంత్రం. నియోజ్య జపిత్వేతి యావత్. ౧౦౦॥

(తస్మిన్నితి.) దిశ శ్చేత్యాదౌ తత్రసు రితి విపరిణ మ్యానుషజ్యతే. ౧౦౧॥

(త మితి.) నియోజ్య జపిత్వా. తస్య యమదూతకల్ప మిత్యన్వయః ౧౦౨॥—౧౦౪॥

తం లక్ష్మణోత్సృష్ట మమోఘవేగం సమాపతంతం జ్వలనప్రకాశమ్.
సువర్ణవజ్రోత్తమచిత్రపుంఖం తదాఽతికాయ స్సమరే దదర్శ, ౧౦౩॥

తం ప్రేక్షమాణ స్సహసాఽతికాయో జఘాన బాణై ర్నిశితై రనేకైః.
స సాయక స్తస్య సుపర్ణవేగ స్తదాఽతికాయస్య జగామ పార్శ్వమ్, ౧౦౪॥

త మాగతం ప్రేక్ష్య తదాఽతికాయో బాణం ప్రదీప్తాంతకకాలకల్పమ్.
జఘాన శక్త్యృష్టిగదాకుఠారై శ్శూలై ర్హలై శ్చాప్యవిపన్నచేతాః, ౧౦౫॥

తాన్యాయుధా న్యద్భుతవిగ్రహాణి మోఘాని కృత్వా స శరోఽగ్నిదీప్తః.
ప్రగృహ్య తస్యైవ కిరీటజుష్టం తతోఽతికాయస్య శిరో జహార, ౧౦౬॥

తచ్ఛిర స్సశిరస్త్రాణం లక్ష్మణేషుప్రపీడితమ్.
పపాత సహసా భూమౌ శృంగం హిమవతో యథా, ౧౦౭॥

తం తు భూమౌ నిపతితం దృష్ట్వా విక్షిప్తభూషణమ్.
బభూవు ర్వ్యథితా స్సర్వే హతశేషా నిశాచరాః, ౧౦౮॥

తే విషణ్ణముఖా దీనాః ప్రహారజనితశ్రమాః.
వినేదు రుచ్చై ర్బహవ స్సహసా విస్వరై స్స్వరైః, ౧౦౯॥

తత స్తే త్వరితం యాతా నిరపేక్షా నిశాచరాః.
పురీ మభిముఖా భీతాః ద్రవంతో నాయకే హతే. ౧౧౦॥

(త మాగత మితి.) హలైః ద్విఫలపత్రాగ్రాయుధవిశేషైః. 'హలం ద్విఫలపత్రాగ్ర' మితి వైజయంతీ. ౧౦౫—౧౦౮॥

(త ఇతి.) విస్వరైః విస్వరరూపైః. ౧౦౯॥

(తత ఇతి.) నిరపేక్షాః యుద్ధానపేక్షాః. ౧౧౦॥

(అతికాయమరణం శ్రుత్వా రావణస్య నిర్వేదనమ్)

ప్రహర్షయుక్తా బహవస్తు వానరాః ప్రబుద్ధపద్మప్రతిమాననా స్తదా.
అపూజయ౯ లక్ష్మణ మిష్టభాగినం హతే రిపౌ భీమబలే దురాసదే, ౧౧౧

[అతిబల మతికాయ మభ్రకల్పం యుధి వినిపాత్య స లక్ష్మణః ప్రహృష్టః,
త్వరిత మథ తదా స రామపార్శ్వం కపినివహైశ్చ సుపూజితో జగామ.]

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, ఏకసప్తతితమ స్సర్గః.

అథ ద్విసప్తతితమ స్సర్గః

అతికాయం హతం శ్రుత్వా లక్ష్మణేన మహౌజసా.
ఉద్వేగ మగమ ద్రాజా వచనం చేద మబ్రవీత్. ౧

ధూమ్రాక్షః పరమామర్షీ ధన్వీ శస్త్రభృతాం వరః,
అకంపనః ప్రహస్త శ్చ కుంభకర్ణ స్తథైవ చ. ౨

ఏతే మహాబలా వీరా రాక్షసా యుద్ధకాంక్షిణః,
జేతారః పరసైన్యానాం పరై ర్నిత్యాపరాజితాః. ౩

(ప్రహర్షేతి.) ప్రబుద్ధేత్యత్ర ప్రసన్నత్వే తాత్పర్యం. ఇష్టస్య జయస్య, భాగః ప్రాప్తిః, సోఽస్యాస్తీతీష్టభాగీ, తమ్. ౧౧౧

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, ఏకసప్తతితమ స్సర్గః.

అథ ద్విసప్తతితమ స్సర్గః.

అథ రావణచింతా. (అతికాయ మిత్యాది.) ౧—౪౪

నిహతా స్తే మహావీర్యా రామే ణాక్లిష్టకర్మణా,
రాక్షసా స్సుమహాకాయా నానాశస్త్రవిశారదాః.
అన్యే చ బహవ శ్శూరా మహాత్మానో నిపాతితాః, ౪॥

ప్రఖ్యాతబలవీర్యేణ పుత్రే ణేంద్రజితా మమ.
యౌ హి తౌ భ్రాతరౌ వీరౌ బద్ధౌ దత్తవరై శ్శరైః. ౫॥

యన్న శక్యం సురై స్సర్వై రసురై ర్వా మహాబలైః.
మోక్తుం త ద్బంధనం ఘోరం యక్షగంధర్వకిన్నరైః, ౬॥

త న్న జానే ప్రభావై ర్వా మాయయా మోహనేన వా.
శరబంధా ద్విముక్తౌ తౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ, ౭॥

యే యోధా నిర్గతా శ్శూరా రాక్షసా మమ శాసనాత్.
తే సర్వే నిహతా యుద్ధే వానరై స్సుమహాబలైః, ౮॥

తం న పశ్యామ్యహం యుద్ధే యోఽద్య రామం సలక్ష్మణమ్.
శాసయే త్సబలం వీరం ససుగ్రీవవిభీషణమ్, ౯॥

అహో ను బలవా న్రామో మహ దస్త్రబలం చ వై.
యస్య విక్రమ మాసాద్య రాక్షసా నిధనం గతాః, ౧౦॥

తం మన్యే రాఘవం వీరం నారాయణ మనామయమ్.
తద్భయా ద్ధి పురీ లంకా పిహితద్వారతోరణా, ౧౧॥

(ప్రఖ్యాతే త్యాది) శ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. వీరౌ యౌ భ్రాతరౌ ఖరదూషణాది వధేన ప్రసిద్ధౌ తా వపి బద్ధౌ, తదేవ బంధనం వర్ణయతి. (యదితి.) యద్బంధనం. సురాదిభిః. మోక్తుం మోచయితుం, అశక్యం. తద్బంధనం ఘోరం, భ్రాతరౌ తౌ శరబంధా ద్విముక్తా వితి యత్, త త్ప్రభావాదిషు కేన వా జాతం న జాన ఇత్యన్వయః. ప్రభావః సామర్థ్యం, మాయా వ్యామోహకారిణీ విద్యా. మోహనం ఔషధాదికమ్. ౫॥—౭॥

(అహో న్విత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం, పిహితద్వారతోరణా, ద్వారం అంతర్ద్వారం. తోరణం బహిర్ద్వారమ్. ౧౦॥—౧౧॥

(రావణేన నగరరక్షణాయ రాక్షసవీరనియమనమ్)

అప్రమత్తైశ్చ సర్వత్ర గుప్తై రక్ష్యా పురీ త్వియమ్. ౧౨

అశోకవనికాయాం చ యత్ర సీతాఽభిరక్ష్యతే,
నిష్క్రామో వా ప్రవేశో వా జ్ఞాతవ్య స్సర్వథైవ నః. ౧౩

యత్ర యత్ర భవేద్గుల్మ స్తత్ర తత్ర పునః పునః,
సర్వత శ్చాపి తిష్ఠధ్వం స్వైః స్వైః పరివృతా బలైః. ౧౪

ద్రష్టవ్యం చ పదం తేషాం వానరాణాం నిశాచరాః.
ప్రదోషే వాఽర్ధరాత్రే వా ప్రత్యూషే వాఽపి సర్వతః. ౧౫

నావజ్ఞా తత్ర కర్తవ్యా వానరేషు కదాచన,
ద్విషతాం బల ముద్యుక్త మాపతత్ కిం స్థితం సదా. ౧౬

తత స్తే రాక్షసా స్సర్వే శ్రుత్వా లంకాధిపస్య తత్,
వచనం సర్వ మాతిష్ఠన్ యథావ త్తు మహాబలాః. ౧౭

స తాన్ సర్వాన్ సమాదిశ్య రావణో రాక్షసాధిపః,
మన్యుశల్యం వహన్ దీనః ప్రవివేశ స్వ మాలయమ్. ౧౮

ఏవం రామప్రభావం సప్రపంచ ముక్త్వా సైన్యం ప్రతి పురీరక్షణం నియమయతి, (అప్రమత్తై) రిత్యాదినా. గుప్తైః స్వయంకృతరక్షణైః. గుల్మై రితి వా పాఠః. ౧౨

(అశోకేతి.) యత్ర సీతా అభిరక్ష్యతే, తత్ర అశోకవనికాయాం, నిష్క్రమః నిర్గమః ప్రవేశో వా, నః అస్మాభిః, జ్ఞాతవ్యః, మదనుజ్ఞాం వినా న కోఽపి జనో నిర్గమయితవ్యో నాపి ప్రవేష్టవ్య ఇత్యర్థః. ౧౩

(యత్ర యత్రేతి.) గుల్మః సేనాసన్నివేశః. ౧౪

(ద్రష్టవ్య మిత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. పదం వ్యవసితం. దర్శనప్రకార మాహ (ద్విషతా మితి.) ద్విషతాం బలం స్థితం కిం, ఉద్యుక్తం ఉద్యతం కిం, ఆపతత్

తత స్స సందీపితకోపవహ్ని ర్నిశాచారాణా మధిపో మహాబలః,
తదేవ పుత్రవ్యసనం విచింతయ న్ముహుర్ముహు శ్చైవ తదా వ్యనిశ్వసత్. ౧౯

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, ద్విసప్తతితమ స్సర్గః.

అథ త్రిసప్తతితమ స్సర్గః,

తతో హతా న్రాక్షసపుంగవాం స్తా న్* దేవాంతకాదిత్రిశిరోతికాయాన్,
రక్షోగణా స్తత్ర హతావశిష్టా స్తే రావణాయ త్వరితం శశంసుః. ౧.

తతో హతాం స్తా న్సహసా నిశమ్య రాజా ముమో హాశ్రుపరిప్లుతాక్షః,
పుత్రక్షయం భ్రాతృవధం చ ఘోరం విచింత్య రాజా విపులం ప్రదధ్యౌ. ౨.

లింగాదివ్యత్యయ ఆర్షః. అపతత్ కి మితి సదా ద్రష్టవ్య మిత్యర్థః. ఆపతత్ కి మితి పాఠ స్సుశోభనః. ౧౪—౧౯

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, ద్విసప్తతితమ స్సర్గః.

అథ త్రిసప్తతితమ స్సర్గః

అథ బ్రహ్మాస్త్రబంధ స్త్రిసప్తతితమే సర్గే. (తతో హతా నిత్యాది.) ౧.

పూర్వం కుంభకర్ణాదివధ స్సామాన్యేన శ్రుతః, సంప్ర త్యాప్తై స్సవిశేషం శ్రుత ఇత్యాహ (తత ఇతి.) పూర్వోక్తసర్వానువాదో వా. ౨.

---

* రామానుజీయం. అత్ర దేవాంతకాది త్రిశిరోతికాయాన్ హతాన్ త్వరితం శశంసుః. ఘోరం పుత్రక్షయం భ్రాతృవధం చ విచింత్య విపులం ప్రదధ్యా వితి చాభిధానాత్ పూర్వం రావణేన అతికాయవధ ఏవ శ్రుత ఇత్యవగమ్యతే. యద్వా, పూర్వోక్తానువాదః.

(ఇంద్రాజితా యుద్ధాయాభిగమనమ్)

తతస్తు రాజాన ముదీక్ష్య దీనం శోకార్ణవే సంపరిపుప్లువానమ్,
రథర్షభో రాక్షసరాజసూను స్త మింద్రజి ద్వాక్య మిదం బభాషే. ౩

న తాత మోహం ప్రతిగంతు మర్హసి యత్రేంద్రజి జ్జీవతి రాక్షసేంద్ర,
నేంద్రారిబాణాభిహతో హి కశ్చిత్ ప్రాణాన్ సమర్థ స్సమరేఽభిపాతుమ్. ౪

పశ్యాద్య రామం సహ లక్ష్మణేన మద్బాణనిర్భిన్నవికీర్ణదేహమ్,
గతాయుషం భూమితలే శయానం శితై శ్శరై రాచితసర్వగాత్రమ్. ౫

ఇమాం ప్రతిజ్ఞాం శృణు శక్రశత్రో స్సునిశ్చితాం పౌరుషదైవయుక్తామ్,
అద్యైవ రామం సహ లక్ష్మణేన సంతర్పయిష్యామి శరై రమోఘైః. ౬

అద్యేంద్రవైవస్వతవిష్ణుమిత్రసాధ్యాశ్వివైశ్వానరచంద్రసూర్యాః,
ద్రక్ష్యంతు మే విక్రమ మప్రమేయం విష్ణో రివోగ్రం బలియజ్ఞవాటే. ౭

స ఏవ ముక్త్వా త్రిదశేంద్రశత్రు రాపృచ్ఛ్య రాజాన మదీనసత్త్వః,
సమారురోహానిలతుల్యవేగం రథం ఖరశ్రేష్ఠసమాధియుక్తమ్. ౮

త మాస్థాయ మహాతేజా రథం హరిరథోపమమ్,

(సంపరిపుప్లువానం) లటశ్శానజాదేశః. ౩

(న తాతేతి.) యత్ర యదా, ఇంద్రారిః ఇంద్రజిత్. ౪—౫

(ఇమా మితి.) పౌరుషదైవయుక్తాం పురుషబలదైవబలయుక్తాం, సంతర్పయిష్యామి పూరయిష్యామి. ౬—౭

(స ఇతి.) ఖరశ్రేష్ఠసమాధియుక్తం ఖరశ్రేష్ఠసంబంధయుక్తం, ఖరశ్రేష్ఠై స్సమాధినా సమాధానేన చ యుక్త మితి వా. ౮

(త మితి.) హరిరథః సూర్యరథః. 'యమానిలేంద్రచంద్రార్కవిష్ణుసింహాంశువాజిషు

జగామ సహసా తత్ర యత్ర యుద్ధ మరిందమః. ౯

తం ప్రస్థితం మహాత్మాన మనుజగ్ము ర్మహానిలాః,
సంహర్షమాణా బహవో ధనుష్ప్రవరపాణయః. ౧౦

గజస్కంధగతాః కేచిత్ కేచిత్ ప్రవరవాజిభిః,
[వ్యాఘ్రవృశ్చికమార్జారైః ఖరోష్ట్రైశ్చ భుజంగమైః,
వరాహశ్వాపదై స్సింహై ర్జంబుకైః పర్వతోపమైః,
శశహంసమయూరై శ్చ రాక్షసా భీమవిక్రమాః,]
ప్రాసముద్గరనిస్త్రింశపరశ్వథగదాధరాః. ౧౧

స శంఖనినదైః పూర్ణై ర్భేరీణాం చాపి నిస్వనైః,
జగామ త్రిదశేంద్రారి స్స్తూయమానో నిశాచరైః. ౧౨

స శంఖశశివర్ణేన ఛత్రేణ రిపుసూదనః,
రరాజ ప్రతిపూర్ణేన నభ శ్చంద్రమసా యథా. ౧౩

అవీజ్యత తతో వీరో హైమై ర్హేమవిభూషితైః,
చారుచామరముఖ్యై శ్చ ముఖ్య స్సర్వధనుష్మతామ్.
[స తు దృష్ట్వా వినిర్యాంతం బలేన మహతా వృతమ్,
రాక్షసాధిపతి శ్శ్రీమాన్ రావణః పుత్ర మబ్రవీత్.
త్వ మప్రతిరథః పుత్ర త్వయా వై వాసవో జితః,
కిం పున ర్మానుషం ధృష్యం నిహనిష్యసి రాఘవమ్.
తథోక్తో రాక్షసేంద్రేణ ప్రత్యగృహ్ణా న్మహాశిషః.] ౧౪

శుకాహికపిభేకేషు హరి ర్నా కపిలే త్రిష్వి త్యమరః. (యుద్ధ మితి.) కర్తవ్య మితి శేషః. ౯

(తం ప్రస్థిత మిత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయమ్. ౧౦—౧౩

(అవీజ్యతేతి.) హైమైః హేమదండైః, హేమవిభూషితైః హేమశలాకాయుక్తైః. ౧౪

(ఇంద్రజితా యుద్ధాయాభిగమనమ్)

తత స్త్వింద్రజితా లంకా సూర్యప్రతిమతేజసా,
రరాజాప్రతివీరేణ ద్యౌ రివార్కేణ భాస్వతా. ౧౫

స సంప్రాప్య మహాతేజా యుద్ధభూమి మరిందమః.
స్థాపయామాస రక్షాంసి రథం ప్రతి సమంతతః. ౧౬

తత స్తు హుతభోక్తారం హుతభు క్సదృశప్రభః,
జుహావ రాక్షసశ్రేష్ఠో మంత్రవ ద్విధివ త్తదా. ౧౭

స హవిర్లాజసంస్కారై ర్మాల్యగంధపురస్కృతైః,
జుహువే పావకం తత్ర రాక్షసేంద్రః ప్రతాపవాన్. ౧౮

శస్త్రాణి శరపత్రాణి సమిధోఽథ విభీతకాః,
లోహితాని చ వాసాంసి స్రువం కార్ష్ణాయసం తథా. ౧౯

స తత్రాగ్నిం సమాస్తీర్య శరపత్రైః సతోమరైః,
ఛాగస్య కృష్ణవర్ణస్య గళం జగ్రాహ జీవతః. ౨౦

(స సంప్రాప్యేతి) రథం ప్రతి రథసిద్ధి ముద్దిశ్య. ౧౬

(తత స్త్వితి.) విధివత్ క్రమవత్. ౧౭

(స ఇతి.) హవిర్లాజసంస్కారైః సంస్కృతహవిర్లాజైః. ౧౮

(శస్త్రాణీతి.) శస్త్రాణి ఆయుధాని, శరపత్రాణి కాశపత్రస్థానీయాని. తాని పరిస్తరణాన్యాసన్నిత్యర్థః. 'శరమయం బర్హి స్తృణాతి' త్యభిచారే కాశ శ్చోదితః. అత్ర త్వభిచారవిశేషే, **తత్** స్థానే శస్త్రాణి కృతానీతి బోధ్యం. విభీతకాః కలిద్రుమవికారాః, 'వైభీతక ఇధ్మ' ఇతి శ్రుతేః. వాసాంసి స్వధార్యాణి. యద్వా, శస్త్రాణి తోమరాదీని శరపత్రాణి చ, బర్హిం ష్యాసన్నితి శేషః. 'శరపత్రై స్సతోమరై' రిత్యనువాదాత్. కార్ష్ణాయసం స్రువం, కృత మితి శేషః. ౧౯

(స తత్రేతి.) తత్ర యుద్ధభూమౌ. ఆస్తీర్య పరిస్తీర్య. ౨౦

సకృ దేవ సమిద్ధస్య విధూమస్య మహార్చిషః,
బభూవు స్తాని లింగాని విజయం యా న్యదర్శయన్, ౨౧

ప్రదక్షిణావర్తశిఖ స్తప్తకాంచనభూషణః,
హవి స్తత్ప్రతిజగ్రాహ పావక స్స్వయ మాస్థితః. ౨౨

సోఽస్త్ర మాహారయామాస బ్రాహ్మ మింద్రరిపు స్తదా,
ధను శ్చాత్మరథం చైవ సర్వం తత్రాభ్యమంత్రయత్. ౨౩

తస్మిన్నాహూయమానేఽస్త్రే హూయమానే చ పావకే,
సార్ధం గ్రహేందునక్షత్రై ర్వితత్రాస నభస్స్థలమ్. ౨౪

స పావకం పావకదీప్తతేజా హుత్వా మహేంద్రప్రతిమప్రభావః,
స చాపబాణాసిరథాశ్వసూతః ఖేఽంతర్దధేఽఽత్మాన మచింత్యరూపః. ౨౫

తతో హయరథాకీర్ణం పతాకాధ్వజశోభితమ్,
నిర్యయౌ రాక్షసబలం నర్దమానం యుయుత్సయా. ౨౬

తే శరై ర్బహుభి శ్చిత్రై స్తీక్ష్ణవేగై రలంకృతైః,
తోమరై రంకుశై శ్చాపి వానరాన్ జఘ్ను రాహవే. ౨౭

(సకృదేవేతి.) సకృత్ సమిద్ధస్య ఏకదా సమిద్ధి ర్జ్వలితస్య, లింగాని ఉక్తసకృత్సమిద్ధత్వవిధూమత్వమహార్చిష్ట్వాని, విజయం యా న్యదర్శయన్, పూర్వ మితి శేషః. ౨౧

(ప్రదక్షిణేతి.) ప్రదక్షిణ ఆవర్తో భ్రమి ర్యాసాం తా శ్శిఖా యస్యేతి విగ్రహః. స్వయ మాస్థితః స్వయ మాస్థావాన్, స్వయ ముత్థిత ఇతి పాఠే, పురుషరూపేణోత్థిత ఇత్యర్థః. ౨౨

(స ఇతి.) ఆహారయామాస ఆజుహావ, అభ్యమంత్రయత్ అభిమంత్రితవాన్. ౨౩

(తస్మిన్నితి.) వితత్రాస చచాల. ౨౪

(స ఇతి.) ఆత్మానం అంతర్దధే అంతర్ధాపయామాస, అంతర్భావిత ణ్యర్థోఽయం. ఖేఽంతర్దధేఽఽత్మాన మిత్యత్ర ఆర్షం పూర్వరూపత్వం. అచింత్యరూపః అచింత్యమంత్రశక్తిః. ౨౫

(ఇంద్రజితా యుద్ధాయాభిగమనమ్)

రావణి స్తు తతః క్రుద్ధ స్తా న్నిరీక్ష్య నిశాచరాన్,
హృష్టా భవంతో యుధ్యంతు వానరాణాం జిఘాంసయా. ౨౮

తత స్తే రాక్షసా స్సర్వే నర్దంతో జయకాంక్షిణః,
అభ్యవర్షం స్తతో ఘోరాన్ వానరాన్ శరవృష్టిభిః. ౨౯

స తు నాళీకనారాచై ర్గదాభి ర్ముసలై రపి,
* రక్షోభి స్సంవృత స్సంఖ్యే వానరా న్విచకర్త హ. ౩౦

తే వధ్యమానా స్సమరే వానరాః పాదపాయుధాః,
అభ్యద్రవంత సహితాః ‡ రావణిం రణకర్కశమ్. ౩౧

ఇంద్రజిత్తు తతః క్రుద్ధో మహాతేజా మహాబలః,
వానరాణాం శరీరాణి వ్యధమ ద్రావణాత్మజః. ౩౨

శరే ణై కేన చ హరీన్ నవ పంచ చ సప్త చ,
చిచ్ఛేద సమరే క్రుద్ధో రాక్షసాన్ సంప్రహర్షయన్. ౩౩

స శరై స్సూర్యసంకాశై శ్శాతకుంభవిభూషితైః,
వానరాన్ సమరే వీరః ప్రమమాథ సుదుర్జయః. ౩౪

(రావణి స్త్వితి.) ఉవాచేతి శేషః. ౨౮

(తత ఇతి.) తతః తస్మాత్ రావణివచనాత్, ద్వితీయ స్తతశ్శబ్దః పశ్చాచ్ఛబ్దార్థః. ౨౯

(స త్వితి.) నాళీకః విశాలాగ్రశరః, రక్షోభి స్సంవృతః రక్షోగణమధ్యగత ఉపరి స్థిత ఇత్యర్థః. అన్యథా ఖేఽంతర్దధ ఇతి పూర్వోక్తం విరుధ్యేత. విచకర్త హింసితవాన్. ౩౦

(త ఇతి.) రావణిం రావణిముక్తాయుధాగమనప్రదేశమ్. ౩౧—౩౪

---

* రామానుజీయం. 'రక్షోభి స్సహిత' ఇతి వా పాఠః.

‡ రామానుజీయం. రావణిం రావణిముక్తాయుధాగమన ప్రదేశం, ఖేఽంతర్దధ ఇత్యభిధానాత్.

తే భిన్నగాత్రా స్సమరే వానరా శ్శరపీడితాః,
పేతు ర్మథితసంకల్పా స్సురై రివ మహాసురాః. ౩౫

తం తపంత మివాదిత్యం ఘోరై ర్బాణగభస్తిభిః,
అభ్యధావంత సంక్రుద్ధా స్సంయుగే వానరర్షభాః. ౩౬

తత స్తు వానరా స్సర్వే భిన్నదేహా విచేతసః,
వ్యథితా విద్రవంతి స్మ రుధిరేణ సముక్షితాః. ౩౭

రామస్యార్థే పరాక్రమ్య వానరా స్త్యక్తజీవితాః,
నర్దంత స్తేఽభివృత్తా స్తు సమరే సశిలాయుధాః. ౩౮

తే ద్రుమైః పర్వతాగ్రై శ్చ శిలాభి శ్చ ప్లవంగమాః,
అభ్యవర్షంత సమరే రావణిం పర్యవస్థితాః. ౩౯

త ద్ద్రుమాణాం శిలానాం చ వర్షం ప్రాణహరం మహత్,
వ్యపోహత మహాతేజా రావణి స్సమితింజయః. ౪౦

తతః పావకసంకాశై శ్శరై రాశీవిషోపమైః,
వానరాణా మనీకాని బిభేద సమరే ప్రభుః. ౪౧

అష్టాదశశరై స్తీక్ష్ణై స్స విద్ధ్వా గంధమాదనమ్,
వివ్యాధ నవభి శ్చైవ నళం దూరా దవస్థితమ్. ౪౨

(త ఇతి.) మథితసంకల్పాః నాశితమనోరథాః. ౩౫—౩౭

(రామస్యేతి.) త్యక్తజీవితాః త్యక్తజీవితేచ్ఛాః. అభివృత్తాః అభిముఖం ప్రవృత్తాః. తు రవధారణే. ౩౯

(త దితి.) వ్యపోహత వారయామాస. ౪౦—౪౧

(అష్టాదశేత్యాది) సార్ధశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. దత్తవరైః వరదత్తైః. ౪౨

(వానరైః సహ ఇంద్రజితః యుద్ధప్రకారః)

సప్తభి స్తు మహావీర్యో మైందం మర్మవిదారణైః,
పంచభి ర్విశిఖై శ్చైవ గజం వివ్యాధ సంయుగే. ౪౩

జాంబవంతం తు దశభి ర్నీలం త్రింశద్భి రేవ చ,
సుగ్రీవ మృషభం చైవ సోఽంగదం ద్వివిదం తథా.
ఘోరై ర్దత్తవరై స్తీక్ష్ణై ర్నిష్ప్రాణా నకరో త్తదా. ౪౪

అన్యా నపి తదా ముఖ్యాన్ వానరాన్ బహుభి శ్శరైః.
అర్దయామాస సంక్రుద్ధః కాలాగ్ని రివ మూర్ఛితః, ౪౫

స శరై స్సూర్యసంకాశై స్సుముక్తై శ్శీఘ్రగామిభిః.
వానరాణా మనీకాని నిర్మమంథ మహారణే, ౪౬

ఆకులాం వానరీం సేనాం శరజాలేన మోహితామ్.
హృష్ట స్స పరయా ప్రీత్యా దదర్శ క్షతజోక్షితామ్, ౪౭

పున రేవ మహాతేజా రాక్షసేంద్రాత్మజో బలీ.
సంసృజ్య బాణవర్షం చ శస్త్రవర్షం చ దారుణమ్,
మమర్ద వానరానీక మింద్రజి త్త్వరితో బలీ. ౪౮

స్వసైన్య ముత్సృజ్య సమేత్య తూర్ణం మహారణే వానరవాహినీషు,
అదృశ్యమాన శ్శరజాల ముగ్రం వవర్ష నీలాంబుధరో యథాఽంబు. ౫౦

(అన్యా నితి.) మూర్ఛితః ప్రవృద్ధః. ౪౫

(ఆకులా మితి.) పరయా ప్రీత్యా హృష్టః ఉద్ధతః. ౪౭

(పునరే వేత్యాది) సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. ఖడ్గాదీని శస్త్రాణి, అత్ర ద్వితీయబలిశబ్దో వరదానబలవత్త్వావాచకః. ప్రథమో వీర్యవత్త్వావాచకః. ౪౮

(స్వసైన్య మితి.) స్వసైన్యం స్వసైన్యోపరిభాగమ్. ౫౦

తే శక్రజిద్బాణవిశీర్ణదేహా మాయాహతా విస్వర మున్నదంతః,
రణే నిపేతు ర్హరయోఽద్రికల్పా యథేంద్రవజ్రాభిహతా నగేంద్రాః. ౫౧

తే కేవలం సందదృశు శ్శితాగ్రాన్ బాణాన్ రణే వానరవాహినీషు,
మాయానిగూఢం తు సురేంద్రశత్రుం న చావృతం రాక్షస మభ్యపశ్యన్. ౫౨

తత స్స రక్షోధిపతి ర్మహాత్మా సర్వా దిశో బాణగణై శ్శితాగ్రైః,
ప్రచ్ఛాదయామాస రవిప్రకాశై ర్విషాదయామాస చ వానరేంద్రాన్. ౫౩

స శూలనిస్త్రింశపరశ్వథాని వ్యావిధ్య దీప్తానలసన్నిభాని,
సవిస్ఫులింగోజ్జ్వలపావకాని వవర్ష తీవ్రం ప్లవగేంద్రసైన్యే. ౫౪

తతో జ్వలనసంకాశై శ్శరై ర్వానరయూథపాః,
తాడితా శ్శక్రజిద్బాణైః ప్రఫుల్లా ఇవ కింశుకాః. ౫౫

తేఽన్యోన్య మభిసర్పంతో నినదంత శ్చ విస్వరమ్,
రాక్షసేంద్రాస్త్రనిర్భిన్నా నిపేతు ర్వానరర్షభాః, ౫౬

ఉదీక్షమాణా గగనం కేచి న్నేత్రేషు తాడితాః,
శరై ర్వివిశు రన్యోన్యం పేతు శ్చ జగతీతలే. ౫౭

హనుమంతం చ సుగ్రీవ మంగదం గంధమాదనమ్,
జాంబవంతం సుషేణం చ వేగదర్శిన మేవ చ. ౫౮

(త ఇతి.) మాయానిగూఢం, అత ఏవ ఆవృతం అప్రకాశమ్. ౫౧-౫౪

(తతో జ్వలనేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. శరైః. తీక్ష్ణై రిత్యర్థః. ౫౬

(ఉదీక్షమాణా ఇతి.) వివిశు రన్యోన్యం, అన్యోన్యపర్యాలంబనార్థం పేతురిత్యర్థః. ౫౭

(హనుమంత మిత్యాది) చతు శ్శ్లోక్యేకాన్వయా. కేసరి మిత్యార్షమ్. ౬౧

(ఇంద్రజితః యుద్ధప్రకారః)

మైందం చ ద్వివిదం నీలం గవాక్షం గజగోముఖౌ,
కేసరిం హరిలోమానం విద్యుద్దంష్ట్రం చ వానరమ్. ౫౯

సూర్యాననం జ్యోతిముఖం తథా దధిముఖం హరిమ్,
పావకాక్షం నళం చైవ కుముదం చైవ వానరమ్. ౬౦

ప్రాసై శ్శూలై శ్శితై ర్బాణై రింద్రజిన్మంత్రసంహితైః,
వివ్యాధ హరిశార్దూలాన్ సర్వాం స్తాన్ రాక్షసోత్తమః. ౬౧

స వై గదాభి ర్హరియూథముఖ్యా న్నిర్భిద్య బాణై స్తపనీయపుంఖైః,
వవర్ష రామం శరవృష్టిజాలై స్సలక్ష్మణం భాస్కరరశ్మికల్పైః. ౬౨

స బాణవర్షై రభివర్ష్యమాణో ధారానిపాతా నివ తా నచింత్య,
సమీక్షమాణః పరమాద్భుతశ్రీ రామ స్తదా లక్ష్మణ మిత్యువాచ. ౬౩

అసౌ పునర్లక్ష్మణ రాక్షసేంద్రో బ్రహ్మాస్త్ర మాశ్రిత్య సురేంద్రశత్రుః,
నిపాతయిత్వా హరిసైన్య ముగ్ర మస్మాన్ శరై రర్దయతి ప్రసక్తః. ౬౪

స్వయంభువా దత్తవరో మహాత్మా ఖ మాస్థితోఽంతర్హితభీమకాయః,
కథ న్ను శక్యో యుధి నష్టదేహో నిహంతు మద్యేంద్రజి దుద్యతాస్త్రః. ౬౫

(స వా ఇతి.) గదాభి రిత్యేతత్ పూర్వోక్తప్రాసాదీనా ముపలక్షణమ్. ౬౨

(స బాణేతి.) బాణవర్షైః బాణనిరంతరపాతైః, అభివర్ష్యమాణః అభితః పాత్యమానః. స రామః, తాన్ బాణవర్షాన్, ధారానిపాతానివ లఘూ నచింత్య, బాణవర్షం తృణీకృత్యే త్యర్థః. అత్ర హేతు మాహ (పర మేతి.) అత్యంతాశ్చర్యకరధైర్యసమృద్ధి స్సన్ లక్ష్మణం సమీక్షమాణః. స్వస్వభావావలంబనేన బ్రహ్మాస్త్రప్రతిక్రియాం కర్తు ముద్యుక్త మింగితై రభివీక్షమాణ స్స న్ని త్యువాచ. ౬౩

(అసా వితి.) అసౌ బ్రహ్మాస్త్రం బ్రహ్మాస్త్రమంత్రం, ఆశ్రిత్య ప్రహర న్నితి శేషః. ౬౪

(స్వయంభువేతి.) నష్టదేహః అదృష్టదేహః, తత్ర హేతు రంతర్హితభీమకాయ ఇతి. ౬౫

మన్యే స్వయంభూ ర్భగవా నచింత్యో య స్యైతదస్త్రప్రభవశ్చ యోఽద్య,
బాణావపాతాం స్త్వమిహాద్య ధీమన్ మయా స హావ్యగ్రమనా స్సహస్వ. ౬౬

ప్రచ్ఛాదయ త్యేష హి రాక్షసేంద్ర స్సర్వా దిశ స్సాయకవృష్టిజాలైః,
ఏతచ్చ సర్వం పతితాగ్ర్యశూరం న భ్రాజతే వానరరాజసైన్యమ్. ౬౭

ఆవాం తు దృష్ట్వా పతితౌ విసంజ్ఞౌ నివృత్త యుద్ధౌ గతరోషహర్షౌ,
ధ్రువం ప్రవేక్ష్య త్యమరారివాస మసౌ సమాదాయ రణాగ్రలక్ష్మీమ్. ౬౮

తత స్తు తా వింద్రజిదస్త్రజాలై ర్బభూవతు స్తత్ర తథా విశస్తౌ,
స చాపి తౌ తత్ర విదర్శయిత్వా ననాద హర్షా ద్యుధి రాక్షసేంద్రః. ౬౯

స త త్తదా వానరసైన్య మేవం రామం చ సంఖ్యే సహ లక్ష్మణేన,
విషాదయిత్వా సహసా వివేశ పురీం దశగ్రీవభుజాభిగుప్తామ్. ౭౦

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, త్రిసప్తతితమ స్సర్గః.

తర్హి తత్ర ప్రతిక్రియా కర్తవ్యే త్యత్రాహ (మన్య ఇతి.) స్వయంభూః, అచింత్యః అచింత్యప్రభావ ఇతి మన్యే. తత్ర హేతు మాహ (య స్యేతి.) ఏత దస్త్రం యస్య యద్దేవతాకం. యః అస్యాస్త్రస్య ప్రభవః ఉత్పత్తికారణం, సోఽచింత్యః. తర్హ్యావాభ్యాం కిం కర్తవ్య మిత్యత్రాహ (బాణేతి.) ధీమన్ ఆపత్సు న చలితవ్య మితి జ్ఞానిన్. ౬౬

(ఆవా మితి.) గతరోషహర్షౌ మూర్ఛితా వితి యావత్. అమరారివాసం లంకాం, రణాగ్రలక్ష్మీం. అగ్రపదేన రణమూలలక్ష్మీ ర్నగృహీతుం శక్యేత్యుచ్యతే. ఏతేన మూలఘాతః కర్తుం నశక్యత ఇత్యుచ్యతే. ౬౮

(తత స్త్వితి.) విశస్తౌ పీడితౌ, తౌ పతితౌ, విదర్శయిత్వా దృష్ట్వా, ననాద. ౬౯—౭౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, త్రిసప్తతితమ స్సర్గః.

అథ చతుస్సప్తతితమ స్సర్గః

తయో స్తదా సాదితయో రణాగ్రే ముమోహ సైన్యం హరిపుంగవానామ్,
సుగ్రీవనీలాంగదజాంబవంతో న చాపి కించి త్ప్రతిపేదిరే తే. ౧.

తతో విషణ్ణం సమవేక్ష్య సైన్యం విభీషణో బుద్ధిమతాం వరిష్ఠః,
ఉవాచ శాఖామృగరాజవీరా నాశ్వాసయ న్నప్రతిమై ర్వచోభిః, ౨.

మా భైష్ట నా స్త్యత్ర విషాదకాలో యదార్యపుత్రౌ హ్యవశౌ విషణ్ణౌ,
స్వయంభువో వాక్య మథోద్వహంతౌ యత్సాదితా విన్ద్రజిదస్త్రజాలైః. ౩.

తస్మై తు దత్తం పరమాస్త్ర మేత త్స్వయంభువా బ్రాహ్మ మమోఘవేగమ్,
తన్మానయంతౌ యుధి రాజపుత్రౌ నిపాతితౌ కోఽత్ర విషాదకాలః. ౪.

బ్రాహ్మ మస్త్రం తతో ధీమా న్మానయిత్వా తు మారుతిః,
విభీషణవచ శ్శ్రుత్వా హనుమాం స్త మథాబ్రవీత్, ౫.

అథ చతుస్సప్తతితమ స్సర్గః

అథ బ్రహ్మాస్త్రబంధవిముక్తి శ్చతుస్సప్తతౌ (తయో రిత్యాది.) సాదితయోః అవసాదితయోః కించిన్న ప్రతిపేదిరే, మూఢా బభూవు రిత్యర్థః. ౧-౨.

(మాభై ష్టేతి.) ఆర్యపుత్రౌ అవశౌ విషణ్ణా వితి యత్, అత్ర విషాదకాలో నా స్తి, కుతః, స్వయంభువో వాక్యం ఉద్వహంతౌ మానయంతౌ, ఇంద్రజిదస్త్రజాలైః, సాదితౌ సాదితా వివ వర్తమానా వితి యత్, తత్, తతః, మాభైష్టేత్యర్థః. ౩.

ఉక్త మేవార్థం విశదయతి (తస్మా ఇతి.) ౪.

(బ్రాహ్మ మితి.) మానయిత్వా ముహూర్తమాత్రం బ్రహ్మాస్త్రపరవశః స్థిత్వా. ౫.

ఏతస్మి న్నిహతే సైన్యే వానరాణాం తరస్వినామ్,
యో యో ధారయతే ప్రాణాం స్తం త మాశ్వాసయావహై. ౬

తా వుభౌ యుగప ద్వీరౌ హనుమ ద్రాక్షసో త్తమౌ,
ఉల్కాహస్తౌ తదా రాత్రౌ రణశీర్షే విచేరతుః. ౭

భిన్నలాంగూలహస్తోరుపాదాంగుళిశిరోధరైః,
స్రవద్భిః క్షతజం గాత్రైః ప్రస్రవద్భి స్తత స్తతః. ౮

పతితైః పర్వతాకారై ర్వానరై రభిసంకులామ్,
శస్త్రైశ్చ పతితై ర్దీప్తై ర్దదృశాతే వసుంధరామ్. ౯

సుగ్రీవ మంగదం నీలం శరభం గంధమాదనమ్,
గవాక్షం చ సుషేణం చ వేగదర్శిన మాహుకమ్. ౧౦

మైందం నళం జ్యోతిముఖం ద్వివిదం పనసం తథా,
ఏతాం శ్చాన్యాం స్తతో వీరౌ దదృశాతే హతాన్ రణే. ౧౧

సప్తషష్టి ర్హతాః కోట్యో వానరాణాం తరస్వినామ్,
అహ్నః పంచమశేషేణ వల్లభేన స్వయంభువః. ౧౨

(భిన్నలాంగూలేత్యాది.) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. స్రవద్భిః మూత్రయద్భిః. ౮—౯

(సుగ్రీవ మిత్యాది.) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ఆహుక ఇతి కశ్చి ద్యూథపః, 'గవాక్షం చ సుషేణం చ వేగదర్శిన మాహుక'మితి పాఠః. హతాన్ హతప్రాయాన్ ప్రహృతా నితి వా. ౧౦—౧౧

(సప్తషష్టి రితి.) వానరాణాం, యూథపవానరాణా మిత్యర్థః. సుగ్రీవాంగదాదిభి స్సహ పాఠాత్. అహ్నః పంచమశేషేణ పంచమభాగేన ప్రాతస్సంగవమధ్యాహ్నాపరాహ్ణసాయాహ్న సంజ్ఞా షణ్ణాడికాత్మకా అహ్నః పంచభాగా స్సంతి, తేషు పంచమేన సాయాహ్నసంజ్ఞేన నాడీషట్కే నేత్యర్థః. స్వయంభువో వల్లభేన ఇంద్రజితా, బ్రహ్మాస్త్రేణ వా. ౧౨

(జాంబవతా విభీషణం ప్రతి హనుమత్కుశలప్రశ్నప్రకారః)

సాగరౌఘనిభం భీమం దృష్ట్వా బాణార్దితం బలమ్,
మార్గతే జాంబవంతం స హనుమాన్ సవిభీషణః. ౧౩

స్వభావజరయా యుక్తం వృద్ధం శరశతైశ్చితమ్,
ప్రజాపతిసుతం వీరం శామ్యంత మివ పావకమ్. ౧౪

దృష్ట్వా త ముపసంగమ్య పౌలస్త్యో వాక్య మబ్రవీత్.
కచ్చి దార్య శరైస్తీక్ష్ణైః ప్రాణా న ధ్వంసితా స్తవ. ౧౫

విభీషణవచ శ్శ్రుత్వా జాంబవా నృక్షపుంగవః,
కృచ్ఛ్రా దభ్యుద్గిరన్ వాక్య మిదం వచన మబ్రవీత్. ౧౬

నైరృతేంద్ర మహావీర్య స్వరేణ త్వాభిలక్షయే,
పీడ్యమాన శ్శితైర్బాణై ర్న త్వాం పశ్యామి చక్షుషా. ౧౭

అంజనా సుప్రజా యేన మాతరిశ్వా స నైరృత,
హనుమా న్వానరశ్రేష్ఠః ప్రాణాన్ ధారయతే క్వచిత్. ౧౮

శ్రుత్వా జాంబవతో వాక్య మువా చేదం విభీషణః,
ఆర్యపుత్రా నతిక్రమ్య కస్మా త్పృచ్ఛసి మారుతిమ్. ౧౯

నైవ రాజని సుగ్రీవే నాంగదే నాపి రాఘవే,
ఆర్య సందర్శిత స్స్నేహో యథా వాయుసుతే పరః. ౨౦

(విభీషణేతి.) వాక్యం వాక్యోపయోగిస్వరమ్. ౧౬–౧౭

(అంజనేతి.) ధారయత ఇత్యత్ర కాకుః. కిం ధారయత ఇత్యర్థః. ౧౮

(శ్రుత్వేత్యాది.) శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యమ్. ౧౯–౨౦

విభీషణవచ శ్శ్రుత్వా జాంబవా న్వాక్య మబ్రవీత్, ౨౦½

శృణు నైరృతశార్దూల యస్మా త్పృచ్ఛామి మారుతిమ్.
తస్మి న్జీవతి వీరే తు హత మప్యహతం బలమ్, ౨౧½

హనుమ త్యుజ్ఝితప్రాణే జీవంతోఽపి వయం హతాః.
ధరతే మారుతి స్తాత మారుతప్రతిమో యది, ౨౨½

వైశ్వానరసమో వీర్యే జీవితాశా తతో భవేత్. ౨౩

తతో వృద్ధ ముపాగమ్య నియమే నాభ్యవాదయత్,
గృహ్య జాంబవతః పాదౌ హనుమా న్మారుతాత్మజః. ౨౪

శ్రుత్వా హనుమతో వాక్యం తథాపి వ్యథితేంద్రియః,
పునరాత మివాత్మానం మన్యతే స్మ ర్క్షపుంగవః. ౨౫

తతోఽబ్రవీ న్మహాతేజా హనుమంతం స జాంబవాన్, ౨౫½

ఆగచ్ఛ హరిశార్దూల వానరాం స్త్రాతు మర్హసి.
నాన్యో విక్రమపర్యాప్త స్త్వ మేషాం పరమ స్సఖా, ౨౬½

(తత ఇతి.) మారుతాత్మజః హనుమాన్. వృద్ధం జాంబవంతం. ఉపాగమ్య. నియమేన శ్రోత్రహస్తసంస్పర్శవ్యత్యస్తహస్తత్వాదిరూపేణ సహ. జాంబవంతః పాదౌ. గృహ్య గృహీత్వా. అభ్యవాదయత్ స్వనామోచ్చారణపూర్వకం యుగపత్ పాదా వగృహ్ణాది త్యర్థః. ౨౦½—౨౪

(శ్రుత్వేతి.) వాక్యం హనుమా నహ మస్మీత్యభివాదనవాక్యం. తథా వ్యథితేంద్రియోఽపి హనుమతో వాక్యం శ్రుత్వా ఋక్షపుంగవః జాంబవాన్, ఆత్మానం పునర్జాతం మన్యతే స్మే'తి సంబంధః ౨౫—౨౫½

(ఆగచ్ఛేతి.) విక్రమపర్యాప్తః, పర్యాప్తవిక్రమః, విక్రమపూర్ణ ఇతి యావత్, ౨౬½

(హనుమతా సంజీవిపర్వతానయనాయ గమనమ్)

త్వత్పరాక్రమకాలోఽయం నాన్యం పశ్యామి కంచన.
ఋక్షవానరవీరాణా మనీకాని ప్రహర్షయ,
విశల్యౌ కురు చాప్యేతౌ సాదితౌ రామలక్ష్మణౌ. ౨౮

గత్వా పరమ మధ్వాన ముపర్యుపరి సాగరమ్,
హిమవంతం నగశ్రేష్ఠం హనుమ న్గంతు మర్హసి. ౨౯

తతః కాంచన మత్యుచ్చ మృషభం పర్వతోత్తమమ్,
కైలాసశిఖరం చాపి ద్రక్ష్య స్యరినిషూదన. ౩౦

తయో శ్శిఖరయో ర్మధ్యే ప్రదీప్త మతులప్రభమ్,
సర్వౌషధియుతం వీర ద్రక్ష్య స్యోషధిపర్వతమ్. ౩౧

తస్య వానరశార్దూల చత్వారో మూర్ధ్ని సంభవాః,
ద్రక్ష్య స్యోషధయో దీప్తా దీపయంత్యో దిశో దశ. ౩౨

మృతసంజీవనీం చైవ విశల్యకరణీ మపి,
సావర్ణ్యకరణీం చైవ సంధానకరణీ తథా. ౩౩

(త్వదితి.) అన్యం పరాక్రమితారమ్. ౨౮

(గత్వేతి.) పరమం దీర్ఘం. ఉపర్యుపరిసాగరం సాగరస్య సమీపోపరిప్రదేశే 'ఉపర్యధ్యధస స్సామీప్య' ఇతి. సామీప్యే ద్విర్వచనం 'ధిగుపర్యాదిషు త్రిషు ద్వితీయే'తి ద్వితీయా. ౨౯

(తత ఇతి.) ఋషభం ఋషభాఖ్యం పర్వతోత్తమం శిఖర మిత్యర్థః. ౩౦—౩౧

(త స్యేత్యాది.) శ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. ఓషధయః ఓషధీః. దీపయంత్యః దీపయంతీః, వ్యత్యయేన ద్వితీయార్థే ప్రథమా. మృతం సంజీవయతీతి మృతసంజీవనీ. జీవనాంతరం సంచార క్షమత్వాయ విశల్యం కరోతీతి విశల్యకరణీ, విశల్యే కృతే త్వచ స్సంధానం కరోతీతి సంధానకరణీ, తతో వ్రణకృతవైవర్ణ్యం విహాయ ప్రదేశాంతరసావర్ణ్యం కరోతీతి సావర్ణ్యకరణీ. ౩౨—౩౩

తా స్సర్వా హనుమన్ గృహ్యా క్షిప్ర మాగంతు మర్హసి,
ఆశ్వాసయ హరీన్ ప్రాణై ర్యోజ్య గంధవహాత్మజ. ౩౪

శ్రుత్వా జాంబవతో వాక్యం హనుమాన్ హరిపుంగవః,
ఆపూర్యత బలోద్ధర్షై స్తోయవేగై రివార్ణవః. ౩౫

స పర్వతతటాగ్రస్థః పీడయన్ పర్వతోత్తమమ్,
హనుమాన్ దృశ్యతే వీరో ద్వితీయ ఇవ పర్వతః. ౩౬

హరిపాదవినిర్భగ్నో నిషసాద స పర్వతః,
న శశాక తదాఽత్మానం సోఢుం భృశనిపీడితః. ౩౭

తస్య పేతు ర్నగా భూమౌ హరివేగా చ్చ జజ్వలుః,
శృంగాణి చ వ్యశీర్యంత పీడితస్య హనూమతా. ౩౮

తస్మిన్ సంపీడ్యమానే తు భగ్నద్రుమశిలాతలే.
న శేకు ర్వానరా స్థాతుం ఘూర్ణమానే నగోత్తమే. ౩౯

(శ్రుత్వేతి.) బలోద్ధర్షైః బలోత్కర్షైః, ఆపూర్యత పూర్ణోఽభూత్. ౩౪—౩౫.

(స ఇతి.) పర్వతతటాగ్రస్థః త్రికూటశిఖరస్థః, పర్వతోత్తమం త్రికూటమ్. ౩౬.

(హరీతి.) హరిః హనుమాన్.

(తస్యేతి.) తస్య త్రికూటస్య, నగాః వృక్షాః, హరివేగాత్ హనుమతో హిమవదుత్తరప్రదేశస్థౌషధిపర్వతపర్యంతగమనోచితశక్త్యా స్థానవేగాత్, జజ్వలుశ్చ. వేగోద్ధర్షజవహ్నినేత్యర్థః. పీడితస్య. పర్వతస్యేతి శేషః. ౩౮

(తస్మిన్నితి.) (న శేకు రితి.) త్రికూటతటస్య యుద్ధరంగత్వాత్, ఘూర్ణమానే కంపమానే. ౩౯

(హనుమతా సంజీవిపర్వతానయనాయ గమనమ్)

సా ఘూర్ణితమహాద్వారా ప్రభగ్నగృహగోపురా,
లంకా త్రాసాకులా రాత్రౌ ప్రవృత్తే వాభవ త్తదా. ౪౦

పృథివీధరసంకాశో నిపీడ్య ధరణీధరమ్,
పృథివీం క్షోభయామాస సార్ణవాం మారుతాత్మజః. ౪౧

ఆరురోహ తదా తస్మా ద్ధరి ర్మలయపర్వతమ్,
మేరుమందరసంకాశం నానాప్రస్రవణాకులమ్. ౪౨

నానాద్రుమలతాకీర్ణం వికాసికమలోత్పలమ్,
సేవితం దేవగంధర్వై ష్షష్టియోజన ముచ్ఛ్రితమ్. ౩౩

విద్యాధరై ర్మునిగణై రప్సరోభి ర్నిషేవితమ్,
నానామృగగణాకీర్ణం బహుకందరశోభితమ్. ౪౪

సర్వా నాకులయం స్తత్ర యక్షగంధర్వకిన్నరాన్,
హనూమా న్మేఘసంకాశో వవృధే మారుతాత్మజః. ౪౫

పద్భ్యాం తు శైల మాపీడ్య బడబాముఖవ న్ముఖమ్,
వివృత్యోగ్రం ననా దోచ్చై స్త్రాసయ న్నివ రాక్షసాన్. ౪౬

(సేతి.) ప్రవృత్తే వా భవత్, త్రికూటాగ్రనిర్మితత్వా త్తస్యాః. ౪౦—౪౧

(ఆరురో హేత్యాది.) శ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. మలయపర్వత మిత్యత్ర లంకామలయ ఉచ్యతే. ౪౨—౪౫

(పద్భ్యా మితి.) త్రాసయన్ త్రాసనార్థం ననాద 'లక్షణహేత్వో' రితి శతృప్రత్యయః. స్వాగమనపర్యంతం రాక్షసనిర్గమనం మా భూ దితి. తేషాం త్రాసనార్థం ననాదేతి భావః. ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. ౪౬

తస్య నానద్య మానస్య శ్రుత్వా నినద మద్భుతమ్,
లంకాస్థా రాక్షసా స్సర్వే న శేకు స్స్పందితుం భయాత్. ౪౭

నమస్కృత్వాఽథ రామాయ మారుతి ర్భీమవిక్రమః,
రాఘవార్థే పరం కర్మ సమీహత పరంతపః. ౪౮

స పుచ్ఛ ముద్యమ్య భుజంగకల్పం వినమ్య పృష్ఠం శ్రవణే నికుంచ్య,
వివృత్య వక్త్రం బడబాముఖాభ మాపుప్లువే వ్యోమని చండవేగః. ౪౯

స వృక్షషండాం స్తరసా జహార శైలా౯ శిలాః ప్రాకృతవానరాం శ్చ,
బాహూరువేగోద్ధతసంప్రణున్నా స్తే క్షీణవేగా స్సలిలే నిపేతుః. ౫౦

స తౌ ప్రసా ర్యోరగభోగకల్పౌ భుజౌ భుజంగారినికాశవీర్యః,
జగామ మేరుం నగరాజ మగ్ర్యం దిశః ప్రకర్ష న్నివ వాయుసూనుః. ౫౧

స సాగరం ఘూర్ణితవీచిమాలం తదా భృశం భ్రామితసర్వసత్త్వమ్,
సమీక్షమాణ స్సహసా జగామ చక్రం యథా విష్ణుకరాగ్రముక్తమ్. ౫౨

(నమస్కృత్వాథ రామాయేతి.) అయం ప్రారీప్సితకర్మ సమాప్తయే, సమ్యగిష్టదేవతానమస్కారః. ౪౭—౪౮

(స పుచ్ఛ మితి.) పుచ్ఛోద్యమనేన ఉత్సాహాతిరేక ఉక్తః. పృష్ఠవినమనేన ఆకాశగమనానుకూలప్రాణవాయునిరోధ ఉక్తః. శ్రవణనికుంచనేన బలోద్దీపనం, ముఖవ్యాదానేన అభినివేశః. (స ఇతి.) ప్రాకృతవానరా౯ త్రికూటవననిత్యవాసినః, ఆజహార ఉజ్జహార, అస్యైవానువాదో (బా హ్వితి.) బాహూరువేగోద్ధతసంప్రణున్నాః దూరం ప్రేరితాః, క్షీణవేగాః క్రమేణ క్షీణవేగా స్సంతః. ౪౯—౫౦

(స తావితి.) మేరుం కైలాసపార్శ్వవర్తినం, అస్తి హ్యాన్యో హిమవదంతర్వర్తీ మేరుః. యద్వా. మేరుం మేరూపలక్షితదిశి స్థితం నగరాజం హిమవంతం, యద్వా, మేరు ముద్దిశ్య జగామ, ఉత్తరాం దిశ ముద్దిశ్య జగా మేత్యర్థః. యద్వా. మేరుం మేరుసదృశం, ప్రకర్ష౯ కంపయ[illegible]

(హనుమతా సంజీవిపర్వతానయనాయ గమనమ్)

స పర్వతాన్ వృక్షగణాన్ సరాంసి నదీస్తటాకాని పురోత్తమాని,
స్ఫీతాన్ జనాంతా నపి సంప్రవిశ్య జగామ వేగా త్పితృతుల్యవేగః. ౫౩

ఆదిత్యపథ మాశ్రిత్య జగామ స గతక్లమః,
హనుమాం స్త్వరితో వీరః పితృతుల్యపరాక్రమః. ౫౪

జవేన మహతా యుక్తో మారుతి ర్మారుతో యథా, ౫౪॥

జగామ హరిశార్దూలో దిశ శ్శబ్దేన పూరయన్. ౫౫

స్మరన్ జాంబవతో వాక్యం మారుత ర్వాతరంహసా,
దదర్శ సహసా చాపి హిమవంతం మహాకపిః. ౫౬

నానాప్రస్రవణోపేతం బహుకందరనిర్ఝరమ్,
శ్వేతాభ్రచయసంకాశై శ్శిఖరై శ్చారుదర్శనైః.
శోభితం వివిధై ర్వృక్షై రగమ త్పర్వతోత్తమమ్. ౫౭॥

స తం సమాసాద్య మహానగేంద్ర మతిప్రవృద్ధోత్తమఘోరశృంగమ్.
దదర్శ పుణ్యాని మహాశ్రమాణి సురర్షిసంఘోత్తమసేవితాని, ౫౮॥

(స పర్వతా నితి.) జనాంతాన్ జనపదాన్. ౫౩

(ఆదిత్యపథ మితి.) పూర్వ ముపర్యుపరిసాగర మిత్యుక్త్యా ఆదిత్యపథ మాకాశం. ౫౪—౫౫

(స్మరన్ జాంబవత ఇతి.) జాంబవద్వాక్యస్మరణం ఔషధిపర్వత మతీత్య వేగాతిశయే-
నాన్యత్ర గమననివృత్త్యర్థం, వాతరంహసా, ఉపలక్షిత ఇతి శేషః. ౫౬—౫౮॥

స బ్రహ్మకోశం రజతాలయం చ శక్రాలయం రుద్రశరప్రమోక్షమ్.
హయాననం బ్రహ్మశిర శ్చ దీప్తం దదర్శ వైవస్వతకింకరాం శ్చ. ౫౯

వజ్రాలయం వైశ్రవణాలయం చ సూర్యప్రభం సూర్యనిబంధనం చ.
బ్రహ్మాసనం శంకరకార్ముకం చ దదర్శ నాభిం చ వసుంధరాయాః, ౬౦

కైలాస మగ్ర్యం హిమవచ్ఛిలాం చ తథర్షభం కాంచనశైల మగ్ర్యమ్.
సందీప్తసర్వౌషధిసంప్రదీప్తం దదర్శ సర్వౌషధిపర్వతేంద్రమ్, ౬౧

స తం సమీక్ష్యానలరశ్మిదీప్తం విసిస్మియే వాసవదూతసూనుః.
ఆవృత్య తం చౌషధిపర్వతేంద్రం తత్రౌషధీనాం విచయం చకార, ౬౨

దృష్టానా మాశ్రమాణాం నామాన్యనుక్రామతి (స బ్రహ్మకోశ మిత్యాదినా.) బ్రహ్మణ శ్చతుర్ముఖస్య కోశో గృహం. 'కోశోఽస్త్రీకుట్మలేఽర్థాఘే గుహ్యదేశేఽండశీర్షయోః, గృహే దేహే పుస్తకౌఘపేట్యా మసిపిధానకే' ఇతి రత్నమాలా, రజతాలయం కైలాసం, శక్రస్య ఇంద్రస్య, స్థానం ఆశ్రమస్థానం, రుద్రశరాః ప్రమోక్ష్యంతే లీలార్థం యస్మిన్ తద్రుద్రశరప్రమోక్షం స్థానం, హయాననం హయగ్రీవారాధనస్థానం, బ్రహ్మశిరః రుద్రనికృత్తబ్రహ్మశిరఃప్రక్షేపస్థానం. వైవస్వతకింకరాన్ వివస్వత్సంబంధికింకరాన్, గ్రామణ్యాదీన్ మాసాంతపరిచారకాన్. విశ్రమార్థ మత్ర స్థితాన్. ౫౯

(వజ్రాలయ మితి.) ఇంద్రాయ బ్రహ్మణా వజ్రప్రదానస్థానం, సూర్యప్రభ మితి వైశ్రవణాలయ విశేషణం. సూర్యనిబంధనం ఛాయాదేవీప్రీతయే విశ్వకర్మణా శాణారోపణాయ సూర్యనిబంధనస్థానం, బ్రహ్మాసనం దేవగణసందర్శనాయ కృతం బ్రహ్మణ స్సింహాసనం, బ్రహ్మణా మృషీణా మాసనం స్థానం వా, శంకరకార్ముకం, తత్ స్థాన మిత్యర్థః. నాభిం పాతాళప్రవేశరంధ్రమ్. ౬౦

బ్రహ్మదిస్థానేషు రజతాలయ మితి పరిగణిత మపి జాంబవదుపదిష్టప్రకారేణ దర్శనాయ పున రాహ (కైలాస మితి.) హిమవచ్ఛిలా నామ కైలాసపార్శ్వే కశ్చిచ్ఛిలావిశేషః. ఋషభం ఋషభాఖ్య మౌషధిపర్వతం, కాంచనశైలం పూర్వం మేరు మిత్యుక్తం. సందీప్తసర్వౌషధిసంప్రదీప్తం సందీప్తాభిః రాత్రౌ జ్వలంతీభిః సర్వాభిః ఔషధీభిః తృణజ్యోతిర్భిః సంప్రదీప్తం సమ్యక్ ప్రకాశమానం, సర్వౌషధిపర్వతేంద్రం మృతసంజీవన్యాదిసర్వౌషధియుక్తపర్వతేంద్రం దదర్శ. ౬౧

(స ఇతి.) వాసవదూతః వాయుః, వాసవాదేశేన మేఘప్రేరకత్వాత్, అత ఏవ అభిషేకసమయే ఇంద్రేణ ప్రేరితో హారం రామాయ ఉపాహరత్, విచయం అన్వేషణమ్. ౬౨

(హనుమతా సంజీవిపర్వతం గృహీత్వా ప్రతినివర్తనమ్)

స యోజనసహస్రాణి సమతీత్య మహాకపిః.
దివ్యౌషధిధరం శైలం వ్యచర న్మారుతాత్మజః. ౬౩॥

మహౌషధ్య స్తత స్సర్వా స్తస్మిన్ పర్వతసత్తమే.
విజ్ఞా యార్థిన మాయాంతం తతో జగ్ము రదర్శనమ్. ౬౪॥

స తా మహాత్మా హనుమా నపశ్యన్ చుకోప కోపాచ్చ భృశం ననాద.
అమృష్యమాణోఽగ్నినికాశచక్షు ర్మహీధరేంద్రం త మువాచ వాక్యమ్. ౬౫॥

కి మేత దేవం సువినిశ్చితం తే య ద్రాఘవే నాసి కృతానుకంపః.
పశ్యాద్య మద్బాహుబలాభిభూతో వికీర్ణ మాత్మాన మథో నగేంద్ర. ౬౬॥

స తస్య శృంగం సనగం సనాగం సకాంచనం ధాతుసహస్రజుష్టమ్.
వికీర్ణకూటజ్వలితాగ్రసానుం ప్రగృహ్య వేగా త్సహసోన్మమాథ. ౬౭॥

స తం సముత్పాట్య ఖ ముత్పపాత విత్రాస్య లోకాన్ ససురాసురేంద్రాన్.
సంస్తూయమానః ఖచరై రనేకై ర్జగామ వేగా ద్గరుడోగ్రవేగః. ౬౮॥

(స ఇతి.) అతీత్య అతీత్యాపీత్యర్థః. అనేన శ్రమరహితత్వ ముక్తమ్. ౬౩॥

(మహౌషధ్య ఇతి.) తతః, తస్య హనుమతః, అదర్శనమ్. ౬౪॥

(స తా ఇతి.) తాః ఓషధీః. ౬౫॥

(కి మితి.) రాఘవే కృతానుకంపో నాసీతి యత్, ఏతత్, ఏవం సువినిశ్చితం యది తర్హి ఆత్మాన మథో వికీర్ణం పశ్యేతి సంబంధః. ౬౬॥

ఏతచ్ఛ్లోకానంతర మిత్యుక్త్వేత్యధ్యాహార్యమ్. (స ఇతి.) సనాగం సగజం. ఉన్మమాథ ఉత్పాటయామాస. ౬౭॥-౬౮॥

స భాస్కరాధ్వాన మనుప్రపన్న స్తం భాస్కరాభం శిఖరం ప్రగృహ్య.
బభౌ తదా భాస్కరసన్నికాశో రవే స్సమీపే ప్రతిభాస్కరాభః, ౧౯

స తేన శైలేన భృశం రరాజ శైలోపమో గంధవహాత్మజ స్తు.
సహస్రధారేణ సపావకేన చక్రేణ ఖే విష్ణు రివార్పితేన, ౨౦

తం వానరాః ప్రేక్ష్య వినేదు రుచ్చై స్స తా నపి ప్రేక్ష్య ముదా ననాద.
తేషాం సముద్ఘుష్టరవం నిశమ్య లంకాలయా భీమతరం వినేదుః, ౨౧

తతో మహాత్మా నిపపాత తస్మిన్ శైలోత్తమే వానరసైన్యమధ్యే.
హర్యుత్తమేభ్య శ్శిరసాఽభివాద్య విభీషణం తత్ర స సస్వజే చ, ౨౨

తావ ప్యుభౌ మానుషరాజపుత్రౌ తం గంధ మాఘ్రాయ మహౌషధీనామ్.
బభూవతు స్తత్ర తదా విశల్యా ఉత్తస్థు రన్యే చ హరిప్రవీరాః, ౨౩

సర్వే విశల్యా విరుజః క్షణేన హరిప్రవీరా నిహతా శ్చ యే స్యుః.
గంధేన తాసాం ప్రవరౌషధీనాం సుప్తా నిశాంతే ష్వివ సంప్రబుద్ధాః, ౨౪

(స ఇతి.) భాస్కరాధ్వానం అంతరిక్షం, భాస్కరాభశిఖరగ్రహణాత్ స్వయం భాస్కరసన్నికాశత్వా చ్చ సూర్యసమీపస్థః ప్రతిసూర్య ఇవ బభా విత్యర్థః. ౧౯

(స తేనేతి.) సహస్రధారేణ, అర్పితేన హస్తేఽర్పితేన, సపావకేన అగ్నిజ్వాలావతా, చక్రేణ విష్ణు రివ రరాజ. ౨౦

(తం వానరా) ఇత్యనేన దూరా దేవ గంధాఘ్రాణేన సర్వే జీవితా ఇతి గమ్యతే. ౨౧

(తత ఇతి.) శైలోత్తమే త్రికూటశిఖరే. ౨౨—౨౩

(సర్వ ఇతి.) విశల్యకరణ్యా విశల్యాః, సంధానకరణ్యా విరుజః, యే పూర్వం నిహతా స్తేపి సుప్తా నిశాంతే ష్వివ సంప్రబుద్ధాః. అనేన సావర్ణ్యసిద్ధి రప్యుక్తా. ౨౪

(హనుమతా పునః ఓషధిగిరేః హిమవద్గిరిం ప్రతి ప్రాపణమ్)

యదాప్రభృతి లంకాయాం యుధ్యంతే కపిరాక్షసాః.
తదాప్రభృతి మానార్థ మాజ్ఞయా రావణస్య చ. ౭౫॥

యే హన్యంతే రణే తత్ర రాక్షసాః కపికుంజరైః.
హతాహతా స్తు క్షిప్యంతే సర్వ ఏవ తు సాగరే. ౭౬॥

తతో హరి ర్గంధవహాత్మజ స్తు త మోషధీశైల ముదగ్రవీర్యః.
నినాయ వేగా ద్ధిమవంత మేవ పున శ్చ రామేణ సమాజగామ. ౭౭॥

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, చతుస్సప్తతితమ స్సర్గః.

అథ పఞ్చసప్తతితమ స్సర్గః.

తతోఽబ్రవీ న్మహాతేజా స్సుగ్రీవో వానరాధిపః.

తర్హి నిహతా రాక్షసాః కిం న ప్రబుద్ధా ఇత్యత్రాహ (యదాప్రభృతీతి.) మానార్థం హతానాం రాక్షసానాం ఇయత్తాయా అపరిజ్ఞానార్థం, మృతశరీరసంఖ్యాప్రతిపత్త్యర్థం వా. పూర్వయోజనాయా మర్థశబ్దో నివృత్తిపరః. అర్థోఽభిధేయరైవస్తుప్రయోజననివృత్తి ష్విత్యమరః. పరైః పరిచ్ఛిద్య జ్ఞానం మాభూదిత్యేవ మర్థమితి భావః. హతాహతాః ముమూర్షావస్థాః. కిం పునర్మృతా ఇతి భావః. “క్తేన నఞ్ విశిష్టేనానఞి”తి కర్మధారయః. యద్వా. యదా యదా యే యే హతాః తదా తదా తే తే క్షిప్తా ఇత్యర్థః. ౭౬॥—౭౭॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే. శ్రీరామాయణభూషణే. రత్నకిరీటాఖ్యానే. యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే. చతుస్సప్తతితమ స్సర్గః.

అథ పఞ్చసప్తతితమ స్సర్గః.

ఏవం హనుమదానీతౌషధిపర్వతగంధమాత్రేణ సమాగతప్రాణేషు సర్వేషు విశల్యేషు సముత్థితేషు. సుగ్రీవ స్స్వాతిసంధానజనితకోపాతిరేకేణ సద్యో నిశ్శేషం లంకానిర్దహనం హనుమతే

అర్థ్యం విజ్ఞాపయం శ్చాపి హనుమంత మిదం వచః. ౧

యతో హతః కుంభకర్ణః కుమారా శ్చ నిషూదితాః,
నేదానీ ముపనిర్హారం రావణో దాతు మర్హతి. ౨

యే యే మహాబలా స్సంతి లఘవ శ్చ ప్లవంగమాః,
లంకా మభ్యుత్పతం త్వాశు గృహ్యోల్కాః ప్లవగర్షభాః. ౩
[హరయో హరిసంకాశాః ప్రదగ్ధుం రావణాలయమ్]

తతోఽస్తంగత ఆదిత్యే రౌద్రే తస్మి న్నిశాముఖే,
లంకా మభిముఖా స్సోల్కాః జగ్ము స్తే ప్లవగర్షభాః. ౪

నియమయతి. (తత ఇత్యాది.) అర్థ్యం అర్థా దనపేతం. ప్రయోజననియతం వాక్యం విజ్ఞాపయన్. రామాయేతి శేషః. తతో హనుమంత మబ్రవీదితి యోజనా, యద్వా. అర్థ్యం విజ్ఞాపయన్ విశేషేణ జ్ఞాపయన్. ౧

ఇదానీం లంకాదాహోపదేశే నిమిత్త మాహ (యత ఇతి.) ఉపనిర్హారం ఉపనిష్క్రమణం, యుద్ధాయ నిర్గమన మితి యావత్, హతపుత్రాదిత్వేన అనుత్సాహా ద్రావణో న నిర్గమిష్యతీతి భావః, అత్ర ఆగ్రహేణ ప్రేతనిర్యాపనరూఢనిర్హారపదప్రయోగః, దాతుం కర్తు మితి యావత్, ధాతూనా మనేకార్థ త్వాత్, ఉపనిర్హారశబ్దః ఉపనిష్క్రమ్య యుద్ధపరో వా. ౨

(య ఇతి.) లఘవః వేగవంతః, ఉత్పతంతు ప్రాకార ముత్ప్లుత్య గచ్ఛంతు. ౩

(తత ఇతి.) నను పూర్వ ముల్కాహస్తా తదా రాత్రా విత్యుక్తం. అత్ర ఆదిత్యాస్తమయ సమయ ఇతి గమ్యతే, అతో విరుద్ధ మితి చేన్నవిరోధః, ఆదిత్యేఽస్తంగత ఇతి ప్రకాశాభావోక్తిః, నిశాముఖ ఇతి రాత్రేః ప్రథమయామ ఉచ్యతే, రౌద్ర ఇతి విశేషణాత్ యామాంతత్వేన గాఢాంధకారత్వ ముచ్యతే, హనుమాంశ్చ. మహాద్భుతవేగశాలితయా ముహూర్తమాత్రేణ ప్రస్థా యౌషధిపర్వత మానీయ, తం పున స్తత్ర నిక్షి ప్యాగతవానితి తస్య వేగాతిశయశ్చ ప్రతిపాదితో భవతి. ౪

(లంకాదాహవర్ణనమ్)

ఉల్కాహస్తై ర్హరిగణై స్సర్వత స్సమభిద్రుతాః,
ఆరక్షస్థా విరూపాక్షా స్సహసా విప్రదుద్రువుః. ౫

గోపురాట్టప్రతోళీషు చర్యాసు వివిధాసు చ,
ప్రాసాదేషు చ సంహృష్టా స్ససృజు స్తే హుతాశనమ్.
తేషాం గృహసహస్రాణి దదాహ హుతభుక్తదా, ౬॥

ప్రాసాదాః పర్వతాకారాః పతంతి ధరణీతలే.
అగరు ర్దహ్యతే తత్ర వరం చ హరిచందనమ్, ౭॥

మౌక్తికా మణయ స్స్నిగ్ధాః వజ్రం చాపి ప్రవాళకమ్.
క్షౌమం చ దహ్యతే తత్ర కౌశేయం చాపి శోభనమ్, ౮॥

(ఉల్కాహస్తై రితి.) ఆరక్షస్థాః గుల్మస్థాః నగరరక్షిణో వా, ఆరక్షో దుర్గరక్షిణాం స్థానం, తత్రస్థా వా, త్రిష్వారక్షస్తు రక్షణ ఇతి రత్నమాలా. విరూపాక్షాః రాక్షసాః. ౫

(గోపురేత్యాది.) గోపురం పురద్వారం, అట్టంతి హింసంతి యోధా ఏషు స్థిత్వేత్యట్టాః ప్రాకారాగ్రస్థితగృహాణి, "స్యా దట్టః క్షౌమమస్త్రియా" మిత్యమరః, ప్రతోళ్యః వీధ్యః. చర్యా అవాంతరవీధ్యః తే వానరాః. ససృజుః క్షిప్తవంతః. తేషాం వానరాణాం సంబంధీ హుతభుగిత్యన్వయః. ౬॥

దహనకార్యం ప్రపంచయతి. (ప్రాసాదా ఇత్యాది.) తత్ర ప్రాసాదేషు, దహ్యతే అదహ్యత, వ్యత్యయేన భూతార్థే లట్. వరం సుగంధమ్. ౭॥

(మౌక్తికా) ఇత్యాది చతుశ్లోక్యేకాన్వయా. సర్వత్ర అదహ్య తేత్యస్య యథాయథం విపరిణామే నాన్వయః. మణయః ఉపాత్తమౌక్తికాదివ్యతిరిక్తాః, క్షౌమకౌశేయయో రుపాదానభేదాత్ భేదః. వాల్కం క్షౌమాది, కౌశేయం క్రిమికోశోత్థ మిత్యుభయత్రాప్యమరః, శోభనం శోభమానం. ఆవికం అవిరోమనిర్మితం కంబళం, ఔర్ణం మేషాదిరోమనిర్మితం కంబళం, 'ఊర్ణా మేషాదిలోమ్నిస్యా' దిత్యమరః, భాండం ఉపకరణం, ఆభరణాది వా, "భాండం తు భూషాయాం నాదే పాత్రాశ్వభూషయోః

ఆవికం వివిధం చౌర్ణం కాంచనం భాండ మాయుధమ్.
నానావికృతసంస్థానం వాజిభాండపరిచ్ఛదౌ, ౯॥

గజగ్రైవేయకక్ష్యా శ్చ రథభాండా శ్చ సంస్కృతాః.
తనుత్రాణి చ యోధానాం హస్త్యశ్వానాం చ వర్మ చ, ౧౦॥

ఖడ్గా ధనూంషి జ్యాబాణా స్తోమరాంకుశశక్తయః.
రోమజం వాలజం చర్మ వ్యాఘ్రజం చాండజం బహు, ౧౧॥

ముక్తామణివిచిత్రాం శ్చ ప్రాసాదాం శ్చ సమంతతః.
వివిధా నస్త్రసంయోగా నగ్ని ర్దహతి తత్ర వై, ౧౨॥

నానావిధాన్ గృహచ్ఛందాన్ దదాహ హుతభుక్తదా.
ఆవాసాన్ రాక్షసానాం చ సర్వేషాం గృహగర్ధినామ్, ౧౩॥

మార్జనే కలశాదౌ చ వణిజ్ మూలధనేపి చే"తి రత్నమాలా. నానావికృతసంస్థానం, నానావిధవికార దివ్యచిత్రసన్నివేశ మితి భూషణాదిసర్వవిశేషణం, వాజిభాండపరిచ్ఛదౌ. అశ్వాలంకారపల్యయనాది పరిబర్హౌ. భాండశబ్దే నైవాశ్వాభరణసిద్ధా వపి కర్ణావతంసాదివత్ సాహిత్యబోధనార్థం వాజిపదం. గజానాం గ్రైవేయకాని కంఠభూషణాని, కక్ష్యాః ఇభబంధిన్యః, గ్రైవేయకం కంఠభూషా కక్ష్యా ప్రకోష్ఠే హర్మ్యాదేః కాంచ్యాం మధ్యేభబంధన ఇత్యుభయ త్రాప్యమరః, సంస్కృతాః ఉత్తేజితాః, యోధానాం తనుత్రాణి వర్మాణి, హస్త్యశ్వానాం వర్మ అయఃకాంస్యాదినిర్మితం, రోమజం అవిమేషాదిరోమభిన్నరోమనిర్మితం కంబళాది, వాలజం చామరాది, చర్మ, సంస్తరణం ఖేటకం వా. వ్యాఘ్రజం వైయాఘ్రం నఖాలాది, అండజం కస్తూరికాదిద్రవ్యమ్. ౯ — ౧౧॥

(ముక్తేతి.) ప్రాసాదాః పర్వతాకారా ఇత్యత్ర కేవలప్రాసాదాః అత్ర ముక్తాది ఖచితాః. అస్త్రసంయోగాన్, సంయుజ్యంత ఇతి సంయోగా స్సంఘాతాః, తాన్, తత్ర లంకాయామ్. ౧౨॥

(నానావిధా నితి.) గృహచ్ఛందాన్ స్వస్తికాదిగృహవిన్యాసాన్, గృహగర్ధినాం గృహస్థానామ్. ౧౩॥

(లంకాదాహవర్ణనమ్)

హేమచిత్రతనుత్రాణాం స్రగ్దామాంబరధారిణామ్.
శీధుపానచలాక్షాణాం మదవిహ్వలగామినామ్, ౧౪॥

కాంతాలంబితవస్త్రాణాం శత్రుసంజాతమన్యునామ్.
గదాశూలాసిహస్తానాం ఖాదతాం పిబతా మపి, ౧౫॥

శయనేషు మహార్హేషు ప్రసుప్తానాం ప్రియై స్సహ.
త్రస్తానాం గచ్ఛతాం తూర్ణం పుత్రా నాదాయ సర్వతః, ౧౬॥

తేషాం శతసహస్రాణి తదా లంకానివాసినామ్.
అదహ త్పావక స్తత్ర జజ్వాల చ పునః పునః, ౧౭॥

సారవంతి మహార్హాణి గంభీరగుణవంతి చ.

హతోపనతత్వేన ఖేదాతిశయం వ్యంజయితుం తేషాం వ్యాసంగం దర్శయతి. (హేమేత్యాదినా.) హేమచిత్రతనుత్రాణాం హేమమయాద్భుతవర్మణాం, 'ఆలేఖ్యాశ్చర్యయో శ్చిత్ర' మిత్యమరః. వర్మగ్రహణవ్యాసక్తానా మిత్యర్థః. స్రగ్దామాని పుష్పమాలాః, దామశబ్దో హారపరః. స్రగ్దామశబ్దే నానేకసరనిర్మితపుష్పమాలోచ్యత ఇత్యాచార్యాః. అత్ర సర్వత్రాపి వ్యాసంగ ఏవ తాత్పర్యం. శీధుపానచలాక్షాణాం మద్యపానలోలదృష్టీనాం. అత ఏవ మదవిహ్వలగామినాం మదేన మందగామినాం. కాంతాలంబితవస్త్రాణాం ఆలంబిత వస్త్రకాంతానాం, రతిపరాణా మితి యావత్. శత్రుషు, సంజాతమన్యునాం సంజాతక్రోధానాం. దీర్ఘాభావ ఆర్షః, ఖాదతాం మాంసాదికం భక్షయతాం, పిబతాం మద్యపానం కుర్వతాం, శీధుపా నేత్యత్ర మద్యపానకార్య ముక్తం, క్షీరాదికం పిబతా మితి వా. మహార్హే ష్వితి విశేషణేన సుప్త్యతిశయహేతు రుక్తః. ప్రియైః దారై రితి విశేష్యం. తేషాం ఏవం వ్యాసక్తానాం, శతసహస్రాణీతి సంఖ్యాఽసంఖ్యేయయో రభేదేన నిర్దేశః, అనేకశతసహస్రరాక్షసానిత్యర్థః, పునః పున రిత్యనేన తద్రుధిరవసాస్నేహే నాధికజ్వాలోచ్యతే. ౧౭॥

రావణస్య పునర్ధననాశం వ్యంజయితు ముత్తమగృహదహనం దర్శయతి (సారవంతీత్యాదినా.) సారవంతి శ్రేష్ఠధనవంతి, 'సారో బలే స్థిరాంశేఽర్థే పుమా న్న్యాయే వరే త్రిష్వి'తి రత్నమాలా.

హేమచంద్రార్ధచంద్రాణి చంద్రశాలోన్నతాని చ, ౧౮॥

రత్నచిత్రగవాక్షాణి సాధిష్ఠానాని సర్వశః.
మణివిద్రుమచిత్రాణి స్పృశంతీవ దివాకరమ్, ౧౯॥

క్రౌంచబర్హిణవీణానాం భూషణానాం చ నిస్వనైః.
నాదితా న్యచలాభాని వేశ్మా న్యగ్ని ర్దదాహ సః, ౨౦॥

జ్వలనేన పరీతాని తోరణాని చకాశిరే.
విద్యుద్భి రివ నద్ధాని మేఘజాలాని ఘర్మగే, ౨౧॥

జ్వలనేన పరీతాని నిపేతు ర్భవనా న్యథ.
వజ్రివజ్రహతా నీవ శిఖరాణి మహాగిరేః, ౨౨॥

విమానేషు ప్రసుప్తా శ్చ దహ్యమానా వరాంగనాః.
త్యక్తాభరణసర్వాంగాః హా హే త్యుచ్చై ర్విచుక్రుశుః. ౨౩॥

శంభీరాణి మహాతల్పవంతి, గుణవంతి సౌందర్యవంతి, హేమచంద్రార్ధచంద్రాణి హేమకృతాని చంద్రాకారాణ్యర్ధచంద్రాకారాణి చేత్యర్థః, చంద్రశాలాభిః శిరోగృహైః ఉన్నతాని, 'చంద్రశాలా శిరోగృహ' మిత్యమరః, సాధిష్ఠానాని శయ్యాసనాది సహితాని, స్పృశంతీవ దివాకరం, సూర్యపథ పర్యంతోన్నతానీ త్యర్థః, క్రౌంచాదయో లీలార్థం గృహేషు సంవర్ధితాః. ౧౮॥—౨౦॥

(జ్వలనేనేతి.) ఘర్మోఽస్మాత్ గచ్ఛతీతి ఘర్మగః వర్షాకాల ఇత్యర్థః, ఘర్మగే నిదాఘే గచ్ఛ తీతి శేష ఇత్యప్యాహుః, ఘర్మశబ్దేన ఘర్మాంతో లక్ష్యతే, తం గచ్ఛతి ప్రాప్నో తీతి ఘర్మగః వర్షాది రిత్యపరే, వస్తుతో ఘర్మగే గ్రీష్మ ఇత్యేవార్థః, లంకాయాం దహ్యమానాయాం సంతాపే చ సమంతతః ప్రసరతి దహ్యమానతోరణాదీని నిదాఘప్రరూఢసవిద్యున్మేఘతుల్యానీత్యర్థః. ౨౧॥

జ్వలనేన పరీతాని నిపేతు రిత్యస్య (వజ్రివజ్రహతా నీపే)త్యుత్తరార్ధమ్. ౨౨॥

(విమానేష్వితి.) త్యక్తాభరణసర్వాంగాః సర్వాంగాభరణా న్యపి త్యక్త్వే త్యర్థః. ౨౩॥

(లంకాదాహవర్ణనమ్)

తాని నిర్దహ్యమానాని దూరతః ప్రచకాశిరే.
హిమవచ్ఛిఖరాణీవ దీప్తౌషధివనాని చ, ౨౪॥

హర్మ్యాగ్రై ర్దహ్యమానై శ్చ జ్వాలాప్రజ్వలితై రపి.
రాత్రౌ సా దృశ్యతే లంకా పుష్పితై రివ కింశుకైః, ౨౫॥

హస్త్యధ్యక్షై ర్గజై ర్ముక్తై ర్ముక్తై శ్చ తురగై రపి.
బభూవ లంకా లోకాంతే భ్రాంతగ్రాహ ఇవార్ణవః, ౨౬॥

అశ్వం ముక్తం గజో దృష్ట్వా క్వచి ద్భీతోఽపసర్పతి.
భీతో భీతం గజం దృష్ట్వా క్వచి దశ్వో నివర్తతే, ౨౭॥

లంకాయాం దహ్యమానాయాం శుశుభే స మహార్ణవః.
ఛాయాసంసక్తసలిలో లోహితోద ఇవార్ణవః, ౨౮॥

సా బభూవ ముహూర్తేన హరిభి ర్దీపితా పురీ.
లోక స్యాస్య క్షయే ఘోరే ప్రదీప్తేవ వసుంధరా. ౨౯॥

(తా నీతి.) తాని పూర్వశ్లోకే ప్రస్వాపాధికరణతయోపాత్తాని విమానాని, దీప్తౌషధివనాని ప్రకాశితతృణజ్యోతిర్వనాని. ౨౪

(హర్మ్యాగ్రై రితి.) జ్వాలాప్రజ్వలితైః, జ్వాలావిశిష్టై రిత్యర్థః. ౨౫

(హస్త్యధ్యక్షై రితి.) హస్త్యధ్యక్షైః హస్తిపకైః. ముక్తైః నిగళా న్మోచితైః, ముక్తై శ్చ తురగై రపీత్యత్రా ప్యశ్వాధ్యక్షై రిత్యధ్యాహార్యం. లోకాంతే ప్రళయే. ౨౬—౨౭

(లంకాయా మితి.) ఛాయాసంసక్తసలిలః ప్రతిబింబసంక్రాంతజలః. లోహితోదః లోహితోదకః, ఉదాదేశ ఆర్షః, ౨౮—౨౯

నారీజనస్య ధూమేన వ్యాప్త స్యోచ్చై ర్వినేదుషః.
స్వనో జ్వలనతప్తస్య శుశ్రువే దశయోజనమ్, ౩౦॥

ప్రదగ్ధకాయా నపరాన్ రాక్షసా న్నిర్గతాన్ బహిః.
సహసాఽభ్యుత్పతంతి స్మ హరయోఽథ యుయుత్సవః, ౩౧॥

ఉద్ఘుష్టం వానరాణాం చ రాక్షసానాం చ నిస్వనః.
దిశో దశ సముద్రం చ పృథివీం చాన్వనాదయత్, ౩౨॥

విశల్యౌ తు మహాత్మానౌ తౌ వుభౌ రామలక్ష్మణౌ.
అసంభ్రాంతౌ జగృహతు స్తదోభే ధనుషీ వరే, ౩౩॥

తతో విష్ఫారయానస్య రామస్య ధనురుత్తమమ్.
బభూవ తుముల శ్శబ్దో రాక్షసానాం భయావహః, ౩౪॥

అశోభత తదా రామో ధను ర్విష్ఫారయన్ మహత్.
భగవా నివ సంక్రుద్ధో భవో వేదమయం ధనుః, ౩౫॥

(నారీతి.) నారీజన స్యాతిసాహసికత్వా ద్దశయోజనస్వనశ్రవణమ్. ౩౦॥—౩౧॥

(ఉద్ఘుష్ట మితి.) ఉద్ఘుష్టం ఉద్ఘోషః, భావే క్తః. ౩౨॥

(విశల్యా వితి.) విశల్యౌ నిర్గళితశరీరనిమగ్నశరఫలకౌ. తదోభే ధనుషీ వరే ఇతి పాఠః. ౩౩॥

(తత ఇతి.) విష్ఫారయానస్య ధ్వనయతః, "విష్ఫారో ధనుష స్స్వాన" ఇత్యమరః, స్ఫురతి స్ఫురత్యో ర్నిర్నివిభ్య ఇతి షత్వం, ముగభావ ఆర్షః. ౩౪॥

(అశోభతేతి) వేదమయం ధనుః వేదోక్తలక్షణం ధనుః. కృత్తివాసాః పినాకీతి శ్రుత్యా ప్రతిపాదితమహిమేత్యర్థః. ౩౫॥

(రామశరాన్ దృష్ట్వా రాక్షసానాం సంభ్రమః)

ఉద్ఘుష్టం వానరాణాం చ రాక్షసానాం చ నిస్వనమ్.
జ్యాశబ్ద స్తా వుభౌ శబ్దా వతి రామస్య శుశ్రువే, ౩౬॥

వానరోద్ఘుష్టఘోష శ్చ రాక్షసానాం చ నిస్వనః.
జ్యాశబ్ద శ్చాపి రామస్య త్రయం వ్యాప దిశో దశ, ౩౭॥

తస్య కార్ముకముక్తై శ్చ శరై స్తత్పురగోపురమ్.
కైలాసశృంగప్రతిమం వికీర్ణ మపత ద్భువి, ౩౮॥

తతో రామశరాన్ దృష్ట్వా విమానేషు గృహేషు చ.
సన్నాహో రాక్షసేంద్రాణాం తుముల స్సమపద్యత, ౩౯॥

తేషాం సన్నహ్యమానానాం సింహనాదం చ కుర్వతామ్.
శర్వరీ రాక్షసేంద్రాణాం రౌద్రీవ సమపద్యత, ౪౦॥

ఆదిష్టా వానరేంద్రా స్తు సుగ్రీవేణ మహాత్మనా.
ఆసన్నద్వార మాసాద్య యుధ్యధ్వం ప్లవగర్షభాః, ౪౧॥

(ఉద్ఘుష్ట మితి.) రామస్య జ్యాశబ్దః, వానరాణా ముద్ఘుష్టం రాక్షసానాం నిస్వనం చ, తా వుభా వతీత్య శుశ్రువే. ౩౬॥

(వానరేతి.) వానరో ద్ఘుష్టఘోషః వానరోత్పాదితఘోషః. ౩౭॥—౩౮॥

(తత ఇతి.) తుములః అధికః ౩౯॥

(తేషా మితి.) సన్నహ్యమానానాం కక్ష్యాబంధనాదియుద్ధసన్నాహం కుర్వతాం, రౌద్రీ ప్రళయరాత్రిః. ౪౦॥

(ఆదిష్టా ఇత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అంతే ఇతికరణం బోధ్యం, ఏవ మితి

యశ్చ వో వితథం కుర్యా త్త్రత్ర తత్ర హ్యుపస్థితః.
స హంతవ్యో హి సంప్లుత్య రాజశాసనదూషకః. ౪౨॥

తేషు వానరముఖ్యేషు దీప్తోల్కోజ్జ్వలపాణిషు.
స్థితేషు ద్వార మాసాద్య రావణం మన్యు రావిశత్. ౪౩॥

తస్య జృంభితవిక్షేపా ద్వ్యామిశ్రా వై దిశో దశ.
రూపవా నివ రుద్రస్య మన్యు ర్గాత్రే ష్వదృశ్యత. ౪౪॥

స నికుంభం చ కుంభం చ కుంభకర్ణాత్మజా వుభౌ.
ప్రేషయామాస సంక్రుద్ధో రాక్షసై ర్బహుభి స్సహ. ౪౫॥

యూపాక్ష శ్శోణితాక్ష శ్చ ప్రజంఘః కంపన స్తథా.
నిర్యయుః కౌంభకర్ణిభ్యాం సహ రావణశాసనాత్. ౪౬॥

శశాస చైవ తా న్సర్వా న్రాక్షసా న్సుమహాబలాన్.
నాదయ న్గచ్ఛతాఽత్రైవ జయధ్వం శీఘ్ర మేవ చ. ౪౭॥

నిర్ధారణే షష్ఠీ. వితథం కుర్యాత్. మచ్ఛాసన మితి శేషః. ఆసన్నద్వారం రావణాంతఃపురాసన్న మధ్యకక్ష్యాద్వారం. తత్ర తత్ర యుద్ధభూమౌ ఉపస్థితః. ౪౨ — ౪౩॥

(తస్యేతి.) జృంభితవిక్షేపాత్ గాత్రవినామవిస్తారాత్. వ్యామిశ్రాః వ్యాకులాః. అభవ న్నితి శేషః. దిశః దిక్స్థితాః. రుద్రస్య కాలాగ్నిరుద్రస్య గాత్రేషు యో రూపవా న్మన్యుః. స ఇవ రావణోఽలక్ష్యత. ౪౪ — ౪౬॥

(శశాసేతి.) అత్రైవ అస్మి న్గృహ ఏవారభ్య. సింహనాదం నాదయ న్నాదయంతః కుర్వంతః గచ్ఛత. నాదయ న్నిత్యత్ర 'వ్యత్యయో బహుళ' మితి బహువచనవిషయే ఏకవచనమ్. ౪౭॥

(యూపాక్ష, శోణితాక్షాదీనాం యుద్ధాయ నిర్గమనమ్)

తత స్తు చోదితా స్తేన రాక్షసా జ్వలితాయుధాః.
లంకాయా నిర్యయు ర్వీరాః ప్రణదంతః పునః పునః, ४८॥

రక్షసాం భూషణస్థాభి ర్భాభి స్స్వాభి శ్చ సర్వశః.
చక్రు స్తే * సప్రభం వ్యోమ హరయ శ్చాగ్నిభి స్సహ, ४९॥

తత్ర తారాధిప స్యాభా తారాణాం చ తథైవ చ.
తయో రాభరణస్థా చ బలయో ర్ద్యా మభాసయన్, ५०॥

† చంద్రాభా భూషణాభా చ గృహాణాం జ్వలతాం చ భా.
హరిరాక్షససైన్యాని భ్రాజయామాస సర్వతః, ५१॥

తత్ర చోర్ధ్వం ప్రదీప్తానాం గృహాణాం సాగరః పునః.
భాభి స్సంసక్తపాతాళ శ్చలోర్మి శ్శుశుభేఽధికమ్, ५२॥

(తత స్త్వితి.) జ్వలి తేతి ఆయుధానాం జ్వలితత్వం యుద్ధయాత్రాసు శిక్షావిశేషప్రదర్శనాత్ లంకాయా ఇతి పంచమీ. ४८॥

(రక్షసా మితి.) స్వాభిః స్వాసాధారణాభిః, రక్షసాం భూషణస్థాభి భాభి శ్చ వ్యోమ సేనామధ్యాకాశం. తదానీం చంద్రోదయాత్ పునః ప్రకాశాతిశయ మాహ (తత్రేతి.) తత్ర తదానీం తారాధిప స్యాభా తారాణాం చాభా, తయో ర్బలయో రాభరణస్థాభా చ ద్యాం ఆకాశం అభాసయన్. ४९॥—५०॥

దహ్యమానలంకాగృహప్రకాశైః పున రపి స ప్రకాశో వర్ధతే త్యాహ (చంద్రేతి.) ५१॥

(తత్ర చేతి.)సంసక్తపాతాళః పాతాళపర్యంతం సంసక్తః. ५२॥

---

* తిలకం. సప్రభం నిస్తిమిరమ్.

† తిలకం. ఉక్తశోభ సైవ్యేవ వ్యాఖ్యానం చంద్రాభేతి.

పతాకాధ్వజసంసక్త ముత్తమాసిపరశ్వధమ్.
భీమాశ్వరథమాతంగం నానాపత్తిసమాకులమ్, ౨౩॥

దీప్తశూలగదాఖడ్గప్రాసతోమరకార్ముకమ్.
తద్రాక్షసబలం ఘోరం భీమవిక్రమపౌరుషమ్, ౨౪॥

దదృశే జ్వలితప్రాసం కింకిణీశతనాదితమ్.
హేమజాలాచితభుజం వ్యామిశ్రితపరశ్వధమ్, ౨౫॥

వ్యాఘూర్ణితమహాశస్త్రం బాణసంసక్తకార్ముకమ్.
గంధమాల్యమధూత్సేకసమ్మోదితమహానిలమ్,
ఘోరం శూరజనాకీర్ణం మహాంబుధరనిస్వనమ్. ౨౬

తద్దృష్ట్వా బల మాయాంతం రాక్షసానాం సుదారుణమ్,
సంచచాల ప్లవంగానాం బల ముచ్చై ర్ననాద చ. ౨౭

(పతా కేత్యాది) సార్ధచతుశ్శ్లోక్యేకాన్వయా. చలత్పటా పతాకా. మత్స్యాదిచిహ్నితం ధ్వజం. ఉత్తమాసిపరశ్వథం. పరశ్వథోఽసిరూపః కుఠారరూప శ్చాస్తి. తత్రాసిరూపపరశ్వథోఽసి పరశ్వథః. తేన వక్ష్యమాణయోః ఖడ్గపరశ్వథయో ర్న పౌనరుక్త్యం. జ్వలితప్రాస మిత్యత్ర ప్రాసశబ్దః క్షేప్తవ్యే ప్రాస్యకుంతే వర్తతే. తేన తస్యాపి న పౌనరుక్త్యం. పత్తయః పదాతయః. తేషాం నానాత్వం వేషాయుధాది భేదాత్. ప్రాసస్య జ్వలితత్వం యుద్ధాగమన సమయే శిక్షావిశేష ప్రదర్శకక్రియాసంబంధాత్. కింకిణీశతనాదితం రథగజాదికింకిణీశతనాదితం. హేమజాలాచితభుజం హేమాభరణజాలాబద్ధభుజం. వ్యావేష్టితపరశ్వథం మదేన చాలితపరశ్వథం. శస్త్రం ఉక్తవ్యతిరిక్తాయుధం. (బాణసంసక్తకార్ముక మితి) దీప్తశూలగదాఖడ్గప్రాసతోమరకార్ముక మిత్యత్ర యత్ పూర్వోక్తం కార్ముకం తద్భంగే పున రాదాతుం పృష్ఠే బద్ధ మపర మిదం కార్ముక మితి విజ్ఞేయం. (గంధేతి) గంధః చందనాదిః. గంధమాల్యాభ్యాం మధూత్సేకేన పీరపానరూపమధుసేవనేన చ. సంమోదితమహానిలం వాసితమహావాతమ్. ౨౩—౨౬

(తద్దృష్ట్వే త్యాది.) ఆయాంత మితి పుల్లింగ మార్షం. సంచచాల అభిముఖం జగామ. ౨౭

(వానరరాక్షసానాం సంకులసమరః)

జవేనాప్లుత్య చ పున స్తద్బలం రక్షసాం మహత్.
అభ్యయాః ప్రత్యరిబలం పతంగా ఇవ పావకమ్. ౨౯

తేషాం భుజపరామర్శవ్యామృష్టపరిఘాశని,
రాక్షసానాం బలం శ్రేష్ఠం భూయ స్తర మశోభత. ౩౦

తత్రోన్మత్తా ఇవోత్పేతు ర్హరయోఽథ యుయుత్సవః,
తరుశైలై రభిఘ్నంతో ముష్టిభి శ్చ నిశాచరాన్. ౩౧

తథై వాపతతాం తేషాం కపీనా మసిభి శ్శితైః,
శిరాంసి సహసా జహ్రూ రాక్షసా భీమదర్శనాః. ౩౨

దశనై ర్హృతకర్ణా శ్చ ముష్టినిష్పిష్టమస్తకాః.
శిలాప్రహారభగ్నాంగా విచేరు స్తత్ర రాక్షసాః. ౩౩

తథై వా ప్యపరే తేషాం కపీనా మభిలక్షితాః,
ప్రవీరా నభితో జఘ్నూ రాక్షసానాం తరస్వినామ్. ౩౪

తథై వా ప్యపరే తేషాం కపీనా మసిభి శ్శితైః,
హరివీరా న్నిజఘ్ను శ్చ ఘోరరూపా నిశాచరాః. ౩౫

ఘ్నంత మన్యం జఘా నాన్యః పాతయంత మపాతయత్,
గర్హమాణం జగర్హాఽన్యో దశంత మపరోఽదశత్. ౩౬

(తేషా మితి.) భుజపరామర్శవ్యామృష్టపరిఘాశని సంతత భుజస్పర్శేన ఉత్తేజిత పరిఘవజ్రమ్. ౩౦—౩౩

(తథై వేతి.) కపీనాం అభిలక్షితాః ప్రసిద్ధాః, కపిప్రవరా ఇత్యర్థః. ౩౪

(తథై వేతి) కపీనాం మధ్యే, హరివీరాన్ వీరహరీన్, నిజఘ్నుః. ౩౫—౩౬

దేహీ త్యన్యో దదా త్యన్యో దదామీ త్యపరః పునః,
కిం క్లేశయసి తిష్ఠేతి తత్రాన్యోన్యం బభాషిరే. ౬౭

విప్రలంబితవస్త్రం చ విముక్తకవచాయుధమ్,
సముద్యతమహాప్రాసం యష్టిశూలాసిసంకులమ్.
ప్రావర్తత మహారౌద్రం యుద్ధం వానరరక్షసామ్, ౬౮

వానరా న్దశసప్తేతి రాక్షసా జఘ్ను రాహవే.
రాక్షసా న్దశ సప్తేతి వానరా శ్చాభ్యపాతయన్. ౬౯

విస్రస్తకేశవసనం విధ్వస్తకవచధ్వజమ్.
బలం రాక్షస మాలంబ్య వానరాః పర్యవారయన్, ౭౦

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, పఞ్చసప్తతితమ స్సర్గః.

(దే హీతి.) అన్యో వీరః ప్రహరణ మత్ర దేహీతి బభాషే. అన్యో దదా తీతి బభాషే. అపరః పునః దదామీతి బభాషే. ఆత్మానం ఆయాసేన కిం క్లేశయసి తిష్ఠే త్యన్యో బభాషే. తత్రైవ మన్యోన్యం బభాషిరే. ౬౭

(విప్రలంబితవస్త్ర) మిత్యాది. సర్వం క్రియావిశేషణమ్. ౬౮

(వానరా న్దశ సప్తేతి.) రాక్షసాః దశ సప్తేత్యనేన ప్రకారేణ వానరా న్జఘ్నుః, వానరా శ్చ దశ సప్తేత్యనేన ప్రకారేణ రాక్షసా నభ్యపాతయ న్నితి సంబంధః. ౬౯

(విస్రస్తేతి.) ఆలంబ్య వేగేన ధావమానం ప్రతిష్టభ్య తతః పరితో ఽవారయన్. ౭౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే.
పంచసప్తతితమ స్సర్గః.

అథ షట్సప్తతితమ స్సర్గః,

ప్రవృత్తే సంకులే తస్మి న్ఘోరే వీరజనక్షయే,
అంగదః కంపనం వీర మాససాద రణోత్సుకః. ౧

ఆహూయ సోఽంగదం కోపా త్తాడయామాస వేగితః,
గదయా కంపనః పూర్వం స చచాల భృశాహతః. ౨

స సంజ్ఞాం ప్రాప్య తేజస్వీ చిక్షేప శిఖరం గిరేః,
అర్దిత శ్చ ప్రహారేణ కంపనః పతితో భువి. ౩

తత స్తు కంపనం దృష్ట్వా శోణితాక్షో హతం రణే,
రథే నాభ్యపత త్క్షిప్రం తత్రాంగద మభీతవత్. ౪

సోఽంగదం నిశితై ర్బాణై స్తదా వివ్యాధ వేగితః,
శరీరదారణై స్తీక్ష్ణైః కాలాగ్నిసమవిగ్రహైః. ౫

అథ షట్సప్తతితమ స్సర్గః,

అథ కుంభవధ షట్సప్తతితమే. (ప్రవృత్త ఇత్యాది.) సంకులే నిరంతరే. ౧

(ఆహూయేతి.) ఆహూయ స్పర్ధయిత్వా 'హ్వేఞ్స్పర్ధాయాం శబ్దేతిచే' తి ధాతో ర్ల్యప్. **వేగితః** సంజాతవేగః. తారకాత్వా దితచ్. సః అంగదః. ౨

(స **ఇతి.**) చిక్షేప కంపనోరసీతి శేషః. ౩

(తత స్త్వితి.) కంపనం హత మిత్యన్వయః. తత్ర కంపనయుద్ధస్థానే, అభీతవత్, **అభీత** మితి క్రియావిశేషణమ్. ౪

(స ఇత్యాది.) కాలాగ్నిసమవిగ్రహైః, కాలాగ్నితుల్యాకారై రిత్యర్థః. ౫

క్షురక్షురప్రై ర్నారాచై ర్వత్సదంతై శ్శిలీముఖైః,
కర్ణిశల్యవిపాఠై శ్చ బహుభి ర్నిశితై శ్శరైః. ౬

అంగదః ప్రతివిద్ధాంగో వాలిపుత్రః ప్రతాపవాన్,
ధను రగ్ర్యం రథం బాణాన్ మమర్ద తరసా బలీ. ౭

శోణితాక్ష స్తతః క్షిప్ర మసిచర్మ సమాదదే,
ఉత్పపాత దివం క్రుద్ధో వేగవా నవిచారయన్. ౮

తం క్షిప్రతర మాప్లుత్య పరామృశ్యాంగదో బలీ,
కరేణ తస్య తం ఖడ్గం సమాచ్ఛిద్య ననాద చ. ౯

తస్యాంసఫలకే ఖడ్గం నిజఘాన తతోఽంగదః,
యజ్ఞోపవీతవ చ్చైనం చిచ్ఛేద కపికుంజరః. ౧౦

తం ప్రగృహ్య మహాఖడ్గం వినద్య చ పునః పునః,
వాలిపుత్రోఽభిదుద్రావ రణశీర్షే పరా నరీన్, ౧౧

ఆయసీం తు గదాం వీరః ప్రగృహ్య కనకాంగదః,
శోణితాక్ష స్సమావిద్ధ్య త మేవాను పపాత హ. ౧౨

(క్షురేత్యాది.) క్షురః నాపితశస్త్రాకారముఖః, క్షురప్రః అర్ధచంద్రాకృతిః, నారాచః శల్యకః, వత్సదంతైః వత్సదంతాకారముఖైః. శిలీముఖైః కంకపత్త్రాకారముఖైః. ఉభయపార్శ్వకృతకర్ణః కర్ణీ. అర్ధనారాచః శల్యః, విపాఠః కరవీరపత్త్రాగ్రసదృశః. ౬—౭

(శోణితాక్ష ఇతి.) అసి శ్చర్మ చేత్యసిచర్మ. ఏకవద్భావః. ఉత్పపాత. కథా దితి శేషః. ౮

(త మితి.) పరామృశ్య ప్రగృహ్య. ౯

(తస్యేతి.) చిచ్ఛేద ఛిన్న స్తు న మృతః, ౧౦

(త మితి.) అపరాన్ ప్రజంఘాదీన్. ౧౧

(ఆయసీ మితి.) త మేవ అంగదమేవ. ౧౨

(ప్రజంఘయూపాక్షాణాం యుద్ధప్రకారః)

ప్రజంఘసహితో వీరో యూపాక్ష స్తు తతో బలీ,
రథే నాభియయౌ క్రుద్ధో వాలిపుత్రం మహాబలమ్. ౧౩

తయో ర్మధ్యే కపిశ్రేష్ఠ శ్శోణితాక్షప్రజంఘయోః,
విశాఖయో ర్మధ్యగతః పూర్ణచంద్ర ఇవాభవత్. ౧౪

అంగదం పరిరక్షంతౌ మైందో ద్వివిద ఏవ చ,
తస్య తస్థతు రభ్యాశే పరస్పరదిదృక్షయా. ౧౫

అభిపేతు ర్మహాకాయాః ప్రతియత్తా మహాబలాః,
రాక్షసా వానరా న్రోషా దసిచర్మగదాధరాః. ౧౬

త్రయాణాం వానరేంద్రాణాం త్రిభీ రాక్షసపుంగవైః,
సంసక్తానాం మహ ద్యుద్ధ మభవ ద్రోమహర్షణమ్. ౧౭

తే తు వృక్షా న్సమాదాయ సంప్రచిక్షిపు రాహవే,
ఖడ్గేన ప్రతిచిచ్ఛేద తా న్ప్రజంఘో మహాబలః. ౧౮

రథా నశ్వా న్ద్రుమై శ్శైలై స్తే ప్రచిక్షిపు రాహవే,
శరౌఘైః ప్రతిచిచ్ఛేద తా న్యూపాక్షో నిశాచరః. ౧౯

(ప్రజంఘేతి.) స్పష్టః. ౧౩

(తయో రితి.) యూపాక్షస్య దూరస్థత్వా దనుక్తిః. ౧౪

(అంగద మితి.) పరిరక్షంతౌ, మాతులత్వా దితి భావః. పరస్పరదిదృక్షయా, స్వానురూపప్రతిభటరాక్షసజిజ్ఞాసయేత్యర్థః. ౧౫

(అభిపేతు రితి.) ప్రతియత్తాః ప్రతియత్నవంతః, గుణాధానం ప్రతియత్నః, ఆరోపితవీర్యా ఇత్యర్థః. ౧౬—౧౮

(రథా నితి.) రథా నశ్వా న్, ప్రతీతి శేషః. ౧౯

సృష్టాన్ ద్వివిదమైందాభ్యాం ద్రుమా నుత్పాట్య వీర్యవాన్,
బభంజ గదయా మధ్యే శోణితాక్షః ప్రతాపవాన్ ౨౦

ఉద్యమ్య విపులం ఖడ్గం పరమర్మనికృంతనమ్.
ప్రజంఘో వాలిపుత్రాయ అభిదుద్రావ వేగితః. ౨౧

త మభ్యాశగతం దృష్ట్వా వానరేంద్రో మహాబలః,
ఆజఘానాశ్వకర్ణేన ద్రుమేణాతిబల స్తదా. ౨౨

బాహుం చాస్య సనిస్త్రింశ మాజఘాన సముష్టినా,
వాలి పుత్రస్య ఘాతేన స పపాత క్షితావసిః. ౨౩

తం దృష్ట్వా పతితం భూమౌ ఖడ్గముత్పలసన్నిభమ్,
ముష్టిం సంవర్తయామాస వజ్రకల్పం మహాబలః. ౨౪

లలాటే సమహావీర్య మంగదం వానరర్షభమ్,
ఆజఘాన మహాతేజా స్స ముహూర్తం చచాల హ. ౨౫

స సంజ్ఞాం ప్రాప్య తేజస్వీ వాలిపుత్రః ప్రతాపవాన్.
ప్రజంఘస్య శిరః కాయా త్ఖడ్గే నాపాతయత్ క్షితౌ. ౨౬

(సృష్టా నితి.) ఉత్పాట్య సృష్టా నిత్యన్వయః. ౨౦

(ఉద్యమ్యేతి.) వాలిపుత్రాయ వాలిపుత్రం హంతుం 'క్రియార్థోపపదస్య కర్మణి స్థానిన' ఇతి చతుర్థీ. ౨౧

(త మితి.) వానరేంద్రః అంగదః. ౨౨

(బాహు మితి.) సనిస్త్రింశం సఖడ్గమ్. ౨౩

(త మితి.) ఉత్పలసన్నిభం, నీలోత్పలసమానకాంతి మిత్యర్థః. మహాబలః ప్రజంఘః. ౨౪—౩౦

(యూపాక్షవధః)

స యూపాక్షోఽశ్రుపూర్ణాక్షః పితృవ్యే నిహతే రణే,
అవరుహ్య రథాత్ క్షిప్రం క్షీణేషుః ఖడ్గ మాదదే. ౨౭

త మాపతంతం సంప్రేక్ష్య యూపాక్షం ద్వివిద స్త్వరన్,
ఆజఘా నోరసి క్రుద్ధో జగ్రాహ చ బలాద్బలీ. ౨౮

గృహీతం భ్రాతరం దృష్ట్వా శోణితాక్షో మహాబలః,
ఆజఘాన గదాగ్రేణ వక్షసి ద్వివిదం తతః. ౨౯

స గదాభిహత స్తేన చచాల చ మహాబలః,
ఉద్యతాం చ పున స్తస్య జహార ద్వివిదో గదామ్. ౩౦

ఏతస్మి న్నంతరే వీరో మైందో వానరయూథపః,
యూపాక్షం తాడయామాస తలే నోరసి వీర్యవాన్. ౩౧

తౌ శోణితాక్షయూపాక్షౌ ప్లవంగాభ్యాం తరస్వినౌ,
చక్రతు స్సమరే తీవ్ర మాకర్షోత్పాటనం భృశమ్. ౩౨

ద్వివిద శ్శోణితాక్షం తు విదదార నఖై ర్ముఖే,
నిష్పిపేష చ వేగేన క్షితా వావిధ్య వీర్యవాన్. ౩౩

యూపాక్ష మపి సంక్రుద్ధో మైందో వానరయూథపః,
పీడయామాస బాహుభ్యాం స పపాత హతః క్షితౌ. ౩౪

హతప్రవీరా వ్యథితా రాక్షసేంద్రచమూ స్తదా,
జగా మాభిముఖీ సా తు కుంభకర్ణసుతో యతః. ౩౫

(తా వితి.) ప్లవంగాభ్యాం మైందద్వివిదాభ్యాం. ఆకర్షోత్పాటనం ఆకర్షణతాడనే అన్యోన్య మితి శేషః. ౩౨—౩౩

(ఆపతంతీ మిత్యర్థం.) సాంత్వయత్. ౩౫

ఆపతంతీం చ వేగేన కుంభ స్తాం సాంత్వయ చ్చమూమ్. ౩౫

అథోత్కృష్టం మహావీర్యై ర్లబ్ధలక్షైః ప్లవంగమైః.
నిపాతితమహావీరాం దృష్ట్వా రక్షశ్చమూం తతః,
కుంభః ప్రచక్రే తేజస్వీ రణే కర్మ సుదుష్కరమ్. ౩౬

స ధనుర్ధన్వినాం శ్రేష్ఠః ప్రగృహ్య సుసమాహితః,
ముమో చాశీవిషప్రఖ్యాన్ శరాన్ దేహవిదారణాన్. ౩౭

తస్య త చ్ఛుశుభే భూయ స్సశరం ధనురుత్తమమ్,
విద్యుదైరావతార్చిష్మ ద్ద్వితీయేంద్రధను ర్యథా. ౩౮

ఆకర్ణాకృష్టముక్తేన జఘాన ద్వివిదం తదా,
తేన హాటకపుంఖేన పత్రిణా పత్రవాససా. ౪౦

సహసాఽభిహత స్తేన విప్రముక్తపద స్స్ఫురన్,
నిపపా తాద్రికూటాభో విహ్వలః ప్లవగోత్తమః. ౪౧

మైంద స్తు భ్రాతరం దృష్ట్వా భగ్నం తత్ర మహాహవే,
అభిదుద్రావ వేగేన ప్రగృహ్య మహతీం శిలామ్. ౪౨

(అథేత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. లబ్ధలక్షైః అప్రతిద్వంద్విభిః. ౩౬—౩౭

(తస్యేతి.) విద్యుదైరావతాభ్యాం అర్చిష్మత్. జ్యాస్థానీయా విద్యుత్. బాణస్థానీయ మైరావతం. ఐరావతం నామ దీర్ఘేంద్రధనుః. 'ఇంద్రాయుధం శక్రధను స్తద్దీర్ఘ మృజురోహితం, ఐరావతం చే' తి వైజయంతీ. ఏవం భూతం ద్వితీయ మింద్రధను రివ స్థితం, ఐరావతాదిసంయోగ ఉత్పాతకాలే భవతి. అభూతోపమా వా. ౩౮

(ఆకర్ణేతి.) హాటకం స్వర్ణం. పత్రిణా బాణేన. పత్రవాససా వాసస్థానీయకంకపత్రేణ. ౪౦

(సహసేతి.) విప్రముక్తపదః శిథిలపదవిన్యాసః. స్ఫురన్ చలన్, విహ్వలః వివశ స్సన్. ౪౧—౪౨

(కుంభవిజృంభణమ్)

తాం శిలాం తు ప్రచిక్షేప రాక్షసాయ మహాబలః,
బిభేద తాం శిలాం కుంభః ప్రసన్నైః పంచభి శ్శరైః. ౪౩

సంధాయ చాన్యం సుముఖం శర మాశీవిషోపమమ్,
ఆజఘాన మహాతేజాః వక్షసి ద్వివిదాగ్రజమ్. ౪౪

స తు తేన ప్రహారేణ మైందో వానరయూథపః,
మర్మణ్యభిహత స్తేన పపాత భువి మూర్ఛితః. ౪౫

అంగదో మాతులౌ దృష్ట్వా పతితౌ తు మహాబలౌ,
అభిదుద్రావ వేగేన కుంభ ముద్యతకార్ముకమ్. ౪౬

త మాపతంతం వివ్యాధ కుంభః పంచభి రాయసైః,
త్రిభి శ్చాన్యై శ్శితై ర్బాణై ర్మాతంగ మివ తోమరైః. ౪౭

సోఽంగదం వివిధై ర్బాణైః కుంభో వివ్యాధ వీర్యవాన్,
అకుంఠధారై ర్నిశితై స్తీక్ష్ణైః కనకభూషణైః. ౪౮

అంగదః ప్రతివిద్ధాంగో వాలిపుత్రో న కంపతే,
శిలాపాదపవర్షాణి తస్య మూర్ధ్ని వవర్ష హ. ౪౯

స ప్రచిచ్ఛేద తాన్ సర్వాన్ బిభేద చ పున శ్శిలాః,
కుంభకర్ణాత్మజ శ్శ్రీమాన్ వాలిపుత్రసమీరితాన్. ౫౦

(త మితి.) తోమరైః అంకుశైః, (స ఇతి.) అకుంఠధారైః అభగ్నాగ్రైః, నిశితైః ఉత్కృష్టైః, తీక్ష్ణైః అయోమయైః, 'తీక్ష్ణం గరే మృధే లోహ' ఇతి రత్నమాలా. ౪౩—౪౮

(అంగద ఇతి.) న కంపతే నాకంపత. ౪౯

(స ఇతి.) తాన్ వృక్షాన్ ప్రచిచ్ఛేద శిలాః బిభేదేత్యన్వయః. ౫౦

ఆపతంతం చ సంప్రేక్ష్య కుంభో వానరయూథపమ్,
బ్రువో ర్వివ్యాధ బాణాభ్యా ముల్కాభ్యా మివ కుంజరమ్. ౫౧

తస్య సుస్రావ రుధిరం పిహితే చాస్య లోచనే, ౫౧॥

అంగదః పాణినా నేత్రే పిధాయ రుధిరోక్షితే.
సాల మాసన్న మేకేన పరిజగ్రాహ పాణినా, ౫౨॥

సంపీడ్య చోరసి స్కంధం కరే ణాభినివేశ్య చ.
కించి దభ్యవనమ్యైన మున్మమాథ యథా గజః, ౫౩॥

త మింద్రకేతుప్రతిమం వృక్షం మందరసన్నిభమ్.
సముత్సృజంతం వేగేన పశ్యతాం సర్వరక్షసామ్, ౫౪॥

స బిభేద శితై ర్బాణై స్సప్తభిః కాయభేదనైః. ౫౫

అంగదో వివ్యథేఽభీక్ష్ణం ననాద చ ముమోహ చ, ౫౫॥

అంగదం వ్యథితం దృష్ట్వా సీదంత మివ సాగరే.
దురాసదం హరిశ్రేష్ఠం రామా యాన్యే న్యవేదయన్. ౫౬॥

రామ స్తు వ్యథితం శ్రుత్వా వాలిపుత్రం రణాజిరే.
వ్యాదిదేశ హరిశ్రేష్ఠాన్ జాంబవత్ప్రిముఖాం స్తతః, ౫౭॥

తే తు వానరశార్దూలా శ్శ్రుత్వా రామస్య శాసనమ్.
అభిపేతు స్సుసంక్రుద్ధాః కుంభ ముద్యతకార్ముకమ్, ౫౮॥

(సంపీడ్యేతి.) ఏకహ స్తస్య నేత్రపిధానవ్యాపృతత్వా దేకహస్తే నోత్పాటనాసంభవా దుపి సంపీడ్యేత్యు క్తమ్. అభినివేశ్య, అభిగృహ్యేత్యర్థః. ౫౧—౫౮॥

(కుంభవిజృంభణమ్)

తతో ద్రుమశిలాహస్తాః కోపసంరక్తలోచనాః.
రిరక్షిషంతోఽభ్యపత న్నంగదం వానరర్షభాః, ౨౯॥

జాంబవాం శ్చ సుషేణ శ్చ వేగదర్శీ చ వానరః.
కుంభకర్ణాత్మజం వీరం క్రుద్ధా స్సమభిదుద్రువుః, ౩౦॥

సమీ క్ష్యాపతత స్తాం స్తు వానరేంద్రా న్మహాబలాన్.
ఆవవార శరౌఘేణ నగేనేవ జలాశయమ్, ౩౧॥

తస్య బాణపథం ప్రాప్య న శేకు రతివర్తితుమ్.
వానరేంద్రా మహాత్మానో వేలా మివ మహోదధిః, ౩౨॥

తాంస్తు దృష్ట్వా హరిగణాన్ శరవృష్టిభి రర్దితాన్.
అంగదం పృష్ఠతః కృత్వా భ్రాతృజం ప్లవగేశ్వరః, ౩౩॥

అభిదుద్రావ వేగేన సుగ్రీవః కుంభ మాహవే.
శైలసానుచరం నాగం వేగవా నివ కేసరీ, ౩౪॥

ఉత్పాట్య చ మహాశైలా నశ్వకర్ణాన్ ధవాన్ బహూన్.
అన్యాం శ్చ వివిధాన్ వృక్షాం శ్చిక్షేప చ మహాబలః. ౩౫॥

(తత ఇతి.) రిరక్షిషంతః రక్షితు మిచ్ఛంతః. ౨౯ – ౩౦॥

(సమీక్ష్యేతి.) జలాశయం జలప్రవాహం, నగేనేవ వృక్షేణేవ, వృక్షౌఘపరోఽయం శబ్దః. ౩౧॥

(తస్యేతి.) అతివర్తితుం అతిక్రమ్యాభిముఖ్యేన గంతుమ్. ౩౨॥

(తాం స్త్వి త్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అంగదం పృష్ఠతః కృత్వా, అన్యథా హన్యా దితి భావః. శైలసానుచరం శైలసానుచరత్వే నాతిబలం 'గిరిచర ఇవ నాగః ప్రాణసారం బిభర్తి' ఇతి కాళిదాసోక్తేః. ౩౩ – ౩౫॥

తాం ఛాదయంతీ మాకాశం వృక్షవృష్టిం దురాసదామ్.
కుంభకర్ణాత్మజ శ్శీఘ్రం చిచ్ఛేద నిశితై శ్శరైః. ౬౬॥

అఖిలక్షేణ తీవ్రేణ కుంభేన నిశితై శ్శరైః.
ఆచితా స్తే ద్రుమా రేజు ర్యథా ఘోరా శ్శతఘ్నయః. ౬౭॥

ద్రుమవర్షం తు త చ్ఛిన్నం దృష్ట్వా కుంభేన వీర్యవాన్.
వానరాధిపతి శ్శ్రీమాన్ మహాసత్త్వో న వివ్యథే. ౬౮॥

నిర్భిద్యమాన స్సహసా సహమాన శ్చ తాన్ శరాన్.
కుంభస్య ధను రాక్షిప్య బభంజేంద్రధనుష్ప్రభమ్. ౬౯॥

అవప్లుత్య తత శ్శీఘ్రం కృత్వా కర్మ సుదుష్కరమ్.
అబ్రవీ త్కుపితః కుంభం భగ్నశృంగ మివ ద్విపమ్. ౭౦॥

నికుంభాగ్రజ వీర్యం తే బాణవేగవ దద్భుతమ్.
సన్నతి శ్చ ప్రభావశ్చ తవ వా రావణస్య వా. ౭౧॥

ప్రహ్లాదబలివృత్రఘ్న కుబేరవరుణోపమ.
ఏక స్త్వ మనుజాతోఽసి పితరం బలవ త్తరః. ౭౨॥

(అఖిలక్షేణేతి.) అఖిలక్షేణ అభిగతలక్ష్యేణ. ఆచితాః సర్వతో నీరంధ్రతయా వ్యాప్తాః. శతఘ్నయః శతఘ్న్యః. శంకుచితా ఆయుధవిశేషాః. ౬౬॥—౭౦॥

(నికుంభాగ్రజేతి.) వీర్యస్య బాణవేగవ త్త్వం తద్ధేతుత్వాత్. సన్నతిః రాక్షసేషు వినయః, రాక్షసప్రావణ్యం వా. కంపనప్రజంఘయూపాక్షశోణితాక్షమారకాణా మంగదమైంద ద్వివిదానాం నిరాకరణా ద్రాక్షసప్రావణ్యోక్తిః. తవ వా రావణస్య వా. రావణతుల్యా తవ సన్నతి రిత్యర్థః. ౭౧॥

(ప్రహ్లాదేతి.) పితర మనుజాతోఽసి పిత్రా సదృశోసీ త్యర్థః. బలవ త్తరః బలవ్యాపారేణ. ౭౨॥

(కుంభేన సహ సుగ్రీవస్య యుద్ధప్రకారః)

త్వా మేవైకం మహాబాహుం చాపహస్త మరిందమమ్.
త్రిదశా నాతివర్తంతే జితేంద్రియ మివాధయః, ౭౩½

విక్రమస్వ మహాబుద్ధే కర్మాణి మమ పశ్యతః. ౭౪

వరదానా త్పితృవ్యస్తే సహతే దేవదానవాన్,
కుంభకర్ణస్తు వీర్యేణ సహతే చ సురాసురాన్. ౭౫

ధనుషీంద్రజిత స్తుల్యః ప్రతాపే రావణస్య చ,
త్వ మద్య రక్షసాం లోకే శ్రేష్ఠోఽసి బలవీర్యతః. ౭౬

మహావిమర్దం సమరే మయా సహ తవాద్భుతమ్,
అద్య భూతాని పశ్యంతు శక్రశంబరయో రివ. ౭౭

కృత మప్రతిమం కర్మ దర్శితం చాస్త్రకౌశలమ్.
పాతితా హరివీరా శ్చ త్వయా వై భీమవిక్రమాః. ౭౮

ఉపాలంభభయా చ్చాపి నాసి వీర మయా హతః,
కృతకర్మా పరిశ్రాంతో విశ్రాంతః పశ్య మే బలమ్. ౭౯

(త్వా మితి.) నాతివర్తంతే న ధర్షయంతీత్యర్థః. ౭౩½

(విక్రమ స్వేత్యర్థం.) కర్మాణి యుద్ధకర్మాణి ప్రతి, విక్రమస్వ పరాక్రమం కురు. యుద్ధకర్మసిద్ధ్యర్థం పరాక్రమం కుర్విత్యర్థః. ౭౪

(వరదానా దితి.) పితృవ్యః రావణః, వరదానాత్ దేవదానవాన్ సహతే, కుంభకర్ణస్తు, వీర్యేణ శారీరబలేన, సురాసురాన్ సహతే, రోద్ధుం శక్నోతీత్యర్థః. త్వం తు తాభ్యా ముభాభ్యాం తాన్ సహస ఇతి భావః. ౭౫—౭౬

(మహావిమర్ద మితి.) మహావిమర్దం మహాప్రహారమ్. ౭౭—౭౮

(ఉపాలంభేతి.) ఉపాలంభభయాత్ బహుభి స్సహ యుద్ధేన శ్రాంతో హత ఇత్యపవాదభయాత్. ౭౯

తేన సుగ్రీవవాక్యేన సావమానేన మానితః,
అగ్నే రాజ్యాహుత స్యేవ తేజ స్త స్యాభ్యవర్ధత. ౮౦

తతః కుంభ స్తు సుగ్రీవం బాహుభ్యాం జగృహే తదా, ౮౦½

గజావివాహితమదౌ నిశ్వసంతౌ ముహు ర్ముహుః. ౮౧

అన్యోన్యగాత్రగ్రథితౌ కర్షంతా వితరేతరమ్,
సధూమాం ముఖతో జ్వాలాం విసృజంతౌ పరిశ్రమాత్. ౮౨

తయోః పాతాభిఘాతాచ్చ నిమగ్నా చాభవ న్మహీ,
వ్యాఘూర్ణితతరంగ శ్చ చుక్షుభే వరుణాలయః. ౮౩

* తతః కుంభం సముత్క్షిప్య సుగ్రీవో లవణాంభసి,
పాతయామాస వేగేన దర్శయ న్నుదధే స్తలమ్. ౮౪

(తే నేత్యాది.) సావమానేన మానితః, బహుమానేన వ్యాజే సావమానిత ఇత్యర్థః. తస్య తథావమానితస్య కుంభస్య. ౮౦—౮౦½

(గజా విత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. ఆహితమదౌ ఆహితమదచేష్టౌ, అన్యోన్య గాత్రగ్రథితౌ అన్యోన్యసంశ్లిష్టగాత్రౌ, పరిశ్రమాత్ యుద్ధజనితశ్రమాత్, ముఖతః సధూమాం జ్వాలాం విసృజంతౌ, బభూవతు రితి శేషః. ౮౧ — ౮౩

(తత ఇతి.) దర్శయ న్నుదధే స్తలం, నికుంభో యథా ఉదధితలం పశ్యే త్తథా వేగేన పాతయామాసేత్యర్థః. ౮౪

---

* రామానుజీయం. (తత ఇతి.) శతయోజనవిస్తీర్ణత్రికూటశిఖరమధ్యే యుధ్యన్ సుగ్రీవః కుంభం లంకాద్వీపతలే లవణాంభసి పాతయామాసే త్యభిధానాత్ సుగ్రీవ స్యాపరిమేయ బలవత్తా ద్యోత్యతే.

(కుంభస్య వధః)

తతః కుంభనిపాతేన జలరాశి స్సముత్థితః,
వింధ్యమందరసంకాశో విససర్ప సమంతతః. ౮౫

తతః కుంభ స్సముత్పత్య సుగ్రీవ మభిపత్య చ,
ఆజఘానోరసి క్రుద్ధో వజ్రవేగేన ముష్టినా. ౮౬

తస్య చర్మ చ పుస్ఫోట బహు సుస్రావ శోణితమ్,
స చ ముష్టి ర్మహావేగః ప్రతిజఘ్నేఽస్థిమండలే. ౮౭

తదా వేగేన తత్రాసీ త్తేజః ప్రజ్వలితం ముహుః,
వజ్రనిష్పేషసంజాతా జ్వాలా మేరౌ యథాగిరౌ. ౮౮

స తత్రాభిహత స్తేన సుగ్రీవో వానరర్షభః,
ముష్టిం సంవర్తయామాస వజ్రకల్పం మహాబలః. ౮౯

అర్చిస్సహస్రవికచం రవిమండలసప్రభమ్,
సముష్టిం పాతయామాస కుంభ స్యోరసి వీర్యవాన్. ౯౦

(తత ఇతి.) విససర్ప అభ్యవర్ధత. ౮౫

(తతః కుంభ ఇతి.) స్పష్టః. ౮౬

(తస్యేతి.) పుస్ఫోట విభిన్నం. (స చేతి.) సః ముష్టిః. సుగ్రీవ స్యాస్థిమండలే, ప్రతిజఘ్నే ప్రతిహతః, మోఘో బభూ వేత్యర్థః. 'స చ ముష్టిర్మహావేగ' ఇతి పాఠః. ౮౭

(తదేతి.) వేగేన కుంభవేగేన, తత్ర సుగ్రీవవక్షసి, తేజః సంఘట్టజం, ప్రజ్వలిత మాసీత్, వజ్రనిష్పేషసంజాతా, ఇంద్రేణ పక్షచ్ఛేదకాలే వజ్రసంఘట్టజన్యేత్యర్థః. ౮౮

(స తత్రేతి.) సంవర్తయామాస, చకారే త్యర్థః. ౮౯

(అర్చి రితి.) అర్చిస్సహస్రవికచం అర్చిస్సహస్రావృత మిత్యర్థః. అత ఏవ రవిమండలసప్రభమ్. ౯౦

స తు తేన ప్రహారేణ విహ్వలో భృశతాడితః,
నిపపాత తదా కుంభో గతార్చి రివ పావకః. ౯౧

ముష్టినాభిహత స్తేన నిపపా తాశు రాక్షసః,
లోహితాంగ ఇ వాకాశా ద్దీప్తరశ్మి ర్యదృచ్ఛయా. ౯౨

కుంభస్య పతతో రూపంభగ్న స్యోరసి ముష్టినా,
బభౌ రుద్రాభిపన్నస్య యథా రూపం గవాం పతేః. ౯౩

తస్మిన్ హతే భీమపరాక్రమేణ ప్లవంగమానా మృషభేణ యుద్ధే,
మహీ సశైలా సవనా చచాల భయం చ రక్షాం స్యధికం వివేశ. ౯౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, షట్సప్తతితమ స్సర్గః.

అథ సప్తసప్తతితమ స్సర్గః

నికుంభో భ్రాతరం దృష్ట్వా సుగ్రీవేణ నిపాతితమ్.
ప్రదహన్నివ కోపేన వానరేంద్ర మవైక్షత. ౧

(కుంభస్యేతి) గవాంపతేః సూర్యస్య. ౯౧—౯౩.

(తస్మిన్నితి.) స్పష్టః. ౯౪.

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే,
షట్సప్తతితమ స్సర్గః.

అథ సప్తసప్తతితమ స్సర్గః.

అథ నికుంభవధ స్సప్తతితమే సర్గే. (నికుంభ ఇత్యాది.)

(నికుంభస్య యుద్ధప్రకారః)

తత స్స్రగ్దామసన్నద్ధం దత్తపంచాంగుళం శుభమ్,
ఆదదే పరిఘం వీరో నగేంద్రశిఖరోపమమ్. ౨

హేమపట్టపరిక్షిప్తం వజ్రవిద్రుమభూషితమ్,
యమదండోపమం భీమం రక్షసాం భయనాశనమ్. ౩

త మావిధ్య మహాతేజా శ్శక్రధ్వజసమం తదా,
విననాద వివృత్తాస్యో నికుంభో భీమవిక్రమః. ౪

ఉరోగతేన నిష్కేణ భుజస్థై రంగదై రపి,
కుండలాభ్యాం చ చిత్రాభ్యాం మాలయా చ విచిత్రయా. ౫

నికుంభో భూషణై ర్భాతి తేన స్మ పరిఘేణ చ,
యథేంద్రధనుషా మేఘ స్సవిద్యుత్ స్తనయిత్నుమాన్. ౬

పరిఘాగ్రేణ పుస్ఫోట వాతగ్రంథి ర్మహాత్మనః,
ప్రజజ్వాల సఘోష శ్చ విధూమ ఇవ పావకః. ౭

(తత ఇత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. స్రగ్దామసన్నద్ధం స్రక్సమూహనిబద్ధం, దత్తపంచాంగుళం చందనకుంకుమాదినా అర్పితపంచాంగుళముద్రాముద్రితం. అథవా క్రియావిశేషణ మేతత్. దత్తపంచాంగుళం యథా తథా ఆదదే, పరిక్షిప్తం పరిణద్ధమ్. ౨—౪.

(ఉరోగతేనేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. నిష్కః పదకం. భూషణైః హారాదిభిః, భాతి స్మ 'లట్ స్మే' ఇతి భూతే లట్. స్తనయిత్నుమాన్ గర్జితవాన్ 'స్తనయిత్ను స్తు గర్జితే మేఘే' ఇతి రత్నమాలా. ఇంద్రధనుస్థానే పరిఘః, విద్యుత్స్థానే భూషణాని, వినాదేతి పూర్వశ్లోకోక్తో వినాద స్స్తనయిత్నుస్థాన ఇతి నోపమేయన్యూనతా. ౫—౬.

(పరిఘాగ్రేణేతి.) వాతగ్రంథిః ఆవహాదిసప్తవాతస్కంధః. సఘోషః ససింహనాదః ఇతి నికుంభవిశేషణం, పరిఘవిశేషణం వా. ౭

నగర్యా విటపావత్యా గంధర్వభవనోత్తమైః,
సహచైవామరావత్యా సర్వైశ్చ భవనైస్సహ. ౮

సతారగ్రహనక్షత్రం సచంద్రం సమహాగ్రహమ్,
నికుంభపరిఘాఘూర్ణం భ్రమతీవ నభస్స్థలమ్. ౯

దురాసద శ్చ సంజజ్ఞే పరిఘాభరణప్రభః,
కపీనాం స నికుంభాగ్ని ర్యుగాంతాగ్ని రివోత్థితః. ౧౦

రాక్షసా వానరాశ్చాపి న శేకు స్స్పందితుం భయాత్,
హనుమాంస్తు వివృత్యోర స్తస్థౌ తస్యాగ్రతో బలీ. ౧౧

పరిఘోపమబాహు స్తు పరిఘం భాస్కరప్రభమ్,
బలీ బలవత స్తస్య పాతయామాస వక్షసి. ౧౨

స్థిరే తస్యోరసి వ్యూఢే పరిఘ శ్శతధా కృతః,
విశీర్యమాణ స్సహసా ఉల్కాశత మివాంబరే. ౧౩

(నగర్యేత్యాది.) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. విటపావత్యా అలకయా. అత్రాపి సహేతి శేషః. భవనైః అమరభవనైః. తారాః అశ్విన్యాదయః. గ్రహాః బుధాదయః. నక్షత్రాణి అశ్విన్యాదిభిన్నాని. మహాగ్రహాః శుక్రాదయః. అత్ర రాత్రిత్వాత్ సూర్యో నోక్తః. నికుంభపరిఘాఘూర్ణం, అత్ర పరిఘశబ్దేన తద్వాత ఉపలక్ష్యతే. ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. ౮—౯

(దురాసద శ్చేతి.) పరిఘే ణాభరణై శ్చ ప్రభాతీతి పరిఘాభరణప్రభః. యద్వా పరిఘాభరణాన్యేవ ప్రభా యస్య స తథా. కపీనాం దురాసదో జజ్ఞ ఇతి సంబంధః. ౧౦

(రాక్షసా ఇతి.) ప్రబలేషు ప్రజంఘాదిషు హతేషు, దుర్బలై ర్ప్లవద్భిః. కిమర్థం యుద్ధాయ ప్రయత్నః కృత ఇతి నికుంభః కుప్యే దితి రాక్షసానాం భయం వేదితవ్యం. వివృత్య విస్తార్య. ప్రముఖతః అగ్రే. ౧౧

(పరిఘేతి.) పరిఘోపమబాహుః నికుంభః. ౧౨

(స్థిరఇతి.) వ్యూఢే విశాలే, ఉల్కాశత మివ, బభావితి శేషః. ౧౩

(నికుంభస్య యుద్ధప్రకారః)

స తు తేన ప్రహారేణ విచచాల మహాకపిః,
పరిఘేణ సమాధూతో యథా భూమిచలేఽచలః. ౧౪

స తదాభిహత స్తేన హనుమాన్ ప్లవగోత్తమః,
ముష్టిం సంవర్తయామాస బలే నాతిమహాబలః. ౧౫

త ముద్యమ్య మహాతేజా నికుంభోరసి వీర్యవాన్,
అభిచిక్షేప వేగేన వేగవాన్ వాయువిక్రమః. ౧౬

తతః పుస్ఫోట చర్మాస్య ప్రసుస్రావ చ శోణితమ్,
ముష్టినా తేన సంజజ్ఞే జ్వాలా విద్యు దివోత్థితా. ౧౭

స తు తేన ప్రహారేణ నికుంభో విచచాల హ,
స్వస్థ శ్చాపి నిజగ్రాహ హనుమంతం మహాబలమ్. ౧౮

విచుక్రుశు స్తదా సంఖ్యే భీమం లంకానివాసినః,
నికుంభే నోద్యతం దృష్ట్వా హనుమంతం మహాబలమ్. ౧౯

స తదా హ్రియమాణోఽపి కుంభకర్ణాత్మజేన హ,
ఆజఘా నానలసుతో వజ్రకల్పేన ముష్టినా. ౨౦

ఆత్మానం మోచయిత్వాఽథ క్షితా వభ్యవపద్యత,
హనుమా నున్మమా థాశు నికుంభం మారుతాత్మజః. ౨౧

(స త్వితి.) భూమిచలే భూకంపే. ౧౪

(స ఇతి.) సంవర్తయామాస, చకారే త్యర్థః. ౧౫—౧౮

(విచుక్రుశు రితి.) భీమం విచుక్రుశుః, హనుమద్గ్రహణహర్షా దితి భావః. ఉద్యతం గృహీతమ్. ౧౯—౨౦

(ఆత్మాన మితి.) క్షితా వభ్యవపద్యత స్థితః. ౨౧

నిక్షిప్య పరమాయత్తో నికుంభం నిష్పిపేష హ,
ఉత్పత్య చాస్య వేగేన పపాతోరసి వీర్యవాన్. ౨౨

పరిగృహ్య చ బాహుభ్యాం పరివృత్య శిరోధరామ్,
ఉత్పాటయామాస శిరో భైరవం నదతో మహత్. ౨౩

అథ వినదతి సాదితే నికుంభే పవనసుతేన రణే బభూవ యుద్ధమ్,
దశరథసుతరాక్షసేన్ద్రసూన్వో ర్భృశతర మాగతరోషయో స్సుభీమమ్. ౨౪

వ్యపేతే తు జీవే నికుంభస్య హృష్టా వినేదుః ప్లవంగా దిశ స్సస్వను శ్చ,
చచా లేవ చోర్వీ పపా లేవ చ ద్యౌ ర్భయం రాక్షసానాం బలం చావివేశ. ౨౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, సప్తసప్తతితమ స్సర్గః.

(నిక్షిప్యేతి.) నిక్షిప్య భూమౌ పాతయిత్వా, పరమాయత్తః అతిప్రయాసయుక్తః, ఉత్పత్య ఊర్ధ్వ ముద్గత్య, ఉరసి వేగేన పపాత. ౨౨

(పరిగృహ్యేతి.) బాహుభ్యాం శిరోధరాం పరిగృహ్య పరివర్త్య శిర ఉత్పాటయామాస. ౨౩

ఉత్తరసర్గద్వయార్థం సంగ్రహేణ దర్శయతి. (అథేతి.) వినదతి నికుంభే పవనసుతేన సాదితే సతి, దశరథసుతరాక్షసేన్ద్రసూన్వోః, రామమకరాక్షయోః, యుద్ధం బభూవ. పుష్పితాగ్రావృత్తం. ఉత్తరత్ర భుజంగప్రయాతమ్. ౨౪

(వ్యపేతే త్వితి.) దిశ స్సస్వనుః ప్రతిధ్వనిం చక్రుః, పపాలేవ పుస్ఫోటేవ, బలం కర్మ, భయం కర్తృ. ౨౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, సప్తసప్తతితమ స్సర్గః.

అథ అష్టసప్తతితమ స్సర్గః.

నికుంభం చ హతం శ్రుత్వా కుంభం చ వినిపాతితమ్,
రావణః పరమామర్షీ ప్రజజ్వా లానలో యథా. ౧

నైర్ఋతః క్రోధశోకాభ్యాం ద్వాభ్యాం తు పరిమూర్ఛితః,
ఖరపుత్త్రం విశాలాక్షం మకరాక్ష మచోదయత్. ౨

గచ్ఛ పుత్త్ర మయాఽఽజ్ఞప్తో బలే నాభిసమన్వితః,
రాఘవం లక్ష్మణం చైవ జహి తాం శ్చ వనౌకసః. ౩

రావణస్య వచ శ్ర్శుత్వా శూరమానీ ఖరాత్మజః,
బాఢ మిత్యబ్రవీ ద్ధృష్టో మకరాక్షో నిశాచరః. ౪

సోఽభివాద్య దశగ్రీవం కృత్వా చాపి ప్రదక్షిణమ్,
నిర్జగామ గృహా చ్ఛుభ్రా ద్రావణ స్యాజ్ఞయా బలీ. ౫

సమీపస్థం బలాధ్యక్షం ఖరపుత్త్రోఽబ్రవీ దిదమ్,
రథ శ్చానీయతాం శీఘ్రం సైన్యం చాహూయతాం త్వరాత్. ౬

అథ అష్టసప్తతితమ స్సర్గః

అథ మకరాక్షనిర్గమోఽష్టసప్తతితమే సర్గే. ప్రథమపక్షే అయం దశమ్యాం ప్రాతః, ద్వితీయపక్షే తు దశమ్యాం ప్రాతరారభ్యాకంపనవధప్రహస్తవధరావణమకుటభంగకుంభకర్ణప్రబోధతద్వధాః. అథాపరాహ్ణే బ్రహ్మాస్త్రబంధః. రాత్రౌ తన్మోక్షలంకాదహనకుంభనికుంభయూపాక్షశోణితాక్షప్రజంఘకంపనమకరాక్షవధాః. (నికుంభం చే త్యాది.) ౧

(నైర్ఋత ఇతి.) పరిమూర్ఛితః వ్యాప్తః. ౨-౫

(సమీపస్థ మితి.) త్వరాత్ త్వరయా. ౬

(మకరాక్షస్య దుర్నిమిత్తాని)

తే కామరూపిణ స్సర్వే దంష్ట్రిణః పింగళేక్షణాః,
మాతంగా ఇవ నర్దంతో * ధ్వస్తకేశా భయానకాః. ౧౪

పరివార్య మహాకాయా మహాకాయం ఖరాత్మజమ్,
అభిజగ్ము స్తతో హృష్టా శ్చాలయంతో వసుంధరామ్. ౧౫

శంఖభేరీసహస్రాణాం మాహతానాం సమంతతః,
క్ష్వేళితాస్ఫోటితానాం చ తత శ్శబ్దో మహా నభూత్. ౧౬

ప్రభ్రష్టోఽథ కరా త్తస్య ప్రతోద స్సారథే స్తదా,
పపాత సహసా చైవ ※ ధ్వజ స్తస్య చ రక్షసః. ౧౭

తస్య తే రథయుక్తా శ్చ హయా విక్రమవర్జితాః,
చరణై రాకులై ర్గత్వా దీనా స్సాస్రముఖా యయుః. ౧౮

ప్రవాతి పవన స్తస్మి న్సపాంసుః ఖరదారుణః,
★ నిర్యాణే తస్య రౌద్రస్య మకరాక్షస్య దుర్మతేః. ౧౯

(తే కామరూపిణ ఇత్యాది.) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. స్పష్టః. ౧౪—౧౬

(ప్రభ్రష్ట ఇతి.) కరా త్తస్య ఆ త్తకరస్య వశీకృతకరస్య. లఘుహ స్త స్యేతి యావత్. ౧౭

(తస్యేతి.) విక్రమవర్జితాః వివిధపదన్యాసవిరహితాః, ప్రథమ మాకులై శ్చరణై ర్గత్వా పశ్చా ద్యయు రిత్యర్థః. ౧౮

(ప్రవాతీతి.) సపాంసుః, అత ఏవ ఖరదారుణః, ఖరః పరుషః, దారుణో భయంకరశ్చ. ౧౯

---

* ధ్వస్తకేశా విప్రకీర్ణకేశాః, అత ఏవ భయావహాః, తిలకం.

※ తస్య ధ్వజః పపాత, సుబద్ధోఽపీతి శేషః. తిలకం.

★ అభిముఖ ఇతి శేషః. తిలకం.

తాని దృష్ట్వా నిమిత్తాని రాక్షసా వీర్యవత్తమాః,
అచింత్య నిర్గతా స్సర్వే యత్ర తౌ రామలక్ష్మణౌ. ౨౦

ఘనగజమహిషాంగతుల్యవర్ణా స్సమరముఖే ష్వసకృద్గదాసిభిన్నాః,
అహ మహ మితి యుద్ధకౌశలా స్తే రజనిచరాః పరిత స్సమున్నదంతః. ౨౧

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, అష్టసప్తతితమ స్సర్గః.

అథ ఏకోనాశీతితమ స్సర్గః

నిర్గతం మకరాక్షం తే దృష్ట్వా వానరయూథపాః,
ఆప్లుత్య సహసా సర్వే యోద్ధుకామా వ్యవస్థితాః. ౧

తతః ప్రవృత్తం సుమహ త్తద్యుద్ధం రోమహర్షణమ్,
నిశాచరైః ప్లవంగానాం దేవానాం దానవైరివ. ౨

వృక్షశూలనిపాతైశ్చ శిలా పరిఘపాతనైః,
అన్యోన్యం మర్దయంతి స్మ తదా కపినిశాచరాః. ౩

(తా నీత్యాది.) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అసకృద్గదాసిభిన్నా ఇత్యనేన శౌర్యాతిశయ స్సూచితః. యుద్ధకౌశలాః యుద్ధకుశలాః. స్వార్థేఽణ్. అహ మహ మితి వదంతః, అచింత్య నిర్గతా ఇతి. పూర్వేణ సంబంధః. ౨౦—౨౧

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, అష్టసప్తతితమ స్సర్గః.

అథ ఏకోనాశీతితమ స్సర్గః.

అథ మకరాక్షవధ ఏకోనాశీతౌ. (నిర్గత మితి.) ౧—౩

(రాక్షసవిజృంభణం దృష్ట్వా రామస్య శరమోచనప్రకారః)

శక్తిఖడ్గగదాకుంతై స్తోమరై శ్చ నిశాచరాః,
పట్టసై ర్భిండివాలై శ్చ నిర్ఘాతై శ్చ సమంతతః. ౪

పాశముద్గరదండై శ్చ నిఖాతై శ్చాపరే తదా,
కదనం కపివీరాణాం చక్రు స్తే రజనీచరాః. ౫

బాణౌఘై రర్దితా శ్చాపి ఖరపుత్రేణ వానరాః,
సంభ్రాంతమనస స్సర్వే దుద్రువు ర్భయపీడితాః. ౬

తాన్ దృష్ట్వా రాక్షసా స్సర్వే ద్రవమాణాన్ వలీముఖాన్,
నేదు స్తే సింహవ ద్దృష్టాః రాక్షసా జితకాశినః. ౭

విద్రవత్సు తదా తేషు వానరేషు సమంతతః,
రామ స్తా న్వారయామాస శరవర్షేణ రాక్షసాన్. ౮

వారితాన్ రాక్షసాన్ దృష్ట్వా మకరాక్షో నిశాచరః,
క్రోధానలసమావిష్టో వచనం చేద మబ్రవీత్. ౯

(శక్తీత్యాది.) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. నిఖాతైః ఆయుధవిశేషైః. నిర్ఘాతై రితి పాఠే అశనిభి రిత్యర్థః. కేచి న్నిశాచరా శ్శక్తిఖడ్గాదిభిః అపరే రజనీచరాః పాశముద్గరాదిభిశ్చ కదనం చక్రు రితి యోజనా. ౪—౬

(తాన్ దృష్ట్వేతి.) ౬॥

('రాక్షసా జితకాశిన') ఇతి భిన్నం వాక్యం. జితం జయః తేన కాశంత ఇతి తథోక్తా జితకాశినః, బభూవు రితి శేషః. అన్యథా ద్వితీయరాక్షసపదవైయర్థ్యం స్యాత్. ౭—౯

* తిష్ఠ రామ మయా సార్ధం ద్వంద్వయుద్ధం దదామి తే,
త్యాజయిష్యామి తే ప్రాణాన్ ధనుర్ముక్తై శ్శితై శ్శరైః. ౧౦

యత్తదా దండకారణ్యే పితరం హతవాన్ మమ,
మదగ్రత స్స్వకర్మస్థం దృష్ట్వా రోషోఽభివర్ధతే. ౧౧

దహ్యంతే భృశ మంగాని దురాత్మన్ మమ రాఘవ,
యన్మయాఽసి న దృష్ట స్త్వం తస్మిన్ కాలే మహావనే. ౧౨

• దిష్ట్యాఽసి దర్శనం రామ మమ త్వం ప్రాప్తవా నిహ,
కాంక్షితోఽసి క్షుధార్తస్య సింహ స్యేవేతరో మృగః. ౧౩

అద్య మద్బాణవేగేన ప్రేతరాడ్విషయం గతః,
యే త్వయా నిహతా వీరా స్సహ తై శ్చ సమేష్యసి. ౧౪

బహునాఽత్ర కి ముక్తేన శృణు రామ వచో మమ,
పశ్యంతు సకలా లోకా స్త్వాం మాం చైవ రణాజిరే. ౧౫

(యత్తదేతి.) స్వకర్మస్థం వధకర్మస్థం. యథా పితా హత స్తథా వధ్య మిత్యర్థః. యద్వా. క్షత్రధర్మకర్మానుతిష్ఠంత మిత్యర్థః. స్వకర్మస్థ మితి సుతరా మకృత్యనిరత మితి వాఽర్థః. ౧౧

(దహ్యంత ఇతి.) తస్మిన్ కాలే మహావనే యద్యస్మాన్న దృష్టోఽసి తస్మా న్మమాంగాని దహ్యంతే, తదానీ మేవ దృష్టశ్చే త్ప్రతీకారేణ తాప శ్శామ్యే దిత్యర్థః. ౧౨-౧౫

---

* రామానుజీయం. (తిష్ఠేతి.) 'ద్వంద్వయుద్ధం దదామి తే' ఇతి పాఠః.

• దిష్ట్యే త్యస్య ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. సింహస్య. సింహసదృశస్య క్షుధార్తస్య. త్వద్దర్శనం కదా భవిష్య తీతి క్షుధయా ఆర్తస్య. మృగ ఇవ, మృగ్యతే బ్రహ్మాదిభి రితి మృగః సర్వేశ్వరః. అత ఏవ ఇతరః ప్రపంచాతీతః అత ఏవ కాంక్షితః, బ్రహ్మాదిభి రితి శేషః. ఏతాదృశ స్త్వం దిష్ట్యా మద్భాగ్యేన, దర్శనం ప్రాప్తోఽసి అతో మద్భాగ్యం, కిం వర్ణ్యత ఇతి భావః. ఇతి తత్త్వదీపికా.

(మకరాక్షం ప్రతి రామస్య ప్రహసన వాక్యాని)

అస్త్రైర్వా గదయా వాఽపి బాహుభ్యాం వా మహాహవే,
అభ్యస్తం యేన వా రామ తే నైవ యుధి వర్తతామ్. ౧౬

మకరాక్షవచ శ్శ్రుత్వా రామో దశరథాత్మజః,
అబ్రవీత్ ప్రహస న్వాక్య ముత్తరోత్తరవాదినమ్. ౧౭

కత్థసే కిం వృథా రక్షో బహూ న్యసదృశాని తు,
న రణే శక్యతే జేతుం వినా యుద్ధేన వాగ్బలాత్. ౧౮

చతుర్దశసహస్రాణి రక్షసాం త్వత్పితా చ యః,
త్రిశిరా దూషణ శ్చైవ దండకే నిహతా మయా. ౧౯

స్వాశితా స్తవ మాంసేన గృధ్రగోమాయువాయసాః,
భవిష్యం త్యద్య వై పాప తీక్ష్ణతుండనఖాంకురాః. ౨౦

రాఘవేణైవ ముక్త స్తు ఖరపుత్రో నిశాచరః,
బాణౌఘా నముచ త్తస్మై రాఘవాయ రణాజిరే. ౨౧

తా న్శరా న్శరవర్షేణ రామ శ్చిచ్ఛేద నైకధా,
నిపేతు ర్భువి తే చ్ఛిన్నా రుక్మపుంఖా స్సహస్రశః. ౨౨

(అస్త్రైరితి.) మహాహవే నిమిత్తే. యేన వా అన్యే నాయుధే నాభ్యస్తం తేనైవ యుధి వర్తతాం, భవానితి శేషః. ౧౬

(మకరాక్షేతి.) ఉత్తరోత్తరవాదినం బహుప్రలాపిన మిత్యర్థః. ౧౭

(కత్థస ఇతి.) యుద్ధేన వినా ప్రహారేణ వినా. ౧౮—౧౯

(స్వాశితా ఇతి.) స్వాశితాః సుష్ఠు అశితవంతః. ౨౦—౨౨

త ద్యుద్ధ మభవ త్తత్ర సమేత్యాన్యోన్య మోజసా,
రక్షసః ఖరపుత్రస్య సూనో ర్దశరథస్య చ. ౨౩

జీమూతయో రివాకాశే శబ్దో జ్యాతలయో స్తదా,
ధనుర్ముక్త స్స్వనోత్కృష్ట శ్శ్రూయతే చ రణాజిరే. ౨౪

దేవదానవగంధర్వాః కిన్నరా శ్చ మహోరగాః,
అంతరిక్షగతా స్సర్వే ద్రష్టుకామా స్త దద్భుతమ్. ౨౫

విద్ధ మన్యోన్యగాత్రేషు ద్విగుణం వర్ధతే పరమ్,
కృతప్రతికృతాన్యోన్యం కురుతాం తౌ రణాజిరే. ౨౬

రామముక్తాం స్తు బాణౌఘా న్రాక్షస స్త్వచ్ఛిన ద్రణే,
రక్షోముక్తాం సు రామో వై నైకధా ప్రాచ్ఛిన చ్ఛరైః. ౨౭

బాణౌఘై ర్వితతా స్సర్వా దిశ శ్చ ప్రదిశ స్తథా,
సంఛన్నా వసుధా చైవ సమంతా న్న ప్రకాశతే. ౨౮

తతః క్రుద్ధో మహాబాహు ర్ధను శ్చిచ్ఛేద రక్షసః,
అష్టాభి రథ నారాచై స్సూతం వివ్యాధ రాఘవః. ౨౯

భిత్త్వా శరై రథం రామో రథాశ్వా న్సమపాతయత్,
విరథో వసుధాం తిష్ఠ న్మకరాక్షో నిశాచరః. ౩౦

(జీమూతయో రితి.) జ్యాతలయో శ్శబ్దః జ్యాతలయో స్సంఘర్షజ శ్శబ్దః. స్వనోత్కృష్టః స్వనేషూత్కృష్టః. ౨౩—౨౫

(విద్ధమితి.) విద్ధం వేధనం, వర్ధతే అవర్ధత. కృతప్రతికృతాన్యోన్యం కృతస్య ప్రతికృతం యయో స్తౌ. తాదృశా వన్యోన్యం యస్మి న్యుద్ధకర్మణి త త్తథోక్తం. కురుతాం అకురుతాం, యుద్ధమితి శేషః. ౨౬—౨౯

(భిత్త్వేతి.) వసుధాం తిష్ఠత్ వసుధాయా మతిష్ఠత్. ౩౦

(రామమకరాక్షయోః ద్వంద్వయుద్ధప్రకారః)

తత్తిష్ఠ ద్వసుధాం రక్ష శ్శూలం జగ్రాహ పాణినా,
త్రాసనం సర్వభూతానాం యుగాంతాగ్నిసమప్రభమ్. ౩౧

విభ్రామ్య తు మహచ్ఛూలం ప్రజ్వల త్తం నిశాచరః,
స క్రోధా త్ప్రాహిణో త్తస్మై రాఘవాయ మహాహవే. ౩౨

త మ్మాపతంతం జ్వలితం ఖరపుత్రకరా చ్చ్యుతమ్,
బాణై స్త్రిభి రాకాశే శూలం చిచ్ఛేద రాఘవః. ౩౩

స చ్ఛిన్నో నైకధా శూలో దివ్యహాటకమండితః,
వ్యశీర్యత మహోల్కేవ రామబాణార్దితో భువి. ౩౪

తచ్ఛూలం నిహతం దృష్ట్వా రామే ణాక్లిష్టకర్మణా,
సాధు సాధ్వితి భూతాని వ్యాహరంతి నభోగతాః. ౩౫

తం దృష్ట్వా నిహతం శూలం మకరాక్షో నిశాచరః,
ముష్టి ముద్యమ్య కాకుత్స్థం తిష్ఠ తిష్ఠేతి చాబ్రవీత్. ౩౬

స తం దృష్ట్వా పతంతం వై ప్రహస్య రఘునందనః,
పావకాస్త్రం తతో రామ స్సందధే తు శరాసనే. ౩౭

తే నాస్త్రేణ హతం రక్షః కాకుత్స్థేన తదా రణే,
సంభిన్నహృదయం తత్ర పపాత చ మమార చ. ౩౮

దృష్ట్వా తే రాక్షసా స్సర్వే మకరాక్షస్య పాతనమ్,
లంకా మేవాభ్యధావంత రామబాణార్దితా స్తదా. ౩౯

(తదితి.) వసుధాం వసుధాయామ్. ౩౧—౩౪

(తచ్ఛూల మితి.) నభోగతా నభోగతాని 'సుపాం సులు' గిత్యాదినా ఆకారాదేశః. ౩౫—౩౯

దశరథనృపపుత్రబాణవేగై ర్రజనిచరం నిహతం ఖరాత్మజం తమ్,
దదృశు రథ సురా భృశం ప్రహృష్టా గిరి మివ వజ్రహతం యథా వికీర్ణమ్. ౪౦

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, ఏకోనాశీతితమ స్సర్గః.

అథ అశీతితమ స్సర్గః

మకరాక్షం హతం శ్రుత్వా రావణ స్సమితింజయః,
క్రోధేన మహతాఽఽవిష్టో దంతాన్ కటకటాపయన్. ౧

కుపిత శ్చ తదా తత్ర కిం కార్య మితి చింతయన్,
ఆదిదేశాథ సంక్రుద్ధో రణా యేంద్రజితం సుతమ్. ౨

జహి వీర మహావీర్యౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ,
అదృశ్యో దృశ్యమానో వా సర్వథా త్వం బలాధికః. ౩

త్వ మప్రతిమకర్మాణ మింద్రం జయసి సంయుగే,
కిం పున ర్మానుషౌ దృష్ట్వా న వధిష్యసి సంయుగే. ౪

(దశరథేతి.) గిరి మివ వజ్రహతం య థేతి ద్వే అప్యవ్యయపదే సంభూయైకార్థ మేవాచక్షాతే. పక్షద్వయేఽపి మకరాక్షవధేన దశమ మహ స్సమాప్తమ్. ౪౦

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, ఏకోనాశీతితమ స్సర్గః.

అథ అశీతితమ స్సర్గః.

అథేంద్రజిన్నిర్గమోఽశీతితమే. (మకరాక్ష మిత్యాది.) ఆవిష్టః, అభూదితిశేషః. ౧—౩

(త్వ మితి.) జయసి అజైషీః. పునశ్శబ్ద స్త్వర్థే. మానుషౌ పునః మానుషౌ తు, సంయుగే దృష్ట్వాఽపి న వధిష్యసి, కిం దర్శనమాత్రేణ వధిష్య స్యేవేత్యర్థః. ౪

(ఇంద్రజితా హుతభుజిహవనపూర్వకం సాయుధరథారోహణేన యుద్ధాయాభిగమనమ్)

తథోక్తో రాక్షసేంద్రేణ ప్రతిగృహ్య పితు ర్వచః,
యజ్ఞభూమౌ స విధివ త్పావకం జుహ వేంద్రజిత్. ౫

జుహ్వత శ్చాపి త త్రాగ్నిం రక్తోష్ణీషధరా స్త్రియః,
ఆజగ్ము స్తత్ర సంభ్రాంతాః రాక్షస్యో యత్ర రావణిః. ౬

శస్త్రాణి శరపత్రాణి సమిధోఽథ విభీతకాః,
లోహితాని చ వాసాంసి స్రువం కార్ష్ణాయసం తథా. ౭

సర్వతోఽగ్నిం సమాస్తీర్య శరపత్రై స్సతోమరైః,
ఛాగస్య కృష్ణవర్ణస్య గళం జగ్రాహ జీవతః. ౮

సకృదేవ సమిద్ధస్య విధూమస్య మహార్చిషః,
బభూవు స్తాని లింగాని విజయం దర్శయంతి చ. ౯

ప్రదక్షిణావర్తశిఖ స్తప్తహాటకసన్నిభః.
హవి స్తత్ప్రతిజగ్రాహ పావక స్స్వయ ముత్థితః. ౧౦

(తథోక్త ఇతి.) జుహవ జుహావ. వృద్ధ్యభావ ఆర్షః. ౫

(జుహ్వత ఇతి.) భావలక్షణే షష్ఠీ. రక్తోష్ణీషధరాః, ఋత్విగ్ధారణార్థం రక్తోష్ణీషాణ్యానయంత్య ఇత్యర్థః. 'లోహితోష్ణీషా ఋత్విజః ప్రచరంతీ'తి శ్రుతేః. సంభ్రాంతాః త్వరావత్యః, సమయాతిక్రమో మాభూదితి త్వరయా ఉష్ణీషాణ్యానిన్యురిత్యర్థః. ౬

(శస్త్రాణీతి.) శస్త్రాణి అభవ న్నితి శేషః. శరపత్రాణి గుంద్రపత్రాణి. గుంద్రశ్చ కాశజాతీయః 'గుంద్ర స్తు జనక శ్శర' ఇత్యమరః. శస్త్రాణి తోమరాణి. సతోమరై రిత్యనువాదాత్. శస్త్రాణి శరపత్రాణి చ పరిస్తరణా న్యభవన్. విభీతకాః, సమిధః ఇధ్మాని. అభవన్. వాసాంసి ఋత్విగుష్ణీషవాసాంసి. లోహితా న్యభవన్. కార్ష్ణాయసం స్రువ మాసీత్. ౭-౮

(సకృదేవేతి.) విజయం దర్శయంతి విజయసూచకాని. ౯-౧౦

(ఇంద్రజితా రామలక్ష్మణోపరి శరవిమోచనమ్)

అద్య హత్వా రణే యౌ తౌ మిథ్యాప్రవ్రాజితౌ వనే,
జయం పిత్రే ప్రదాస్యామి రావణాయ రణార్జితమ్. ౧౭

అద్య నిర్వానరా ముర్వీం హత్వా రామం సలక్ష్మణమ్,
కరిష్యే పరమప్రీతి మిత్యుక్త్వాఽన్తరధీయత. ౧౮

ఆపపా తాథ సంక్రుద్ధో దశగ్రీవేణ చోదితః,
తీక్ష్ణకార్ముకనారాచై స్తీక్ష్ణ స్త్వింద్రరిపూ రణే. ౧౯

స దదర్శ మహావీర్యా నాగౌ త్రిశిరసా వివ,
సృజంతా విషుజాలాని వీరౌ వానరమధ్యగౌ. ౨౦

ఇమౌ తా వితి సంచింత్య సజ్యం కృత్వా చ కార్ముకమ్,
సంతతా నేషుధారాభిః పర్జన్య ఇవ వృష్టిమాన్. ౨౧

స తు వైహాయసం ప్రాప్య సరథో రామలక్ష్మణౌ,
అచక్షు ర్విషయే తిష్ఠన్ వివ్యాధ నిశితై శ్శరైః. ౨౨

తౌ తస్య శరవేగేన పరీతౌ రామలక్ష్మణౌ,
ధనుషీ సశరే కృత్వా దివ్య మస్త్రం ప్రచక్రతుః. ౨౩

(అద్య హత్వేత్యాది.) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అద్య నిర్వానరా మితి పితు రిత్యధ్యాహారః. పితుః పరమప్రీతిం ప్రతి పిత్రుః ప్రీతిముద్ది శ్యేత్యర్థః. అద్య సలక్ష్మణం రామం హత్వా ఉర్వీం నిర్వానరాం కరిష్య ఇతి సంబంధః. ౧౭—౧౯

(స దదర్శేతి.) 'నాగౌ త్రిశిరసా వివే'తి దృష్టాంతేన రామలక్ష్మణయో ర్మహాపురుషలక్షణ పృథులోన్నతభుజశిరస్కత్వం ద్యోత్యతే. సృజంతౌ ప్రక్షిపంతౌ, సకలరాక్షసక్షయకారిణా విత్యర్థః. ౨౦

(ఇమౌ తా వితి.) సంతతాన వవర్ష. ౨౧

(వైహాయసం.) విహాయసా గమనమ్. ౨౨

ప్రచ్ఛాదయంతౌ గగనం శరజాలై ర్మహాబలౌ,
త మస్త్రై స్సూర్యసంకాశై ర్నైవ పస్పృశతు శ్శరైః. ౨౪

స హి ధూమాంధకారం చ చక్రే ప్రచ్ఛాదయ న్నభః,
దిశ శ్చాంతర్దధే శ్రీమా న్నీహారతమసావృతాః. ౨౫

నైవ జ్యాతలనిర్ఘోషో న చ నేమిఖురస్వనః,
శుశ్రువే చరత స్తస్య న చ రూపం ప్రకాశతే. ౨౬

* ఘనాంధకారే తిమిరే శరవర్ష మి వాద్భుతమ్,
స వవర్ష మహాబాహు ర్నారాచశరవృష్టిభిః. ౨౭

స రామం సూర్యసంకాశై శ్శరై ర్దత్తవరో భృశమ్,
వివ్యాధ సమరే క్రుద్ధ స్సర్వగాత్రేషు రావణిః. ౨౮

తౌ హన్యమానౌ నారాచై ర్ధారాభి రివ పర్వతౌ,
హేమపుంఖా న్నరవ్యాఘ్రౌ తిగ్మాన్ ముముచతు శ్శరాన్. ౨౯

అంతరిక్షే సమాసాద్య రావణిం కంకపత్రిణః,
నికృత్య పతగా భూమౌ పేతు స్తే శోణితోక్షితాః. ౩౦

(స హీతి.) నభః ప్రచ్ఛాదయన్. హేతౌ శతృప్రత్యయః. అంతర్ధాపయామాసే త్యర్థః. (ధూమాంధకార మితి) నీహారతమసా వృతా ఇతి చ పూర్వ మే వోత్పాతకలుషత్వ ముచ్యతే. ౨౪-౨౬

(ఘనాంధకార ఇతి.) ఘనాంధకారే ఘనకాళిమవతి. ౨౭-౨౯

(అంతరిక్ష ఇతి.) పతగాః పక్షిణో భూత్వా తథా వేగవంత ఇత్యర్థః. ౩౦

---

* రామానుజీయం. ఘనాంధకారే ఘనయుక్తాంధకారవ న్నిబిడే.

(రామలక్ష్మణ యుద్ధప్రకారః)

అతిమాత్రం శరౌఘేణ పీడ్యమానౌ నరోత్తమౌ,
తౌ నిఘ్నన్తౌ పతతో భల్లై రనేకై ర్నిచకృంతతుః. ౩౧

యతో హి దదృశాతే తౌ శరా న్నిపతత శ్శితాన్,
తత స్తు తౌ దాశరథీ ససృజాతేఽస్త్ర ముత్తమమ్. ౩౨

రావణి స్తు దిశ స్సర్వా రథే నాతిరథః పతన్,
వివ్యాధ తౌ దాశరథీ లఘ్వస్త్రో నిశితై శ్శరైః. ౩౩

తే నాతివిద్ధౌ తౌ వీరౌ రుక్మపుంఖై స్సుసంహితైః,
బభూవతు ర్దాశరథీ పుష్పితా వివ కింశుకౌ. ౩౪

నాస్య వేద గతిం కశ్చి న్న చ రూపం ధను శ్శరాన్,
న చాన్య ద్విదితం కించి త్సూర్యస్యే వాభ్రసంప్లవే. ౩౫

తేన విద్ధా శ్చ హరయో నిహతా శ్చ గతాసవః,
బభూవు శ్శతశ స్తత్ర పతితా ధరణీతలే. ౩౬

లక్ష్మణ స్తు సుసంక్రుద్ధో భ్రాతరం వాక్య మబ్రవీత్,
బ్రాహ్మ మస్త్రం ప్రయోక్ష్యామి వధార్థం సర్వరక్షసామ్. ౩౭

త మువాచ తతో రామో లక్ష్మణం శుభలక్షణమ్, ౩౭½

నైకస్య హేతో రక్షాంసి పృథివ్యాం హంతు మర్హసి,
అయుధ్యమానం ప్రచ్ఛన్నం ప్రాంజలిం శరణాగతమ్,
పలాయంతం ప్రమత్తం వా న త్వం హంతు మిహార్హసి. ౩౮

(తే నేతి.) సుసంహితైః సుష్ఠు నిర్మితైః. ౩౧—౩౪

(నాస్యేతి.) అభ్రసంప్లవే మేఘావరణే. ౩౫—౩౭½

(నైకస్యేత్యాది.) ప్రచ్ఛన్నం యుద్ధభీత్యా ప్రచ్ఛన్నం, పలాయంతం పలాయమానమ్. ౩౮

అస్యైవ తు వధే యత్నం కరిష్యావో మహాబల,
ఆదేక్ష్యావో మహావేగా నస్త్రా నాశీవిషోపమాన్. ౪౦

త మేనం మాయినం క్షుద్ర మంతర్హితరథం బలాత్,
రాక్షసం నిహనిష్యంతి దృష్ట్వా వానరయూథపాః. ౪౧

* య ద్యేష భూమిం విశతే దివం వా రసాతలం వాఽపి నభస్థ్సలం వా,
ఏవం నిగూఢోఽపి మమాస్త్రదగ్ధః పతిష్యతే భూమితలే గతాసుః. ౪౨

ఇత్యేవ ముక్త్వా వచనం మహాత్మా రఘుప్రవీరః ప్లవగర్షభైర్వృతః,
వధాయ రౌద్రస్య నృశంసకర్మణ స్తదా మహాత్మా త్వరితం నిరీక్షతే. ౪౩

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, అశీతితమ స్సర్గః.

(అస్యైవ త్వితి.) ఆదేక్ష్యావః ప్రయోక్ష్యావః. అస్త్రాన్ అస్త్రాణి. లింగవ్యత్యయ ఆర్షః. ౪౧

(యద్యేష ఇతి.) భూమిం భూవివరం. విశతే, ఆత్మనేపద మార్షం. దివం స్వర్గం. ౪౨

(ఇత్యేవ మితి.) ప్లవగర్షభైః వృతః నిరీక్షతే. ఉపాయం చింతయతి స్మేత్యర్థః. ౪౩

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే. శ్రీరామాయణభూషణే. రత్నకిరీటాఖ్యానే. యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, అశీతితమ స్సర్గః.

---

* రామానుజీయం. (య దితి) భూమిం భూవివరం విశతే. ఆత్మనేపద మార్షం. దివం స్వర్గం. ఏత ముపరితనలోకానా ముపలక్షణం. రసాతలం. ఏత దధ స్తనలోకానా ముపలక్షణమ్.

అథ ఏకాశీతితమస్సర్గః

విజ్ఞాయ తు మన స్తస్య రాఘవస్య మహాత్మనః.
సన్నివృత్త్యాహవా త్తస్మా త్సంవివేశ పురం తతః. ౧

సోఽనుస్మృత్య వధం తేషాం రాక్షసానాం తరస్వినామ్,
క్రోధతామ్రేక్షణ శ్శూరో నిర్జగామ మహాద్యుతిః. ౨

స పశ్చిమేన ద్వారేణ నిర్యయౌ రాక్షసై ర్వృతః,
ఇంద్రజిత్తు మహావీర్యః పౌలస్త్యో దేవకంటకః. ౩

ఇంద్రజిత్తు తతో దృష్ట్వా భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ,
రణా యాభ్యుద్యతౌ వీరౌ మాయాం ప్రాదుష్కరో త్తదా. ౪

అథ ఏకాశీతితమ స్సర్గః

అథ మాయాసీతావధ ఏకాశీతితమే. (విజ్ఞాయ త్విత్యాది.) అత్ర తృతీయాక్షరభూతో యకారో గాయత్ర్యా ఏకోనవింశతితమాక్షరం. అష్టాదశసహస్రశ్లోకా గతాః. ౧

(సోఽనుస్మృత్యేతి.) తేషాం కుంభకర్ణాదీనామ్. ౨

నికుంభిలాయాం దుర్జయాస్త్రబలలాభాయ హోతుకామ స్తావత్పర్యంతం రామలక్ష్మణయో ర్యుద్ధోద్యోగం మందీకర్తుం మాయామారిప్సమాణో రామలక్ష్మణయోః కుపితత్వేన దురాసదత్వాత్ సీతాస్వరూపాభిజ్ఞ స్యాన్య స్యాభావా ద్ధనుమతే మాయాం దర్శయితుం పశ్చిమద్వారేణ నిర్గత ఇత్యాహ (స పశ్చిమే నేత్యాదినా.) ౩

(ఇంద్రజిత్త్వితి.) దృష్ట్వా విచింత్య, పశ్చిమద్వారవిష్కంభితస్య రామలక్ష్మణదర్శనాసంభవాత్, మాయాం పరవ్యామోహకరీం శక్తిం, ప్రాదుష్కరోత్ ప్రాదుర్భావయామాస. ౪

ఇంద్రజిత్తు రథే స్థాప్య సీతాం మాయామయీం తతః,
బలేన మహతాఽఽవృత్య తస్యా వధ మరోచయత్. ౫

మోహనార్థం తు సర్వేషాం బుద్ధిం కృత్వా సుదుర్మతిః,
హంతుం సీతాం వ్యవసితో వానరాభిముఖో యయౌ. ౬

తం దృష్ట్వా త్వభినిర్యాంతం నగర్యాః కాననౌకసః,
ఉత్పేతు రభిసంక్రుద్ధా శ్శిలాహస్తా యుయుత్సవః. ౭

హనుమాన్ పురత స్తేషాం జగామ కపికుంజరః,
ప్రగృహ్య సుమహ చ్ఛృంగం పర్వతస్య దురాసదమ్. ౮

స దదర్శ హతానందాం సీతా మింద్రజితో రథే,
ఏకవేణీధరాం దీనా ముపవాసకృశాననామ్. ౯

పరిక్లిష్టైకవసనా మమృజాం రాఘవప్రియామ్,
రజోమలాభ్యా మాలిప్తై స్సర్వగాత్రై ర్వరస్త్రియమ్. ౧౦

తాం నిరీక్ష్య ముహూర్తం తు మైథిలీ త్యధ్యవస్య తు,
బభూవాచిరదృష్టా హి తేన సా జనకాత్మజా. ౧౧

(ఇంద్రజి త్త్వితి.) ఆవృత్య స్థితేన బలేన, యుక్త ఇతి శేషః. యుక్తే రథే సీతాం స్థాప్య తత స్తస్యా వధ మరోచయ దితి సంబంధః. ౫-౮

(స దద ర్శేత్యాది.) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అమృజాం అనుద్వర్తనాం. అనలంకారా మితి వా 'మృజూ శౌచాలంకారయో' రితి ధాతో ర్భిదాదిత్వా దఙ్. సర్వగాత్రైః, ఉపలక్షితామ్. ౯-౧౦

(తా మితి.) అధ్యవస్య నిశ్చిత్య. విషణ్ణ ఇతి శేషః. నిశ్చయే హేతు మాహ- (బభూ వేతి.) ౧౧

(ఇంద్రజితా బాధితాం సీతాం దృష్ట్వా హనుమతోక్తప్రకారః)

తాం దీనాం మలదిగ్ధాంగీం రథస్థాం దృశ్య మైథిలీమ్,
బాష్పపర్యాకులముఖో హనుమాన్ వ్యథితోఽభవత్. ౧౨

అబ్రవీ త్తాం తు శోకార్తాం నిరానందాం తపస్వినీమ్,
సీతాం రథస్థితాం దృష్ట్వా రాక్షసేంద్రసుతాశ్రితామ్.
కిం సమర్థిత మస్యేతి చింతయన్ స మహాకపిః, ౧౩½

సహ తై ర్వానరశ్రేష్ఠై రభ్యధావత రావణిమ్. ౧౪

త ద్వానరబలం దృష్ట్వా రావణిః క్రోధమూర్ఛితః,
కృత్వా వికోశం నిస్త్రింశం మూర్ధ్ని సీతాం పరామృశత్. ౧౫

తాం స్త్రియం పశ్యతాం తేషాం తాడయామాస రావణిః,
క్రోశంతీం రామ రామేతి మాయయా యోజితాం రథే. ౧౬

గృహీతమూర్ధజాం దృష్ట్వా హనుమాన్ దైన్య మాగతః,
శోకజం వారి నేత్రాభ్యా మసృజ న్మారుతాత్మజః. ౧౭

తాం దృష్ట్వా చారుసర్వాంగీం రామస్య మహిషీం ప్రియామ్,
అబ్రవీ త్పరుషం వాక్యం క్రోధా ద్రక్షోధిపాత్మజమ్. ౧౮

(తా మితి.) దృశ్య దృష్ట్వా. ౧౨

(అబ్రవీ) దిత్యాద్యర్ధత్రయ మేకాన్వయం. సీతాం రథే స్థాపితవతోఽస్య కిం సమర్థితం కో వాఽభిప్రాయ ఇతి చింతయ న్నబ్రవీత్. ఇతి ర్వచనచింతయో స్సాధారణః. ౧౩½

(సహ తై రిత్యర్ధం.) హనుమా నితి శేషః. ౧౪

(త దితి.) మూర్ఛితః వ్యాప్తః. ౧౫

(తా మితి.) పశ్యతాం తేషాం, అనాదరే షష్ఠీ-మాయయా పరమోహనశక్త్యా. ౧౬-౧౮

దురాత్మ న్నాత్మనాశాయ కేశపక్షే పరామృశః,
బ్రహ్మర్షీణాం కులే జాతో రాక్షసీం యోని మాశ్రితః. ౧౯

ధి క్త్వాం పాపసమాచారం యస్య తే మతి రీదృశీ, ౧౯½

నృశంస స్యానార్య దుర్వృత్త క్షుద్ర పాపపరాక్రమ.
అనార్య స్యేదృశం కర్మ ఘృణా తే నా స్తి నిర్ఘృణ, ౨౦½

చ్యుతా గృహాచ్చ రాజ్యా చ్చ రామహస్తా చ్చ మైథిలీ.
కిం తవై షాఽపరాద్ధా హి యదేనాం హంతు మిచ్ఛసి, ౨౧½

సీతాం చ హత్వా న చిరం జీవిష్యసి కథంచన.
* వధార్హ కర్మణాఽనేన మమ హ స్తగతో హ్యసి, ౨౨½

(దురాత్మ న్నితి.) కేశపక్షే కేశసమూహే. 'పాశః పక్షశ్చ కలాపార్థాః కచాత్పర' ఇత్యమరః. పరామృశః అస్పృశః. ౧౯

(ధిగి త్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. ఈదృశీ, జుగుప్సితేత్యర్థః. నృశంస నిర్దయ, అనార్య అసజ్జన, దుర్వృత్త దురాచార. క్షుద్ర అల్పబుద్ధే, పాపః అధర్మ్యః పరాక్రమో యస్య స పాపపరాక్రమః ఉక్త మనార్యత్వం కార్యతో దర్శయతి (అనార్యస్యేతి.) ఈదృశం జుగుప్సితం కర్మ అనార్య స్యైవ భవతి. హే నిర్ఘృణ నిర్దయ. తే ఘృణా జుగుప్సా, నా స్తి. 'జుగుప్సాకరుణే ఘృణే' ఇత్యమరః. ౨౦½

అపరాధిషు ఘృణా న కర్తవ్యా. అత ఏవ ఏనాం హన్మీత్యాశంక్యాపరాధలేశోఽప్యస్యాం నా స్తీత్యాహ (చ్యుతేతి.) గృహాత్, చకారాత్ పరిచారకేభ్య శ్చ, అనేన బంధుముఖా దపరాధకరణం నా స్తీత్యుక్తం. రాజ్యాత్ రాజ్యోపకరణా చ్చ, అనేన సేనాముఖేన నాపరాధ ఇత్యుక్తం. రామహస్తాత్ రక్షకహస్తా చ్చ, తన్ముఖాద ప్యపరాధప్రసక్తి ర్నా స్తీత్యుక్తం. మైథిలీ ఆచార ప్రధానకులే జాతా, అనే నాపరాధస్వరూప మేవ స జానాతీత్యుక్తం. యత్ యేన పరాత్రకార్యేణ, ఏనాం హంతు మిచ్ఛసి తాదృశం కిం ప్రయోజన ముద్దిశ్య. అపరాద్ధా అపరాధం కృతవతీ, కర్తరి క్తః. ౨౧½—౨౨½

---

* హే వధార్హ అనేన కర్మణా న చిరం జీవిష్యసి, హి యతో మమ హస్తగతోఽసి. తిలకమ్.

(ఇంద్రజితా సీతాయాః వధః)

★ యే చ స్త్రీఘాతినాం లోకా లోకవధ్యైషు కుత్సితాః.
ఇహ జీవిత ముత్సృజ్య ప్రేత్య తాన్ ప్రతిపత్స్యసే. ౨౩॥

ఇతి బ్రువాణో హనుమాన్ సాయుధై ర్హరిభి ర్వృతః.
అభ్యధావత సంక్రుద్ధో రాక్షసేంద్రసుతం ప్రతి. ౨౪॥

ఆపతంతం మహావీర్యం త దనీకం వనౌకసామ్
రక్షసాం భీమవేగానా మనీకం తు న్యవారయత్. ౨౫॥

స తాం బాణసహస్రేణ విక్షోభ్య హరివాహినీమ్.
హరిశ్రేష్ఠం హనూమంత మింద్రజి త్ప్రత్యువాచ హ. ౨౬॥

సుగ్రీవ స్త్వం చ రామశ్చ యన్నిమిత్త మిహాగతాః.
తాం హనిష్యామి వైదేహీ మద్యైవ తవ పశ్యతః. ౨౭॥

ఇమాం హత్వా తతో రామం లక్ష్మణం త్వాం చ వానర.
సుగ్రీవం చ వధిష్యామి తం చానార్యం విభీషణమ్. ౨౮॥

న హంతవ్యాః స్త్రియ శ్చేతి యద్బ్రవీషి ప్లవంగమ.
పీడాకర * మమిత్రాణాం య త్స్యా త్కర్తవ్య మేవ తత్. ౨౯॥

(యే చేతి.) హే లోకవధ్య, ఏషు చతుర్దశ లోకేషు, స్త్రీఘాతినాం యే కుత్సితాః లోకాః తాన్ ఇహ జీవిత ముత్సృజ్య ప్రేత్య యాతనాశరీరం ప్రాప్య. ప్రతిపత్స్యసే. ప్రాప్స్యసీ త్యర్థః. (ఇతీతి.) సాయుధైః సహననసాధనైః. ౨౩॥—౨౪॥

(ఆపతంత మితి.) అనీకం అనీకం చ. ౨౫॥—౨౮॥

(న హంతవ్యా ఇతి.) యత్ బ్రవీషి తత్రోత్తరం శృణ్వితి వాక్యశేషః. ౨౯॥-౩౦॥

★ తిలకమ్. యే లోకవధ్యైః శ్చోరాదిభి రపి కుత్సితా అతిదుఃఖతయా పరిహృతాః స్త్రీఘాతినాం యే లోకా స్తాని హేదానీం జీవిత ముత్సృజ్య ప్రేత్య ప్రతిలప్స్యసే.

* తిలకమ్. అమిత్రాణాం శత్రూణాం యత్పీడాకరం తత్పాప మపి కర్తవ్య మేవ.

త మేవ ముక్త్వా రుదతీం సీతాం మాయామయీం తదా.
శితధారేణ ఖడ్గేన నిజఘానేంద్రజి త్స్వయమ్, ౩౦

* యజ్ఞోపవీతమార్గేణ భిన్నా తేన తపస్వినీ.
సా పృథివ్యాం పృథుశ్రోణీ పపాత ప్రియదర్శనా, ౩౧

తా మింద్రజిత్స్వయం హత్వా హనుమంత మువాచ హ. ౩౨

మయా రామస్య పశ్యేమాం కోపేన చ నిషూదితామ్,
† ఏషా విశస్తా వైదేహీ విఫలో వః పరిశ్రమః. ౩౩

తతః ఖడ్గేన మహతా హత్వా తా మింద్రజి త్స్వయమ్,
హృష్ట స్స రథ మాస్థాయ వినవాద మహాస్వనమ్. ౩౪

వానరా శ్శుశ్రువు శ్శబ్ద మదూరే ప్రత్యవస్థితాః,
వ్యాదితాస్యస్య నదత ‡ స్తద్దుర్గం సంశ్రితస్య చ. ౩౫

(యజ్ఞోపవీతేతి.) యజ్ఞోపవీతమార్గేణ భిన్నా. మార్గశబ్దః ప్రకారవచనః. యజ్ఞోపవీతధారణప్రకారేణ భిన్నే త్యర్థః. 'యజ్ఞోపవీత మాదాయ భిన్నేతి' పాఠాంతరం. పూర్వం మూర్ధజేషు గృహీతా మాదాయ యజ్ఞోపవీతభిన్నా. యజ్ఞోపవీతం యథా భవతి తథా భిన్నా. యజ్ఞోపవీతప్రకారేణ భిన్నే త్యర్థః. ౩౦—౩౨

(మ యేతి.) రామ స్యేమాం రామసంబంధినీం. రామమహిషీ మితి యావత్. ౩౩—౩౪

(వానరా ఇతి.) వ్యాదితాస్యస్య వ్యాత్తాస్యస్య. తద్దుర్గం వ్యూహీకృతరాక్షసపరివేష్టనరూపమ్. ౩౫

---

* రామానుజీయం. (యజ్ఞోపవీత మితి.) తేన ఇంద్రజితా ఆధూయ మూర్ధజేషు గృహీత్వా ఆధూయ, యజ్ఞోపవీతం యథా భవతి తథా భిన్నా. యజ్ఞోపవీతమార్గేణ భిన్నే త్యర్థః.

† తిలకమ్. ఏషా వైదేహీ విశస్తా అతో వః పరిశ్రమో నిష్ఫలః.

‡ తిలకమ్. - తద్దుర్గం ఖేచరరథరూపం దుర్గమ్.

(సీతామరణేన వానరాణాం నిరుత్సాహః)

తథా తు సీతాం వినిహత్య దుర్మతిః ప్రహృష్టచేతా స్స బభూవ రావణిః,
* తం హృష్టరూపం సముదీక్ష్య వానరా విషణ్ణరూపా స్సహసా ప్రదుద్రువుః. ౩౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, ఏకాశీతితమ స్సర్గః.

అథ ద్వ్యశీతితమ స్సర్గః,

★ శ్రుత్వా తు భీమనిర్హ్రాదం శక్రాశనిసమస్వనమ్,
వీక్షమాణా దిశ స్సర్వా దుద్రువు ర్వానరర్షభాః. ౧

తా నువాచ తత స్సర్వా న్హనుమా న్మారుతాత్మజః,
విషణ్ణవదనా న్దీనాం స్త్రస్తా న్విద్రవతః పృథక్. ౨

(తథా త్వితి.) హృష్టరూపం అత్యంతహృష్టం. విషణ్ణరూపాః అత్యంతం విషణ్ణాః. ౩౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే. ఏకాశీతితమ స్సర్గః.

అథ ద్వ్యశీతితమ స్సర్గః

అథేంద్రజితో నికుంభిలాయాం హోమారంభః. (శ్రుత్వేత్యాది.) శక్రాశనిసమస్వనం, శక్రాశనిస్వనసమ మిత్యర్థః. ౧—౨

---

* తిలకమ్. హృష్టరూపం అతిశయేన హృష్టం, ప్రశంసాయాం రూపప్.

★ తిలకమ్. (శ్రుత్వేతి.) భీమో యో నిర్హ్రాద శ్శబ్దః తం శ్రుత్వా. ఇంద్రజిత ఇతి శేషః. శక్రాశనిసమస్వనం త మింద్రజితం వీక్షమాణా దిశో ద్రుద్రువుః.

కస్మా ద్విషణ్ణవదనా విద్రవధ్వే ప్లవంగమాః,
త్యక్తయుద్ధసముత్సాహా శ్శూరత్వం క్వ ను వో గతమ్. ౩

పృష్ఠతోఽనువ్రజధ్వం మా మగ్రతో యాంత మాహవే,
శూరై రభిజనోపేతై రయుక్తం హి వివర్తితుమ్. ౪

ఏవ ముక్తా స్సుసంహృష్టా వాయుపుత్రేణ వానరాః,
శైలశృంగా ణ్యగాం శ్చైవ జగృహు ర్హృష్టమానసాః. ౫

అభిపేతు శ్చ గర్జంతో రాక్షసాన్ వానరర్షభాః,
పరివార్య హనూమంత మన్వయు శ్చ మహాహవే. ౬

స తై ర్వానరముఖ్యై శ్చ హనుమాన్ సర్వతో వృతః,
హుతాశన ఇవార్చిష్మా నదహ చ్ఛత్రువాహినీమ్. ౭

స రాక్షసానాం కదనం చకార సుమహాకపిః,
వృతో వానరసైన్యేన కాలాంతకయమోపమః. ౮

స తు కోపేన చావిష్టః శోకేన చ మహాకపిః,
హనుమాన్ రావణిరథేఽపాతయ న్మహతీం శిలామ్. ౯

తా మాపతంతీం దృష్ట్వైవ రథ స్సారథినా తదా,
* విధేయాశ్వసమాయుక్త స్సుదూర మపవాహితః. ౧౦

(కస్మా దితి.) విద్రవధ్వే విద్రవథ. ఆత్మనేపద మార్షమ్. ౩

(పృష్ఠత ఇతి.) అనువ్రజధ్వం అనువ్రజత. పదవ్యత్యయ ఆర్షః. ౪—౧౦

---

* తిలకమ్. విధేయాశ్వైః సారథ్యధీనాశ్వైః సమాయుక్తః.

(ఇంద్రజితా వానరాణాం యుద్ధప్రకారః)

త మింద్రజిత మప్రాప్య రథస్థం సహసారథిమ్,
వివేశ ధరణీం భిత్త్వా సా శిలా వ్యర్థ ముద్యతా. ౧౧

పాతితాయాం శిలాయాం తు రక్షసాం వ్యథితా చమూః,
నిపతంత్యా చ శిలయా రాక్షసా మథితా భృశమ్. ౧౨

త మభ్యధావం చ్ఛతశో నదంతః కాననౌకసః, ౧౨½

తే ద్రుమాం శ్చ మహావీర్యా * గిరిశృంగాణి చోద్యతాః.
క్షిప్రం తీంద్రజిత స్సంఖ్యే వానరా భీమవిక్రమాః, ౧౩½

వృక్షశైలమహావర్షం విసృజంతః ప్లవంగమాః.
శత్రూణాం కదనం చక్రు ర్నేదు శ్చ వివిధై స్స్వరైః, ౧౪½

వానరై స్తై ర్మహావీర్యై ర్ఘోరరూపా నిశాచరాః.
వీర్యా దభిహతా వృక్షై ర్వ్యవేష్టంత రణాజిరే, ౧౫½

స్వసైన్య మభివీక్ష్యాథ వానరార్దిత మింద్రజిత్.
ప్రగృహీతాయుధః క్రుద్ధః పరా నభిముఖో యయౌ, ౧౬½

స శరౌఘా నవసృజ న్స్వసైన్యే నాభిసంవృతః. ౧౭

జఘాన కపిశార్దూలా న్స బహూ న్దృష్టవిక్రమః, ౧౭½

(త మితి.) వ్యర్థ ముద్యతా వ్యర్థం ప్రయుక్తా. ౧౧—౧౨½

(తే ద్రుమా నితి.) ఇంద్రజితః ఇంద్రజితం ప్రతి. ౧౩½—౧౭½

---

* తిలకమ్. గిరిశృంగాణి చోద్యతాః, గృహీ త్వేతి శేషః. గృహీత్వా యుద్ధాయ ముద్యతా బభూవు రిత్యర్థః.

శూలై రశనిభిః ఖడ్గైః పట్టసైః కూటముద్గరైః.
తే చాప్యనుచరా స్తస్య వానరాన్ జఘ్ను రోజసా, ౧౮॥

సస్కంధవిటపై స్సాలై శ్శిలాభి శ్చ మహాబలః.
హనుమాన్ కదనం చక్రే రక్షసాం భీమకర్మణామ్, ౧౯॥

స నివార్య * పరానీక మబ్రవీ త్తా న్వనౌకసః.
హనుమాన్ సన్నివర్తధ్వం న న స్సాధ్య మిదం బలమ్, ౨౦॥

త్యక్త్వా ప్రాణాన్ విచేష్టంతో రామప్రియచికీర్షవః.
య న్నిమిత్తం హి యుధ్యామో హతా సా జనకాత్మజా, ౨౧॥

ఇమ మర్థం హి విజ్ఞాప్య రామం సుగ్రీవ మేవ చ.
తౌ య త్ప్రతివిధాస్యేతే త త్కరిష్యామహే వయమ్, ౨౨॥

ఇత్యుక్త్వా వానరశ్రేష్ఠో వారయన్ సర్వవానరాన్.
శనై శ్శనై రసంత్రస్త స్సబల స్సన్న్యవర్తత, ౨౩॥

తతః ప్రేక్ష్య హనూమంతం వ్రజంతం యత్ర రాఘవః.
• స హోతుకామో దుష్టాత్మా గత శ్చైత్యనికుంభిలామ్, ౨౪॥

(శూలై రశనిభి రితి.) అశనే రాయుధత్వం శక్తివిశేషాత్ ౧౮॥—౧౯॥

(స నివార్యేత్యాది.) న సాధ్యం సాధయితు మయోగ్యం. ప్రయోజనాభావా దితి భావః. తదేవాహ (త్యక్త్వేతి.) ౨౦॥ — ౨౩॥

(తత ఇతి.) చైత్యనికుంభిలాం, చైత్యే విద్యమానం నికుంభిలాఖ్యదేవతాయతన మిత్యర్థః. ౨౪॥

---

* తిలకమ్. పరానీకం రాక్షససేనాం. ప్రాణాం స్త్యక్త్వా ప్రాణస్నేహ మపి త్యక్త్వా విచేష్టంత స్సంతో యన్నిమిత్తం యుధ్యామః సా హతేతి వ్యర్థోఽయం శ్రమ ఇతి భావః.

• తిలకమ్. దశమ్యాం పూర్వాహ్ణే నికుంభిలాగమనమ్.

(ఇంద్రజితా హుతభుజః హవనమ్)

నికుంభిలా మధిష్ఠాయ పావకం జుహ వేంద్రజిత్. ౨౫

యజ్ఞభూమ్యాం తు విధివ త్పావక స్తేన రక్షసా,
హూయమానః ప్రజజ్వాల ◈ మాంసశోణితభు క్తదా. ౨౬

సోఽర్చిః * పినద్ధో దదృశే ※ హోమశోణితతర్పితః,
సంధ్యాగత ఇవాదిత్య స్సుతీవ్రోఽగ్ని స్సముత్థితః. ౨౭

అథేంద్రజి ద్రాక్షసభూతయే తు జుహావ హవ్యం విధినా విధానవత్,
దృష్ట్వా వ్యతిష్ఠంత చ రాక్షసా స్తే మహాసమూహేషు నయానయజ్ఞాః. ౨౮

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, ద్వ్యశీతితమ స్సర్గః.

(నికుంభిలా మిత్యర్ధం.) జుహవ జుహావ. ౨౫—౨౬

(స ఇతి.) హోమశోణితం శోణితహోమః. ౨౭

(అథేతి.) నయానయజ్ఞాః శాస్త్రీయాశాస్త్రీయవిదః. ౨౮

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, ద్వ్యశీతితమ స్సర్గః.

◈ తిలకమ్. హోమశోణితభుక్ హోమార్థ మాహుతిత్వేనప్రక్షి ప్తశోణితభుక్.

※ తిలకమ్. అర్చిర్భిః పినద్ధః సమృద్ధః సుతీవ్రోఽగ్నిః రక్షోవిపత్సూచకః.

* తిలకమ్. మహాసమూహేషు యుద్ధేషు నయానయజ్ఞాః, కృత్యాకృత్యత త్త్వజ్ఞాః.

అథ త్ర్యశీతితమ స్సర్గః

రాఘవ శ్చాపి విపులం తం రాక్షసవనౌకసామ్,
శ్రుత్వా సంగ్రామనిర్ఘోషం జాంబవంత మువాచ హ. ౧

సౌమ్య నూనం హనుమతా క్రియతే కర్మ దుష్కరమ్,
శ్రూయతే హి యథా భీమ స్సుమహా నాయుధస్వనః. ౨

త ద్గచ్ఛ కురు సాహాయ్యం స్వబలే నాభిసంవృతః,
క్షిప్ర మృక్షపతే తస్య కపిశ్రేష్ఠస్య యుధ్యతః. ౩

ఋక్షరాజ స్తథో క్త స్తు స్వే నానీకేన సంవృతః,
ఆగచ్ఛ త్పశ్చిమం ద్వారం హనుమా న్యత్ర వానరః. ౪

* అథాయాంతం హనూమంతం దద ర్శర్క్షపతిః పథి,
వానరైః కృతసంగ్రామైః † శ్వసద్భి రభిసంవృతమ్. ౫

అథ త్ర్యశీతితమ స్సర్గః.

అథ మాయాసీతావధమూర్ఛితరామసాంత్వనం త్ర్యశీతితమే. (రాఘవ శ్చాపీత్యాది.) జాంబవంతం యదృచ్ఛయా సన్నిహితమ్. ౧

(సౌమ్యేతి.) యథా యతః. ౨—౪

(స తేనేతి.) హరిసైన్యేన సహ, సన్నికర్షం, రామస్యేతి శేషః. ౫—౧౧

---

* రామానుజీయం. (అథేతి.) 'వానరైః కృతసంగ్రామై' రితి పాఠః.

† తిలకమ్. శ్వసద్భిః సీతావిపత్తిస్మృతిజదుఃఖా న్నిశ్వసద్భి రిత్యర్థః.

(సీతాయాః మరణం శ్రుత్వా రామస్య శోకప్రకారః)

దృష్ట్వా పథి హనూమాం శ్చ త ద్వృక్షబల ముద్యతమ్,
నీలమేఘనిభం * భీమం సన్నివార్య న్యవర్తత. ౬

స తేన హరిసైన్యేన సన్నికర్షం మహాయశాః,
శీఘ్ర మాగమ్య రామాయ దుఃఖితో వాక్య మబ్రవీత్. ౭

సమరే యుధ్యమానానా మస్మాకం ప్రేక్షతాం పురః,
జఘాన రుదతీం సీతా మింద్రజి ద్రావణాత్మజః. ౮

ఉద్భ్రాంతచిత్త స్తాం దృష్ట్వా విషణ్ణోఽహ మరిందమ,
త దహం భవతో వృత్తం విజ్ఞాపయితు మాగతః. ౯

తస్య త ద్వచనం శ్రుత్వా రాఘవ శ్శోకమూర్ఛితః,
నిపపాత తదా భూమౌ ఛిన్నమూల ఇవ ద్రుమః. ౧౦

తం భూమౌ దేవసంకాశం పతితం ప్రేక్ష్య రాఘవమ్,
అభిపేతు స్సముత్పత్య సర్వతః కపిసత్తమాః. ౧౧

అసించ న్సలిలై శ్చైనం పద్మోత్పలసుగంధిభిః,
ప్రదహంత మనాసాద్యం సహసాఽగ్ని మివోచ్ఛిఖమ్. ౧౨

తం లక్ష్మణోఽథ బాహుభ్యాం పరిష్వజ్య సుదుఃఖితః,
ఉవాచ రామ మస్వస్థం వాక్యం హేత్వర్థసంయుతమ్. ౧౩

(అసించ న్నితి.) ఉచ్ఛిఖం ఉద్గతజ్వాలం, 'అర్చిర్హేతి శ్శిఖాస్త్రియా' మిత్యమరః. ౬-౧౨

(త మితి.) హేత్వర్థసంయుతం హేతు రుపపత్తిః. అర్థః ప్రయోజనం, హేతురూపోఽర్థోఽభిధేయో హేత్వర్థ ఇతి వా. ౧౩

---

* తిలకమ్. భీమ మృక్షబలం. ఉద్యతం యుద్ధా యోద్యతం. సన్నివార్య. యుద్ధప్రవృత్తే రితి శేషః.

శుభే వర్త్మని తిష్ఠంతం త్వా మార్య విజితేంద్రియమ్,
అనర్థేభ్యో న శక్నోతి త్రాతుం ధర్మో నిరర్థకః. ౧౪

భూతానాం స్థావరాణాం చ జంగమానాం చ దర్శనమ్,
యథాఽస్తి న తథా ధర్మ స్తేన నాస్తీతి మే మతిః. ౧౫

యథైవ స్థావరం వ్యక్తం జంగమం చ తథావిధమ్,
నాయమర్థ స్తథా యుక్త స్త్వద్విధో న విపద్యతే. ౧౬

ఏవం సీతాహననశ్రవణజనితమనవధిక మధైర్య మాశ్రయంతం రామ మాశ్వాసయితుం లక్ష్మణోఽన్వారుహ్య వాదేన ధర్మాధర్మయోః స్వరూపం ఖండయ న్నీతిశాస్త్రానుసారేణ బల మేవ ప్రధానతయాలంబ్యతా మిత్యాహ (శుభ ఇత్యాదినా) సర్గశేషేణ. పితృవాక్యపరిపాలనాదిరూపే శుభే వర్త్మని, తిష్ఠంతం, స్థిరతయా తదనుతిష్ఠంత మిత్యర్థః. విజితేంద్రియం హస్తప్రాప్త రాజ్య పరిత్యాజకయోః కైకేయీదశరథయో రుప ర్యపి మనఃకాలుష్యాభావేన విజితేంద్రియం త్వాం. నిరర్థకః అవస్తుభూతః, అప్రామాణిక ఇతి యావత్. శశవిషాణవత్ కేవలవ్యవహారమాత్రావలంబనో ధర్మః. అనర్థేభ్యః వ్యసనేభ్యః, త్రాతుం వ్యసనాని నివారయితుం, న శక్నోతి, సతి ధర్మిణి ధర్మా శ్చింత్యంత ఇతి న్యాయా దితి భావః. నిరర్థక మేవ త్వయా పితృవచనపరిపాలన మారబ్ధం, ఆదావేవ మయోక్త మితి భావః. ధర్మ ఇత్యుపలక్షణం. అధర్మోఽపి నిరర్థక స్సన్ రావణ మర్థేభ్యో న నివారయితుం శక్నోతీ త్యర్థః. ౧౪

నను కథ మనయో రప్రామాణికత్వ మిత్యపేక్షాయాం, తత్ర కిం ప్రత్యక్షం ప్రమాణం? ఉత అనుమానం? అథ శబ్దో వా?; నాద్య ఇత్యాహ (భూతానా మితి.) స్థావరాణాం జంగమానాం చ భూతానాం పదార్థానాం, యథా దర్శనం ప్రత్యక్షత ఉపలంభనం అస్తి. తథా ధర్మాధర్మయోః దర్శనం న అస్తీ త్యనుషంగః. తేన అదర్శనేన, ధర్మోఽధర్మ శ్చ నాస్తీతి మే మతిః నిర్ణయః. ౧౫

ఉక్తమే వార్థం ప్రత్యక్షానుగ్రాహకేణ తర్కేణ ద్రఢయతి (యథేతి.) యథైవ స్థావరం వ్యక్తం ప్రత్యక్షత ఉపలబ్ధం, జంగమం చ తథావిధం వ్యక్తం భవతి, అయం ధర్మాధర్మరూపోఽర్థః. తథా యుక్తో న భవతి, తథా ప్రత్యక్షో న భవతీ త్యర్థః. యది కశ్చి ద్ధర్మోఽధర్మో వాఽర్థః ప్రత్యక్షసిద్ధ స్స్యాత్ తర్హి స జంగమతయా వా స్థావరతయా వా దృశ్యేత, న చ దృశ్యతే. తస్మా న్నాసౌ ప్రత్యక్ష ఇతి భావః. కిం చ త్వద్విధో న విపద్యతే, ధర్మస్య ప్రత్యక్షసిద్ధతయా సద్భావే త్వద్విధః ధార్మికః విపత్తిం నాప్నుయాత్, రావణశ్చార్థం న ప్రాప్నుయా దిత్యపి ద్రష్టవ్యమ్. ౧౬

(లక్ష్మణసాంత్వనమ్)

య ద్యధర్మో భవే ద్భూతో రావణో నరకం వ్రజేత్,
భవాం శ్చ ధర్మయుక్తో వై నైవం వ్యసన మాప్నుయాత్. ౧౭

తస్య చ వ్యసనాభావా ద్వ్యసనం చ గతే త్వయి,
ధర్మో భవ త్యధర్మ శ్చ పరస్పరవిరోధినౌ. ౧౮

ధర్మే ణోపలభే ద్ధర్మ మధర్మం చాప్యధర్మతః,
య ద్యధర్మేణ యుజ్యేయు ర్యే ష్వధర్మః ప్రతిష్ఠితః. ౧౯

యది ధర్మేణ యుజ్యేర న్నాధర్మరుచయో జనాః,
ధర్మేణ చరతాం ధర్మ స్తథా చైషాం ఫలం భవేత్. ౨౦

నాప్యనుమానం ధర్మాధర్మయోః ప్రమాణ మిత్యాహ (య దీతి.) య ద్యధర్మో భూతో **భవేత్** తదా అధర్మయుక్తో రావణః, నరకం వ్రజేత్ వ్యసనం గచ్ఛేత్. యది ధర్మో భూతో భవేత్ తదా ధర్మయుక్తో భవాం శ్చ ఏవం వ్యసనం నాప్నుయాత్. వ్యసనావ్యసనరూపకార్యాభ్యాం హి ధర్మాధర్మా వనుమేయౌ. న తథా సంభవతి; ధార్మికతయాఽభిమతే త్వయి వ్యసనదర్శనాత్. అధార్మికతయాఽభిమతే రావణే వ్యసనాదర్శనా చ్చ సాధ్యవతి పక్షే హేత్వభావాత్ స్వరూపాసిద్ధో హేతు రిత్యర్థః. ౧౭

విరుద్ధత్వా చ్చ సుఖదుఃఖయోః కార్యయో ర్న ధర్మాధర్మానుమాపకత్వ మిత్యాహ (తస్య చేతి.) తస్య చాధర్మిష్ఠస్య రావణస్య, వ్యసనాభావాత్. వ్యసనాభావశబ్దేన సుఖం లక్ష్యతే, సుఖసద్భావా దిత్యర్థః. త్వయి చ పరమధార్మికే, వ్యసనం దుఃఖం, గతే సతి, ధర్మః, అధర్మో భవతి అధర్మఫలప్రదో భవతి. చకారా దధర్మోఽపి ధర్మఫలాభ్యుదయప్రదో భవతీతి లభ్యతే. అత ఏవ పరస్పరవిరోధినౌ స్వాభావవ్యాప్తహేతుకా విత్యర్థః. ౧౮

వ్యభిచారా ద్వ్యాప్యత్వాసిద్ధత్వా ద్వా న తాభ్యాం తదనుమాన మిత్యాహ (ధర్మే ణేత్యాదినా.) నిరర్థకా విత్యంతేన. ఉపలభే దిత్యత్ర కాకుః. ధర్మేణ ధర్మానుష్ఠానేన, ధర్మం ధర్మఫలం సుఖం, ఉపలభేత్, అధర్మతః అధర్మానుష్ఠానేన, అధర్మఫలం దుఃఖం ఉపలభేత్, ఉపలభేతేతి

యస్మా దర్థా వివర్ధంతే యే ష్వధర్మః ప్రతిష్ఠితః,
క్లిశ్యంతే ధర్మశీలా శ్చ తస్మా దేతౌ నిరర్థకౌ. ౨౧

వధ్యంతే పాపకర్మాణో య ద్యధర్మేణ రాఘవ,
వధకర్మహతో ధర్మ స్స హతః కం వధిష్యతి. ౨౨

అథవా విహితే నాయం హన్యతే హంతి వా పరమ్,
విధి రాలిప్యతే తేన న స పాపేన కర్మణా. ౨౩

మన్యసే కి మిత్యర్థః. ఏవ మనూద్య తత్ర దూషణ మాహ (య దీతి.) యే ష్వధర్మః ప్రతిష్ఠితః, యే అధార్మికా ఇతి యావత్. తే, అధర్మేణ అధర్మఫలేన, యది యుజ్యేయుః యుజ్యేరన్, నాధర్మరుచయో జనాః, ధర్మరుచయ ఇతి యావత్. "ద్వౌ నఞౌ ప్రకృత మర్థం గమయత" ఇతి న్యాయాత్. తే, ధర్మేణ ధర్మఫలేన, యది యుజ్యేరన్, తదా ధర్మేణ చరతా మేషాం జనానాం, ధర్మః ధర్మఫలం సుఖం, భవేత్. చకారాత్ అధర్మేణ చరతాం దుఃఖం భవే దితి సిద్ధం. న చైవ మిత్యాహ (యస్మా దితి.) అనేన చ హితాహితప్రాప్తిలక్షణకార్యయో రనియతత్వేన వ్యాప్త్యభావా న్న తాభ్యాం ధర్మాధర్మౌ వనుమాతుం శక్యా వితి వ్యాప్యత్వాసిద్ధి ర్వ్యభిచారో వా దర్శితః. ౨౧

శబ్దోఽపి న ధర్మాధర్మయోః ప్రమాణ మిత్యాహ (వధ్యంత ఇతి.) హే రాఘవ. పాపకర్మాణః పాపినః. అధర్మేణ కర్మరూపేణ, వధ్యంతే యది బాధ్యంతే చేత్. వధకర్మ వధకర్మరూపః అధర్మః, ధర్మ స్యా ప్యుపలక్షణం. హతః త్రిక్షణావస్థాయిత్వేన ధ్వస్తో భవతి. శబ్దబుద్ధికర్మణాం త్రిక్షణావస్థాయిత్వాత్. హత స్సః, కం వధిష్యతి, కం శ్రేయసి నియోక్ష్యతీ త్యపి ద్రష్టవ్యం. ధర్మాధర్మయోః క్రియారూపయోః క్షణికత్వేన కాలాంతరభావిఫలజనకత్వాసంభవాత్ బాధితవిషయో వేదో గ్రావప్లవనాది వాక్యవ దుపచరితార్థక ఇతి భావః. ౨౨

కర్మణః క్షణధ్వంసిత్వేఽపి తదారాధితా దేవతైవ ఫలప్రదేత్యత్రాహ (అథ వేతి.) విహితేన విధినా, దేవతయే త్యర్థః. అయం జనః, హన్యతె బాధ్యతే, పరం అన్యం. హంతి వా బాధతే వా. ఏవం యది తేన పాపేన కర్మణా పాపఫలభూతదుఃఖేన, విధి రేవ, ఆలిప్యతే సంబధ్యతే. సః ప్రయోజ్యకర్తా నాలిప్యతే. అస్య న్యాయస్య పుణ్యకర్మణ్యపి తుల్యత్వాత్ సుఖే నాపి ప్రయోజ్యో న సంబధ్యతే. యది హి సత్కర్మారాధితః, అసత్కర్మాప్రీతో వా ఈశ్వరః, ధర్మాధర్మశబ్దవాచ్య స్స్యాత్ తర్హి స ఏవ సుఖదుఃఖభాగీ కారయితా స్యాత్, న తు ప్రయోజ్య ఇతి భావః. ౨౩

(లక్ష్మణసాంత్వనమ్)

అదృష్టప్రతికారేణ త్వవ్యక్తే నాసతా సతా,
కథం శక్యం పరం ప్రాప్తుం ధర్మే ణారివికర్శన. ౨౪

యది స త్స్యా త్సతాం ముఖ్య నాస త్స్యా త్తవ కించన,
త్వయా య దీదృశం ప్రాప్తం తస్మా త్స నోపపద్యతే. ౨౫

నను యథా స్వతంత్రో రాజా లీలార్థం కా మపి మర్యాదాం ప్రవర్త్య తదనువర్తిన మనుగృహ్ణాతి తదతిలంఘినం నిగృహ్ణాతి చ. త థేశ్వరోఽపి స్వాజ్ఞారూపకర్మానుష్ఠాయిన మనుగృహ్ణాతి, తదననుష్ఠాయినం విపరీతానుష్ఠాయినం చ నిగృహ్ణాతీతి చే న్న; స హి కిం స్వార్థ మనుగృహ్ణాతి? ఉత పరార్థం? నాద్యః; అవాప్తసమస్తకామ స్యావాప్తవ్యాభావాత్. న ద్వితీయః; కంచన విరించనం కంచ నాకించనం చ వితన్వత స్తస్య పక్షపాతనైర్ఘృణ్యాపత్తేః. తత్తత్కర్మానుగుణతయా సృష్టే ర్న పక్షపాతాదిప్రసక్తి రితి చే న్న; సమీచీనే కర్మ ణ్యప్రవర్తయత స్తస్య సర్వజ్ఞస్య నిర్దయత్వాపత్తేః. అనాదికర్మప్రవాహకృతపూర్వపూర్వకర్మానుగుణ్యేన పునః పున స్సదసతోః కర్మణోః పురుషం ప్రవర్తయతీతి చేత్, తర్హి కస్యచి న్నియమేన దుఃఖం. కస్యచి న్నియమేన సుఖం చ స్యాత్. న చ తథా దృశ్యతే; అనియమదర్శనాత్. తర్హి కర్మజనో్య పూర్వరూపోఽతిశయః ఫలప్రదో ధర్మ ఇత్యాశంక్యాహ (అదృష్టేతి.) హే అరివికర్శన, ప్రతిక్రియతే పరప్రతిపత్తిర్జన్యత ఇతి ప్రతికారో లింగం, అదృష్టప్రతికారేణ అదృష్టలింగేన, అనుమానాగమ్యే నేత్యర్థః. అవ్యక్తేన అప్రత్యక్షేణ, అసతా సతా అసమ్భూతేన అగ్నీంద్రాదివ దర్థవాదవాక్యేనాగమ్యేన, ధర్మేణ అపూర్వాఖ్యేన, పరం శ్రేయః కథం ప్రాప్తుం శక్యం, న శక్య మిత్యర్థః. ౨౪

ఉక్తమే వార్థం పున స్తర్కేణ దృఢీకరోతి (య దీతి,) హే సతాం ముఖ్య, యది సత్స్యాత్, ధర్మాఖ్యం వస్త్వితి శేషః. ధార్మికస్య తవ, అసత్ అనిష్టం, కించన న స్యాత్. తర్కస్య విపర్యయే పర్యవసాన మాహ (త్వయేతి.) యత్ యస్మా త్కారణాత్, త్వయా ఈదృశం దుస్సహం వ్యసనం ప్రాప్తం, తస్మా త్స న్నోపపద్యతే, అసదేవ భవ తీత్యర్థః. కార్యానుపలంభా దపూర్వాఖ్యధర్మో న కల్ప్యత ఇత్యర్థః. ౨౫

అథవా దుర్బలః క్లీబో బలం ధర్మోఽనువర్తతే,
దుర్బలో హృతమర్యాదో న సేవ్య ఇతి మే మతిః. ౨౬

బలస్య యది చే ద్ధర్మో గుణభూతః పరాక్రమే,
ధర్మ ముత్సృజ్య వర్తస్వ యథా ధర్మే తథా బలే, ౨౭

అథ చే త్యత్సవచనం ధర్మః కిల పరంతప.
అనృత స్త్వ య్యకరుణః కిం న బద్ధ స్త్వయా పితా. ౨౮

నను న కార్యానుపలంభమాత్రా దర్థస్యాభావో నిశ్చేతుం శక్యః ; అతీంద్రియోచ్ఛేదాపత్తేః. కింతు సహకారిసంపత్తౌ సత్యాం కార్యానుపలంభః కారణత్వాభావం సాధయతి. సహకారి చ-పౌరుషం. అత స్తదభావా త్ఫలానుదయ ఇత్యత ఆహ (అథ వేతి.) దుర్బలః బలరహితః, నిరపేక్షతయా కార్యాక్షమః, అత ఏవ క్లీబః కాతరః, స్వతః కార్యకరణాసమర్థః. ధర్మః బల మనువర్తతే, కార్యోత్పాదనే పౌరుష మపేక్షత ఇత్యర్థః. ఏవం చే ద్దుర్బలో హృతమర్యాదః స్వాతంత్ర్యేణ ఫలప్రదత్వమర్యాదాహీనో ధర్మః ప్రాధాన్యేన న సేవ్య ఇతి మే మతిః. ౨౬

ప్రధానభూతం బలమే వాశ్రయణీయ మిత్యాహ (బలస్యేతి.) పరాక్రమే కార్యసాధనే విషయే బలస్య ధర్మః గుణభూతో యది చేత్, ఉపసర్జనభూతో యది స్యాత్, తదా య థేదానీం ధర్మే వర్తసే, తథా ధర్మ ముత్సృజ్య. ధర్మప్రాధాన్య ముత్సృజ్య. ధర్మ ఇవ బలేఽపి వర్తస్వ. ౨౭

ఏవం సామాన్యేన ధర్మే దూషితేఽపి సత్యవచనరూపధర్మవిశేషస్య రామేణ ప్రాధాన్యే నానురోధా త్తత్పృథక్ దూషయతి (అ థేతి.) హే పరంతప, సత్యవచనం ధర్మః కిల అథ చేదేవం చేత్, అనృతః త్వా మభిషేక్ష్యా మీత్యుక్త్వా తదకరణేన సత్యత్వరహితః, అనృత మితి పాఠే, వద న్నితి శేషః. త్వయి సకలకల్యాణగుణాశ్రయే జ్యేష్ఠపుత్రే అకరుణః రాజ్యా ద్వనం ప్రతి నిష్కాసనా న్నిర్దయః, అతో బంధయోగ్యః పితా, త్వయా పితృవచనం కరిష్యా మీతి కృతప్రతిజ్ఞేన త్వయా, కిన్న బద్ధః కిం న నియమితః, సర్వప్రజాసన్నిధౌ రామ మభిషేక్ష్యా మీత్యుక్తం ప్రాథమికం పితృవచనం పరిత్యజ్య పాశ్చాత్యం వనగమనవిషయం పితృవచనం కరిష్యా మీతి కృతప్రతిజ్ఞేన త్వయా పాలయతా సత్యవచన మపి సమ్య జ్న పాలిత మితి భావః. ౨౮

(లక్ష్మణసాంత్వనమ్)

యది ధర్మో భవే ద్భూతో అధర్మో వా పరంతప,
న స్మ హత్వా మునిం వజ్రీ కుర్యా దిజ్యాం శతక్రతుః. ౨౯

అధర్మసంశ్రితో ధర్మో వినాశయతి రాఘవ,
సర్వ మేత ద్యథాకామం కాకుత్స్థ కురుతే నరః. ౩౦

మమ చేదం మతం తాత ధర్మోఽయ మితి రాఘవ,
ధర్మమూలం త్వయా ఛిన్నం రాజ్య ముత్సృజతా తదా. ౩౧

ధర్మాధర్మయో స్సద్భావేఽపి రాజ్ఞా ధర్మోఽధర్మో వా నియమేన నానుష్ఠాతవ్యః, కింతు తత్తత్కాలప్రయోజనానుగుణ్యే నోభా వపి కర్తవ్యా విత్యత్ర శిష్టాచారం ప్రమాణయతి (యదీతి.) భూతో అధర్మో వేత్యత్ర వృత్తానురోధాయ సంధ్యభావః. యది ధర్మో భవే ద్భూతః యది. కేవలం ధర్మ ఏవానుష్ఠేయత్వేన ప్రాప్తో భవేత్, తదా వజ్రీ శతక్రతుః, మునిం విశ్వరూపం హత్వా, ఇజ్యాం న కుర్యాత్ కిం త్విజ్యా మేవ కుర్యాత్, అధర్మో వా కేవల మధర్మో వా య ద్యనుష్ఠేయ స్స్యాత్, తదా శతక్రతుః వజ్రీ మునిం హత్వా ఇజ్యాం న కుర్యాత్. కింతు హనన మేవ కుర్యాత్. క్షత్రధర్మనిష్ఠే నేంద్రేణ ధర్మాధర్మయో రనుష్ఠితత్వా ద్రాజ్ఞా యథాకాల ముభయ మపి కర్తవ్య మితి భావః. 'యా న్యేతాని దేవక్షత్రాణీంద్రో వరుణః పర్జన్యో యమ ఈశాన' ఇతీంద్రస్య క్షత్రియత్వం శ్రూయతే. ౨౯

ఇదానీ మభ్యుపగమవాదే నైకాంతతో ధర్మాధర్మయో రేకస్యాశ్రయణ మనర్థపర్యవసాయీత్యాహ (అధర్మేతి.) అధర్మసంశ్రితో ధర్మః అధర్మసహితో ధర్మః, ధర్మ శ్చాధర్మ శ్చేత్యర్థః. వినాశయతి, కర్తార మితి శేషః. నియమేన పృథ క్పృథ గనుష్ఠీయమానౌ ధర్మాధర్మౌ కర్తారం వినాశయతః. అత ఏవైతత్సర్వం ధర్మాధర్మాత్మకం సర్వం కర్మజాతం. యథాకామం తత్తత్కాలోచితం, అనియమేన నరః కురుతే, కుర్యా దిత్యర్థః. ౩౦

అస్మి న్నర్థే న మే సందేహ ఇత్యాహ (మమ మేతి.) హే తాత అనుకంప్య, 'తాతోఽనుకంప్యే పిత' రీతి రత్నమాలా. ఇదం యాథాకామ్యే నాచరణం య దస్తి అయం ధర్మ ఇతి మమ మతం సిద్ధాంత ఇత్యర్థః. ఏవం ప్రథమం ధర్మ ఏవాప్రామాణిక ఇత్యుక్తం. పశ్చా త్కథంచిత్ప్రామాణికత్వసంభవేఽపి న తస్య ప్రాధాన్య మిత్యుక్తం. ఇదానీ మప్రాధాన్యే నాపి ధర్మ స్తవ న సంభవతి మూలాభావా దిత్యాహ (ధర్మమూల మిత్యాదినా) ధర్మస్య మూలం కారణం అర్థరూపం, తదా ప్రాప్తకాలే, రాజ్య ముత్సృజతా త్వయా ఛిన్నం. మూలచ్ఛేదా త్తవ కథం ధర్మ ఇత్యర్థః. ౩౧

అర్థేభ్యో హి వివృద్ధేభ్య స్సంవృత్తేభ్య స్తత స్తతః,
క్రియా స్సర్వాః ప్రవర్తంతే పర్వతేభ్య ఇవాపగాః. ౩౨

అర్థేన హి వియుక్తస్య పురుష స్యాల్పతేజసః,
వ్యుచ్ఛిద్యంతే క్రియా స్సర్వాః గ్రీష్మే కుసరితో యథా. ౩౩

సోఽయ మర్థం పరిత్యజ్య సుఖకామ స్సుఖైధితః,
పాప మారభతే కర్తుం తతో దోషః ప్రవర్తతే, ౩౪

య స్యార్థా స్తస్య మిత్రాణి య స్యార్థా స్తస్య బాంధవాః,
య స్యార్థా స్స పుమాన్ లోకే య స్యార్థా స్స చ పండితః. ౩౫

య స్యార్థా స్స చ విక్రాంతో య స్యార్థా స్స చ బుద్ధిమాన్,
య స్యార్థా స్స మహాభాగో య స్యార్థా స్స మహాగుణః. ౩౬

తదేవ ధర్మమూలత్వ మర్థస్య ప్రతిపాదయతి (అర్థేభ్య ఇతి.) తత స్తతః ప్రజాపాలనాయ ప్రదేయషడ్భాగకరప్రదా నాదికారణాత్. సంవృత్తేభ్యః ప్రాప్తేభ్యః, క్రమాద్వివృద్ధేభ్యోఽర్థేభ్యః సర్వాః క్రియాః ప్రవర్తంతే, పర్వతేభ్య ఇత్యుపమానేన మూలధనవ్యయ మకృత్వై వార్థమూలతయా దానాదిక్రియాః కార్యా ఇత్యుక్తమ్. ౩౨

వ్యతిరేకముఖే నాపి త దేవ ప్రతిపాదయతి (అర్థే నేత్యాదినా.) కుసరితః అల్పసరితః. ౩౩

న కేవల మర్థపరిత్యాగేన ధర్మాసంభవః కింతు దోషప్రాప్తిరపీత్యాహ (సోయ మితి.) సుఖైధితః, పూర్వం సుఖేన సంవర్ధితః, సోఽయం అర్థపరిత్యాగీ, అర్థం ప్రాప్తం పరిత్యజ్య సుఖకామస్సన్ పాపం అన్యాయేన అర్థార్జనం. సుఖసాధనభూతధనసంపాదనార్థం స్తేయాదిపాపం ఆరభతే, తతః తేన కర్మణా, దోషః ప్రవర్తత ఇత్యర్థః. ౩౪

(య స్యార్థా స్తస్య మిత్రాణీ) త్యాదిశ్లోకద్వయం క్వచిత్ పఠ్యతే. పుమాన్ పుంస్త్వవాన్, అన్యః స్త్రీప్రాయ ఇత్యర్థః. మహాభాగః మహాభాగ్యః, మహాగుణః శీలాదిగుణవాన్. ౩౬

(లక్ష్మణేన సాంత్వనపూర్వకం రామాయ సీతాబోధనమ్)

అర్థ స్యైతే పరిత్యాగే దోషాః ప్రవ్యాహృతా మయా.
రాజ్య ముత్సృజతా వీర యేన బుద్ధి స్త్వయా కృతా. ౩౭

య స్యార్థా ధర్మకామార్థా స్తస్య సర్వం ప్రదక్షిణమ్.
అధనే నార్థకామేన నార్థ శ్శక్యో విచిన్వతా. ౩౮

హర్షః కామ శ్చ దర్ప శ్చ ధర్మః క్రోధ శ్శమో దమః.
అర్థా దేతాని సర్వాణి ప్రవర్తంతే నరాధిప. ౩౯

యేషాం నశ్య త్యయం లోక శ్చరతాం ధర్మచారిణామ్,

(అర్థస్యేతి.) అర్థస్య పరిత్యాగే ఏతే పూర్వోక్తగుణప్రతియోగినో నిర్మిత్రత్వాదయో దోషాః, ప్రవ్యాహృతాః స్పష్టముక్తాః. రాజ్య ముత్సృజతా త్వయా యేన గుణేన, బుద్ధిః అర్థపరిత్యాగవిషయాకృతా. తం గుణం న జాన ఇత్యర్థః. యద్వా, రాజ్య ముత్సృజతా త్వయా యేన కారణేనార్థపరిత్యాగే బుద్ధిః కృతా తేన కారణేన ఏతే దోషాః మయా ప్రవ్యాహృతా ఇత్యర్థః. ౩౭

(యస్యేతి.) ధర్మకామార్థాః ధర్మకామప్రయోజనాని, ప్రదక్షిణం అనుకూలం, ప్రతిష్ఠితమితి వా పాఠః. వ్యతిరేకముఖే నాప్యాహ (అధనేతి.) అధనేన ధనం వినా అర్థకామే నాపి, విచిన్వతా అర్థార్జనవ్యాపారం కుర్వతా పురుషేణ, అర్థ శ్శ్రియః, న శక్యం న సాధయితుం శక్యం. అవ్యయ మేతత్. 'శక్య మరవిందసురభీ' తి ప్రయోగాత్. ౩౮

న కేవల మర్థకామా వేవ ధనమూలౌ అన్యేఽపి తథేత్యాహ (హర్ష ఇతి.) ప్రవర్తంతే ప్రకృష్టాని వర్తంతే శోభంత ఇత్యర్థః. అసతో నిర్ధనస్య శమదమౌ హి ధనలాభే నివర్తేతే. ౩౯

న కేవల మాముష్మికశ్రేయ స్సాధనభూతోఽర్థః, కింతు ఐహికశ్రేయస్సాధనం చేతి వ్యతిరేకముఖేన ప్రతిపాదయన్ తాదృశోఽర్థ స్త్వయి నాస్తీత్యాహ (యేషా మితి.) యేషాం చరతా మిత్యనాదరే షష్ఠీ. యేషాం చరతాం యాన్ చరతో విద్యమానా నర్థా ననాదృత్య, ధర్మచారిణాం కేవలం ధర్మ మాచరతాం, అయం లోకో నశ్యతి, ఐహికసుఖం నాస్తీత్యర్థః. తే తాదృశాః

తేఽర్థా స్త్వయి న దృశ్యంతే దుర్దినేషు యథా గ్రహాః. ౪౦

త్వయి ప్రవ్రాజితే వీర గురో శ్చ వచనే స్థితే,
రక్షసాఽపహృతా భార్యా ప్రాణైః ప్రియతరా తవ. ౪౧

త దద్య విపులం వీర దుఃఖ మింద్రజితా కృతమ్,
కర్మణా వ్యపనేష్యామి తస్మా దుత్తిష్ఠ రాఘవ. ౪౨

ఉత్తిష్ఠ నరశార్దూల దీర్ఘబాహో దృఢవ్రత,
కి మాత్మాసం మహాత్మాన మాత్మానం నావబుధ్యసే. ౪౩

అయ మనఘ త వోదితః ప్రియార్థం జనకసుతానిధనం నిరీక్ష్య రుష్టః,
సహయగజరథాం సరాక్షసేంద్రాం భృశ మిషుభి ర్వినిపాతయామి లంకామ్. ౪౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, త్ర్యశీతితమ స్సర్గః.

సుఖసాధనభూతాః, అర్థాః దుర్దినేషు మేఘచ్ఛన్నదినేషు, 'మేఘచ్ఛన్నేఽహ్ని దుర్దిన' మిత్యమరః, సూర్యాదయో గ్రహాః యథా న దృశ్యంతే తథా త్వయి న దృశ్యంతే, సకలశ్రేయస్సాధనభూతా అర్థా స్త్వయా నాదృతా ఇత్యర్థః. ౪౦

అర్థహేతుభూతరాజ్యపరిత్యాగేన పితృవచనపరిపాలనరూపకేవలధర్మావలంబనేన చ ప్రాప్తం దోషమాహ (త్వ యీతి.) ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః. ప్రాణైస్తుల్యం ప్రియతరేతి వార్థః. ౪౧

ఏవం గతే కిం కరణీయ మిత్యత్రాహ (త దద్యేతి.) భవత్కర్మణా ప్రాప్తం దుఃఖం మత్కర్మణా వ్యపనేష్యా మీత్యర్థః. కృతప్రతిక్రియయా తద్దుఃఖం నివారయిష్యా మీతి భావః. ౪౨

ఏవం భక్తివాదా నుక్త్వా త్మ్మపణం విదధాతి (ఉత్తిష్ఠేతి.) ఆత్మానం స్వం, మహాత్మానం మహాబుద్ధిం, ఆత్మానం పరమాత్మానం, కిం నావబుధ్యసే, తస్మాత్ భవత శ్శోకకారణం నాస్తీతి హృదయమ్. ౪౩

(అయ మితి.) అయం అహం తవ విధేయత్వేన సన్నిహితః, తవ ప్రియార్థం ఉదితః ఉద్యుక్తః ఉత్పన్నో వా. అనేన దుఃఖం వ్యపనేష్యా మీత్యేత ద్వివృతమ్. ౪౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, త్ర్యశీతితమ స్సర్గః.

అథ చతురశీతితమ స్సర్గః

రామ మాశ్వాసయానే తు లక్ష్మణే భ్రాతృవత్సలే.
నిక్షిప్య గుల్మా న్స్వస్థానే తత్రాగచ్ఛ ద్విభీషణః. ౧

నానాప్రహరణై ర్వీరై శ్చతుర్భి స్సచివై ర్వృతః.
నీలాంజనచయాకారై ర్మాతంగై రివ యూథపః. ౨

సోఽభిగమ్య మహాత్మానం రాఘవం శోకలాలసమ్.
వానరాం శ్చైవ దదృశే బాష్పపర్యాకులేక్షణా న్. ౩

రాఘవం చ మహాత్మాన మిక్ష్వాకుకులనందనమ్.
దదర్శ మోహ మాపన్నం లక్ష్మణస్యాంక మాశ్రితమ్. ౪

వ్రీడితం శోకసంతప్తం దృష్ట్వా రామం విభీషణః.
అంతర్దుఃఖేన దీనాత్మా కి మేత దితి సోఽబ్రవీత్. ౫

అథ చతురశీతితమ స్సర్గః.

అథేంద్రజిద్వధోపాయదర్శనం. (రామ మాశ్వాసయాన) ఇత్యాది. ఆశ్వాసయానే ఆశ్వాసయమానే సతి, ఆగమశాసన స్యానిత్యత్వా న్నుమభావః. అనేన పూర్వోక్తవాదాః భ్రాతృవాత్సల్యాత్తదాశ్వాసనార్థాః, నతు పరమార్థా ఇత్యుక్తం. పూర్వోక్తయుక్తిపరిహార స్తు 'హైతుకా న్బకవృత్తీం శ్చ వాఙ్మాత్రే ణాపి నార్చయే' దితి మనూక్తరీత్యా ప్రేక్షణీయః. గుల్మా న్సేనాసన్నివేశా న్. స్వస్థానే స్వకార్యకరణార్థమ్. ౧—౨

(సోఽభిగమ్యేతి.) అత్ర రాఘవపదం లక్ష్మణపరం; ఉత్తరశ్లోకే రామదర్శనస్య వక్ష్యమాణత్వాత్. దదృశే దదర్శ. ౩—౪

(వ్రీడిత మితి.) సః విభీషణః రామం దృష్ట్వా దీనాత్మా దీనమనస్కస్స న్. అంతర్దుఃఖేన అబహిః ప్రకటితదుఃఖవికారేణ, ఉపలక్షిత స్సన్నబ్రవీత్. ౫

విభీషణముఖం దృష్ట్వా సుగ్రీవం తాం శ్చ వానరాన్,
లక్ష్మణోవాచ మందార్థ మిదం బాష్పపరిప్లుతః. ౬

హతా మింద్రజితా సీతా మిహ శ్రుత్వైవ రాఘవః,
హనుమ ద్వచనా త్సౌమ్య తతో మోహ ముపాగతః. ౭

కథయంతం తు సౌమిత్రిం సన్నివార్య విభీషణః, ౮౹

మనుజేంద్రార్తరూపేణ య దుక్తం చ హనూమతా.
త దయుక్త మహం మన్యే సాగర స్యేవ శోషణమ్, ౯౹

అభిప్రాయం తు జానామి రావణస్య దురాత్మనః.
సీతాం ప్రతి మహాబాహో న చ ఘాతం కరిష్యతి, ౯౹

యాచ్యమానస్తు బహుశో మయా హితచికీర్షుణా.
వైదేహీ ముత్సృజ స్వేతి న చ త త్కృతవాన్ వచః, ౧౦౹

నైవ సామ్నా న దానేన న భేదేన కుతో యుధా.
సా ద్రష్టు మపి శక్యేత నైవ చాన్యేన కేనచిత్, ౧౧౹

(విభీషణముఖ మితి.) లక్ష్మణోవాచేత్యత్ర ఛాందస స్సలోపః. మందార్థం అల్పార్థం, సంగృహీతార్థ మిత్యర్థః. ౬—౭

(కథయంత) మిత్యర్థం. మధ్యే నివారణోక్తి స్సర్వస్య వృత్తాంతస్య స్వేనావగతత్వాత్, విభీషణః, ఉవాచేతి శేషః. ౮౹—౯౹

(అభిప్రాయం త్వితి.) కరిష్యతి, రావణ ఇతి శేషః. ౯౹

తత్ర హేతు మాహ (యాచ్యమాన) ఇత్యాదినా. ౧౦౹

(నైవేతి.) సా సామ్నా ద్రష్టు మపి నైవ శక్యేత, దానే నాపి ద్రష్టుం న శక్యేత, భేదే నాపి ద్రష్టుం న శక్యేత. యుధా దండేన కుతో ద్రష్టు మపి అన్యేన మాయోపాయేన కేనచి ద్ద్రష్టు మపి నైవ శక్యేత. ౧౧౹

(మాయాసీతా హతా ఇతి కథనపూర్వకం విభీషణేన రామసమాశ్వాసనమ్)

వానరా న్మోహయిత్వా తు ప్రతియాత స్స రాక్షసః
చైత్యం నికుంభిలాం నామ యత్ర హోమం కరిష్యతి, ౧౨½

హుతవా నుపయాతో హి దేవై రపి స వాసవైః.
దురాధర్షో భవ త్యేవ సంగ్రామే రావణాత్మజః, ౧౩½

తేన మోహయతా నూన మేషా మాయా ప్రయోజితా.
విఘ్న మన్విచ్ఛతా తత్ర వానరాణాం పరాక్రమే, ౧౪½

ససైన్యా స్తత్ర గచ్ఛామో యావ త్తన్న సమాప్యతే.
త్యజేమం నరశార్దూల మిథ్యాసంతాప మాగతమ్, ౧౫½

సీదతే హి బలం సర్వం దృష్ట్వా త్వాం శోకకర్శితమ్. ౧౬

ఇహ త్వం స్వస్థహృదయ స్తిష్ఠ సత్త్వసముచ్ఛ్రితః,
లక్ష్మణం ప్రేషయాస్మాభి స్సహ సైన్యానుకర్షిభిః. ౧౭

ఏష తం నరశార్దూలో రావణిం న్నిశితై శ్శరైః,
త్యాజయిష్యతి తత్కర్మ తతో వధ్యో భవిష్యతి. ౧౮

కథం తర్హీంద్రజితా హతేత్యాశంక్య మాయేయ మిత్యాహ (వానరా ఇత్యాదినా.) మోహయిత్వా. లంకాయాం స్వవ్యతిరిక్తస్య యోద్ధు రభావాత్ స్వస్మిన్ కర్మవ్యాకులే వానరాః ప్రహరేయుః యజ్ఞశ్చ విచ్ఛిద్యేత విచ్ఛిన్నే చ తస్మిన్ బ్రహ్మవరానుసారేణ స్వస్య వినాశో భవిష్యతీతి మత్వా వంచన మితి భావః. ౧౨½—౧౩½

(తేనేతి.) అన్విచ్ఛతా చింతయతా. ౧౪½

(ససైన్యా ఇత్యాది) తత్ హోమరూపం కర్మ. ౧౬

(ఇహేతి.) సైన్యానుకర్షిభిః సైన్యపాలైః. ౧౭

(ఏష ఇతి.) తత్ కర్మ హోమకర్మ. ణిజంతత్వా ద్ద్వికర్మకత్వమ్. ౧౮

త స్యైతే నిశితా స్తీక్ష్ణాః పత్రిపత్రాంగవాజినః,
పత్రిణ ఇవాసౌమ్యా శ్శరాః పాస్యంతి శోణితమ్. ౧౯

తం సందిశ మహాబాహో లక్ష్మణం శుభలక్షణమ్,
రాక్షసస్య వినాశాయ వజ్రం వజ్రధరో యథా. ౨౦

మనుజవర న కాలవిప్రకర్షో రిపునిధనం ప్రతి య త్క్షమోఽద్య కర్తుమ్,
త్వ మతిసృజ రిపో ర్వధాయ వాణీ మమరరిపో ర్మథనే యథా మహేంద్రః. ౨౧

సమాప్తకర్మా హి స రాక్షసాధిపో భవ త్యదృశ్య స్సమరే సురాసురైః,
యుయుత్సతా తేన సమాప్తకర్మణా భవే త్సురాణా మపి సంశయో మహాన్. ౨౨

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, చతురశీతితమ స్సర్గః.

(తస్యేతి.) ఏతే లక్షణీయాః, పత్రిపత్రాణి పక్షిపక్షాః. తేషా మంగాని బర్హాణి, తైః వాజినః వేగవంతః. ౧౯—౨౦

(మనుజేతి.) యద్యస్మాత్కారణాత్, రిపునిధనం ప్రతి, కాలవిప్రకర్షః కాలవిళంబః అద్య కర్తుం న క్షమః. తత్తస్మాత్, త్వం రిపువధాయ వాణీ మతిసృజ, ఆజ్ఞాపయే త్యర్థః. 'యథా మహేంద్ర' ఇత్యాపన్మాత్రే దృష్టాంతః. ౨౧—౨౨

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, చతురశీతితమ స్సర్గః.

అథ పఞ్చాశీతితమ స్సర్గః,

తస్య త ద్వచనం శ్రుత్వా రాఘవ శ్శోకకర్శితః,
నోపధారయతే వ్యక్తం య దుక్తం తేన రక్షసా. ౧

తతో ధైర్య మవష్టభ్య రామః పరపురంజయః,
విభీషణ ముపాసీన మువాచ కపిసన్నిధౌ. ౨

నైరృతాధిపతే వాక్యం య దుక్తం తే విభీషణ,
భూయ స్త చ్ఛ్రోతు మిచ్ఛామి బ్రూహి య త్తే వివక్షితమ్. ౩

రాఘవస్య వచ శ్శ్రుత్వా వాక్యం వాక్యవిశారదః,
య త్త త్పున రిదం వాక్యం బభాషే స విభీషణః. ౪

యథాజ్ఞప్తం మహాబాహో త్వయా గుల్మనివేశనమ్,
త త్తథాఽనుష్ఠితం వీర త్వద్వాక్యసమనంతరమ్. ౫

తా న్యనీకాని సర్వాణి విభక్తాని సమంతతః,
విన్యస్తా యూథపా శ్చైవ యథాన్యాయం విభాగశః. ౬

అథ పఞ్చాశీతితమ స్సర్గః.

అథేంద్రజిద్వధాయ లక్ష్మణనిర్గమనం. (తస్య తద్వచన మిత్యాది.) వ్యక్తం నోపధారయతే, హృది సమ్య జ్నిధాతుం నాశక దిత్యర్థః. ౧—౨

(నైరృతేతి.) తే త్వయా. ౩

(రాఘవస్యేతి.) (య త్తత్ పున రితి.) యద్వాక్యం పూర్వముక్తవాన్ తదిదం పునర్బభాష ఇత్యన్వయః. ౪

(యథాజ్ఞప్త) మిత్యాద్యుక్తిః రామస్య వ్యాకులత్వనివారణాయ. ౫—౬

భూయ స్తు మమ విజ్ఞాప్యం త చ్ఛృణుష్వ మహాయశః, ౬॥

త్వ య్యకారణసంత ప్తే సంత ప్తహృదయా వయమ్.
త్యజ రాజ న్నిమం శోకం మిథ్యాసంతాప మాగతమ్, ౭॥

త దియం త్యజ్యతాం చింతా శత్రుహర్షవివర్ధనీ.
ఉద్యమః క్రియతాం వీర హర్షస్సముపసేవ్యతామ్, ౮॥

ప్రా ప్తవ్యా యది తే సీతా హంతవ్యా శ్చ నిశాచరాః.
రఘునందన వక్ష్యామి శ్రూయతాం మే హితం వచః, ౯॥

సా ధ్వయం యాతు సౌమిత్రి ర్బలేన మహతా వృతః.
నికుంభిలాయాం సంప్రాప్య హంతుం రావణి మాహవే, ౧౦॥

ధను ర్మండల ని ర్ముక్తై రాశీవిషవిషోపమైః.
శరై ర్హంతుం మహేష్వాసో రావణిం సమితింజయః, ౧౧॥

తేన వీరేణ తపసా వరదానా త్స్వయంభువః.
అస్త్రం బ్రహ్మశిరః ప్రా ప్తం కామగా శ్చ తురంగమాః, ౧౨॥

స ఏష సహ సైన్యేన ప్రా ప్తః కిల నికుంభిలామ్.
య ద్యు త్తిష్ఠే త్కృతం క ర్మ హతా౯ సర్వాం శ్చ విద్ధి నః, ౧౩॥

(త్వయీతి.) సంతాపం సంతాపం చ, మిథ్యేతి శోకసంతాపయో ర్విశేషణం. సంతాప శ్శోకకార్య మితి తయో ర్భిదా. ౬॥—౭॥

(త దితి.) ఉద్యమః ఉత్సాహః. ౮॥—౧౧॥

(తేనేతి.) బ్రహ్మశిరః బ్రహ్మశిరస్సంజ్ఞిక మస్త్రం, తురంగమశబ్దో రథ స్యాప్యుపలక్షణం. ప్రా ప్తం, హోమద్వా రేతి శేషః. ౧౨॥

(స ఏష ఇతి.) (యదీతి.) యది నికుంభిలాయా ఉ త్తిష్ఠేత్. యది చ క ర్మ కృతం స్యాత్, తదా హతా౯ విద్ధీత్యన్వయః. ౧౩॥

(రామానుజ్ఞయా నికుంభిలాం ప్రతి లక్ష్మణస్య గమనమ్)

నికుంభిలా మసంప్రాప్త మహుతాగ్నిం చ యో రిపుః.
త్వా మాతతాయినం హన్యా దింద్రశత్రో స్స తే వధః.
వరో దత్తో మహాబాహో సర్వలోకేశ్వరేణ వై. ౧౫

ఇ త్యేవం విహితో రాజ న్వధ స్తస్యైష ధీమతః.
వధా యేంద్రజితో రామ సందిశస్వ మహాబల. ౧౬

హతే తస్మిన్ హతం విద్ధి రావణం ససుహృజ్జనమ్. ౧౬½

విభీషణవచ శ్శ్రుత్వా రాఘవో వాక్య మబ్రవీత్. ౧౭

జానామి తస్య రౌద్రస్య మాయాం సత్యపరాక్రమ,
స హి బ్రహ్మాస్త్రవి త్ప్రాజ్ఞో మహామాయో మహాబలః. ౧౮

కరో త్యసంజ్ఞాన్ సంగ్రామే దేవాన్ సవరుణా నపి, ౧౮½

తర్హి కథం స వధ్య ఇత్యత్రాహ (నికుంభిలా మిత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. యో రిపుః, అహుతాగ్నిం అసమాప్తహోమం, నికుంభిలా మసంప్రాప్తం నికుంభిలాఖ్య న్యగ్రోధమూల స్థాన మసంప్రాప్తం చ. 'త మప్రవిష్టన్యగ్రోధ' మిత్యుత్తరసర్గే వక్ష్యతి. ఆతతాయినం శస్త్ర పాణిం. రిపువధోద్యతం చ, త్వాం, యో హన్యాత్ హింస్యాత్, సః ఇంద్రశత్రో స్తే, వధో మారక ఇతి సర్వలోకేశ్వరేణ బ్రహ్మణా వరో దత్త ఇతి యోజనా. 'వధ హతా' వితి ధాతోః పచాద్యచి వధ ఇతి రూపం. యద్య ప్యేత చ్ఛాపవచన మివ ప్రతిభాతి. తథాపి। నికుంభిలాప్రాప్తిహోమయో ర్విఘ్నాభావే అవధ్య ఇతి పర్యవసానా ద్వరరూపత్వం ద్రష్టవ్యమ్. ౧౫

(ఇత్యేవ) మిత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. ఇత్యేవంప్రకారేణ, ఏషః హోమవిఘ్నకారీ, తస్య ఇంద్రజితః, వధః మారకః, విహితః బ్రహ్మణాక్ల్ప్తః. తస్మాత్ తస్యేంద్రజితో వధాయ సందిశస్వ అస్మాసు కంచి దితి శేషః.

త స్యాంతరిక్షే చరతో రథస్థస్య మహాయశః.
న గతి ర్జ్ఞాయతే తస్య సూర్య స్యేవా భ్రసంప్లవే, ౧౯॥

రాఘవస్తు రిపో ర్జ్ఞాత్వా మాయావీర్యం దురాత్మనః.
లక్ష్మణం కీర్తిసంపన్న మిదం వచన మబ్రవీత్, ౨౦॥

య ద్వానరేంద్రస్య బలం తేన సర్వేణ సంవృతః.
హనుమత్ప్రముఖై శ్చైవ యూథపై స్సహ లక్ష్మణ, ౨౧॥

జాంబవే నర్క్షపతినా సహసై న్యేన సంవృతః.
జహి తం రాక్షససుతం మాయాబలవిశారదమ్, ౨౨॥

అయం త్వాం సచివై స్సార్ధం మహాత్మా రజనీచరః.
అభిజ్ఞస్తస్య దేశస్య పృష్ఠతోఽనుగమిష్యతి, ౨౩॥

రాఘవస్య వచ శ్శ్రుత్వా లక్ష్మణ స్సవిభీషణః.
జగ్రాహ కార్ముకశ్రేష్ఠ మత్యద్భుతపరాక్రమః, ౨౪॥

సన్నద్ధః కవచీ ఖడ్గీ సశరో హేమచాపధృత్.
రామపాదా వుపస్పృశ్య హృష్ట స్సౌమిత్రి రబ్రవీత్, ౨౫॥

అద్య మత్కార్ముకోన్ముక్తా శ్శరా నిర్భిద్య రావణిమ్.
లంకా మభిపతిష్యంతి హంసాః పుష్కరిణీ మివ, ౨౬॥

(తస్యేతి.) తస్య ప్రసిద్ధ స్యేతి సూర్యవిశేషణం. ద్వితీయం తస్యేతిపదం. అభ్రసంప్లవే మేఘావరణే. ౧౯॥—౨౦॥

(య ద్వానరేంద్ర స్యేత్యాది) శ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. జాంబవేన జాంబవతా, సహసై న్యేన సైన్యసహితేన, 'వోపసర్జన' స్యేతి వికల్పేన సభావాభావః. సంవృతః, త్వ మితి శేషః. ౨౧॥-౨౬॥

(రామానుజ్ఞయా నికుంభిలాం ప్రతి లక్ష్మణస్య గమనమ్)

అద్యైవ తస్య రౌద్రస్య శరీరం మామకాశ్శరాః.
విధమిష్యంతి భిత్త్వా తం మహాచాపగుణచ్యుతాః. ౨౭॥

స ఏవ ముక్త్వా ద్యుతిమాన్ వచనం భ్రాతురగ్రతః.
స రావణివధాకాంక్షీ లక్ష్మణ స్త్వరితో యయౌ. ౨౮॥

సోఽభివాద్య గురోః పాదౌ కృత్వా చాపి ప్రదక్షిణమ్.
నికుంభిలా మభియయౌ చైత్యం రావణిపాలితమ్. ౨౯॥

విభీషణేన సహితో రాజపుత్త్రః ప్రతాపవాన్.
కృతస్వస్త్యయనో భ్రాత్రా లక్ష్మణ స్త్వరితో యయౌ. ౩౦॥

వానరాణాం సహస్రైస్తు హనుమాన్ బహుభి ర్వృతః.
విభీషణ శ్చ సామాత్య స్తదా లక్ష్మణ మన్వగాత్. ౩౧॥

మహతా హరిసైన్యేన సవేగ మభిసంవృతః.
ఋక్షరాజబలం చైవ దదర్శ పథి విష్ఠితమ్. ౩౨॥

స గత్వా దూర మధ్వానం సౌమిత్రి ర్మిత్రనందనః.
రాక్షసేంద్రబలం దూరా దపశ్య ద్వ్యూహ మాస్థితమ్. ౩౩॥

స తం ప్రాప్య ధనుష్పాణి ర్మాయాయోగ మరిందమః

(స ఏవ మితి.) అసత్యపి కర్తృభేదే క్రియాభేద మాశ్రిత్య స ఇతి ద్విరుక్తిః. స ఏవ ముక్త్వా స యయా వితి నిర్వాహః. వస్తుతస్తు, స లక్ష్మణః, సః తాదృశవీరవేషవిశిష్ట ఏ వేత్యర్థః. యద్వా, సరావణివధాకాంక్షీ త్యేకం పదం. రావణినా సహ వర్తంత ఇతి సరావణయః నికుంభిలాస్థా రాక్షసాః తేషాం వధాకాంక్షీ త్యర్థః. ౨౭—౩౩॥

(స తం ప్రాప్యేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. బ్రహ్మవిధానేన నికుంభిలా మసంప్రాప్త మిత్యాది నోక్త బ్రహ్మవరదానప్రకారేణ, మాయాయోగం - మాయారూపోపాయం, తం ఇంద్రజితం,

తస్థౌ బ్రహ్మవిధానేన విజేతుం రఘునందనః, ३४॥

విభీషణేన సహితో రాజపుత్రః ప్రతాపవాన్.
అంగదేన చ వీరేణ తథాఽనిలసుతేన చ, ३५॥

వివిధ మమలశస్త్రభాస్వరం త ద్ధ్వజగహనం విపులం మహారథైశ్చ,
ప్రతిభయతమ మప్రమేయవేగం తిమిర మివ ద్విషతాం బలం వివేశ, ३६॥

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, పఞ్చాశీతితమ స్సర్గః.

అథ షడశీతితమ స్సర్గః

అథ తస్యా మవస్థాయాం లక్ష్మణం రావణానుజః,
పరేషా మహితం వాక్య మర్థసాధక మబ్రవీత్. ౧

విజేతుం ప్రాప్య తస్థౌ, మాయాయాగ మితి పాఠే, మాయాయాగం, జేతుం నాశయితుం, తం దేశం, ప్రాప్య తస్థా వి త్యన్వయః. (వివిధ మితి.) ప్రతిభయతమం అతిశయేన భయంకరమ్. ३४॥——३६॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, పఞ్చాశీతితమ స్సర్గః.

అథ షడశీతితమ స్సర్గః.

అథేంద్రజిద్యుద్ధారంభః. (అథ తస్యా) మిత్యాది. తస్యా మవస్థాయాం నికుంభిలాసమీప గమనావసరే, అర్థసాధకం, స్వానా మితి శేషః. ౧

(విభీషణప్రేరణయా రాక్షసానీకస్యోపరి లక్ష్మణస్య విజృంభణమ్)

యదేత ద్రాక్షసానీకం మేఘశ్యామం విలోక్యతే,
ఏత దాయోధ్యతాం శీఘ్రం కపిభిః పాదపాయుధైః. ౨

అస్యానీకస్య మహతో భేదనే యత లక్ష్మణ,
రాక్షసేంద్రసుతోఽప్యత్ర భిన్నే దృశ్యో భవిష్యతి. ౩

స త్వ మింద్రాశనిప్రఖ్యై శ్శరై రవకిర న్పరా న్,
అభిద్రవాశు యావ ద్వై నైత త్కర్మ సమాప్యతే. ౪

జహి వీర దురాత్మానం మాయాపరమధార్మికమ్,
రావణిం క్రూరకర్మాణం సర్వలోకభయావహమ్. ౫

విభీషణవచ శ్శ్రుత్వా లక్ష్మణ శ్శుభలక్షణః,
వవర్ష శరవర్షాణి రాక్షసేంద్రసుతం ప్రతి. ౬

ఋక్షా శ్శాఖామృగా శ్చాపి ద్రుమాది నఖయోధినః,
అభ్యధావంత సహితా స్తదనీక మవస్థితమ్. ౭

రాక్షసా శ్చ శితై ర్బాణై రసిభి శ్శక్తితోమరైః,
ఉద్యతై స్సమవర్తంత కపిసైన్యజిఘాంసవః. ౮

(యదేత దితి.) ఆయోధ్యతాం హన్యతాం, (శీఘ్ర మితి.) విళంబే యాగ స్సమాప్యే తేతి భావః. ౨

(అ స్యేతి.) యత యతస్వ, అత్ర రాక్షసానీకే. ౩—౫

(విభీషణేతి.) శుభలక్షణః సుహృద్వచనసారగ్రాహిత్వలక్షణయుక్తః. ౬-౭

(రాక్షసా ఇతి.) కపిసైన్యజిఘాంసవః కపిసైన్యం హంతు మిచ్ఛవః. ౮

స సంప్రహార స్తుముల స్సంజజ్ఞే కపిరక్షసామ్,
శబ్దేన మహతా లంకాం నాదయ న్వై సమంతతః. ౯

శస్త్రైశ్చ బహుధాకారై శ్శితై ర్బాణైశ్చ పాదపైః,
ఉద్యతై ర్గిరిశృంగైశ్చ ఘోరై రాకాశ మావృతమ్. ౧౦

తే రాక్షసా వానరేషు వికృతాననబాహవః,
నివేశయంత శ్శస్త్రాణి చక్రు స్తే సుమహ ద్భయమ్. ౧౧

తథైవ సకలై ర్వృక్షై ర్గిరిశృంగైశ్చ వానరాః,
అభిజఘ్ను ర్నిజఘ్నుశ్చ సమరే రాక్షసర్షభాన్. ౧౨

ఋక్షవానరముఖ్యైశ్చ మహాకాయై ర్మహాబలైః,
రక్షసాం వధ్యమానానాం మహ ద్భయ మజాయత. ౧౩

స్వ మనీకం విషణ్ణం తు శ్రుత్వా శత్రుభి రర్దితమ్,
ఉదతిష్ఠత దుర్ధర్ష స్తత్కర్మ ణ్యననుష్ఠితే. ౧౪

వృక్షాంధకారా న్నిర్గత్య జాతక్రోధ స్స రావణిః,
ఆరురోహ రథం సజ్జం పూర్వయుక్తం స రాక్షసః. ౧౫

(స ఇతి.) సంప్రహారః యుద్ధమ్. ౯—౧౦

(తే రాక్షసా ఇతి.) శస్త్రనివేశనవికృతాననబాహుత్వరూపక్రియాభేదాత్, తచ్ఛబ్దద్వయనిర్వాహః. ౧౧—౧౩

(స్వమనీక మితి.) తత్కర్మణి తస్మిన్ హోమకర్మణి. ౧౪

(వృక్షాంధకారా దితి.) వృక్షాంధకారాత్, నీరంధ్రవృక్షషండా దిత్యర్థః. సజ్జం ఆయుధాదిభిః, పూర్వయుక్తం పూర్వ మేవ యుక్తాశ్వం, స రాక్షసః రాక్షససహితః, ౧౫

(హనుమతః విజృంభణం దృష్ట్వా ఇంద్రజితః యుద్ధవిజృంభణమ్)

స భీమకార్ముకధరః కాలమేఘసమప్రభః,
రక్తాస్యనయనః క్రుద్ధో బభౌ మృత్యు రివాంతకః. ౧౬

దృష్ట్వైవ తు రథస్థం తం పర్యవర్తత తద్బలమ్.
రక్షసాం భీమవేగానాం లక్ష్మణేన యుయుత్సతామ్. ౧౭

తస్మిన్ కాలే తు హనుమా నుద్యమ్య సుదురాసదమ్,
ధరణీధరసంకాశో మహావృక్ష మరిందమః. ౧౮

స రాక్షసానాం తత్సైన్యం కాలాగ్ని రివ నిర్దహన్,
చకార బహుభి ర్వృక్షై ర్నిస్సంజ్ఞం యుధి వానరః. ౧౯

విధ్వంసయంతం తరసా దృష్ట్వైవ పవనాత్మజమ్,
రాక్షసానాం సహస్రాణి హనుమంత మవాకిరన్. ౨౦

శితశూలధరా శ్శూలై రసిభి శ్చాసిపాణయః,
శక్తిభి శ్శక్తిహస్తా శ్చ పట్టసైః పట్టసాయుధాః. ౨౧

పరిఘై శ్చ గదాభి శ్చ చక్రై శ్చ శుభదర్శనైః,

(స ఇతి.) అంతకః అంతకరః. ౧౬

(దృష్ట్వేతి.) పర్యవర్తత పరితోఽతిష్ఠత్. ౧౭

(తస్మి న్నిత్యాది.) ఆదావేకం వృక్ష ముద్యమ్య నిర్దహన్ సన్ పశ్చాత్ బహుభి ర్వృక్షై స్తద్రక్షోబలం నిస్సంజ్ఞం చకారేత్యన్వయః. ౧౮—౨౦

అవాకిర న్నిత్యుక్తం ప్రపంచయతి (శితేత్యాది.) శితశూలధరా ఇత్యాది విశేషణేన యేషాం యేష్వస్త్రేష్వత్యంతపాటవ మస్తి తై స్తై రవాకిర న్నితి గమ్యతే. పరిఘై రిత్యాదౌ పరిఘపాణయ

శతశ శ్చ శతఘ్నీభి రాయసై రపి ముద్గరైః. ౨౨

ఘోరైః పరశ్వథై శ్చైవ భిండివాలై శ్చ రాక్షసాః,
ముష్టిభి ర్వజ్రకల్పై శ్చ తలై రశనిసన్నిభైః. ౨౩

అభిజఘ్ను స్సమాసాద్య సమంతా త్పర్వతోపమమ్, ౨౩½

తేషా మపి చ సంక్రుద్ధ శ్చకార కదనం మహత్. ౨౪

స దదర్శ కపిశ్రేష్ఠ మచలోపమ మింద్రజిత్,
సూదయంత మమిత్రఘ్న మమిత్రా౯ పవనాత్మజమ్. ౨౫

స సారథి మువాచేదం యాహి యత్రైష వానరః,
క్షయ మేష హి నః కుర్యా ద్రాక్షసానా ముపేక్షితః. ౨౬

ఇత్యుక్త స్సారథి స్తేన యయౌ యత్ర స మారుతిః,
వహ౯ పరమదుర్ధర్షం స్థిత మింద్రజితం రథే. ౨౭

సోఽభ్యుపేత్య శరా౯ ఖడ్గా౯ పట్టసాం శ్చ పరశ్వథా౯,
అభ్యవర్షత దుర్ధర్షః కపిమూర్ధ్ని స రాక్షసః. ౨౮

తాని శస్త్రాణి ఘోరాణి ప్రతిగృహ్య స మారుతిః,
రోషేణ మహతాఽఽవిష్టో వాక్యం చేద మువాచ హ. ౨౯

ఇత్యాద్యూహ్యం. శుభదర్శనై రిత్యనేన తైక్ష్ణ్య ముపలక్ష్యతే. పర్వతోపమం, హనుమంత మితి శేషః. ౨౧—౨౩½

(తేషా మిత్యర్ధం.) సంక్రుద్ధః, హనుమా నితి శేషః. ౨౪—౨౫

(ససారథి మితి.) హి యస్మాత్ కారణాత్, ఉపేక్షితః ఏషః, నః అస్మాకం సంబంధినాం రాక్షసానాం. క్షయం కుర్యాత్. అతః ఏష వానరో యత్ర, వర్తత ఇతి శేషః, తత్ర యాహీతీదం వచ స్సారథి మువా చేత్యన్వయః. ౨౬—౨౯

(ఇంద్రజి ద్విభీషణసంవాద)

యుధ్యస్వ యది శూరోఽసి రావణాత్మజ దుర్మతే,
వాయుపుత్రం సమాసాద్య జీవ న్న ప్రతియాస్యసి, ౩౦

బాహుభ్యాం ప్రతి యుధ్యస్వ యది మే ద్వంద్వ మాహవే,
వేగం సహస్వ దుర్బుద్ధే తత స్త్వం రక్షసాం వరః. ౩౧

హనుమంతం జిఘాంసంతం సముద్యతశరాసనమ్,
రావణాత్మజ మాచష్టే లక్ష్మణాయ విభీషణః. ౩౨

య స్స వాసవనిర్జేతా రావణ స్యాత్మసంభవః,
స ఏష రథ మాస్థాయ హనుమంతం జిఘాంసతి. ౩౩

త మప్రతిమసంస్థానై శ్శరై శ్శత్రువిదారణైః,
జీవితాంతకరై ర్ఘోరై స్సౌమిత్రే రావణిం జహి. ౩౪

ఇత్యేవ ముక్త స్తు తదా మహాత్మా విభీషణే నారివిభీషణేన,
దదర్శ తం పర్వతసన్నికాశం రణే స్థితం భీమబలం నదంతమ్. ౩౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, షడశీతితమ స్సర్గః.

(ఇత్యుక్త ఇతి.) వహ౯ ప్రాపయ౯. ౨౩

(సోఽభ్యుపే త్యేతి.) అత్రాపి క్రియాభేదాత్, తచ్ఛబ్దస్య ద్విఃప్రయోగః. ౨౮-౩౦

(బాహుభ్యా మితి.) ద్వంద్వం ద్వంద్వయుద్ధం. దదాసీతి శేషః. యది దదాసి, శస్త్రాణి త్యక్త్వా బాహుభ్యాం ప్రతియుధ్య స్వేత్యన్వయః. తతః తదానీం ద్వంద్వ యుద్ధకాలే. ౩౨

(య స్స ఇతి.) య స్సః, ప్రసిద్ధోయ మిత్యర్థః. ౩౩

(త మితి.) అప్రతిమసంస్థానైః అనుపమసన్నివేశైః కరవీరపత్రాద్యాకారై రిత్యర్థః. ౩౪

(ఇత్యేవ మితి.) అరివిభీషణేన శత్రుభయంకరేణ. ౩౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, షడశీతితమ స్సర్గః.

అథ సప్తాశీతితమ స్సర్గః

ఏవ ముక్త్వా తు సౌమిత్రిం జాతహర్షో విభీషణః,
ధనుష్పాణిన మాదాయ త్వరమాణో జగామ హ. ౧

అవిదూరం తతో గత్వా ప్రవిశ్య చ మహ ద్వనమ్,
దర్శయామాస త త్కర్మ లక్ష్మణాయ విభీషణః. ౨

నీలజీమూతసంకాశం న్యగ్రోధం భీమదర్శనమ్,
తేజస్వీ రావణభ్రాతా లక్ష్మణాయ న్యవేదయత్. ౩

ఇహోపహారం భూతానాం బలవాన్ రావణాత్మజః,
ఉపహృత్య తతః పశ్చా త్సంగ్రామ మభివర్తతే. ౪

అదృశ్య స్సర్వభూతానాం తతో భవతి రాక్షసః,
నిహంతి సమరే శత్రూన్ బధ్నాతి చ శరోత్తమైః. ౫

త మప్రవిష్టన్యగ్రోధం బలినం రావణాత్మజమ్,
విధ్వంసయ శరై స్తీక్ష్ణై స్సరథం సాశ్వసారథిమ్. ౬

అథ సప్తాశీతితమ స్సర్గః.

అథేంద్రజిద్విభీషణసంవాదః. (ఏవ ముక్త్వే త్యాది.) ధనుష్పాణిన మితి నకారాంతత్వ మార్షమ్. ౧

(అవిదూర మితి.) తత్కర్మ హోమకర్మ స్థానమ్. ౨—౩

(ఇహేతి.) ఉపహారం బలిం. ఉపహృత్య కృత్వా. ఓదనపాకం పచతీతివత్, తతః తస్మా ద్దేశాత్. ౪—౫

(త మితి.) అప్రవిష్టన్యగ్రోధం రావణాత్మజం విధ్వంసయ పునః ప్రవేశా త్పూర్వ మేవ విధ్వంసయే త్యర్థః. ౬—౭

(ఇంద్రజి ద్విభీషణసంవాదః)

త మేత్యుక్త్వా మహాతేజా స్సౌమిత్రి ర్మిత్రనందనః,
బభూ వావస్థిత స్తత్ర చిత్రం విష్ఫారయ న్ధనుః. ౭

స రథేనాగ్నివర్ణేన బలవా న్రావణాత్మజః,
ఇంద్రజి త్కవచీ ధన్వీ సధ్వజః ప్రత్యదృశ్యత. ౮

త మువాచ మహాతేజాః పౌలస్త్య మపరాజితమ్,
సమాహ్వయే త్వాం సమరే సమ్య గ్యుద్ధం ప్రయచ్ఛ మే. ౯

ఏవ ముక్తో మహాతేజాః మనస్వీ రావణాత్మజః,
అబ్రవీ త్పరుషం వాక్యం తత్ర దృష్ట్వా విభీషణమ్. ౧౦

ఇహ త్వం జాతసంవృద్ధ స్సాక్షా ద్భ్రాతా పితు ర్మమ,
కథం ద్రుహ్యసి పుత్రస్య పితృవ్యో మమ రాక్షస. ౧౧

న జ్ఞాతిత్వం న సౌహార్దం న జాతి స్తవ దుర్మతే,
ప్రమాణం న చ సౌదర్యం న ధర్మో ధర్మదూషణ. ౧౨

శోచ్య స్త్వ మసి దుర్బుద్ధే నిందనీయశ్చ సాధుభిః,
య స్త్వం స్వజన ముత్సృజ్య పరభృత్యత్వ మాగతః. ౧౩

(త మితి.) మహాతేజా ఇతి లక్ష్మణో విశేష్యః సమ్య గ్యుద్ధం అమాయాయుద్ధమ్. ౭-౯

(ఏవ మితి.) మనస్వీ దృఢమనస్కః. ౧౦

(ఇ హేతి.) ఇహ లంకాయాం, జాతసంవృద్ధః, 'పూర్వకాలే' త్యాదినా, పూర్వకాలార్థవాచినో జాతశబ్దస్య ఉత్తరకాలార్థవాచినా సంవృద్ధశబ్దేన సమాసః. పుత్రస్య పుత్రాయ. 'క్రుధద్రుహే' త్యాదినా చతుర్థ్యనియమాత్. రాక్షసేత్యనేన సాజాత్య మపి న దృష్టవా నసీతి వ్యజ్యతే. ౧౧

(న జ్ఞాతిత్వ మితి.) ప్రమాణం మర్యాదానియామకమ్. ౧౨

(శోచ్య ఇతి.) శోచ్యత్వాదౌ హేతు మాహ (య స్త్వ మితి.) ౧౩

నైత చ్ఛిథిలయా బుద్ధ్యా త్వం వేత్సి మహదంతరమ్,
క్వచ స్వజనసంవాసః క్వ చ నీచపరాశ్రయః. ౧౪

గుణవా న్వా పరజన స్స్వజనో నిర్గుణోఽపి వా,
నిర్గుణ స్స్వజన శ్శ్రేయా న్యః పరః పర ఏవ సః. ౧౫

య స్స్వపక్షం పరిత్యజ్య పరపక్షం నిషేవతే,
స స్వపక్షే క్షయం ప్రాప్తే పశ్చా త్తై రేవ హన్యతే. ౧౬

నిరనుక్రోశతా చేయం యాదృశీ తే నిశాచర,
స్వజనేన త్వయా శక్యం పరుషం రావణానుజ. ౧౭

ఇత్యుక్తో భ్రాతృపుత్రేణ ప్రత్యువాచ విభీషణః, ౧౭½

అజాన న్నివ మచ్ఛీలం కిం రాక్షస వికత్థసే.
రాక్షసేంద్రసుతాసాధో పారుష్యం త్యజ గౌరవాత్, ౧౮½

కులే యద్య ప్యహం జాతో రక్షసాం క్రూరకర్మణామ్.
గుణోఽయం ప్రథమో నౄణాం త న్మే శీల మరాక్షసమ్, ౧౯½

(నైత దితి.) శిథిలయా కోమలయా. తుచ్ఛయా వా. అంతరం తారతమ్యమ్. ౧౪

నను పరస్య నీచత్వాభావా న్న భవదు క్తదోష ఇత్యత్రాహ (గుణవా నితి.) ౧౫

త దేవ వైషమ్యం స్వరూపతో దర్శయతి (య ఇతి.) ౧౬

(నిరనుక్రోశ తేతి.) ఇయం హోమవిఘాతపూర్వకం లక్ష్మణస్య న్యగ్రోధప్రవేశకరణరూపా, నిరనుక్రోశతా నిర్దయతా, యాదృశీ యథా ఘోరా, తాదృశం పరుషం నిర్దయత్వం, స్వజనేన బంధుభూతేన త్వ య్యేవ కర్తుం శక్యం, నాన్యే నేత్యర్థః. యద్వా స్వజనే విషయే త్వయా న శక్యం న కర్తవ్యం. అనుచితం కృత మితి భావః. ౧౭—౧౭½

(అజాన న్నితి.) గౌరవాత్. గురో ర్భావో గౌరవం, పితృవ్యత్వా దిత్యర్థః. ౧౮½

(కుల ఇతి.) రక్షసాం కులే యద్యప్యహం జాతః, తత్ తథాపి. మే శీలం అరాక్షసం అక్రూరం. అయం మే శీలాఖ్యో గుణః నృణాం సత్పురుషాణాం, ప్రథమః ముఖ్యః. ౧౯½

(ఇంద్రజి ద్విభీషణసంవాదః)

న రమే దారుణే నాహం న చాధర్మేణ వై రమే.
భ్రాత్రా విషమశీలేన కథం భ్రాతా నిరస్యతే. ౨౦॥

ధర్మా త్ప్రచ్యుతశీలం హి పురుషం పాపనిశ్చయమ్.
త్యక్త్వా సుఖ మవాప్నోతి హస్తా దాశీవిషం యథా. ౨౧॥

హింసాపరస్వహరణే పరదారాభిమర్శనమ్.
త్యాజ్య మాహు ర్దురాచారం వేశ్మ ప్రజ్వలితం యథా, ౨౨॥

పరస్వానాం చ హరణం పరదారాభిమర్శనమ్.
సుహృదా మతిశంకా చ త్రయో దోషాః క్షయావహాః, ౨౩॥

మహర్షీణాం వధో ఘోర స్సర్వదేవై శ్చ విగ్రహః.
అభిమాన శ్చ కోప శ్చ వైరిత్వం ప్రతికూలతా, ౨౪॥

'తన్మే శీల మరాక్షస' మిత్యుక్త మేవ దర్శయతి (న రమ ఇతి.) దారుణేన కర్మణా న రమే. అధర్మేణ పరపీడాకరేణ చ కర్మణా న రమే. న కేవలం మ య్యేవ దోషః రావణేఽపీ త్యాహ (భ్రా త్రేతి.) నిరస్యతే, 'త్వాం తు ధిక్కులపాంసన' మితి వచనే నేత్యర్థః. ౨౦॥

ఇంద్రజిదుక్తస్వదోషపరిహారాయ పరిత్యాగహేతూ న్ రావణదోషా నాహ (ధర్మా దిత్యాది.) ౨౧॥

(హింసేతి.) హింసా చ పరస్వహరణం చ తే హింసాపరస్వహరణే, హింసాదిరూపం దురాచారరూపం కర్మ త్యాజ్య మాహుః, తద్యుక్త స్త్యాజ్య ఇత్యర్థః. ౨౨॥

(పరస్వానా మితి.) సుహృదా మతిశంకా సుహృ త్స్వవిశ్వాసః. ౨౩॥

దోషవత్తయా యది త్యాజ్యత్వం తర్హ్యభిజనవిద్యాదిగుణవత్తయా కి మితి న గ్రాహ్యత్వ మిత్యత ఆహ (మహర్షీణా) మితి సార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అభిమానః గర్వః, వైరిత్వం బద్ధవైరత్వం, ప్రతికూలతా పరశ్రేయోద్వేషిత్వం, తథా చాభిజనవిద్యాదిగుణవత్త్వేఽపి పరస్త్రీహరణాదిదోషదూషితతయా విషసంపృక్తమధువ న్న గ్రాహ్యోఽయ మితి భావః. ౨౪॥

ఏతే దోషా మమ భ్రాతు ర్జీవితైశ్వర్యనాశనాః.
గుణా న్ప్రచ్ఛాదయామాసుః పర్వతా నివ తోయదాః,
దోషై రేతైః పరిత్యక్తో మయా భ్రాతా పితా తవ ౨౬

నేయ మస్తీ పురీ లంకా న చ త్వం న చ తే పితా, ౨౬½

అతిమానీ చ బాల శ్చ దుర్వినీత శ్చ రాక్షస.
బద్ధ స్త్వం కాలపాశేన బ్రూహి మాం యద్య దిచ్ఛసి. ౨౭½

అద్య తే వ్యసనం ప్రాప్తం కిం మాం త్వ మిహ వక్ష్యసి.
ప్రవేష్టుం న త్వయా శక్యో న్యగ్రోధో రాక్షసాధమ, ౨౮½

ధర్షయిత్వా చ కాకుత్స్థౌ న శక్యం జీవితుం త్వయా.
యుధ్యస్వ నరదేవేన లక్ష్మణేన రణే సహ,
హత స్త్వం దేవతాకార్యం కరిష్యసి యమక్షయే. ౩౦

నిదర్శయ స్వాత్మబలం సముద్యతం కురుష్వ సర్వాయుధసాయకవ్యయమ్,
న లక్ష్మణ స్యైత్య హి బాణగోచరం త్వ మద్య జీవ న్సబలో గమిష్యసి. ౩౧

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, సప్తాశీతితమ స్సర్గః.

(నేయ మస్తీ త్యాది.) ఉత్తరక్షణే అవశ్యం న శిష్యతీ త్యర్థః. ౨౬—౨౮½

(ధర్షయిత్వే త్యాది.) దేవతాకార్యం యమదూతరూపదేవతాకార్యం. నరకయాతనానుభవం వా. ౩౦—౩౧

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, సప్తాశీతితమ స్సర్గః.

అథ అష్టాశీతితమ స్సర్గః,

విభీషణవచ శ్శ్రుత్వా రావణిః క్రోధమూర్ఛితః,
అబ్రవీ త్పరుషం వాక్యం వేగే నాభ్యుత్పపాత హ. ౧

ఉద్యతాయుధనిస్త్రింశో రథే సుసమలంకృతే,
కాలాశ్వయుక్తే మహతి స్థితః కాలాంతకోపమః. ౨

మహాప్రమాణ ముద్యమ్య విపులం వేగవ ద్దృఢమ్,
ధను ర్భీమం పరామృశ్య శరాం శ్చామిత్రశాతనాన్. ౩

తం దదర్శ మహేష్వాసో రథే సుసమలంకృతః,
అలంకృత మమిత్రఘ్నం రాఘవ స్యానుజం బలీ.
హనుమత్పృష్ఠ మాసీన ముదయస్థరవిప్రభమ్, ౪౫

అథ అష్టాశీతితమ స్సర్గః

అథేంద్రజిల్లక్ష్మణయుద్ధం. (విభీషణవచ ఇత్యాది.) అభ్యుత్పపాత అభిముఖ ముజ్జగామ. కీదృగ్భూతో౽భ్యుజ్జగామే త్యత్రాహ (ఉద్యతేత్యాది) శ్లోకద్వయేన. సుసమలంకృతే సుష్ఠు సమంతా దలంకృతే. మహాప్రమాణం మహాదీర్ఘం, ధను రుద్యమ్య శరాన్ పరామృశ్య గృహీత్వా అభ్యుజ్జగామ అబ్రవీచ్చే త్యన్వయః. అమిత్రాన్ శత్రూన్, శాతయంతి ఖండయంతీ త్యమిత్రశాతనాన్. ౧—౩

(త మిత్యాది.) రథే స్థిత ఇతి శేషః. అలంకృతం స్వతేజసా భూషితం, 'హనుమత్పృష్ఠమాసీన' మిత్యనువాదేన హనుమాన్ పూర్వం రాక్షసై ర్యుద్ధ్వా ఇంద్రజితి ఆగతే లక్ష్మణం స్వపృష్ఠభాగ మారోప్య స్థితవా నితి గమ్యతే. 'ఉదయస్థరవిప్రభ' మిత్యనేన హనుమతః కాంచనాకృతిత్వం లక్ష్మణస్య రవివర్ణత్వం చోక్తమ్. ౪౫

ఉవాచైనం సమారబ్ధ స్సామిత్రిం సవిభీషణమ్.
తాంశ్చ వానరశార్దూలాన్ పశ్యధ్వం మే పరాక్రమమ్, ౫॥

అద్య మత్కార్ముకోత్సృష్టం శరవర్షం దురాసదమ్.
ముక్తం వర్ష మివాకాశే వారయిష్యథ సంయుగే, ౬॥

అద్య వో మామకా బాణాః మహాకార్ముకనిస్సృతాః.
విధమిష్యంతి గాత్రాణి తూలరాశి మి వానలః, ౭॥

తీక్ష్ణసాయకనిర్భిన్నాన్ శూల శక్త్యృష్టితోమరైః.
అద్య వో గమయిష్యామి సర్వా నేవ యమక్షయమ్, ౮॥

క్షిపత శ్శరవర్షాణి క్షిప్రహస్తస్య మే యుధి.
జీమూత స్యేవ నదతః క స్థాస్యతి మమాగ్రతః, ౯॥

* రాత్రియుద్ధే మయా పూర్వం వజ్రాశనిసమై శ్శరైః.
శాయితౌ స్థో మయా భూమౌ విసంజ్ఞౌ సపురస్సరౌ. ౧౦॥

(ఉవాచైన మితి.) త్రిపాదశ్లోక ఏకాన్వయః. ఏత దబ్రవీత్ పరుష మితి పూర్వోక్తస్య వివరణం న భవతి. త ద్విభీషణమాత్రం ప్రతి. ఇదంతు సర్వాన్ ప్రతి. త చ్చ పరుషం. ఇదంతు పరాక్రమవిషయం, సమారబ్ధః సంరబ్ధః. ౫॥

(పశ్యధ్వ మితి.) ముక్తం మేఘముక్తం, వారయిష్యథే త్యేతత్ సోపహాసోక్తిః. ౬॥

(అ ద్యేతి.) వః యుష్మాకం, విధమిష్యంతి ధక్ష్యంతి. ౭॥

(తీక్ష్ణేతి.) తీక్ష్ణసాయకేతి లుప్తవిభక్తికం పదం తీక్ష్ణసాయకై రిత్యర్థః. శూలశక్త్యృష్టి తోమరై రిత్యత్ర శక్తియష్టి తోమరై రిత్యర్థః. సంధి రార్షః. తీక్ష్ణసాయకైః శూలశక్త్యష్టితోమరై శ్చ. నిర్భిన్నాన్, వః యుష్మాన్, యమక్షయం యమనిలయం, గమయిష్యా మీత్యన్వయః. ౮॥

(క్షిపత ఇతి.) జీమూత స్యేతి నాదమాత్రే దృష్టాంతః. ౯॥

(రా త్రీతి,) అగ్రహాతిశయేన మయేతి ద్విరుక్తిః. ౧౦॥

---

* రామానుజీయం. (రా త్రీతి.) శాయితౌ, యువా మితి శేషః.

(లక్ష్మణేంద్రజితోః సంవాదః)

స్మృతిర్న తేఽస్తి వా మన్యే వ్యక్తం వా యమసాదనమ్.
ఆశీవిష మివ క్రుద్ధం యన్మాం యోద్ధుం వ్యవస్థితః. ౧౧॥

తచ్ఛ్రుత్వా రాక్షసేంద్రస్య గర్జితం లక్ష్మణ స్తదా.
అభీతవదనః క్రుద్ధో రావణిం వాక్య మబ్రవీత్. ౧౨॥

ఉక్తశ్చ దుర్గమః పారః కార్యాణాం రాక్షస త్వయా.
కార్యాణాం కర్మణా పారం యో గచ్ఛతి స బుద్ధిమాన్. ౧౩॥

స త్వ మర్థస్య హీనార్థో దురవాపస్య కేనచిత్.
వచో వ్యాహృత్య జానీషే కృతార్థోఽస్మీతి దుర్మతే. ౧౪॥

అంతర్ధానగతే నాజౌ య స్త్వయా చరిత స్తదా.
తస్కరాచరితో మార్గో నైష వీరనిషేవితః. ౧౫॥

(స్మృతి రితి.) యన్మాం యోద్ధుం వ్యవస్థితః. అతః స్మృతి ర్నాస్తీతి వా మన్యే. అథవా యమసాదనం యమప్రాపణం, వ్యక్తం ప్రత్యక్షం. ప్రత్యాసన్న మితి యావత్. యద్వా. సాదనం సదనం. స్వార్థేఽణ్ ప్రత్యయః. ౧౧॥

(తచ్ఛ్రుత్వేతి.) అభీతవదనః భయవికృతిశూన్యవదనః. ౧౨॥

(ఉక్తశ్చేతి.) దుర్గమః దుర్లభః, కార్యాణాం యమప్రాపణాదీనాం. పారః నిర్వాహః. ఉక్తశ్చ ఉక్త ఏవ, న కృతః, అతో దుర్బుద్ధి రసీ త్యర్థః. క స్తర్హి బుద్ధిమా నిత్యత ఆహ (కార్యాణా మితి.) కార్యాణాం కర్మణా, ఆచరణేనే త్యర్థః. ౧౩॥

(న త్వ మితి.) అర్థస్యేతి తాదర్థ్యసంబంధే షష్ఠీ, అర్థస్య వచః ప్రయోజనార్థం వచః. ౧౪॥

దృష్టేఽప్యస్మత్పరాక్రమే కథ మిత్థం కథ్యత ఇత్యాశంక్య మాయామయత్వాన్న స వీర సమ్మత ఇత్యాహ (అంతర్ధానేతి.) ఆజౌ యుద్ధే. ౧౫॥

యథా బాణపథం ప్రాప్య స్థితోఽహం తవ రాక్షస.
దర్శయ స్వాద్య త త్తేజో వాచా త్వం కిం వికత్థసే, ౧౬॥

ఏవ ముక్తో ధనుర్భీమం పరామృశ్య మహాబలః.
ససర్జ నిశితా న్బాణా నింద్రజి త్సమితింజయః, ౧౭॥

తే నిసృష్టా మహావేగా శ్శరా స్సర్పవిషోపమాః.
సంప్రాప్య లక్ష్మణం పేతు శ్శ్వసంత ఇవ పన్నగాః, ౧౮॥

శరై రతిమహావేగై ర్వేగవా న్రావణాత్మజః.
సౌమిత్రి మింద్రజి ద్యుద్ధే వివ్యాధ శుభలక్షణమ్, ౧౯॥

స శరై రతివిద్ధాంగో రుధిరేణ సముక్షితః.
శుశుభే లక్ష్మణ శ్శ్రీమా న్విధూమ ఇవ పావకః, ౨౦॥

ఇంద్రజి త్త్వాత్మనః కర్మ ప్రసమీ క్ష్యాధిగమ్య చ.
వినద్య సుమహానాద మిదం వచన మబ్రవీత్, ౨౧॥

పత్రిణ శ్శితధారా స్తే శరా మత్కార్ముకచ్యుతాః.
ఆదాస్యంతేఽద్య సౌమిత్రే జీవితం జీవితాంతగాః, ౨౨॥

అద్య గోమాయుసంఘా శ్చ శ్యేనసంఘా శ్చ లక్ష్మణ.
గృధ్రా శ్చ నిపతంతు త్వాం గతాసుం నిహతం మయా, ౨౩॥

ప్రత్యక్షే ణాపి యోద్ధుం శక్తోఽస్మీత్యత ఆహ (య థేతి.) యథా స్థితోఽస్మి తథైవ, త త్తేజః పూర్వకృతం తేజః. దర్శయస్వే త్యన్వయః. ౧౬॥—౧౭॥

(త ఇతి.) సర్పవిషోపమాః సర్పవిషవత్ ఘోరాః, పేతుః. భూమా వితి శేషః. ౧౮॥

(శరై రితి.) అతివివ్యాధే త్యన్వయః వ్యవహితా చ్చేతి వ్యవహితప్రయోగః. ౧౯॥-౨౦॥

(ఇంద్రజి త్త్వితి.) అధిగమ్య ఫలవ త్త్వేన దృష్ట్వా. ౨౧॥—౨౩॥

(లక్ష్మణేంద్రజితోః సంవాదః)

క్షత్రబంధుం సదాఽనార్యం రామః పరమదుర్మతిః.
భక్తం భ్రాతర మద్యైవ త్వాం ద్రక్ష్యతి మయా హతమ్, ౨౪॥

విశస్తకవచం భూమౌ వ్యపవిద్ధశరాసనమ్.
హృతోత్తమాంగం సౌమిత్రే త్వా మద్య నిహతం మయా, ౨౫॥

ఇతి బ్రువాణం సంరబ్ధం పరుషం రావణాత్మజమ్.
హేతుమ ద్వాక్య మత్యర్థం లక్ష్మణః ప్రత్యువాచ హ, ౨౬॥

వాగ్బలం త్యజ దుర్బుద్ధే క్రూరకర్మాఽసి రాక్షస.
అథ కస్మా ద్వద స్యేత త్సంపాదయ సుకర్మణా, ౨౭॥

అకృత్వా కత్థసే కర్మ కిమర్థ మిహ రాక్షస.
కురు త త్కర్మ యే నాహం శ్రద్దధ్యాం తవ కత్థనమ్, ౨౮॥

అనుక్త్వా పరుషం వాక్యం కించి దప్యనవక్షిపన్.
అవికత్థన్ వధిష్యామి త్వాం పశ్య పురుషాధమ. ౨౯॥

ఇత్యుక్త్వా పంచ నారాచా నాకర్ణాపూరితాన్ శితాన్.
నిజఘాన మహావేగాన్ లక్ష్మణో రాక్షసోరసి, ౩౦॥

సుపత్రవాజితా బాణాః జ్వలితా ఇవ పన్నగాః.
నైరృతోరస్యభాసంత సవితూ రశ్మయో యథా, ౩౧॥

స శరై రాహత స్తేన సరోషో రావణాత్మజః.
సుప్రయుక్తై స్త్రిభి ర్బాణైః ప్రతివివ్యాధ లక్ష్మణమ్, ౩౨॥

(విశస్తేతి.) విశస్తం భిన్నం కవచం యస్య తం, త్వాం. రామో ద్రక్ష్యతీ త్యనుషంగేణ యోజనా. ౨౪॥—౨౬॥

(వాగ్బల మితి.) అథ ఇదానీమ్. ౨౭॥—౩౦॥

(సుపత్రేతి.) సుపత్రవాజితాః సుపత్రైః సంజాతవేగాః. ౩౧॥—౩౨॥

స బభూవ తదా భీమో నరరాక్షససింహయోః.
విమర్ద స్తుములో యుద్ధే పరస్పరజయైషిణోః, ౩౩॥

ఉభౌ హి బలసంపన్నా వుభౌ విక్రమశాలినౌ.
ఉభా వపి సువిక్రాంతౌ సర్వశస్త్రాస్త్రకోవిదౌ,
ఉభౌ పరమదుర్జేయా వతుల్యబలతేజసౌ. ౩౪

యుయుధాతే తదా వీరౌ గ్రహా వివ నభోగతౌ, ౩౪॥

బలవృత్రా వివాఽభీతౌ యుధి తౌ దుష్ప్రధర్షణౌ.
యుయుధాతే మహాత్మానౌ తదా కేసరిణా వివ, ౩౫॥

బహూ నవసృజంతౌ హి మార్గణౌఘా నవస్థితౌ.
నరరాక్షససింహౌ తౌ ప్రహృష్టా వభ్యయుధ్యతామ్, ౩౬॥

సుసంప్రహృష్టౌ నరరాక్షసోత్తమౌ జయైషిణౌ మార్గణచాపధారిణౌ,
పరస్పరం తౌ ప్రవవర్షతు ర్భృశం శరౌఘవర్షేణ బలాహకావివ, ౩౭॥

అభిప్రవృద్ధౌ యుధి యుద్ధకోవిదౌ శరాసిదండౌ శితశస్త్రధారిణౌ.
అభీక్ష్ణ మావివ్యధతు ర్మహాబలౌ మహాహవే శంబరవాసవా వివ. ౩౮॥

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, అష్టాశీతితమ స్సర్గః.

(స ఇతి.) విమర్దః సంఘర్షః. ౩౩॥

(ఉభౌ హీత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. సువిక్రాంతౌ సుష్ఠుపరాక్రమౌ. ౩౪

(యుయుధాతే) ఇత్యాద్యర్ధమ్, ౩౪॥

(బలేతి.) బలశబ్దో బలశత్రుత్వింద్రపరః. నామైకదేశే నామగ్రహణాత్. ౩౫॥—౩౬॥

(సుసంప్రహృష్టా వితి.) శరౌఘః మేఘపక్షే జలౌఘః, శరశబ్దో హి జలవాచీ, శరధి రితి సముద్రపర్యాయాత్. ౩౭॥—౩౮॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే. యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే.
అష్టాశీతితమ స్సర్గః.

అథ ఏకోననవతితమ స్సర్గః

తత శ్శరం దాశరథి స్సంధా యామిత్రకర్శనః,
ససర్జ రాక్షసేంద్రాయ క్రుద్ధ స్సర్ప ఇవ శ్వసన్. ౧

తస్య జ్యాతలనిర్ఘోషం స శ్రుత్వా రావణాత్మజః,
వివర్ణవదనో భూత్వా లక్ష్మణం సముదైక్షత. ౨

తం వివర్ణముఖం దృష్ట్వా రాక్షసం రావణాత్మజమ్,
సౌమిత్రిం * యుద్ధసంయుక్తం ప్రత్యువాచ విభీషణః. ౩

నిమిత్తా న్యనుపశ్యామి యా న్యస్మిన్ రావణాత్మజే,
త్వర తేన మహాబాహో భగ్న ఏవ న సంశయః. ౪

తత స్సంధాయ సౌమిత్రి ర్బాణా నగ్నిశిఖోపమాన్,
ముమోచ నిశితాం స్తస్మిన్ సర్పా నివ మహావిషాన్. ౫

శక్రాశనిసమస్పర్శై ర్లక్ష్మణే నాహత శ్శరైః,
ముహూర్త మభవ న్మూఢ స్సర్వసంక్షుభితేంద్రియః. ౬

అథ ఏకోననవతితమ స్సర్గః.

అథ లక్ష్మణేంద్రజితో స్సుమహాన్ సంప్రహారః. (తత శ్శర మిత్యాది.) ౧—౨

(త మితి.) సౌమిత్రిం, ప్రతి ఉద్దిశ్య. ౩

(నిమిత్తా నీతి.) అస్మిన్ యాని ముఖవైవర్ణ్యస్తబ్ధత్వాదీని నిమిత్తాని అనుపశ్యామి, తైరయం భగ్న ఇతి జానే, తేన కారణేన, త్వర త్వరస్వ. ౪—౫

(శక్రాశనీతి.) సర్వసంక్షుభితేంద్రియః సంక్షుభితసర్వేంద్రియః. ౬

---

* యుద్ధసంయుక్తం యుద్ధజనకహర్షసంయుక్తమ్. తిలకమ్.

ఉపలభ్య ముహూర్తేన సంజ్ఞాం ప్రత్యాగతేంద్రియః,
దద ర్శావస్థితం వీరం వీరో దశరథాత్మజమ్. ౭

సోఽభిచక్రామ సౌమిత్రిం రోషా త్సంరక్తలోచనః,
అబ్రవీ చ్చైన మాసాద్య పున స్స పరుషం వచః. ౮

కిం న స్స్మరసి త ద్యుద్ధే ప్రథమే మత్పరాక్రమమ్,
నిబద్ధ స్త్వం సహ భ్రాత్రా యదా భువి వివేష్టసే. ౯

యువాం ఖలు మయా యుద్ధే శక్రాశనిసమై శ్శరైః,
శాయితౌ ప్రథమం భూమౌ విసంజ్ఞౌ సపురస్సరౌ. ౧౦

స్మృతి ర్వా నాస్తి తే మన్యే వ్యక్తం వా యమసాదనమ్,
గంతు మిచ్ఛసి యస్మా త్త్వం మాం ధర్షయితు మిచ్ఛసి. ౧౧

యది తే ప్రథమే యుద్ధే న దృష్టో మత్పరాక్రమః,
అద్య తే దర్శయిష్యామి తిష్ఠేదానీం వ్యవస్థితః. ౧౨

ఇత్యుక్త్వా స సప్తభి ర్బాణై రభివివ్యాధ లక్ష్మణమ్,
దశభిస్తు హనూమంతం తీక్ష్ణధారై శ్శరోత్తమైః. ౧౩

తత శ్శరశతే నైవ సుప్రయుక్తేన వీర్యవాన్,
క్రోధా ద్ద్విగుణసంరబ్ధో నిర్బిభేద విభీషణమ్. ౧౪

(కి మితి.) త్వం భ్రాత్రా సహ నిబద్ధ ఇతి యత్. ప్రథమే. తద్యుద్ధే తస్మిన్ యుద్ధే. మత్పరాక్రమం త్వన్నిబంధనరూపం. న స్మరసి కిం. యదా యత్ర యుద్ధకాలే. వివేష్టసే వివేష్టితవా నసి. ౭—౯

త మేవ పరాక్రమం విశినష్టి (యువా మితి.) ౧౦

(స్మృతి రితి.) వ్యక్తం. నూన మిత్యర్థః. ౧౧—౧౩

(తత ఇతి) (క్రోధా ద్ద్విగుణసంరబ్ధ ఇతి.) లక్ష్మణాదివిషయరోషాపేక్షయా విభీషణవిషయే ద్విగుణం కుపిత ఇత్యర్థః. ౧౪

(లక్ష్మణేంద్రజితోః సంకులసమరః)

తద్దృష్ట్వేంద్రజితా కర్మ కృతం రామానుజ స్తదా,
అచింతయిత్వా ప్రహస న్నైత త్కించి దితి బ్రువన్. ౧౫

ముమోచ స శరాన్ ఘోరాన్ సంగృహ్యా నరపుంగవః, ౧౫½

అభీతవదనః క్రుద్ధో రావణిం లక్ష్మణో యుధి.
* నైవం రణగతా శ్శూరాః ప్రహరంతే నిశాచర,
లఘవ శ్చాల్పవీర్యా శ్చ సుఖా హీమే శరా స్తవ. ౧౬

నైవం శూరాస్తు యుధ్యంతే సమరే జయకాంక్షిణః,
ఇత్యేవం తం బ్రువాణ స్తు శరవర్షై రవాకిరత్. ౧౮

తస్య బాణై స్సువిధ్వస్తం కవచం హేమభూషితమ్,
వ్యశీర్యత రథోపస్థే తారాజాల మివాంబరాత్. ౧౯

విధూతవర్మా నారాచై † ర్బభూవ సకృతవ్రణః,
ఇంద్రజి త్సమరే వీరః ప్రరూఢ ఇవ సానుమాన్. ౨౦

(త ద్దృష్ట్వే త్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. నైతత్ కించి దితి బ్రువన్, ఏత దకించిత్కర మితి బ్రువ న్నిత్యర్థః. ౧౫—౧౫½

(అభీతవదన) ఇత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అకించిత్కరత్వ మేవాహ (నైవ మితి.) ౧౬—౧౯

(విధూతేతి,) ప్రరూఢః ప్రరూఢవృక్షః. ౨౦—౨౧

---

* తిలకమ్. ఏవంశబ్దార్థో (లఘవ ఇతి.) పుష్పమాలావ ల్లఘవ ఇమే తవ శరా మే సుఖాః న తు క్లేశదా ఇత్యర్థః.

† తిలకమ్. ప్రత్యూషే భానుమా నివ, క్షతజర క్తవర్ణత్వా దితి భావః.

తత శ్శరసహస్రేణ సంక్రుద్ధో రావణాత్మజః,
బిభేద సమరే వీరం లక్ష్మణం భీమవిక్రమః. ౨౧.

వ్యశీర్యత మహ ద్దివ్యం కవచం లక్ష్మణస్య చ,
కృతప్రతికృతాన్యోన్యం బభూవతు రభిద్రుతౌ. ౨౨.

అభీక్ష్ణం నిశ్వసంతౌ తౌ యుధ్యేతాం తుములం యుధి,
శరసంకృత్తసర్వాంగౌ సర్వతో రుధిరోక్షితౌ. ౨౩.

సుదీర్ఘకాలం తౌ వీరా వన్యోన్యం నిశితై శ్శరైః,
తతక్షతు ర్మహాత్మానౌ రణకర్మవిశారదౌ. ౨౪.

బభూవతు శ్చాత్మజయే యత్తౌ భీమపరాక్రమౌ,
తౌ శరౌఘై స్తదా కీర్ణౌ నికృత్తకవచధ్వజౌ. ౨౫.

స్రవంతౌ రుధిరం చోష్ణం జలం ప్రస్రవణా వివ, ౨౫½

శరవర్షం తతో ఘోరం ముంచతో ర్భీమనిస్వనమ్.
సాసారయో రి వాకాశే నీలయోః కాలమేఘయోః, ౨౬½

(వ్యశీర్య తేతి.) కృతే ప్రతికృతం అన్యోన్యం యస్మిన్ కర్మణి తత్తథోక్తమ్. ౨౧-౨౨.

(అభీక్ష్ణ మితి.) యుధ్యేతాం అయుధ్యేతామ్. ౨౩

(సుదీర్ఘకాల మితి.) తతక్షతుః అన్యోన్యం బభంజతుః. ౨౪

(బభూవతు రిత్యాది.) యత్తౌ యత్నవంతౌ. ౨౫½

(శరవర్ష మిత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. సాసారయోః సధారాపాతయోః, 'ధారాసంపాత ఆసార' ఇత్యమరః. ౨౬½

(లక్ష్మణేంద్రజితోః యుద్ధప్రకారః)

తయో రథ ※ మహాన్ కాలో వ్యత్యయా ద్యుద్ధ్యమానయోః.
న చ తౌ యుద్ధవై ముఖ్యం శ్రమం వా ప్యుపజగ్మతుః, ౨౬

అస్త్రాణ్యస్త్రవిదాం శ్రేష్ఠౌ దర్శయంతౌ పునః పునః.
శరా నుచ్చావచాకారా నంతరిక్షే బబంధతుః, ౨౭

వ్యపేతదోష మస్యంతౌ లఘు చిత్రం చ సుష్ఠు చ.
ఉభౌ తౌ తుములం ఘోరం చక్రతు ర్నరరాక్షసౌ, ౨౮

తయోః పృథక్ పృథ గ్భీమ శ్శుశ్రువే తలనిస్స్వనః.
ప్రకంపయన్ జనం ఘోరో నిర్ఘాత ఇవ దారుణః, ౩౦

స తయో ర్భ్రాజతే శబ్ద స్తదా సమరసక్తయోః.
సుఘోరయో ర్నిష్టవతో ర్గగనే మేఘయో ర్యథా, ౩౧

సువర్ణపుంఖై ర్నారాచై ర్బలవంతౌ కృతవ్రణౌ.
ప్రసుస్రువాతే రుధిరం కీర్తిమంతౌ * జయే ధృతౌ, ౩౨

తే గాత్రయో ర్నిపతితాః రుక్మపుంఖా శ్శరా యుధి.
అసృఙ్మద్ధ్వా వినిష్పత్య వివిశు ర్ధరణీతలమ్, ౩౩

(వ్యపేతేతి.) వ్యపేతదోషం వ్యపగతమోహత్వదోషం, అస్యంతౌ బాణాన్ క్షిపంతౌ. ౩౧

(సువర్ణేతి.) ధృతౌ అవహితౌ. ౩౨—౩౩

※ తిలకమ్. మహాన్ కాలః అనేకదినరూపః.

* తిలకమ్. జయే ధృతౌ ధృఢోత్సాహౌ.

అన్యే సునిశితై శ్శస్త్రై రాకాశే సంజఘట్టిరే.
బభంజు శ్చిచ్ఛిదు శ్చాన్యే తయో ర్బాణా స్సహస్రశః, ౩౪॥

స బభూవ రణో ఘోర స్తయో ర్బాణమయశ్చయః.
అగ్నిభ్యా మివ దీప్తాభ్యాం సత్రే కుశమయశ్చయః, ౩౫॥

తయోః కృతవ్రణౌ దేహౌ శుశుభాతే మహాత్మనోః.
స పుష్పా వివ నిష్పత్రౌ వనే శాల్మలికింశుకౌ, ౩౬॥

చక్రతు స్తుములం ఘోరం సన్నిపాతం ముహుర్ముహుః.
ఇంద్రజి ల్లక్ష్మణ శ్చైవ పరస్పర వధైషిణౌ, ౩౭॥

లక్ష్మణో రావణిం యుద్ధే రావణి శ్చాపి లక్ష్మణమ్.
అన్యోన్యం తా వభిఘ్నంతౌ న శ్రమం ప్రత్యపద్యతామ్, ౩౮॥

బాణజాలై శ్శరీరస్థై * రవగాఢై స్తరస్వినౌ.
శుశుభాతే మహావీర్యౌ ప్రరూఢా వివ పర్వతౌ, ౩౯॥

(అన్య ఇతి.) తయోః అన్యే కేచన బాణాః ఆకాశే సునిశితైః శస్త్రైః, సంజఘట్టిరే సంఘట్టితాః, అన్యే బాణాః, బాణాన్, సహస్రశః, బభంజుః, చిచ్ఛిదు శ్చేతి సంబంధః. ౩౪॥

(స బభూవేతి.) సః రణః, ఘోరో బభూవ, యస్మిన్ తయో ర్బాణమయశ్చయః, సత్రే దీప్తాభ్యా మగ్నిభ్యాం సహితః, కుశమయ శ్చయ ఇవాసీత్, అగ్నీ గార్హపత్యాహవనీయౌ. ౩౬॥

(చక్రతు రితి.) సన్నిపాతం యుద్ధమ్. ౩౭॥

(లక్ష్మణ ఇతి.) ప్రత్యపద్యతాం ప్రత్యపద్యేతామ్. ౩౮॥—౩౯॥

---

* తిలకమ్. అవగాఢైః] గాఢమగ్నైః.

తయో రుధిరసిక్తాని సంవృతాని శరై ర్భృశమ్.
బభ్రాజు స్సర్వగాత్రాణి జ్వలంత ఇవ పావకాః, ౪౦॥

తయో రథ మహా౯ కాలో వ్యత్యయా ద్యుధ్యమానయోః.
న చ తౌ యుద్ధవైముఖ్యం శ్రమం వాఽప్యుపజగ్మతుః, ౪౧॥

అథ సమరపరిశ్రమం నిహంతుం సమరముఖే ష్వజితస్య లక్ష్మణస్య,
ప్రియహిత ముపపాదయ న్మహౌజా స్సమర ముపేత్య విభీషణోఽవతస్థే. ౪౨॥

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, ఏకోననవతితమ స్సర్గః.

అథ నవతితమ స్సర్గః

యుధ్యమానౌ తు తౌ దృష్ట్వా ప్రసక్తౌ నరరాక్షసౌ,
ప్రభిన్నా వివ మాతంగౌ పరస్పరవధైషిణౌ. ౧

(తయో రితి.) బభ్రాజుః, ఆర్షం పరస్మైపదమ్. ౪౦॥—౪౨॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే. యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే,
ఏకోననవతితమ స్సర్గః.

అథ నవతితమ స్సర్గః.

అ థేంద్రజితో రథభంగః. (యుధ్యమానౌ త్విత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ప్రభిన్నౌ మత్తమాతంగా వివ పరస్పరగతౌ పరస్పరం యుద్ధార్థం సంగతౌ. తౌ లక్ష్మణేంద్రజితౌ, ప్రథమం ద్రష్టుకామ స్స విభీషణ స్తౌ దృష్ట్వా. సంగ్రామమూర్ధని యోద్ధుం. తస్థా విత్యన్వయః. స్వయం

తౌ ద్రష్టుకామ స్సంగ్రామే పరస్పరగతౌ బలీ,
శూర స్స రావణభ్రాతా తస్థౌ సంగ్రామమూర్ధని. ౨

తతో విస్ఫారయామాస మహ ద్ధనురవస్థితః,
ఉత్ససర్జ చ తీక్ష్ణాగ్రా న్రాక్షసేషు మహాశరాన్. ౩

తే శరా శ్శిఖిసంకాశా నిపతంత స్సమాహితాః,
రాక్షసా న్దారయామాసు ర్వజ్రాణీవ మహాగిరీన్. ౪

విభీషణ స్యానుచరా స్తేఽపి శూలాసిపట్టసైః,
చిచ్ఛిదు స్సమరే వీరా న్రాక్షసా న్రాక్షసోత్తమాః. ౫

రాక్షసై స్తైః పరివృత స్స తదా తు విభీషణః,
బభౌ మధ్యే ప్రహృష్టానాం కలభానా మివ ద్విపః. ౬

తత స్సంచోదయానో వై హరీ న్రక్షోరణప్రియాన్,
ఉవాచ వచనం కాలే కాలజ్ఞో రక్షసాం వరః. ౭

ఏకోఽయం రాక్షసేంద్రస్య పరాయణ మివ స్థితః,
ఏత చ్ఛేషం బలం తస్య కిం తిష్ఠత హరీశ్వరాః. ౮

అస్మి న్వినిహతే పాపే రాక్షసే రణమూర్ధని,
రావణం వర్జయిత్వా తు శేష మస్య హతం బలమ్. ౯

ప్రథమం యుద్ధం కర్తు ముద్యుక్తోఽపి తయో ర్బలాధిక్యం ద్రష్టుం తూష్ణీం స్థితః తయో ర్బలతౌల్యే దృష్టే స్వస్య రామవిషయకించిత్కారార్థ మిదానీం యుద్ధాయ తస్థా విత్యర్థః. ౧—౨

(తత ఇతి) ధనుః తాదాత్వికం కించిత్, విభీషణస్య కేవలగదాపాణిత్వాత్. ౩

(తే శరా ఇతి.) వజ్రాణి అశనయః. ౪—౭

(ఏకోఽయ మితి.) పరాయణం గతిః. ౮—౯

(విభీషణస్య వానరసైన్యప్రోత్సాహనవాక్యాని)

ప్రహస్తో నిహతో వీరో నికుంభ శ్చ మహాబలః,
కుంభకర్ణ శ్చ కుంభ శ్చ ధూమ్రాక్ష శ్చ నిశాచరః. ౧౦

జంబుమాలీ మహామాలీ తీక్ష్ణవేగోఽశనిప్రభః,
సుప్తఘ్నో యజ్ఞకోప శ్చ వజ్రదంష్ట్ర శ్చ రాక్షసః. ౧౧

సంహ్రాదీ వికటో నిఘ్న స్తపనో దమ ఏవ చ.
ప్రఘాసః ప్రఘస శ్చైవ ప్రజంఘో జంఘ ఏవ చ. ౧౨

అగ్నికేతు శ్చ దుర్ధర్షో రశ్మికేతు శ్చ వీర్యవాన్,
విద్యుజ్జిహ్వో ద్విజిహ్వ శ్చ సూర్యశత్రు శ్చ రాక్షసః. ౧౩

అకంపన స్సుపార్శ్వ శ్చ చక్రమాలీ చ రాక్షసః,
కంపన స్సత్త్వవంతౌ తౌ దేవాంతకనరాంతకౌ. ౧౪

ఏతా న్నిహ త్యాతిబలాన్ బహూన్ రాక్షససత్తమాన్,
బాహుభ్యాం సాగరం తీర్త్వా లంఘ్యతాం గోష్పదం లఘు. ౧౫

ఏతావ దేవ శేషం వో జేతవ్య మిహ వానరాః,
హతా స్సర్వే సమాగమ్య రాక్షసా బలదర్పితాః. ౧౬

ఉక్తా ననుక్తాం శ్చ రాక్షసాన్ యుద్ధే హతాన్ కాం శ్చి త్పరిగణయ త్యుత్సాహనాయ (ప్రహస్త) ఇత్యాదినా శ్లోకపంచకేన. అకంపనః కంపన శ్చ రాక్షసౌ, సర్వత్ర నిహత ఇత్యనేనాన్వయః. దేవాంతకనరాంతకా విత్యత్ర నిహతా వితి పరిణామః కార్యః. ౧౦—౧౪

(ఏతా నితి.) ఏతాన్ రాక్షససత్తమాన్, నిహత్య స్థితానాం భవతాం ఇంద్రజితో హననం బాహుభ్యాం సాగరం తీర్త్వా స్థితస్య పుంసో గోష్పదతరణ మివ సుకర మితి నిదర్శనా. బాహుభ్యాం సాగరం తీర్త్వేవ ఏతా నతిబలాన్ బహూన్ రాక్షససత్తమాన్ నిహత్య స్థితైః భవద్భిః గోష్పద మివ లఘు ఇంద్రజిద్ధననరూపం స్వల్పం కార్యం లంఘ్యతా మిత్యన్వయః. ౧౫

(ఏతావ దితి.) ఏతావ దేవ ఇంద్రజిన్మాత్ర మేవ. ౧౬

అయుక్తం నిధనం కర్తుం పుత్త్రస్య జనితు ర్మమ,
ఘృణా మపాస్య రామార్థే నిహన్యాం భ్రాతు రాత్మజమ్. ౧౭

హంతుకామస్య మే బాష్పం చక్షు శ్చైవ నిరుధ్యతి,
త మే వైష మహాబాహు ర్లక్ష్మణ శ్శమయిష్యతి.
వానరా ఘ్నత సంభూయ భృత్యా నస్య సమీపగాన్, ౧౮॥

ఇతి తే నాతియశసా రాక్షసే నాభిచోదితాః.
వానరేంద్రా జహృషిరే లాంగూలాని చ వివ్యధుః, ౧౯॥

తత స్తే కపిశార్దూలాః క్ష్వేళంత శ్చ ముహు ర్ముహుః.
ముముచు ర్వివిధా న్నాదాన్ మేఘాన్ దృష్ట్వేవ బర్హిణః, ౨౦॥

జాంబవా నపి తై స్స్వైర్వై స్సయూథై రపి సంవృతః.
అశ్మభి స్తాడయామాస నఖై ర్దంతై శ్చ రాక్షసాన్, ౨౧॥

నిఘ్నంత మృక్షాధిపతిం రాక్షసా స్తే మహాబలాః.
పరివవ్రు ర్భయం త్యక్త్వా త మనేకవిధాయుధాః, ౨౨॥

శరైః పరశుభి స్తీక్ష్ణైః పట్టసై ర్యష్టితోమరైః.
జాంబవంతం మృధే జఘ్ను ర్నిఘ్నంతం రాక్షసీం చమూమ్, ౨౩॥

స సంప్రహార స్తుముల స్సంజజ్ఞే కపిరక్షసామ్.
దేవసురాణాం క్రుద్ధానాం యథా భీమో మహాస్వనః, ౨౪॥

(అయుక్త మితి.) జనితుః జనయితుః. పితృవ్యస్యే త్యర్థః. ౧౭

(హంతుకామ స్యేతి.) బాష్పం కర్తృ. చక్షుః, నిరుధ్యతి నిరుణద్ధి. ౧౮॥—౨౩॥

(స ఇతి.) (యథా భీమ ఇతి.) మహాస్వనో దేవానాం సంప్రహారో యథా తథే త్యర్థః. ౨౪॥

(లక్ష్మణేంద్రజితోః యుద్ధప్రకారః)

హనుమా నపి సంక్రుద్ధ స్సాల ముత్పాట్య వీర్యవాన్.
రక్షసాం కదనం చక్రే సమాసాద్య సహస్రశః, ౨౫॥

స దత్వా తుములం యుద్ధం పితృవ్య స్యేంద్రజి ద్యుధి.
లక్ష్మణం పరవీరఘ్నం పున రేవాభ్యధావత, ౨౬॥

తౌ ప్రయుద్ధౌ తదా వీరౌ మృధే లక్ష్మణరాక్షసౌ.
శరౌఘా నభివర్షంతౌ జఘ్నతు స్తౌ పరస్పరమ్, ౨౭॥

అభీక్ష్ణ మంతర్దధతు శ్శరజాలై ర్మహాబలౌ.
చంద్రాదిత్యా వివోష్ణాంతే యథా మేఘై స్తరస్వినౌ, ౨౮॥

న హ్యాదానం న సంధానం ధనుషో వా పరిగ్రహః.
న విప్రమోక్షో బాణానాం న వికర్షో న విగ్రహః, ౨౯॥

న ముష్టిప్రతిసంధానం న లక్ష్యప్రతిపాదనమ్.
అదృశ్యత తయో స్తత్ర యుధ్యతోః పాణిలాఘవాత్, ౩౦॥

(హనుమా నితి.) అత్ర హనుమతో యుద్ధకథనాత్ కించి ద్విశ్రమార్థం తస్య పృష్ఠా దవరూఢో లక్ష్మణ ఇత్యవగమ్యతే. సహస్రశః కదన మిత్యన్వయః. ౨౫॥—౨౮॥

(న హ్యాదాన మిత్యాది.) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ఆదానం బాణస్య తూణా దుద్ధరణం. సంధానం ఉద్ధృతస్య బాణస్య ధనుష్యవస్థాపనం. ధనుషో వా పరిగ్రహః సవ్యాపసవ్యత్వేన కార్ముక గ్రహణం. బాణానాం విప్రమోక్షః విసర్జనం. వికర్షః ఆకర్ణగ్రహణం. విగ్రహః ఆలీఢాద్యవస్థానవిశేషః. సావష్టంభావస్థానం వా. ధనుర్జ్యాదీనాం ప్రవిభాగో వా. 'విగ్రహ స్సమరే కాయే విరోధప్రవిభాగయో' రితి విశ్వః. ముష్టిప్రతిసంధానం జ్యాకార్ముకయో ర్ముష్టిబంధనం. లక్ష్యప్రతిపాదనం లక్ష్యప్రాపణం. లక్ష్యవేధ ఇతి యావత్. ౩౦॥

చాపవేగ వినిర్ముక్తబాణజాలై స్సమంతతః.
అంతరిక్షే హి సంఛన్నే న రూపాణి చకాశిరే. ౩౧౻

లక్ష్మణో రావణిం ప్రాప్య రావణి శ్చాపి లక్ష్మణం.
అవ్యవస్థా భవ త్యుగ్రా తాభ్యా మన్యోన్యవిగ్రహే, ౩౨౻

తాభ్యా ముభాభ్యాం తరసా విసృష్టై ర్విశిఖై శ్శితైః.
నిరంతర మివాకాశం బభూవ తమసాఽఽవృతమ్, ౩౩౻

తైః పతద్భి శ్చ బహుభి స్తయో శ్శరశతై శ్శితైః.
దిశ శ్చ ప్రదిశ శ్చైవ బభూవు శ్శరసంకులాః, ౩౪౻

తమసా సంవృతం సర్వ మాసీ ద్భీమతరం మహత్.
అస్తం గతే సహస్రాంశౌ సంవృతం తమ సేవ హి, ౩౫౻

రుధిరౌఘమహానద్యః ప్రావర్తంత సహస్రశః.
క్రవ్యాదా దారుణా వాగ్భి శ్చిక్షిపు ర్భీమనిస్వనమ్, ౩౬౻

(చాపవేగేతి.) రూప్యంత ఇతి రూపాణి వస్తూని. బాణవ్యతిరేకేణ న కించిత్తదానీం దృశ్యత ఇతి భావః. ౩౧౻

(లక్ష్మణ ఇతి.) లోకవ్యవహారానుసారే ణాత్ర క్రియాకారకసంబంధః, లక్ష్మణో రావణిం, రావణిశ్చాపి లక్ష్మణం ప్రాప్య, తాభ్యా మన్యోన్యవిగ్రహే అన్యోన్యాభిభవే, ఉగ్రా అవ్యవస్థా భవతి, అన్యోన్యప్రాప్తౌ అయ మేనం నిగృహ్ణాతి అయం వా ఏన మితి నిశ్చయో నాభవ దిత్యర్థః. యద్వా, రావణిం లక్ష్మణో రావణి శ్చాపి లక్ష్మణం ప్రాప్య, ఆయుధ్యేతా మితి శేషః. తాభ్యాం తథా యుద్ధం కుర్వద్భ్యాం. అన్యోన్యవిగ్రహే పరస్పరప్రహారే క్రియమాణే, ఉగ్రా అవ్యవస్థా భవతి, క్షణే క్షణే జయపరాజయనియమో నాభూదిత్యర్థః. ౩౨౻—౩౩౻

(తైః పతద్భి రిత్యాది.) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. శరశతైః నిమిత్తభూతైః, మహత్ అత్యంతమ్. ౩౫౻

(రుధిరౌఘేతి.) చిక్షిపుః చక్రుః. ౩౬౻

(లక్ష్మణేంద్రజితోః యుద్ధప్రకారః)

న తదానీం వవౌ వాయు ర్న చ జజ్వాల పావకః.
స్వ_స్త్యస్తు లోకేభ్య ఇతి జజల్పు శ్చ మహర్షయః, ౩౭

సంపేతు శ్చాత్ర సంప్రాప్తా గంధర్వా స్సహ చారణైః. ౩౮

అథ రాక్షససింహస్య కృష్ణాన్ కనకభూషణాన్,
శరై శ్చతుర్భి స్సౌమిత్రి ర్వివ్యాధ చతురో హయాన్. ౩౯

తతోఽపరేణ భల్లేన శితేన నిశితేన చ.
సంపూర్ణాయతము_క్తేన సుపత్రేణ సువర్చసా. ౪౦

మహేంద్రాశనికల్పేన సూతస్య * విచరిష్యతః,
స తేన బాణాశనినా తలశబ్దానునాదినా. ౪౧

లాఘవా ద్రాఘవ శ్శ్రీమాన్ శిరః కాయా దపాహరత్, ౪౨

స యంతరి మహాతేజా హతే మందోదరీసుతః.
స్వయం సారథ్య మకరో త్పున శ్చ ధను రస్పృశత్.
త దద్భుత మభూ_త్తత్ర సామర్థ్యం పశ్యతాం యుధి. ౪౩

† హయేషు వ్యగ్రహ_స్తం తం వివ్యాధ నిశితై శ్శరైః,
ధనుష్యథ పున ర్వ్యగ్రే హయేషు ముముచే శరాన్. ౪౪

(న తదానీ మిత్యాది.) అత్ర యుద్ధస్థలే, పూర్వం సంప్రాప్తాః గంధర్వాః, చారణై స్సహ సంపేతుః, అన్యత్ర గతా ఇత్యర్థః. అతిఘోరయుద్ధదర్శనభయా దితి భావః. ౩౭-౩౯

(తతోఽపరే ణేత్యాది.) సార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. సంపూర్ణాయతము_క్తేన. సంపూర్ణాకృష్టము_క్తేన. ౪౦-౪౪

* తిలకం. విచరిష్యతః రథసంచారం కరిష్యతః, తలశబ్దానునాదినా, తలం జ్యాఘాతవారణం తస్య జ్యాఘట్టనజో య శ్శబ్దః త స్యానునాదో య స్యా_స్తి తేన.

† తిలకం. హయేషు హయప్రేరణవిషయే, వ్యగ్రహ_స్తం దృష్ట్వా తత్సమయ ఇతి శేషః.

ఛిద్రేషు తేషు బాణేషు సౌమిత్రి శ్శీఘ్రవిక్రమః,
అర్దయామాస బాణౌఘై ర్విచరంత మభీతవత్. ౪౫

నిహతం సారథిం దృష్ట్వా సమరే రావణాత్మజః,
ప్రజహౌ * సమరోద్ధర్షం విషణ్ణ స్స బభూవ హ. ౪౬

విషణ్ణవదనం దృష్ట్వా రాక్షసం హరియూథపాః,
తతః పరమసంహృష్టా లక్ష్మణం చాభ్యపూజయన్. ౪౭

తతః ప్రమాథీ శరభో రభసో గంధమాదనః,
అమృష్యమాణా శ్చత్వార శ్చక్రు ర్వేగం హరీశ్వరాః. ౪౮

తే చాస్య హయముఖ్యేషు తూర్ణ ముత్ప్లుత్య వానరాః,
చతురు సుమహావీర్యా నిపేతు ర్భీమవిక్రమాః. ౪౯

తేషా మధిష్ఠితానాం తై ర్వానరైః పర్వతోపమైః,
ముఖేభ్యో రుధిరం రక్తం హయానాం సమవర్తత. ౫౦

తే హయా మథితా భగ్నా వ్యసవో ధరణీం గతాః. ౫౧

(ఛిద్రే ష్వితి.) ఛిద్రేషు రంధ్రేషు. బాణేషు బాణప్రయోగేషు. శీఘ్రవిక్రమ ఇత్యన్వయః. ౪౫

(నిహత మితి.) సమరోద్ధర్షం యుద్ధగర్వమ్. ౪౬—౪౮

(తే చా స్యేతి.) సమహావీర్యాః మహావీర్యసహితాః. ౪౯

(తేషా మితి.) రక్తం శోణితమ్. ౫౦—౫౧

---

* తిలకం. – సమరోద్ధర్షం సమరోత్సాహం, ప్రజహౌ త్యక్తవాన్.

(లక్ష్మణేంద్రజితోః యుద్ధప్రకారః)

* తే నిహత్య హయాం స్తస్య ప్రమథ్య చ మహారథమ్.
పునరుత్పత్య వేగేన తస్థు ర్లక్ష్మణపార్శ్వతః. ౭౧॥

స హతాశ్వా దవప్లుత్య రథా న్మథితసారథేః.
శరవర్షేణ సౌమిత్రి మభ్యధావత రావణిః. ౭౨॥

తతో మహేంద్రప్రతిమ స్స లక్ష్మణః పదాతినం తం నిశితై శ్శరోత్తమైః,
సృజంత మాజౌ నిశితా౯ శరోత్తమా౯ భృశం తదా బాణగణై ర్న్యవారయత్.

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, నవతితమ స్సర్గః.

అథ ఏకనవతితమ స్సర్గః.

స హతాశ్వో మహాతేజాః భూమౌ తిష్ఠ న్నిశాచరః,
ఇంద్రజి త్పరమక్రుద్ధ స్సంప్రజజ్వాల తేజసా. ౧

(తత ఇతి.) పదాతినం పదాభ్యా మాపతంతం గచ్ఛంతం 'అత సాతత్యగమన' ఇత్యస్మాణ్ణినిః. ౭౧॥—౭౩॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, నవతితమ స్సర్గః.

అథ ఏకనవతితమ స్సర్గః.

అథేంద్రజిద్వధః. (స హతాశ్వ ఇత్యాది.) ౧

---

* తిలకం. (తే నిహత్యేతి.) తే ఋషభాదయః.

తౌ ధన్వినౌ జిఘాంసంతా వన్యోన్య మిషుభి ర్భృశమ్,
విజయే నాభినిష్క్రాంతౌ వనే గజవృషా వివ. ౨

నిబర్హయంత శ్చాన్యోన్యం తే రాక్షసవనౌకసః,
* భర్తారం న జహు ర్యుద్ధే సంపతంత స్తత స్తతః. ౩

తత స్తాన్ రాక్షసాన్ సర్వాన్ హర్షయన్ రావణాత్మజః,
స్తువానో హర్షమాణ శ్చ ఇదం వచన మబ్రవీత్. ౪

తమసా † బహుళే నేమా స్సంసక్తా స్సర్వతో దిశః,
నేహ విజ్ఞాయ తే స్వో వా పరో వా రాక్షసోత్తమాః. ౫

ధృష్టం ‡ భవంతో యుధ్యంతు హరీణాం మోహనాయ వై,
అహం తు రథ మాస్థాయ ఆగమిష్యామి సంయుగమ్. ౬

(తా వితి.) విజయే నేతి ప్రయోజనే తృతీయా. విజయాయే త్యర్థః అభినిష్క్రాంతౌ, బభూవతు రితి శేషః. గజవృషా వివ గజశ్రేష్ఠా వివ. యద్వా, కించిత్ హీనబలత్వా దింద్రజితో వృషభతుల్యత్వమ్. ౨

(నిబర్హయంత ఇతి.) సంపతంతః, పరిత స్సంచరంత ఇత్యర్థః, ౩

(తత ఇతి.) స్తువానః స్తువన్, ఆర్ష శ్శానచ్. ౪—౫

(ధృష్ట మితి.) మోహనాయ మన్నిర్గమనాపరిజ్ఞానాయ. ౬

---

* తిలకం. భర్తారం స్వస్వభర్తారం, సంపతంతః సంగచ్ఛమానాః.

† తిలకం. బహుళేన తమసా దిశ స్సంసక్తాః సంవృతాః. ఏవం చాస్మాకం బలకరీ రాత్రి రాగతేతి భావః.

‡ తిలకం. అతో భవంతో ధృష్టం నిర్భయం యుధ్యంతు, త్వయా కిమర్థం గమ్యతే తత్రాహ, (అహం త్వితి.)

(ఇంద్రజితః పునః రథమారుహ్య యుద్ధాయాభిగమనమ్)

తథా భవంతః కుర్వంతు యథేమే కాననౌకసః,
న యుధ్యేయు ర్దురాత్మానః ప్రవిష్టే నగరం మయి. ౭

ఇత్యుక్త్వా రావణసుతో వంచయిత్వా వనౌకసః,
ప్రవివేశ పురీం లంకాం రథహేతో రమిత్రహా. ౮

స రథం భూషయిత్వా తు రుచిరం హేమభూషితమ్,
ప్రాసాసిశతసంపూర్ణం యుక్తం పరమవాజిభిః. ౯

అధిష్ఠితం * హయజ్ఞేన సూతే నాప్తోపదేశినా,
ఆరురోహ మహాతేజా రావణి స్సమితింజయః. ౧౦

స రాక్షసగణై ర్ముఖ్యై ర్వృతో మందోదరీసుతః,
నిర్యయౌ నగరాత్తూర్ణం కృతాంతబలచోదితః. ౧౧

సోఽభినిష్క్రమ్య నగరా దింద్రజి త్పరవీరహా,
అభ్యయా జ్జవనై రశ్వై ర్లక్ష్మణం సవిభీషణమ్. ౧౨

తతో రథస్థ మాలోక్య సౌమిత్రీ రావణాత్మజమ్,
వానరా శ్చ మహావీర్యాః రాక్షస శ్చ విభీషణః.
విస్మయం పరమం జగ్ము ర్లాఘవా త్తస్య ధీమతః, ౧౩౪

(స రథ మిత్యాది.) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. భూషయిత్వా. స్వతేజసా భూషయిత్వా, ఆప్తోపదేశినా హితోపదేశినా. ౭—౧౨

(తత ఇత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. తతః తస్మా ద్యుద్ధప్రదేశాత్. ౧౩౪

---

* తిలకం. హయజ్ఞేన అశ్వహృదయజ్ఞేన, ఆప్తం హిత ముపదేష్టుం శీల మస్యాస్య తేన.

రావణి శ్చాపి సంక్రుద్ధో రణే వానరయూథపాన్.
పాతయామాస బాణౌఘై శ్శతశోఽథ సహస్రశః, ౧౪॥

స మండలీకృతధనుః రావణి స్సమితింజయః.
హరీ నభ్యహనత్ క్రుద్ధః పరం లాఘవ మాస్థితః, ౧౫॥

తే వధ్యమానా హరయో నారాచై ర్భీమవిక్రమాః.
సౌమిత్రిం శరణం ప్రాప్తాః ప్రజాపతి మివ ప్రజాః, ౧౬॥

తత * స్సమరకోపేన జ్వలితో రఘునందనః.
చిచ్ఛేద కార్ముకం తస్య దర్శయన్ పాణిలాఘవమ్, ౧౭॥

సోఽన్య త్కార్ముక మాదాయ సజ్యం చక్రే త్వర న్నివ.
తద ప్యస్య త్రిభి ర్బాణై ర్లక్ష్మణో నిరకృంతత, ౧౮॥

అథైనం ఛిన్నధన్వాన మాశీవిషవిషోపమైః.
వివ్యా ధోరసి సౌమిత్రిః రావణిం పంచభి శ్శరైః, ౧౯॥

తే తస్య కాయం నిర్భిద్య మహాకార్ముకనిస్సృతాః.
నిపేతు ర్ధరణీం బాణా ◊ రక్తా ఇవ మహోరగాః, ౨౦॥

• స భిన్నవర్మా రుధిరం వమన్ వక్త్రేణ రావణిః.
జగ్రాహ కార్ముకశ్రేష్ఠం దృఢజ్యం బలవత్తరమ్, ౨౧॥

(స ఇతి.) (త్వరన్ని వేతి.) ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. నిరకృంతత అచ్ఛినత్. ౧౪-౨౦॥

---

* తిలకం. సమరకోపేన రావణిసమరజన్యకోపేన.

◊ తిలకం. రక్తాః బాణానా మపి రుధిరసంబంధా ద్రక్తత్వమ్.

• రామానుజీయం. (స భిన్నవర్మేతి.) అనేన పున శ్చ కవచాంతర మపి స్వీకృతవా నిత్యవగమ్యతే.

(లక్ష్మణేంద్రజితోః యుద్ధప్రకారః)

స లక్ష్మణం సముద్దిశ్య పరం లాఘవ మాస్థితః.
వవర్ష శరవర్షాణి వర్షాణీవ పురందరః, ౨౨॥

ముక్త మింద్రజితా త త్తు శరవర్ష మరిందమః.
ఆవారయ దసంభ్రాంతో లక్ష్మణ స్సుదురాసదమ్, ౨౩॥

* దర్శయామాస చ తదా రావణిం రఘునందనః.
అసంభ్రాంతో మహాతేజా స్త దద్భుత మి వాభవత్, ౨౪॥

తత స్తాన్ రాక్షసాన్ సర్వాం స్త్రిభి రేకైక మాహవే.
అవిధ్య త్పరమక్రుద్ధ శ్శీఘ్రాస్త్రం సంప్రదర్శయన్, ౨౫॥

రాక్షసేంద్రసుతం చాపి బాణౌఘై స్సమతాడయత్.

సోఽతివిద్ధో బలవతా శత్రుణా శత్రుఘాతినా,
అసక్తం ప్రేషయామాస లక్ష్మణాయ బహూన్ శరాన్. ౨౬

తా నప్రాప్తాన్ శితై ర్బాణై శ్చిచ్ఛేద రఘునందనః,
సారథే రస్య చరణో రథినో రథిసత్తమః.
శిరో జహార ధర్మాత్మా భల్లే నానతపర్వణా, ౨౭॥

(దర్శయామాసేతి.) దర్శయామాస, పరాక్రమ మితి శేషః. ౨౨॥—౨౪॥

(తత స్తా నిత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. శీఘ్రాస్త్రం శీఘ్రమంత్రమ్. ౨౫॥

(స ఇతి.) అసక్తం అవ్యాసంగం, అవిళంబితం వా. ౨౬

(తా నప్రాప్తా నిత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. రథినోఽస్య రావణే స్సారథే రిత్యన్వయః. ౨౭॥

---

* **రామానుజీయం. (స దర్శయామాసేతి.) హస్తలాఘవ మితి శేషః. రావణిం హస్తలాఘవం దర్శయా మాసేతి సంబంధః.**

అసూతా స్తే హయా స్తత్ర రథ మూహూ రవిక్లబాః.
మండలా న్యభిధావంత స్తద్ద దద్భుత మివాభవత్, ౨౯

అమర్షవశ మాపన్న స్సౌమిత్రి ర్దృఢవిక్రమః.
ప్రత్యవిధ్య ద్ధ్వజం తస్య శరై ర్విత్రాసయ న్రణే, ౩౦

అమృష్యమాణ స్తత్కర్మ రావణస్య సుతో బలీ.
వివ్యాధ దశభి ర్బాణై స్సౌమిత్రిం త మమర్షణమ్, ౩౧

తే తస్య వజ్రప్రతిమా శ్శరా స్సర్పవిషోపమాః.
విలయం జగ్ము రాహత్య కవచం కాంచనప్రభమ్, ౩౨

అభేద్యకవచం మత్వా లక్ష్మణం రావణాత్మజః.
లలాటే లక్ష్మణం బాణై స్సుపుంఖై స్త్రిభి రింద్రజిత్,
అవిధ్యత్పరమక్రుద్ధ శ్శీఘ్రాస్త్రం చ ప్రదర్శయన్. ౩౩

తైః పృషత్కై ర్లలాటస్థై శ్శుశుభే రఘునందనః,
రణాగ్రే సమరశ్లాఘీ త్రిశృంగ ఇవ పర్వతః. ౩౪

(అసూతా ఇతి.) అవిక్లబాః అనాకులాః. శిక్షాపాటవాతిశయా దితి మంతవ్యమ్. ౨౯-౩౧

(తే తస్యేతి.) విలయం నాశమ్. ౩౨

(అభేద్యేత్యాది) సార్ధశ్లోకః, అభేద్యకవచ మిత్యనేన పూర్వకవచస్య భగ్నత్వాత్ కవచాంతరం ధృత మితి గమ్యతే. శీఘ్రాస్త్రం చ ప్రదర్శయన్, ఆత్మన శ్శీఘ్రాస్త్రత్వం ప్రదర్శయ న్నిత్యర్థః. ౩౩

(తై రితి.) సమరం శ్లాఘత ఇతి సమరశ్లాఘీ సమరప్రియ ఇత్యర్థః. పృషత్కైః బాణైః. ౩౪

(లక్ష్మణేంద్రజితోః యుద్ధప్రకారః)

స తథా హ్యర్దితో బాణై రాక్షసేన మహామృధే.
త మాశు ప్రతివివ్యాధ లక్ష్మణః పంచభి శ్శరైః. ౩౬

వికృ ష్యేంద్రజితో యుద్ధే వదనే శుభకుండలే, ౩౬॥

లక్ష్మణేంద్రజితౌ వీరౌ మహాబలశరాసనౌ.
అన్యోన్యం జఘ్నతు ర్బాణై ర్విశిఖై ర్భీమవిక్రమౌ, ౩౭॥

తత శ్శోణితదిగ్ధాంగౌ లక్ష్మణేంద్రజితా వుభౌ.
రణే తౌ రేజతు ర్వీరౌ పుష్పితా వివ కింశుకౌ, ౩౮॥

తౌ పరస్పర మభ్యేత్య సర్వగాత్రేషు ధన్వినౌ.
ఘోరై ర్వివ్యధతు ర్బాణైః కృతభావా వుభౌ జయే, ౩౯॥

తత స్సమరకోపేన సంయుక్తో రావణాత్మజః.
విభీషణం త్రిభి ర్బాణై ర్వివ్యాధ వదనే శుభే, ౪౦॥

అయోముఖై స్త్రిభి ర్విధ్వా రాక్షసేంద్రం విభీషణమ్.
ఏకైకే నాభివివ్యాధ తాన్ సర్వాన్ హరియూథపాన్, ౪౧॥

తస్మై దృఢతరం క్రుద్ధో జఘాన గదయా హయాన్.
విభీషణో మహాతేజాః రావణే స్సుదురాత్మనః, ౪౨॥

(స తథేత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. వికృష్య ధను రాకృష్య. ౩౬—౩౬॥

(లక్ష్మణేంద్రజితా వితి.) విశిఖైః వివిధశిఖైః, కరవీరపత్రాద్యాకారాగ్రై రిత్యర్థః. ౩౭॥-౩౮॥

(తా వితి.) జయే కృతభావా విత్యన్వయః. ౩౯॥—౪౨॥

స హతాశ్వా దవప్లుత్య రథా న్నిహతసారథేః.
రథశక్తిం మహాతేజాః పితృవ్యాయ ముమోచ హ, ౪౩॥

తా మాపతంతీం సంప్రేక్ష్య సుమిత్రానందవర్ధనః.
చిచ్ఛేద నిశితై ర్బాణై ర్దశధా సాఽపత ద్భువి, ౪౪॥

తస్మై దృఢధనుః క్రుద్ధో హతాశ్వాయ విభీషణః.
వజ్రస్పర్శసమాన్ పంచ ససర్జోరసి మార్గణాన్, ౪౫॥

తే తస్య కాయం నిర్భిద్య రుక్మపుంఖా నిమిత్తగాః.
బభూవు * ర్లోహితా దిగ్ధా రక్తా ఇవ మహోరగాః, ౪౬॥

స పితృవ్యాయ సంక్రుద్ధ ఇంద్రజి చ్ఛర మాదదే.
ఉత్తమం రక్షసాం మధ్యే యమదత్తం మహాబలః, ౪౭॥

తం సమీక్ష్య మహాతేజా మహేషుం తేన సంహితమ్.
లక్ష్మణోఽప్యాదదే బాణ మన్యం భీమపరాక్రమః, ౪౮॥

కుబేరేణ స్వయం స్వప్నే స్వస్మై దత్తం మహాత్మనా.
దుర్జయం దుర్విషహ్యం చ సేంద్రై రపి సురాసురైః, ౪౯॥

(స ఇతి.) రథశక్తిం రథేఽవస్థితాం శక్తిమ్. ౪౩॥—౪౪॥

(తస్మా ఇతి.) దృఢధనుః దృఢధన్వా. సమాసాంతవిధే రనిత్యత్వా త్సాధుః. ౪౫॥

(తే త స్యేతి.) నిమిత్తగాః లక్ష్యగాః, 'వేధ్యం లక్ష్యం శరవ్యం చ నిమిత్తం చ సమం విదు' రితి నిఘంటుః. ౪౬॥

(స పితృవ్యా యేతి.) రక్షసాం మధ్యే ఆదద ఇత్యన్వయః, ౪౭॥

(తం సమీక్ష్యేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. మహాత్మనా అప్రమేయబుద్ధినా. భావివృత్తాంతజ్ఞేనేతి యావత్. ౪౮॥—౪౯॥

---

* తిలకం: లోహితం రుధిరమ్.

(లక్ష్మణేంద్రజితోః యుద్ధప్రకారః)

తయో స్తే ధనుషీ శ్రేష్ఠే బాహుభిః పరిఘోపమైః.
వికృష్యమాణే బలవత్ క్రౌంచా వివ చుకూజతుః. ౨౦॥

తాభ్యాం తౌ ధనుషి శ్రేష్ఠే ※ సంహితౌ సాయకోత్తమౌ.
వికృష్యమాణౌ వీరాభ్యాం భృశం జజ్వలతు శ్శ్రియా. ౨౧॥

తౌ భాసయంతా వాకాశం ధనుర్భ్యాం విశిఖౌ చ్యుతౌ.
ముఖేన ముఖ మాహత్య సన్నిపేతతు రోజసా. ౨౨॥

సన్నిపాత స్తయో రాసీ చ్ఛరయో ర్ఘోరరూపయోః.
సధూమవిస్ఫులింగ శ్చ తజ్జోఽగ్ని ర్దారుణోఽభవత్, ౨౩॥

తౌ • మహాగ్రహసంకాశా వన్యోన్యం సన్నిపత్య చ.
సంగ్రామే శతధా యాంతౌ మేదిన్యాం వినిపేతతుః, ౨౪॥

శరౌ ప్రతిహతౌ దృష్ట్వా తా వుభౌ రణమూర్ధని.
* వ్రీడితౌ జాతరోషౌ చ లక్ష్మణేంద్రజితౌ తదా, ౨౫॥

(తా వితి.) సన్నిపేతతుః సంఘర్షం ప్రాప్తౌ. ౨౦॥—౨౨॥

(సన్నిపాత ఇతి) తజ్జః సన్నిపాతజః. ౨౩॥—౨౫॥

※ తిలకం. సంహితౌ యోజితౌ.

• తిలకం. మహాగ్రహోఽంగారకశన్యాదిః.

* తిలకం. వ్రీడితౌ స్వస్వప్రయుక్తశరస్య మోఘత్వదర్శనేన సంజాతలజ్జౌ. యద్యపి రావణే రేవ వ్రీడా యుక్తా. లక్ష్మణస్య తు తద్బాణనివారణాయ ప్రయోక్తు స్సార్థక్యస త్త్వేన వ్రీడాభావ స్తథాపి తన్నిరాకరణపూర్వకం రిపువధపర్యంతవ్యాపారే ణోపాదానాత్ తదభావేన తస్యాపి లజ్జేతి బోధ్యం. ఛత్రిన్యాయేన ద్వివచనప్రయోగ ఇతి కతకః. జాతరోషౌ, రామా విశేషే విభీషణే బాణః ప్రముక్త ఇతి లక్ష్మణస్య రోషః లక్ష్మణ స్తం పరిహృతవా నితి రావణేః రోషః.

సుసంరబ్ధ స్తు సౌమిత్రి రస్త్రం వారుణ మాదదే. ౫౬

రౌద్రం మహేంద్రజి ద్యుద్ధే వ్యసృజ ద్యుధి నిష్ఠితః,
తేన త ద్విహతం త్వస్త్రం వారుణం పరమాద్భుతమ్. ౫౭

తతః క్రుద్ధో మహాతేజా ఇంద్రజి త్సమితింజయః,
ఆగ్నేయం సందధే దీప్తం స లోకం సంక్షిప న్నివ. ౫౮

సౌరే ణాస్త్రేణ తద్వీరో లక్ష్మణః ప్రత్యవారయత్. ౫౮½

* అస్త్రం నివారితం దృష్ట్వా రావణిః క్రోధమూర్ఛితః.
ఆసురం శత్రునాశాయ ఘోర మస్త్రం సమాదదే, ౫౯½

తస్మా చ్చాపా ద్వినిష్పేతు ర్భాస్వరాః కూటముద్గరాః.
శూలాని చ ముసుంఠ్య శ్చ గదాః ఖడ్గాః పరశ్వథాః, ౬౦½

త ద్దృష్ట్వా లక్ష్మణ స్సంఖ్యే ఘోర మస్త్ర మథాసురమ్.
అవార్యం సర్వభూతానాం సర్వశత్రువినాశనమ్, ౬౧½

మాహేశ్వరేణ ద్యుతిమాం స్తదస్త్రం ప్రత్యవారయత్. ౬౨

(తత ఇతి.) సంక్షిపన్ సంహరన్. ౫౬—౫౮

(సౌరేణేతి.) సౌరేణ సూర్యదేవతాకేన, 'సూర్యతిష్యాగస్త్యే' త్యాదినా యలోపః. ౫౯½

(తస్మా దితి.) తస్మాత్ ఆసురాస్త్ర ప్రయోగా ద్ధేతోః, చాపాత్ ఇంద్రజిద్ధనుషోపాదానాత్ కూటముద్గరాదయో వినిష్పేతు రిత్యన్వయః. ముసుంఠ్యః ముసలవిశేషాః. ౬౦½

(తద్దృష్ట్వే త్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. క్రియాద్వయార్థం త దస్త్ర మితి ద్విరుక్తిః. ౬౨

---

* తిలకం. శస్త్రం నివారిత మితి పాఠే శస్త్రశబ్దోఽస్త్రపర్యాయః.

(లక్ష్మణేంద్రజితోః యుద్ధప్రకారః)

తయో స్తుములం యుద్ధం సంబభూ వాద్భుతోపమమ్,
గగనస్థాని భూతాని లక్ష్మణం పర్యవారయన్. ౬౩

* భైరవాభిరుతే భీమే యుద్ధే వానరరక్షసామ్,
భూతై ర్బహుభి రాకాశం విస్మితై రావృతం బభౌ. ౬౪

ఋషయః పితరో దేవాః గంధర్వా గరుడోరగాః,
శతక్రతుం పురస్కృత్య రరక్షు ర్లక్ష్మణం రణే. ౬౫

* అ థాన్యం మార్గణశ్రేష్ఠం సందధే రాఘవానుజః,
హుతాశనసమస్పర్శం రావణాత్మజదారణమ్, ౬౬

సుపత్ర మనువృత్తాంగం సుపర్వాణం సుసంస్థితమ్,
సువర్ణవికృతం వీర శ్శరీరాంతకరం శరమ్. ౬౭

(తయో రితి.) స్పష్టః. ౬౩

(భైరవేతి.) భైరవాభిరుతే భయంకరశబ్దే. ౬౪

(ఋషయ ఇతి.) రరక్షుః, జయ జయేత్యాద్యుక్తిభి రిత్యర్థః. ౬౫—౬౬

(సుపత్ర మిత్యాది) చతుశ్శ్లోకైకాన్వయా. అనువృత్తాంగం వర్తులస్వరూపం, సుసంస్థితం సుసంస్థానం, సువర్ణవికృతం సువర్ణవిచిత్రితం, హరివాహనః హరితవర్ణాశ్వః. ఐంద్ర మస్త్రం ఐంద్రాస్త్రమంత్రయోజితమ్. ౬౭—౭౦

---

* తిలకం. భైరవ మభిరుతం యస్మిన్ తాదృశే. భూతైః ప్రాణిభిః.

* తిలకం. సన్నిహితై స్తద స్త్రైర్ నాయం వధ్య ఇతి నిశ్చిత్యైంద్రాస్త్రం సందధ ఇత్యాహ (అథేతి.) అత్ర ప్రత్యస్త్రం రావణే ర్బ్రహ్మశాపవశా న్న బుద్ధ్యారూఢమ్.

దురావారం దుర్విషహ్యం రాక్షసానాం భయావహమ్,
ఆశీవిషవిషప్రఖ్యం దేవసంఘై స్సమర్చితమ్. ౧౮

యేన శక్రో మహాతేజా దానవా నజయ త్ప్రభుః,
పురా దైవాసురే యుద్ధే వీర్యవా న్హరివాహనః. ౧౯

త దైంద్ర మస్త్రం సౌమిత్రి స్సంయుగే ష్వపరాజితమ్,
శరశ్రేష్ఠం ధనుశ్శ్రేష్ఠే నరశ్రేష్ఠోఽభిసందధే. ౨౦

సంధా యామిత్రదళనం విచకర్ష శరాసనమ్,
సజ్య మాయమ్య దుర్ధర్షం కాలో లోకక్షయే యథా. ౨౧

సంధాయ ధనుషి శ్రేష్ఠే వికర్ష న్నిద మబ్రవీత్,
లక్ష్మీవా న్లక్ష్మణో వాక్య మర్థసాధకమాత్మనః. ౨౨

ధర్మాత్మా సత్యసంధ శ్చ రామో దాశరథి ర్యది,
పౌరుషే చాప్రతిద్వంద్వ శ్శరైనం జహి రావణిమ్. ౨౩

ఇ త్యుక్త్వా బాణ మాకర్ణం వికృష్య త మజిహ్మగమ్, ౨౩½

లక్ష్మణ స్సమరే వీర స్ససర్జేంద్రజితం ప్రతి,
ఐంద్రాస్త్రేణ సమాయోజ్య లక్ష్మణః పరవీరహా. ౨౪½

(సంధా యేతి.) అమిత్రదళనం శత్రునాశనం, కాలః యమః. ౨౧—౨౩

(ఇత్యుక్త్వే త్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. బాణ మైంద్రాస్త్రమంత్రేణ సమాయోజ్య ససర్జే త్యన్వయః. ఏకో లక్ష్మణశబ్దో లక్ష్మీయుక్తవచనః 'లక్ష్మీవా న్లక్ష్మణ శ్శ్రీలః శ్రీమా' నిత్యమరః. ౨౪½

(లక్ష్మణేంద్రజితోః యుద్ధప్రకారః)

సశిర స్సశిరస్త్రాణం శ్రీమజ్జ్వలితకుండలమ్,
ప్రమ థ్యేంద్రజితః కాయా త్పాతయామాస భూతలే, ౭౫॥

త ద్రాక్షసతనూజస్య ఛిన్నస్కంధం శిరో మహత్.
తపనీయనిభం భూమౌ దదృశే రుధిరోక్షితమ్, ౭౬॥

హత స్తు నిపపా తాశు ధరణ్యాం రావణాత్మజః.
కవచీ సశిరస్త్రాణో విధ్వ స్త స్సశరాసనః, ౭౭॥

చుక్రుశు స్తే తత స్సర్వే వానరా స్సవిభీషణాః.
హృష్యంతో నిహతే తస్మిన్ దేవా వృత్రవధే యథా, ౭౮॥

అ థాంతరిక్షే దేవానా మృషీణాం చ మహాత్మనామ్.
అభిజజ్ఞే చ సన్నాదో గంధర్వాప్సరసా మపి, ౭౯॥

పతితం త మభిజ్ఞాయ రాక్షసీ సా మహాచమూః.
పధ్యమానా దిశో భేజే హరిభి ర్జితకాశిభిః. ౮౦॥

వానరై ర్వధ్యమానా స్తే శస్త్రా ణ్యుత్సృజ్య రాక్షసాః.
లంకా మభిముఖా స్సస్రు ర్నష్టసంజ్ఞాః ప్రధావితాః, ౮౧॥

దుద్రువు ర్బహుధా భీతా రాక్షసా శ్శతశో దిశః.
త్యక్త్వా ప్రహరణాన్ సర్వే పట్టసాసిపరశ్వథాన్, ౮౨॥

(సశిర స్సశిరస్త్రాణ మితి.) సః బాణః. ౭౫॥—౭౬॥

(హత స్త్వితి.) (కవచీతి.) కవచాదిభి స్సహ విధ్వ స్తః హతః, ధరణ్యాం నిపపాతే త్యన్వయః. ౭౭॥—౮౪॥

కేచి ల్లంకాం పరిత్రస్తాః ప్రవిష్టా వానరార్దితాః.
సముద్రే పతితాః కేచి త్కేచి త్పర్వత మాశ్రితాః, ౭౩॥

హత మింద్రజితం దృష్ట్వా శయానం సమరక్షితౌ.
రాక్షసానాం సహస్రేషు న కశ్చి త్ప్రత్యదృశ్యత, ౭౪॥

యథాఽస్తంగత ఆదిత్యే నావతిష్ఠంతి రశ్మయః.
తథా తస్మి న్నిపతితే రాక్షసా స్తే గతా దిశః, ౭౫॥

* శాంతరశ్మి రి వాదిత్యో నిర్వాణ ఇవ పావకః.
స బభూవ మహాతేజాః వ్యపాస్తగతజీవితః, ౭౬॥

ప్రశాంతపీడా బహుళో నష్టారిష్టః ప్రతాపవాన్.
బభూవ లోకః పతితే రాక్షసేంద్రసుతే తదా, ౭౭॥

హర్షం చ శక్రో భగవాన్ సహ సర్వై స్సురర్షభైః.
జగామ నిహతే తస్మిన్ రాక్షసే పాపకర్మణి, ౭౮॥

ఆకాశే చాపి దేవానాం శుశ్రువే దుందుభిస్వనః. ౭౯

(శాంతరశ్మి రితి.) వ్యపాస్తగతజీవితః, వ్యపాస్తో విక్షిప్తాంగో గతజీవితశ్చ సః శాంతరశ్మిరాదిత్య ఇవ, నిర్వాణః శాంతః, పావక ఇవ చ బభూవ నిస్తేజస్కోఽభూ దిత్యర్థః. ౭౬॥

(ప్రశాంతేతి.) ఇద మారభ్య లోకవిశేషణం. ప్రశాంతపీడాబహుళః ప్రశాంతబహుళపీడః, ప్రతాపవాన్ సూర్యప్రకాశవాన్, పూర్వం భయేన మందసూర్యత్వాత్. ౭౭॥

(ఆకాశ ఇత్యర్ధమ్.)

---

* రామానుజీయం. (శాంతరశ్మి రితి.) గతజీవిత స్సః, శాంతరశ్మి రాదిత్య ఇవ బభూవ, నిర్వాణః పావక ఇవ, వ్యపాస్త, అతిష్ఠ దితి సంబంధః.

(వానరైః లక్ష్మణాభినందనమ్)

నృత్యద్భి రప్సరోభి శ్చ గంధర్వై శ్చ మహాత్మభిః, ౮౯౪

వవృషుః పుష్పవర్షాణి త దద్భుత మభూ త్తదా.
ప్రశశంసు ర్హతే తస్మిౕ రాక్షసే క్రూరకర్మణి. ౯౦౪

శుద్ధా ఆపో దిశ శ్చైవ జహృషు ర్దైత్యదానవాః. ౯౧
ఆజగ్ముః పతితే తస్మిౕ సర్వలోకభయావహే,
ఊచు శ్చ సహితా స్సర్వే దేవగంధర్వదానవాః. ౯౨

విజ్వరా శ్శాంతకలుషాః బ్రాహ్మణా విచరం త్వితి, ౯౨౪

తతోఽభ్యనందౕ సంహృష్టా స్సమరే హరియూథపాః.
త మప్రతిబలం దృష్ట్వా హతం నైరృతపుంగవమ్, ౯౩౪

విభీషణో హనూమాం శ్చ జాంబవాం శ్చర్క్షయూథపః.
విజయే నాభినందంత స్తుష్టువు శ్చాపి లక్ష్మణమ్, ౯౪౪

క్ష్వేళంత శ్చ నదంత శ్చ గర్జంత శ్చ ప్లవంగమాః.
లబ్ధలక్షా రఘుసుతం పరివా ర్యోపతస్థిరే. ౯౫౪

(నృత్యద్భి రితి.) అప్సరోభి ర్గంధర్వై శ్చ కృతనర్తనగానజన్యస్వన శ్శుశ్రువ ఇత్యర్థః. నృత్యద్భి రిత్యత్ర జీబభావ ఆర్షః. ౮౯౪

(వవృషు రితి.) అత్రాపి దేవాః కర్తారః, వవృషుః ప్రశశంసు శ్చ. ౯౧

(ఆజగ్ము రిత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. దేవగంధర్వదానవాః, ఆజగ్ముః, విచరం త్వితూచు శ్చేతి సంబంధః. ౯౨౪—౯౫౪

లాంగూలాని ప్రవిధ్యంత స్ఫోటయంత శ్చ వానరాః.
లక్ష్మణో జయతీత్యేవం వాక్యం వ్యశ్రావయం స్తదా. ౯౬॥

అన్యోన్యం చ సమాశ్లిష్య కపయో హృష్టమానసాః.
చక్రు రుచ్చావచగుణాః రాఘవాశ్రయజాః కథాః. ౯౭॥

త దసుకర మ థాభివీక్ష్య హృష్టాః ప్రియసుహృదో యుధి లక్ష్మణస్య కర్మ.
పరమ ముపలభన్ మనఃప్రహర్షం వినిహత మింద్రరిపుం నిశమ్య దేవాః. ౯౮॥

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, ఏకనవతితమ స్సర్గః.

(లాంగూలా నీతి.) వ్యశ్రావయన్ వ్యశ్రావయన్. ౯౬॥ — ౯౭॥

(త దసుకర మితి.) అసుకరం దుష్కరం. సర్వేషాం ప్రాణప్రతిష్ఠాపక మితి వా. ప్రియసుహృదః సర్వప్రియసుహృదః. ఉపలభ న్నిత్యత్ర అడాత్మనే పదాభావా వార్షౌ. దేవాః ఇంద్రరిపుం వినిహతం నిశమ్య పరమం మనఃప్రహర్షం. ఉపలభన్ ఉపాలభంత. అథ అసుకరం తత్ ఇంద్రజిద్ధననం. ప్రియసుహృదః లక్ష్మణస్య కర్మ కృతివిషయభూతం. అభివీక్ష్య హృష్టాః విస్మితాః. ఆస న్నితి శేషః. 'విస్మితప్రతిఘాతయో శ్చేతి వక్తవ్య' మితి హృషేః పాక్షిక ఇడభావః. దేవా శ్చారణాదిముఖేన ప్రథమ మింద్రజిద్ధననం శ్రుత్వా సంతుష్టా స్సంతః పశ్చాత్త స్యాత్యంతాశక్యత్వాత్ అతథ్యం మన్వానా యుద్ధభూమి మాగత్య తత్ ప్రత్యక్షీకృత్య విస్మితా ఆస న్నితి భావః. ౯౮॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, ఏకనవతితమ స్సర్గః.

అథ ద్వినవతితమ స్సర్గః

రుధిరక్లిన్నగాత్ర స్తు లక్ష్మణ శ్శుభలక్షణః,
బభూవ హృష్ట స్తం హత్వా శక్రజేతార మాహవే. ౧

తత స్స జాంబవంతం చ హనుమంతం చ వీర్యవాన్,
సన్నిహత్య మహాతేజా స్తాం శ్చ సర్వాన్ వనౌకసః. ౨

ఆజగామ తత స్తీవ్రం యత్ర సుగ్రీవరాఘవౌ,
విభీషణ మవష్టభ్య హనుమంతం చ లక్ష్మణః. ౩

తతో రామ మభిక్రమ్య సౌమిత్రి రభివాద్య చ.
తస్థౌ భ్రాతృసమీపస్థ ఇంద్ర స్యేవ బృహస్పతిః. ౪

నిష్టన న్నివ చాగమ్య రాఘవాయ మహాత్మనే,
ఆచచక్షే తదా వీరో ఘోర మింద్రజితో వధమ్. ౫

రావణే స్తు శిర శ్ఛిన్నం లక్ష్మణేన మహాత్మనా,

అథ ద్వినవతితమ స్సర్గః.

అథ లక్ష్మణశ్లాఘనమ్. (రుధిరక్లిన్నగాత్రేత్యాది.) ౧

(తత ఇత్యాది.) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. సన్నిహత్య సంఘీభూయ, అవష్టభ్య యుద్ధప్రావశ్యా దవలంబ్య. ౩

(తత ఇతి.) ఇంద్ర స్యేవ బృహస్పతి రితి పారతంత్ర్యమాత్రే సామ్యమ్. ౪

(నిష్టన న్నితి.) నిష్టనన్. అవ్యక్తాక్షరం వదన్నిత్యర్థః. ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. ఆయాసస్యాభినయనమాత్రే జాళీకత్వద్యోతనాయ వా. ౫

రామసన్నిధౌ సంకోచవతా లక్ష్మణేన అవిశేషేణేంద్రజి ద్వధకథనా ద్విభీషణ స్స్పష్టత

న్యవేదయత రామాయ తదా హృష్టో విభీషణః. ౬

శ్రుత్వైత త్తు మహావీర్యో లక్ష్మణే నేంద్రజిద్వధమ్,
ప్రహర్ష మతులం లేభే రామో వాక్య మువాచ హ. ౭

సాధు లక్ష్మణ తుష్టోఽస్మి కర్మణా సుకృతం కృతమ్,
రావణే ర్హి వినాశేన జిత మిత్యుపధారయ. ౮

స తం శిర స్యుపాఘ్రాయ లక్ష్మణం లక్ష్మివర్ధనమ్,
లజ్జమానం బలా త్స్నేహా దంక మారోప్య వీర్యవాన్. ౯

ఉపవేశ్య త ముత్సంగే పరిష్వ జ్యావపీడితమ్,
భ్రాతరం లక్ష్మణం స్నిగ్ధం పునః పున రుదైక్షత. ౧౦

శల్యసంపీడితం శస్తం నిశ్వసంతం తు లక్ష్మణమ్,
రామ స్తు దుఃఖసంతప్త స్తదా నిశ్వసితో భృశమ్. ౧౧

మూర్ధ్ని చైన ముపాఘ్రాయ భూయ స్సంస్పృశ్య చ త్వరన్,
ఉవాచ లక్ష్మణం వాక్య మాశ్వాస్య పురుషర్షభః. ౧౨

యాఽఽహ (రావణే రితి.) యద్వా, లక్ష్మణేన సూచనయోక్తా వపి హర్షప్రకర్షేణ విభీషణః పున రాహ (రావణే రితి.) ౬

(శ్రుత్వేతి,) మహావీర్యో రామ ఇత్యన్వయః. (సాధ్వితి.) సుకృతం కృతం సుకర్తవ్యం కృతం, కర్మణా యుద్ధకర్మణా. ౮

(స త మిత్యాది.) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ఆరోప్య, ఆరోపణా యాకృష్య. అవపీడితం శల్యపీడితం. గాఢం యథా భవతి తథేతి వా, క్రియాభేదాత్త మితి ద్విరుక్తిః. ౯—౧౦

(శల్యసంపీడిత మిత్యాది.) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. శస్తం ప్రహృతం, నిశ్వసితః స్వయంకృతనిశ్వాసః, త్వరన్ సంస్పృశ్య. త్వరా చ ప్రహారవ్యథాపనయనా యేతి భావః. ౧౨

(లక్ష్మణాభినందనమ్)

కృతం పరమకల్యాణం కర్మ దుష్కరకర్మణా,
అద్య మన్యే హతే పుత్రే రావణం నిహతం యుధి. ౧౩

అద్యాహం విజయీ శత్రౌ హతే తస్మిన్ దురాత్మని, ౧౩॥

రావణస్య నృశంసస్య దిష్ట్యా వీర త్వయా రణే.
ఛిన్నో హి దక్షిణో బాహు స్స హి తస్య వ్యపాశ్రయః, ౧౪॥

విభీషణహనూమద్భ్యాం కృతం కర్మ మహ ద్రణే.
అహోరాత్రై స్త్రిభి ర్వీరః కథంచి ద్వినిపాతితః, ౧౫॥

నిరమిత్రః కృతోఽస్మ్యద్య నిర్యాస్యతి హి రావణః.
బలవ్యూహేన మహతా శ్రుత్వా పుత్త్రం నిపాతితమ్. ౧౬॥

తం పుత్రవధసంతప్తం నిర్యాంతం రాక్షసాధిపమ్.
బలే నావృత్య మహతా నిహనిష్యామి దుర్జయమ్, ౧౭॥

త్వయా లక్ష్మణ నాథేన సీతా చ పృథివీ చ మే.
న దుష్ప్రాపా హతే త్వద్య శక్రజేతరి చాహవే, ౧౮॥

(కృత మిత్యాది.) సార్ధశ్లోకః. దుష్కరకర్మణా. త్వయేతి శేషః. ౧౩॥

(రావణ స్యేతి.) వ్యపాశ్రయః ఆలంబనం. ౧౪॥

(విభీషణేతి.) (అహోరాత్రైః స్త్రిభి రితి.) ఏకాదశీ ద్వాదశీ త్రయోదశీభి రిత్యర్థః, ౧౫॥

(నిరమిత్ర ఇతి.) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయమ్. ౧౭॥

(త్వయేతి.) నాథేన యాచమానేన 'నాథృ యాచ్ఞాయా'మి త్యస్మాత్ పచాద్యచ్. ౧౮॥

స తం భ్రాతర మాశ్వాస్య పరిష్వజ్య చ రాఘవః.
రామ స్సుషేణం ముదిత స్సమాభాష్యేద మబ్రవీత్, ౧౯॥

సశల్యోఽయం మహాప్రాజ్ఞ సౌమిత్రి ర్మిత్రవత్సలః
యథా భవతి సుస్వస్థ స్తథా త్వం సముపాచర. ౨౦॥

విశల్యః క్రియతాం క్షిప్రం సౌమిత్రి స్సవిభీషణః.
ఋక్షవానరసైన్యానాం శూరాణాం ద్రుమయోధినామ్, ౨౧॥

యే చాప్య న్యేఽత్ర యుధ్యంతి సశల్యా వ్రణిన స్తథా.
తేఽపి సర్వే ప్రయత్నేన క్రియతాం సుఖిన స్త్వయా, ౨౨॥

ఏవ ముక్త స్తు రామేణ మహాత్మా హరియూథపః.
లక్ష్మణాయ దదౌ న స్త స్సుషేణః పరమౌషధిమ్, ౨౩॥

స తస్యా గంధ మాఘ్రాయ విశల్య స్సమపద్యత.
తథా నిర్వేదన శ్చైవ సంరూఢవ్రణ ఏవ చ, ౨౪॥

విభీషణముఖానాం చ సుహృదాం రాఘవాజ్ఞయా.
సర్వవానరముఖ్యానాం చికిత్సాం స తదాఽకరోత్, ౨౫॥

తతః ప్రకృతి మాపన్నో హృతశల్యో గతవ్యథః.
సౌమిత్రి ర్ముదిత స్తత్ర క్షణేన విగతజ్వరః, ౨౬॥

(స త మితి.) సమాభాష్య ఆమంత్ర్య. ౧౯॥

(సశల్యోఽయ మితి.) సముపాచర చికిత్సాం కురు. ౨౦॥

(విశల్య ఇతి.) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ఋక్షవానరసైన్యానా మితి నిర్ధారణే షష్ఠీ. ౨౨॥

(ఏవ మితి.) న స్తః నాసికాయామ్. ౨౩॥

(స ఇతి.) నిర్వేదనః వేదనారహితః. ౨౪॥—౨౬॥

(ఇంద్రజిన్మరణమ్)

తథైవ రామః ప్లవగాధిప స్తదా విభీషణ శ్చర్క్షపతి శ్చ జాంబవాన్.
అవేక్ష్య సౌమిత్రి మరోగ ముత్థితం ముదా ససైన్యా స్సుచిరం జహర్షిరే. ౨౭

అపూజయ త్కర్మ స లక్ష్మణస్య సుదుష్కరం దాశరథి ర్మహాత్మా.
హృష్టో బభూవు ర్యుధి యూథపేంద్రా నిపాతితం శక్రజితం నిశమ్య. ౨౮

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, ద్వినవతితమ స్సర్గః.

అథ త్రినవతితమ స్సర్గః

తతః పౌలస్త్యసచివాః శ్రుత్వా చేంద్రజితం హతమ్.
ఆచచక్షు రభిజ్ఞాయ దశగ్రీవాయ సవ్యథాః. ౧

(తథైవేతి.) ముదా, యుక్త మితి శేషః. ముదాయుక్తం సౌమిత్రి మవేక్ష్య జహర్షిర ఇతి సంబంధః. జహర్షిర ఇత్యత్ర గుణ ఆర్షః. ౨౭-౨౮

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, ద్వినవతితమ స్సర్గః.

అథ త్రినవతితమ స్సర్గః.

అథ సీతావధోద్యోగపర్యంతో రావణస్య పుత్రశోకాతిశయ ఉచ్యతే. (తతః పౌలస్త్య సచివా ఇత్యాది.) పౌలస్త్యసచివాః రావణాగారవర్తిన స్సహాయభూతాః. ఇంద్రజితం హతం శ్రుత్వా, స్వయ మభిజ్ఞాయ సాభిజ్ఞానం దృష్ట్వా. సవ్యథా స్సంతో రావణాయ, ఆచచక్షుః ఆచచక్షిరే. అథవా, అభిజ్ఞాయేతి చతుర్థీ. పూర్వమేవ యజ్ఞవిఘ్నేన నిశ్చితతద్వధా యేత్యర్థః. అవజ్ఞాయేతి పాఠేఽపి చతుర్థీపక్షే అయ మేవార్థః. పక్షాంతరే. సాక్షాత్కారపర్యంతదర్శనం ప్రాప్యే త్యర్థః. ౧

యుద్ధే హతో మహారాజ లక్ష్మణేన త వాత్మజః,
విభీషణసహాయేన మిషతాం నో మహాద్యుతిః. ౨

శూర శ్శూరేణ సంగమ్య సంయుగే ష్వపరాజితః,
లక్ష్మణేన హత శ్శూరః పుత్త్రి స్తు విబుధేంద్రజిత్. ౩

గత స్స పరమాన్ లోకాన్ శరై స్సంతాప్య లక్ష్మణమ్, ౩॥

స తం ప్రతిభయం శ్రుత్వా వధం పుత్రస్య దారుణమ్.
ఘోర మింద్రజిత స్సంఖ్యే కశ్మలం చావిశ న్మహత్, ౪॥

ఉపలభ్య చిరా త్సంజ్ఞాం రాజా రాక్షసపుంగవః,
పుత్త్రిశోకార్దితో దీనో విలలాపాకులేంద్రియః, ౫॥

హా రాక్షసచమూముఖ్య మమ వత్స మహారథ.
జి త్వేంద్రం కథ మద్య త్వం లక్ష్మణస్య వశం గతః, ౬॥

నను త్వ మిషుభిః క్రుద్ధో భింద్యాః కాలాంతకా వపి.
మందర స్యాపి శృంగాణి కిం పున ర్లక్ష్మణం యుధి, ౭॥

(యుద్ధ ఇతి.) మిషతాం నః. అస్మాసు పశ్యత్సు సత్స్విత్యర్థః. అనంతర యోజనాయా మస్మాసు జీవత్స్విత్యర్థః. అనాదరే షష్ఠీ. ౨

(శూర ఇత్యాది.) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. క్రియాభేదాత్ శూరపదద్వయం. విబుధేంద్రజిత్ దేవేంద్రజిత్. ౩॥

(స ఇతి.) దారుణం కరుణం. ఘోరం తీక్ష్ణం. కశ్మలం మూర్ఛాం. 'మూర్ఛా తు కశ్మలం మోహః' ఇత్యమరః. ౪॥—౬॥

(నను త్వ మితి.) నన్విత్యామంత్రణే. కాలాంతకౌ యమస్య మూర్తిభేదౌ. ౭॥

(రావణ చింతాప్రకారః)

అద్య వైవస్వతో రాజా భూయో బహుమతో మమ.
యే నాద్య త్వం మహాబాహో సంయుక్తః కాలధర్మణా, ౮॥

ఏష పంథా స్సుయోధానాం సర్వామరగణే ష్వపి. ౯

యః కృతే హన్యతే భర్తు స్స పుమా౯ స్వర్గ మృచ్ఛతి, ౯॥

అద్య దేవగణా స్సర్వే లోకపాలా స్తథర్షయః.
హత మింద్రజితం శ్రుత్వా సుఖం స్వప్స్యంతి నిర్భయాః, ౧౦॥

అద్య లోకా స్త్రయః కృత్స్నాః పృథివీ చ సకాననా.
ఏకే నేంద్రజితా హీనా శూన్యేవ ప్రతిభాతి మే, ౧౧॥

అద్య నైరృతకన్యానాం శ్రోష్యా మ్యంతఃపురే రవమ్.
కరేణుసంఘస్య యథా నినాదం గిరిగహ్వరే, ౧౨॥

యౌవరాజ్యం చ లంకాం చ రక్షాంసి చ పరంతప.
మాతరం మాం చ భార్యాం చ క్వగతోఽసి విహాయ నః, ౧౩॥

(అద్యేతి.) భూయః అతిశయేన కాలధర్మణా మరణేన. ఆర్షోఽనిచ్ సమాసాంతః. సంయుక్తః సంయోజితః. ౮॥

యుద్ధమరణస్య సర్వాకాంక్షితత్వా ద్యుద్ధహతం త్వాం న శోచా మీత్యాహ (ఏష ఇతి.) ఏషః యుద్ధమరణరూపః. పంథాః. ౯

ఏవం యశస్యత్వా దశోచ్యత్వ మాహ (య ఇతి.) ౯॥—౧౦॥

(అద్యేతి.) లోకా స్త్రయ ఇత్యుక్త్వా వపి పృథివ్యాః పృథగుపాదానం ప్రాధాన్యాత్. యథా బ్రాహ్మణా ఆగతా వసిష్ఠో ప్యాగత ఇత్యాదౌ. ౧౧॥—౧౨॥

(యౌవరాజ్యమితి.) న స్సర్వానితి యోజనీయమ్. ౧౩॥

మమ నామ త్వయా వీర గతస్య యమసాదనమ్.
ప్రేతకార్యాణి కార్యాణి విపరీతే హి వర్తసే, ౧౪॥

స త్వం జీవతి సుగ్రీవే లక్ష్మణే చ సరాఘవే.
మమ శల్య మనుద్ధృత్య క్వ గతోసి విహాయ నః, ౧౫॥

ఏవ మాది విలాపార్తం రావణం రాక్షసాధిపమ్.
ఆవివేశ మహాన్ కోపః పుత్త్రవ్యసనసంభవః, ౧౬॥

ప్రకృత్యా కోపనం హ్యేనం పుత్త్రస్య పున రాధయః.
దీప్తం సందీపయామాసు ర్ఘర్మేఽర్క మివ రశ్మయః, ౧౭॥

లలాటే భ్రుకుటీభి శ్చ సంగతాభి ర్వ్యరోచత.
యుగాంతే సహ నక్రై స్తు మహోర్మిభి రి వోదధిః, ౧౮॥

కోపా ద్విజృంభమాణస్య వక్త్రా ద్వ్యక్త మభిజ్వలన్.
ఉత్పపాత సధూమోఽగ్ని ర్వృత్రస్య వదనా దివ, ౧౯॥

స పుత్రవధసంతప్త శ్శూరః క్రోధవశం గతః.
సమీక్ష్య రావణో బుద్ధ్యా వైదేహ్యా రోచయ ద్వధమ్, ౨౦॥

తస్య ప్రకృత్యా రక్తే చ రక్తే క్రోధాగ్నినాపి చ.
రావణస్య మహాఘోరే దీప్తే నేత్రే బభూవతుః, ౨౧॥

ఘోరం ప్రకృత్యా రూపం తత్తస్య క్రోధాగ్నిమూర్ఛితమ్.
బభూవ రూపం క్రుద్ధస్య రుద్ర స్యేవ దురాసదమ్, ౨౨॥

(ప్రకృత్యేతి.) ప్రకృత్యా కోపన మిత్యస్య వివరణం (దీప్త మితి.) పుత్రస్య పుత్రసంబంధిన్యః. పుత్రవిషయా ఇత్యర్థః. ఆధయః శోకాః. పునః భూయః. సందీపయామాసుః కోపయామాసుః, అకర్మకపక్షే క్రూరయామాసు రిత్యర్థః. ౧౪॥—౧౭॥

(లలాట ఇతి.) భ్రుకుటీభి రితి బహువచనం దశశిరస్కత్వాత్. ౧౮॥—౨౨॥

(రావణ కోపప్రకారః)

తస్య క్రుద్ధస్య నేత్రాభ్యాం ప్రాపత న్నాస్రబిందవః.
దీప్తాభ్యా మివ దీపాభ్యాం సార్చిష స్స్నేహబిందవః, ౨౩॥

దంతా న్విదశత స్తస్య శ్రూయతే దశనస్వనః.
యంత్ర స్యావేష్ట్యమానస్య మహతో దానవై రివ. ౨౪॥

కాలాగ్ని రివ సంక్రుద్ధో యాం యాం దిశ మవైక్షత.
తస్యాం తస్యాం భయత్రస్తాః రాక్షసా స్సంవిలిల్యిరే, ౨౫॥

త మంతక మివ క్రుద్ధం చరాచరచిఖాదిషమ్.
వీక్షమాణం దిశ స్సర్వాః రాక్షసా నోపచక్రముః, ౨౬॥

తతః పరమసంక్రుద్ధో రావణో రాక్షసాధిపః.
అబ్రవీ ద్రక్షసాం మధ్యే సం స్తంభయిషు రాహవే, ౨౭॥

మయా వర్షసహస్రాణి చరిత్వా దుశ్చరం తపః.
తేషు తే ష్వవకాశేషు స్వయంభూః పరితోషితః, ౨౮॥

(దంతా నితి.) ఆవేష్ట్యమానస్య భ్రామ్యమాణస్య. యంత్రస్య తిలపీడనయంత్రస్య. దానవైః బలవద్భి రిత్యర్థః, ౨౩॥—౨౪॥

(కాలాగ్ని రివేతి.) సంవిలిల్యిరే. స్తంభాదివ్యవహితా బభూవు రిత్యర్థః, ౨౫॥

(త మితి.) చిఖాదిషం. సంహర్తు మిచ్ఛు మిత్యర్థః. నోపచక్రముః నోపసేదుః. ౨౬॥

(తత ఇతి.) సం స్తంభయిషు రాహవే యుద్ధభీతా న్రాక్షసా న్యుద్ధే స్థాపయితుకామః. సని ద్విర్వచనాభావ ఆర్షః. ౨౭॥

(మయేతి.) అవకాశేషు తపస్సమాప్తిషు. ౨౮॥

తస్యైవ తపసో వ్యుష్ట్యా ప్రసాదా చ్చ స్వయంభువః.
నాసురేభ్యో న దేవేభ్యో భయం మమ కదాచన, ౨౯॥

కవచం బ్రహ్మదత్తం మే య దాదిత్యసమప్రభమ్.
దేవాసురవిమర్దేషు న భిన్నం వజ్రశక్తిభిః, ౩౦॥

తేన మా మద్య సంయుక్తం రథస్థ మిహ సంయుగే.
ప్రతీయాత్కోఽద్య మా మాజౌ సాక్షా దపి పురందరః, ౩౧॥

య త్తదాఽభిప్రసన్నేన సశరం కార్ముకం మహత్.
దేవాసురవిమర్దేషు మమ దత్తం స్వయంభువా, ౩౨॥

అద్య తూర్యశతై ర్భీమం ధను రుత్థాప్యతాం మమ.
రామలక్ష్మణయో రేవ వధాయ పరమాహవే, ౩౩॥

స పుత్రవధసంతప్త శ్శూరః క్రోధవశం గతః.
సమీక్ష్య రావణో బుద్ధ్యా సీతాం హంతుం వ్యవస్యత, ౩౪॥

(తస్యై వేత్యాది.) వ్యుష్ట్యా సమృద్ధ్యా. 'వ్యుష్టిః ఫలే సమృద్ధౌ చే' త్యమరః. ౨౯॥

భయాభావే హేతు మాహ (కవచ మితి.) యత్ యస్మాత్ కవచ మస్తి తస్మా దితి పూర్వేణాన్వయః. ౩౦॥

(తే నేతి:) తేన కవచేన, సంయుక్తం రథస్థం మాం. ఇహ సంయుగే, కః, ప్రతీయాత్ ఽభిముఖ్యే నాగచ్ఛేత్, అద్య మా మాజౌ సాక్షాత్ పురందరోఽపి న ప్రతీయా దితి చ యోజ్యం, అర్థ స్నా నఞ్. క్రియాపద మస్త్యేవ. అనే నైవం వ్యాఖ్యానే అద్య మా మాజా వితి పునరుక్తం స్యాత్. ౩౧॥

(య త్త దేత్యాది.) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. దేవాసురవిమర్దేషు, విమర్దకాల ఇత్యర్థః. తూర్య శతై రిత్యనేన ఇతః పూర్వ మిదం ధను ర్న నీత మితి గమ్యతే. ౩౨॥—౩౪॥

(రావణ కోపప్రకారః)

ప్రత్యవేక్ష్య తు తాంస్త్రమాత్యాస్సుఘోరో ఘోరదర్శనః.
దీనో దీనస్వరాన్ సర్వాం స్తా నువాచ నిశాచరాన్, ౩౫

మాయయా మమ వత్సేన వంచనార్థం వనౌకసామ్.
కించి దేవ హతం తత్ర సీతేయ మితి దర్శితమ్, ౩౬

త దిదం తథ్య మే వాహం కరిష్యే ప్రియ మాత్మనః.
వైదేహీం నాశయిష్యామి క్షత్రబంధు మనువ్రతామ్, ౩౭

ఇత్యేవ ముక్త్వా సచివాన్ ఖడ్గ మాశు పరామృశత్. ౩౮

ఉద్ధృత్య గుణసంపన్నం విమలాంబరవర్చసమ్,
నిష్పపాత స వేగేన సభార్య స్సచివై ర్వృతః. ౩౯

రావణః పుత్త్రశోకేన భృశ మాకులచేతనః,
సంక్రుద్ధః ఖడ్గ మాదాయ సహసా యత్ర మైథిలీ. ౪౦

(ప్రత్యవేక్ష్యేతి.) సుఘోరః సుఘోరప్రకృతిః. ౩౫

(మాయ యేత్యాది.) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. (సీతేయ మితి.) దర్శితం. కించిత్. అళీక మేవేత్యర్థః. ౩౬—౩౭

(ఇత్యేవ మిత్యర్థం.) పరామృశత్ ఆదదే. ౩౮

(ఉద్ధృత్యే త్యాది.) శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. గుణసంపన్నం మాల్యాలంకృతం, విమలాంబరవర్చసం విమలాకాశసదృశం. ఖడ్గ మాదాయ కోశా దుద్ధృత్య. యత్ర మైథిలీ. తం దేశం ప్రతి నిష్పతాతే త్యన్వయః. ౩౯—౪౦

వ్రజంతం రాక్షసం ప్రేక్ష్య సింహనాదం ప్రచుక్రుశుః,
ఊచు శ్చాన్యోన్య మాశ్లిష్య సంక్రుద్ధం ప్రేక్ష్య రాక్షసాః. ౪౧

అద్యైనం తా వుభౌ దృష్ట్వా భ్రాతరౌ ప్రవ్యధిష్యతః,
లోకపాలా హి చత్వారః క్రుద్ధే నానేన నిర్జితాః. ౪౨

బహవ శ్శత్రవ శ్చాపి సంయుగేషు నిపాతితాః,
త్రిషు లోకేషు రత్నాని భుఙ్క్తే చాహృత్య రావణః,
విక్రమే చ బలే చైవ నాస్త్యస్య సదృశో భువి, ౪౩½

తేషాం సంజల్పమానానా మశోకవనికాం గతామ్.
అభిదుద్రావ వైదేహీం రావణః క్రోధమూర్ఛితః, ౪౪½

వార్యమాణ స్సుసంక్రుద్ధ స్సుహృద్భి ర్హితబుద్ధిభిః.
అభ్యధావత సంక్రుద్ధః ఖే గ్రహో రోహిణీ మివ, ౪౫½

మైథిలీ రక్ష్యమాణా తు రాక్షసీభి రనిందితా.
దదర్శ రాక్షసం క్రుద్ధం నిస్త్రింశవరధారిణమ్, ౪౬½

* తం నిశామ్య సనిస్త్రింశం వ్యథితా జనకాత్మజా.
నివార్యమాణం బహుశః స్సుహృద్భి రనువర్తినమ్, ౪౭½

సీతా దుఃఖసమావిష్టా విలపంతీద మబ్రవీత్. ౪౮

(వ్రజంత మిత్యాది.) సార్ధశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. రత్నాని శ్రేష్ఠవస్తూని 'రత్నం స్వజాతిశ్రేష్ఠేఽపీ'త్యమరః. ౪౧—౪౪½

(వార్యమాణ ఇతి.) గ్రహః అంగారకః. ౪౫½—౪౮

---

* రామానుజీయం. (త మితి.) నిశామ్య దృష్ట్వా.

(ఖడ్గధారిణం రావణం దృష్ట్వా సీతాయాః భీతిః)

యథాఽయం మా మభిక్రుద్ధ స్సమభిద్రవతి స్వయమ్,
వధిష్యతి సనాథాం మా మనాథా మివ దుర్మతిః. ౪౯

బహుశ శ్చోదయామాస భర్తారం మా మనువ్రతామ్,
భార్యా భవ రమ స్వేతి ప్రత్యాఖ్యాతో ధ్రువం మయా. ౫౦

* సోఽయం మమానుపస్థానే వ్యక్తం నైరాశ్య మాగతః,
క్రోధమోహసమావిష్టో నిహంతుం మాం సముద్యతః. ౫౧

అథవా తౌ నరవ్యాఘ్రౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ,
మన్నిమిత్త మనార్యేణ సమరేఽద్య నిపాతితౌ.
అహో ధిఙ్మ న్నిమిత్తోఽయం వినాశో రాజపుత్రయోః, ౫౨½

అథవా పుత్రశోకేన అహత్వా రామలక్ష్మణౌ.
విధమిష్యతి మాం రౌద్రో రాక్షసః పాపనిశ్చయః, ౫౩½

(యథేతి.) యథా యస్మా దిత్యర్థః. ౪౯-౫౦

(సోఽయ మితి.) అనుపస్థానే అనుపస్థానాత్.

తౌ నిహత్య తేన నిస్త్రింశేన సహ ప్రవేశన మపి సంభవతీ త్యభిప్రాయే ణాహ (అథవేత్యాది.) ౫౨½

అత్ర నిమిత్తాంతర మాశంకతే (అథవా పుత్రశోకేనేతి.) అహత్వా హంతు మశక్తో భూత్వా. ౫౩½

---

* రామానుజీయం. సోఽయం మమానుపస్థానే వ్యక్తం నైరాశ్యమాగత' ఇతి పాఠః. అనుపస్థానే అనుపస్థానే సతి.

హనూమతోఽపి య ద్వాక్యం న కృతం క్షుద్రయా మయా. ౨౪

య ద్యహం తస్య పృష్ఠేన తదా యాయా మనిందితా.
నా ద్యైవ మనుశోచేయం భర్తు రంకగతా సతీ. ౨౫

మన్యే తు హృదయం తస్యాః కౌసల్యాయాః ఫలిష్యతి,
ఏకపుత్రా యదా పుత్రం వినష్టం శ్రోష్యతే యుధి. ౨౬

సా హి జన్మ చ బాల్యం చ యౌవనం చ మహాత్మనః,
ధర్మకార్యానురూపం చ రుదంతీ సంస్మరిష్యతి. ౨౭

నిరాశా నిహతే పుత్రే దత్త్వా శ్రాద్ధ మచేతనా,
అగ్ని మారోక్ష్యతే నూన మపో వాపి ప్రవేక్ష్యతి. ౨౮

ధి గస్తు కుబ్జా మసతీం మంథరాం పాపనిశ్చయామ్,
యన్నిమిత్త మిదం దుఃఖం కౌసల్యా ప్రతిపత్స్యతే. ౨౯

ఇ త్యేవం మైథిలీం దృష్ట్వా విలపంతీం తపస్వినీమ్,
రోహిణీ మివ చంద్రేణ వినా గ్రహవశం గతామ్. ౩౦

(హనూమత ఇత్యర్ధం.) క్షుద్రయా విచారమూఢయా. ౨౪

(య దీతి.) యాయా మనుశోచేయ మితి 'హేతుహేతుమతోర్లిఙి'తి లిఙ్, ౨౫

ప్రథమపక్షానుసారేణ శోచతి (మన్య ఇతి.) ౨౬

(సా హీతి.) ధర్మకార్యానురూపం ధర్మకార్యానురూపత్వమ్. ౨౭

(నిరాశేతి.) అచేతనా మూర్ఛితా. ౨౮—౨౯

(ఇత్యేవ మిత్యాది.) మైథిలీం దృష్ట్వా రావణ మబ్రవీ దిత్యన్వయః. ౩౦

(అమాత్యేన రావణాయ సీతిబోధనమ్)

ఏతస్మి న్నంతరే తస్య అమాత్యో బుద్ధిమాన్ శుచిః,
సుపార్శ్వో నామ మేధావీ రాక్షసో రాక్షసేశ్వరమ్,
నివార్యమాణం సచివై రిదం వచన మబ్రవీత్, ౬౧॥

కథం నామ దశగ్రీవ సాక్షా ద్వైశ్రవణానుజ.
హంతు మిచ్ఛసి వైదేహీం క్రోధా ద్ధర్మ మపాస్య హి, ౬౨॥

వేదవిద్యావ్రతస్నాత స్స్వకర్మనిరత స్సదా.
స్త్రియాః కస్మా ద్వధం వీర మన్యసే రాక్షసేశ్వర, ౬౩॥

మైథిలీం రూపసంపన్నాం ప్రత్యవేక్షస్వ పార్థివ.
త్వ మేవ తు సహాస్మాభీ రాఘవే క్రోధ ముత్సృజ, ౬౪॥

అభ్యుత్థానం త్వ మద్యైవ కృష్ణపక్షచతుర్దశీమ్.
కృత్వా నిర్యా హ్యమావాస్యాం విజయాయ బలై ర్వృతః, ౬౫॥

* శూరో ధీమాన్ రథీ ఖడ్గీ రథప్రవర మాస్థితః.
హత్వా దాశరథిం రామం భవాన్ ప్రాప్స్యతి మైథిలీమ్, ౬౬॥

(అభ్యుత్థాన మితి.) అభ్యుత్థానం యుద్ధనిర్యాణప్రారంభం. చతుర్దశీం చతుర్దశ్యాం. అమావాస్యాం అమావాస్యాయాం. అనేన త్రయోదశ యుద్ధదినా న్యతీతా నీత్యవగమ్యతే. తథాహి 'తతోఽస్తమగమత్సూర్య స్సంధ్యయా ప్రతిరంజితః. పూర్ణచంద్రప్రదీపా చ క్షపా సమభివర్తత' ఇతి వచనాత్. పౌర్ణమాస్యాం సువేలా ప్రవేశః, తతః కృష్ణపక్షప్రథమాయాం యుద్ధస్యారంభః. తస్యా మేవ రాత్రౌ నాగపాశబంధతద్విమోక్షౌ. ద్వితీయాయాం ధూమ్రాక్షస్య వధః. తృతీయాయాం వజ్రదంష్ట్రస్య. చతుర్థ్యామకంపనస్య. ప్రహస్తస్య పంచమ్యాం. షష్ఠ్యాం రావణమకుటభంగః. సప్తమ్యాం కుంభకర్ణస్య వధః. అష్టమ్యా మతికాయాదీనాం నవమ్యాం పున రింద్రజిద్యుద్ధం. తస్యా మేవ రాత్రౌ కుంభనికుంభాదీనాం వధః. దశమ్యాం మకరాక్షస్య. ఏకాదశ్యాం ద్వాదశ్యాం త్రయోదశ్యాం చేంద్రజిద్వధః. వస్తు తస్తు

---

* రామానుజీయం. (శూర ఇతి.) రథీ, మహారథ ఇత్యర్థః.

స తద్దురాత్మా సుహృదా నివేదితం వచ స్సుధర్మ్యం ప్రతిగృహ్య రావణః,
గృహం జగామాథ తతశ్చ వీర్యవా న్పున స్సభాం చ ప్రయయౌ సుహృద్వృతః. ౬౭

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, త్రినవతితమ స్సర్గః.

అథ చతుర్ణవతితమ స్సర్గః,

స ప్రవిశ్య సభాం రాజా దీనః పరమదుఃఖితః,
నిషసా దాసనే ముఖ్యే సింహః క్రుద్ధ ఇవ శ్వసన్. ౧

* అబ్రవీ చ్చ స తా న్సర్వా న్బలముఖ్యా న్మహాబలః,
రావణః ప్రాంజలి ర్వాక్యం పుత్త్రవ్యసనకర్శితః. ౨

నవమ్యాం యుద్ధారంభా త్తదారభ్య దినద్వయేన రావణేంద్రజిన్మూలబలవ్యతిరిక్తరాక్షసనిబర్హణాత్ ఏకాదశీ ద్వాదశీ త్రయోదశీభి రింద్రజిద్వధ ఇతి చతుర్దశ్యా మభ్యుత్థానవచనం యుజ్యత ఏవ. ౬౫-౬౭

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే. యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, త్రినవతితమ స్సర్గః.

అథ చతుర్ణవతితమ స్సర్గః,

అథ మూలబలయుద్ధం. (స ప్రవిశ్యేత్యాది.) ౧

(అబ్రవీ దితి.) (రావణః ప్రాంజలి రితి.) అనునయార్థ మంజలికరణమ్. ౨

---

* రామానుజీయం. (అబ్రవీ ద్దితి.) 'రావణః ప్రాంజలి ర్వాక్య' మితి పాఠః.

(బలసహితేన రావణేన యుద్ధాయాభిగమనమ్)

సర్వే భవన్త స్సర్వేణ హ_స్త్యశ్వేన సమావృతాః,
నిర్యాన్తు రథసంఘైశ్చ పాదాతై శ్చోపశోభితాః, ౩

ఏకం రామం పరిక్షిప్య సమరే హన్తు మర్హథ,
వర్షన్త శ్శరవర్షేణ ప్రావృట్కాల ఇవామ్బుదాః. ౪

అథ వాఽహం శరై స్తీక్ష్ణై ర్భిన్నగాత్రం మహారణే,
భవద్భి శ్శ్వో నిహన్తాస్మి రామం లోకస్య పశ్యతః. ౫

ఇత్యేత ద్రాక్షసేన్ద్రస్య వాక్య మాదాయ రాక్షసాః,
నిర్యయు స్తే రథై శ్శీఘ్రై ర్నానానీకై స్సుసంవృతాః. ౬

పరిఘా న్పట్టసాంశ్చైవ శరఖడ్గపరశ్వథాన్,
శరీరాన్తకరా న్సర్వే చిక్షిపు ర్వానరా న్ప్రతి. ౭

వానరా శ్చ ద్రుమా న్శైలా న్రాక్షసా న్ప్రతిచిక్షిపుః, ౭౹

స సంగ్రామో మహా న్భీమ స్సూర్య స్యోదయనం ప్రతి.
రక్షసాం వానరాణాం చ తుముల స్సమపద్యత, ౮౹

(ఏక మితి.) పరిక్షిప్య అవార్య, శరవర్షేణ దృష్ట్వా హన్తు మర్హ థేత్యన్వయః. ౩—౪

స రామో యది హన్తుం న శక్యేత, తథాపి భవతాం శరై ర్భిన్నగాత్ర స్స్యాత్, తేన తస్య వధ స్సుకరో మే భవేదిత్యభిప్రాయే ణాహ (అథ వేతి.) ఇదానీం యూయం తం హన్తుం న శక్తా శ్చే దిదానీం తీక్ష్ణై శ్శరై ర్భవద్భి ర్భిన్నగాత్రం శ్వో నిహన్తాస్మి. ౫—౭౹

(స సంగ్రామ ఇతి.) సూర్యస్యోదయనం ప్రతి సూర్యోదయ మారభ్య. ౮౹

తే గదాభి ర్విచిత్రాభిః ప్రాసైః ఖడ్గైః పరశ్వథైః.
అన్యోన్యం సమరే జఘ్ను స్తదా వానరరాక్షసాః. ౯॥

ఏవం ప్రవృత్తే సంగ్రామే హ్యుద్భూతం సుమహ ద్రజః.
రక్షసాం వానరాణాం చ శాంతం శోణితవిస్రవైః. ౧౦॥

మాతంగరథకూలా శ్చ వాజిమత్స్యా ధ్వజద్రుమాః.
శరీరసంఘాటవహాః ప్రసస్రుశ్శోణితాపగాః ౧౧॥

తత స్తే వానరా స్సర్వే శోణితౌఘపరిప్లుతాః.
ధ్వజవర్మ రథా నశ్వా న్నానాప్రహరణాని చ.
ఆప్లుత్యాప్లుత్య సమరే రాక్షసానాం బభంజిరే. ౧౩

కేశా న్కర్ణలలాటాం శ్చ నాసికా శ్చ ప్లవంగమాః.
రక్షసాం దశనై స్తీక్ష్ణై ర్నఖై శ్చాపి న్యకర్తయన్. ౧౪

ఏకైకం రాక్షసం సంఖ్యే శతం వానరపుంగవాః.
అభ్యధావంత ఫలినం వృక్షం శకునయో యథా. ౧౫

తథా గదాభిర్గుర్వీభిః ప్రాసైః ఖడ్గైః పరశ్వధైః,
నిజఘ్ను ర్వానరా న్ఘోరా న్రాక్షసాః పర్వతోపమాః. ౧౬

(తే గదాభి రితి.) అన్యోన్యం జఘ్ను రిత్యత్ర శిలావృక్షాణా మప్యుపలక్షణం. రాక్ష సేభ్యోఽపహృతాని గదాఖడ్గాదీని రాక్షసానా మివ వానరాణా మపి సంభవంతీతి వా తథోక్త మితి జ్ఞేయమ్. ౯॥—౧౦॥

(మాతంగేతి.) శరీరా ణ్యేవ సంఘాటాః ప్లవాః, తా న్వహంతీతి శరీరసంఘాటవహాః. ౧౧॥

('తత స్తే వానరా స్సర్వే శోణితౌఘ పరిప్లుతా') ఇత్యారభ్య రాక్షసానాం బభంజిర ఇత్యంతం సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. ౧౩

(కేశా నితి.) రక్షసాం కేశా నితి క్రమేణాన్వయః. న్యకర్తయ న్ఛిచ్ఛిదుః. ౧౪—౧౬

(రామస్య యుద్ధప్రకారః)

రాక్షసై ర్వధ్యమానానాం వానరాణాం మహాచమూః,
శరణ్యం శరణం యాతా రామం దశరథాత్మజమ్. ౧౭

తతో రామో మహాతేజా ధను రాదాయ వీర్యవాన్,
ప్రవిశ్య రాక్షసం సైన్యం శరవర్షం వవర్ష హ. ౧౮

ప్రవిష్టం తు తదా రామం మేఘా స్సూర్య మివాంబరే,
నాభిజగ్ము ర్మహాఘోరం నిర్దహంతం శరాగ్నినా. ౧౯

కృతా న్యేవ సుఘోరాణి రామేణ రజనీచరాః,
రణే రామస్య దదృశుః కర్మా ణ్యసుకరాణి చ. ౨౦

చాలయంతం మహానీకం విధమంతం మహారథాన్,
దదృశు స్తే న వై రామం వాతం వనగతం యథా. ౨౧

ఛిన్నం భిన్నం శరై ర్దగ్ధం ప్రభగ్నం శస్త్రపీడితమ్,
బలం రామేణ దదృశు ర్న రామం శీఘ్రకారిణమ్. ౨౨

(రాక్షసై రితి.) వానరసేనాశరణాగతి రియం. రాక్షసై ర్వధ్యమానానా మిత్యాకించన్యానన్యగతికత్వోక్తిః. శరణ్య మితి దయాద్యుక్తిః. రామ మితి పరత్వోక్తిః. దశరథాత్మజ మితి సౌలభ్యోక్తిః. ౧౭—౧౯

(కృతా న్యేవేతి.) కృతా న్యేవ దదృశుః, న తు క్రియమాణానీ త్యర్థః. ౨౦

న కేవలం హస్తలాఘవాతిశయేన కర్మణా మదర్శనం, రణసంచారలాఘవాతిశయేన కర్తారమపి న దదృశు రిత్యాహ (చాలయంత మితి.) యథా చాలనవిధమనాది కార్యలింగాత్ వాయు రనుమితో భవతి తద్వ ద్రామోఽప్యనుమితః, న తు ప్రత్యక్షిత ఇత్యర్థః. ౨౧

ఉక్త మర్థం విశదయతి (ఛిన్న మితి.) ఛిన్నం ఖండితం. భిన్నం విదారితం. ప్రభగ్నం శకలీకృతం, శస్త్రపీడితం హృదయార్పితశల్యమ్. ౨౨

ప్రహరంతం శరీరేషు న తే పశ్యంతి రాఘవమ్,
ఇంద్రియార్థేషు తిష్ఠంతం భూతాత్మాన మివ ప్రజాః. ౨౩

ఏష హంతి గజానీక మేష హంతి మహారథాన్,
ఏష హంతి శరై స్తీక్ష్ణైః పదాతీ న్వాజిభి స్సహ. ౨౪

ఇతి తే రాక్షసా స్సర్వే రామస్య సదృశాన్ రణే,
అన్యోన్యం కుపితా జఘ్ను స్సాదృశ్యా ద్రాఘవస్య తే. ౨౫

న తే దదృశిరే రామం దహంత మరివాహినీమ్,
మోహితాః పరమా స్త్రేణ గాంధర్వేణ మహాత్మనా. ౨౬

తే తు రామసహస్రాణి రణే పశ్యంతి రాక్షసాః,
పునః పశ్యంతి కాకుత్స్థ మేక మేవ మహాహవే ౨౭

(ప్రహరంత మితి.) ఇంద్రియార్థేషు తిష్ఠంతం ఇంద్రియార్థానను తిష్ఠంతం అనుభవంతం. తే నానుభవే నానుమీయమాన మపి, భూతాత్మానం భూతస్య పంచభూతాత్మకశరీరస్య. ఆత్మానం జీవాత్మానం, ప్రజాః యథా న పశ్యంతి తథైవ శరీరేషు ప్రహరంతం తేన ప్రహారే ణానుమీయమాన మపి రాఘవం పురత శ్చక్షుషా నాద్రాక్షు రిత్యర్థః. యద్వా, ఇంద్రియార్థేషు ప్రత్యక్షతోఽనుభూయమానేషు గంధాదిగుణేషు నిరాశ్రయగుణావస్థానాసంభవాత్ సౌక్ష్మ్యే ణానువృత్తం భూతాత్మాన మివ పుష్పాద్యవయవభూతపృథివ్యాదిస్వరూప మి వే త్యర్థః. ౨౩

(ఏష హంతీత్యాది.) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. సదృశాన్ సాదృశ్యేన ప్రతీయమానాన్ అన్యోన్యం సాదృశ్యా దేవ హేతో ర్జఘ్ను శ్చేత్యన్వయః. ౨౪ – ౨౫

రాక్షసానాం రామాదర్శనకారణ మాహ (న త ఇతి.) ఇద ముపలక్షణం. సాదృశ్యాదర్శన మపి మోహనాస్త్రే ణేతి ద్రష్టవ్యం. మహాత్మనా మహాస్వభావేన. ౨౬

అదర్శనవత్సదృశదర్శనవ చ్చానేకత్వదర్శనం నాస్త్రకృతం కింతు భీతికృత మిత్యాహ (తే త్వితి.) తుశబ్దః పూర్వస్మా ద్విశేషపరః. మారీచే నాప్యుక్తం 'అపి రామసహస్రాణి భీతః పశ్యామి రావణే' తి. ౨౭

(రామస్య యుద్ధప్రకారః)

భ్రమంతీం కాంచనీం కోటిం కార్ముకస్య మహాత్మనః,
అలాతచక్రప్రతిమాం దదృశు స్తే న రాఘవమ్. ౨౮

శరీరనాభిసత్త్వార్చి శ్శరారం నేమికార్ముకమ్,
జ్యాఘోషతలనిర్ఘోషం తేజోబుద్ధిగుణప్రభమ్. ౨౯

దివ్యాస్త్రగుణపర్యంతం నిఘ్నంతం యుధి రాక్షసాన్.

(భ్రమంతీ మితి.) భ్రమంతీం రామస్య మండలాకారగతివిశేషేష్వితి కేచిత్. నిరంతర జ్యాకర్షణా దితి వయం అలాతచక్రప్రతిమాం నిర్జ్వాలం కాష్ఠం నిరంతరభ్రమణే నాంతరాళాగ్రహణా చ్చక్రత్వేన ప్రతీయమానమివేత్యర్థః. ౨౮

అథ తత్ర సమరసమయే మండలీకృతకార్ముకం రామం సకలరిపునిఘాతిసుదర్శనత్వేన రూపయతి (శరీరే త్యాదినా.) 'జ్వాలానేమ్యరనాభ్యక్షపురుషాంగం సుదర్శన' మిత్యు క్తరీత్యా చక్రం షడంగం భవతి. తత్ర కోదండచక్రమధ్యస్థత్వా ద్దృఢత్వా చ్చ శరీరం నాభిత్వేన దర్శయతి (శరీరేతి.) నాభిః చక్రమధ్యోన్నతప్రదేశః. శరీర మేవ నాభిర్యస్య త త్తథో క్తం. స త్త్వం బల మే వార్చిః జ్వాలా యస్య తత్ స త్త్వార్చిః 'వహ్నేర్ద్వయో ర్జ్వాలకీలా వర్చిర్హేతి శ్శిఖా స్త్రియా' మిత్యమరః. స త్త్వస్య పర సంతాపహేతుత్వా దర్చిష్ట్వేన నిరూపణమ్. శరా ఏ వారాణి చక్రమధ్యశలాకాః యస్య తచ్ఛరారం సుదర్శనస్య సహస్రారత్వా చ్ఛరాణా మరత్వరూపణేన యుగపత్సహస్రశరసంధానం వ్యజ్యతే. నేమిః ఆధార శ్చక్రప్రాంతః. నేమిభూతం మండలీకృతకార్ముకం యస్య. కార్ముకనేమీత్యర్థః. ఏతేన మండలీకృతదశాయా మపి నాభిభూతరామశరీరపరివేషేణ ధనుషో మహోన్నతత్వ ముచ్యతే. సుదర్శనస్య జ్వాలామాలయా నిరంతరఘోషవత్త్వా జ్జ్యాతలఘోషం తద్ఘోషత్వేన రూపయతి (జ్యాఘోషతలనిర్ఘోష మితి.) తలం జ్యాఘాతవారణం, తేన తద్ఘోషో లక్ష్యతే. జ్యాఘోషతలఘోషా వేవ నిర్ఘోషో యస్య త త్త థో క్తమ్. తేజః పరాక్రమ ఏవ బుద్ధిః అక్షం యస్య త త్తేజోబుద్ధి. యథా. ప్లవగసైన్య ములూక జితా జిత మిత్యత్ర ఉలూకశబ్దో లక్షణయా కౌశికశబ్దం లక్షయిత్వా ఇంద్రజిత మాహ. తథా బుద్ధిశబ్దో బుద్ధిజనకాక్షలక్షణయా అక్షప్రదేశ మాహ. గుణః శరీరకాంతిః స ఏవ ప్రభా యస్య త త్తథో క్తం. దివ్యాస్త్రాణాం గుణః శక్తిః. మహాత్మ్యం వా. తదేవ పర్యంతో ధారా యస్య తద్దివ్యాస్త్ర గుణపర్యంతం, నిఘ్నంతం నిఘ్నత్, లింగవ్యత్యయ ఆర్షః. కించ కాలచక్రం జ్యోతిశ్చక్రమివ స్థితం. విష్ణుపురాణే 'యత్ర కాలచక్రం ప్రతిష్ఠిత' మితి ప్రయోగాత్. రామచక్రం ఉక్తరీత్యా

దదృశుః రామచక్రం త త్కాలచక్ర మివ ప్రజాః. ౩౦

అనీకం దశసాహస్రం రథానాం వాతరంహసామ్,
అష్టాదశసహస్రాణి కుంజరాణాం తరస్వినామ్. ౩౧

చతుర్దశసహస్రాణి సారోహాణాం చ వాజినామ్,

చక్ర మివ స్థితం రామం దదృశుః. నను యది రామో మోహనాస్త్రేణ రాక్షసా న్సంహరే త్తదేంద్రజితోఽస్య కో విశేషః? ఉచ్యతే. నాత్ర గాంధర్వాస్త్రేణ మోహనం కృతం, అపి తు, గాంధర్వప్రయోగే సతి వేగాతిశయే నాజ్ఞాతస్వపరవిభేదతయా మోహితాః పరస్పరం జఘ్నుః. యత్ర రామో దృష్టః తత్క్షణే తత్ర త స్యాదర్శనా ద్రామ ముద్దిశ్య క్షిప్తా శ్శరా స్స్వకీయా నేవ ఘ్నంతి. వేగాతిశయాదేవ నానాదిక్షు చక్షుః ప్రసరే, నానాత్వేన దర్శనం. అత ఏవ 'న రామం శీఘ్రకారిణ' మిత్యుక్తిః. కార్ముకకోటేరలాతచక్రప్రతిమత్వం రామస్య చక్రత్వరూపణం చ ప్రయోగశైఘ్ర్యా దేవ సంగచ్ఛతే. అత ఏవ సుగ్రీవాదయో మాయాబలత్వం శంకేర న్నితి పరిహరిష్యతి (ఏత దస్త్రబల మితి.) న తే దదృశిర ఇత్యస్య శ్లోకస్యైవం యోజనా. గాంధర్వాస్త్రేణ దహంతం రామం మోహితా స్సంతో న దదృశిరే, మోహోఽత్ర వేగా దగ్రహణం. గాంధర్వాస్త్రం దాహమాత్రే హేతు రితి బోధ్యమ్. ౨౯—౩౦

(అనీక మిత్యాది.) 'ఏకేభైకరథా త్ర్యశ్వా పత్తిః పంచపదాతికా, పత్త్యంగై స్త్రిగుణై స్సర్వైః క్రమా దాఖ్యా యథోత్తరం. సేనాముఖం గుల్మగణౌ వాహినీ పృతనాచమూః' ఇత్యుక్త రీత్యా దశసంఖ్యాసంఖ్యాతా పత్తిః, పత్తిత స్త్రిగుణం సేనాముఖం, సేనాముఖత స్త్రిగుణో గుల్మః, గుల్మత స్త్రిగుణో గణః, గణత స్త్రిగుణః వాహినీ, తత్త్రిగుణా పృతనా, పృతనాత స్త్రిగుణా చమూః. ఏవం చ దశోనత్రిశతాధికసప్తసహస్రసంఖ్యాలక్షణా చమూ రనీకశబ్దే నోచ్యతే. సహస్రా ణ్యేవ సాహస్రాణి, దశసాహస్రా ణ్యస్మి న్సంతీతి దశసాహస్రం, రథానాం దశసహస్రా ణ్యనీకా నీత్యర్థః. ఏకోనత్రింశల్లక్షాధికసప్తకోటిసంఖ్యాతా రథా ఇత్యుక్తం భవతి. రథంగళ్ ౭ కోటి, ౨౯ లక్షం. అష్టాదశసహస్రాణీ త్యనేన అనీక మిత్యేతద్విభక్తివిపరిణామే నానుషజ్యతే. అష్టాదశ సహస్రా ణ్యనీకా నీత్యర్థః. వింశతిసహస్రాధికద్వాదశలక్షోత్తరత్రయోదశకోటిసంఖ్యాసంఖ్యాతా స్తరస్వినః కుంజరా ఇత్యర్థః. గజంగళ్ ౧౩ కోటి, ౧౨ లక్షత్తు, ౨౦౦౦౦. చతుర్దశసహస్రాణీ త్యత్రాపి అనీక మిత్యేత ద్విపరిణ మ్యానుషజ్యం. చతుర్దశసహస్రా ణ్యనీకా నీత్యర్థః. షష్టి సహస్రాధికవింశతిలక్షోత్తరదశకోటిసంఖ్యాసంఖ్యాతా స్సారోహా వాజిన ఇత్యర్థః. తురగంగళ్ ౧౦ కోటి,

(రామస్య యుద్ధప్రకారః)

పూర్ణే శతసహస్రే ద్వే రాక్షసానాం పదాతినామ్. ౩౨

దివస స్యాష్టమే భాగే శరై రగ్నిశిఖోపమైః,
హతా న్యేకేన రామేణ రక్షసాం కామరూపిణామ్. ౩౩

తే హతాశ్వా హతరథాః శాంతా విమథితధ్వజాః,
అభిపేతుః పురీం లంకాం హతశేషా నిశాచరాః. ౩౪

హతై ర్గజపదాత్యశ్వై స్తద్బభూవ రణాజిరమ్,
ఆక్రీడ మివ రుద్రస్య క్రుద్ధస్య సుమహాత్మనః. ౩౫

తతో దేవా స్సగంధర్వాః సిద్ధా శ్చ పరమర్షయః,
సాధు సా ధ్వితి రామస్య త త్కర్మ సమపూజయన్. ౩౬

అబ్రవీ చ్చ తదా రామ స్సుగ్రీవం ప్రత్యనంతరమ్,

---

౨౦ లక్షత్తు. ౬౦౦౦౦. పూర్ణే శతసహస్రే ద్వే అనీకా నీత్యర్థః. అశీతిలక్షోత్తరపంచచత్వారింశత్కోట్యధికశతకోటిసంఖ్యాసంఖ్యాతాః పదాతయో రాక్షసా ఇత్యర్థః. పదాతిగళ్ ౧౪౫ కోటి, ౨౦ లక్షం. వాతరంహసా మిత్యాది విశేషణమహిమ్నా తద్భిన్నా రథగజతురగపదాతయోఽసంఖ్యేయా ఇతి భావః. అత ఏవైవ మనుసందధతే. 'నాగానా మయుతం తురంగనియుతం సార్ధం రథానాం శతం పాదాతం శతకోటి కర్తనవిధా వేకః కబంధో రణే, ఏవం కోటికబంధనర్తనవిధౌ కించి ద్ధ్వనిః కింకిణీ యామార్ధం పరమాత్మనో రఘుపతేః కోదండఘంటారవ' ఇతి. కామరూపిణాం రక్షసాం సంబంధీని రథాదిచతురంగబలాని ఏకేన రామేణ దివస స్యాష్టమే భాగే పాదోనఘటికాచతుష్టయే నిహతా నీత్యన్వయః. ౩౧—౩౪

(హతై రితి) హతగజాద్యుపలక్షితం సుమహాత్మనో రామస్య తద్రణాజిరం, రుద్రస్య ఆక్రీడం క్రీడాస్థానం శ్మశాన మివ, బభూవ, ఆర్షం నపుంసకత్వం. 'అచిరేణ పురీ లంకా శ్మశాన సదృశీ భవే' దితి పూర్వోక్తేః. ౩౫—౩౬

(అబ్రవీ చ్చేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ప్రత్యనంతరం సమీపస్థం, క్షణేనానేన

విభీషణం చ ధర్మాత్మా హనుమన్తం చ వానరమ్. ౩౭

జాంబవన్తం హరిశ్రేష్ఠం మైన్దం ద్వివిద మేవ చ,
ఏత దస్త్రబలం దివ్యం మమ వా త్ర్యంబకస్య వా. ౩౮

నిహత్య తాం రాక్షసవాహినీం తు రామ స్తదా శక్రసమో మహాత్మా,
అస్త్రైషు శస్త్రైషు జితక్లమ శ్చ సంస్తూయతే దేవగణైః ప్రహృష్టైః. ౩౯

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే. యుద్ధకాణ్డే, చతుర్ణవతితమ స్సర్గః.

అథ పఞ్చనవతితమ స్సర్గః

తాని తాని సహస్రాణి సారోహాణాం చ వాజినామ్,

రక్షఃప్రతిక్షేపజనితాం మాయావిత్వశంకాం వారయతి (ఏత దస్త్రబల మితి.) అత్రాంతే ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. అస్త్రబలం అస్త్రప్రయోగశక్తిః. న త్వస్త్ర మపి. "గాంధర్వేణ చ, గాంధర్వ" మితి రావణాదే రపి తత్సంభవకథనాత్. త్ర్యంబకస్య వా. సంహారకాలే. అస్తీతి శేషః. ౩౮

(నిహత్యేతి.) సంస్తూయత ఇతి వర్తమాననిర్దేశేన స్తుతే రద్యా ప్యవిచ్ఛిన్నత్వ ముచ్యతే. ౩౯

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, చతుర్ణవతితమ స్సర్గః.

అథ పఞ్చనవతితమ స్సర్గః.

అథ రాక్షసీనాం ప్రలాపః. (తాని తానీత్యాది) చతుశ్శ్లోకీ. వాజినా మిత్యేతత్ గజానామ

(రాక్షసీభి స్సంభూయ బంధునిధనశోకేన రావణగర్హణపూర్వకవిలాపః)

రథానాం త్వగ్నివర్ణానాం సధ్వజానాం సహస్రశః. ౧

రాక్షసానాం సహస్రాణి గదాపరిఘయోధినామ్,
కాంచనధ్వజచిత్రాణాం శూరాణాం కామరూపిణామ్. ౨

నిహతాని శరై స్తీక్ష్ణై స్తప్తకాంచనభూషణైః,
రావణేన ప్రయుక్తాని రామే ణాక్లిష్టకర్మణా. ౩

దృష్ట్వా శ్రుత్వా చ సంభ్రాంతాః హతశేషా నిశాచరాః,
రాక్షసీ శ్చ సమాగమ్య దీనా శ్చింతాపరిప్లుతాః. ౪

విధవా హతపుత్రా శ్చ క్రోశంత్యో హతబాంధవాః,
రాక్షస్య స్సహ సంగమ్య దుఃఖార్తాః పర్యదేవయన్. ౫

కథం శూర్పణఖా వృద్ధా కరాళా నిర్ణతోదరీ,
ఆససాద వనే రామం కందర్ప మివ రూపిణమ్.
సుకుమారం మహాసత్త్వం సర్వభూతహితేరతమ్, ౬॥

తం దృష్ట్వా లోకనింద్యా సా హీనరూపా ప్రకామితా. ౭

కథం సర్వగుణై ర్హీనా గుణవంతం మహౌజసమ్,
సుముఖం దుర్ముఖీ రామం కామయామాస రాక్షసీ. ౮

ప్యుపలక్షణం. సహస్రశః సహస్రాణి. రాక్షసీః రాక్షసస్త్రియః, సమాగమ్య చింతాపరిప్లుతాః, ఆస న్నితి శేషః. ౧—౪

(విధవా ఇతి.) సంగమ్య సంభూయ, పరస్పర మాలింగితా ఇత్యర్థః. ౫

(కథ మిత్యాది.) సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. కరాళా వికటా. ౬॥

(తం దృష్ట్వే త్యాది) సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. ప్రకామితా సా కథం కామయామాస ౭-౮

జనస్యా స్యాల్పభాగ్యత్వా ద్వలినీ శ్వేతమూర్ధజా,
అకార్య మపహాస్యం చ సర్వలోకవిగర్హితమ్. ౯

రాక్షసానాం వినాశాయ దూషణస్య ఖరస్య చ,
చకారాప్రతిరూపా సా రాఘవస్య ప్రధర్షణమ్. ౧౦

తన్నిమిత్త మిదం వైరం రావణేన కృతం మహత్. ౧౦॥

వధాయ సీతా సానీతా దశగ్రీవేణ రక్షసా.
న చ సీతాం దశగ్రీవః ప్రాప్నోతి జనకాత్మజామ్,
బద్ధం బలవతా వైర మక్షయం రాఘవేణ చ. ౧౨

వైదేహీం ప్రార్థయానం తం విరాధం ప్రేక్ష్య రాక్షసమ్,
హత మేకేన రామేణ పర్యాప్తం త న్నిదర్శనమ్. ౧౩

చతుర్దశసహస్రాణి రక్షసాం భీమకర్మణామ్,
నిహతాని జనస్థానే శరై రగ్నిశిఖోపమైః. ౧౪

ఖర శ్చ నిహత స్సంఖ్యే దూషణ స్త్రిశిరా స్తథా,
శరై రాదిత్యసంకాశైః పర్యాప్తం త న్నిదర్శనమ్. ౧౫

(జనస్యే త్యాది) సార్ధశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. వళయోఽస్యా స్సంతీతి వళినీ. పామాదిత్వాన్నః. ఆర్షో జీప్. అప్రతిరూపా అననురూపా. తన్నిమిత్తం ప్రధర్షణనిమిత్తాత్. శూర్పణఖయాఽన్యథోక్తా వపి తత్కామనాదిక మకంపనాదిముఖాత్ సర్వైర్జ్ఞాత మితి జ్ఞేయమ్. ౯-౧౨

(వైదేహీ మితి.) విరాధం ప్రేక్ష్య జ్ఞాత్వా స్థితానా మస్మాకం తత్ విరాధహననం, విరోధినిరసనాయ పర్యాప్తం పూర్ణం నిదర్శనమ్. ౧౩

(చతుర్దశేతి) శ్లోకే పర్యాప్తం తన్నిదర్శన మిత్యనుషజ్యతే. ఉత్తరశ్లోకే నైక వాక్యత్వే శరపదద్వయవైయర్థ్యమ్. ౧౪—౧౫

(రాక్షసీభి సంభూయ బన్ధునిధనశోకేన రావణగర్హణపూర్వకవిలాపః)

హతో యోజనబాహు శ్చ కబన్ధో రుధిరాశనః,
క్రోధా న్నాదం నద న్సోఽథ పర్యాప్తం త న్నిదర్శనమ్. ౧౬

జఘాన బలినం రామ స్సహస్రనయనాత్మజమ్,
వాలినం మేరుసంకాశం పర్యాప్తం త న్నిదర్శనమ్. ౧౭

ఋశ్యమూకే వస న్శైలే దీనో భగ్నమనోరథః,
సుగ్రీవ స్థాపితో రాజ్యే పర్యాప్తం త న్నిదర్శనమ్. ౧౮

ధర్మార్థసహితం వాక్యం సర్వేషాం రక్షసాం హితమ్,
యుక్తం విభీషణే నోక్తం మోహా త్తస్య న రోచతే. ౧౯

విభీషణవచః కుర్యా ద్యది స్మ ధనదానుజః,
శ్మశానభూతా దుఃఖార్తా నేయం లంకా పురీ భవేత్. ౨౦

కుమ్భకర్ణం హతం శ్రుత్వా రాఘవేణ మహాబలమ్,
అతికాయం చ దుర్ధర్షం లక్ష్మణేన హతం పునః.
ప్రియం చేన్ద్రజితం పుత్రం రావణో నావబుధ్యతే, ౨౧½

మమ పుత్రో మమ భ్రాతా మమ భర్తా రణే హతః,
ఇత్యేవం శ్రూయతే శబ్దో రాక్షసానాం కులే కులే. ౨౨½

రథా శ్చాశ్వా శ్చ నాగా శ్చ హతా శ్శతసహస్రశః.

(హత ఇతి.) అథ ఖరవధానన్తరం, నాదం శబ్దం, నదన్ కుర్వన్, సః ప్రసిద్ధః కబన్ధః. ౧౬—౨౦

(కుమ్భకర్ణ మిత్యాది.) నావబుధ్యతే, రామప్రభావ మితి శేషః. ౨౧½

(మ మేతి.) కులే కులే గృహే గృహే, ఇద మపి రాక్షసీవాక్య మేవ. ౨౨½

రణే రామేణ శూరేణ రాక్షసా శ్చ పదాతయః, ౨౩॥

రుద్రో వా యది వా విష్ణు ర్మహేంద్రో వా శతక్రతుః.
హంతి నో రామరూపేణ యది వా స్వయ మంతకః, ౨౪॥

హతప్రవీరా రామేణ నిరాశా జీవితే వయమ్.
అపశ్యంతో భయ స్యాంత మనాథా విలపామహే, ౨౫॥

రామహస్తా ద్దశగ్రీవ శ్శూరో దత్తమహావరః.
ఇదం భయం మహాఘోర ముత్పన్నం నావబుధ్యతే, ౨౬॥

న దేవా న చ గంధర్వాః న పిశాచా న రాక్షసాః.
§ ఉపసృష్టం పరిత్రాతుం శక్తా రామేణ సంయుగే, ౨౭॥

ఉత్పాతా శ్చాపి దృశ్యంతే రావణస్య రణే రణే.
* • కథయిష్యంతి రామేణ రావణస్య నిబర్హణమ్, ౨౮॥

(హతప్రవీరేతి.) వయ మిత్యేత దపేక్షయా అపశ్యంత ఇతి పుల్లింగం. విలపామహే ఇత్యాత్మనేపద మార్షమ్. ౨౫॥—౨౬॥

(న దేవా ఇతి.) ఉపసృష్టం ఉపద్రుతమ్. ౨౭॥

(ఉత్పాతా శ్చాపీతి.) కథయిష్యంతి. ఇతః పర మపి కానిచి న్నిమిత్తాని ప్రాదుర్భూయ కథయిష్యంతీ త్యర్థః. వర్తమానే తాత్పర్య మిత్య ప్యాహుః. ౨౮॥

---

§ తిలకం. ఉపసృష్టం హంతు మారబ్ధమ్.

* రామానుజీయం. కథయిష్యంతి కథయంతీ త్యర్థః.

• తిలకం. (కథయంతి హీతి.) త దుత్పాతఫలం, మాల్యవదాదయో వృద్ధా ఇతి శేషః.

(రాక్షసీభిః రావణగర్హణపూర్వకవిలాపః)

* పితామహేన ప్రీతేన దేవదానవరాక్షసైః.
రావణస్యాఽభయం దత్తం మానుషేభ్యో న యాచితమ్, ౨౯॥

త దిదం మానుషం మన్యే ప్రాప్తం నిస్సంశయం భయమ్.
జీవితాంతకరం ఘోరం రక్షసాం రావణస్య చ, ౩౦॥

పీడ్యమానా స్తు బలినా వరదానేన రక్షసా.
దీప్తై స్తపోభి ర్విబుధాః పితామహ మపూజయన్, ౩౧॥

దేవతానాం హితార్థాయ మహాత్మా వై పితామహః.
ఉవాచ దేవతా స్సర్వా ఇదం తుష్టో మహ ద్వచః. ౩౨॥

అద్యప్రభృతి లోకాం స్త్రీన్ సర్వే దానవరాక్షసాః.
భయేన ప్రావృతా నిత్యం విచరిష్యంతి శాశ్వతమ్, ౩౩॥

దైవతై స్తు సమాగమ్య సర్వై శ్చేంద్రపురోగమైః.
వృషధ్వజ స్త్రిపురహా మహాదేవః ప్రసాదితః, ౩౪॥

ప్రసన్న స్తు మహాదేవో దేవా నేత ద్వచోఽబ్రవీత్. ౩౫

ఉత్పత్స్యతి హితార్థం వో నారీ రక్షఃక్షయావహా, ౩౬॥

(పితామహేనేతి.) దేవదానవరాక్షసైః దేవదానవరాక్షసేభ్యః. ౨౯॥

(త దిద మితి.) మానుషం మానుషా దాగతం, మన్యే మన్యామహే. ౩౦॥

(పీడ్యమానా స్తు బలినేతి.) రక్షసా రావణేన, వరదానేన కరణేన. ౩౧॥—౩౨॥

(అద్యప్రభృతీతి.) దానవరాక్షసా ఇత్యుక్తే ర్మండోదరీసంబంధేన దానవా శ్చ కేచి ద్రాక్షసై స్సహ తిష్ఠంతీతి జ్ఞేయమ్. ౩౩॥—౩౬॥

---

* తిలకం. రామే ణాస్య వధే ఉపపత్తిం చాహుః. (పితామహేతి.)

ఏషా దేవైః ప్రయుక్తా తు క్షుద్యథా దానవాన్ పురా.
భక్షయిష్యతి న స్సీతా రాక్షసఘ్నీ సరావణాన్, ౩౬॥

* రావణ స్యాపనీతేన దుర్వినీతస్య దుర్మతేః.
అయం నిష్ఠానకో ఘోర శ్శోకేన సమభిప్లుతః, ౩౭॥

తం న పశ్యామహే లోకే యో న శ్శరణదో భవేత్.
రాఘవే ణోపసృష్టానాం కాలే నేవ యుగక్షయే, ౩౮॥

నా స్తి న శ్శరణం కశ్చి ద్భయే మహతి తిష్ఠతామ్.
దవాగ్నివేష్టితానాం హి కరేణూనాం యథా వనే, ౩౯॥

ప్రాప్తకాలం కృతం తేన పౌలస్త్యేన మహాత్మనా.
యత ఏవ భయం దృష్టం త మేవ శరణం గతః, ౪౦॥

ఇ తీవ సర్వా రజనీచరస్త్రియః పరస్పరం సంపరిరభ్య బాహుభిః,
విషేదురార్తా భయభారపీడితాః వినేదు రుచ్చై శ్చ తదా సుదారుణమ్, ౪౧॥

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, పఞ్చనవతితమ స్సర్గః.

(ఏషేతి.) (క్షుద్యథా దానవాన్ పురేతి.) దేవేభ్యోఽమృతప్రదానానంతర మితి బోధ్యం. అస్మచ్ఛబ్దాపేక్షయా సరావణా నిత్యుక్తిః. ౩౬॥

(రావణ స్యేతి.) నిష్ఠానకః నాశ ఇత్యాహుః. ౩౭॥

(త మితి.) పశ్యామహ ఇత్యాత్మనేపద మార్షమ్. ౩౮॥—౩౯॥

(ప్రాప్తకాల మితి.) ప్రాప్తకాలం ఉచితం, పౌలస్త్యేన విభీషణేన, ఇతఃపరం తస్యైవ పౌలస్త్యకులప్రతిష్ఠాపకత్వా త్తచ్ఛబ్దప్రయోగః. అత్ర పితామహాదివరప్రదానవృత్తాంతో రాక్షసీభి ర్మందోదరీసకాశా చ్ఛ్రుత ఇతి జ్ఞేయం. సా చ జ్ఞానవృద్ధేతి వక్ష్యతే. ౪౦॥—౪౧॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, పఞ్చనవతితమ స్సర్గః.

---

* రామానుజీయం. (రాక్షస స్యేతి.) అపనీతేన అపనయేన, నిష్ఠానకో వినాశః,

అథ షణ్ణవతితమ స్సర్గః

ఆర్తానాం రాక్షసీనాం తు లంకాయాం వై కులే కులే.
రావణః కరుణం శబ్దం శుశ్రావ పరిదేవితమ్. ౧

స తు దీర్ఘం వినిశ్వస్య ముహూర్తం ధ్యాన మాస్థితః,
బభూవ పరమక్రుద్ధో రావణో భీమదర్శనః. ౨

సందశ్య దశనై రోష్ఠం క్రోధసంరక్తలోచనః,
రాక్షసై రపి దుర్దర్శః కాలాగ్ని రివ మూర్ఛితః. ౩

ఉవాచ చ సమీపస్థా న్రాక్షసా న్రాక్షసేశ్వరః,
* భయావ్యక్తకథ స్తత్ర నిర్దహ న్నివ చక్షుషా. ౪

మహోదరమహాపార్శ్వౌ విరూపాక్షం చ రాక్షసమ్,
శీఘ్రం వదత సైన్యాని నిర్యాతేతి మ మాజ్ఞయా. ౫

తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రాక్షసా స్తే భయార్దితాః,
చోదయామాసు రవ్యగ్రా న్రాక్షసాం స్తా న్నృపాజ్ఞయా. ౬

అథ షణ్ణవతితమ స్సర్గః.

అథ రావణనిర్యాణం. (ఆర్తానా మిత్యాది.) పరిదేవితం పరిదేవితరూపం శబ్దమ్. ౧-౨

(సందశ్యేత్యాది) శ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. మూర్ఛితః అభివృద్ధః, కాలాగ్ని రివ స్థితః, భయాఽవ్యక్తకథః భయా దవ్యక్తవచనః, మ మాజ్ఞయా వద తేత్యువాచే త్యన్వయః. ఇమౌ మహోదరమహాపార్శ్వౌ సచివౌ, పూర్వహతౌ తం మత్తప్రమత్తాపరపర్యాయౌ రావణభ్రాతరౌ. ౩-౬

---

* రామానుజీయం. భయావ్యక్తకథః స్వానిష్టభయే నాస్పష్టరాక్షసకథ ఇత్యర్థః. భయావ్యక్తకథా నితి చ పాఠః.

తే తు సర్వే త థేత్యుక్త్వా రాక్షసా ఘోరదర్శనాః,
కృతస్వస్త్యయనా స్సర్వే రణా యాభిముఖా యయుః. ౭

ప్రతిపూజ్య యథాన్యాయం రావణం తే నిశాచరాః,
తస్థుః ప్రాంజలయ స్సర్వే భర్తు ర్విజయకాంక్షిణః. ౮

అ థోవాచ ప్రహ స్యైతాన్ రావణః క్రోధమూర్ఛితః,
మహోదరమహాపార్శ్వౌ విరూపాక్షం చ రాక్షసమ్. ౯

అద్య బాణై ర్ధనుర్ముక్తై ర్యుగాంతాదిత్యసన్నిభైః,
రాఘవం లక్ష్మణం చైవ నేష్యామి యమసాదనమ్. ౧౦

ఖరస్య కుంభకర్ణస్య ప్రహస్తేంద్రజితో స్తథా,
కరిష్యామి ప్రతీకార మద్య శత్రువధా దహమ్. ౧౧

నైవాంతరిక్షం న దిశో న నద్యో నాపి సాగరాః,
ప్రకాశత్వం గమిష్యంతి మద్బాణజలదావృతాః. ౧౨

అద్య వానరముఖ్యానాం తాని యూథాని భాగశః,
ధనుషా శరజాలేన విధమిష్యామి పత్త్రిణా. ౧౩

అద్య వానరసైన్యాని రథేన పవనౌజసా,
ధనుస్సముద్రా దుద్భూతై ర్మథిష్యామి శరోర్మిభిః. ౧౪

ఆకోశపద్మవక్త్రాణి పద్మకేసరవర్చసామ్,
అద్య యూథతటాకాని గజవ త్ప్రమథా మ్యహమ్. ౧౫

(అథేతి.) ప్రహస్యేతి శత్రుషు తృణీకారాత్ ౯—౧౦

(ఖర స్యేత్యాదిషు) వధ స్యేతి శేషః. ౧౧—౧౪

(ఆకోశేతి.) ఆకోశపద్మవక్త్రాణి ఈషద్వికసితపద్మభూతవక్త్రాణి. పద్మకేసరవర్చసాం, వానరాణా మితి శేషః. ప్రమథామి ప్రమథ్నామి. శ్నాభావ ఆర్షః. ౧౫

(చతురంగబలసహితేన రావణేన యుద్ధాయాభిగమనమ్)

సశరై రద్య వదనై స్సంఖ్యే వానరయూథపాః,
మండయిష్యంతి వసుధాం సనాళై రివ పంకజైః. ౧౬

అద్య యుద్ధప్రచండానాం హరీణాం ద్రుమయోధినామ్,
ముక్తై నైకేషుణా యుద్ధే భేత్స్యామి చ శతం శతమ్. ౧౭

హతో భర్తా హతో భ్రాతా యాసాం చ తనయా హతాః,
వధే నాద్య రిపో స్తాసాం కరో మ్యస్రప్రమార్జనమ్. ౧౮

అద్య మద్బాణనిర్భిన్నైః ప్రకీర్ణై ర్గతచేతనైః,
కరోమి వానరై ర్యుద్ధే యత్నా వేక్ష్యతలాం మహీమ్. ౧౯

అద్య గోమాయవో గృధ్రా యే చ మాంసాశినోఽపరే,
సర్వాం స్తాం స్తర్పయిష్యామి శత్రుమాంసై శ్శరార్పితైః. ౨౦

కల్ప్యతాం మే రథ శ్శీఘ్రం క్షిప్ర మానీయతాం ధనుః,
అనుప్రయాంతు మాం సర్వే యేఽవశిష్టా నిశాచరాః. ౨౧

తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా మహాపార్శ్వోఽబ్రవీ ద్వచః,
బలాధ్యక్షాన్ స్థితాం స్తత్ర బలం సంత్వర్యతా మితి. ౨౨

బలాధ్యక్షా స్తు సంరబ్ధాః రాక్షసాం స్తాన్ గృహా ద్గృహాత్,
చోదయంతః పరియయు ర్లంకాయాం తు మహాబలాః. ౨౩

(అద్యేతి.) గతచేతనైః గతప్రాణైః. (యత్నావేక్ష్యతలా మితి.) నైరంధ్ర్యేణ భూమౌ వానరాన్ పాతయిష్యామీ త్యర్థః. ౨౦

(కల్ప్యతా మితి.) కల్ప్యతాం ఆకల్ప్యతాం, అలంక్రియతా మిత్యర్థః. ౨౧

(బలాధ్యక్షా స్త్వితి.) సంరబ్ధా ఇతి పునః పున రాహ్వానేఽప్యనాగమనాత్ కుపితా ఇత్యర్థః. పరియయుః, ప్రతిరథ్యం యయు రిత్యర్థః. ౨౩

తతో ముహూర్తా న్నిష్పేతూ రాక్షసా భీమదర్శనాః,
నర్దంతో భీమవదనా నానాప్రహరణై ర్భుజైః. ౨౪

అసిభిః పట్టసై శ్శూలై ర్గదాభి ర్ముసలై ర్హలైః,
శక్తిభి స్తీక్ష్ణధారాభి ర్మహద్భిః కూటముద్గరైః. ౨౫

యష్టిభి ర్విమలై శ్చక్రై ర్నిశితై శ్చ పరశ్వధైః,
భిండివాలై శ్శతఘ్నీభి రన్యై శ్చాపి వరాయుధైః. ౨౬

అథానయ ద్బలాధ్యక్ష స్సత్వరో రావణాజ్ఞయా,
ద్రుతం సూతసమాయుక్తం యుక్తాష్టతురగం రథమ్. ౨౭

ఆరురోహ రథం భీమో దీప్యమానం స్వతేజసా, ౨౭॥

తతః ప్రయాత స్సహసా రాక్షసై ర్బహుభి ర్వృతః,
రావణ స్సత్వగాంభీర్యా ద్దారయ న్నివ మేదినీమ్, ౨౮॥

రావణే నాభ్యనుజ్ఞాతౌ మహాపార్శ్వమహోదరౌ.
విరూపాక్ష శ్చ దుర్ధర్షో రథా నారురుహు స్తదా, ౨౯॥

తే తు హృష్టా వినర్దంతో భిందంత ఇవ మేదినీమ్.
నాదం ఘోరం విముంచంతో నిర్యయు ర్జయకాంక్షిణః, ౩౦॥

(తత ఇత్యాది) శ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. హులైః ద్విఫలపత్రాగ్రాయుధవిశేషైః 'హులశ్చ ద్విఫలపత్రాగ్ర' మితి వైజయంతీ. భుజై రిత్యాద్యుపలక్షణే తృతీయా. ౨౬

(అథేతి.) 'అథానయ ద్బలాధ్యక్ష స్సత్వరో రావణాజ్ఞయా, ద్రుతం సూతసమాయుక్తం యుక్తాష్టతురగం రథ' మితి పాఠః. ౨౭

(ఆరురో హేత్యర్ధ) మేకం వాక్యం. భీమః రావణః. ౨౭॥

(తతః ప్రయాత-ఇతి.) సత్త్వగాంభీర్యాత్ బలాతిశయాత్. ౨౮॥—౩౦॥

(బలసహితేన రావణేన యుద్ధాయాభిగమనమ్)

తతో యుద్ధాయ తేజస్వీ రక్షోగణబలై ర్వృతః.
నిర్యయా వుద్యతధనుః కాలాంతకయమోపమః, ౩౧॥

తతః ప్రజవనాశ్వేన రథేన స మహారథః.
ద్వారేణ నిర్యయౌ తేన యత్ర తౌ రామలక్ష్మణౌ, ౩౨॥

తతో నష్టప్రభ స్సూర్యో దిశ శ్చ తిమిరావృతాః.
ద్విజా శ్చ నేదు ర్ఘోరా శ్చ సంచచాలేవ మేదినీ, ౩౩॥

వవర్ష రుధిరం దేవ శ్చస్ఖలు స్తురగాః పథి.
ధ్వజాగ్రే న్యపత ద్గృధ్రో వినేదు శ్చాశివం శివాః, ౩౪॥

నయనం చాస్ఫుర ద్వామం సవ్యో బాహు రకంపత.
వివర్ణం వదనం చాసీత్ కించి దభ్రశ్యత స్వరః, ౩౫॥

తతో నిష్పతతో యుద్ధే దశగ్రీవస్య రక్షసః
రణే నిధనశంసీని రూపా ణ్యేతాని జజ్ఞిరే, ౩౬॥

అంతరిక్షా త్పపా తోల్కా నిర్ఘాతసమనిస్వనా.
వినేదు రశివా గృధ్రాః వాయసై రనునాదితాః, ౩౭॥

ఏతా నచింతయ న్ఘోరా నుత్పాతా న్సముపస్థితాన్.
నిర్యయౌ రావణో మోహా ద్వధార్థీ కాలచోదితః, ౩౮॥

(తత ఇతి.) (ద్వారేణేతి.) ఉత్తరద్వారే ణేత్యర్థః. ౩౨॥

(తతో నష్టప్రభ) ఇత్యాది శ్లోకచతుష్టయ మేకాన్వయం. రూపాణి దుర్నిమిత్తరూపాణి, తతః అనంతరం, తతః ఉత్తరద్వారాత్, నిష్పతతః నిష్క్రమతః, సూర్యనష్టప్రభత్వాదీని రూపాణి జజ్ఞిర ఇతి సంబంధః. ౩౬॥—౩౮॥

తేషాం తు రథఘోషేణ రాక్షసానాం మహాత్మనామ్.
వానరాణా మపి చమూ ర్యుద్ధా యై వాభ్యవర్తత, ౩౯॥

తేషాం తు తుములం యుద్ధం బభూవ కపిరక్షసామ్.
అన్యోన్య మాహ్వాయానానాం క్రుద్ధానాం జయ మిచ్ఛతామ్, ౪౦॥

తతః క్రుద్ధో దశగ్రీవ శ్శరైః కాంచనభూషణైః.
వానరాణా మనీకేషు చకార కదనం మహత్, ౪౧॥

నికృత్తశిరసః కేచి ద్రావణేన వలీముఖాః.
కేచి ద్విచ్ఛిన్నహృదయాః కేచి చ్ఛ్రోత్రవివర్జితాః, ౪౨॥

నిరుచ్ఛ్వాసా హతాః కేచిత్ కేచి త్పార్శ్వేషు దారితాః.
కేచి ద్విభిన్నశిరసః కేచి చ్చక్షుర్వివర్జితాః, ౪౩॥

దశాననః క్రోధవివృత్తనేత్రో యతో యతోఽభ్యేతి రథేన సంఖ్యే.
తత స్తత స్తస్య శరప్రవేగం సోఢుం న శేకు ర్హరిపుంగవా స్తే. ౪౪॥

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, షణ్ణవతితమ స్సర్గః.

(తేషాం త్వితి.) ఆహ్వాయానానాం, స్పర్ధయా ఆహ్వయతాం, ఆగమశాసనస్యానిత్యత్వాన్ను మాగమా భావః. ౪౦॥—౪౧॥

(నికృత్తశిరస) ఇత్యాది శ్లోకద్వయం. స్పష్టమ్. ౪౩॥—౪౪॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, షణ్ణవతితమ స్సర్గః.

అథ సప్తనవతితమ స్సర్గః,

తథా తైః కృత్తగాత్రై స్తు దశగ్రీవేణ మార్గణైః,
బభూవ వసుధా తత్ర ప్రకీర్ణా హరిభి స్తదా. ౧

రావణ స్యాప్రసహ్యం తం శరసంపాత మేకతః,
న శేకు స్సహితుం దీప్తం పతంగా జ్వలనం యథా. ౨

తేఽర్దితా నిశితై ర్బాణైః క్రోశంతో విప్రదుద్రువుః,
పావకార్చిస్సమావిష్టాః దహ్యమానా యథా గజాః. ౩

ప్లవంగానా మనీకాని మహాభ్రాణీవ మారుతః,
స యయౌ సమరే తస్మిన్ విధమన్ రావణ శ్శరైః. ౪

కదనం తరసా కృత్వా రాక్షసేంద్రో వనౌకసామ్,
ఆససాద తతో యుద్ధే రాఘవం త్వరిత స్తదా. ౫

సుగ్రీవ స్తాన్ కపీన్ దృష్ట్వా భగ్నాన్ విద్రవతో రణే,
గుల్మే సుషేణం నిక్షిప్య చక్రే యుద్ధేఽద్భుతం మనః. ౬

ఆత్మన స్సదృశం వీర స్స తం నిక్షిప్య వానరమ్,
సుగ్రీవోఽభిముఖశ్శత్రుం ప్రతస్థే పాదపాయుధః. ౭

అథ సప్తనవతితమ స్సర్గః.

అథ విరూపాక్షవధః. (తథా తై రిత్యాది.) ౧

(రావణ స్యేతి.) ఏకతః ఏకస్య అద్వితీయస్య. ౨—౫

(సుగ్రీవ ఇతి.) అద్భుత మితి క్రియావిశేషణమ్. ౬—౭

పార్శ్వతః పృష్ఠత శ్చాస్య సర్వే యూథాధిపా స్స్వయమ్,
అనుజగ్రహు ర్మహాశైలాన్ వివిధాం శ్చ మహాద్రుమాన్. ౮

స నదన్ యుధి సుగ్రీవ స్స్వరేణ మహతా మహాన్,
పాతయన్ వివిధాం శ్చాన్యాన్ జగా మోత్తమరాక్షసాన్. ౯

మమంథ చ మహాకాయో రాక్షసాన్ వానరేశ్వరః,
యుగాంతసమయే వాయుః ప్రవృద్ధా నగమా నివ. ౧౦

రాక్షసానా మనీకేషు శైలవర్షం వవర్ష హ,
అశ్మవర్షం యథా మేఘః పక్షిసంఘేషు కాననే. ౧౧

కపిరాజవిముక్తై స్తై శ్శైలవర్షై స్తు రాక్షసాః,
వికీర్ణశిరసః పేతు ర్నికృత్తా ఇవ పర్వతాః. ౧౨

అథ సంక్షీయమాణేషు రాక్షసేషు సమంతతః,
సుగ్రీవేణ ప్రభగ్నేషు పతత్సు నినదత్సు చ. ౧౩

విరూపాక్ష స్స్వకం నామ ధన్వీ విశ్రావ్య రాక్షసః,
రథా దాప్లుత్య దుర్ధర్షో గజస్కంధ ముపారుహత్. ౧౪

స తం ద్విరద మారుహ్య విరూపాక్షో మహారథః,
వినదన్ భీమనిర్హ్రాదం వానరా నభ్యధావత. ౧౫

(పార్శ్వత ఇతి.) మహాద్రుమాన్, ఉత్పాట్యేతి శేషః. ఉత్పాట్య అస్య పార్శ్వతః పృష్ఠత శ్చానుజగ్రహు రితి సంబంధః. యథా మహారాజే యుద్ధాయ గచ్ఛతి సతి తదాయుధాని భృత్యా ఆహరంతి తథా వానరరాజే యుద్ధాయ నిష్క్రామతి సతి తదాయుధభూతాన్ శైలవృక్షాదీన్ సమయే దాతుం వానరా ఆజగ్రహు రితి భావః. ౮–౯

(మమంథచేతి.) అగమాన్ వృక్షాన్ 'పలాశీ ద్రుద్రుమాగమా' ఇత్యమరః. ౧౦

(అథేత్యాది.) సంక్షీయమాణేషు హింస్యమానేషు, 'క్షి హింసాయా' మితి ధాతుః. ౧౩

(సుగ్రీవ విరూపాక్షయోః యుద్ధప్రకారః)

సుగ్రీవే స శరాన్ ఘోరాన్ విససర్జ చమూముఖే,
స్థాపయామాస చోద్విగ్నాన్ రాక్షసాన్ సంప్రహర్షయన్. ౧౬

స తు విద్ధ శ్శితై ర్బాణైః కపీంద్ర స్తేన రక్షసా,
చుక్రోధ స మహాక్రోధో వధే చాస్య మనో దధే. ౧౭

తతః పాదప ముద్ధృత్య శూర * స్సంప్రధనో హరిః,
అభిపత్య జఘా నాస్య ప్రముఖే తు మహాగజమ్. ౧౮

స తు ప్రహారాభిహత స్సుగ్రీవేణ మహాగజః,
అపాసర్ప ద్ధనుర్మాత్రం నిషసాద ననాద చ. ౧౯

గజాత్తు మథితా త్తూర్ణ మపక్రమ్య స వీర్యవాన్,
రాక్షసోఽభిముఖ శ్శత్రుం ప్రత్యుద్గమ్య తతః కపిమ్. ౨౦

ఆర్షభం చర్మ ఖడ్గం చ ప్రగృహ్య లఘువిక్రమః,
భర్త్సయన్నివ సుగ్రీవ మాససాద వ్యవస్థితమ్, ౨౧

స హి తస్యాభిసంక్రుద్ధః ప్రగృహ్య విపులాం శిలామ్,
విరూపాక్షాయ చిక్షేప సుగ్రీవో జలదోపమామ్. ౨౨

(తత ఇతి.) సంప్రధనః, బహుళగ్రహణాత్ కర్తరి ల్యుట్. ప్రహర్తే త్యర్థః. ప్రముఖే ముఖే. ౧౬—౧౮

(స త్వితి.) ధనుర్మాత్రం ధనుఃప్రమాణం. 'ప్రమాణే ద్వయసజ్దఘ్నఞ్ మాత్రచః' ఇత్యాదినా మాత్రచ్ప్రత్యయః. ౧౯

(గజాత్త్వితి) శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. వ్యవస్థితం నిశ్చలతయా స్థితమ్. ౨౦—౨౨

---

* రామానుజీయం. సంప్రధనే యుద్ధే.

స తాం శిలా మాపతంతీం దృష్ట్వా రాక్షసపుంగవః,
అపక్రమ్య సువిక్రాంతః ఖడ్గేన ప్రాహర త్తదా. ౨౩

తేన ఖడ్గప్రహారేణ రక్షసా బలినా హతః,
ముహూ ర్త మభవ ద్వీరో విసంజ్ఞ ఇవ వానరః. ౨౪

స తదా సహ సోత్పత్య రాక్షసస్య మహాహవే,
ముష్టిం సంవ ర్త్య వేగేన పాతయామాస వక్షసి. ౨౫

ముష్టిప్రహారాభిహతో విరూపాక్షో నిశాచరః,
* తేన ఖడ్గేన సంక్రుద్ధ స్సుగ్రీవస్య చమూముఖే.
కవచం పాతయామాస పద్భ్యా మభిహతోఽపతత్, ౨౬॥

స సముత్థాయ పతితః కపి స్తస్య వ్యసర్జయత్.
తలప్రహార మశనే స్సమానం భీమనిస్వనమ్, ౨౭॥

తలప్రహారం తద్రక్ష స్సుగ్రీవేణ సముద్యతమ్.
నైపుణ్యా న్మోచయి త్వైవం ముష్టి నోర స్యతాడయత్, ౨౮॥

(స తా మితి.) అపక్రమ్య శిలాపాతపరిహారార్థ మన్యతోఽపసృత్య. ప్రాహరత్, సుగ్రీవ మితి శేషః. ౨౩—౨౫

(ముష్టిప్రహారే త్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. (కవచ మితి.) అనేన సుగ్రీవస్యాపి కవచధారణ మ స్తీతి గమ్యతే. (పద్భ్య మితి.) అభిహత స్సన్ పద్భ్యా మపత దిత్యన్వయః. ౨౬॥

(తలప్రహార మితి.) నైపుణ్యాత్ శిక్షాపాటవాత్. ౨౭॥—౨౮॥

---

* రామానుజీయం. (తే నేతి) స ఖడ్గాభిహతోఽపతత్, సఖడ్గ శ్చాసా వభిహత శ్చ సఖడ్గాభిహతః, విరూపాక్షప్రేరితఖడ్గసహితోఽపత దిత్యర్థః. ఉ త్తరత్ర విరూపాక్షస్య ముష్టి నైవ యుద్ధాభిధానాత్.

(సుగ్రీవ విరూపాక్షయోః యుద్ధప్రకారః)

తత స్తు సంక్రుద్ధతర స్సుగ్రీవో వానరేశ్వరః.
మోక్షితం చాత్మనో దృష్ట్వా ప్రహారం తేన రక్షసా.
స దద ర్వాంతరం తస్య విరూపాక్షస్య వానరః. ౩౦

తతో న్యపాతయ త్క్రోధా చ్ఛంఖదేశే మహా త్తలమ్. ౩౦౧

మహేంద్రాశనికల్పేన తలే నాభిహతః క్షితౌ.
పపాత రుధిరక్లిన్న శ్శోణితం చ సముద్వమన్,
స్రోతోభ్య స్తు విరూపాక్షో జలం ప్రస్రవణా దివ. ౩౨

వివృ త్తనయనం క్రోధా త్సఫేనం రుధిరాప్లుతమ్,
దదృశు స్తే విరూపాక్షం విరూపాక్షతరం కృతమ్. ౩౩

స్ఫురంతం పరివ ర్తంతం పార్శ్వేన రుధిరోక్షితమ్,
కరుణం చ వినర్దంతం దదృశుః కపయో రిపుమ్. ౩౪

తథా తు తౌ సంయతి సంప్రయుక్తౌ తరస్వినౌ వానరరాక్షసానామ్,
బలార్ణవౌ సస్వనతు స్సుభీమం మహార్ణవౌ ద్వా వివ భిన్నవేలౌ. ౩౫

(తత స్త్వితి.) సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. అంతరం అవకాశమ్. ౩౦

(తత ఇత్యర్ధం.) శంఖదేశే లలాటాస్థిప్రదేశే, 'శంఖో నిధౌ లలాటాస్థ్ని' త్యమరః. ౩౦౧

(మహేంద్రాశ నీత్యాది) సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. స్రోతోభ్యః నాసాదినవద్వారేభ్యః. ౩౨

(వివృ త్తనయన మితి.) విరూపాక్షతరం నేత్రోద్గమనే నాత్యంతవికటాక్షమ్. ౩౩

(స్ఫురంత మితి.) స్ఫురంతం ఊర్ధ్వ ముత్పతంతం, పరివ ర్తంతం పరివ ర్తమానమ్. ౩౪

(తథా త్వితి.) భిన్నవేలౌ విదీర్ణవేలౌ. ౩౫

వినాశితం ప్రేక్ష్య విరూపనేత్రం మహాబలం తం హరిపార్థివేన,
బలం సమస్తం కపిరాక్షసానా మున్మత్తగంగాప్రతిమం బభూవ. ౩౮

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, సప్తనవతితమ స్సర్గః.

అథ అష్టనవతితమ స్సర్గః

హన్యమానే బలే తూర్ణ మన్యోన్యం తే మహామృధే,
సర సీవ మహాఘర్మే సోపక్షీణే బభూవతుః. ౧

స్వబలస్య విఘాతేన విరూపాక్షవధేన చ,
బభూవ ద్విగుణం క్రుద్ధో రావణో రాక్షసాధిపః. ౨

ప్రకీర్ణం తు బలం దృష్ట్వా వధ్యమానం వలీముఖైః,
బభూ వాస్య వ్యథా యుద్ధే ప్రేక్ష్య దైవవిపర్యయమ్.
ఉవాచ చ సమీపస్థం మహోదర మరిందమమ్, ౩౪

(వినాశిత మితి.) ఉన్మత్తగంగా ఉద్వేలగంగా. ౩౮

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే.
సప్తనవతితమ స్సర్గః.

అథ అష్టనవతితమ స్సర్గః.

అథ మహోదరవధః. (హన్యమాన ఇత్యాది) సరసీ ఇవేతి వక్తవ్యే సరసీవేతి
సంధి రార్షః. ౧—౩౪

(సుగ్రీవ విరూపాక్షయోః యుద్ధప్రకారః)

అస్మిన్కాలే మహాబాహో జయాశా త్వయి మే స్థితా.
జహి శత్రుచమూం వీర దర్శయాద్య పరాక్రమమ్,
భర్తృపిండస్య కాలోఽయం నిర్దేష్టుం సాధు యుధ్యతామ్. ౫

ఏవముక్త స్తథేత్యుక్త్వా రాక్షసేంద్రో మహోదరః,
ప్రవివేశారిసేనాం తాం పతంగ ఇవ పావకమ్. ౬

తత స్స కదనం చక్రే వానరాణాం మహాబలః,
భర్తృవాక్యేన తేజస్వీ స్వేన వీర్యేణ చోదితః. ౭

వానరా శ్చ మహాసత్త్వాః ప్రగృహ్య విపులా శ్శిలాః,
ప్రవిశ్యారిబలం భీమం జఘ్ను స్తే రజనీచరాన్. ౮

మహోదర స్తు సంక్రుద్ధ శ్శరైః కాంచనభూషణైః,
చిచ్ఛేద పాణిపాదోరూన్ వానరాణాం మహాహవే. ౯

తత స్తే వానరా స్సర్వే రాక్షసై రర్దితా భృశమ్,
దిశో దశ ద్రుతాః కేచి త్కేచి త్సుగ్రీవ మాశ్రితాః. ౧౦

ప్రభగ్నాం సమరే దృష్ట్వా వానరాణాం మహాచమూమ్,
అభిదుద్రావ సుగ్రీవో మహోదర మనంతరమ్. ౧౧

(అస్మిన్ కాల) ఇత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. భర్తృపిండ స్యేతి సంబంధమాత్రే షష్ఠీ. భర్తృపిండస్య నిర్దేష్టుం స్వామిదత్తవేతన మపాకర్తు మిత్యర్థః. ౫-౬

(తత ఇతి.) భర్తృవాక్యేన చోదిత స్సన్ స్వేన వీర్యేణ కదనం చక్ర ఇత్యన్వయః. ౭-౮

(మహోదర ఇతి.) (పాణిపాదోరూ నితి.) ఏకవద్భావాభావ ఆర్షః. ౯—౧౦

(ప్రభగ్నా మితి.) అనంతరం సమీపస్థమ్. ౧౧

ప్రగృహ్య విపులాం ఘోరాం మహీధరసమాం శిలామ్,
చిక్షేప చ మహాతేజా స్తద్వధాయ హరీశ్వరః. ౧౨

తా మాపతంతీం సహసా శిలాం దృష్ట్వా మహోదరః,
అసంభ్రాంత స్తతో బాణై ర్నిర్బిభేద దురాసదామ్. ౧౩

రక్షసా తేన బాణౌఘై ర్నికృత్తా సా సహస్రధా.
నిపపాత శిలా భూమౌ గృధ్రచక్ర మివాకులమ్. ౧౪

తాం తు భిన్నాం శిలాం దృష్ట్వా సుగ్రీవః క్రోధమూర్ఛితః,
సాల ముత్పాట్య చిక్షేప రాక్షసే రణమూర్ధని. ౧౫

శరై శ్చ విదదా రైనం శూరః పరపురంజయః, ౧౫½

స దదర్శ తతః క్రుద్ధః పరిఘం పతితం భువి. ౧౬

ఆవిధ్య తు స తం దీప్తం పరిఘం తస్య దర్శయన్,
పరిఘాగ్రేణ వేగేన జఘానాస్య హయోత్తమాన్. ౧౭

తస్మా ద్ధతహయా ద్వీర స్సోఽవప్లుత్య మహారథాత్,
గదాం జగ్రాహ సంక్రుద్ధో రాక్షసోఽథ మహోదరః. ౧౮

గదాపరిఘహస్తౌ తౌ యుధి వీరౌ సమీయతుః,
నర్దంతౌ గోవృషప్రఖ్యౌ ఘనా వివ సవిద్యుతౌ. ౧౯

(రక్షసేతి.) గృధ్రచక్రం గృధ్రసమూహః. ౧౨—౧౫

(శరై రిత్యర్థం.) శూరః మహోదరః, ఏనం చ సాలం చ, శరైః విదదారే త్యన్వయః. ౧౫½

(స ఇతి.) సః సుగ్రీవః. ౧౬

(ఆవిద్ధ్యేతి.) ఆదా యేతి శేషః. తస్య మహోదరస్య దర్శయన్, పాణిలాఘవ మితి శేషః ౧౭

(సుగ్రీవ విరూపాక్షయోః యుద్ధప్రకారః)

తతః క్రుద్ధో గదాం తస్మై చిక్షేప రజనీచరః,
జ్వలంతీం భాస్కరాభాసాం సుగ్రీవాయ మహోదరః. ౨౦

గదాం తాం సుమహాఘోరా మాపతంతీం మహాబలః,
సుగ్రీవో రోషతామ్రాక్ష స్సముద్యమ్య మహాహవే.
ఆజఘాన గదాం తస్య పరిఘేణ హరీశ్వరః, ౨౧

పపాత స గదోద్భిన్నః పరిఘ స్తస్య భూతలే. ౨౨

తతో జగ్రాహ తేజస్వీ సుగ్రీవో వసుధాతలాత్,
ఆయసం ముసలం ఘోరం సర్వతో హేమభూషితమ్. ౨౩

స త ముద్యమ్య చిక్షేప సోఽప్యన్యాం వ్యాక్షిప ద్గదామ్,
భిన్నా వన్యోన్య మాసాద్య పేతతు ర్ధరణీతలే. ౨౪

తతో భగ్నప్రహరణౌ ముష్టిభ్యాం తౌ సమీయతుః,
తేజోబలసమావిష్టౌ దీప్తా వివ హుతాశనౌ. ౨౫

జఘ్నతు స్తౌ తదాఽన్యోన్యం నేదతు శ్చ పునః పునః,
తలై శ్చాన్యోన్య మాహత్య పేతతు ర్ధరణీతలే. ౨౬

ఉత్పేతతు స్తత స్తూర్ణం జఘ్నతు శ్చ పరస్పరమ్,
భుజై శ్చిక్షిపతు ర్వీరా వన్యోన్య మపరాజితౌ. ౨౭

(తత ఇతి.) భాస్కరాభాసాం భాస్కరవద్భాసమానామ్, ౨౦

(గదాం తా మిత్యాది.) గదాం, దృష్ట్వేతి శేషః, సముద్యమ్య పరిఘ మితి సిద్ధమ్. ౨౧

(పపాత స గదోద్భిన్న) ఇత్యర్ధం. ఉభా వపి పరస్పరాభిహతౌ విశీర్ణౌ పేతతు రితి భావః. ౨౨—౨౭

జగ్మతు స్తౌ శ్రమం వీరౌ బాహుయుద్ధే పరంతపౌ, ౨౭॥

ఆజహార తతః ఖడ్గ మదూరపరివర్తినమ్.
రాక్షస శ్చర్మణా సార్ధం మహావేగో మహోదరః, ౨౮॥

తత్రైవ చ మహాఖడ్గం చర్మణా పతితం సహ.
జగ్రాహ వానరశ్రేష్ఠ స్సుగ్రీవో వేగవత్తరః, ౨౯॥

తౌ తు రోషపరీతాంగౌ నర్దంతా వభ్యధావతామ్.
ఉద్యతాసీ రణే హృష్టౌ యుధి శస్త్రవిశారదౌ, ౩౦॥

దక్షిణం మండలం చోభౌ సుతూర్ణం సంపరీయతుః.
అన్యోన్య మభిసంక్రుద్ధౌ జయే ప్రణిహితా వుభౌ, ౩౧॥

స తు శూరో మహావేగో వీర్యశ్లాఘీ మహోదరః.
మహాచర్మణి తం ఖడ్గం పాతయామాస దుర్మతిః, ౩౨॥

లగ్న ముత్కర్షతః ఖడ్గం ఖడ్గేన కపికుంజరః.
జహార సశిరస్త్రాణం కుండలోపహితం శిరః, ౩౩॥

నికృత్తశిరస స్తస్య పతితస్య మహీతలే.
త ద్బలం రాక్షసేంద్రస్య దృష్ట్వా తత్ర న తిష్ఠతే. ౩౪॥

(దక్షిణ మితి.) దక్షిణం ప్రదక్షిణం. చకారాత్ సవ్యం చ సుతూర్ణం సంపరీయతుః అకుర్వతామ్. ౨౭॥—౩౧॥

(స త్వితి.) వీర్యేణ శ్లాఘత ఇతి వీర్యశ్లాఘీ. ౩౨॥

(లగ్న మితి.) లగ్నం చర్మలగ్నం, ఉత్కర్షతః మహోదర స్యేతి శేషః. ౩౩॥

(నికృత్తేతి.) తత్ శిరః, న తిష్ఠతే నాతిష్ఠత. ౩౪॥

(మహోదరవధః)

హత్వా తం వానరై స్సార్ధం ననాద ముదితో హరిః.
చుక్రోధ చ దశగ్రీవో బభౌ హృష్ట శ్చ రాఘవః, ౩౫॥

విషణ్ణవదనా స్సర్వే రాక్షసా దీనచేతసః.
విద్రవంతి తత స్సర్వే భయవిత్రస్తచేతసః. ౩౬॥

మహోదరం తం వినిపాత్య భూమౌ మహాగిరేః కీర్ణ మివైకదేశమ్.
సూర్యాత్మజ స్తత్ర రరాజ లక్ష్మ్యా సూర్య స్స్వతేజోభి రివాప్రధృష్యః, ౩౭॥

అథ విజయ మవాప్య వానరేంద్ర స్సమరముఖే సురయక్షసిద్ధసంఘైః.
అవనితలగతై శ్చ భూతసంఘై ర్హర్షసమాకులితై స్స్తుతో మహాత్మా. ౩౮॥

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, అష్టనవతితమ స్సర్గః.

(విషణ్ణేతి.) విషణ్ణవదనాః, అభవ న్నితి శేషః, అత స్సర్వశబ్దాపౌనరుక్త్యమ్. ౩౫-౩౬॥

(మహోదర మితి.) లక్ష్మ్యా జయలక్ష్మ్యా. ౩౭-౩౮॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే. శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే. యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే.
అష్టనవతితమ స్సర్గః.

అథ ఏకోనశతతమ స్సర్గః

మహోదరే తు నిహతే మహాపార్శ్వో మహాబలః.
సుగ్రీవేణ సమీక్ష్యాథ క్రోధా త్సంరక్తలోచనః.
అంగదస్య చమూం భీమాం క్షోభయామాస సాయకైః, ౧

స వానరాణాం ముఖ్యానా ముత్తమాంగాని సర్వశః.
పాతయామాస కాయేభ్యః ఫలం వృంతా దివానిలః, ౨

కేషాంచి దిషుభి ర్బాహూ న్స్కంధాం శ్చిచ్ఛేద రాక్షసః.
వానరాణాం సుసంక్రుద్ధః పార్శ్వం కేషాం వ్యదారయత్, ౩

తేఽర్దితా బాణవర్షేణ మహాపార్శ్వేన వానరాః.
విషాదవిముఖా స్సర్వే బభూవు ర్గతచేతసః, ౪

నిరీక్ష్య బల ముద్విగ్న మంగదో రాక్షసార్దితమ్.
వేగం చక్రే మహాబాహు స్సముద్ర ఇవ పర్వణి, ౫

ఆయసం పరిఘం గృహ్య సూర్యరశ్మిసమప్రభమ్.
సమరే వానరశ్రేష్ఠో మహాపార్శ్వే న్యపాతయత్, ౬

స తు తేన ప్రహారేణ మహాపార్శ్వో విచేతనః.
ససూత స్స్యందనా త్తస్మా ద్విసంజ్ఞః ప్రాపత ద్భువి, ౭

అథ ఏకోనశతతమ స్సర్గః.

అథ మహాపార్శ్వవధః. (మహోదరే త్విత్యాది.) మహోదరే సుగ్రీవేణ నిహత ఇత్యన్వయః. ౧—౩

(వానరవీరైః మహాపార్శ్వ యుద్ధప్రకారః)

ఋక్షరాజ స్తు తేజస్వీ నీలాంజనచయోపమః.
నిష్పత్య సుమహావీర్య స్స్వా ద్వ్యూహా న్మేఘసన్నిభాత్, ౮॥

ప్రగృహ్య గిరిశృంగాభాం క్రుద్ధ స్సువిపులాం శిలామ్.
అశ్వాన్ జఘాన తరసా స్యందనం చ బభంజ తమ్. ౯॥

ముహూర్తా ల్లబ్ధసంజ్ఞ స్తు మహాపార్శ్వో మహాబలః.
అంగదం బహుభి ర్బాణై ర్భూయ స్తం ప్రత్యవిధ్యత. ౧౦॥

జాంబవంతం త్రిభి ర్బాణై రాజఘాన స్తనాంతరే.
ఋక్షరాజం గవాక్షం చ జఘాన బహుభి శ్శరైః, ౧౧॥

జాంబవంతం గవాక్షం చ స దృష్ట్వా శరపీడితౌ.
జగ్రాహ పరిఘం ఘోర మంగదః క్రోధమూర్ఛితః, ౧౨॥

తస్యాంగదః ప్రకుపితో రాక్షసస్య త మాయసమ్.
దూరస్థితస్య పరిఘం రవిరశ్మిసమప్రభమ్, ౧౩॥

ద్వాభ్యాం భుజాభ్యాం సంగృహ్య భ్రామయిత్వా చ వేగవాన్.
మహాపార్శ్వస్య చిక్షేప వధార్థం వాలిన స్సుతః. ౧౪॥

(ఋక్షరాజ స్త్వి త్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ఋక్షరాజః జాంబవాన్, తేన సహిత ఋక్షరాజః గవాక్షః, జాంబవంతం గవాక్షం చే త్యుత్తరత్ర వక్ష్యమాణత్వాత్. ౮॥—౧౦॥

(జాంబవంత మితి.) ఋక్షరాజం జాంబవంతం, త్రిభి ర్బాణై రాజఘాన, గవాక్షం చ బహుభి శ్శరై ర్జఘా నేత్యన్వయః. ౧౧॥—౧౨॥

(తస్యాంగద ఇత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. దూరస్థితస్య తస్య వధార్థ మిత్యన్వయః. ౧౩॥—౧౪॥

స తు క్షిప్తో బలవతా పరిఘ స్తస్య రక్షసః.
ధను శ్చ సశరం హస్తా చ్ఛిరస్త్రం చాప్యపాతయత్. ౧౫॥

తం సమాసాద్య వేగేన వాలిపుత్రః ప్రతాపవాన్.
తలే నాభ్యహన త్క్రుద్ధః కర్ణమూలే సకుండలే. ౧౬॥

స తు క్రుద్ధో మహావేగో మహాపార్శ్వో మహాద్యుతిః.
కరే ణైకేన జగ్రాహ సుమహాంతం పరశ్వథమ్. ౧౭॥

తం తైలధౌతం విమలం శైలసారమయం దృఢమ్.
రాక్షసః పరమక్రుద్ధో వాలిపుత్రే న్యపాతయత్. ౧౮॥

తేన వామాంసఫలకే భృశం ప్రత్యవపాదితమ్.
అంగదో మోక్షయామాస సరోష స్స పరశ్వథమ్. ౧౯॥

స వీరో వజ్రసంకాశ మంగదో ముష్టి మాత్మనః.
సంవ ర్తయ త్సుసంక్రుద్ధః పితుస్తుల్యపరాక్రమః. ౨౦॥

రాక్షసస్య స్తనాభ్యాశే మర్మజ్ఞో హృదయం ప్రతి.
ఇంద్రాశనిసమస్పర్శం స ముష్టిం విన్యపాతయత్. ౨౧॥

తేన తస్య నిపాతేన రాక్షసస్య మహామృధే.
పఫాల హృదయం చాశు స పపాత హతో భువి. ౨౨॥

తస్మి న్నిపతితే భూమౌ త త్సైన్యం సంప్రచుక్షుభే.
అభవ చ్చ మహాన్ క్రోధ స్సమరే రావణస్య తు. ౨౩॥

(త మితి.) తైలధౌతం ప్రతిదినం తైలసేచనా న్నిష్కల్మషం. శైలసారమయం. తద్వ త్కఠిన మిత్యర్థః. దృఢం అశిథిలమ్. ౧౮॥—౧౯॥

(స వీర ఇతి.) ఆత్మన ఇత్యస్య పితు స్తుల్యపరాక్రమ ఇత్యనేన సంబంధః. సంవ ర్తయత్ సమావ ర్తయత్. భ్రామయామా సేత్యర్థః. ౨౦॥—౨౩॥

(మహాపార్శ్వ వధః)

వానరాణాం చ హృష్టానాం సింహనాద శ్చ పుష్కలః.
స్ఫోటయ న్నివ శబ్దేన లంకాం సాట్టాలగోపురాం,
మహేంద్రే ణేవ దేవానాం నాద స్సమభవ న్మహాన్. ౨౫

అథేంద్రశత్రు స్త్రిదివాలయానాం వనౌకసాం చైవ మహాప్రణాదమ్,
శ్రుత్వా సరోషం యుధి రాక్షసేంద్రః పున శ్చ యుద్ధాభిముఖోఽవతస్థే. ౨౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, ఏకోనశతతమ స్సర్గః.

అథ శతతమ స్సర్గః

మహోదరమహాపార్శ్వౌ హతౌ దృష్ట్వా తు రాక్షసౌ,
తస్మిం శ్చ నిహతే వీరే విరూపాక్షే మహాబలే.
ఆవివేశ మహాన్ క్రోధో రావణం తం మహామృధే, ౧॥

(వానరాణా మిత్యాది) స్ఫోటయన్ దలయన్. వానరాణాం చ సింహనాద స్సమభవత్ మహేంద్రేణ సహ దేవానాం నాద ఇవ, వానరాణాం చ దేవానాం చ నాద స్సమభవ దిత్యర్థః. ఏతచ్చానంతర శ్లోకే స్ఫుటీ భవిష్యతి. ౨౪—౨౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే,
ఏకోనశతతమ స్సర్గః.

అథ శతతమ స్సర్గః.

అథ రామరావణయుద్ధారంభ శ్శతతమే సర్గే. (మహోదరేత్యాది.) తస్మిన్ విరూపాక్షే నిహతే సతి, పశ్చాన్మహోదరమహాపార్శ్వౌ హతౌ దృష్ట్వా స్థిత మితి శేషః. ౧॥

సూతం సంచోదయామాస వాక్యం చేద మువాచ హ. ౨

నిహతానా మమాత్యానాం రుద్ధస్య నగరస్య చ,
దుఃఖ మేషోఽపనేష్యామి హత్వా తౌ రామలక్ష్మణౌ. ౩

* రామవృక్షం రణే హన్మి సీతాపుష్పఫలప్రదమ్,
ప్రశాఖా యస్య సుగ్రీవో జాంబవాన్ కుముదో నళః. ౪

మైంద శ్చ ద్వివిద శ్చైవ హ్యంగదో గంధమాదనః,
హనుమాం శ్చ సుషేణ శ్చ సర్వే చ హరియూథపాః. ౫

స దిశో దశ ఘోషేణ రథ స్యాతిరథో మహాన్,
నాదయన్ ప్రయయౌ తూర్ణం రాఘవం చాభ్యవర్తత. ౬

పూరితా తేన శబ్దేన సనదీగిరికాననా,
సంచచాల మహీ సర్వా సవరాహమృగద్విపా. ౭

తామసం స మహాఘోరం చకా రాస్త్రం సుదారుణమ్,
నిర్దదాహ కపీన్ సర్వాన్ తే ప్రపేతు స్సమంతతః. ౮

ఉత్పపాత రజో ఘోరం తై ర్భగ్నై స్సంప్రధావితైః,
న హి త త్సహితుం శేకు ర్బ్రహ్మణా నిర్మితం స్వయమ్. ౯

తా న్యనీకా న్యనేకాని రావణస్య శరోత్తమైః,
దృష్ట్వా భగ్నాని శతశో రాఘవః పర్యవస్థితః. ౧౦

(ఉత్పపాతేతి.) సహితుం సోఢుం. ఆర్ష ఇడాగమః. ౨—౧౦

---

* రామానుజీయం. (రామవృక్ష మితి.) సీతాపుష్పఫలప్రదం, సీతాపుష్పం యస్య సః సీతాపుష్పః, సీతాపుష్పశ్చాసౌ ఫలప్రదశ్చ తమ్.

(రాక్షసరాజస్య రావణస్య యుద్ధప్రకారః)

తతో రాక్షసశార్దూలో విద్రావ్య హరివాహినీమ్,
స దదర్శ తతో రామం తిష్ఠంత మపరాజితమ్. ౧౧

లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా విష్ణునా వాసవం యథా,
ఆలిఖంత మివాకాశ మవష్టభ్య మహ ద్ధనుః.
పద్మపత్రవిశాలాక్షం దీర్ఘబాహు మరిందమమ్, ౧౨½

తతో రామో మహాతేజా స్సౌమిత్రిసహితో బలీ.
వానరాం శ్చ రణే భగ్నా నాపతంతం చ రావణమ్,
సమీక్ష్య రాఘవో హృష్టో మధ్యే జగ్రాహ కార్ముకమ్. ౧౪

విస్ఫారయితు మారేభే తత స్స ధనురుత్తమమ్,
మహావేగం మహానాదం నిర్భింద న్నివ మేదినీమ్. ౧౫

* రావణస్య చ బాణౌఘైః రామవిస్ఫారితేన చ,
శబ్దేన రాక్షసా స్తే చ పేతు శ్చ శతశ స్తదా. ౧౬

(తత ఇత్యాది) సార్ధశ్లోకద్వయేన రామ స్యాపరాజితత్వం, నిరవధికసౌందర్యనిధిత్వేన వైరం విహాయ నిరంతరానుభావ్యత్వం, రావణస్య దుర్బుద్ధిత్వం, అమృతప్రవాహ మావర్తేనేవ మహతా ధనుర్వరే ణావర్తితం శ్రీరామదేహలావణ్యామృతపూర మనవగాహమానస్య తస్య దౌర్భాగ్యం చోచ్యతే. ౧౨½

(తతో రామ) ఇత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. హృష్టః చిరా ద్వైరీ సమాగత ఇతి సంతుష్టః, కార్ముకం జగ్రాహ. విస్ఫారయితు మారేభ ఇత్యాది విళంబోక్త్యా కిమిదానీ మపి వా నతో భవిష్యతి రావణ ఇతి రామస్య దయాళు తోచ్యతే. ౧౫

(రావణ స్యేతి.) రావణస్య బాణౌఘైః, రామవిస్ఫారితేన చ జాతేన శబ్దే నేత్యర్థః. ౧౬

---

* (రావణస్యేతి.) 'శబ్దేన రాక్షసా స్తే చే' తి పాఠః. తే చ వానరాః

* తయో శ్శరపథం ప్రాప్తో రావణో రాజపుత్రయోః,
స బభౌ చ యథా రాహు స్సమీపే శశిసూర్యయోః. ౧౭

త మిచ్ఛన్ ప్రథమం యోద్ధుం లక్ష్మణో నిశితై శ్శరైః,
ముమోచ ధను రాయమ్య శరా నగ్నిశిఖోపమాన్. ౧౮

తాన్ ముక్తమాత్రా నాకాశే లక్ష్మణేన ధనుష్మతా,
బాణాన్ బాణై ర్మహాతేజాః రావణః ప్రత్యవారయత్. ౧౯

ఏక మేకేన బాణేన త్రిభి స్త్రీన్ దశభి ర్దశ,
లక్ష్మణస్య ప్రచిచ్ఛేద దర్శయన్ పాణిలాఘవమ్. ౨౦

అభ్యతిక్రమ్య సౌమిత్రిం రావణ స్సమితింజయః,
ఆససాద తతో రామం స్థితం శైల మివాచలమ్. ౨౧

స సంఖ్యే రామ మాసాద్య క్రోధసంరక్తలోచనః,
వ్యసృజ చ్ఛరవర్షాణి రావణో రాఘవోపరి. ౨౨

శరధారా స్తతో రామో రావణస్య ధనుశ్చ్యుతాః,
దృష్ట్వైవాపతత శ్శీఘ్రం భల్లాన్ జగ్రాహ సత్వరమ్. ౨౩

(తయో రితి.) (శశిసూర్యయో రితి.) అమాయా మితి శేషః. ౨౦

(అభ్యతిక్రమ్యేతి.) అభ్యతిక్రమ్య ఏకస్యాపి బాణస్య స్వస్మి న్నపతనా దనాదరే ణాతిక్రమ్య. ౨౧—౨౬

---

* రామానుజీయం. 'తయో శ్శరపథం ప్రాప్తో రావణో రాజపుత్రయోః, స బభౌ చ యథా రాహు స్సమీపే శశిసూర్యయో' రితి. అత్ర క్రూరస్వభావస్య రావణస్య రామలక్ష్మణయో స్సమీపాగమనం అమావాస్యాయాం రాహో శ్చంద్రసూర్యసమీపాగమన మివేతి కృత్వా దృష్టాంతదార్ష్టాంతికయో రైకరూప్యమ్.

(రామరావణయోః యుద్ధప్రకారః)

తాన్ శరౌఘాం స్తతో భల్లై స్తీక్ష్ణై శ్చిచ్ఛేద రాఘవః,
దీప్యమానాన్ మహాఘోరాన్ క్రుద్ధా నాశీవిషా నివ. ౨౪

రాఘవో రావణం తూర్ణం రావణో రాఘవం తదా.
అన్యోన్యం వివిధై స్తీక్ష్ణై శ్శరై రభివవర్షతుః. ౨౫

చేరతు శ్చ చిరం చిత్రం మండలం సవ్యదక్షిణమ్,
బాణవేగాన్ సముత్క్షిప్తా వన్యోన్య మపరాజితౌ. ౨౬

తయో ర్భూతాని విత్రేసు ర్యుగప త్సంప్రయుధ్యతోః,
రౌద్రయో స్సాయకముచో ర్యమాంతకనికాశయోః. ౨౭

సంతతం వివిధై ర్బాణై ర్బభూవ గగనం తదా,
ఘనై రివాతపాపాయే విద్యున్మాలాసమాకులైః. ౨౮

గవాక్షిత మివాకాశం బభూవ శరవృష్టిభిః, ౨౯

మహావేగై స్సుతీక్ష్ణాగ్రై ర్గృధ్రపత్రై స్సువాజితైః.
శరాంధకారం తౌ భీమం చక్రతు స్సమరం తదా,
గతేఽ స్తం తపనే చాపి మహామేఘా వివోత్థితౌ. ౩౦

(తయో రితి.) యమాంతకనికాశయోః, యమతదంతకౌ యమరుద్రౌ తత్తుల్యయోః. ౨౪-౨౭

(సంతత మితి.) గగనం, సంతతం నిబిడం, బభూవే త్యన్వయః. ౨౮

(గవాక్షిత మిత్యర్థం.) గవాక్షితం సంజాతగవాక్షమ్. ౨౯

(మహావేగై రిత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. గృధ్రపత్త్రైః హేతుభిః. సువాజితైః సంజాతశోభనపక్షైః, బాణై రితి శేషః. ౩౦

బభూవ తుములం యుద్ధ మన్యోన్యవధకాంక్షిణోః.
అనాసాద్య మచింత్యం చ వృత్రవాసవయో రివ. ३०

ఉభౌ హి పరమేష్వాసా వుభౌ శస్త్రవిశారదౌ,
ఉభా వస్త్రవిదాం ముఖ్యా వుభౌ యుద్ధే విచేరతుః. ३२

ఉభౌ హి యేన వ్రజత స్తేన తేన శరోర్మయః,
ఊర్మయో వాయునా విద్ధాః జగ్ము స్సాగరయో రివ. ३३

తత స్సంస క్తహ స్త స్తు రావణో లోకరావణః,
నారాచమాలాం రామస్య లలాటే ప్రత్యముంచత. ३४

రౌద్రచాపప్రయుక్తాం తాం నీలోత్పలదళప్రభామ్,
శిరసా ధారయ౯ రామో న వ్యథాం ప్రత్యపద్యత. ३५

అథ మంత్రా నభిజప౯ రౌద్ర మస్త్ర ముదీరయ౯,
శరా౯ భూయ స్సమాదాయ రామః క్రోధసమన్వితః.
ముమోచ చ మహాతేజా శ్చాప మాయమ్య వీర్యవా౯, ३६

(బభూవేతి.) అనాసాద్యం ఇతఃపూర్వం కేనాపి దుర్లభం, అచింత్యం రావణస్యైవం భవిష్యతీతి చింతానర్హమ్. ३०—३२

(ఉభా వితి.) యేన యేన మండలచారేణ. ३३

(తత ఇతి.) సంసక్తహస్తః బాణప్రయోగాసక్తహస్తః. ३४—३५

(అథేత్యాది.) శరా౯ రౌద్రాస్త్రప్రపంచరూపా౯. బాణా౯ ముమోచే త్యన్వయః. 'ముమోచ చ మహాతేజా శ్చాప మాయమ్య వీర్యవా' నితి పాఠః. తదనంతరం 'తే మహామేఘసంకాశ' ఇతి శ్లోకః. తదనంతరం 'పునరే వేతి' శ్లోకః. తదనంతరం 'తే భిత్వే' తి శ్లోకాత్ పూర్వం గ్రంథపతన మస్తి. తదన్వేష్టవ్యమ్. ३६

(రామరావణయోః యుద్ధప్రకారః)

తే మహామేఘసంకాశే కవచే పతితా శ్శరాః.
అవధ్యే రాక్షసేంద్రస్య న వ్యథాం జనయం స్తదా. ౩౭॥

పున రేవాథ తం రామో రథస్థం రాక్షసాధిపమ్.
లలాటే పరమాస్త్రేణ సర్వాస్త్రకుశలో రణే. ౩౮॥

* తే భిత్త్వా బాణరూపాణి పంచశీర్షా ఇవోరగాః.
శ్వసంతో వివిశు ర్భూమిం రావణప్రతికూలితాః, ౩౯॥

నిహత్య రాఘవ స్యాస్త్రం రావణః క్రోధమూర్ఛితః.
ఆసురం సుమహాఘోర మస్త్రం ప్రాదుశ్చకార హ, ౪౦॥

సింహవ్యాఘ్రముఖాం శ్చాన్యాన్ కంకకాకముఖా నపి.
గృధ్రశ్యేనముఖాం శ్చాపి సృగాలవదనాం స్తథా, ౪౧॥

(త ఇతి.) అవధ్యే అభేద్యే. వ్యథాం న జనయన్ నాజనయన్. ౩౭॥

(పునరే వేతి.) లలాటే విషయే, లలాట ఉద్దిశ్యేత్యర్థః. యద్వా, పరమాస్త్రేణ. వివ్యాధేతి శేషః. ౩౮॥

(త ఇతి.) తే అస్త్రవికృతరూపా శ్శరాః, బాణరూపాణి రావణాస్త్రాణి, భిత్త్వా, రావణప్రతికూలితాః రావణేన నివారితా స్సంతః, భూమిం వివిశుః. ౩౯॥—౪౦॥

ఆసురాస్త్రం ప్రపంచయతి (సింహేత్యాది) శ్లోకచతుష్టయేన. లేలిహానాన్ సర్పాన్

---

* రామానుజీయం. (త ఇతి.) అవధ్యే అభేద్యే. (పున రితి.) లలాటే లలాటవిషయే, లలాట ముద్దిశ్యేతి యావత్. పరమాస్త్రేణ శ్రేష్ఠాస్త్రమంత్రేణ, యోజితాన్ బాణాన్ ముమోచే త్యధ్యాహ ర్తవ్యం. సమనంతరశ్లోకే బాణబహుత్వాభిధానాత్. (తే భిత్త్వేతి.) శ్వసంతః పంచశీర్షా ఉరగా ఇవ స్థితాః, తే బాణాః, రావణప్రతికూలితాః రావణేన ప్రత్యస్త్రేణ ఖండితాః, అత ఏవ బాణరూపాణి భిత్త్వా భూమిం వివిశు రితి యోజనా.

ఈహామృగముఖాం శ్చాన్యా న్వ్యాదితాస్యా న్భయానకాన్.
పంచాస్యాన్ లేలిహానాం శ్చ ససర్జ నిశితాన్ శరాన్, ౪౨

శరాన్ ఖరముఖాం శ్చాన్యాన్ వరాహముఖసంస్థితాన్.
శ్వానకుక్కుటవక్త్రాం శ్చ మకరాశీవిషాననాన్, ౪౩

ఏతా నన్యాం శ్చ మాయావీ ససర్జ నిశితాన్ శరాన్.
రామం ప్రతి మహాతేజాః క్రుద్ధ స్సర్ప ఇవ శ్వసన్, ౪౪

ఆసురేణ సమావిష్ట స్సోఽస్త్రేణ రఘునందనః.
ససర్జాస్త్రం మహోత్సాహః పావకం పావకోపమః, ౪౫

అగ్నిదీప్తముఖాన్ బాణాన్ తథా సూర్యముఖా నపి.
చంద్రార్ధచంద్రవక్త్రాం శ్చ ధూమకేతుముఖా నపి. ౪౬

గ్రహనక్షత్రవక్త్రాం శ్చ మహోల్కాముఖసంస్థితాన్.
విద్యుజ్జిహ్వోపమాం శ్చాన్యాన్ ససర్జ నిశితాన్ శరాన్, ౪౭

తే రావణశరా ఘోరా రాఘవాస్త్రసమాహతాః.
విలయం జగ్ము రాకాశే జగ్ము శ్చైవ సహస్రశః, ౪౮

త దస్త్రం నిహతం దృష్ట్వా రామే ణాక్లిష్టకర్మణా.
హృష్టా నేదు స్తత స్సర్వే కపయః కామరూపిణః,
సుగ్రీవప్రముఖా వీరాః పరివార్య తు రాఘవమ్. ౫౦

తదాకారా నితి యావత్. శ్వానశబ్దోప్యస్తి, మకరాశీవిషాననా నిత్యత్ర ఆశీవిషశబ్దః పంచాస్య సర్పేతరసర్పపరః. ౪౧—౪౪

(ఆసురేణేతి.) పావకం పావకసంబంధి. ౪౫

పావకాస్త్రం ప్రపంచయతి (అగ్నీత్యాది) శ్లోకద్వయేన. మహోల్కాముఖసంస్థితాన్ మహోల్కాముఖేన వర్తమానాన్. విద్యుజ్జిహ్వోపమాన్ విద్యుదర్చిస్సదృశాన్. 'కణాజిహ్వా స్తథార్చిష' ఇతి హలాయుధః. ౪౬—౫౦

(రామరావణయోః యుద్ధప్రకారః)

తత స్తదస్త్రం వినిహత్య రాఘవః ప్రసహ్య త ద్రావణబాహునిస్సృతమ్,
ముదాన్వితో దాశరథి ర్మహాహవే వినేదు రుచ్చై ర్ముదితాః కపీశ్వరాః. ౫౧

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, శతతమ స్సర్గః.

అథ ఏకోత్తరశతతమ స్సర్గః,

తస్మిన్ ప్రతిహతేఽస్త్రే తు రావణో రాక్షసాధిపః,
క్రోధం చ ద్విగుణం చక్రే క్రోధా చ్చాస్త్ర మనంతరమ్. ౧

మయేన విహితం రౌద్ర మన్య దస్త్రం మహాద్యుతిః,
ఉత్స్రష్టుం రావణో ఘోరం రాఘవాయ ప్రచక్రమే. ౨

(తత ఇతి.) తత్ ప్రసిద్ధం, ముదాన్వితః, బభూవేతి శేషః. ౫౧

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, శతతమ స్సర్గః.

అథ ఏకోత్తరశతతమ స్సర్గః

అథ లక్ష్మణస్య శక్త్యా పతనం (తస్మి న్నిత్యాది.) క్రోధా చ్చాస్త్ర మనంతర మిత్యత్రాపి చక్ర ఇత్యనుషజ్యతే. ౧

కిం తదస్త్ర మిత్యపేక్షాయా మాహ (మయే నేతి.) రౌద్రం రుద్రదేవతాకమ్. ౨

తత శ్శూలాని నిశ్చేరు ర్గదా శ్చ ముసలాని చ,
కార్ముకా ద్దీప్యమానాని వజ్రసారాణి సర్వశః. ౩

ముద్గరాః కూటపాశా శ్చ దీప్తా శ్చాశనయ స్తథా,
నిష్పేతు ర్వివిధా స్తీక్ష్ణా వాతా ఇవ యుగక్షయే. ౪

త దస్త్రం రాఘవ శ్శ్రీమా నుత్తమాస్త్రవిదాం వరః,
జఘాన పరమాస్త్రేణ గాంధర్వేణ మహాద్యుతిః. ౫

తస్మిన్ ప్రతిహతేఽస్త్రే తు రాఘవేణ మహాత్మనా,
రావణః క్రోధతామ్రాక్ష స్సౌర మస్త్ర ముదైరయత్. ౬

తత శ్చక్రాణి నిష్పేతు ర్భాస్వరాణి మహాంతి చ,
కార్ముకా ద్భీమవేగస్య దశగ్రీవస్య ధీమతః. ౭

తై రాసీ ద్గగనం దీప్తం సంపతద్భి రిత స్తతః,
పతద్భి శ్చ దిశో దీప్తా శ్చంద్రసూర్యగ్రహై రివ. ౮

తాని చిచ్ఛేద బాణౌఘై శ్చక్రాణి స తు రాఘవః,
ఆయుధాని చ చిత్రాణి రావణస్య చమూముఖే. ౯

త దస్త్రం తు హతం దృష్ట్వా రావణో రాక్షసాధిపః,
వివ్యాధ దశభి ర్బాణై రామం సర్వేషు మర్మసు. ౧౦

స విద్ధో దశభి ర్బాణై ర్మహాకార్ముకనిస్సృతైః,
రావణేన మహాతేజా న ప్రాకంపత రాఘవః. ౧౧

(తత శ్శూలానీత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. కూటపాశాః కపటపాశాః. ౩-౪

(తై రితి) చంద్రసూర్యగ్రహై రి వేతి తత్సమానాకారై రిత్యర్థః. ౮-౧౧

(రామరావణయోః యుద్ధప్రకారః)

తతో వివ్యాధ గాత్రేషు సర్వేషు సమితింజయః,
రాఘవ స్తు సుసంక్రుద్ధో రావణం బహుభి శ్శరైః. ౧౨

ఏతస్మి న్నంతరే క్రుద్ధో రాఘవ స్యానుజో బలీ,
లక్ష్మణ స్సాయకాన్ స_ప్త జగ్రాహ పరవీరహా. ౧౩

తై స్సాయకై ర్మహావేగై రావణస్య మహాద్యుతిః.
ధ్వజం మనుష్యశీర్షం తు తస్య చిచ్ఛేద నైకధా. ౧౪

సారథే శ్చాపి బాణేన శిరో జ్వలితకుండలమ్,
జహార లక్ష్మణ శ్శ్రీమాన్ నైరృతస్య మహాబలః. ౧౫

తస్య బాణై శ్చ చిచ్ఛేద ధను ర్గజకరోపమమ్,
లక్ష్మణో రాక్షసేంద్రస్య పంచభి ర్నిశితై శ్శరైః. ౧౬

నీలమేఘనిభాం శ్చాస్య సదశ్వాన్ పర్వతోపమాన్,
జఘా నాప్లుత్య గదయా రావణస్య విభీషణః. ౧౭

(ఏతస్మిన్నంతర ఇతి.) ఏవం రావణం ప్రహృత్య క్షణం రామే విశ్రామ్యతి సతీత్యర్థః. లక్ష్మణః పూర్వం యుద్ధే ప్రవృత్తో మధ్యే రామేణ యుద్ధకరణా దవసరప్రతీక్ష ఇత్యర్థః. ఏవ మవ్యాఖ్యానే కథ మన్యేన యుధ్యమాన మన్యో యుధ్యేతేతి మహాన్ దోష స్స్యాత్. ౧౨—౧౩

గృహీతానాం స_ప్తబాణానాం వినియోగప్రకార మాహ (తై స్సాయకైరిత్యాది.) శ్లోకత్రయేణ. తై స్సాయకై రితి షష్ఠ్యర్థే తృతీయా. తేషాం సాయకానాం మధ్యే ఏకేన బాణేన ధ్వజం, ఏకేన బాణేన సారథిశిరః, పంచభి ర్ధను శ్చ చిచ్ఛేదే త్యర్థః. నిశితై శ్శరై రిత్యత్ర శరశబ్దః కాళదండవిశేషమయత్వపరో బాణవిశేషణమ్. ౧౪—౧౬

ఏవం ధనుషి ఛిన్నే క్షణం తూష్ణీం తిష్ఠతి రావణే విభీషణేన కించిత్కార మాహ (నీలేతి.) ౧౭

హతాశ్వో వేగవా న్వేగా దవప్లుత్య మహారథాత్,
క్రోధ మాహారయ త్తీవ్రం భ్రాతరం ప్రతి రావణః. ౧౮

తత శ్శక్తిం మహాశక్తి ర్దీప్తాం దీప్తాశనీ మివ,
విభీషణాయ చిక్షేప రాక్షసేన్ద్రః ప్రతాపవాన్. ౧౯

అప్రాప్తా మేవ తాం బాణై స్త్రిభి శ్చిచ్ఛేద లక్ష్మణః,
అథోదతిష్ఠ త్సన్నాదో వానరాణాం తదా రణే. ౨౦

సా పపాత త్రిధా ఛిన్నా శక్తిః కాంచనమాలినీ,
సవిష్ఫులింగా జ్వలితా మహో ల్కేవ దివ శ్చ్యుతా. ౨౧

తత స్సంభావితతరాం కాలే నాపి దురాసదామ్,
జగ్రాహ విపులాం శక్తిం దీప్యమానాం స్వతేజసా. ౨౨

సా వేగితా బలవతా రావణేన దురాసదా,
జజ్వాల సుమహాఘోరా శక్రాశనిసమప్రభా. ౨౩

ఏతస్మి న్నన్తరే వీరో లక్ష్మణ స్తం విభీషణమ్,
ప్రాణసంశయ మాపన్నం తూర్ణ మభ్యవపద్యత. ౨౪

తం విమోక్షయితుం వీర శ్చాప మాయమ్య లక్ష్మణః,
రావణం శక్తిహస్తం వై శరవర్షై రవాకిరత్. ౨౫

కీర్యమాణ శ్శరౌఘేణ విసృష్టేన మహాత్మనా,
న ప్రహర్తుం మన శ్చక్రే విముఖీకృతవిక్రమః. ౨౬

(తత ఇతి.) సంభావితతరాం చన్దనాదిభి రర్చితామ్. ౧౮—౨౩

(ఏతస్మి న్నితి.) అభ్యవపద్యత, త మాచ్ఛాద్య స్వయ మతిష్ఠ దిత్యర్థః. ౨౪—౨౫

(కీర్యమాణ ఇతి.) విముఖీకృతవిక్రమః విముఖీకృతవిభీషణవిషయపరాక్రమః. ౨౬

(రాణవక్షిప్తయా మహాశక్త్యా మూర్ఛిత లక్ష్మణస్య భూమౌ పతనమ్)

మోక్షితం భ్రాతరం దృష్ట్వా లక్ష్మణేన స రావణః,
లక్ష్మణాభిముఖ స్తిష్ఠ న్నిదం వచన మబ్రవీత్. ౨౭

మోక్షిత స్తే బలశ్లాఘిన్ యస్మా దేవం విభీషణః.
విముచ్య రాక్షసం శక్తి స్త్వయీయం వినిపాత్యతే. ౨౮

ఏషా తే హృదయం భిత్వా శక్తి ర్లోహితలక్షణా.
మద్బాహుపరిఘోత్సృష్టా ప్రాణా నాదాయ యాస్యతి. ౨౯

ఇత్యేవ ముక్త్వా తాం శక్తి మష్టఘంటాం మహాస్వనామ్,
మయేన మాయావిహితా మమోఘాం శత్రుఘాతినీమ్. ౩౦

లక్ష్మణాయ సముద్దిశ్య జ్వలంతీ మివ తేజసా,
రావణః పరమక్రుద్ధ శ్చిక్షేప చ ననాద చ. ౩౧

సా క్షిప్తా భీమవేగేన శక్రాశనిసమస్వనా,
శక్తి రభ్యపత ద్వేగా ల్లక్ష్మణం రణమూర్ధని. ౩౨

తా మనువ్యాహర చ్ఛక్తి మాపతంతీం స రాఘవః.
స్వస్త్యస్తు లక్ష్మణా యేతి మోఘా భవ హతోద్యమా. ౩౩

(మోక్షిత ఇతి.) తే త్వయా. ౨౭—౨౮

(ఏషేతి.) లోహితలక్షణా రుధిరచిహ్నా. అనేన పూర్వమపి బహవో రిపవోఽనయా హతా ఇతి వ్యజ్యతే. లోహితలక్షణా సతీ యాస్యతీతి వా. ౨౯—౩౨

(తా మితి.) రాఘవః లక్ష్మణాయ స్వస్త్యస్తు. త్వం హతోద్యమా నష్టహననోద్యోగా. మోఘా భవేతి. తా మనువ్యాహర దిత్యన్వయః. ౩౩

రావణేన రణే శక్తిః క్రుద్ధే నాశీవిషోపమా,
ముక్తా శూరస్య భీతస్య లక్ష్మణస్య మమజ్జ సా. ౩౪

న్యపత త్సా మహావేగా లక్ష్మణస్య మహోరసి,
జిహ్వే వోరగరాజస్య దీప్యమానా మహాద్యుతిః. ౩౫

తతో రావణవేగేన సుదూర మవగాఢయా,
శక్త్యా నిర్భిన్నహృదయః పపాత భువి లక్ష్మణః. ౩౬

తదవస్థం సమీపస్థో లక్ష్మణం ప్రేక్ష్య రాఘవః,
భ్రాతృస్నేహా న్మహాతేజాః విషణ్ణహృదయోఽభవత్. ౩౭

స ముహూర్త మనుధ్యాయ బాష్పవ్యాకులలోచనః,
బభూవ సంరబ్ధతరో యుగాంత ఇవ పావకః. ౩౮

న విషాదస్య కాలోఽయ మితి సంచింత్య రాఘవః,
చక్రే సుతుములం యుద్ధం రావణస్య వధే ధృతః.
సర్వయత్నేన మహతా లక్ష్మణం సన్నిరీక్ష్య చ, ౩౯

స దదర్శ తతో రామ శ్శక్త్యా భిన్నం మహాహవే.
లక్ష్మణం రుధిరాదిగ్ధం సపన్నగ మివాచలమ్, ౪౦

క్షణాత్ భస్మీకరణక్షమా శక్తిః రామేణ మోఘీకృతా సతీ కేవల మపత దిత్యాహ (రావణేనేతి.) (ముక్తేతి.) అత్ర ఉరసి అభీత స్యేతి పదాని. లక్ష్మణ స్యోరసి మమజ్జేతి సంబంధః. ౩౪—౩౭

(స ముహూర్త మితి.) అనుధ్యాయ తత్కాలకర్తవ్యం చింతయిత్వా. ౩౮

(న విషాద స్యేతి.) సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. లక్ష్మణం సన్నిరీక్ష్య, మహతా సర్వయత్నేన రావణస్య వధే, ధృతః అవహితః, సుతుములం యుద్ధం చక్ర ఇత్యన్వయః, న కేవలం సీతాహరణాత్ కింతు లక్ష్మణదర్శనా దపీతి చశబ్దార్థః. కథం లక్ష్మణదర్శనం రావణవధ కారణం భవ తీత్యత్రాహ (స దదర్శేతి.) తదానీం లక్ష్మణస్య తాదృశం శోచ్యదర్శనం రావణవధ నిశ్చయకారణం భవ తీత్యాశయః. ౩౯—౪౦

(లక్ష్మణస్య మూర్ఛాం దృష్ట్వా రామ విజృంభణమ్)

తామపి ప్రహితాం శక్తిం రావణేన బలీయసా.
యత్నత స్తే హరిశ్రేష్ఠాః న శేకు రవమర్దితుమ్,
అర్దితా శ్చైవ బాణౌఘైః క్షిప్రహ స్తేన రక్షసా. ౪౨

సౌమిత్రిం సా వినిర్భిద్య ప్రవిష్టా ధరణీతలమ్. ౪౨½

తాం కరాభ్యాం పరామృశ్య రామ శ్శక్తిం భయావహామ్.
బభంజ సమరే క్రుద్ధో బలవా న్విచకర్ష చ, ౪౩½

తస్య నిష్కర్షత శ్శక్తిం రావణేన బలీయసా.
శరా స్సర్వేషు గాత్రేషు పాతితా మర్మభేదినః, ౪౪½

అచింతయిత్వా తా న్బాణా న్సమాశ్లిష్య చ లక్ష్మణమ్.
అబ్రవీచ్చ హనూమంతం సుగ్రీవం చైవ రాఘవః, ౪౫½

లక్ష్మణం పరివార్యేహ తిష్ఠధ్వం వానరోత్తమాః. ౪౬

పరాక్రమస్య కాలోఽయం సంప్రాప్తో మే చిరేప్సితః.
పాపాత్మాఽయం దశగ్రీవో వధ్యతాం పాపనిశ్చయః.
కాంక్షత స్తోకక స్యేవ ఘర్మాంతే మేఘదర్శనమ్, ౪౭½

(తా మపీతి.) అపిశబ్దస్య యత్నతోపీ త్యుత్తరత్రాన్వయః. బాణార్దితత్వేన సుతరాం న శేకు రిత్యాహ (అర్దితా శ్చేతి.) ౪౨

కారణాంతర మాహ (సౌమిత్రి మితి.) ౪౩½—౪౬

(పరాక్రమ స్యేత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. వధ్యతా మితి ప్రాప్తకాలే లోట్. స్తోకకస్య చాతకస్య 'స్తోకక శ్చాతక స్సమౌ' ఇత్యమరః. ౪౭½

అస్మిన్ ముహూర్తే న చిరా త్సత్యం ప్రతిశృణోమి వః.
అరావణ మరామం వా జగ ద్ద్రక్ష్యథ వానరాః. ౪౮

రాజ్యనాశం వనే వాసం దండకే పరిధావనమ్.
వైదేహ్యా శ్చ పరామర్శం రక్షోభి శ్చ సమాగమమ్. ౪౯

ప్రాప్తం దుఃఖం మహ ద్ఘోరం క్లేశం చ నిరయోపమమ్.
అద్య సర్వ మహం త్యక్ష్యే నిహత్వా రావణం రణే. ౫౦

యదర్థం వానరం సైన్యం సమానీత మిదం మయా.
సుగ్రీవశ్చ కృతో రాజ్యే నిహత్వా వాలినం రణే. ౫౧

యదర్థం సాగరః క్రాంత స్సేతు ర్బద్ధ శ్చ సాగరే.
సోఽయ మద్య రణే పాప శ్చక్షుర్విషయ మాగతః. ౫౨

చక్షుర్విషయ మాగమ్య నాయం జీవితు మర్హతి.
దృష్టిం దృష్టివిషస్యేవ సర్పస్య మమ రావణః. ౫౩

స్వస్థాః పశ్యత దుర్ధర్షా యుద్ధం వానరపుంగవాః.
ఆసీనాః పర్వతాగ్రేషు మమేదం రావణస్య చ. ౫౪

(అస్మి న్నితి.) అస్మిన్ ముహూర్తే తత్రాపి నచిరా ద్ద్రక్ష్యథే త్యన్వయః. ౪౮

(రాజ్యనాశ మిత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ప్రాప్తం పంపోపవనాదౌ. క్లేశం లక్ష్మణప్రహరణజన్యమ్. ౪౯—౫౦

(యదర్థ మిత్యాది) శ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. దృష్టిం దృష్టివిషయం. దృష్టౌ విషం యస్యాసౌ దృష్టివిషః. తస్య. కేచిద్ధి సర్పాః దర్శనమాత్రేణ మనుష్యాన్ మారయంతీతి ప్రసిద్ధిః. ౫౧—౫౪

(రామభీత్యా రావణపలాయనమ్)

అద్య రామస్య రామత్వం పశ్యంతు మమ సంయుగే.
త్రయో లోకా స్సగంధర్వా స్సదేవా స్సర్షిచారణాః, ౫౫

అద్య కర్మ కరిష్యామి యల్లోకా స్సచరాచరాః.
సదేవాః కథయిష్యంతి యావ ద్భూమి ర్ధరిష్యతి,
సమాగమ్య సదా లోకే యథా యుద్ధం ప్రవర్తితమ్. ౫౬

ఏవ ముక్త్వా శితై ర్బాణై స్తప్తకాంచనభూషణైః,
అజఘాన దశగ్రీవం రణే రామ స్సమాహితః. ౫౭

అథ ప్రదీప్తై ర్నారాచై ర్ముసలై శ్చాపి రావణః.
అభ్యవర్ష త్తదా రామం ధారాభి రివ తోయదః. ౫౮

రామరావణ ముక్తానా మన్యోన్య మభినిఘ్నతామ్,
శరాణాం చ శరాణాం చ బభూవ తుముల స్స్వనః. ౬౦

తే భిన్నా శ్చ వికీర్ణా శ్చ రామరావణయో శ్శరాః,
అంతరిక్షా త్ప్రదీప్తాగ్రాః నిపేతు ర్ధరణీతలే. ౬౧

తయో ర్జ్యాతలనిర్ఘోషో రామరావణయో ర్మహాన్,
త్రాసన స్సర్వభూతానాం సంబభూ వాద్భుతోపమః. ౬౨

స కీర్యమాణ శ్శరజాలవృష్టిభి ర్మహాత్మనా దీప్తధనుష్మతాఽర్దితః,

(అద్యేతి.) రామత్వం జగదేకవీరత్వం; ఆచార్యాస్తు, రామావతారప్రయోజన మిత్యాహుః. ౫౫

(అద్యేత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. సదేవాః సచరాచరాః లోకాః జనాః. సమాగమ్య సంఘీభూయ, యథేదానీం యుద్ధం ప్రవర్తితం తథా యావత్ భూమి ర్ధరిష్యతి తావత్కాలం, సదా

భయాత్ ప్రదుద్రావ సమేత్య రావణో యథాఽనిలే నాభిహతో వలాహకః. ౬౯

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, ఏకోత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ ద్వ్యుత్తరశతతమ స్సర్గః

శక్త్యా వినిహతం దృష్ట్వా రావణేన బలీయసా,
లక్ష్మణం సమరే శూరం రుధిరౌఘపరిప్లుతమ్. ౧

స దత్వా తుములం యుద్ధం రావణస్య దురాత్మనః,
విసృజన్నేవ బాణౌఘాన్ సుషేణం వాక్య మబ్రవీత్. ౨

ఏష రావణవీర్యేణ లక్ష్మణః పతితః క్షితౌ,
సర్పవ ద్వేష్టతే వీరో మమ శోక ముదీరయన్. ౩

శోణితార్ద్ర మిమం వీరం ప్రాణై రిష్టతమం మమ,
పశ్యతో మమ కా శక్తి ర్యోద్ధుం పర్యాకులాత్మనః. ౪

నిత్యశః లోకే యత్ కర్మ కథయిష్యంతి తత్ కర్మాద్య కరిష్యామీ త్యన్వయః. ౫౭—౬౯

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, ఏకోత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ ద్వ్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ లక్ష్మణసంజీవనం ద్విశతతమే సర్గే. (శక్త్యా వినిహత మిత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. విసృజన్నేవేత్యాది వర్తమాననిర్దేశేన రావణపలాయనానంతరం లక్ష్మణయోగక్షేమానుసంధానే అవిళంబ స్సూచితః. ౧—౨

(ఏష ఇతి.) ఉదీరయన్ జనయన్. ౩

(శోణితార్ద్ర మితి.) ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః. ౪

(లక్ష్మణం పతితం దృష్ట్వా రామస్య శోకప్రకారః)

అయం స సమరశ్లాఘీ భ్రాతా మే శుభలక్షణః,
యది పంచత్వ మాపన్నః ప్రాణై ర్మే కిం సుఖేన చ. ౫

లజ్జతీవ హి మే వీర్యం భ్రశ్యతీవ కరా ద్ధనుః.
సాయకా వ్యవసీదంతి దృష్టి ర్బాష్పవశం గతా. ౬

అవసీదంతి గాత్రాణి స్వప్నయానే నృణా మివ,
చింతా మే వర్ధతే తీవ్రా ముమూర్షా చోపజాయతే. ౭

భ్రాతరం నిహతం దృష్ట్వా రావణేన దురాత్మనా, ౭౹

వినిష్టనంతం దుఃఖార్తం మర్మ ణ్యభిహతం భృశమ్,
రాఘవో భ్రాతరం దృష్ట్వా ప్రియం ప్రాణం బహిశ్చరమ్,
దుఃఖేన మహతావిష్టో ధ్యానశోకపరాయణః. ౮

పరం విషాద మాపన్నో విలలాపాకులేంద్రియః, ౮౹

నహి యుద్ధే న మే కార్యం నైవ ప్రాణై ర్న సీతయా.
భ్రాతరం నిహతం దృష్ట్వా లక్ష్మణం రణపాంసుషు, ౧౦౹

(లజ్జతీ వేత్యాది) సార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. లజ్జతీవ ఆర్షం పరస్మైపదం. స్వప్నయానే స్వప్నగమనే, స్వప్నేహి గచ్ఛతాం పురుషాణాం పాదాః పశ్చా దాకృష్టా భవంతి. 'భ్రాతరం నిహతం దృష్ట్వే' తి పూర్వశేషః. ౫—౭౹

(వినిష్టనంత మిత్యాది) సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. వినిష్టనంతం నిశ్వసంతం. ధ్యానశోకపరాయణః, అభూ దితి శేషః. ౮

(పరం విషాద మిత్యర్ధం.) రాఘవ ఇత్యనుషంజనీయమ్. ౮౹

(న హి యుద్ధే నేతి,) దృష్ట్వా స్థిత స్యేతి శేషః. ౧౦౹

కిం మే రాజ్యేన కిం ప్రాణై ర్యుద్ధే కార్యం న విద్యతే.
యత్రాయం నిహత శ్శేతే రణమూర్ధని లక్ష్మణః, ౧౧½

దేశే దేశే కళత్రాణి దేశే దేశే చ బాంధవాః.
తం తు దేశం న పశ్యామి యత్ర భ్రాతా సహోదరః, ౧౨½

ఇత్యేవం విలపంతం తం శోకవిహ్వాలితేంద్రియమ్.
వివేష్టమానం కరుణం ఉచ్ఛ్వసంతం పునః పునః,
రామ మాశ్వాసయ న్వీర స్సుషేణో వాక్యమబ్రవీత్. ౧౪

న మృతోఽయం మహాబాహో లక్ష్మణో లక్ష్మివర్ధనః.
న చాస్య వికృతం వక్త్రం నాపి శ్యావం న నిష్ప్రభమ్. ౧౫

సుప్రభం చ ప్రసన్నం చ ముఖ మస్యాభిలక్ష్యతే,
పద్మరక్తతలౌ హస్తౌ సుప్రసన్నే చ లోచనే. ౧౬

ఏవం న విద్యతే రూపం గతాసూనాం విశాంపతే,
దీర్ఘాయుష స్తు యే మర్త్యా స్తేషాం తు ముఖ మీదృశమ్. ౧౭

నాయం ప్రేతత్వ మాపన్నో లక్ష్మణో లక్ష్మివర్ధనః,
మా విషాదం కృథా వీర స ప్రాణోఽయ మరిందమః. ౧౮

ఆఖ్యాస్యతే ప్రసుప్తస్య స్రస్తగాత్రస్య భూతలే,
సోచ్ఛ్వాసం హృదయం వీర కంపమానం ముహుర్ముహుః. ౧౯

(కిం మే రాజ్యేనేతి.) యత్ర యతః. ౧౧½—౧౪

(న మృతోఽయ మితి.) శ్యావం కపిశం, వివర్ణ మితి యావత్. 'శ్యావ స్స్యాత్ కపిశ' ఇత్యమరః. ౧౫—౧౮

(ఆఖ్యాస్యత ఇతి.) ముహు ర్ముహుః కంపమానం హృదయ మేవం, సోచ్ఛ్వాసం సప్రాణం, ఆఖ్యాస్యతే ఆచష్టే, లడర్థే లృట్. ౧౯

(హనుమతా పర్వతానయనమ్)

ఏవ ముక్త్వా తు వాక్యజ్ఞ స్సుషేణో రాఘవం వచః,
* హనుమన్త మువాచేదం హనుమంత మభిత్వరన్. ౨౦

సౌమ్య శీఘ్ర మితో గత్వా శైలమోషధిపర్వతమ్,
పూర్వం తే కథితో యోఽసౌ వీర జాంబవతా శుభః. ౨౧

దక్షిణే శిఖరే తస్య జాతా మోషధి మానయ,
విశల్యకరణీం నామ విశల్యకరణీం శుభామ్. ౨౨

సవర్ణ్యకరణీం చాపి తథా సంజీవనీ మపి.
సంధానకరణీం చాపి గత్వా శీఘ్ర మిహానయ.
సంజీవనార్థం వీరస్య లక్ష్మణస్య మహాత్మనః, ౨౩½

ఇత్యేవ ముక్తో హనుమాన్ గత్వా చౌషధిపర్వతమ్.
చింతా మభ్యగమ చ్ఛ్రీమా నజానం స్తాం మహౌషధిమ్. ౨౪½

తస్య బుద్ధి స్సముత్పన్నా మారుతే రమితౌజసః.
ఇద మేవ గమిష్యామి గృహీత్వా శిఖరం గిరేః, ౨౫½

(సౌమ్య శీఘ్ర మిత్యాది) సార్ధశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. ఓషధిపర్వతం ఓషధిపర్వతాఖ్యం, ద్వితీయో విశల్యకరణీశబ్దో గుణవచనః. విశల్యాః క్రియంతేఽనయేతి విశల్యకరణీ తామ్. ౨౦—౨౪.

(తస్య బుద్ధి రిత్యాది) శ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. ప్రత్యేకేణ అంతఃకరణప్రసాదాదినా లింగేన. (సుషేణోఽప్యేవ మబ్రవీ దితి.) దక్షిణే శిఖరే తస్య జాతా మోషధి మానయేతి సుషేణవచనమ్.

---

* అత్ర ద్వితీయో హనుశబ్దః ప్రశస్తహనువచనః, యద్వా హనుశబ్దో జ్ఞానవాచీ. "జ్ఞానవాన్ హనుమాన్ స్వతః" ఇతి శబ్దార్ణవే. ఇతి తిలకమ్.

అస్మిన్ హి శిఖరే జాతా మోషధిం తాం సుఖావహామ్.
ప్రతర్కేణావగచ్ఛామి సుషేణో ఽప్యేవ మబ్రవీత్. ౨౬॥

అగృహ్య యది గచ్ఛామి విశల్యకరణీ మహమ్.
కాలాత్యయేన దోష స్స్యా ద్వైక్లబ్యం చ మహ ద్భవేత్, ౨౭॥

ఇతి సంచింత్య హనుమాన్ గత్వా క్షిప్రం మహాబలః.
ఆసాద్య పర్వతశ్రేష్ఠం త్రిః ప్రకంప్య గిరే శ్శిరః, ౨౮॥

ఫుల్లనానాతరుగణం సముత్పాట్య మహాబలః.
గృహీత్వా హరిశార్దూలో హస్తాభ్యాం సమతోలయత్. ౨౯॥

సనీల మివ జీమూతం తోయపూర్ణం నభస్స్థలాత్.
ఆపపాత గృహీత్వా తు హనుమాన్ శిఖరం గిరేః, ౩౦॥

సమాగమ్య మహావేగ స్సన్న్యస్య శిఖరం గిరేః.
విశ్రమ్య కించి ద్ధనుమాన్ సుషేణ మిద మబ్రవీత్, ౩౧॥

ఓషధిం నావగచ్ఛామి తా మహం హరిపుంగవ.
త దిదం శిఖరం కృత్స్నం గిరే స్త స్యాహృతం మయా, ౩౨॥

ఏవం కథయమానం తం ప్రశస్య పవనాత్మజమ్.
సుషేణో వానరశ్రేష్ఠో జగ్రాహోత్పాట్య చౌషధిమ్. ౩౩॥

విస్మితా స్తు బభూవు స్తే రణే వానరరాక్షసాః.

అగృహ్య యది గచ్ఛామి. పున స్సుషేణం ప్రష్టు మితి భావః. దోషః లక్ష్మణహానిరూపః, వైక్లబ్యం నిష్పౌరుషత్వం. అంతే ఇతికరణేన పూర్వ మన్వయః కార్యః. ౨౬॥—౨౭॥

(ఇతి సంచింత్యేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. సమతోలయత్ ఉదక్షిపత్. ౨౮॥-౩౦॥

(సమాగ మ్యేతి.) సన్న్యస్య సేనామధ్యే నిక్షిప్య. ౩౧॥—౩౩॥

(మూర్ఛాతః లక్ష్మణస్య ఉత్థానమ్)

దృష్ట్వా హనుమతః కర్మ సురై రపి సుదుష్కరమ్, ౩౪॥
తత స్సంచోదయిత్వా తా మోషధిం వానరోత్తమః.
* లక్ష్మణస్య దదౌ న స్తః స్సుషేణ స్సుమహాద్యుతేః, ౩౫॥

సశల్య స్తాం సమాఘ్రాయ లక్ష్మణః పరవీరహా.
విశల్యో విరుజ శ్శీఘ్ర ముదతిష్ఠ న్మహీతలాత్. ౩౬॥

త ముత్థితం తే హరయో భూతలా త్ప్రేక్ష్య లక్ష్మణమ్.
సాధు సా ధ్వితి సుప్రీతా స్సుషేణం ప్రత్యపూజయన్, ౩౭॥

ఏహ్యేహీ త్యబ్రవీ ద్రామో లక్ష్మణం పరవీరహా.
సస్వజే స్నేహగాఢం చ బాష్పపర్యాకులేక్షణః, ౩౮॥

అబ్రవీ చ్చ పరిష్వజ్య సౌమిత్రిం రాఘవ స్తదా.
దిష్ట్యా త్వాం వీర పశ్యామి మరణాత్ పున రాగతమ్, ౩౯॥

న హి మే జీవితే నార్థ స్సీతయా చాపి లక్ష్మణ.
కో హి మే విజయే నార్థ స్త్వయి పంచత్వ మాగతే, ౪౦॥

ఇత్యేవం వదత స్తస్య రాఘవస్య మహాత్మనః.
ఖిన్న శ్శిథిలయా వాచా లక్ష్మణో వాక్య మబ్రవీత్, ౪౧॥

(అబ్రవీ త్యాది.) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయమ్. ౩౪॥—౪౧॥

---

* రామానుజీయం. 'లక్ష్మణాయ దదౌ నస్యం సుషేణః పరమౌషధ' మిత్యేతత్ప్రకారేణ ఇంద్రజిద్యుద్ధే శల్యపీడితానాం లక్ష్మణాదీనాం చికిత్సాం కృతవతా సంగృహీతౌషధేన సుషేణేన 'సౌమ్య శీఘ్ర మితో గత్వా శైల మోషధిపర్వత' మితి హనుమత్ప్రేషణ మనుపపన్న మివ ప్రతీయతే. అత్ర లక్ష్మణవిభీషణాదిచికిత్సాయా మౌషధిజాతం సర్వం వినియుక్త మితి పరిహారస్య వక్తుం శక్యత్వేఽపి అవిస్మరణశీలస్య హనుమత స్స్వేనై వాచిరస్థాపితపర్వతవిషయకం ప్రతర్కేణావగచ్ఛా మీత్యభిధానం త్రిః ప్రకంపోత్పాటనం చ విరుద్ధ మివ ప్రతీయతే. అత్ర పరిహారో విద్వద్భి శ్చింతనీయః.

తాం ప్రతిజ్ఞాం ప్రతిజ్ఞాయ పురా సత్యపరాక్రమ.
లఘుః కశ్చి దివాసత్త్వో నైవం వక్తు మిహార్హసి, ౪౨॥

న హి ప్రతిజ్ఞాం కుర్వంతి వితథాం సాధవోఽనఘ.
లక్షణం హి మహత్త్వస్య ప్రతిజ్ఞాపరిపాలనమ్, ౪౩॥

నైరాశ్య ముపగంతుం తే త దలం మత్కృతేఽనఘ.
వధేన రావణస్యాద్య ప్రతిజ్ఞా మనుపాలయ, ౪౪॥

న జీవన్ యాస్యతే శత్రు స్తవ బాణపథం గతః.
నర్దత స్తీక్ష్ణదంష్ట్రస్య సింహ స్యేవ మహాగజః, ౪౫॥

అహం తు వధ మిచ్ఛామి శీఘ్ర మస్య దురాత్మనః.
యావ దస్తం న యా త్యేష కృతకర్మా దివాకరః, ౪౬॥

యది వధ మిచ్ఛసి రావణస్య సంఖ్యే యది చ కృతాం త్వ మిహేచ్ఛసి ప్రతిజ్ఞామ్,
యది తవ రాజవరాత్మజాభిలాషః కురు చ వచో మమ శీఘ్ర మద్య వీర. ౪౭॥

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, ద్వ్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

(తా మితి.) తాం ప్రతిజ్ఞాం రావణం హత్వా విభీషణ మభిషేక్ష్యా మీత్యేవం రూపామ్, ౪౨॥—౪౩॥

(నైరాశ్య మితి.) నైరాశ్యం సీతాయాం విజయే చోపేక్షామ్. ౪౪॥

(న జీవన్నితి.) యాస్యతే యాస్యతి. ౪౫॥

(అహం త్వితి.) కృతకర్మా కృతసంచారః. ౪౬॥

(య దీతి.) కృతాం నిర్వ్యూఢామ్. ౪౭॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, ద్వ్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ త్ర్యుత్తరశతతమస్సర్గః

లక్ష్మణేన తు తద్వాక్య ముక్తం శ్రుత్వా స రాఘవః.
సందధే పరవీరఘ్నో ధను రాదాయ వీర్యవాన్.
రావణాయ శరాన్ ఘోరాన్ విససర్జ చమూముఖే, ౧॥

అథాన్యం రథ మారుహ్య రావణో రాక్షసాధిపః.
అభ్యద్రవత కాకుత్స్థం స్వర్భాను రివ భాస్కరమ్, ౨॥

దశగ్రీవో రథస్థ స్తు రామం వజ్రోపమై శ్శరైః.
ఆజఘాన మహాఘోరై ర్ధారాభి రివ తోయదః, ౩॥

దీప్తపావకసంకాశై శ్శరైః కాంచనభూషణైః.
నిర్బిభేద రణే రామో దశగ్రీవం సమాహితమ్, ౪॥

భూమౌ స్థితస్య రామస్య రథస్థస్య చ రక్షసః.
న సమం యుద్ధ మిత్యాహు ర్దేవగంధర్వదానవాః, ౫॥

తతః కాంచనచిత్రాంగః కింకిణీశతభూషితః.
తరుణాదిత్యసంకాశో వైడూర్యమయకూబరః, ౬॥

అథ త్ర్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథేంద్రరథ మారుహ్య సంగ్రామ స్త్రిశతతమే. (లక్ష్మణే నేత్యాది.) ౧॥—౫॥

(తత ఇత్యాది.) సార్ధశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం, కూబరః యుగాధారదారు 'కూబర స్తు యుగంధర' ఇత్యమరః. కాంచనాపీడైః కాంచనాలంకారైః. శ్వేతప్రకీర్ణకైః శ్వేతచామరైః 'చామరం తు

సదశ్వైః కాంచనాపీడై ర్యుక్త శ్శ్వేతప్రకీర్ణకైః.
హరిభి స్సూర్యసంకాశై ర్హేమజాలవిభూషితైః, ౮

రుక్మవేణుధ్వజ శ్శ్రీమా న్దేవరాజరథో వరః.
దేవరాజేన సందిష్టో రథ మారుహ్య మాతలిః.
అభ్యవర్తత కాకుత్స్థ మవతీర్య త్రివిష్టపాత్. ౯

అబ్రవీ చ్చ తదా రామం సప్రతోదో రథే స్థితః.
ప్రాంజలి ర్మాతలి ర్వాక్యం సహస్రాక్షస్య సారథిః. ౧౦

సహస్రాక్షేణ కాకుత్స్థ రథోఽయం విజయాయ తే,
దత్త స్తవ మహాసత్త్వ శ్రీమ న్శత్రునిబర్హణ. ౧౧

ఇద మైంద్రం మహచ్చాపం కవచం చాగ్నిసన్నిభమ్,
శరా శ్చాదిత్యసంకాశా శ్శక్తి శ్చ విమలా శితా. ౧౨

ఆరు హ్యేమం రథం వీర రాక్షసం జహి రావణమ్,
మయా సారథినా రాజ న్మహేంద్ర ఇవ దానవాన్. ౧౩

ఇత్యుక్త స్సంపరిక్రమ్య రథం సమభివాద్య చ,
ఆరురోహ తదా రామో లోకాన్ లక్ష్మ్యా విరాజయన్. ౧౪

ప్రకీర్ణక' మిత్యమరః. హరిభిః హరితవర్ణైః, రుక్మవేణుధ్వజః కనకదండధ్వజః, (దేవరాజరథ ఇతి.) య ఇతి శేషః. యోఽస్తి త మారుహ్యేత్యుత్తరత్రాన్వయః. సందిష్టః చోదితః, త్రివిష్టపాత్ స్వర్గాత్. ౯

(అబ్రవీ చ్చేతి.) ప్రతోదః అశ్వప్రేరణకాష్ఠమ్. ౧౦

(సహస్రాక్షే ణేత్యాది.) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. (ఇద మితి) అత్ర చాపాదిషు యథాయోగ్యం దత్త ఇత్యేత ల్లింగవచనవిపరిణామేన యోజనీయమ్. ౧౧—౧౩

(ఇత్యుక్త ఇతి.) సంపరిక్రమ్య ప్రదక్షిణీకృత్య. లోకాన్ లక్ష్మ్యా విరాజయన్, చంద్రప్రభయేవ స్వకాంత్యా సర్వలోకాన్ ప్రకాశయ న్నిత్యర్థః. ౧౪

(రామరావణయోః యుద్ధప్రకారః)

తదృభూవాద్భుతం యుద్ధం తుములం రోమహర్షణమ్,
రామస్య చ మహాబాహో రావణస్య చ రక్షసః. ౧౫

స గాంధర్వేణ గాంధర్వం దైవం దైవేన రాఘవః,
అస్త్రం రాక్షసరాజస్య జఘాన పరమాస్త్రవిత్. ౧౬

అస్త్రం తు పరమం ఘోరం రాక్షసం రాక్షసాధిపః,
ససర్జ పరమక్రుద్ధః పున రేవ నిశాచరః. ౧౭

తే రావణధనుర్ముక్తా శ్శరాః కాంచనభూషణాః,
అభ్యవర్తంత కాకుత్స్థం సర్పా భూత్వా మహావిషాః. ౧౮

తే దీప్తవదనా దీప్తం వమంతో జ్వలనం ముఖైః,
రామ మే వాభ్యవర్తంత వ్యాదితాస్యా భయానకాః. ౧౯

తై ర్వాసుకిసమస్పర్శై ర్దీప్తభోగై ర్మహావిషైః,
దిశశ్చ సంతతా స్సర్వాః ప్రదిశశ్చ సమావృతాః. ౨౦

తాన్ దృష్ట్వా పన్నగాన్ రామ స్సమాపతత ఆహవే,
అస్త్రం గారుత్మతం ఘోరం ప్రాదుశ్చక్రే భయావహమ్. ౨౧

తే రాఘవశరా ముక్తాః రుక్మపుంఖా శ్శిఖిప్రభాః,
సుపర్ణాః కాంచనా భూత్వా విచేరు స్సర్పశత్రవః. ౨౨

(తే దీప్తవదనా ఇతి.) వ్యాదితాస్యాః వ్యాత్తాననాః, భయానకాః భయంకరాః. ౧౫—౧౯

(తై రితి.) దీప్తభోగైః దీప్తఫణైః 'భోగస్సుఖే స్త్ర్యాదిభృతా వహే శ్చ ఫణకాయయో' రిత్యమరః. ప్రదిశః దిక్కోణాః. ౧౭—౨౦

(తాన్ దృష్ట్వేతి.) ప్రాదుశ్చక్రే ప్రయుయుజే. ౨౧

(త ఇతి.) శిఖిప్రభాః అగ్నిప్రభాః, సుపర్ణాః గరుడాః. ౨౨

తే తాన్ సర్వాన్ శరాన్ జఘ్ను స్సర్పరూపాన్ మహాజవాన్,
సుపర్ణరూపా రామస్య విశిఖాః కామరూపిణః. ౨౩

అస్త్రే ప్రతిహతే క్రుద్ధో రావణో రాక్షసాధిపః,
అభ్యవర్ష త్తదా రామం ఘోరాభి శ్శరవృష్టిభిః. ౨౪

తత శ్శరసహస్రేణ రామ మక్లిష్టకారిణమ్,
అర్దయిత్వా శరౌఘేణ మాతలిం ప్రత్యవిధ్యత. ౨౫

చిచ్ఛేద కేతు ముద్దిశ్య శరేణై కేన రావణః,
పాతయిత్వా రథోపస్థే రథాత్కేతుం చ కాంచనమ్.
ఐంద్రా నపి జఘా నాశ్వాన్ శరజాలేన రావణః, ౨౬౼౨౭

తం దృష్ట్వా సుమహ త్కర్మ రావణస్య దురాత్మనః.
విషేదు ర్దేవగంధర్వాః దానవా శ్చారణై స్సహ, ౨౮౼

రామ మార్తం తదా దృష్ట్వా సిద్ధా శ్చ పరమర్షయః.
వ్యథితా వానరేంద్రా శ్చ బభూవు స్సవిభీషణాః, ౨౯౼

రామచంద్రమసం దృష్ట్వా గ్రస్తం రావణరాహుణా.
ప్రాజాపత్యం చ నక్షత్రం రోహిణీం శశినః ప్రియామ్.
సమాక్రమ్య బుధ స్తస్థౌ ప్రజానా మశుభావహః. ౩౦

(చిచ్ఛే దేత్యాది.) సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. కేతుం ధ్వజపటం. ఉద్దిశ్య లక్షీకృత్య. రథాత్ రథావయవదండాత్. ౨౩—౨౯౼

రామస్య తాదృశదశాదర్శనేన సంజాతాని దివ్యాని భౌమాని చ వైకృతాన్యాహ (రామచంద్రమస మిత్యాదినా.) ప్రాజాపత్యం నక్షత్రం. ప్రజాపతిదేవతాకనక్షత్రభూతాం రోహిణీం. బుధే రోహిణీం ప్రాప్తే జగత్పీడా భవతీతి భావః. ౩౦

(రామస్య కోపప్రకారః)

సధూమపరివృత్తోర్మిః ప్రజ్వల న్నివ సాగరః,
ఉత్పపాత తదా క్రుద్ధః స్పృశ న్నివ దివాకరమ్. ౩౧.

శస్త్రవర్ణ స్సుపురుషో మందరశ్మి ర్దివాకరః,
అదృశ్యత కబంధాంక స్సంసక్తో ధూమకేతునా. ౩౨.

కోసలానాం చ నక్షత్రం వ్యక్త మింద్రాగ్నిదైవతమ్,
ఆక్రమ్యాంగారక స్తస్థౌ విశాఖా మపి చాంబరే. ౩౩.

దశాస్యో వింశతిభుజః ప్రగృహీతశరాసనః,
అదృశ్యత దశగ్రీవో మైనాక ఇవ పర్వతః. ౩౪.

నిరస్యమానో రామ స్తు దశగ్రీవేణ రక్షసా,
నాశక్నో దభిసంధాతుం సాయకాన్ రణమూర్ధని. ౩౫.

స కృత్వా భ్రుకుటిం క్రుద్ధః కించి త్సంరక్తలోచనః,
జగామ సుమహాక్రోధం నిర్దహ న్నివ చక్షుషా. ౩౬.

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, త్ర్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

(శస్త్రవర్ణ ఇతి.) శస్త్రవర్ణః అసిశ్యామః. ౩౧—౩౨

(కోసలానా మితి.) కోసలానాం ఇక్ష్వాకూణాం విశాఖాయా స్తన్నక్షత్రత్వ మేతత్కాండ చతుర్థసర్గే దర్శితమ్. ౩౩—౩౪

(నిరస్యమాన ఇతి.) అభిసంధాతుం ధనుష్యారోపయితుమ్. ౩౫.

తథై తద్దర్శనేన రామకోపం దర్శయతి (స కృత్వేతి.) ౩౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, త్ర్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ చతురుత్తరశతతమ స్సర్గః.

తస్య క్రుద్ధస్య వదనం దృష్ట్వా రామస్య ధీమతః,
సర్వభూతాని విత్రేసుః ప్రాకంపత చ మేదినీ. ౧

సింహశార్దూలవాన్ శైల స్సంచచాల చలద్రుమః,
బభూవ చాతిక్షుభిత స్సముద్ర స్సరితాంపతిః. ౨

ఖగా శ్చ ఖరనిర్ఘోషా గగనే పరుషా ఘనాః,
ఔత్పాతికాని నర్దంత స్సమంతా త్పరిచక్రముః. ౩

రామం దృష్ట్వా సుసంక్రుద్ధ ముత్పాతాం శ్చ సుదారుణాన్,
విత్రేసు స్సర్వభూతాని రావణస్యాభవ ద్భయమ్. ౪

విమానస్థా స్తదా దేవా గంధర్వా శ్చ మహోరగాః,
ఋషిదానవదైత్యా శ్చ గరుత్మంత శ్చ ఖేచరాః. ౫

దదృశు స్తే మహాయుద్ధం లోకసంవర్తసంస్థితమ్,
నానాప్రహరణై ర్భీమై శ్శూరయో స్సంప్రయుధ్యతోః. ౬

ఊచు స్సురాసురా స్సర్వే తదా విగ్రహ మాగతాః,

అథ చతురుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ రావణస్య శూలోద్ధరణం చతుశ్శతతమే (తస్యే త్యాది.) ౧—౨

(ఖగా శ్చేతి.) ఔత్పాతికాని ఉత్పాతసూచకాని. నర్దంతః గర్జంతః. ౩—౪

(విమానస్థా ఇత్యాది.) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. లోకసంవర్తస్య ప్రళయ స్యేవ సంస్థితం సంస్థానం యస్య తత్తథోక్తమ్. ౫—౬

(ఊచు రితి.) విగ్రహ మాగతాః విగ్రహం యుద్ధం ఉద్దిశ్య ఆగతాః యుద్ధం ద్రష్టు మాగతా

(రామరావణయోః యుద్ధప్రకారః)

ప్రేక్షమాణా మహా ద్యుద్ధం వాక్యం భక్త్యా ప్రహృష్టవత్. ౭

దశగ్రీవం జయే త్యాహు రసురా స్సముపస్థితాః,
దేవా రామ మథోచు స్తే త్వం జయేతి పునః పునః. ౮

ఏతస్మి న్నంతరే క్రోధా ద్రాఘవస్య స రావణః,
ప్రహర్తుకామో దుష్టాత్మా స్పృశన్ ప్రహరణం మహత్. ౯

వజ్రసారం మహానాదం సర్వశత్రునిబర్హణమ్,
శైలశృంగనిభైః కూటై శ్చితం దృష్టిభయావహమ్. ౧౦

సధూమ మివ తీక్ష్ణాగ్రం యుగాంతాగ్నిచయోపమమ్,
అతిరౌద్ర మనాసాద్యం కాలే నాపి దురాసదమ్. ౧౧

త్రాసనం సర్వభూతానాం దారణం భేదనం తథా,
ప్రదీప్త మివ రోషేణ శూలం జగ్రాహ రావణః. ౧౨

ఇత్యర్థః. యద్వా, విగ్రహ మాగతాః రామరావణపక్షపాతాత్ పరస్పరం కలహాయమానా ఇత్యర్థః. భక్త్యా ప్రేక్షమాణా స్సంతః ప్రహృష్టవ ద్వాక్య మూచురితి సంబంధః. ౭

తద్వాక్యం వివిచ్య దర్శయతి (దశగ్రీవ మితి.) యద్యప్యసురాణా మపి రావణో బాధకః, తథాపి దేవానా మతిశయో మాభూ దిత్యసూయయా రావణం వర్ధయంతీతి బోధ్యమ్. ౮

(ఏతస్మిన్నంతర ఇత్యాది.) శ్లోకచతుష్టయ మేకాన్వయం. రాఘవస్య క్రోధాత్ రాఘవవిషయ క్రోధాత్, ప్రహరణం ఆయుధం. స్పృశన్ పరామృశన్, కిం వేదానీం గృహీతు ముచిత మితి క్షణం చింతయ న్నిత్యర్థః. కూటైః శిఖరాకారై రయశ్శంకుభిః. చితం యుక్త మిత్యర్థః. అతిరౌద్రం రౌద్రం శూల మతివర్తమానం. అనాసాద్యం శత్రుభి రప్రధృష్యం. కాలేన యమేన. దారణం క్రకచవత్ కృంతనం, భేదనం ద్వైధాకరణం. దుష్టాత్మా రావణః, రాఘవస్య క్రోధాత్ ప్రహర్తుకామః మహత్ ప్రహరణం స్పృశన్ సన్ వజ్రసారత్వాదివిశిష్టం శూలం రోషేణ ప్రదీప్త ఇవ స్థితో రావణో జగ్రాహేతి సంబంధః. ౯—౧౨

తచ్ఛూలం పరమక్రుద్ధో మధ్యే జగ్రాహ వీర్యవాన్,
అనేకై స్సమరే శూరై రాక్షసైః పరివారితః. ౧౩

సముద్యమ్య మహాకాయో ననాద యుధి భైరవమ్,
సంరక్తనయనో రోషా త్స్వసైన్య మభిహర్షయన్. ౧౪

పృథివీం చాంతరిక్షం చ దిశ శ్చ ప్రదిశ స్తథా,
ప్రాకంపయ త్తదా శబ్దో రాక్షసేంద్రస్య దారుణః. ౧౫

అతినాదస్య నాదేన తేన తస్య దురాత్మనః,
సర్వభూతాని విత్రేసు స్సాగర శ్చ ప్రచుక్షుభే. ౧౬

స గృహీత్వా మహావీర్య శ్శూలం త ద్రావణో మహత్,
వినద్య సుమహానాదం రామం పరుష మబ్రవీత్. ౧౭

శూలోఽయం వజ్రసార స్తే రామ రోషాన్మయోద్యతః,
తవ భ్రాతృసహాయస్య సద్యః ప్రాణాన్ హరిష్యతి. ౧౮

రక్షసా మద్య శూరాణాం నిహతానాం చమూముఖే,
త్వాం నిహత్య రణశ్లాఘిన్ కరోమి తరసా సమమ్.
తిష్ఠేదానీం నిహన్మి త్వా మేష శూలేన రాఘవ, ౧౯॥

ఏవ ముక్త్వా స చిక్షేప తచ్ఛూలం రాక్షసాధిపః. ౨౦

(స ఇతి.) (వినద్యేతి.) పూర్వం శూలోద్యమనజనితోత్సాహకృతో నాద ఉక్తః. ఇహ ప్రక్షేపజనితోత్సాహకృతో నాద ఇతి వివేకః. ౧౩—౧౮

(రక్షసా మిత్యాది.) సార్ధశ్లోక మేకాన్వయం. త్వాం నిహత్య రక్షోభి స్సమం కరిష్యామీత్యర్థః. 'తుల్యార్థై' రిత్యాదినా షష్ఠీ. ౧౯॥—౨౦

(రామరావణయోః యుద్ధప్రకారః)

తద్రావణకరాన్ముక్తం విద్యుజ్జ్వాలాసమాకులమ్,
అష్టఘంటం మహానాదం వియద్గత మశోభత. ౨౧

తచ్ఛూలం రాఘవో దృష్ట్వా జ్వలంతం ఘోరదర్శనమ్,
ససర్జ విశిఖాన్ రామ శ్చాప మాయమ్య వీర్యవాన్. ౨౨

ఆపతంతం శరౌఘేణ వారయామాస రాఘవః,
ఉత్పతంతం యుగాంతాగ్నిం జలౌఘై రివ వాసవః. ౨౩

నిర్దదాహ స తాన్ బాణాన్ రామకార్ముకనిస్సృతాన్,
రావణస్య మహాశూలః పతంగా నివ పావకః. ౨౪

తాన్ దృష్ట్వా భస్మసా ద్భూతాన్ శూలసంస్పర్శచూర్ణితాన్,
సాయకా నంతరిక్షస్థాన్ రాఘవః క్రోధ మాహరత్. ౨౫

స తాం మాతలినా నీతాం శక్తిం వాసవనిర్మితామ్,
జగ్రాహ పరమక్రుద్ధో రాఘవో రఘునందనః. ౨౬

సా తోలితా బలవతా శక్తి ర్ఘంటాకృతస్వనా,
నభః ప్రజ్వాలయామాస యుగాంతోల్కేవ సప్రభా. ౨౭

సా క్షిప్తా రాక్షసేంద్రస్య తస్మిన్ శూలే పపాత హ,
భిన్న శ్శక్త్యా మహా న్ఛూలో నిపపాత హతద్యుతిః. ౨౮

నిర్బిభేద తతో బాణై ర్హయా నస్య మహాజవాన్,
రామ స్తీక్ష్ణై ర్మహావేగై ర్వజ్రకల్పై శ్శితై శ్శరైః. ౨౯

(త దితి.) విద్యుజ్జ్వాలా విద్యుత్సదృశజ్వాలా. ౨౧-౨౮

(నిర్బిభేదేతి.) బాణైః శబ్దాయమానైః 'అణబాణ శబ్దే' ఇత్యస్మాత్ పచాద్యచ్. బాణశబ్ద శ్శరభేదసంజ్ఞే త్యప్యాహుః. ౨౯

నిర్బిభే దోరసి తతో రావణం నిశితై శ్శరైః,
రాఘవః పరమాయత్తో లలాటే పత్రిభి స్త్రిభిః. ౩౦

స శరై ర్భిన్నసర్వాంగో గాత్రప్రస్రుతశోణితః,
రాక్షసేంద్ర స్సమూహస్థః ఫుల్లాశోక ఇవాబభౌ. ౩౧

స రామబాణై రభివిద్ధగాత్రో నిశాచరేంద్రః క్షతజార్ద్రగాత్రః,
జగామ ఖేదం చ సమాజమధ్యే క్రోధం చ చక్రే సుభృశం తదానీమ్. ౩౨

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, చతురుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ పఞ్చోత్తరశతతమ స్సర్గః

స తేన తు తథా క్రోధా త్కాకుత్స్థే నార్దితో రణే,
రావణ స్సమరశ్లాఘీ మహాక్రోధ ముపాగమత్. ౧

(నిర్బిభే దోరసి తత ఇతి.) (పత్రిభి స్త్రిభి రితి.) ప్రయోగభేదాన్న పునరుక్తిః. పత్రిభిః పత్రవద్భి రిత్యేకే. ౩౦

(స ఇతి.) సమూహస్థః యుద్ధస్థః. ౩౧

(స రామబాణై రితి.) సమాజే యుద్ధే. ౩౨

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, చతురుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ పఞ్చోత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ శ్రాంతస్య రావణస్య సూతేన రథాపవాహనం పంచశతతమే. (స తే నేత్యాది.) ౧

(రామరావణయోః యుద్ధప్రకారః)

స దీప్తనయనో రోషా చ్చాప మాయమ్య వీర్యవాన్,
అభ్యర్దయ త్సుసంక్రుద్ధో రాఘవం పరమాహవే. ౨

బాణధారాసహస్రై స్తై స్సతోయద ఇవాంబరాత్,
రాఘవం రావణో బాణై స్తటాక మివ పూరయత్. ౩

పూరిత శ్శరజాలేన ధనుర్ముక్తేన సంయుగే,
మహాగిరి రి వాకంప్యః కాకుత్స్థో న ప్రకంపతే. ౪

స శరై శ్శరజాలాని వారయన్ సమరే స్థితః,
గభస్తీనివ సూర్యస్య ప్రతిజగ్రాహ వీర్యవాన్. ౫

తత శ్శరసహస్రాణి క్షిప్రహస్తో నిశాచరః,
నిజఘా నోరసి క్రుద్ధో రాఘవస్య మహాత్మనః. ౬

స శోణితసమాదిగ్ధ స్సమరే లక్ష్మణాగ్రజః,
దృష్టః ఫుల్ల ఇవారణ్యే సుమహాన్ కింశుకద్రుమః. ౭

శరాభిఘాతసంరబ్ధ స్సోఽపి జగ్రాహ సాయకాన్,
కాకుత్స్థ స్సుమహాతేజాః యుగాంతాదిత్యతేజసః. ౮

తతోఽన్యోన్యం సుసంరబ్ధా వుభౌ తౌ రామరావణౌ,
శరాంధకారే సమరే నోపాలక్షయతాం తదా. ౯

(బాణధారాసహస్రైః) హేతుభిః, తోయద ఇవ రావణః, తైః ధారాభూతైః బాణైః తటాక మివ రామం, పూరయత్ అపూరయత్. ౨-౩

(తత ఇతి.) అన్యోన్యం నోపాలక్షయతా మిత్యన్వయః. ౯

తతః క్రోధసమావిష్టో రామో దశరథాత్మజః,
ఉవాచ రావణం వీరః ప్రహస్య పరుషం వచః. ౧౦

మమ భార్యా జనస్థానా దజ్ఞానా ద్రాక్షసాధమ,
హృతా తే వివశా యస్మా త్తస్మా త్త్వం నాసి వీర్యవాన్. ౧౧

మయా విరహితాం దీనాం వర్తమానాం మహావనే,
వైదేహీం ప్రసభం హృత్వా శూరోఽహ మితి మన్యసే. ౧౨

స్త్రీషు శూర వినాథాసు పరదారాభిమర్శక,
కృత్వా కాపురుషం కర్మ శూరోఽహ మితి మన్యసే. ౧౩

భిన్నమర్యాద నిర్లజ్జ చారిత్రే ష్వనవస్థిత,
దర్పా న్మృత్యు ముపాదాయ శూరోఽహ మితి మన్యసే. ౧౪

శూరేణ ధనదభ్రాత్రా బలై స్సముదితేన చ,
శ్లాఘనీయం యశస్యం చ కృతం కర్మ మహ త్త్వయా. ౧౫

ఉత్సేకే నాభిపన్నస్య గర్హిత స్యాహితస్య చ,
కర్మణః ప్రాప్ను హీదానీం త స్యాద్య సుమహ త్ఫలమ్. ౧౬

శూరోఽహ మితి చాత్మాన మవగచ్ఛసి దుర్మతే,
నైవ లజ్జాస్తి తే సీతాం చోరవద్వ్యపకర్షతః. ౧౭

(మ మేతి.) మమ అజ్ఞానాత్ మమాదర్శనాత్. త్వదవివేకా దితి వా, తే త్వయా. ౧౦-౧౨

(స్త్రీ ష్వితి.) కాపురుషం కాపురుషసంబంధి. ౧౩—౧౪

(శూరే ణేత్యాది) సోపహాసోక్తిః. ౧౫

(ఉత్సేకే నేతి.) ఉత్సేకేన గర్వేణ. ౧౬—౧౭

(సాపహాసపూర్వకం రావణం ప్రతి రామస్య భాషణమ్)

యది మత్సన్నిధౌ సీతా ధర్షితా స్యా త్త్వయా బలాత్,
భ్రాతరం తు ఖరం పశ్యే స్తదా మత్సాయకై ర్హతః. ౧౮

దిష్ట్యాసి మమ దుష్టాత్మం శ్చక్షుర్విషయ మాగతః,
అద్య త్వాం సాయకై స్తీక్ష్ణై ర్నయామి యమసాదనమ్. ౧౯

అద్య తే మచ్ఛరై శ్ఛిన్నం శిరో జ్వలితకుండలమ్,
క్రవ్యాదా వ్యపకర్షంతు వికీర్ణం రణపాంసుషు. ౨౦

నిప త్యోరసి గృధ్రా స్తే క్షితౌ క్షి ప్తస్య రావణ,
పిబంతు రుధిరం తర్షా చ్ఛరశల్యాంతరోత్థితమ్. ౨౧

అద్య మద్బాణభిన్నస్య గతాసోః పతితస్య తే,
కర్షం త్వాంత్రాణి పతగాః గరుత్మంత ఇవోరగాన్. ౨౨

ఇత్యేవం సంవదన్ వీరో రామ శ్శత్రునిబర్హణః,
రాక్షసేంద్రం సమీపస్థం శరవర్షై రవాకిరత్. ౨౩

బభూవ ద్విగుణం వీర్యం బలం హర్ష శ్చ సంయుగే,
రామ స్యాస్త్రబలం చైవ శత్రో ర్నిధనకాంక్షిణః. ౨౪

ప్రాదుర్బభూవు రస్త్రాణి సర్వాణి విదితాత్మనః,
ప్రహర్షా చ్చ మహాతేజా శ్శీఘ్రహ స్తతరోఽభవత్. ౨౫

శుభా న్యేతాని చిహ్నాని విజ్ఞా యాత్మగతాని సః,
భూయ ఏవార్దయ ద్రామో రావణం రాక్షసాంతకృత్. ౨౬

(అద్య త ఇతి.) శిరోజ్వలితకుండల మిత్యనేన తదానీ మంతకాలే రావణ ఏకశిరస్కః స్థిత ఇతి గమ్యతే. ౧౮—౨౦

(నిపత్యేతి.) తర్షః పిపాసా, శరశల్యాంతరోత్థితం, శరశల్యక్షతవివరా దుత్థిత మిత్యర్థః. ౨౧—౨౬

హరీణాం చాశ్మనికరై శ్శరవర్షై శ్చ రాఘవాత్,
హన్యమానో దశగ్రీవో విఘూర్ణహృదయోఽభవత్. ౨౭

* యదా చ శస్త్రం నాలేభే న వ్యకర్ష చ్ఛరాసనమ్,
నాస్య ప్రత్యకరో ద్వీర్యం విక్లబే నాన్తరాత్మనా. ౨౮

క్షిప్తా శ్చాపి శరా స్తేన శస్త్రాణి వివిధాని చ,
న రణార్థాయ వర్తన్తే మృత్యుకాలేఽభివర్తతః. ౨౯

సూత స్తు రథనేతాఽస్య త దవస్థం సమీక్ష్య తమ్,
శనై ర్యుద్ధా దసమ్భ్రాన్తో రథం త స్యాపవాహయత్. ౩౦

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, పఞ్చోత్తరశతతమ స్సర్గః.

(హరీణాం చేతి.) రాఘవాత్ రాఘవస్య. విభక్తివ్యత్యయ ఆర్షః. విఘూర్ణహృదయః భ్రాన్తహృదయః. ౨౭

(యదా చేత్యాది) శ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. యదా శస్త్రం నాలేభే న ప్రయుక్తవాన్, శరాసనం చ న వ్యకర్షత్, యదా చ విక్లబేన వివశేన, అన్తరాత్మనా మనసా హేతునా, అస్య రామస్య, వీర్యం స్వవీర్యం చ న ప్రత్యకరోత్ న ప్రతిజఘాన, తేన రావణేన క్షిప్తా శ్శరా అపి, వివిధాని శస్త్రాణి చ న రణార్థాయ వర్తన్తే. ఛేదనభేదనాదిరణప్రయోజనం కర్తుం యదా నాశక్నువన్, తదా మృత్యుకాలే, అభివర్తతః అభివర్తమానస్య, అస్య రావణస్య, రథనేతా సూతః, అసమ్భ్రాన్త స్సన్ తదవస్థం పూర్వోక్తావస్థం, రావణం సమీక్ష్య, తస్య రథం యుద్ధాత్ యుద్ధస్థలాత్, శనైః. అపవాహయత్ అపావాహయత్, అన్యత్రానయ దితి యోజనా. ౨౮—౩౦

ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, పఞ్చోత్తరశతతమ స్సర్గః.

* రామానుజీయం. (యదేత్యాది.) శస్త్రం నప్రాయుఙ్క్త, న రణార్థాయ వర్తన్తే ఛేదనభేదనాదిరణప్రయోజనం కర్తుం యదా నాశక్నువన్, తదా సూత స్తస్య రథ మపవాహయ దితి సమ్బన్ధః.

అథ షడుత్తరశతతమ స్సర్గః

స తు మోహా త్సుసంక్రుద్ధః కృతాంతబలచోదితః,
క్రోధసంరక్తనయనో రావణ స్సూత మబ్రవీత్. ౧

హీనవీర్య మివాశక్తం పౌరుషేణ వివర్జితమ్,
భీరుం లఘు మివాసత్త్వం విహీన మివ తేజసా. ౨

విముక్త మివ మాయాభి రస్త్రై రివ బహిష్కృతమ్,
మా మవజ్ఞాయ దుర్బుద్ధే స్వయా బుద్ధ్యా విచేష్టసే. ౩

కిమర్థం మా మవజ్ఞాయ మచ్ఛంద మనవేక్ష్య చ,
త్వయా శత్రో స్సమక్షం మే రథోఽయ మపవాహితః. ౪

త్వయాఽద్య హి మమానార్య చిరకాలసమార్జితమ్,
యశో వీర్యం చ తేజ శ్చ ప్రత్యయ శ్చ వినాశితః. ౫

అథ షడుత్తరశతతమ స్సర్గః

అథ రావణరథప్రత్యానయనం షట్ఛతతమే. (స తు మోహా దిత్యాది.) మోహాత్ **అవివేకాత్.** ౧

(హీనవీర్యమి వేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. యత్ర యత్ర ఇవశబ్దో నాస్తి తత్ర తత్రానుషంజనీయః. హీనవీర్య మివ హీనబల మివ, అశక్త మివ నిరుత్సాహ మివ, అసత్త్వ మివ అధీర మివ, తేజసా పరిభవాసహనేన, ౨—౩

(కిమర్థ మితి.) మచ్ఛందం మదభిప్రాయం, 'వశాభిప్రాయయో శ్ఛంద' ఇత్యమరః. ౪

(త్వయేతి.) ప్రత్యయః రావణస్య యుధి పలాయనం నాస్తీతి సర్వేషాం విశ్వాసః. వినాశిత ఇత్యస్య యశ ఆదిషు లింగవిపరిణామః. ౫

శత్రోః ప్రఖ్యాతవీర్యస్య రంజనీయస్య విక్రమైః,
పశ్యతో యుద్ధలుబ్ధోఽహం కృతః కాపురుష స్త్వయా. ౬

య స్త్వం రథ మిమం మోహా న్న చోద్వహసి దుర్మతే,
సత్యోఽయం ప్రతితర్కో మే పరేణ త్వ ముపస్కృతః. ౭

న హి త ద్విద్యతే కర్మ సుహృదో హితకాంక్షిణః,
రిపూణాం సదృశం చైత న్న త్వ య్యైతత్ స్వనుష్ఠితమ్. ౮

* నివర్తయ రథం శీఘ్రం యావ న్నోపైతి మే రిపుః,
యది వాఽధ్యుషితో వాఽసి స్మర్యంతే యది వా గుణాః. ౯

ఏవం పరుష ముక్త స్తు హితబుద్ధి రబుద్ధినా,
అబ్రవీ ద్రావణం సూతో హితం సానునయం వచః. ౧౦

(శత్రోః) పశ్యతః శత్రౌ పశ్యతి. ౬

(య ఇతి.) యః, నోద్వహసి అభిముఖం న ప్రాపయసి, కిం త్వపవాహయసి, స త్వం ఉపస్కృతః పరేణోత్కోచాదినా వశీకృత ఇత్యయం ప్రతితర్కః స్సత్యః ప్రతిభాతి. ౭

(నహీతి.) (న త్వయేతత్ స్వనుష్ఠిత మితి.) త్వయాఽనుష్ఠిత మేతత్, నతు స్వనుష్ఠితం తత్. ౮

(నివర్తయేతి.) అధ్యుషితః సహవాసీ, సుహృదితి యావత్. ఉపధ యోపసర్పితో వా. గుణాః సత్కారాః. ౯

(ఏవ మితి.) ౧౦

---

* రామానుజీయం. (నివర్తయేతి.) యదివాఽధ్యుషితో వాఽసి. చిరకాలం మత్సమీప వాసీ యది వాఽసి, గుణాః మన్నిష్ఠా ఉపకర్తృత్వాదిగుణాః స్మర్యంతే యది.

(క్రుద్ధం రావణం ప్రతి సారథేః అభ్యర్థనమ్)

న భీతోఽస్మి న మూఢోఽస్మి నోపజప్తోఽస్మి శత్రుభిః,
న ప్రమత్తో న నిస్స్నేహో విస్మృతా న చ సత్క్రియా. ౧౧

మయా తు హితకామేన యశశ్చ పరిరక్షతా,
స్నేహప్రస్కన్నమనసా ప్రియ మిత్యప్రియం కృతమ్. ౧౨

నాస్మి న్నర్థే మహారాజ త్వం మాం ప్రియహితే రతమ్,
కశ్చి ల్లఘు రివానార్యో దోషతో గంతు మర్హసి. ౧౩

శ్రూయతాం త్వభిధాస్యామి యన్నిమిత్తం మయా రథః,
నదీవేగ ఇవాభోగే సంయుగే వినివర్తితః. ౧౪

శ్రమం త వావగచ్ఛామి మహతా రణకర్మణా,
న హి తే వీర సౌముఖ్యం ప్రహర్షం వోపధారయే. ౧౫

రథోద్వహనఖిన్నా శ్చ త ఇమే రథవాజినః,
దీనా ఘర్మపరిశ్రాంతాః గావో వర్షహతా ఇవ. ౧౬

(న భీతోఽస్మీతి.) నోపజప్తః, ఉపజాపం భేదం న గమితః, 'భేదోపజాపా' విత్యమరః. ౧౧—౧౨

(నేతి.) అస్మిన్నర్థే రథాపవాహన రూపార్థే, కశ్చిత్ యత్ర కుత్రాపి కులే జాతః లఘుః అల్పబుద్ధిః, అనార్యః దుష్టహృదయ ఇవ, మాం దోషతః, గంతుం జ్ఞాతుం నార్హసి, గత్యర్థాః జ్ఞానార్థాః. ౧౩

(శ్రూయతా మితి.) యన్నిమిత్తం యత్కారణాత్ 'నిమిత్తకారణహేతుషు సర్వాసాం ప్రాయదర్శన' మితి ప్రథమా (నదీతి.) ఆభోగే ఉన్నతప్రదేశే, ఆభోగాన్నదీవేగ ఇవ రథ స్సంయుగా ద్వినివర్తిత ఇత్యర్థః. ఆభోగే సంయుగ ఇత్యత్ర విభక్తివ్యత్యయః. ౧౪

(శ్రమ మితి.) సౌముఖ్యం సుముఖత్వం, తన్మూలం ప్రహర్షమ్. ౧౫

(రథేతి.) అత్ర ఆసన్నితి శేషః. ౧౬

నిమిత్తాని చ భూయిష్ఠం యాని ప్రాదుర్భవంతి నః,
తేషు తే ష్వభిపన్నేషు లక్షయా మ్యప్రదక్షిణమ్. ౧౭

దేశకాలౌ చ విజ్ఞేయౌ లక్షణా న్యింగితాని చ,
దైన్యం ఖేదశ్చ హర్షశ్చ రథినశ్చ బలాబలమ్. ౧౮

స్థలనిమ్నాని భూమే శ్చ సమాని విషమాణి చ,
యుద్ధకాల శ్చ విజ్ఞేయః పరస్యాంతరదర్శనమ్. ౧౯

ఉపయానాపయానే చ స్థానం ప్రత్యపసర్పణమ్,
సర్వ మేత ద్రథస్థేన జ్ఞేయం రథకుటుంబినా. ౨౦

తవ విశ్రమహేతో శ్చ త థైషాం రథవాజినామ్.
రౌద్రం వర్జయతా ఖేదం క్షమం కృత మిదం మయా.
న మయా స్వేచ్ఛయా వీర రథోఽయ మపవాహితః, ౨౧

భర్తృస్నేహపరీతేన మ యేదం య త్కృతమ్ విభో. ౨౨

(నిమిత్తాని చేతి.) అభిపన్నేషు ఆవిర్భూతేషు సత్సు. అప్రదక్షిణం ప్రతికూలం. నిమిత్తాని కిమర్థం త్వయా విచారణీయా నీత్యత ఆహ (దేశేత్యాదినా.) శ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. లక్షణాని శుభాశుభనిమిత్తాని. ఇంగితాని ముఖప్రసాదవైగుణ్యాదీని. దైన్యం అనుత్సాహః, స్థలాని ఉన్నతప్రదేశాః, నిమ్నాని అవనతప్రదేశాః సమాని సర్వత్ర సమప్రదేశాః, విషమాణి నిమ్నోన్నతప్రదేశాః, యుద్ధకాల ఇతి పూర్వోక్తానువాదః. అంతరదర్శనం, దృశ్యత ఇతి దర్శనం ద్రష్టవ్యం, ద్రష్టవ్యం రంధ్ర మిత్యర్థః. అంతరదర్శనం రంధ్రదర్శనం కర్తవ్య మిత్యధ్యాహారో వా. ఉపయానం సమీపగమనం. అపయానం పార్శ్వతో గమనం, స్థానం స్థైర్యేణావస్థానం. ప్రత్యపసర్పణం అభిముఖస్థిత్యా పృష్ఠతోఽపసరణం. రథకుటుంబినా సారథినా. ౨౦

(తవే త్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. తథా వాజినాం విశ్రమహేతోశ్చే త్యన్వయః. రౌద్రం దుస్సహం. వర్జయతా అపనయతా. హేతౌ శతృప్రత్యయః. క్షమం యుక్తం, స్వేచ్ఛయా అపనయననిమిత్తం వినా. ౨౧

(భర్తృస్నే హేత్యర్థం.) మయా యత్ కృతం తదిదం భర్తృస్నేహపరీతే నైవ కృత మిత్యర్థః. ౨౨

(సారథినా పునః యుద్ధభూమిం ప్రతి రథచోదనమ్)

ఆజ్ఞాపయ యథాతత్త్వం వక్ష్యస్యరివిషూదన,
తత్కరిష్యా మ్యహం వీర గతానృణ్యేన చేతసా. ౨౩

సంతుష్ట స్తేన వాక్యేన రావణ స్తస్య సారథేః,
ప్రశ స్యైనం బహువిధం యుద్ధలుబ్ధోఽబ్రవీ దిదమ్. ౨౪

రథం శీఘ్ర మిమం సూత రాఘవాభిముఖం కురు,
నాహత్వా సమరే శత్రూ న్నివర్తిష్యతి రావణః. ౨౫

ఏవ ముక్త్వా తత స్తుష్టో రావణో రాక్షసేశ్వరః,
దదౌ తస్మై శుభం హ్యేకం హస్తాభరణ ముత్తమమ్. ౨౬

శ్రుత్వా రావణవాక్యం తు సారథి స్సన్న్యవర్తత, ౨౬½

తతో ద్రుతం రావణవాక్యచోదితః ప్రచోదయామాస హయాన్ స సారథిః,
స రాక్షసేంద్రస్య తతో మహారథః క్షణేన రామస్య రణాగ్రతోఽభవత్. ౨౭½

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, షడుత్తరశతతమ స్సర్గః.

(ఆజ్ఞాపయేతి.) యథా తత్త్వం యత్ కార్యస్వరూపం వక్ష్యసి, తత్తథా. గతానృణ్యేన ఆనృణ్యం గతేన. ఆనృణ్యం కర్తవ్య మితి కృతసంకల్పేన. చేతసా మనసా, కరిష్యామి. ౨౪

(రథ మితి.) నివర్తిష్యతి నివర్తిష్యతే. ౨౫—౨౬½

(తత ఇతి.) మహాం శ్చాసౌ రథశ్చ మహారథ ఇతి విగ్రహః. ౨౭½

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, షడుత్తరశతతమ స్సర్గః.

ఆదిత్యహృదయమ్

అథ సప్తోత్తరశతతమ స్సర్గః

౧ * తతో యుద్ధపరిశ్రాంతం సమరే చింతయా స్థితమ్,

అథ సప్తోత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథాదిత్యహృదయోపదేశః. (తతో యుద్ధపరిశ్రాంత మిత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. రణం యుద్ధం ద్రష్టుం. దైవతైస్సమాగమ్య ఆగతః దైవతైస్సహాగతః. అగస్త్యః. యుద్ధపరి

---

౧ (తతో యుద్ధపరిశ్రాంత మిత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. రణం యుద్ధం ద్రష్టుం దైవతైస్సహ సమాగ మ్యాగతోఽగస్త్యః. తత స్సర్వాస్త్రయుద్ధపరిశ్రాంతస్య రావణస్య, రథే సూతేన రణాద్యుద్ధా దపనీతే సతి తదనంతరం ప్రోద్యతి చ భాస్కరే, యుద్ధపరిశ్రాంతం, సమరే చింతయా స్థితం, రావణవధోపాయచింత యోపలక్షితం, రామం, అగ్రత స్సమనంతరకాలే, యుద్ధాయ యుద్ధం కర్తుం, సముపస్థితం రావణం చ దృష్ట్వా, తదా తస్మిన్ కాలే, రావణ మద్యైవ జేష్యసి మా చింతాపరో భూః, కింతు స్వవీర్యోపబృంహణాయ ఆదిత్యహృదయాఖ్యేన స్తోత్రేణైనం సూర్య ముపతిష్ఠ స్వేతి స్తోత్ర ముపదేక్ష్యన్ అంతరిక్షా దవని ముపాగమ్య రామ మబ్రవీ దిత్యర్థః. ప్రథమం రుచ్యుత్పాదనాయ ప్రయోజనదర్శనపూర్వకం తన్మాహాత్మ్యం వర్ణయతి (రామరామే త్యాది) శ్లోకత్రయేణ. యేన స్తోత్రేణ సర్వా నరీన్ విజయిష్యసి విజేష్యసే, గుహ్యం

---

* తిలకం. అథ రావణవైభవం దృష్ట్వా త్రస్త మివ స్థితం భగవంతం రామం భగవద్బ్రహ్మద త్తరావణవైభవనివర్తనస్య భగవద్బ్రహ్మానుగ్రహైకసాధ్యత్వా త్తదనుగ్రహసిద్ధయే విద్యామండలఋషి రగస్త్యో బ్రహ్మరూపాదిత్యహృదయదేవతాకత్వా దాదిత్య హృదయాఖ్యం స్తోత్ర ముపదిశతి స్మే త్యాహ (తతో యుద్ధేత్యాది.) అస్య స్తోత్ర స్యాగస్త్యఋషిః, అనుష్టుప్ఛందః, ఆదిత్యహృదయభూతో భగవాన్ బ్రహ్మా దేవతా, నిరస్తాశేషవిఘ్నతయా బ్రహ్మ విద్యాసిద్ధౌ సర్వత్ర జయసిద్ధౌ చ వినియోగః. అస్య షడంగం ప్రణవేన, రశ్మిమతే నమ ఇత్యనేనవా గాయత్ర్యా షడంగ మిత్యన్యే. తతో యుద్ధేత్యాది త్వర స్వేత్యంతం స్తోత్రం. ఏవం

(అగస్త్యేన రామాయ ఆదిత్యహృదయ మన్త్రోపదేశః)

రావణం చాగ్రతో దృష్ట్వా యుద్ధాయ సముపస్థితమ్. ౧

దైవతైశ్చ సమాగమ్య ద్రష్టు మభ్యాగతో రణమ్,
ఉపాగమ్యాబ్రవీ ద్రామ మగస్త్యో భగవా నృషిః. ౨

శ్రీ గో వి ం ద రా జీ య ం

శ్రాంతం, ఉపస్థితం రావణం దృష్ట్వా కథ మేనం పరత్వప్రకటనం వినా జేష్యా మీతి, చింతయాస్థితం, చింతయంతం చ, రామం దృష్ట్వా ఉపాగ మ్యాబ్రవీత్. ౧—౨

రహస్య సర్వశత్రువినాశనత్వాదివిశేషణయుక్తం. ఆదిత్యహృదయాఖ్యం. జపం. జప్యత ఇతి జపం స్తోత్రం, శృణ్వితి సంబంధః. అన్య చ స్తోత్ర స్యాదిత్యహృదయసంజ్ఞా, సూర్యమండల మధ్యవర్తినః పరమపురుషస్య ప్రతిపాదనాత్. యద్వా (ఆదిత్యహృదయం,) ఆదిత్యః సూర్యః తస్య హృత్ అయత ఇతి హృదయం. 'అయపయ గతా' వితి ధాతుః. ఆదిత్యహృద్గతోఽంతర్యా మ్యాదిత్యహృదయశబ్దే నోచ్యతే. 'య ఆదిత్యే తిష్ఠన్, య ఆదిత్య మంతరో యమయతి, అంతరాదిత్యే మనసా చరంత' మిత్యాది శ్రుతిభ్యః. తత్ప్రతిపాదకం స్తోత్ర మిత్యర్థః. (రశ్మిమంత మితి.) రశ్మిశబ్దః పరమాంతరంగభక్తవాచకః, తద్వంతం. తన్మధ్యే భాసమానం. 'రశ్మిగ్ం రశ్మినాం మధ్యే తపంత' మితి సువర్ణఘర్మానువాకోక్తేః. సముద్యంతం. 'యః పూర్వ్యాయ వేధసే నవీయస' ఇతి శ్రుత్యుక్తరీత్యా. నవం నవ ముదిత మివ స్థితం; దేవాసుర

తి ల క ం

భయనాటనం తన్మూలక మగస్త్యా దుపదేశగ్రహణం చ లోకానుగ్రహాయ, లోకస్య జయసాధన వస్తుప్రకాశనార్థ మితి తత్త్వం. యుద్ధపరిశ్రాంతం అనేకాహోరాత్రయుద్ధపరిశ్రాంత మివ స్థితం, సమరే సమరవిషయే, చింతయా ప్రబలోఽయ మరిః కథం జేతవ్య ఇతి చింతయా యుక్తం. సారథినాఽపవాహితం రావణం ప్రాత ర్యుద్ధా యాగ్రతో రామసమ్ముఖే సముపస్థితం దృష్ట్వా. స్థితం ధను రవష్టభ్య స్థితం. రామం, దైవతై స్సమాగమ్య మిళిత్వా. రణం ద్రష్టు మభ్యాగతో భగవా నగస్త్యోఽంతర్యామిభగవత్ప్రేరణయా దేవనియోగత శ్చ ఉక్తవిశేషణం రామ ముపాగమ్య, ఉద్యతి

నమస్కృతం, 'దేవానాం దానవానాం చ సామాన్య మధిదైవత' మిత్యుక్తరీత్యా సర్వోపాస్యం; వివస్వంతం నిరతిశయదీప్తిమంతం, 'అథ యదతః పరో దివో జ్యోతి ర్దీప్యతే, విశ్వతః పృష్ఠేషు సర్వతః పృష్ఠే ష్వనుత్తమే షూత్తమేషు లోకే' ష్వితి శ్రుతేః. భాస్కరం, సూర్యచంద్రాగ్ని ప్రభృతీనా మపి ప్రభాసంపాదకం. 'న తత్ర సూర్యో భాతి న చంద్రతారకం నేమా విద్యుతో భాంతి కుతోఽయ మగ్నిః, త మేవ భాంత మనుభాతి సర్వం తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతీ' తి శ్రుతేః. భువనేశ్వరం, భువనశబ్ద స్సకలాండవాచీ తేషా మీశ్వరం. ఏతాదృశం భగవంతం పూజయస్వ. అనేన స్తోత్రే ణోపతిష్ఠ స్వే త్యర్థః.

తిలకం

భాస్కరే అబ్రవీత్. సనాతనం ప్రవాహానాదిభూతం. అనేన స్వకల్పితతత్వనిరాసః. ఆదిత్యహృదయం 'య ఏషోఽంతరాదిత్యే హిరణ్మయ' ఇత్యాద్యశేషశ్రుతిప్రసిద్ధం బ్రహ్మ, తద్దేవతాకత్వా త్తదాఖ్యం స్తోత్రం. పుణ్యం పుణ్యజనకం, అనేన పారత్రికం ఫల ముక్తం. సర్వశత్రువినాశనం జయావహ మిత్యైహికం ఫలం. పరమఫలమాహ (అక్షయ్యం) పరమం శివం అపవర్గరూపం. తత్ప్రద మిత్యర్థః. కదా తత్రాహ (నిత్యం) యద్యనిత్యవత్ఫలనిరపేక్షం తదా తత్ఫల మితి భావః. 'జపే న్నిత్య' మితి పాఠాంతరం. రశ్మిమంతం పంచేంద్రియద్వారాఽనేకజ్ఞానరశ్మిమంతం. జ్యోతీరూపరశ్మిమంతం చ, రశ్మిమతే నమః. (౧) సముద్యంతం లోకాన్ క్రియాసు ప్రవర్తయంతం, ఉదయగిరా వుదయం ప్రాప్తం చ. సముద్యతే నమః. (౨) ఏవం నమోంతా ఏతేఽస్య నమస్కారార్చనమంత్రా ఇత్యుచ్యంతే. దేవైః సాత్త్వికవృత్తిభిః, అసురైః రాజసతామసవృత్తిభిశ్చ, నమస్కృతం సాక్షిచైతన్యత్వేన నిత్య ముపజీవితం, దేవాసురనమస్కృతాయ నమః. (౩) వివస్వాన్ విశేషేణ వసుమాన్. పృషోదరాదిత్వా దుకారలోపః, వసునిధి రిత్యర్థః. సకలవ్యవహారాధిష్ఠానత్వాత్ స్వోదయేన సకలవ్యవహారప్రవర్తకత్వా చ్చ వసుమత్త్వం. వివస్వతే నమః. (౪) భాస్కరం జ్ఞానజ్ఞేయభాసః కరో తీతి భాస్కరం, భాస్కరాయ నమః. (౫) భువనానాం మూలాదిబ్రహ్మరంధ్రాంతయోగాధారభూమీనా మీశ్వర మధిష్ఠాతారం భూరా ద్యశేషభువనానాం ప్రకాశకత యేశ్వరం చ, భువనేశ్వరాయ నమః (౬) అస్య స్తోత్రస్య కథ మేతాదృశమాహాత్మ్య మిత్యాశంక్య తత్ప్రతిపాద్యస్య సర్వదేవతామయత్వా త్సంభవతీతి తస్య సర్వదేవతామయత్వం ప్రతిపాదయతి (సర్వదేవాత్మక) ఇత్యాదినా. సర్వదేవాత్మకః సర్వదేవశరీరః, 'య స్సర్వేషు దేవేషు తిష' న్నిత్యాది శ్రుతేః. తేజస్వీ పరాభిభవనసామర్థ్యవాన్, రశ్మిభావనః. రశ్మీన్ నిత్య ముక్తాన్ భావయతి తత్సత్తాం నిర్వహ తీతి తథోక్తః. తేషాం భగవన్నిత్యేచ్ఛాధీనసత్తాకత్వాత్; 'నిత్యం ప్రియా స్తవ తు కేచన తే హి నిత్యా' ఇత్యుక్తత్వాత్. 'ఏష దేవాసురగణాన్ లోకాన్ పాతి గభస్తిభి' రితి. "అగ్నౌ ప్రాస్తాహుతి స్సమ్య గాదిత్య ముపతిష్ఠతే, ఆదిత్యా జ్జాయతే వృష్టి ర్వృష్టే రన్నం తతః ప్రజాః"

(అగస్త్యేన రామాయ ఆదిత్యహృదయ మంత్రోపదేశః)

ఇత్యాద్యుక్తరీత్యా వృష్ట్యాఽన్నదానేన. "దేవాన్ భావయతాఽనేన తే దేవా భావయంతు వ" ఇతి పురోడాశాదిదానేన చ సర్వాన్ పాతీత్యర్థః. "యాభి రాదిత్య స్తపతి రశ్మిభి స్తాభిః పర్జన్యో వర్షతీ" త్యాది శ్రుత్యుక్తరీత్యా గభస్తిభిః పాతీ త్యుక్తం. రశ్మిమదాది శబ్దప్రతిపాద్యస్య బ్రహ్మత్వం స్ఫుటయన్నాహ (సర్వేతి.) హి యస్మా త్సర్వదేవోపాదానకారణత్వా దేష సర్వదేవాత్మకః. ఇదం సర్వాత్మకత్వోపలక్షణం. సర్వదేవాత్మకాయ నమః (౭) తేజస్వీ, సర్వభాసనసమర్థతేజోయుక్తః. తేజస్వినే నమః. (౮) రశ్మిభిః జ్ఞానరశ్మిభిః సర్వం వస్తుజాతం భావయతి సత్తాస్ఫూర్తిమ త్సంపాదయ తీతి తథా. రశ్మిభి ర్యోగినో భావయతి బ్రహ్మలోకం ప్రాపయతీ త్యర్థ ఇత్యన్యే. రశ్మిభావనాయ నమః. (౯) ఏష ఏతన్మండలవర్తీ దేవాసురగణాన్ తేషాం లోకాంశ్చ గభస్తిభిః జ్ఞానజ్ఞేయరశ్మిభిః పాతి, దేవాసురగణలోకపాలాయ నమః, అత్రైష పా తీత్యుక్త్యా సూర్యస్య పురతస్స్థితత్వనిర్దేశేన సూర్యోదయకాలే ఏతత్ స్తోత్రదాన మితి లభ్యతే. (౧౦) (ఏష బ్రహ్మే త్యాది.) 'య ఏషోఽంతరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యత' ఇత్యుక్తయోగిజనసాక్షాత్కారేణ ఏష ఇతి పునః పున ర్నిర్దేశః. బ్రహ్మా చతుర్ముఖశరీరః, "తవాంతరాత్మా మమ చ యే చాన్యే దేహి సంజ్ఞితా ఇతి శివం ప్రతి చతుర్ముఖవచనాత్. విష్ణుః ఉపేంద్రావతారః. శివః శివశరీరకః. "స బ్రహ్మా స శివ స్స హరి స్సేంద్ర" ఇత్యుభయత్రాపి శ్రుతేః. స్కందః "స్కందిర్ గతిశోషణయో" రితి ధాతోః, శత్రూన్ శోషయ తీతి స్కందః. షణ్ముఖశరీరకో వా; ప్రజాపతిః, "ప్రజాపతి శ్చరతి గర్భే అంత" రిత్యుక్తప్రజాపతిశబ్దవాచ్యః; మహేంద్రః, స్వరూపత ఐశ్వర్యత శ్చ నిరవధికః, "ఇంద్రం నిచిక్యుః పరమే వ్యోమన్. ఇంద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయతే" ఇతి శ్రుతేః. ధనదః "అన్నాదో వసుదాన" ఇతి శ్రుతిప్రసిద్ధసకలఫలప్రదః; కాలః జగత్సంహారకః "కాలాయ మహాగ్రాసాయ వై నమః" "అత్తా చరాచరగ్రహణాత్" ఇతి శ్రుతిసూత్రాభ్యాం, "అనాది ర్భగవాన్ కాల" ఇతి పరాశరస్మరణాచ్చ. యమః, యమయతి శిక్షయ తీతి యమః, "యమో వైవస్వతో రాజా య స్తవైష హృది స్థిత" ఇతి మనుస్మరణాత్. సోమః, సూతేఽమృత మితి సోమః, "షు ప్రసవైశ్వర్యయో" రితి ధాతుః. "సోమః పవతే జనితా మతీనాం జనితా దివ" ఇత్యాద్యుక్తసకలకారణసోమశబ్దవాచ్యః. అపాంపతిః, "ఆపో నారా ఇతి ప్రోక్తా ఆపో వై నరసూనవః, తా యదస్యాయనం పూర్వం తేన నారాయణః స్మృత" ఇత్యుక్తేః. "అప ఏవ ససర్జాదా" విత్యుక్తే శ్చాప్శబ్దవాచ్యానాం స్వామీ. పితరః అగ్నిష్వాత్తాదయః, వసవః సదా వసంతీతి వసవః, తే చాష్టౌ "ధ్రువో ధర స్తథా సోమ ఆపో వైశ్వానరోఽనిలః, ప్రత్యూష శ్చ ప్రభావ శ్చ వసవోఽష్టౌ ప్రకీర్తితాః". యద్వా "అగ్ని శ్చ పృథివీ చ వాయు శ్చాంతరిక్షం చ ఆదిత్య శ్చ ద్యౌ శ్చ చంద్రమా శ్చ నక్షత్రాణి చైతే వై వసవ" ఇతి శ్రుతేః. సాధ్యాః, సిద్ధి రేషా మస్తీతి సాధ్యాః, అర్శ ఆద్యచ్. తే చ ద్వాదశ. త దుక్తం వాయుపురాణే "బ్రహ్మణో

వై ముఖాత్సృష్టా యే తు దేవాః ప్రజేప్సయా. సాధ్యా మంత్రశరీరా స్తే స్థితా మన్వంతరే ష్వపి. ధర్మపుత్రా మహాభాగా విజ్ఞేయా ద్వాదశామరాః. మను ర్మంత్రః ప్రాణద శ్చ చేతయాన శ్చ వీర్యవాన్. విత్తిర్జయో నయ శ్చైవ హంసో నారాయణ స్తథా. ప్రభవోఽథ విదు శ్చైవ సాధ్యా ద్వాదశ జజ్ఞిర" ఇతి. అశ్వినౌ, బడబారూపిణ్యా ఆదిత్యమహిష్యా సంజ్ఞయా అశ్వరూపయుక్త స్యాదిత్యస్య తస్యాం జాతా వశ్వినౌ; మరుతః, మ్రియంతే న కదాచి దితి మరుతః; తే చ వాయుపురాణోక్తా శ్శుక్రజ్యోతిః ప్రభృతయ ఏకోనపంచాశత్. మనుః మననా న్మనుః. "నాన్యతోఽస్మి మంతే"తి శ్రుతేః. వాతి సురభీ కరోతీతి వాయుః "వా గతిగంధనయో" రితి ధాతుః. సర్వకర్మా "సర్వకామ స్సర్వగంధ స్సర్వరస" ఇతి శ్రుతేః. వహ్నిః, వహతి హవ్య మితి వహ్నిః, "వహ ప్రాపణే." "ఇష్టాపూర్తం బహుధా జాతం జాయమానం విశ్వం బిభర్తి భువనస్య నాభిః. త దేవాగ్ని స్త ద్వాయు స్త త్సూర్య స్త దు చంద్రమా" ఇతి శ్రుతేః. ప్రజాప్రాణిః, ప్రజానాం ప్రాణనహేతుః, "కో హ్యే వాఽన్యాత్ కః ప్రాణ్యాత్. య దేష ఆకాశ ఆనందో న స్యా" దితి శ్రుతేః. "ఋతుః, అర్యత ఇతి ఋతుః, "ఋ గతౌ." "ఋతు స్సుదర్శనః కాల" ఇతి సహస్రనామపాఠాత్. కర్తా "తేన వినా తృణాగ్ర మపి న చలతీ"తి కృత్వా సర్వభూతాంతఃప్రవేశేన సకలకర్మకర్తా. "అంతఃప్రవిష్టం కర్తార మేతం" "అథ రథాన్ రథయోగాన్ పథ స్సృజతే స హి కర్తా. సర్వకర్మే త్యాది శ్రుతిభ్యః. ప్రభాకరః, ప్రభాం కరోతి సృజతీతి ప్రభాకరః ప్రకృష్టజ్ఞానసాధనం. "తేషాం సతతయుక్తానాం భజతాం ప్రీతిపూర్వకం, దదామి బుద్ధియోగం తం యేన మా ముపయాంతి త" ఇత్యాది వచనాత్. బ్రహ్మా, నిస్తుతైశ్వర్యవిద్యాస్రష్టృత్వశక్తిః. బ్రహ్మణే నమః (౧౧) విష్ణుః, స్వసృష్టపరిపాలనప్రయోజనకతయా పరిగృహీతవిష్ణుమూర్తి ర్నారాయణః. విష్ణవే నమః (౧౨) శివోఽపరిమితకల్యాణపుణ్యస్వభావః. మృగపరశ్వాదిచిహ్నో మహాదేవ శ్చ. శివాయ నమః (౧౩) జీవజ్యోతిర్ద్వారా సర్వాణీంద్రియాణి స్కందయ తీతి స్కందః, మయూరవాహన శ్చ. స్కందాయ నమః (౧౪) ప్రజానాం జన్యవస్తూనాం స్వామీ. స్వశక్తిద్వారా సర్వోపాదానత్వాత్ దశయజ్ఞాయుధచిహ్నో యజ్ఞేశ్వర శ్చ. ప్రజాపతయే నమః (౧౫) మహేంద్రః, "ఇది పరమైశ్వర్యే." సర్వధాతుభ్యః పరమైశ్వర్యకాష్ఠాం ప్రాప్తః. వజ్రహస్తత్వాది చిహ్నో దేవరాజ శ్చ. మహేంద్రాయ నమః (౧౬) ధనం చైతన్యం సర్వానుగ్రహాయ సర్వస్యాంత ర్దదాతి స్థాపయతీతి ధనదః. "అన్నాదో వసుద" ఇత్యుక్తసకలఫలదః, కుబేర శ్చ. ధనదాయ నమః (౧౭) కాలః బుద్ధివృత్తిజాతం అపరోక్షతయా కలయ తీతి కాలః. మండలస్పందానుమేయః క్రియాపరిచ్ఛేదక శ్చ కాలః. కాలాయ నమః (౧౮) యమయ తీతి యమః. సర్వాంతర్యామీ "యమో వైవస్వతో రాజా య స్త వైష హృది స్థితః. తేన చే దవివాద స్తే మా గంగాం మా కురూన్గమ" ఇతి మనుః. పితృపతి శ్చ. యమాయ నమః (౧౯) సోమః, ఉమా, ఉః కేవలనిపాతః. మా ప్రభా ఉ. సర్వదా ప్రభయా సహితః సోమః. అర్ధనారీశ్వర శ్చ "సోమః పవతే జనితా మతీనా" మితి శ్రుతేః సర్వకారణం సోమశబ్దవాచ్యః. ఉమయా శక్త్యా. ప్రకృత్యాఖ్యయా సహిత ఇత్యర్థ మప్యస్యే.

(అగస్త్యేన రామాయ ఆదిత్యహృదయ మంత్రోపదేశః)

సోమాయ నమః, (౨౦) అపః సత్త్వం చిత్తాత్మకం, తత్పతిః వరుణ శ్చ, అపాం పతయే నమః. (౨౧) పితరం బీజప్రదాః, తద్రూపోఽయం సర్వేషాం బీజప్రదః "తాసాం బ్రహ్మ మహ ద్యోని రహం బీజప్రదః పితే" త్యుక్తేః. కవ్యవాహనాదయః పితృదేవతా శ్చ, పితృమూర్తయే నమః. (౨౨) వసు రహమర్థః, అష్టౌ వసవ శ్చ, వసుమూర్తయే నమః. (౨౩) సాధ్యాః, ప్రాధాన్యేన యోగినాం సాధనీయత్వాత్. సాధ్యాః దేవగణవిశేషశ్చ, సాధ్యమూర్తయే నమః, (౨౪) అశ్వినౌ, అశ్నోతే ర్వన్ ప్రత్యయాంతోఽశ్విశబ్దః. స్వర్వ్యాప్తౌ దేవభిషజౌ చ, అశ్విమూర్తయే నమః. (౨౫) మరుత్, "మృఙ్ ప్రాణత్యాగ" ఇతి ధాతో రుతిప్రత్యయాంతం రూపం. అనర్థమారకః, ఏకోనపంచాశత్సంఖ్యామరుద్గణ శ్చ, మరున్మూర్తయే నమః. (౨౬) (మనుత ఇతి.) మను స్సర్వజ్ఞః, మనవే నమః. (౨౭) వా తీతి వాయుః, "వాగతిగంధనయోః," గతి ర్జ్ఞానం జ్ఞాపనం చ, జాతాజ్ఞాపక శ్చ, పంచవృత్తిః ప్రాణ శ్చ, వాయుమూర్తయే నమః. (౨౮) 'వహేర్నిః.' వహ్నిః, స్వే మహిమ్ని స్వయం ప్రతిష్ఠితో భూత్వా స్వస్మిన్ సర్వం సారం వహ తీతి వహ్నిః. అగ్ని శ్చ, వహ్నయే నమః. (౨౯) ప్రజాయంతే జీవాత్మ నేతి ప్రజాః ప్రకృష్టజనిమంతో విభూత్యధ్యాయోక్తా దేవాశ్చ, ప్రజారూపాయ నమః. (౩౦) ప్రాణయ తీతి ప్రాణః. 'న ప్రాణేన నాపానేన మర్త్యో జీవతి కశ్చన, ఇతరేణ జీవంతి యస్మి న్నేతా ఉపాశ్రితా' ఇతి శ్రుతేః. ప్రాణయాత్రాప్రవర్తకః ప్రాణః, ప్రాణాయ నమః. (౩౧) ఋతూనాం జ్ఞానానాం కర్తా ఉపాదానం, వసంతాద్యృతుకర్తా సంవత్సరాత్మా కాలశ్చ, ఋతుకర్త్రే నమః. (౩౨) ప్రభాకరో భాస్కరవత్. ప్రభాకరాయ నమః. (౩౩) అధునా స్తోత్రస్వరూపం దర్శయతి. (ఆదిత్య స్సవితే త్యాదినా.) అత్ర ప్రథమాంతేషు శబ్దేషు త్వం శబ్ద మధ్యాహృత్య త్వ మాదిత్య స్త్వం సవితే త్యేవం యోజనీయమ్. ఆదిత్యః 'యస్మా త్సర్వ మాదత్తే తస్మా దాదిత్య' ఇత్యాద్యోపనిషదవ్యుత్పత్త్యా అశేషవిషయభోక్తా ఆదిత్య ఇత్యర్థః. సవితా, సర్వస్య జగతః ప్రసవితా, సూతే జగదితి వా సవితా, సువతి ప్రేరయతి జగ దితి వా సవితా; సూర్యః, సువతి ప్రేరయతి కర్మణీతి సూర్యః, సుష్ఠు ఈరయతి ప్రేరయ తీతి వా సూర్యః పరమాత్మా, ప్రేరణసౌష్ఠవం చ నిరుపాధికత్వం. తచ్చ భగవత ఏవ 'అంతఃప్రవిష్ట శ్శాస్తా జనానాగ్ం సర్వాత్మా: య స్సర్వాణి భూతాన్యంతరో యమయతీ'త్యాది శ్రుతేః. ఖగః, ఖం పరమాకాశం గచ్ఛ త్యధ్యాస్త ఇతి ఖగః. 'యో అస్యాధ్యక్షః పరమే వ్యోమ'న్నితి శ్రుతేః. పూషా, పుష్ణాతీతి పూషా. స్థితికర్తే త్యర్థః. "పుష పుష్టా" వితి ధాతుః, గభస్తిమాన్, గాం దిశం వ్యాప్య భాస్తి ప్రకాశయతీతి గభస్తిః; 'భాసదీప్తా' వితి ధాతుః, పృషోదరాదిత్వా త్సాధుః. తథా చ గభస్తి స్సర్వవ్యాపినీ లక్ష్మీః తద్వాన్, లక్ష్మీనిత్యయుక్త ఇత్యర్థః. నిత్యయోగే మతుప్. "భూమనిందాప్రశంసాసు నిత్యయోగేఽతిశాయనే, సంసర్గేఽస్తి వివక్షాయాం భవంతి మతుబాదయ" ఇత్యనుశాసనాత్. లక్ష్మ్యా స్సర్వవ్యాపిత్వం "యథా సర్వగతో విష్ణు

స్తథై వేయం ద్విజోత్తమే"తి పరాశరస్మరణాత్ సిద్ధం. సుపర్ణః, శోభనౌ పర్ణౌ పక్షౌ యస్య సః సుపర్ణః పరమాత్మా, "ద్వాసుపర్ణాసయుజాసఖాయోసమాన" మితి శ్రుతేః. తపనః, తప తీతి తపనః - "తప సంతాపే". "సుఖసుప్తః పరంతప" ఇతి స్మరణాత్. "సువర్ణసదృశ" ఇతి పాఠే సువర్ణవర్ణ ఇత్యర్థః. "హిరణ్యశ్మశ్రు ర్హిరణ్యకేశ ఆప్రణఖా త్సర్వ ఏవ సువర్ణ" ఇతి శ్రుతేః. భానుః, భాతీతి భానుః, "త మేవ భాంత మనుభాతి సర్వ" మితి శ్రుతేః. హిరణ్యరేతాః, హిరణ్యం హిరణ్మయం రేతః అండోత్పాదకద్రవ్యం యస్య సః. "అప ఏవ ససర్జాదౌ తాసు వీర్య మపాసృజత్, త దండ మభవ ద్ధైమం సహస్రాంశుసమప్రభ" మితి మనుస్మరణాత్. దివాకరః, అజ్ఞాననివర్తనద్వారా, దివా ద్యుతిం జ్ఞానం కరోతి వ్యుత్పాదయ తీతి దివాకరః; హరిదశ్వః, హరతి మన ఇతి హరిత్ మనోహరః అశ్వో వాహనం గరుడో యస్య సః; పృషదశ్వ ఇతివత్. సహస్రార్చిః, అర్చ్యత ఇత్యర్చిః. అర్చిశ్శబ్దేన పూజ్యా మంగళగుణా ఉచ్యంతే. అనంతకల్యాణగుణ ఇత్యర్థః. సప్తసప్తిః. సప్తాఖ్యః సప్తిః అశ్వో యస్య సః, "ఏకో అశ్వో వహతి సప్తనామే"తి శ్రుతేః. అనేన కల్క్యవతార స్సూచితః. మరీచిమాన్, మ్రియంతే శత్రవోఽనే నేతి మరీచిః చక్రం. తద్వాన్; ఉపలక్షణ మేత దితరాయుధానాం. శంఖచక్రగదాధర ఇత్యర్థః. తిమిరోన్మథనః, జ్ఞానోత్పత్తిప్రతిబంధకదోషనివర్తకః, "హృద్యంతస్థో హ్యభద్రాణి విధునోతి సుహృత్సతా" మితి స్మరణాత్. శంభుః, శం సుఖం భవత్యస్మా దితి శంభుః; "విశ్వాక్షం విశ్వశంభువ" మితి శ్రుతేః. త్వష్టా, త్వక్ష్ణోతి త్రిస్సప్తకృత్వః నక్షత్రియాం భూమి మితి త్వష్టా; "తక్షూ త్వక్షూ తనూకరణ" ఇతి ధాతుః. అనేన పరశురామావతార ఉక్తః. మార్తాండః, మృతం అచేతనం బ్రహ్మాండం జీవయ తీతి మార్తాండః: "జీవాజీవ మజీవయ" దితి శ్రీభాగవతోక్తేః. అంశుమాన్ అంతర్బహిర్వ్యాప్తిమాన్, "అశూ వ్యాప్తా" వితి ధాతుః. "అంత ర్బహిశ్చ త త్సర్వం వ్యాప్య నారాయణ స్స్థిత" ఇతి శ్రుతేః. హిరణ్యగర్భః: హిరణ్యం సకల జగదుత్పాదకసమష్టిజీవజాతం. తత్ గర్భే యస్య సః హిరణ్యగర్భః, "హిరణ్యగర్భ స్సమవర్తతాగ్రే" "హిరణ్యగర్భో భూగర్భ" ఇతి శ్రవణాత్. శిశిరః తాపత్రయతప్తానాం విశ్రమస్థానత్వాత్ శిశిరః: తపనః, స్వాశ్రితవిరోధినాం తాపకారీ త్యర్థః. "తప సంతాప" ఇతి ధాతుః. భాస్కరః, సర్వవస్తుసాక్షాత్కారహేతుభూతః లోకకర్తా; రవిః. రూయతే స్తూయతే సర్వై రితి రవిః, రౌతి ఉపదిశతి వేదా నితి వా రవిః, "యో వై వేదాం శ్చ ప్రహిణోతి తస్మా" ఇతి శ్రుతేః. అగ్నిగర్భః. అగ్నిః కాలాగ్నిరుద్రో గర్భే యస్య సః అగ్నిగర్భః, "నారాయణాద్రుద్రో జాయత" ఇతి శ్రుతేః. అదితేః పుత్రః. అదితేః పుమపత్యం పురందరం త్రాయత ఇత్యదితేః పుత్రః; శంఖః. శం సుఖం ఖే ఆకాశే హృదయాకాశే యస్య సః శంఖః, నిరవధికానందప్రద ఇత్యర్థః. శిశిరనాశనః, సూర్యరూపేణ శిశిరం హిమం నాశయతీతి తథా: వ్యోమనాథః, వ్యోమ్నః నాథః కర్తా, తామసాహంకారరూపేణ ఆకాశస్రష్టే త్యర్థః. "ఆత్మన ఆకాశ స్సంభూత" ఇతి శ్రుతేః. తమోభేదీ - తమః భక్తానాం

(అగస్త్యేన రామాయ ఆదిత్యహృదయ మంత్రోపదేశః)

తమోగుణం భినత్తీతి తమోభేదీ; ఋగ్యజుస్సామపారగః, సకలవేదపర్యవసానభూమిః; 'వేదై శ్చ సర్వై రహ మేవ వేద్యః.' 'యే చ వేదవిదో విప్రా యే చాధ్యాత్మవిదో జనాః, తే వదంతి మహాత్మానం కృష్ణం ధర్మం సనాతన' మిత్యాదివచనాత్. ఘనవృష్టిః, ఘనా అధికా వృష్టిః సకలకర్మ ఫలరూపా యస్మాత్సః ఘనవృష్టిః; 'అహం హి సర్వయజ్ఞానాం భోక్తా చ ప్రభురేవ చ.' 'ఫలమత ఉపపత్తే' రిత్యాదిప్రమాణాత్. అపాంమిత్రః మహార్ణవశాయీ; 'య మంత స్సముద్రే కవయో వయంతీ'త్యాది శ్రుతేః. వింధ్యవీథీప్లవంగమః, వింధ్యవ ద్దుర్గమాయాం వీథ్యాం సుషుమ్నామార్గే ప్లవం శీఘ్రం గమయతీతి వింధ్యవీథీప్లవంగమః. ముక్తప్రాపక ఇత్యర్థః. 'స ఏతా& బ్రహ్మ గమ యతి, హార్దానుగృహీత శ్శతాధికయే' త్యాదిశ్రవణాత్. ఆతపీ, ఆ సమంతాత్తపో జగ న్నిర్మాణ సంకల్పోఽస్యాస్తీత్యాతపీ, 'తప ఆలోచన' ఇతి ధాతుః. 'యస్య జ్ఞానమయం తప' ఇత్యాది శ్రుతేః. మండలీ, మండ్యతేఽనే నేతి మండలం. కౌస్తుభాది తదస్యాస్తీతి మండలీ, 'మడి భూషాయా' మితి ధాతుః. మృత్యుః, అత్ర మృత్యుశబ్దః ప్రకృతివాచీ, మృత్యుశరీరక ఇత్యర్థః. 'యస్య మృత్యు శ్శరీర' మితి శ్రుతేః. పింగళః, పింగతి మిళతీతి పింగళః, 'పింగ మేళన' ఇతి ధాతుః. మేళనం సుశీలస్యైవ సంభవతి, అతః పింగళః. సౌశీల్యం నామ మహాత్మనః మూఢై స్సహ నీరంధ్రేణ సంశ్లేషః. సర్వతాపనః, యుగపత్సకలాండసంహారకః; కవిః, విదితాఖిలవేద్యః, 'యస్సర్వజ్ఞ స్సర్వవి' దితి శ్రుతేః. విశ్వః, విశ్వశరీరకః, 'విశ్వమేవేదం పురుష' ఇతి శ్రుతేః. మహాతేజాః, మహత్ నిరవధికం తేజః పరాభిభవనసామర్థ్యం యస్య సః; రక్త స్సర్వరంజకః; సర్వభవోద్భవః. భవతీతి భవః కార్యవర్గః, సర్వోత్పత్తిహేతు రిత్యర్థః. యద్వా, సర్వేషాం భవ స్సంసారో యస్మా దుద్భవతి స తథా; నక్షత్రగ్రహతారాణా మధిపః, నక్షత్రగ్రహతారాణా మంతర్యా మీత్యర్థః 'య శ్చంద్రతారక మంతరో యమయతీ' త్యాది శ్రుతేః. విశ్వభావనః విశ్వస్థితిహేతుః, 'ద్యౌ స్స చంద్రార్కనక్షత్రం ఖం దిశో భూ ర్మహోదధిః, వాసుదేవస్య వీర్యేణ విధృతాని మహాత్మన' ఇతి శ్రవణాత్. తేజసా మపి తేజస్వీ. ప్రశస్తతేజస్క ఇత్యర్థః. 'యేన సూర్య స్తపతి తేజసేద్ధ' ఇతి శ్రుతేః. 'సూర్యస్యాపి భవే త్సూర్య' ఇత్యుక్తత్వా చ్చ. ద్వాదశాత్మ&, ద్వాదశమండలాంతర్వర్తి&. తే తుభ్యం, నమోఽస్తు. యస్మాత్సర్వ మాదత్తే తస్మా దాదిత్య ఇత్యౌపనిషదవ్యుత్పత్త్యా అశేషవిషయభోక్తా ఆదిత్యః. మండలాదిత్యః మండలాభిమానీ అదితిపుత్ర శ్చ, ఆదిత్యాయ నమః (౩౪) సవితా. 'షూఙ్ ప్రాణిప్రసవే' అంతఃకరణోపాధినా అపరిమితచిదాత్మవర్గస్రష్టా, రశ్మిభిః పర్జన్యాదిప్రవృత్త్యా తత్తదన్నాది స్రష్టా చ, సవిత్రే నమః (౩౫). సూతేః సూర్యః సర్వగః, 'స్సూర్య ఏకాకీ చరతీ'తి శ్రుతేః. కర్మప్రేరకో వా, సూర్యాయ నమః (౩౬) ఖం పరమాకాశం చ గచ్ఛతీతి ఖగః, ఖగాయ నమః. (౩౭) పుష్ణాతీతి పూషా స్థితికర్తా.

పూష్ణే నమః (౩౮) గభస్తిమాన్, రశ్మిమత్సమానార్థః. శబ్దభేదాన్మూర్తిభేదః. గభస్తిమతే నమః. (౩౯) సువర్ణసదృశః. 'ఆత్మలాభా న్నపరం విద్యత' ఇతి శ్రుతేః. సువర్ణసదృశనిధిలాభతుల్యలాభః, సువర్ణసదృశమూర్తిశ్చ. సువర్ణసదృశాయ నమః (౪౦) భానుర్భాసకః, భానవే నమః. (౪౧) హిరణ్యం తేజః ప్రజ్ఞారూపం తద్రేతో జగదుత్పత్తిబీజం యస్య సః; అక్షరాధిక్య మార్షం. హిరణ్యరేతసే నమః (౪౨) దివేత్యవ్యయం ప్రకాశవాచకం. ప్రకాశం కరోతీతి దివాకరః. దివాకరాయ నమః (౪౩) హరితో దిశోఽశ్నోతి వ్యాప్నోతీతి హరిదశ్వః. శ్యామవర్ణాశ్వశ్చ. హరిదశ్వాయ నమః (౪౪) సహస్రా ణ్యనంతాని అర్చీంషి జ్ఞానాని యస్య సః, సహస్రసంఖ్యాని అర్చీంషి రశ్మయో యస్య తాదృశ శ్చ. సహస్రార్చిషే నమః (౪౫) సప్తసప్తిః. సప్తశీర్షణ్యాః ప్రాణాః ఇంద్రియాణి. ద్వే చక్షుషీ శ్రోత్రే ద్వే నాసికే వాక్చైకేతి. 'సప్తప్రాణాః ప్రభవంతి తస్మా' దితి శ్రుతేః సప్తప్రాణానాం సప్తిః ప్రవృత్తిర్యతః సః. సప్తాశ్వ శ్చ. సప్త సప్తయే నమః (౪౬) మరీచిమతే నమః (౪౭) అజ్ఞానలక్షణం తిమిర మున్మథ్నాతీతి తిమిరోన్మథనః. అంధకారనాశన శ్చ. తిమిరోన్మథనాయ నమః (౪౮) శమపవర్గాదిరూపం సుఖ మస్మా ద్భవతీతి శంభుః. శంభవే నమః (౪౯) త్వక్షతి తనూకరోతి భక్తానా ముత్పత్తిప్రళయరూపానర్థప్రవాహదుఃఖ మితి త్వష్టా. దేవవర్ధకి శ్చ. త్వష్ట్రే నమః (౫౦) మృత మచేతన మండం బ్రహ్మాండం జీవయతీతి మార్తండః. మార్తండాయ నమః (౫౧) అంశుమాన్ మరీచిమత్పర్యాయః. అంశుమతే నమః (౫౨) హిరణ్యగర్భః, సకలజగదుత్పత్తిస్థితిలయకర్తా. బ్రహ్మవిష్ణురుద్రరూపో హిరణ్యగర్భః. భగవతే హిరణ్యగర్భాయ నమ ఇతి, ద్వాదశాక్షరీ ఆదిత్యహృదయరహస్య మితి కతకః (౫౩) శిశిరః శీతః సుఖస్వభావః. శిశిరాయ నమః (౫౪) తపనః, 'తప ఐశ్వర్యే' స్వభావత ఏవ సర్వేశ్వర ఇత్యర్థః. తపనాయ నమః (౫౫) అహస్కరో దివాకరపర్యాయః. అహస్కరాయ నమః (౫౬) రౌతి ఉపదిశతి హిరణ్యగర్భాదిభ్య ఇతి రవిః. రవయే నమః (౫౭) అగ్నిః కాలాగ్నిరుద్రో గర్భే యస్య సోఽగ్నిగర్భః. 'నారాయణా ద్రుద్రో జాయత' ఇతి శ్రుతేః. అగ్నిగర్భాయ నమః (౫౮) దితి ర్నాశో న విద్యతే యస్యా స్సా అదితి ర్బ్రహ్మవిద్యా తస్యాః పుత్ర స్తల్లభ్యత్వాత్. ఆదిత్య శ్చ. అదితేః పుత్రాయ నమః (౫౯) శం చ ఖం చ శంఖః, పరమానందగగనాత్మే త్యర్థః. శంఖాయ నమః (౬౦) శిశిరం జాడ్యం మందబుద్ధిత్వం నాశయతీతి శిశిరనాశనః. హిమజాశన శ్చ. శిశిరనాశనాయ నమః (౬౧) వ్యోమనాథః ఆకాశకర్తా. 'ఆత్మన ఆకాశ స్సంభూత' ఇతి శ్రుతేః. వ్యోమనాథాయ నమః (౬౨) తమోభేదీ తిమిరోన్మథనపర్యాయః. తమోభేదినే నమః (౬౩) ఋగాదీనాంపార స్తత్తదుపనిషత్ తద్గతః తదేకప్రతిపాద్యః. ఋగ్యజుస్సామపారగాయ నమః (౬౪) ఘనా అధికా వృష్టిః సకలకర్మఫలదాం రూపా యస్మా త్సః. ఘనా సంపూర్ణావృష్టి ర్యస్మాదితి చ. ఘనవృష్టయే నమః. (౬౫) అపాంసాత్వికానాం మిత్ర శ్చైతన్యదానే నోపకర్తా. జలానా ముత్పాదక శ్చ. అపాం మిత్రాయ నమః (౬౬) వింధ్యం గహనం దుర్గం, దుర్గే సౌషుమ్నే

(అగస్త్యేన రామాయ ఆదిత్యహృదయమంత్రోపదేశః)

బ్రహ్మనాడీమార్గే, ప్లవంగమః శీఘ్రగంతా, కించ, వింధ్యవీథీ సూర్యమార్గస్తే శీఘ్రగంతా చ, వింధ్యవీథీప్లవంగమాయ నమః (౧౭) ఆతపీ. ఆసమంతాత్తపో జగన్నిర్మాణసంకల్పః సోఽస్యాస్తీత్యాతపీ, 'తప ఆలోచనే', ఆతపినే నమః. (౧౮) మండ్యతేఽనేనేతి మండలం కౌస్తుభాది. తద్వాన్, మండలం కిరణసమూహః తద్వాంశ్చ, మండలినే నమః. (౧౯) మృత్యుసంపాదకః. 'అము మాహుః పరం మృత్యు' మితి శ్రుతేః. మృత్యవే నమః. (౨౦) పింగళః. పింగళనాడీప్రవర్తనేన కర్మమార్గప్రవర్తక ఇత్యర్థః. పీతవర్ణశ్చ, పింగళాయ నమః. (౨౧) సర్వతాపనః సర్వసంహర్తా 'తప దాహే', సర్వతాపనాయ నమః. (౨౨) కవిః సర్వజ్ఞః, కవయితా చ, కవయే నమః. (౨౩) విశ్వో విశ్వరూపః, విశ్వస్మై నమః. (౨౪) మహత్తేజః స్వరూపం యస్య సః, మహాతేజసే నమః. (౨౫) రక్తః పాలనేన సర్వరంజకః, రక్తవర్ణశ్చ. రక్తాయ నమః. (౨౬) సర్వభవోద్భవః సర్వకార్యవర్గోత్పత్తిహేతుః. సర్వభవోద్భవాయ నమః. (౨౭) నక్షత్రాదీనా మంతర్యామితయా అధిపః ప్రవర్తకః, నక్షత్రగ్రహతారాధిపాయ నమః. (౨౮) విశ్వభావనః సర్వభవోద్భవపర్యాయః. విశ్వభావనాయ నమః. (౨౯) తేజసా మగ్న్యాదీనాం తేజసామపి సత్తాస్ఫూర్తిసాధకచిన్మయతేజోరూపః, 'యేన సూర్యస్తపతి తేజ సేద్ధ' ఇతి శ్రుతేః, తేజసామపి తేజస్వినే నమః. (౩౦) ద్వాదశాత్మన్ ద్వాదశమాసస్వరూప, ప్రాగుక్తానుక్తసర్వమూర్తిరూపాయ తుభ్యం నమ ఇత్యర్థః. ద్వాదశాత్మనే నమః. (౩౧) (నమ ఇతి.) పూర్వాయ గిరయే. శ్రీవిష్ణుపురాణోక్తతత్తద్గిర్యంతర్యామిణ ఇత్యర్థః. జ్యోతిర్గణానాంపతయే, జ్యోతిర్గణానాం ముక్తానాం పతయే స్వామినే; సూర్యపర్యాయనామాని సర్వాణ్యపి తదంతర్యామిపర్యవసితానీతి హృది నిధాయాహ (దినాధిపతయ ఇత్యాదినా.) జయాయ, జయతీతి జయః. అప్రతిహతపరాక్రమః. తస్మై. జయం త్యనేన సద్భక్తా స్సంసార మితి వా జయః; జయభద్రాయ, ఉపాసకానాం రోగపాపాది జయం భద్రం కల్యాణం చ ప్రయచ్ఛతీతి జయభద్రః; హర్యశ్వాయ, హరిః హనుమాన్ అశ్వః వాహనం యస్య సః; అనేన రామావతార స్సూచితః. ఆదరాతిశయేన నమః పదస్య ద్విరుక్తిః. సహస్రాంశో, సహస్రా ణ్యంశవో జీవా యస్య సః సహస్రాంశుః; 'మమైవాంశో జీవలోకే జీవభూత' ఇతి స్మరణాత్. ఉగ్రాయ అనుపాసకానా ముగ్రరూపాయ; వీరాయ వివిధం ఈరయతి ప్రేరయతి ప్రాణిన శ్చేష్టయతీతి వీరః, తస్మై; సారంగాయ. సారం శీఘ్రం గచ్ఛతీతి సారంగః, యద్వా, సారగ్రాహిణే, యద్వా. హంసావతారాయ. యద్వా. సారం ప్రణవః తేన ప్రతిపాద్యత ఇతి సారంగః; బ్రహ్మేశానాచ్యుతేశాయ, బ్రహ్మేశానాచ్యుతానాం సృష్టిసంహారస్థితికర్తౄణా మీశః స్వామీ, పరబ్రహ్మణ స్తాదృశత్వాత్. 'సృష్టిస్థిత్యంతకరణీం బ్రహ్మవిష్ణుశివాత్మికాం సంజ్ఞాం స యాతి భగవా నేక ఏవ జనార్దన' ఇతి స్మరణాత్. సర్వభక్షాయ సర్వయజ్ఞ

భోక్త్రే సర్వసంహర్త్రే వా; 'యస్య బ్రహ్మ చ క్షత్రం చ ఉభే భవత ఓదన' ఇతి శ్రుతేః. శత్రుసంహారార్థం రౌద్రాయ వపుషే; అనేన నృసింహావతార స్సూచితః. శత్రుఘ్నాయ శత్రుసంహర్త్రే, నిగృహీతహృషీకాయే త్యర్థః. అమితాత్మనే అపరిమితమహిమ్నే; కృతఘ్నాన్ హంతీతి కృతఘ్నఘ్నాయ; దేవాయ స్వయంప్రకాశాయ; తప్తచామీకరాభాయ హిరణ్మయ పురుషాయ: వహ్నయే 'వసూనాం పావక' ఇతి స్మరణాత్. 'హరయ' ఇతి పాఠే, హరత్యశేష మజ్ఞానం తత్కార్య మితి హరిః; విశ్వకర్మణే విశ్వం కర్మ కార్యం యస్య సః; 'సర్వకర్మా సర్వకామ' ఇతి శ్రుతేః. తమోఽభినిఘ్నాయ అజ్ఞాననాశకాయ, రుచయే, రోచత ఇతి రుచిః, తస్మై; 'ఘృణయే లోకసాక్షిణ' ఇతి పాఠే 'ఘృక్షరణదీప్త్యో' రితి ధాతోః స్వయంప్రకాశైకతానత్వాత్ ఘృణిః; లోకసాక్షిణే సర్వసాక్షిణే; 'సర్వదేవాత్మకో హ్యేష' ఇత్యారభ్య 'ఘృణయే లోకసాక్షిణ' ఇత్యేతదంతా అష్టోత్తరశతసంఖ్యా ఆదిత్యహృదయస్తోత్రనామమంత్రా వేదితవ్యాః. పూర్వాయ గిరయే, తదంతర్యామిణ ఇత్యర్థః. పూర్వాయ గిరయే నమః (౮౨) ఏవం పశ్చిమాయాద్రయ ఇతి పశ్చిమాయాద్రయే నమః (౮౩) జ్యోతిర్గణానాంపతయ ఇతి నక్షత్రగ్రహతారాధిపపర్యాయః జ్యోతిర్గణానాంపతయే నమః. (౮౪) దినాధిపతయ ఇతి దివాకరపర్యాయః. దినాధిపతయే నమః. (౮౫) జయాయ బ్రహ్మలోకాంతసకలజయప్రదాయ జయాఖ్యబ్రహ్మద్వారపాలమూర్తయే నమః. (౮౬) జయభద్రాయ బ్రహ్మలోకాదిజయప్రాప్యం యద్భద్రం భూమానంద స్తదాత్మకాయ, జయభద్రాఖ్యద్వితీయద్వారపాలమూర్తయే చ, ఇమా వేవ శాపవశతోఽవతీర్ణౌ రావణకుంభకర్ణౌ. జయభద్రాయ నమః. (౮౭) హర్యశ్వో హరిదశ్వపర్యాయః. హర్యశ్వాయ నమః. (౮౮) సహస్ర మనంతా జీవా అంశవోఽంశా యస్య సః. సహస్రాంశవే నమః. (౮౯) ఆదిత్యేతి నామ్నః ప్రాధాన్యబోధనాయ ద్విరుక్తిః. ఆదిత్యాయ నమః. (౯౦) ఉగ్రాయ ఇంద్రియనిగ్రాహకాయ, రుద్రరూపాయ చ, ఉగ్రాయ నమః. (౯౧) వీరాయ ఇంద్రియప్రవర్తనే స్వతంత్రాయ, త్రిపురసంహారక్షమపరాక్రమయుక్తాయ చ, వీరాయ నమః. (౯౨) సారం ప్రణవః, తత్ప్రతిపాద్యాయ. సారంగాయ నమః. (౯౩) పద్మం హృదయకమలం బాహ్యం చ పద్మం, తద్బోధకాయ. పద్మప్రబోధాయ నమః. (౯౪) ప్రచండాయ సర్వసమర్థాయ, అతికోపనాయ చ. ప్రచండాయ నమః. (౯౫) బ్రహ్మేశానాచ్యుతానాం సృష్టిసంహారస్థితికర్తౄణామీశాయ, ప్రాతరాదౌ బ్రహ్మేచ్యుతేశానాంశ శ్చ. బ్రహ్మేశానాచ్యుతేశాయ నమః. (౯౬) సూరః సూర్యపర్యాయః, సూరాయ నమః. (౯౭) ఆదిత్యస్యాంతరం వర్చోజ్ఞానం తద్రూపాయ, ఆదిత్యవర్చసే నమః. (౯౮) భాస్వతే చిదచిత్ప్రకాశవతే, భాస్వతే నమః. (౯౯) సర్వభక్షాయ, సర్వం విషయజాతం భక్షయ తీతి సర్వభక్షః తస్మై. సర్వభక్షాయ నమః. (౧౦౦) దుఃఖం తన్మూలౌ రాగద్వేషౌ తన్మూలాజ్ఞానం చ ద్రావయతీతి రుద్రః తస్యేదం రౌద్రం, అజ్ఞానసంహారసమర్థజ్ఞానాకారయే త్యర్థః. రౌద్రవపుషే నమః. (౧౦౧) తమోఘ్నహిమఘ్నౌ తిమిరోన్మథనశిశిరనాశనపర్యాయౌ, తమోఘ్నాయ నమః. (౧౦౨) హిమఘ్నాయ

నమః. (౧౦౩) శత్రు ర్దేహాహంభావః, నిజతత్త్వభగవదనుసంధానజసౌఖ్యేన తస్య శాతనాత్ తస్య హంతా, రిపుబుణగదాదిహంతా చ. శత్రుఘ్నాయ నమః. (౧౦౪) అమితాత్మనే కాలదేశపరిచ్ఛేద రహితస్వరూపాయ, అమితాత్మనే నమః. (౧౦౫) కృతఘ్నఘ్నాయ, కృతం చేతనత్వలక్షణం భగవత్కృతముపకారం ఘ్నంతి విస్మరంతీతి కృతఘ్నా భగవద్విముఖా అజ్ఞాః సంసారిణః తాన్ సంసారానర్థప్రాపణేన హంతి తాదృశాయ. కృతఘ్నఘ్నాయ నమః. (౧౦౬) దేవాయ, చిదానంద జ్యోతిస్స్వరూపాయ, జాగతకృత్యస్య నిజోదయేన ప్రవర్తనశీలాయ చ, దేవాయ నమః. (౧౦౭) జ్యోతిషాంపతయే ఇతి జ్యోతిర్గణానాం పతయ ఇత్యేతత్పర్యాయః. జ్యోతిషాంపతయే నమః. (౧౦౮) తప్తచామీకరాభాయేతి సువర్ణసదృశాయే త్యేతత్పర్యాయః. తప్తచామీకరాభాయ నమః. (౧౦౯) హరత్యశేషమజ్ఞానం తత్కార్యం చేతి హరిః, హరయే నమః. (౧౧౦) విశ్వం సర్వం కర్మ యస్య తస్మై "సర్వకర్మా సర్వకామ" ఇతి శ్రుతేః. విశ్వకర్మణే నమః. (౧౧౧) తమోఽభినిఘ్నస్త మోఘ్నపర్యాయః, తమోభినిఘ్నాయ నమః. (౧౧౨) రుచయే చిల్లక్షణదీప్తిమతే, రుచయే నమః. (౧౧౩) లోక్యత ఇతి లోకో దృశ్యప్రపంచః తస్య సాక్షిణే సాక్షాద్ద్రష్ట్రే, లోకానాం పాపపుణ్యకర్మ సాక్షిణే చ, లోకసాక్షిణే నమః. (౧౧౪) పునరపి శ్లోకత్రయేణ త మేవ స్తౌతి. జగజ్జన్మాది కర్తృత్వ మాహ (నాశయ త్యేష ఇతి.) స్రష్టృద్రష్టృత్వ మాహ (ఏష సుప్తే ష్వితి.) భూతేషు పరినిష్ఠితః, భూతేష్వంతర్యామితయా స్థితః. సుప్తేషు జాగర్తి భూతానాం సుషుప్తిదశాయాం స్వయంప్రకాశ ఇత్యర్థః. ఇదానీం సకలయజ్ఞభోక్తృత్వఫలప్రదత్వా న్యాహ (ఏష చైవాగ్నిహోత్రం చ ఫలం చైవాగ్ని హోత్రిణా మితి) వేదవేద్యత్వ మాహ (వేదా ఇతి.) కర్మారాధ్యత్వ మాహ (క్రతవ ఇతి.) సర్వ కర్మాధిష్ఠాతృత్వ మాహ (యాని కృత్యా నీతి.) భూతం ప్రాణిజాతం తత్త దాయురంతే స్వదినాంతే చ నాశయతి, తస్మై. భూతనాశనాయ నమః. (౧౧౫) త మేవ ఉక్త మేవ భూతం జాగరాదౌ అహరాదౌ చ సృజతి, భూతస్రష్ట్రే నమః. (౧౧౬) ప్రభుః ప్రకర్షేణ స్వశక్తివైభవేన సకలప్రపం చాత్మనా భవతీతి ప్రభుః, సకలప్రపంచస్య సాక్షాదధిష్ఠాతా చ. ప్రభవే నమః. (౧౧౭) పాయతి శోషయతి గభస్తిభిః. పాయతే నమః. (౧౧౮) తపతి నాశయతి, తపతే నమః. (౧౧౯) వర్షతి సృజతి, వర్షతే నమః. (౧౨౦) ఏషకరణేషు సుప్తేషు ఉపరతేషు స్వయమనుపరతశక్తినిత్యచిద్రూపో జాగర్తి నిజమండలాదర్శనతః, ప్రాణిషు సుప్తేషు తదగోచరదేశస్థే స్వమండలే జాగర్తి చ, సుప్తేషు జాగ్రతే నమః. (౧౨౧) భూతేషు పరినిష్ఠితః అంతర్యామితయా స్థితః, భూతేషు పరినిష్ఠితాయ నమః. (౧౨౨) అగ్నయః పంచేంద్రియలక్షణాః పంచాగ్నయః తేషు హోత్రం హోమస్తద్విషయాను భవరూపః, అగ్నిహోత్రాయ నమః. (౧౨౩) అగ్నిహోత్రిణాం బాహ్యాభ్యంతరాగ్నిహోత్రానుష్ఠా తౄణాం ప్రాప్యం యత్స్వర్గాపవర్గరూపం ఫలం తత్ప్రద శ్చ, అగ్నిహోత్రిణాం ఫలదాయ నమః. (౧౨౪) దేవాః క్రతుదేవాః అష్టౌ వసవ ఏకాదశ రుద్రా ఇత్యాది క్రమేణోపదిష్టాస్త్రయస్త్రింశద్దేవాః

రామ రామ మహాబాహో శృణు గుహ్యం సనాతనమ్,
యేన సర్వా నరీన్ వత్స సమరే విజయిష్యసి. ౩

* ఆదిత్యహృదయం పుణ్యం సర్వశత్రువినాశనమ్,
జయావహం జపే న్నిత్య మక్షయ్యం పరమం శివమ్. ౪

సర్వమంగళమాంగళ్యం సర్వపాపప్రణాశనమ్,
చింతాశోకప్రశమనం ఆయుర్వర్ధన ముత్తమమ్. ౫

(రామ రామేత్యాది) శ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. రామస్య చింతావిష్టత్వాత్ స్వాదరాతిశయా త్కార్యత్వరయా చ ద్విరుక్తిః. మహాబాహో ఇత్యనేన పూర్వకృతపరాక్రమప్రకటనం. సనాతనం వేదవ న్నిత్యం. గుహ్యం రహస్యం. శృణు. తదేవ రహస్య మాహ (ఆదిత్యహృదయ మిత్యాది.) ఆదిత్యస్య హృదయం, ఆదిత్యమనఃప్రసాదక మిత్యర్థః. పుణ్యం పఠతాం పుణ్యవర్ధకం. సర్వశత్రువినాశేఽపి తుల్యాయవ్యయన్యాయేన కస్య చి న్నజయ స్స్యాత్ న తథా భవ తీద మిత్యాహ (జయావహ మితి.) అక్షయ్యం అక్షయ్యఫలకం, పరమం శివం పరమపావనం. సర్వమంగళమాంగళ్యం సర్వమంగళానా మపి మంగళం 'మంగళానాం చ మంగళ' మితివత్. స్వార్థే యత్ప్రత్యయః. సర్వశ్రేయస్సాధన మిత్యర్థః. సర్వపాపప్రణాశనం సర్వపూర్వాఘవినాశనం, చింతాశోకప్రశమనం ఆధివ్యాధినివర్తకం. ఆయుర్వర్ధనం విహితాయుషోఽప్యధికాయుఃప్రదం. ఉత్తమం జప్యేషు శ్రేష్ఠం. ఆదిత్యహృదయాఖ్యం స్తోత్రం జపేత్. ఆదిత్యహృదయస్తోత్రజపే పుణ్యాది వృద్ధి ర్భవతి అతోఽవశ్యం తత్కామ స్తజ్జపే దితి భావః. ౩—౫

---

* తనిశ్లోకీ. ఆదిత్యశబ్దేన తన్మండల ముచ్యతే. శ్రు. 'య ఏషోఽంతరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే' ఇత్యత్రాదిత్యశబ్దవత్ తస్య హృదయమంతః తన్మండలమధ్యవర్తీ పురుషః. యద్వా, ఆదిత్య స్సూర్యః తస్య హృదయం హృద్గతం. 'అయ పయగతా' వితి ధాతుః. య ఆదిత్యే తిష్ఠన్, య ఆదిత్య మంతరో యమయ తీ'త్యాదిశ్రుతేః. తత్ప్రీతిపాదకం స్తోత్ర మిత్యర్థః.

క్రతవః సోమాద్యశ్వమేధాంతాః, క్రతుఫలం శ్రుత్యుక్తం స్వర్గాది. కిం చ సర్వేషు లోకేషు ప్రాణిషు యాని కృత్యాని క్రియా స్తత్సాధనాని చ ఋత్విగ్యజమానసమిదాజ్యపశ్వాదీని, తై ర్నిజభక్తద్విజానాం సంఘటనే పరమప్రభుః పరమసమర్థః, పరమసమర్థాయ భగవతే బ్రహ్మణే నమః. (౧—౨౫) ఏవం పంచవింశత్యుత్తరశతసంఖ్యా భగవత్పూజా రహస్యనామమంత్రా ఇతి కతకః. సర్వదేవాత్మకో హ్యేష ఇత్యారభ్య లోకసాక్షిణ ఇత్యంతా అష్టోత్తరశతసంఖ్యా ఏవాదిత్యహృదయస్తోత్రనామమంత్రా ఇతి తీర్థః.

(అగస్త్యేన రామాయ ఆదిత్యహృదయమంత్రోపదేశః)

* రశ్మిమంతం సముద్యంతం దేవాసురనమస్కృతమ్,
పూజయస్వ వివస్వంతం భాస్కరం భువనేశ్వరమ్. ౬

సర్వదేవాత్మకో హ్యేష తేజస్వీ రశ్మిభావనః,
• ఏష దేవాసురగణాన్ లోకాన్ పాతి గభస్తిభిః. ౭

స్తోతవ్యదేవతాస్వరూప మాహ (రశ్మిమంత మితి.) రశ్మిమంతం స్వర్ణవర్ణతయాప్రశస్త కిరణం, సముద్యంతం అర్ధోదయాదికం వినా సమ్య గుదయం ప్రాప్నువంతం, ఇదం చ ధ్యేయాభిప్రాయే ణోక్తం నతు తదానీం సూర్యోదయకాలః; అగస్త్యాగమనకాల స్యాపరాహ్ణత్వాత్. అత ఏవ లక్ష్మణవచనం 'అహంతు వధ మిచ్ఛామి శీఘ్ర మస్య దురాత్మనః, యావ దస్తం నయాత్యేష కృతకర్మా దివాకర' ఇతి. వివస్తే అచ్ఛాదయతి తేజోఽంతర మితి వివస్వాన్ తం, స్వభాసా సర్వతేజసా మాచ్ఛాదక మిత్యర్థః. భాస్కరం, భాః కరో తీతి భాస్కరః, 'దివా విభా నిశాప్రభా భాస్కరే'త్యాదినా టః, సకార శ్చ, భువనేశ్వరం వర్షాతపాభ్యాం సమస్తభువననియంతారం, పూజయస్వ. ఆదిత్యహృదయేన తోషయ స్వే త్యర్థః. ౬

నను సత్సు దేవతాంతరేషు కథ మస్యైవ పూజ్యత్వం? తత్రాహ (సర్వదేవాత్మక ఇతి) సర్వదేవాత్మకః, సర్వదేవానా మాత్మా. స్వార్థే కః. 'సూర్య ఆత్మా జగతస్తస్థుష శ్చే'తి శ్రుతేః. రశ్మిభి ర్లోకా ననుభావయ తీతి రశ్మిభావనః, రశ్మిభిః రక్షతీ త్యర్థః. ఏత దేవాహ (ఏష ఇతి.) దేవాసురగణాన్ లోకాన్, దేవాసురగణరూపాన్ జనా నిత్యర్థః. పాతి రక్షతి. 'యాభి రాదిత్యస్తపతి రశ్మిభి స్తాభిః పర్జన్యో వర్షతీ'తి శ్రుతేః. ౭

---

* తనిశ్లోకీ. రశ్మిమంతం, రశ్మిశబ్దో నిత్యసూరి పరః. తద్వంతం తన్మధ్యే భాసమానం, 'రశ్మిగ్ం రశ్మీనాం మధ్యే తపంత' మితి సువర్ణసూక్తోక్తేః. సముద్యంతం నిత్యోదితదశావంతం, యద్వా, 'యః పూర్వ్యాయ వేధసే నవీయస' ఇత్యాద్యుక్తరీత్యా నవం నవ ముదిత మివ స్థితమ్.

• తనిశ్లోకీ. అత్ర దేవాసురశబ్దౌ తత్తత్ప్రకృతిపరౌ. 'దైవీసంప ద్విమోక్షాయ నిబంధా యాసురీ మతే'తి గీతోక్తేః. గభస్తిభిః తేజోలేశైః తేజోంశసంభవ మిత్యుక్తతేజోలేశైః.

ఏష బ్రహ్మా చ విష్ణు శ్చ శివ * స్స్కన్దః ప్రజాపతిః,
మహేంద్రో ధనదః కాలో యమ స్సోమో హ్యపాంపతిః. ౮

పితరో వసవ స్సాధ్యా హ్యశ్వినౌ మరుతో మనుః,
వాయు ర్వహ్నిః ప్రజాప్రాణ ఋతుకర్తా ప్రభాకరః. ౯

✻ ఆదిత్య స్సవితా సూర్యః ఖగః పూషా గభస్తిమాన్,
సువర్ణసదృశో భాను ర్హిరణ్యరేతా దివాకరః, ౧౦

సర్వదేవాత్మకత్వ మాహ (ఏష బ్రహ్మేత్యాదినా.) అయమేవ బ్రహ్మాదిసమస్తదేవతాశరీరో వర్తత ఇత్యర్థః. ప్రజాపతి రితి జాత్యేకవచనం. నవ ప్రజాపతయ ఉచ్యంతే. కాలశబ్దేన మృత్యు రుచ్యతే. యమస్తు తతోఽన్యః. మరుతః ఆవహాదివాయవః, వాయు ర్భూలోకసంచారీ. ప్రాణః శరీరాంతస్థో వాయుః. ఋతుకర్తేతి ప్రభాకరవిశేషణం. ఋతూనాం వసంతాదీనాం కర్తా. ఏష ప్రభాకరః బ్రహ్మాచే త్యాదిరీత్యాఽన్వయః. ౮—౯

ఏవ మాదిత్యస్వరూప ముపదిశ్య తద్విషయ మాదిత్యహృదయస్తోత్ర ముపదిశతి (ఆదిత్య స్సవితేత్యాదినా లోకసాక్షిణ ఇత్యంతేన.) తత్ర ఆదిత్యాది ప్రథమాంతపదేషు త్వం పద మధ్యాహార్యం. అదితే రపత్యత్వే నావతీర్ణ ఆదిత్యః. 'దిత్యదిత్యాదిత్యపత్యుత్తరపదాణ్ణ్యః' ఇతి ణ్యప్రత్యయః. అదితేః అఖండితాయా భూమే రయం పతి రిత్యాదిత్యః; సూతే జగ దితి సవితా; సువతి ప్రేరయతి జనాన్ కర్మణీతి సూర్యః, 'షూ ప్రేరణ' ఇతి ధాతోః, 'రాజసూయసూర్యేతి' నిపాతనాత్ క్యప్ప్రత్యయో రుడాగ మశ్చ. ౧౦

---

* తనిశ్లోకీ. స్కందః. సంసారదుఃఖం స్కన్నం కరోతీతి స్కందః; 'మహేంద్రో వరుణ' ఇతి పాఠే, వరుణో వరుణపదాభిధేయః. 'వరుణో వారుణో వృక్ష' ఇతి సహస్రనామోక్తేః. మను స్సర్వజ్ఞః. 'మన అవబోధన' ఇతి ధాతుః.

✻ తనిశ్లోకీ. సూర్యః స్థావరజంగమాత్మకజగదంతర్యామీ సూర్యశబ్దవాచ్యః, 'సూర్య ఆత్మా జగత స్తస్థుష' శ్చేతి శ్రుతేః. ఖే గచ్ఛతీతి ఖగః. లోకోపకారార్థ మాకాశే సంచర న్నిత్యర్థః. వర్షేణ పుష్ణాతి జగదితి పూషా. 'శ్వన్నుక్ష' న్నిత్యాదౌ నిపాతితః. గభస్తయః కిరణాః అస్య సంతీతి గభస్తిమాన్; సువర్ణసదృశః సువర్ణవర్ణః, 'హిరణ్యశ్మశ్రు ర్హిరణ్యకేశః,' అప్రణఖాత్

(అగస్త్యేన రామాయ ఆదిత్యహృదయమంత్రోపదేశః)

సర్వ ఏవ సువర్ణ' ఇతి శ్రుతేః. భా తీతి భానుః. 'దాభాభ్యాం ను' రితి నుప్రత్యయః హిరణ్యం రేతో యస్య స హిరణ్యరేతాః. హిరణ్మయబ్రహ్మాండకర్తే త్యర్థః. అక్షరాధిక్య మార్షత్వాత్. దివా కరోతీతి దివాకరః. దివా అహ్ని ప్రాణిన శ్చేష్టాం కరోతీతి వా దివాకరః; హరితః శ్యామా అశ్వా అస్య సంతీతి హరిదశ్వః; సహస్రార్చిః సహస్రకిరణః; సప్తనామా సప్తి రశ్వో యస్యాసౌ సప్తసప్తిః 'ఏకో అశ్వో వహతి సప్తనామే'తి శ్రుతేః. మరీచయోఽస్య సంతీతి మరీచిమాన్. ప్రకాశవా నిత్యర్థః. తిమిరాణ్యున్మథ్నాతీతి తిమిరోన్మథనః. శం సుఖం భవత్యస్మా దితి శంభుః, డుప్రకరణే 'మితద్ర్వాదిభ్య ఉపసంఖ్యాన' మితి డుః. సర్వాణి రూపాణి త్వక్షతి తనూకరోతీతి త్వష్టా. సర్వసంహారక ఇత్యర్థః. మృతేఽండే జాతో మార్తండః. సర్వసంహారే తత్సృష్టయే పునః ప్రాదుర్భూత ఇత్యర్థః. అంశవోఽస్య సంతీ త్యంశుమాన్. ప్రకాశమాన ఇత్యర్థః. హిరణ్యం హిరణ్మయాండం, 'తదండ మభవద్ధైమం సహస్రాంశుసమప్రభ' మితి స్మృతేః. తస్య గర్భో హిరణ్యగర్భః. బ్రహ్మాండోదరవర్తీ త్యర్థః. యద్వా, హిరణ్యం హితరమణీయం గర్భ మంతఃకరణం యస్యాసౌ హిరణ్యగర్భః. తాపత్రయతప్తానాం విశ్రమస్థానత్వా చ్ఛిశిరః. తపతీతి తపనః; భాసః కరోతీతి భాస్కరః; రూయతే స్తూయతే సర్వై రితి రవిః. 'అచ ఇః' ఇతిప్రత్యయః. దివా అగ్ని ర్గర్భే యస్యాసా వగ్నిగర్భః. 'ఉద్యంతం హవాదిత్య మగ్ని రనుసమారోహ' తీతి శ్రుతేః. అదితేః పుత్రః అదితేః పుత్రత్వే నావతీర్ణః; శామ్యతి స్వయ మేవ సాయంకాల ఇతి శంఖః; 'శమేః ఖః' శిశిరం హిమం నాశయతీతి శిశిరనాశనః; వ్యోమ్నో నాథో వ్యోమనాథః: తమః రాహుం భేత్తుం శీల మస్యాస్తీతి తమోభేదీ; ఋగ్యజుస్సామ్నాం పారం గచ్ఛతీతి ఋగ్యజుస్సామపారగః; 'ఋగ్భిః పూర్వాహ్ణే దివి దేవ ఈయతే, యజుర్వేదే తిష్ఠతి మధ్యే అహ్నః, సామవేదే నాస్తమయే మహీయతే, వేదై రశూన్యస్త్రిభిరేతి సూర్య' ఇతి శ్రుతేః. ఘనా వృష్టి ర్యస్మా దసౌ ఘనవృష్టిః; 'అగ్నౌ ప్రాస్తాహుతి స్సమ్య గాదిత్య ముపతిష్ఠతే, ఆదిత్యా జ్జాయతే వృష్టి ర్వృష్టే రన్నం తతః ప్రజా' ఇతి స్మృతేః. అత ఏవాపాంమిత్రః. పుల్లింగత్వ మార్షం. దక్షిణాయనే వింధ్యో వీథీ సంచారభూమిర్య స్యాసౌ వింధ్యవీథిః, ప్లవం యథాతథా గచ్ఛతీతి ప్లవంగమః. 'వింధ్యవీథీప్లవంగమ' ఇత్యేకపదత్వేన పాఠే వింధ్యవీథీ గగనమార్గః. ఆతపోఽస్యాస్తీ త్యాతపీ; మండలం వృత్తాకారో బింబోఽస్యాస్తీతి మండలీ; మృత్యుః విరోధినివర్తకః; ఉదయసమయే పింగళవర్ణత్వాత్ పింగళః; సర్వా నపి మధ్యాహ్నే తాపయ తీతి సర్వతాపన: ; కవిః పండితః, వ్యాకరణాదిసర్వశాస్త్రప్రవర్తక ఇత్యర్థః. విశ్వః విశ్వనిర్వాహకః; మహాంతి తేజాంసి యస్య స మహాతేజాః; రక్తః సర్వైః స్వనురక్తః; సర్వేషాం భవః సంసారః ఉద్భవ త్యస్మా దితి సర్వభవోద్భవః; నక్షత్రాణాం గ్రహాణాం తారాణాం చాధిపః; విశ్వం భావయతి స్థాపయ తీతి విశ్వభావనః; తేజసా మగ్న్యాదీనాం

హరిదశ్వ స్సహస్రార్చి స్సప్తసప్తి ర్మరీచిమాన్,
తిమిరోన్మథన శ్శంభు స్త్వష్టా మార్తండ అంశుమాన్. ౧౧

హిరణ్యగర్భ శ్శిశిర స్తపనో భాస్కరో రవిః,
అగ్నిగర్భోఽదితేః పుత్ర శ్శంఖ శ్శిశిరనాశనః, ౧౨

వ్యోమనాథ స్తమోభేదీ ఋగ్యజుస్సామపారగః,
ఘనవృష్టి రపాంమిత్రో వింధ్యవీథీప్లవంగమః. ౧౩

ఆతపీ మండలీ మృత్యుః పింగళ స్సర్వతాపనః,
కవి ర్విశ్వో మహాతేజా రక్త స్సర్వభవోద్భవః. ౧౪

నక్షత్రగ్రహతారాణా మధిపో విశ్వభావనః,
తేజసా మపి తేజస్వీ ద్వాదశాత్మ న్నమోఽస్తు తే. ౧౫

నమః పూర్వాయ గిరయే పశ్చిమే గిరయే నమః,
జ్యోతిర్గణానాం పతయే దినాధిపతయే నమః. ౧౬

జయాయ జయభద్రాయ హర్యశ్వాయ నమో నమః,
నమో నమ స్సహస్రాంశో ఆదిత్యాయ నమో నమః. ౧౭

(నమః పూర్వా యేత్యాది) శ్లోకషట్క మేకాన్వయం. పూర్వాయ గిరయే పూర్వభాగస్థ గిర్యుపలక్షితాయ; పశ్చిమే గిరయే పశ్చిమభాగస్థపర్వతోపలక్షితాయ; జయాయ ఉపాసకానాం జయకరాయ. జయ తీతి జయః జయీ తస్మా ఇతి వా; జయభద్రాయ జయభద్రయోః ప్రదాత్రే; హర్యశ్వాయ శ్యామాశ్వాయ; అత్ర స్తుతిత్వా న్న పునరుక్తిశ్చింత్యా. ఆదరాతిశయేన నమ శ్శబ్దస్య ద్విరుక్తిః

తేజసా మపి తేజస్వీ ప్రశ స్తతేజాః; ద్వాదశ ఆత్మనో మూర్తయో యస్య స ద్వాదశాత్మా: తే చ దర్శితాః స్మృతౌ 'ఇంద్రో ధాతా భగః పూషా మిత్రోఽథ వరుణోఽర్యమా, అర్చి ర్వివస్వాన్ త్వష్టా చ సవితా విష్ణు రేవ' చేతి. ఏవం భూత స్త్వమసి, అత స్తుభ్యం నమ ఇతి యోజనా.

(అగస్త్యేన రామాయ ఆదిత్యహృదయమంత్రోపదేశః)

నమ ఉగ్రాయ వీరాయ సారంగాయ నమో నమః,
నమః పద్మప్రబోధాయ మార్తాండాయ నమో నమః. ౧౮

బ్రహ్మేశానాచ్యుతేశాయ సూర్యా యాదిత్యవర్చసే,
భాస్వతే సర్వభక్షాయ రౌద్రాయ వపుషే నమః. ౧౯

తమోఘ్నాయ హిమఘ్నాయ శత్రుఘ్నా యామితాత్మనే,
కృతఘ్నఘ్నాయ దేవాయ జ్యోతిషాం పతయే నమః. ౨౦

తప్తచామీకరాభాయ వహ్నయే విశ్వకర్మణే,
నమ స్తమోభినిఘ్నాయ రుచయే లోకసాక్షిణే. ౨౧

నాశయ త్యేష వై భూతం త దేవ సృజతి ప్రభుః.

ఉగ్రాయ అనుపాసకానా ముగ్రాయ; వివిధ మీరయతి ప్రేరయతి ప్రాణిన శ్చేష్టయ తీతి వీరః తస్మై; సారం శీఘ్రం గచ్ఛతీతి సారంగః తస్మై; ఏకేన నిమిషార్ధేన ద్విసహస్రయోజనం గచ్ఛ తీతి పురాణప్రసిద్ధిః. బ్రహ్మేశానాచ్యుతేశాయ, బ్రహ్మేశానాచ్యుతానాం సృష్టిసంహారస్థితికర్తౄణాం ఈశాయ; పరబ్రహ్మరూపత్వేన స్తూయతే. 'అసా వాదిత్యో బ్రహ్మే' తి హి శ్రుతిః. అథవా, బ్రహ్మేశానయోః బ్రహ్మరుద్రయోః అచ్యుతేశః అప్రచ్యుతనియంతా, సర్వాపత్స్వపి పాలక ఇత్యర్థః. వేదాపహారగురుపాతకదైత్యపీడాద్యాపద్విమోచనమహిష్ఠఫలప్రదాతే త్యర్థః. 'బ్రహ్మేశా యాచ్యుతేశాయే' త్యపి పాఠః. తస్మై: ఆదిత్యరూపం వర్చో దీప్తి ర్యస్య. తస్మై ఆదిత్యవర్చసే; భా అస్యా స్తీతి భాస్వాన్, తస్మై; సర్వభక్షాయ సర్వసంహర్త్రే; అత ఏవ తస్మిన్ సమయే రౌద్రాయ వపుషే; తమః అంధకారం హంతీతి తమోఘ్నః; ఆశ్రితశత్రూన్ హంతీతి శత్రుఘ్నః: అమితః అపరిచ్ఛిన్నః ఆత్మా స్వరూపం యస్యాసౌ అమితాత్మా; కృతఘ్నం హంతీతి కృతఘ్నఘ్నః; దేవాయ దీప్యమానాయ: తప్తచామీకరాభాయ హిరణ్యవపుషే: వహ్నయే అగ్నిరూపేణ హవ్యవాహనాయ; విశ్వం జగత్ కర్మ కర్తవ్యం యస్య తస్మై విశ్వకర్మణే, సర్వజగత్కర్త్రే ఇత్యర్థః. లోకసాక్షిణే లోకానాం జనానాం అంతర్యామితయా సుకృతదుష్కృతకర్మసాక్షిణే. ౨౧.

ఏవ మాదిత్యహృదయ ముపదిశ్య పున రపి తత్ప్రతిపాద్యదేవతాం స్తౌతి (నాశయతీత్యాదినా) శ్లోకత్రయేణ. భవతీతి భూతం జగత్ నాశయతి మహాప్రళయే పున స్త దేవ సృజతి.

పాయ త్యేష తప త్యేష వర్ష త్యేష గభస్తిభిః. ౨౨

ఏష సుప్తేషు జాగర్తి భూతేషు పరినిష్ఠితః,
ఏష ఏవాగ్నిహోత్రం చ ఫలం చైవాగ్నిహోత్రిణామ్. ౨౩

వేదా శ్చ క్రతవ శ్చైవ క్రతూనాం ఫల మేవ చ.
యాని కృత్యాని లోకేషు సర్వ ఏష రవిః ప్రభుః. ౨౪

ఏన మాపత్సు కృచ్ఛ్రేషు కాంతారేషు భయేషు చ,
కీర్తయన్ పురుషః కశ్చి న్నావసీదతి రాఘవ. ౨౫

పూజయ స్వైన మేకాగ్రో దేవదేవం జగత్పతిమ్,
ఏత త్త్రిగుణితం జప్త్వా యుద్ధేషు విజయిష్యసి. ౨౬

అస్మిన్ క్షణే మహాబాహో రావణం త్వం వధిష్యసి,
ఏవ ముక్త్వా తదాఽగస్త్యో జగామ చ యథాగతమ్. ౨౭

ఏత చ్ఛ్రుత్వా మహాతేజాః నష్టశోకోఽభవ త్తదా,
ధారయామాస సుప్రీతో రాఘవః ప్రయతాత్మవాన్. ౨౮

ఆదిత్యం ప్రేక్ష్య జప్త్వా తు పరం హర్ష మవాప్తవాన్,
త్రి రాచమ్య శుచి ర్భూత్వా ధను రాదాయ వీర్యవాన్. ౨౯

అత్యయకాలనివృత్తౌ ప్రభుః పాలకః. పాలకత్వమేవ ప్రపంచయతి (పాయ తీతి.) పాయతి శోషయతి. 'పై శోషణ' ఇతి ధాతుః. (ఏష ఇతి.) సుప్తేషు భూతేషు ప్రాణిషు, పరినిష్ఠితః అంతర్యామిత్వేన స్థితః, జాగర్తి. సకలయజ్ఞకర్తృత్వఫలప్రదత్వా న్యాహ (ఏష ఇతి.) వేదవేద్యత్వ మాహ (వేదా ఇతి.) సర్వకర్మసమారాధ్యత్వ మాహ (క్రతవ ఇతి.) క్రతుఫలప్రదత్వమాహ (క్రతూనా మితి.) లౌకికకర్మఫలప్రదత్వమాహ (యానీతి.) (తేషా మితి) శేషః. సర్వః సర్వాత్మకో రవిరేవ ప్రభుర్నియంతా. ౨౨-౨౪

ఇదానీం స్తోత్రస్య ఫలమాహ (ఏన మితి.) కృచ్ఛ్రేషు కష్టేషు, కాంతారేషు దుర్గమమార్గేషు, భయేషు భయహేతుషు సత్సు, కశ్చిదిత్యధికారినియమాభావో దర్శితః. ౨౫-౨౭

(ఏతచ్ఛ్రుత్వేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. త్రిరాచమ్యే త్యంత్యాచమన మాద్యాచమనస్యాప్యుపలక్షణం. ధారయామాస, జప్త్వేత్యత్ర ఆదిత్యహృదయ మితి శేషః. ౨౮-౨౯

(ఆదిత్యస్య సాక్షాత్కారః)

రావణం ప్రేక్ష్య హృష్టాత్మా యుద్ధాయ సముపాగమత్,
సర్వయత్నేన మహతా వధే తస్య ధృతోఽభవత్. ౩౦

అథ రవి రవద న్నిరీక్ష్య రామం ముదితమనాః పరమం ప్రహృష్యమాణః,
నిశిచరపతిసంక్షయం విదిత్వా సురగణమధ్యగతో వచ స్త్వరేతి. ౩౧

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, సప్తోత్తరశతతమ స్సర్గః.

(రావణ మితి.) యుద్ధాయ యుద్ధం కర్తుం, 'తుమర్థాచ్చ భావవచనా' దితి చతుర్థీ. సర్వయత్నేన సర్వప్రకారేణ యత్నేన. ౩౦

(అథేతి.) ప్రహృష్యమాణః ప్రహృష్యన్, పులకిత ఇతి యావత్. (నిశిచరపతిరితి.) 'తత్పురుషే కృతిబహుళ' మితి సప్తమ్యా అలుక్. రవిః ఆత్మానం స్తువంతం రామం నిరీక్ష్య, ముదితమనాః స్తోత్రేణ సంతుష్టమనాః, ప్రహృష్యమాణస్సన్, నిశిచరపతేః సంక్షయం విదిత్వా అనుగృహ్య సురగణమధ్యగతస్సన్, త్వర, రావణవధం ప్రతి త్వరస్వేతి వచోఽవదత్. అత్ర సురగణమధ్యగత ఇత్యనేన యుద్ధదర్శనార్థం స్వమండలాదవతీర్య రామసమీపే గగనే స్థిత్వా స్తోత్రఫలమనుగృహీతవా నిత్యుచ్యతే. ననూత్తరత్ర బ్రహ్మరుద్రాదయ స్సర్వే ఏకవాక్యతయా 'భవాన్నారాయణో దేవ' ఇత్యాదినా విష్ణోరేవ సర్వస్మాత్ పరత్వం మహతా గ్రంథేన ప్రతిపాదితవంతః. అత్ర సూర్యస్యైవ సర్వోత్తరత్వ ముచ్యతే. కథ మిదం సంగచ్ఛతే? ఉచ్యతే- యథా మధువిద్యాయా మాదిత్యస్య పరతయా ప్రతిపాదనేఽపి తదంతర్యామిణ్యేవ పరమాత్మని మధువిద్యాయాస్తాత్పర్య మితి బాదరాయణో బ్రహ్మమీమాంసాయా ముక్తవాన్, తథాఽస్య మంత్రస్యాదిత్యాంతర్యామివిషయతయా సర్వ మిదం సంగచ్ఛతే. నారాయణపరత్వం హ్యుపక్రమప్రభృత్యోపసంహారమవివాద మితి పూర్వమేవ బహుశః ప్రతిపాదితమ్. బ్రహ్మేశానాచ్యుతేశా యేత్యేత దపి మూర్తిత్రయస్య పరమాత్మజన్యత్వాదుపపద్యతే. అయం చ సర్గః కేషుచిత్ కోశేషు న దృశ్యతే, ఉదారిణా న వ్యాఖ్యాతశ్చ. ఆరంభాత్ ప్రభృతి ప్రబంధప్రతిపాదితనారాయణపరత్వవిరుద్ధం చాత్ర ప్రతిభాతి సూర్యపరత్వమ్. అస్మింశ్చ కాండే త్రింశదుత్తరశతసర్గా ఉదారిణా గణితాః. ఏతదంతర్భావే ఏకత్రింశదుత్తరశతసర్గాస్తేన గణితా భవేయుః. ౩౧

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, సప్తోత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ అష్టోత్తరశతతమ స్సర్గః

స రథం సారథి ర్హృష్టః పరసైన్యప్రధర్షణమ్,
గంధర్వనగరాకారం సముచ్ఛ్రితపతాకినమ్. ౧

యుక్తం పరమసంపన్నై ర్వాజిభి ర్హేమమాలిభిః,
యుద్ధోపకరణైః పూర్ణం * పతాకాధ్వజమాలినమ్. ౨

గ్రసంత మివ చాకాశం నాదయంతం వసుంధరామ్,
ప్రణాశం పరసైన్యానాం స్వసైన్యానాం ప్రహర్షణమ్.
రావణస్య రథం క్షిప్రం చోదయామాస సారథిః, ౩॥

త మాపతంతం సహసా స్వనవంతం మహాస్వనమ్.
రథం రాక్షసరాజస్య నరరాజో దదర్శ హ, ౪॥

అథ అష్టోత్తరశతతమ స్సర్గః,

అథ రావణదుర్నిమిత్తాని. (స రథ మిత్యాది.) సార్ధశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. అత్ర ద్వితీయ సారథిశబ్దః అనేకవిశేషణవ్యవధానాత్ పూర్వోక్తావిస్మరణాయ. గంధర్వనగరాకారం గంధర్వనగరసదృశం. తల్లక్షణ ముక్తం మిహిరేణ 'చిత్రవర్ణం చిత్రరూపప్రాకారగృహ గోపురం, అలంకృత మనేకాభై ర్వితానధ్వజతోరణైః. గంధర్వనగరం దంతినృవాజిక్షయ యుద్ధకృత్, దృశ్యతే చే న్మహద్యుద్ధ మన్యోన్యం ధరణీభుజా' మితి. యుద్ధోపకరణైః ధనుః కవచాదిభిః, పతాకాయుక్తాధ్వజాః తై ర్మాలంత ఇతి పతాకాధ్వజమాలీ, తం, 'మలమల్లధారణ' ఇత్యస్మా ణ్ణినిః. గ్రసంత మివ, స్వవిస్తారేణేతి భావః. ప్రణాశయతీతి ప్రణాశమ్. ౧-౩॥

(త మితి.) స్వనవంతం శబ్దవంతం, మహాస్వనం, ప్రతిధ్వనియుక్త మిత్యర్థః. ౪॥

---

* రామానుజీయం. పతాకాధ్వజమాలినం, పతాకాయుక్తాశ్చాసౌ ధ్వజ శ్చ పతాకాధ్వజః, పతాకాధ్వజశ్చ మాలాశ్చ పతాకాధ్వజమాలం, తదస్యాస్తీతి పతాకాధ్వజమాలీ, తం, 'రావణస్య రథం క్షిప్రం చోదయామాస సారథి' రిత్యత్ర ద్వితీయో రథసారథిశబ్దా వనేకవిశేషణవ్యవధానా త్పూర్వోక్తావిస్మరణార్థౌ.

(మాతలినా దశముఖముఖాభిముఖతయా నిజరథచోదనమ్)

కృష్ణవాజిసమాయుక్తం యుక్తరౌద్రేణ వర్చసా.
తటిత్పతాకాగహనం దర్శితేంద్రాయుధాయుధమ్,
శరధారా విముంచంతం ధారాసార మి వాంబుదమ్. ౬

తం దృష్ట్వా మేఘసంకాశ మాపతంతం రథం రిపోః,
గిరే ర్వజ్రాభిమృష్టస్య దీర్యత స్సదృశస్వనమ్. ౭

విస్ఫారయ న్వై వేగేన బాలచంద్రనతం ధనుః,
ఉవాచ మాతలిం రామ స్సహస్రాక్షస్య సారథిమ్. ౮

మాతలే పశ్య సంరబ్ధ మాపతంతం రథం రిపోః, ౮౹

యథాఽపసవ్యం పతతా వేగేన మహతా పునః.
సమరే హంతు మాత్మానం తథా తేన కృతా మతిః, ౯౹

త దప్రమాద మాతిష్ఠ న్ప్రత్యుద్గచ్ఛ రథం రిపోః.

(కృష్ణవాజిసమాయుక్త మిత్యాది.) సార్ధశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. రౌద్రేణ ఉగ్రేణ, తటిత్పతాకాగహనం తటి త్తుల్యపతాకావనం, దర్శితేంద్రాయుధాయుధం, దర్శితానీంద్రాయుధసదృశాని ఆయుధాని యేన తం, యద్వా, దర్శితేంద్రాయుధాని. స్వప్రభావిశేషవిరచితేంద్రచాపాద్యాయుధాని యస్మి న్దృశ్యంతే తాదృశం. యద్వా, ఆయుధం ధనుః, దర్శితేంద్రధను స్తుల్యధనుష్కం. ధారాసారం ధారాసమూహ మిత్యర్థః. వజ్రాభిమృష్టస్య వజ్రాహతస్య, అత ఏవ దీర్యతః భిద్యమానస్య, బాలచంద్రనతం ఆరోపితమౌర్వీకత్వేన బాలచంద్రవన్నతమ్. ౮

(మాతలే ఇత్యర్ధ) మేకం వాక్యం. సంరబ్ధం వేగవంతమ్. ౮౹

(యథాపసవ్య మితి.) యథా, ఆ అపసవ్య మితి పదచ్ఛేదః. అపసవ్యం అప్రదక్షిణం యథాస్యా త్తథా, మహతా వేగేన పునః ఆపతితా ఆగచ్ఛతా, తేన రావణేన, సమరే ఆత్మానం హంతుం మతిః కృతా, అపసవ్యతయా గమనం వినాశద్యోతక మిత్యర్థః. ౯౹

(త దితి.) తత్ అపసవ్యగమనస్య వినాశహేతుత్వాత్, అప్రమాదమాతిష్ఠ న్సావధాన తా

విధ్వంసయితు మిచ్ఛామి వాయుర్మేఘ మివోత్థితమ్, ౧౦॥

అవిక్లబ మసంభ్రాంత మవ్యగ్రహృదయేక్షణమ్.
రశ్మిసంచారనియతం ప్రచోదయ రథం ద్రుతమ్, ౧౧॥

కామం న త్వం సమాధేయః పురందరరథోచితః.
యుయుత్సు రహ మేకాగ్రః స్మారయే త్వాం న శిక్షయే, ౧౨॥

పరితుష్ట స్స రామస్య తేన వాక్యేన మాతలిః.
ప్రచోదయామాస రథం సురసారథిసత్తమః, ౧౩॥

అపసవ్యం తతః కుర్వన్ రావణస్య మహారథమ్.
చక్రోత్క్షిప్తేన రజసా రావణం వ్యవధానయత్, ౧౪॥

తతః క్రుద్ధో దశగ్రీవ స్తామ్రవిస్ఫారితేక్షణః.
రథప్రతిముఖం రామం సాయకై రవధూనయత్, ౧౫॥

మవలంబమానః. అపసవ్యతాం పరిహర న్నిత్యర్థః. రిపోః రథం ప్రత్యుద్గచ్ఛ. ౧౦॥

(అవిక్లబ మితి.) అవిక్లబం అదీనం, అసంభ్రాంతం అప్రమాదం, అవ్యగ్రహృదయేక్షణం. అవ్యాకులమనోనయనం, రశ్మిసంచారనియతం నియతరశ్మిసంచారం. ఏతాని క్రియావిశేషణాని. ౧౧॥

(కామ మితి.) న సమాధేయః నోపదేష్టవ్యః, అత్ర హేతుః (పురందర రథోచిత ఇతి). అభ్యస్తపురందరరథ ఇత్యర్థః. ౧౨॥—౧౩॥

(అపసవ్య మితి.) రావణస్య మహారథమపసవ్యం కుర్వన్, స్వరథస్యాపసవ్యతాం పరిహర న్నిత్యర్థః. చక్రోత్క్షిప్తేన రథచక్రోత్థాపితేన, రజసా, రావణం వ్యవధానయత్ వ్యవహిత మకరోత్. ౧౪॥

(తత ఇతి.) రథప్రతిముఖం సర్వథాభిముఖం, అవధూనయత్ ప్రాహరత్. ౧౫॥

(రావణస్య దుర్నిమిత్తాని దృష్ట్వా దాశరథినా హర్షేణ సమరోద్యమనమ్)

ధర్షణామర్షితో రామో ధైర్యం రోషేణ లంఘయన్.
జగ్రాహ సుమహావేగ మైంద్రం యుధి శరాసనమ్,
శరాంశ్చ సుమహాతేజా స్సూర్యరశ్మిసమప్రభాన్. ౧౭

తదోపోఢం మహద్యుద్ధ మన్యోన్యవధకాంక్షిణోః,
పరస్పరాభిముఖయో ర్దృప్తయో రివ సింహయోః. ౧౮

తతో దేవా స్సగంధర్వాః సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః,
సమేయు ర్ద్వైరథం ద్రష్టుం రావణక్షయకాంక్షిణః. ౧౯

సముత్పేతు రథోత్పాతాః దారుణా రోమహర్షణాః,
రావణస్య వినాశాయ రాఘవస్య జయాయ చ. ౨౦

వవర్ష రుధిరం దేవో రావణస్య రథోపరి,
వాతా మండలిన స్తీక్ష్ణా హ్యపసవ్యం ప్రచక్రముః. ౨౧

మహ ద్గృధ్రకులం చాస్య భ్రమమాణం నభస్థలే,

(ధర్షణేత్యాది) సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. ధైర్యం రోషేణ లంఘయన్, రోషేణ నివృత్తధైర్య ఇత్యర్థః. ఐంద్రం మాతలినానీతం. శరాసనం శరాంశ్చ జగ్రాహేతి యోజనా. ౧౭

(తదోపోఢ మితి.) ఉపోఢం ప్రవృత్తం. ౧౮

(తత ఇతి.) ద్వైరథం ద్వాభ్యాం రథాభ్యాం ప్రవర్తితం యుద్ధమ్. ౧౯

(సముత్పేతు రితి.) అత్రోత్పాతానాం రాఘవజయసూచకత్వం రావణవధద్వారా. ౨౦

(వవర్షేతి.) దేవః పర్జన్యః. మండలినో వాతాః వాత్యాః. అపసవ్యం అప్రదక్షిణం. ప్రచక్రముః చేరుః. ౨౧

(మహ దితి.) అస్య రావణస్య. రథో యేన మార్గేణ యాతి స్మ తేన మార్గేణ మహత్

యేన యేన రథో యాతి తేన తేన ప్రధావతి. ౨౨

సంధ్యయా చావృతా లంకా జపాపుష్పనికాశయా,
దృశ్యతే సంప్రదీప్తేవ దివసేఽపి వసుంధరా. ౨౩

సనిర్ఘాతా మహోల్కాశ్చ సంప్రచేరు ర్మహాస్వనాః,
* విషాదయం స్తే రక్షాంసి రావణస్య తదాఽహితాః. ౨౪

రావణ శ్చ యత స్తత్ర సంచచాల వసుంధరా,
రక్షసాం చ ప్రహరతాం గృహీతా ఇవ బాహవః. ౨౫

తామ్రాః పీతా స్సితా శ్శ్వేతాః పతితా స్సూర్యరశ్మయః,
దృశ్యంతే రావణ స్యాంగే పర్వత స్యేవ ధాతవః. ౨౬

గృధ్రకులం నభస్స్థలే భ్రమమాణం సత్ ప్రధావతి స్మ. అనేన రావణస్యాసన్నమరణత్వం సూచితమ్. తదుక్తం శకునార్ణవే 'ఆసన్నమృత్యో ర్నికటే చరంతి గృధ్రాదయో మూర్ధ్ని గృహోర్ధ్వభాగ' ఇతి. ౨౨

(సంధ్యయేతి.) జపాపుష్పనికాశయా సంధ్యయా లంకా ఆవృతా, అత ఏవ వసుంధరా లంకాపర్యంతభూమిః, రాత్రావగ్నినా సంప్రదీప్తేవ దివసేఽపి సంప్రదీప్తా దృశ్యత ఇత్యర్థః. ౨౩

(సనిర్ఘాతా ఇతి.) సనిర్ఘాతామహోల్కా స్సంప్రచేరుః, తే ఉల్కాః, లింగవ్యత్యయః. రావణస్యాహితాః ప్రతికూలాస్సంతః, రక్షాంసి విషాదయన్ వ్యషాదయన్. ౨౪

(రావణ శ్చేతి,) యతః యత్ర, రావణో గతః, తత్ర వసుంధరా సంచచాల, రావణసమీప ఏవ భూకంపో జాత ఇత్యర్థః. గృహీతా ఇవ బాహవః, కైశ్చిత్ గృహీతా బాహవో యథా ప్రహర్తుం న క్షమంతే, తథాఽభూవన్నిత్యర్థః. ౨౫

(తామ్రా ఇతి.) సితా అశ్వేతా శ్చ సితాశ్వేతాః, (పర్వత స్యేవేతి.) పర్వతస్యాంగే ధాతవ ఇవేతి యోజనా. ౨౬

---

* రామానుజీయం. విషాదయన్ విషాదయంత్యః.

(రావణస్య దుర్నిమిత్తాని)

గృధ్రై రనుగతా శ్చాస్య వమంత్యో జ్వలనం ముఖైః,
ప్రణేదు ర్ముఖ మీక్షంత్య స్సంరబ్ధ మశివం శివాః. ౨౭

ప్రతికూలం వవౌ వాయుః రణే పాంసూన్ సమాకిరన్,
తస్య రాక్షసరాజస్య కుర్వన్ దృష్టివిలోపనమ్. ౨౮

నిపేతు రింద్రాశనయ స్సైన్యే చాస్య సమంతతః,
దుర్విషహ్యస్వనా ఘోరాః వినా జలధరస్వనమ్. ౨౯

దిశ శ్చ ప్రదిశ స్సర్వా బభూవు స్తిమిరావృతాః,
పాంసువర్షేణ మహతా * దుర్దర్శం చ నభోఽభవత్. ౩౦

కుర్వంత్యః కలహం ఘోరం శారికా స్తద్రథం ప్రతి,
నిపేతు శ్శతశ స్తత్ర దారుణం దారుణారుతాః. ౩౧

(గృధ్రై రితి.) గృధ్రై రనుగతాః, గృధ్రసహితా ఇత్యర్థః. శివాః గోమాయవః, ముఖై ర్జ్వలనం వమంత్య స్సత్యః, అస్య రావణస్య ముఖమీహంత్యః, రావణాభిముఖా ఇత్యర్థః. సంరబ్ధం కుపితం, అశివం అమంగళం చ యథా భవతి తథా ప్రణేదుః. గృధ్రాణాం సాహిత్యమాత్రం, న తు జ్వలనవమనాదికమ్. ౨౭

(ప్రతికూల మితి.) వాయుః రణే పాంసూన్ సమాకిరన్, తేన, తస్య రావణస్య. దృష్టివిలోపనం దృష్టిప్రతిఘాతం. కుర్వన్ ప్రతికూలం అభిముఖం వవౌ. ౨౮

(నిపేతు రితి.) ఇంద్రాశనయః ఉల్కాశనయః. ఉల్కాశన్యో స్స్వరూపముక్తం మిహిరేణ "ఉల్కా శిరసి విశాలా నిపతంతీ వర్ధతే చ తనుపుచ్ఛా. అశని స్స్వనేన మహతా యుక్తా నృగజాశ్వతరుపశుముఖేషు. నిపతతి విదారయంతీ ధరాతలం చక్రసంస్థా" నేతి. ౨౯

(కుర్వంత్య ఇతి.) తద్రథం ప్రతి తద్రథోపరి ౩౦—౩౧

---

* రామానుజీయం. "దుర్దర్శం చ నభోఽభవ" దితి పాఠః.

జఘనేభ్య స్స్ఫులింగాం శ్చ నేత్రేభ్యోఽశ్రూణి సంతతమ్,
ముముచు స్తస్య తురగా స్తుల్య మగ్నిం చ వారి చ. ౩౨

ఏవంప్రకారా బహవ స్సముత్పాతా భయావహాః,
రావణస్య వినాశాయ దారుణా స్సంప్రజజ్ఞిరే. ౩౩

రామ స్యాపి నిమిత్తాని సౌమ్యాని చ శుభాని చ,
బభూవు ర్జయశంసీని ప్రాదుర్భూతాని సర్వశః. ౩౪

నిమిత్తాని చ సౌమ్యాని రాఘవః స్వ జయాయ చ,
దృష్ట్వా పరమసంహృష్టో హతం మేనే చ రావణమ్. ౩౫

తతో నిరీక్ష్యాత్మగతాని రాఘవో రణే నిమిత్తాని నిమిత్తకోవిదః,
జగామ హర్షం చ పరాం చ నిర్వృతిం చకార యుద్ధే హ్యధికం చ విక్రమమ్.

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, అష్టోత్తరశతతమ స్సర్గః.

(జఘనేభ్య ఇతి.) తురగాః జఘనేభ్యః స్ఫులింగాన్ నేత్రేభ్యః అశ్రూణి చ ముముచుః, ఏవ మగ్నిం చ వారి చ తుల్యం యథా భవతి తథా ముముచుః. ౩౨—౩౩

ఏవం రావణపరాజయసూచకదుర్నిమిత్తా న్యుక్తాని; ఇదానీం రామజయసూచకనిమిత్తా న్యాహ (రామ స్యాపీతి.) సౌమ్యాని మనోజ్ఞాని, శుభాని శుభోదర్కాణి, అత ఏవ జయశంసీని నిమిత్తాని ప్రాదుర్బభూవుః సత్తాం లేభిరే. రామవిషయే కించిత్కారో హి సత్తాలాభహేతుః. ౩౪

(నిమిత్తానీతి.) జయాయ నిమిత్తాని, విజయసూచకనిమిత్తానీ త్యర్థః. ౩౫

(తత ఇతి.) రణే ఆత్మగతాని ఆత్మార్థం ప్రాదుర్భూతాని, హర్షం పులకం నిర్వృతిం సుఖం చ జగామ. ౩౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, అష్టోత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ నవోత్తరశతతమ స్సర్గః.

తతః ప్రవృత్తం సుక్రూరం రామరావణయోస్తదా,
సుమహ ద్ద్వైరథం యుద్ధం సర్వలోకభయావహమ్. ౧

తతో రాక్షససైన్యం చ హరీణాం చ మహద్బలమ్.
ప్రగృహీతప్రహరణం నిశ్చేష్టం సమతిష్ఠత. ౨

సంప్రయుద్ధౌ తతో దృష్ట్వా బలవన్నరరాక్షసౌ,
వ్యాక్షిప్తహృదయా స్సర్వే పరం విస్మయ మాగతాః. ౩

నానాప్రహరణై ర్వ్యగ్రై ర్భుజై ర్విస్మితబుద్ధయః,
సర్వంతం ప్రేక్ష్య సంగ్రామం నాభిజగ్ముః పరస్పరమ్. ౪

రక్షసాం రావణం చాపి వానరాణాం చ రాఘవమ్,
పశ్యతాం * విస్మితాక్షాణాం సైన్యం చిత్ర మివాబభౌ. ౫

అథ నవోత్తరశతతమ స్సర్గః.

(తతః ప్రవృత్త మిత్యాది.) ద్వైరథం ద్వాభ్యాం రథాభ్యాం ప్రవృత్తం యుద్ధం, ప్రవృత్త మితి యోజనా. ౧

(తత ఇతి.) నిశ్చేష్టం సమతిష్ఠత, యుద్ధాద్భుతదర్శనకుతూహలా దితి భావః. ౨

ఏతదేవ వివృణోతి ద్వాభ్యాం (సంప్రయుద్ధా విత్యాది.) సంప్రయుద్ధౌ సమ్యగ్యోద్ధుముపక్రాంతౌ. కర్మణి క్తః. బలవత్ అత్యంతం, వ్యాక్షిప్తహృదయాః యుద్ధదర్శనసక్తచిత్తాః. ౩

(నానేతి.) భుజై రిత్యుపలక్షణే తృతీయా. ౪

(రక్షసా మితి.) రావణం పశ్యతాం విస్మితాక్షాణాం వికసితనేత్రాణాం రక్షసాం సైన్యం, రాఘవం పశ్యతాం విస్మితాక్షాణాం వానరాణాం సైన్యం చ చిత్ర మివాబభౌ. ౫

---

* విస్మితానాం విస్మయపరవశేంద్రియాణాం, హరిరక్షసా మితి శేషః. తిలకమ్.

తౌ తు తత్ర నిమిత్తాని దృష్ట్వా రావణరాఘవౌ,
కృతబుద్ధీ స్థిరామర్షౌ యుయుధాతే • హ్యభీతవత్. ౬

* జేతవ్య మితి కాకుత్స్థో మర్తవ్య మితి రావణః.
ధృతౌ స్వవీర్యసర్వస్వం యుద్ధేఽదర్శయతాం తదా. ౭

తతః క్రోధా ద్దశగ్రీవ శ్శరాన్ సంధాయ వీర్యవాన్,
ముమోచ ధ్వజ ముద్దిశ్య రాఘవస్య రథే స్థితమ్. ౮

తే శరా స్త మనాసాద్య పురందరరథధ్వజమ్,
◊ రథశక్తిం పరామృశ్య నిపేతు ర్ధరణీతలే. ౯

తతో రామోఽభిసంక్రుద్ధ శ్చాప మాయమ్య వీర్యవాన్,
కృతప్రతికృతం కర్తుం మనసా సంప్రచక్రమే. ౧౦

(తా వితి.) నిమిత్తాని, దుర్నిమిత్తాని శుభనిమిత్తాని చేత్యర్థః. కృతబుద్ధీ నిశ్చితబుద్ధీ. ౬

నిశ్చయ మేవాహ (జేతవ్య మితి.) జయోఽవశ్యంభావీతి, (మర్తవ్య మితి) మరణ మవశ్యం భావీతి, ఆవశ్యకత్వార్థే తవ్యః. ధృతౌ ధైర్యవంతౌ. ౭-౮

(త ఇతి.) రథశక్తిం రథబలం, పరామృశ్య ప్రాప్య. రథశక్తిప్రఘాతేన ధ్వజ మనాసాద్య నిపేతు రిత్యర్థః. ౯

(తతో రామ ఇతి.) సంప్రచక్రమే ఉద్యుక్తవాన్, సంకల్పితవా నిత్యర్థః. ౧౦

---

* అభీతవత్ అభీతార్హం, తిలకమ్.

• నిశ్చయ మాహ (జేతవ్య మితి.) (మర్తవ్య మితి.) మృత్యురూపశత్రౌ ప్రహర్తవ్య మిత్యర్థ ఇతి కతకః. ఇతి ధృతౌ ఏవం నిశ్చితవంతౌ, అదర్శయతా మితి చ్ఛేదః. తిలకమ్.

◊ రథశక్తిం దివ్యరథవైభవం రథావయవవిశేషం వా, పరామృశ్య ప్రాప్య, తన్మహిమ్నా కేవలం ధరణీతలే పేతుః తిలకమ్.

(రామరావణయో స్సంకులసమరః)

రావణధ్వజ ముద్దిశ్య ముమోచ నిశితం శరమ్,
మహాసర్ప మివాసహ్యం జ్వలంతం స్వేన తేజసా. ౧౧

జగామ స మహీం ఛిత్వా దశగ్రీవధ్వజం శరః,
స నికృత్తోఽపత ద్భూమౌ రావణస్య రథధ్వజః. ౧౨

ధ్వజస్యోన్మథనం దృష్ట్వా రావణ స్సుమహాబలః,
సంప్రదీప్తోఽభవత్ క్రోధా దమర్షాత్ ప్రదహ న్నివ. ౧౩

స రోషవశ మాపన్న శ్శరవర్షం మహ ద్వమన్,
రామస్య తురగాన్ దీప్తై శ్శరై ర్వివ్యాధ రావణః. ౧౪

తే * విద్ధా హరయ స్తత్ర నాస్ఖల న్నాపి బభ్రముః,
బభూవు స్స్వస్థహృదయాః పద్మనాళై రివాహతాః. ౧౫

తేషా మసంభ్రమం దృష్ట్వా వాజినాం రావణ స్తదా,
భూయ ఏవ సుసంక్రుద్ధ శ్శరవర్షం ముమోచ హ. ౧౬

(రావణధ్వజ మితి.) అసహ్యం దుర్ధర్శ మిత్యర్థః. ౧౧

(జగామేతి.) సః శరః ధ్వజం ఛిత్వా జగామ న తు కేవలం జగామ. ౧౨

(ధ్వజ స్యేతి.) క్రోధా దమర్షా చ్చ ప్రదహన్నివ ప్రదహన్నగ్ని రివ సంప్రదీప్తః జ్వలితః అభవత్. ౧౩

(స ఇతి.) శరవర్షం వమన్నివే త్యర్థః. ౧౪

(త ఇతి.) హరయః హరితవర్ణాః, ఇంద్రాశ్వత్వా దితి భావః. ౧౫—౧౬

---

* (తే విద్ధా ఇతి.) స్ఖలనాద్యభావే స్వస్థహృదయత్వే చ హేతు (ర్విద్ధా ఇతి.) పద్మనాళైః పద్మదండైః. తిలకమ్.

గదా శ్చ పరిఘా శ్చైవ చక్రాణి ముసలాని చ,
గిరిశృంగాణి వృక్షాం శ్చ తథా శూలపరశ్వథాన్. ౧౭

మాయావిహిత మేతు త్తు శస్త్రవర్ష మపాతయత్,
తుములం త్రాసజననం భీమం * భీమప్రతిస్వనమ్. ౧౮

తద్వర్ష మభవ ద్యుద్ధే ★ నైకశస్త్రమయం మహత్.
విముచ్య రాఘవరథం సమంతా ద్వానరే బలే. ౧౯

• సాయకై రంతరిక్షం చ చకారాశు నిరంతరమ్,
సహస్రశ స్తతో బాణా నశ్రాంతహృదయోద్యమః.
ముమోచ చ దశగ్రీవో ※ నిస్సంగే నాంతరాత్మనా, ౨౦½

(గదా శ్చేతి.) ముమోచేత్యనుషజ్యతే. ధనుషా కథం గదాదిమోచన మిత్యత్రాహ(మాయేతి) శస్త్రవర్షం గదాదివర్షం. మాయావిహితం ఆశ్చర్యకరశక్తికృతం. తుములనానావిధ మిత్యర్థః. ౧౭-౧౮

(తద్వర్ష మితి.) నైకశస్త్రమయం అనేకశస్త్రప్రచురం తద్వర్షం క్రోధాతిశయేన ప్రయుక్తైః రామశరై ర్నివారణాల్లక్ష్యభూతం రాఘవరథం విముచ్య వానరబలే అభవత్, తత్రాపత దిత్యర్థః. ౧౯

(సాయకై రిత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. తతః దశగ్రీవః అశ్రాంతహృదయోద్యమః అవిచ్ఛిన్నోత్సాహస్సన్. నిస్సంగేన అవ్యాసక్తేన. అంతరాత్మనా మనసా. ఉపలక్షితః, సహస్రశో బాణాన్ ముమోచ. సాయకై రంతరిక్షం చ నిరంతరం చకార. ౨౦½

---

* భీమః ప్రతిస్వనో యస్మిన్ తత్. తిలకమ్.

★ నైకశస్త్రమయం నానాశస్త్రప్రచురం, తద్వర్షం ప్రాగుక్తశస్త్రవర్షం. తిలకమ్.

• రామానుజీయం. "సాయకై రంతరిక్షం చ చకారాశు నిరంతరం, సహస్రశ స్తతో బాణా నశ్రాంతహృదయోద్యమః. ముమోచ చ దశగ్రీవో నిస్సంగేనాంతరాత్మ" నేతి పాఠక్రమః.

※ నిస్సంగేన ప్రాణాశాసంగరహితేన. తిలకమ్.

(రామరావణయో స్సంకులసమరః)

వ్యాయచ్ఛమానం తం దృష్ట్వా తత్పరం రావణం రణే.
ప్రహస న్నివ కాకుత్స్థ స్సందధే సాయకాన్ శితాన్, ౨౧॥

స ముమోచ తతో బాణాన్ రణే శతసహస్రశః.
తాన్ దృష్ట్వా రావణ శ్చక్రే స్వశరైః ఖం నిరంతరమ్, ౨౨॥

తత స్తాభ్యాం ప్రముక్తేన శరవర్షేణ భాస్వతా.
శరబద్ధ మివాఽఽభాతి ద్వితీయం భాస్వదంబరమ్, ౨౩॥

* నానిమిత్తోఽభవ ద్బాణో నాతిభేత్తా న నిష్ఫలః.
అన్యోన్య మభిసంహత్య నిపేతు ర్ధరణీతలే,
తథా విసృజతో ర్బాణాన్ రామరావణయో ర్మృధే. ౨౪॥

(వ్యాయచ్ఛమాన మితి.) వ్యాయచ్ఛమానం వ్యాయచ్ఛంతం, యత్నం కుర్వంతం, రణే తత్పరం సక్తం, ప్రహసన్నివ సందధే అనాయాసేన సందధే. ౨౧॥—౨౨॥

(తత స్తాభ్యా మితి.) శరవర్షేణ భాస్వత్, అంబరం శరబద్ధం ద్వితీయ మంబర మివా భాతి స్మ. ౨౩॥

(నానిమిత్త ఇత్యర్థం.) అనిమిత్తః లక్ష్యవిశేషోద్దేశరహితః, అతిభేత్తా అపేక్షితప్రమాణా దధిక భేత్తా, నిష్ఫలః లక్ష్యే పతితోఽపి ప్రయోజనాకారీ. ౨౪

(అన్యోన్య మితి.) తథా విసృజతోః ఉక్తప్రకారేణ విసృజతోః. అత్ర బాణా ఇత్య ధ్యాహార్యమ్. ౨౪.

---

* "నాతియత్న" ఇతి పాఠే, పరప్రయుక్త నివారణాయ యత్నాతిక్రాంతో న, నివారణాయ ప్రయుక్తో నివారయత్యే వేత్యర్థః. తిలకమ్.

ప్రాయుధ్యతా మవిచ్ఛిన్న మస్యంతౌ * సవ్యదక్షిణమ్,
చక్రతు శ్చ శరౌఘై స్తౌ నిరుచ్ఛ్వాస మివాంబరమ్. ౨౬

రావణస్య హయాన్ రామో హయాన్ రామస్య రావణః,
జఘ్నతు స్తౌ తథాఽన్యోన్యం కృతానుకృతకారిణౌ. ౨౭

ఏవం తౌ తు సుసంక్రుద్ధౌ చక్రతు ర్యుద్ధ మద్భుతమ్,
ముహూర్త మభవ ద్యుద్ధం తుములం • రోమహర్షణమ్. ౨౮

ప్రయుధ్యమానౌ సమరే మహాబలౌ శితై శ్శరై రావణలక్ష్మణాగ్రజౌ,
ధ్వజావపాతేన స రాక్షసాధిపో భృశం ప్రచుక్రోధ తదా రఘూత్తమే. ౨౯

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, నవోత్తరశతతమ స్సర్గః.

(ప్రాయుధ్యతా మితి.) అస్యంతౌ శరాన్ క్షిపంతౌ, ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. నిరుచ్ఛ్వాసం ఉచ్ఛ్వాసావకాశరహితమ్. ౨౬

(రావణస్యేతి.) అత్ర జఘానేతి వచన విపరిణామే నానుషజ్యతే. తౌ అన్యోన్యం కృతానుకృతకారిణౌ కృతప్రతిక్రియాకారిణౌ సంతౌ. తథా జఘ్నతుః, హయ ఇవాన్యత్రాపి సారథ్యాదౌ జఘ్నతు రిత్యర్థః. ౨౭—౨౮

(ప్రయుధ్యమానా వితి.) యదా బభూవతు రిత్యుపస్కార్యమ్. ౨౯

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, నవోత్తరశతతమ స్సర్గః.

---

* సవ్యం చ దక్షిణం చ సవ్యదక్షిణం, అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. ఉభయపార్శ్వయోరవిచ్ఛిన్నం శరానస్యంతౌ. తిలకమ్.

• తుములం రోమహర్షణమిత్యేత దనంతరం ప్రయుధ్యమానా విత్యేకం శ్లోకం ప్రక్షిప్యాత్ర సర్గావచ్ఛేదం కుర్వంతి తదయుక్తం. పశ్చాదపి తుములయుద్ధస్యైవ ప్రస్తావాదేతత్ప్రకరణత్వాచ్చ. అనవచ్ఛేదస్యైవ బహుషు పుస్తకేషు దర్శనాచ్చేతి కతకః. తిలకమ్.

అథ దశోత్తరశతతమ స్సర్గః

తౌ తదా యుధ్యమానౌ తు సమరే రామరావణౌ,
దదృశు స్సర్వభూతాని విస్మితే నాంతరాత్మనా. ౧

అర్దయంతౌ తు సమరే తయోస్తౌ స్యందనోత్తమౌ,
పరస్పర మభిక్రుద్ధౌ పరస్పర మభిద్రుతౌ. ౨

పరస్పరవధే యుక్తౌ ఘోరరూపౌ బభూవతుః,
మండలాని చ వీథీ శ్చ గతప్రత్యాగతాని చ,
దర్శయంతౌ బహువిధాం సూతసారథ్యజాం గతిమ్, ౩॥

అర్దయ న్రావణం రామో రాఘవం చాపి రావణః,
గతివేగం సమాపన్నౌ ప్రవర్తననివర్తనే, ౪॥

అథ దశోత్తరశతతమ స్సర్గః

అథ రావణశిరశ్ఛేదః. (తౌ తదేత్యాది.) సమరే యుద్ధభూమౌ, తదా ఉత్పాతకాలే, అంతరాత్మనా అంతఃకరణేన, ఉపలక్షితాని. ౧

(అర్దయంతా విత్యాది) సార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అర్దయంతౌ పరస్పరం పీడయంతౌ, రథయోః క్రోధాదికం రథికద్వారా, మండలాని మండలగతిః, గతప్రత్యాగతాని శత్రురథం ప్రతి గమనం గతం, పునస్స్థానం ప్రత్యాగమనం ప్రత్యాగతం. తయో రావృత్త్యా బహువచనం. ఏవం ప్రకారేణ బహువిధాం సూతసారథ్యజాం సూతస్య యత్ సారథ్యం సారథికర్మ తజ్జాం, గతిం సంచారం, దర్శయంతౌ తయోః రథౌ ఘోరరూపౌ బభూవతుః. ౩॥

(అర్దయ న్నితి.) రావణ మర్దయ న్రామో రాఘవ మర్దయ న్రావణశ్చోభౌ ప్రవర్తననివర్తనే తద్రూపం గతివేగం సమాపన్నౌ బభూవతు రితి శేషః. ౪॥

క్షిపతో శ్శరజాలాని తయో స్తౌ స్యందనోత్తమౌ.
చేరతు స్సంయుగమహీం * సాసారౌ జలదౌ యథా. ౫

దర్శయిత్వా తథా తౌ తు గతిం బహువిధాం రణే.
పరస్పర స్యాభిముఖౌ పున రేవావతస్థతుః. ౬

ధురం ధురేణ రథయో ర్వక్త్రం వక్త్రేణ వాజినామ్.
పతాకా శ్చ పతాకాభి స్సమేయు స్స్థితయో స్తదా. ౭

రావణస్య తతో రామో ధనుర్ముక్తై శ్శితై శ్శరైః.
చతుర్భి శ్చతురో దీప్తై ర్హయాన్ † ప్రత్యపసర్పయత్. ౮

స క్రోధవశ మాపన్నో హయానా మపసర్పణే.
ముమోచ నిశితాన్ బాణాన్ రాఘవాయ నిశాచరః. ౯

సోఽతివిద్ధో బలవతా దశగ్రీవేణ రాఘవః.
జగామ న వికారం చ న చాపి వ్యథితోఽభవేత్. ౧౦

(క్షిపతో రితి.) సాసారౌ సజలధారౌ. ౫

(దర్శయిత్వేతి.) తథాగతిం పూర్వోక్తగతిభేదమ్. ౬

(ధుర మితి.) ధురం యుగం, ధురేణ, అకారాంతత్వమార్షం. స్థితయోః యుద్ధే గతిం వినా స్థితయోః, తయో రితి శేషః. ౭

(రావణస్యేతి.) ప్రత్యపసర్పయత్ న్యవర్తయత్. ౮

(స ఇతి.) అపసర్పణే విషయే. ౯

(సోఽతివిద్ధ ఇతి.) వికారం వేదనాసూచకముఖవికారమ్. ౧౦

---

* తిలకం. సాసారౌ, ధారాసంపాత ఆసార స్తత్సహితౌ.

† తిలకం. ప్రత్యపసర్పణం నామాత్యన్తాభిముఖ్యానా మేవ పశ్చాద్దేనాపసర్పణమ్.

(శ్రీరామేణ రావణశిరచ్ఛేదః)

చిక్షేప చ పున ర్బాణాన్ వజ్రపాతసమస్వనాన్।
సారథిం వజ్రహస్తస్య సముద్దిశ్య నిశాచరః॥ ౧౧॥

* మాతలేస్తు మహావేగా శ్శరీరే పతితా శ్శరాః।
న సూక్ష్మ మపి సమ్మోహం వ్యథాం వా ప్రదదు ర్యుధి॥ ౧౨॥

తయా ధర్షణయా క్రుద్ధో మాతలే ర్న తథాఽఽత్మనః।
చకార శరజాలేన రాఘవో విముఖం రిపుమ్॥ ౧౩॥

వింశతం త్రింశతం షష్టిం శతశోఽథ సహస్రశః।
† ముమోచ రాఘవో వీర స్సాయకాన్ స్యందనే రిపోః॥ ౧౪॥

రావణోఽపి తతః క్రుద్ధో రథస్థో రాక్షసేశ్వరః।
గదాముసలవర్షేణ రామం ప్రత్యర్దయ ద్రణే॥ ౧౫॥

(చిక్షేపేతి.) వజ్రపాతోఽశనిపాతః. ౧౧

(మాతలేస్త్వితి.) సూక్ష్మం అల్పమ్. ౧౨

(తయేతి.) యథా మాతలేః తయా ధర్షణయా క్రుద్ధః తథా ఆత్మనో ధర్షణయా న క్రుద్ధః. ఏవం క్రుద్ధో రిపుం విముఖం చకార. ౧౩

(వింశత మితి.) ఇకారలోప శ్ఛాందసః. ౧౪

(రావణోఽపీతి.) రథస్థో రథే నిశ్చలతయా స్థిత ఇత్యర్థః. ౧౫

---

* తిలకం. మాతలే ర్వ్యథాం న ప్రదదుః, దేవత్వేన దివ్యశక్తిమత్త్వాత్, అపసర్పణకాలే రావణేన ప్రక్షిప్తానా మతివేధసామర్థ్యాభావా చ్చ.

† రామానుజీయం. 'ముమోచ రాఘవో వీర స్సాయకాన్ స్యందనే రిపో' రిత్యనంతరం 'రావణోపి' 'గదాముసలవర్షేణ' 'తత్ప్రవృత్తం మహద్యుద్ధం' ఇత్యర్ధత్రయం ద్రష్టవ్యమ్.

తత్ప్రవృత్తం మహ ద్యుద్ధం తుములం రోమహర్షణమ్. ౧౬

గదానాం ముసలానాం చ పరిఘాణాం చ నిస్వనైః,
శరాణాం పుంఖపాతై శ్చ క్షుభితా స్సప్తసాగరాః. ౧౭

క్షుబ్ధానాం సాగరాణాం చ పాతాళతలవాసినః,
వ్యథితాః పన్నగా స్సర్వే దానవా శ్చ సహస్రశః. ౧౮

చకంపే మేదినీ కృత్స్నా సశైలవనకాననా,
భాస్కరో నిష్ప్రభ శ్చాసీ న్న వవౌ చాపి మారుతః. ౧౯

తతో దేవా స్సగంధర్వా స్సిద్ధా శ్చ పరమర్షయః,
చింతా మాపేదిరే సర్వే సకిన్నరమహోరగాః. ౨౦

స్వస్తి గోబ్రాహ్మణేభ్య స్తు లోకా స్తిష్ఠంతు శాశ్వతాః,
జయతాం రాఘవ స్సంఖ్యే రావణం రాక్షసేశ్వరమ్. ౨౧

ఏవం జపంతోఽపశ్యం స్తే దేవా స్సర్షిగణా స్తదా,
రామరావణయో ర్యుద్ధం సుఘోరం రోమహర్షణమ్. ౨౨

గంధర్వాప్సరసాం సంఘా దృష్ట్వా యుద్ధ * మనూపమమ్,

(తత్ ప్రవృత్తమిత్యర్ధ) మేకం వాక్యమ్. ౧౬

(గదానా మితి.) నిస్వనైః, వేగజై రితి శేషః. ౧౭

(క్షుబ్ధానా మితి.) క్షుబ్ధేషు సాగరేష్వి త్యర్థః. ౧౮—౨౨

(గంధర్వేతి.) 'గంధర్వాప్సరసా' మిత్యర్ధానంతరం 'గగనం గగనాకార' మితి శ్లోకః. తదనంతరం 'ఏవం బ్రువంత' ఇత్యర్ధం. గంధర్వాప్సరసాం సంఘాః, అనూపమం అనుపమం.

---

* తిలకమ్. (అనూపమ మితి) దీర్ఘః ఆర్షః. 'దృష్ట్వా యుద్ధ మనూపమ' మిత్యుత్తరం. 'సాగరం చాంబరప్రఖ్య మంబరం సాగరోపమ' మితి పాఠే, సాగరం నైల్యవైపుల్యాదినా అంబరప్రఖ్య మాకాశతుల్య మితి వక్తుం శక్యం. ఏవ మంబర మపి సాగరోపమ మితి. రామరావణయో ర్యుద్ధం తు తదతిరిక్తతాదృశయుద్ధాసంభవాత్ స్వతుల్య మిత్యేవ వక్తుం శక్యం. తేనానుపమత్వం ఫలితీత్యనన్వయోఽలంకారః. సాగరశబ్దే లింగవ్యత్యయ ఆర్షః.

(శ్రీరామేణ రావణ శిరచ్ఛేదః)

గగనం గగనాకారం సాగర స్సాగరోపమః. ౨౩

రామరావణయో ర్యుద్ధం రామరావణయో రివ,
ఏవం బ్రువంతో దదృశు స్త ద్యుద్ధం రామరావణమ్. ౨౪

* తతః క్రుద్ధో మహాబాహుః రఘూణాం కీర్తివర్ధనః,
సంధాయ ధనుషా రామః క్షుర మాశీవిషోపమమ్. ౨౫

రావణస్య శిర ♦ శ్ఛింద చ్ఛ్రీమజ్జ్వలితకుండలమ్,
తచ్ఛిరః పతితం భూమౌ దృష్టం లోకై స్త్రిభి స్తదా. ౨౬

త స్యైవ సదృశం చాన్య ద్రావణ స్యోత్థితం శిరః,
తత్ క్షిప్రం క్షిప్రహస్తేన రామేణ క్షిప్రకారిణా. ౨౭

యుద్ధం దృష్ట్వా గగనం గగనాకార మిత్యేవం బ్రువంత స్సంతః, పున ర్దదృశు రిత్యన్వయః. అనుపమత్వ మేవాహ (గగన మితి.) యథా గగనసాగరయో స్సదృశవస్త్వంతరా భావః, తథా రామరావణయుద్ధస్య సదృశం యుద్ధం కించిన్నాస్తీ త్యర్థః. సదృశాంతరనివృత్తిఫలకో௨నన్వయాలంకారః. రామరావణం రామరావణసంబంధి. ౨౩—౨౪

(తతః క్రుద్ధ ఇత్యాది) సార్ధశ్లోకపంచక మేకం వాక్యమ్. క్షురం క్షురాగ్రబాణం. శిరః, ఛిందత్ అచ్ఛినత్. ఏకవచనా త్తదానీం రావణ ఏకశిరా ఏవ యుద్ధ మకరోదితి గమ్యతే. అత ఏవ

---

* (తత ఇతి.) తత స్సామ్యప్రత్యాయికవచనశ్రవణానంతరం రావణస్య శిరః. శిరాంసి. జాతావేకవచనం. ఛిందత్. అచ్ఛినత్. 'దశాస్యో వింశతిభుజః ప్రగృహీతశరాసనః, అదృశ్యత దశగ్రీవో మైనాక ఇవ పర్వత' ఇతి దశశిరస్సహితస్య యోద్ధృత్వాభిధానాత్. శిర ఇత్యత్ర శిరాంసీ త్యుక్తం. ప్రధానశిరో వా. తిలకమ్.

♦ తిలకమ్. శిరో௨ఛిందత్, ఏకైకశ ఇతి శేషః. సకృ ద్దశశిరసాం ఛేదే తు న పునః ప్రరోహ ఇతి కతకః. తస్యైవ సదృశం, యద్భూమౌ పతితం తస్యైవ సదృశ మిత్యర్థః. 'ఏవ మేవ శతం ఛిన్న' మితి పాఠః. ఏవం చ భగవత స్సర్వతోభద్రచక్రప్రదశతం రామేణ రావణీయ శిరశ్శతకమలైః పూజిత మితి కతకః.

ద్వితీయం రావణశిర శ్ఛిన్నం సంయతి సాయకైః,
* ఛిన్నమాత్రం తు త చ్ఛీర్షం పున రన్యత్ స్మ దృశ్యతే. ౨౮

త దప్యశనిసంకాశై శ్ఛిన్నం రామేణ సాయకైః,
ఏవ మేకశతం ఛిన్నం శిరసాం తుల్యవర్చసామ్.
న చైవ రావణ స్యాంతో దృశ్యతే జీవితక్షయే, ౨౯॥

తత స్సర్వాస్త్రవి ద్వీరః కౌసల్యానందవర్ధనః.
మార్గణై ర్బహుభి ర్యుక్త శ్చింతయామాస రాఘవః, ౩౦॥

మారీచో నిహతో యై స్తు ఖరో యై స్తు స దూషణః.
క్రౌంచావనే విరాధ స్తు కబంధో దండకావనే, ౩౧॥

త ఇమే సాయకా స్సర్వే యుద్ధే ప్రత్యాయికా మమ.
కిన్ను తత్కారణం యేన రావణే మందతేజసః, ౩౨॥

ఇతి చింతాపర శ్చాసీ దప్రమ త్త శ్చ సంయుగే.
వవర్ష శరవర్షాణి రాఘవో రావణోరసి, ౩౩॥

వక్ష్యతి 'విక్షిప్య దీర్ఘౌ నిశ్చేష్టౌ భుజా వంగదభూషితౌ' విత్యాదినా. (ఛిన్నమాత్రం తు తచ్ఛీర్ష మితి.) తచ్ఛీర్షే ఛిన్నే తదానీ మేవేత్యర్థః. ఏకశతం ఛిన్నం, ఏకోత్తరశతవారం ఛిన్న మిత్యర్థః. పునః పున శ్శిరశ్ఛేదనం చిరత్రృషితశరతృష్ణానివృత్త్యర్థం. (నచేతి.) జీవితక్షయే విషయే, అంతః అవధిః నిశ్చయో వా. న దృశ్యతే నాదృశ్యత. ౨౮—౩౦

(మారీచ ఇత్యాది) సార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. క్రౌంచావనే కబంధః, దండకావనే విరాధ ఇత్యన్వయః. ప్రత్యాయికాః విశ్వస్తాః, త ఇమే రావణే విషయే మందతేజస అల్పశక్తికాః, అభవన్. తత్ కారణం కింను, న జానామీతి శేషః. ౩౧—౩౩

---

* (ఛిన్నమాత్ర ఇతి.) ఛిన్నమాత్రే, తచ్ఛీర్షే, తదానీ మేవ అన్యచ్ఛిరోఽదృశ్యతేతి సంబంధః. తిలకమ్.

(రావణవధవిషయే రామస్య చింతాప్రకారః)

రావణోఽపి తతః క్రుద్ధో రథస్థో రాక్షసేశ్వరః.
గదాముసలవర్షేణ రామం ప్రత్యర్దయ ద్రణే, 24

త త్ప్రవృత్త మ్మహ ద్యుద్ధం తుములం రోమహర్షణమ్.
అంతరిక్షే చ భూమౌ చ పున శ్చ * గిరిమూర్ధని, 25

• దేవదానవయక్షాణాం పిశాచోరగరక్షసామ్.
పశ్యతాం త న్మహ ద్యుద్ధం సర్వరాత్ర మవర్తత, 26

నైవ రాత్రం న దివసం న ముహూర్తం న చ-క్షణమ్,
రామరావణయో ర్యుద్ధం విరామ ముపగచ్ఛతి, 27

(త దితి.) త్రికూటశిఖరే యుద్ధ్యతో స్తయో ర్నిగ్రహకృతగతివశేన అంతరిక్షే భూమౌ చ, పునశ్చ గిరిమూర్ధని త్రికూటశిఖరే చ తన్మహద్యుద్ధం ప్రవృత్త మిత్యర్థః. 25

(దేవదానవేతి.) 'యస్య చ భావే' నేతి భావలక్షణే షష్ఠీ. సర్వరాత్రం, అహోరాత్ర మిత్యర్థః. 'సప్తరాత్ర' మిత్యపపాఠః, వక్ష్యమాణ దినసంఖ్యావిరోధాత్. యద్వా 'సర్వరాత్ర' మిత్యపపాఠః; 'సప్తరాత్ర' మిత్యేవ సమ్యక్ పాఠః. ఫాల్గునచతుర్దశ్యాం హనుమతా లంకాదాహః, పౌర్ణమాస్యాం రామస్య సముద్రతీరప్రాప్తిః. ప్రథమాద్వితీయాతృతీయాసు దర్భశయనం, అష్టమ్యాం సువేలారోహణం, నవమ్యాం యుద్ధారంభ ఇతి సప్తరాత్రం రామరావణయుద్ధ మితి. ఇదం చ, 'ఇత స్తు నవమేఽహనీ' త్యత్ర విస్తృతమ్. 26

(నైవరాత్ర మితి.) 'కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగ' ఇతి ద్వితీయా. 27

---

* తిలకమ్. రథయోః కామగత్వా త్తత్ర తత్ర కియత్కాలం స్థితే రితి భావః.

• రామానుజీయం. 'దేవదానవయక్షాణాం పిశాచోరగరక్షసాం, పశ్యతాం తన్మహద్యుద్ధం సర్వరాత్ర మవర్తత. నైవ రాత్రం న దివసం న ముహూర్తం న చ క్షణం, రామరావణయోర్యుద్ధం విరామముపగచ్ఛ' తీతి శ్లోకద్వయం కేషుచిత్కోశేషు పతితమ్.

దశరథసుతరాక్షసేన్ద్రయో ర్జయ మనవేక్ష్య రణే స రాఘవస్య.
* సురవరరథసారథి ర్మహౌజా రణగత మేన మువాచ వాక్య మాశు, ౩౮౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, దశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ ఏకదశోత్తరశతతమ స్సర్గః

అథ సంస్మారయామాస రాఘవం మాతలి స్తదా,
అజాన న్నివ కిం వీర త్వ మేన మనువర్తసే. ౧

విసృజాస్మై వధాయ త్వ మస్త్రం పైతామహం ప్రభో,
వినాశకాలః కథితో య స్సురైః సోఽద్య వర్తతే. ౨

(దశరథేతి.) నిర్ధారణే షష్ఠీ. దశరథసుతరాక్షసేన్ద్రయోః రామరావణయోర్మధ్యే. రాఘవస్య. జయమనవేక్ష్య, మహౌజా, మహాబుద్ధి రిత్యర్థః. సురవరరథసారథిః, ఏనం రామం. ఉవాచ. ౩౮౪.

ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, దశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ ఏకాదశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ రావణవధః. (అథ సంస్మారయామాసేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అజాన న్నివ బ్రహ్మాస్త్ర మజానన్నివ, ఏనం రావణం, అనువర్తసే అస్త్రస్య ప్రత్యస్త్రప్రయోగమాత్రం కరోషి, వినాశకాలః మానుషేణ వధ ఇత్యుక్తః కాలః. ౧—౨

---

* తిలకమ్. సురవరస్యేంద్రస్య రథసారథి ర్మాతలిః, రణే రతో రణరతః సచాసౌ రాఘవశ్చ తం.

(రావణవధః)

తత స్సంస్మారితో రామ స్తేన వాక్యేన మాతలేః,
జగ్రాహ స శరం దీప్తం నిశ్వసంత మివోరగమ్. ౩.

య మస్మై ప్రథమం ప్రాదా దగస్త్యో భగవా నృషిః,
* బ్రహ్మదత్తం మహాబాణ మమోఘం యుధి వీర్యవాన్. ౪.

బ్రహ్మణా నిర్మితం పూర్వ మింద్రార్థ మమితౌజసా,
దత్తం సురపతేః పూర్వం త్రిలోకజయకాంక్షిణః. ౫.

యస్య వాజేషు పవనః ఫలే పావకభాస్కరౌ,
శరీర మాకాశమయం గౌరవే మేరుమందరౌ. ౬.

జాజ్వల్యమానం వపుషా సుపుంఖం హేమభూషితమ్,
తేజసా సర్వభూతానాం కృతం భాస్కరవర్చసమ్. ౭.

సధూమ మివ కాలాగ్నిం దీప్తమాశీవిషం యథా,
పరనాగాశ్వబృందానాం భేదనం క్షిప్రకారిణమ్. ౮

§ ద్వారాణాం పరిఘాణాం చ గిరీణా మపి భేదనమ్,
నానారుధిరసిక్తాంగం మేదో దిగ్ధం సుదారుణమ్. ౯

('తత స్సంస్మారిత) ఇత్యాద్యేకాదశశ్లోకా ఏకాన్వయాః. ప్రథమం పూర్వం, దండకారణ్యే. బ్రహ్మదత్తమిత్యేత ద్వివృణోతి (బ్రహ్మణేత్యాదినా.) (యస్య వాజేష్వితి.) పవనాదీనా మధిదేవ తాత్వే నావస్థానం. ఫలే శల్యే. తేజసా సారాంశేన కృతం. ద్వారాణాం రిపుగోపురాణాం. (నానారుధిరేతి.) వధ్యాసురభేదాత్. మేదః మాంసవిశేషః. వజ్రసారం వజ్రతుల్యదార్ఢ్యం. నానాసమితి

* తిలకమ్. బ్రహ్మదత్తం బ్రహ్మణా ఇంద్రాయ దత్తం, ఇంద్రేణాగస్త్యద్వారా రామాయ దత్తమ్.

§ రామానుజీయం. ద్వారాణాం పురద్వారాణాం. గోపురాణా మితి యావత్. పరిఘాణా మిత్యేత త్పర్వాయుధానా మప్యుపలక్షణమ్.

వజ్రసారం మహానాదం నానాసమితిదారణమ్,
సర్వవిత్రాసనం భీమం శ్వసంత మివ పన్నగమ్. ౧౦

కంకగృధ్రబలానాం చ గోమాయుగణరక్షసామ్,
నిత్యం భక్షప్రదం యుద్ధే యమరూపం భయావహమ్. ౧౧

నందనం వానరేంద్రాణాం రక్షసా మవసాదనమ్,
వాజితం వివిధై ర్వాజై శ్చారుచిత్రై ర్గరుత్మతః. ౧౨

త ముత్తమేషుం లోకానా మిక్ష్వాకుభయనాశనమ్,
ద్విషతాం కీర్తిహరణం ప్రకర్షకర మాత్మనః. ౧౩

అభిమంత్ర్య తతో రామ స్తం మహేషుం మహాబలః,
వేదప్రోక్తేన విధినా సందధే కార్ముకే బలీ. ౧౪

తస్మిన్ సంధీయమానే తు రాఘవేణ శరోత్తమే.
సర్వభూతాని విత్రేసు శ్చచాల చ వసుంధరా. ౧౫

స రావణాయ సంక్రుద్ధో భృశ మాయమ్య కార్ముకమ్,
చిక్షేప పరమాయత్త స్తం శరం మర్మఘాతినమ్. ౧౬

-దారణం కపటయుద్ధస్యాపి నివర్తకం, సర్వవిత్రాసనత్వే హేతు (ర్భీమ మితి.) దీప్తం శ్వసంత మితి భేదా దుపమానభేదః. బలాః గృధ్రవిశేషాః, రక్షసాం పిశాచసహచారిణాం, యమరూపం యమతుల్యం యథా భవతి తథా. (భయావహ మితి.) విత్రాసనాత్ భేదః. (వాజిత మితి.) గరుత్మతః. వాజైః పత్రైః, వాజితం సంజాతపత్రం, గరుడపత్రకృతపత్ర మిత్యర్థః. లోకానాం మధ్యే ఉత్తమేషుం, ప్రహర్షకరమాత్మన ఇత్యంతస్య జగ్రాహేత్యనేన సంబంధః. ౩—౧౩

(అభిమంత్ర్యేతి.) తతః గ్రహణానంతరం, తం ఇషుం. సందధే. ౧౪—౧౫

(స ఇతి.) రావణాయ చిక్షేపే త్యన్వయః. ౧౬

(రావణవధః)

స వజ్ర ఇవ దుర్ధర్షో వజ్రిబాహువిసర్జితః,
కృతాంత ఇవ చావార్యో న్యపత ద్రావణోరసి. ౧౭

స విసృష్టో మహావేగ శ్శరీరాంతకర శ్శరః,
బిభేద హృదయం తస్య రావణస్య దురాత్మనః. ౧౮

రుధిరాక్త స్సవేగేన జీవితాంతకర శ్శరః,
రావణస్య హరన్ ప్రాణాన్ వివేశ ధరణీతలమ్. ౧౯

స శరో రావణం హత్వా రుధిరార్ద్రీకృతచ్ఛవిః,
కృతకర్మా నిభృతవత్ స్వతూణీం పున రాగమత్. ౨౦

తస్య హస్తా ద్ధత స్యాశు కార్ముకం తత్ర సాయకమ్,
నిపపాత సహ ప్రాణై ర్భ్రశ్యమానస్య జీవితాత్. ౨౧

గతాసు ర్భీమవేగ స్తు నైరృతేంద్రో మహాద్యుతిః,
పపాత స్యందనా ద్భూమౌ వృత్రో వజ్రహతో యథా. ౨౨

తం దృష్ట్వా పతితం భూమౌ హతశేషా నిశాచరాః,
హతనాథా భయత్రస్తా స్సర్వత స్సంప్రదుద్రువుః. ౨౩

నర్దంత శ్చాభిపేతు స్తాన్ వానరా ద్రుమయోధినః, ౨౪

(స వజ్ర ఇతి.) వజ్రిబాహువిసర్జితో వజ్ర ఇవే త్యన్వయః. ౧౭—౧౯

(స శర ఇతి.) నిభృతవత్ వినీతవత్. ౨౦

(తస్యేతి.) ప్రాణై స్సహ జీవితాత్ ప్రాణధారణయుక్తాత్ భ్రశ్యమానస్య తస్య హస్తాత్ ససాయకం కార్ముకం పపాత. ౨౧—౨౩

(నర్దంతశ్చేత్యర్ధ) మేకం వాక్యమ్. ౨౪

దశగ్రీవవధం దృష్ట్వా విజయం రాఘవస్య చ.
అర్దితా వానరై ర్హృష్టై ర్లంకా మభ్యపతన్ భయాత్,
గతాశ్రయత్వా త్కరుణై ర్బాష్పప్రస్రవణై ర్ముఖైః. ౨౫

తతో వినేదు స్సంహృష్టా వానరా జితకాశినః,
వదంతో రాఘవజయం రావణస్య చ త ద్వధమ్. ౨౬

అథాంతరిక్షే వ్యనద త్సౌమ్య స్త్రిదశదుందుభిః,
దివ్యగంధవహ స్తత్ర మారుత స్సుసుఖో వవౌ. ౨౭

నిపపా తాంతరిక్షా చ్చ పుష్పవృష్టి స్తదా భువి.
కిరంతి రాఘవరథం దురవాపా మనోరమా. ౨౮

రాఘవ స్తవసంయుక్తా గగనేఽపి చ శుశ్రువే,
సాధు సా ధ్వితి వా గగ్ర్యా దైవతానాం మహాత్మనామ్. ౨౯

ఆవివేశ మహాహర్షో దేవానాం చారణై స్సహ,
రావణే నిహతే రౌద్రే సర్వలోకభయంకరే. ౩౦

తత స్సకామం సుగ్రీవ మంగదం చ మహాబలమ్,
చకార రాఘవః ప్రీతో హత్వా రాక్షసపుంగవమ్. ౩౧

(దశగ్రీవేత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. ముఖైః ఉపలక్షితాః. రాక్షసా ఇతి శేషః. ౨౫

(తత ఇతి.) తద్వధం తం వధమ్. ౨౬—౨౮

(రాఘవేతి.) రాఘవ స్తవసంయుక్తా వాగిత్యన్వయః ౨౯

(ఆవివేశేతి.) చారణై స్సహ. చారణైః సహితాః దేవా ఇత్యర్థః. ౩౦

(తత ఇతి.) సుగ్రీవవద్యువరాజత్వేన ప్రత్యుపకారాయాంగదేఽపి రావణవధస్య కారితత్వాత్ సకామత్వమ్ ౩౧

(రావణవధేన ప్రకృతేః ప్రసన్నతా)

తతః ప్రజగ్ముః ప్రశమం మరుద్గణాః దిశః ప్రసేదు ర్విమలం నభోఽభవత్,
మహీ చకంపే న హి మారుతో వవౌ స్థిరప్రభ శ్చాప్యభవ ద్దివాకరః. ౩౨

తత స్తు సుగ్రీవవిభీషణాదయ స్సుహృద్విశేషా స్సహలక్ష్మణా స్తదా,
సమేత్య హృష్టా విజయేన రాఘవం రణేఽభిరామం విధినా హ్యపూజయన్. ౩౩

స తు నిహతరిపు స్స్థిరప్రతిజ్ఞ స్స్వజనబలాభివృతో రణే రరాజ,
రఘుకులనృపనందనో మహౌజా స్త్రిదశగణై రభిసంవృతో యథేంద్రః. ౩౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, ఏకాదశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

(తత ఇతి.) ప్రశమం ప్రసాదం, మరుద్గణాః దేవగణాః, మహీ న చకంపే, మహీకంపాభావస్య శుభసూచకత్వాదిత్యాహుః, రావణవధపర్యంతం సకంపా స్థితా మహీ తద్వధానంతరం నిష్కంపాఽభవదితి చాహుః. వవౌ, సుఖ మితి శేషః. ౩౨

(తత స్త్వితి.) సుహృద్విశేషాః జాంబవదాదయః, హిశబ్దః పాదపూరణే. విజయేన హృష్టా ఇత్యన్వయః. విధినా క్రమేణ. ౩౩

ఫాల్గునామావాస్యాయాం రావణవధః. యద్వా, చైత్రశుద్ధప్రతిపద్విశిష్టామావాస్యాయాం ప్రాతఃకాలే రావణవధః ; పూర్వం 'సర్వరాత్ర మవర్తత' త్యుక్తేః. ౩౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే,
ఏకాదశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ ద్వాదశోత్తరశతతమ స్సర్గః

భ్రాతరం నిహతం దృష్ట్వా శయానం రామనిర్జితమ్,
శోకవేగపరీతాత్మా విలలాప విభీషణః. ౧

వీరవిక్రాంతవిఖ్యాత వినీత నయకోవిద,
మహార్హశయనోపేత కిం శేషేఽద్య హతో భువి. ౨

విక్షిప్య దీర్ఘౌ నిశ్చేష్టౌ భుజా వంగదభూషితౌ,
మకుటే నాపవృత్తేన భాస్కరాకారవర్చసా. ౩

త దిదం వీర సంప్రాప్తం మయా పూర్వం సమీరితమ్,
కామమోహపరీతస్య య త్తే న రుచితం వచః. ౪

య న్న దర్పాత్ ప్రహస్తో వా నేంద్రజి న్నాపరే జనాః,
న కుంభకర్ణోఽతిరథో నాతికాయో నరాంతకః.
న స్వయం త్వ మమన్యేథా స్త స్యోదర్కోఽయ మాగతః, ౫

అథ ద్వాదశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ భ్రాతృవధదర్శనేన హఠాత్ ప్రవృత్తం ప్రకృతిసంబంధకృతం శోకం సోఢు మశక్నువ న్విభీషణో విలపతి (భ్రాతర మిత్యాది.) శయానం శయాన మివ స్థితం, శోకవేగపరీతాత్మా శోకవేగేన పరీతమనస్కః, వేగశబ్దేన హఠకృతశోక ఇతి ద్యోత్యతే. ౧

(వీరేత్యాది.) వినీత విద్యానుశిక్షిత. విక్షిప్యేత్యస్య శ్లోకస్య పూర్వశ్లోకేనాన్వయః. భుజావిత్యనేనాంత్యయుద్ధే ద్విభుజస్థితి ర్గమ్యతే. మకుటేన, ఉపలక్షిత ఇతి శేషః. అపవృత్తేన పతనవేగాదీషచ్చలితేన. (తదిద మితి.) మయా పూర్వం సమీరితం యద్వచః కామమోహపరీతస్య తే న రుచితం నేష్టమాసీత్, తదిదం వచః సంప్రాప్తం, త్వయాఽనుభూత మిత్యర్థః. ౨—౪

(యదిత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. యత్పాపకర్మ ప్రహస్తోదర్పాత్ నామన్యతేతి విపరిణామే నానుషజ్యతే. ఏవం సర్వత్ర యోజనీయం. అతిరథ ఇత్యతికాయవిశేషణం. అమన్యేథాః అమన్యథాః. ఏత్వమార్షం. తృణీకృతవానసీ త్యర్థః. తస్య సీతాహరణరూపస్య. ఉదర్కః ఫలమాగతమ్. ౫

(రావణవధేన విభీషణ శోకప్రకారః)

గత స్సేతు స్సునీతానాం గతో ధర్మస్య విగ్రహః.
గత స్సత్త్వస్య సంక్షేపః ప్రస్తావానాం గతి ర్గతా, ౭

ఆదిత్యః పతితో భూమౌ మగ్న స్తమసి చంద్రమాః.
చిత్రభానుః ప్రశాంతార్చి ర్వ్యవసాయో నిరుద్యమః,
అస్మి న్నిపతితే భూమౌ వీరే శస్త్రభృతాం వరే. ౮

కిం శేష మివ లోకస్య హతవీరస్య సాంప్రతమ్,
రణే రాక్షసశార్దూలే ప్రసుప్త ఇవ పాంసుషు. ౯

ధృతిప్రవాళః ప్రసహాగ్ర్యపుష్ప స్తపోబల శ్శౌర్యనిబద్ధమూలః,
రణే మహాన్ రాక్షసరాజవృక్ష స్సంమర్దితో రాఘవమారుతేన. ౧౦

(గత ఇతి) సునీతానాం నయానాం. సేతుః మర్యాదా. ధర్మస్య విగ్రహః విరోధః. యద్వా, అధర్మస్యేతి ఛేదః. విగ్రహః దేహః. యద్వా, ధర్మస్య విగ్రహః దేహః, 'ఏషోఽగ్ని హోత్రీ చ మహాతపా' శ్చేత్యాదినా రావణస్య ధార్మికత్వకథనాత్. సత్త్వస్య బలస్య. సంక్షేపః సంగ్రహః, ప్రస్తావానాం ప్రకృష్టస్తుతీనాం. గతిః విషయః. ౭

(ఆదిత్య ఇత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. (అస్మిన్నితి.) అస్మిన్నిపతితే ఆదిత్యః పతిత ఇత్యాద్యభేదాతిశయోక్తిః. చిత్రభానుః వహ్నిః. 'సూర్యవహ్నీ చిత్రభానూ' ఇత్యమరః. వ్యవసాయో నిరుద్యమః. రావణసదృశాశ్రయాభావాత్ వ్యవసాయః ఉత్సాహశక్తిః. నిర్వ్యాపారోఽభూ దిత్యర్థః. ౮

(కింశేష మివేతి.) రాక్షసశార్దూలే రావణే. పాంసుషు ప్రసుప్త ఇవ స్థితే. మృత ఇతి యావత్. సాంప్రతం హతవీరస్య లోకస్య కిమివ శేషం. సర్వం శూన్య మభూ దిత్యర్థః. ౯

(ధృతీతి.) ధృతిరేవ ప్రవాళో యస్య స తథా. ధైర్యం హి వృక్షస్య పల్లవవత్ ప్రథమఫలం. ప్రసహత ఇతి ప్రసహః, పచాద్యచ్. భావప్రధానో నిర్దేశః, స ఏవ అగ్ర్యపుష్పం శ్రేష్ఠపుష్పం యస్య స తథా. ప్రసహనం హి పుష్పవత్ కార్యఫలస్య అవ్యవహితహేతుః. తప ఏవ బలం స్థైర్యాంశో యస్య స తథా. శౌర్యమేవ నిబద్ధమూలం నిశ్చలమూలం యస్య స తథా. శౌర్యమూలత్వా త్తపఃప్రభృతీనాం సర్వేషామ్. ౧౦

తేజో విషాణః కులవంశవంశః కోపప్రసాదాపరగాత్రహస్తః,
ఇక్ష్వాకుసింహావగృహీతదేహ స్సుప్తః క్షితౌ రావణగంధహస్తీ. ౧౧

పరాక్రమోత్సాహవిజృంభితార్చి ర్నిశ్వాసధూమ స్స్వబలప్రతాపః,
ప్రతాపవా న్సంయతి రాక్షసాగ్ని ర్నిర్వాపితో రామపయోధరేణ. ౧౨

సింహర్క్షలాంగూలకకుద్విషాణః పరాభిజి ద్గంధనగంధహస్తీ,
రక్షోవృష శ్చాపలకర్ణచక్షుః క్షితీశ్వరవ్యాఘ్రహతోఽవసన్నః. ౧౩

(తేజ ఇతి.) తేజః పరాక్రమ ఏవ విషాణోయస్య స తథా. తేజో హి విషాణవత్ పరమర్మభేది. కులవంశః, కులం పితృపితామహాదయః తేషాం వంశః వర్గః స ఏవ వంశః పృష్ఠావయవవిశేషో యస్య స తథా, 'వంశో వేణౌ కులే వర్గే పృష్ఠస్యావయవేఽపి' చేత్యుభయత్రాపి విశ్వః. కులేన హి వంశేనేవ స్వాశ్రితధారణం. కోప ఏవాపరగాత్రం శిరోవ్యతిరిక్తశరీరం యస్య స తథా. ప్రసాద ఏవ హస్తో యస్య స తథా. కోపస్య బహుత్వాదపరగాత్రత్వేన రూపణం. ఇక్ష్వాకుః రామః. స ఏవ సింహః తేన అవగృహీతదేహః, రావణగంధహస్తీ రావణ ఏవ మత్తగజః. క్షితౌ సుప్తః, మృత ఇత్యర్థః. ౧౧

(పరాక్రమేతి.) పరాక్రమోత్సాహావేవ విజృంభితార్చిః విస్తృతజ్వాలః. నిశ్వాస ఏవ ధూమో యస్య స తథా. స్వబలప్రతాపః స్వబలోష్ణః, ప్రతాపవా న్తేజస్వీ. రాక్షసాగ్నిః, రామపయోధరేణ నిర్వాపితః. ౧౨

(సింహేతి.) సింహర్క్షాః రాక్షసాః, త ఏవ లాంగూలకకుద్విషాణాని యస్య స తథా. 'సింహర్క్షా రాక్షసాః ప్రోక్తా యక్షా ఉష్ణిషిణో మతాః' ఇతి నిఘంటుః. యద్వా, సింహర్క్షం మూలానక్షత్రం, తచ్చ రాక్షసనక్షత్రం; యథాహ జ్యోతిషే కాశ్యపః, 'అగ్నిర్మఖావిశాఖా చ ఆశ్లేషా శతతారకా, ధనిష్ఠా చిత్రయా యుక్తా జ్యేష్ఠామూలా చ రాక్షసాః' ఇతి. తత్సంబంధా ద్రాక్షసా అపి తచ్ఛబ్దేనోచ్యంతే. రాక్షససమృద్ధేర్గర్వహేతుత్వేన లాంగూలాదిత్వేన రూపణం. పరానభిజయతీతి పరాభిజిత్, గంధనే పరోత్సాదనే గంధహస్తీ ముఖ్యః, 'గంధనం సూచనోత్సాహహింసనేషు ప్రకాశనే' ఇతి విశ్వః. చాపలం విషయలౌల్యం తదేవ కర్ణచక్షుషీ యస్య తథా. రక్షోవృషః రావణవృషభః, క్షితీశ్వరవ్యాఘ్రేణ రామశార్దూలేన. హతః అవసన్నః మృతః. ౧౩

(విలపంతం విభీషణం ప్రతి రామస్య ఆశ్వాసనమ్)

వదంతం హేతుమ ద్వాక్యం పరిమృష్టార్థనిశ్చయమ్,
రామ శ్శోకసమావిష్ట మిత్యువాచ విభీషణమ్. ౧౪

నాయం వినష్టో నిశ్చేష్ట స్సమరే చండవిక్రమః,
అత్యున్నతమహోత్సాహః పతితోఽయ మశంకితః. ౧౫

నైవం వినష్టా శ్శోచ్యంతే క్షత్రధర్మ మవస్థితాః,
వృద్ధి మాశంసమానా యే నిపతంతి రణాజిరే. ౧౬

యేన సేంద్రా స్త్రయో లోకా స్త్రాసితా యుధి ధీమతా,
తస్మిన్ కాలసమాయుక్తే న కాలః పరిశోచితుమ్. ౧౭

నైకాంతవిజయో యుద్ధే భూతపూర్వః కదాచన,
పరైర్వా హన్యతే వీరః పరాన్ వా హంతి సంయుగే. ౧౮

(వదంత మితి.) పరిమృష్టార్థనిశ్చయం కృతార్థనిశ్చయమ్. ౧౪

(నాయ మితి.) అయం నిశ్చేష్టః నిర్విక్రమః, న వినష్టః, అపి త్వయం సమరే చండవిక్రమః అత్యున్నతమహోత్సాహః. అశంకితః. పతితః వినష్టః. ౧౫

యది సమరే విక్రమ్య నష్టః తతః కిమిత్యత్రాహ (నైవ మిత్యాది.) యే వృద్ధిం పరలోకవృద్ధిం. ఆశంసమానాః ఆకాంక్షమాణా స్సంతః, రణాజిరే నిపతంతి, క్షత్రధర్మ మవస్థితాః శూరధర్మవ్యవస్థితాః, ఏవం వినష్టాః తే. న శోచ్యంతే. ౧౬

న కేవలం సమరమరణాదేవ న శోచ్యత్వం, కింతు యశః ప్రత్యాసక్త్యా పీత్యాహ (యేనేతి.) యేన విత్రాసితాః, తస్మిన్ రావణే కాలసమాయుక్తే, శోచితుం న కాలః నావసరః, తద్విషయే శోకో న యుక్తః, వీరస్వర్గగమనా దితి భావః. ౧౭

తథాపి మరణే సతి కథం న శోచితవ్య మిత్యాశంక్య జయవత్ పరాజయోఽపి న శోకస్థాన మిత్యాహ (నైకాంతేతి.) ఏకాంతవిజయః నభూతపూర్వః ఇతః పూర్వం న భూతః, అనైకాంత్య ముపపాదయతి (పరైర్వేతి.) ౧౮

ఇయం హి పూర్వై స్సందిష్టా గతిః క్షత్రియసమ్మతా,
క్షత్రియో నిహత స్సంఖ్యే న శోచ్య ఇతి నిశ్చయః. ౧౯

త దేవం నిశ్చయం దృష్ట్వా త త్త్వ మాస్థాయ విజ్వరః,
య దిహానంతరం కార్యం కల్ప్యం త దనుచింతయ. ౨౦

త ముక్తవాక్యం విక్రాంతం రాజపుత్రం విభీషణః,
ఉవాచ శోకసంతప్తో భ్రాతు ర్హిత మనంతరమ్. ౨౧

యోఽయం విమర్దేషు న భగ్నపూర్వ స్సురై స్సమేతై స్సహ వాసవేన,
భవంత మాసాద్య రణే విభగ్నో వేలా మివాసాద్య యథా సముద్రః. ౨౨

అనేన దత్తాని సుపూజితాని భుక్తాశ్చ భోగా నిభృతా శ్చ భృత్యాః,
ధనాని మిత్రేషు సమర్పితాని వైరా ణ్యమిత్రేషు చ యాపితాని. ౨౩

ఏషో హితాగ్నిశ్చ మహాతపాశ్చ వేదాంతగః కర్మసు చాగ్ర్యవీర్యః,

క్షత్రధర్మపర్యాలోచనేనాపి న శోచ్య ఇత్యాహ (ఇయం హీతి.) క్షత్రియః శూరః. ౧౯

(తదేవ మితి.) దృష్ట్వా జ్ఞాత్వా. త త్త్వమాస్థాయ పరమార్థబుద్ధి మవలంబ్య, జనిమతా మవశ్యం మృత్యుం జ్ఞాత్వే త్యర్థః. విజ్వరః నిశ్శోకః. యత్ కార్యం కర్మ, కల్ప్యం అనుష్ఠేయం, తదనుచింతయ, కల్య మితి పాఠే, యత్ కార్యం కల్యం, యోగ్యమిత్యర్థః. 'కల్యోయోగ్యశ్చ తే సమా' ఇతి నిఘంటుః. ౨౦—౨౧

(యోయ మితి.) విమర్దేషు సమరేషు. అనేన మహావీరతయా సమ్యక్ సంస్కార మర్హతీత్యుక్తమ్. ౨౨

ధర్మశీలత్వాచ్చ తదర్హతీత్యాహ (అనే నేతి.) దత్తాని దానాని కృతాని. సుపూజితాని, గురుదైవతా నీతి శేషః. నిభృతాః నితరాం భృతాః, యాపితాని, సఫలీకృతా నీత్యర్థః. ౨౩

ఆహితాగ్న్యాది త్వాచ్చ తదర్హతీత్యాహ (ఏషో హితాగ్ని రితి.) హితాగ్నిః ఆహితాగ్నిః. సంధిరార్షః. వేదాంతం గచ్ఛతి జానా తీతి వేదాంతగః, కర్మసుచాగ్ర్యవీర్యః, కర్మశూర ఇత్యర్థః.

(శ్రీరామేణ రావణస్య ఔర్ధ్వదైహికకరణాభ్యనుజ్ఞానమ్)

ఏతస్య య త్ప్రేతగతస్య కృత్యం తత్కర్తు మిచ్ఛామి తవ ప్రసాదాత్. ౨౪

స తస్య వాక్యైః కరుణై ర్మహాత్మా సంబోధిత స్సాధు విభీషణేన,
ఆజ్ఞాపయామాస నరేంద్రసూను స్స్వర్గీయ మాధాన మదీనసత్త్వః. ౨౫

మరణాంతాని వైరాణి నివృత్తం నః ప్రయోజనమ్.

ప్రేతగతస్య ప్రేతత్వం గతస్య. ఇచ్ఛామి. పుత్రాణాం వినష్టత్వేన భ్రాతురేవాధికారిత్వాదితి భావః. ౨౪

(స తస్యేతి.) కరుణై రిత్యనేన దుఃఖాతిశయా దిదానీమేవ ముక్త మితి ద్యోత్యతే. వక్ష్యతి హి, 'నాహ మస్య సంస్కారం కరిష్యా మీ'తి. స్వర్గీయం స్వర్గాయ హితం, ఆధానం అంత్యేష్టింసంజ్ఞికం కర్మ. ౨౫

వైరాతిరేకాత్ సంస్కారే మమ ద్వేష ఇతి న శంకనీయ మిత్యాహ (మరణేతి.) మరణానంతరమపి వైరకరణం నిష్ప్రయోజన మిత్యాహ (నిర్వృత్త మితి.) ప్రయోజనం, సీతాలాభరూపం అస్య. సంస్కారః యాయజూకోచిత స్సంస్కారః, క్రియతాం, మమాప్యేష యథా తవ, తవ యథా భ్రాతా తథా మమాపి భ్రాతా మద్భ్రాతృభూతస్య తవ భ్రాతృత్వాత్, త్వ మస్య దోషం దృష్ట్వా న కరోషి చే దహ మేవ కరిష్యామి, భ్రాతృషు యేన కేనాపి కర్తవ్య మితి భావః. అత్ర శ్లోకే, 'న' ఇతి గాయత్ర్యక్షరం. అత్రాచార్యా వ్యాచఖ్యుః, మరణాంతాని వైరాణి, ఋషిజనస్థానభ్రంశమైథిలీహరణమత్ప్రాణభూత జటాయుర్విధ్వంసనప్రభృతిమద్ద్వేషాచరణ మితఃపరం కర్తుం న శక్నోతీతి భావః. నిర్వృత్తం నః ప్రయోజనం, 'యది వా రావణ స్స్వయ' మితి వదతా మయాఽస్య విషయే కించి చ్ఛుభం కర్తవ్య మితి మనసి కృతం, తదనేన, 'ద్విధా భజ్యేయ మప్యేవం న నమేయం తు కస్యచి' దితి వదతా ప్రతిహతం. తత్కరణస్యే దానీ మవసర స్సంజాత ఇతి భావః. క్రియతా మస్య సంస్కారః, మత్కృతహితప్రతిషేధానర్హావస్థా ఇదానీ మస్య సంజాతా, అతోఽయం న త్యాజ్యః, అతః పరం యత్ కర్తవ్యం తత్ కార్యమేవ. మమాప్యేష యథా తవ, అయం మచ్చిత్తానుకూలో జాతః. అతో మన్మిత్రభూతో భవానపి త మనువర్తితు మర్హతి. ఏష మే యథా తథా

క్రియతా మస్య సంస్కారో మమా ప్యేష యథా తవ. ౨౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, ద్వాదశో త్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ త్రయోదశో త్తరశతతమ స్సర్గః

రావణం నిహతం శ్రుత్వా రాఘవేణ మహాత్మనా,
అంతఃపురా ద్వినిష్పేతుః రాక్షస్య శ్శోకకర్శితాః. ౧

వార్యమాణా స్సుబహుశో వేష్టంత్యః క్షితిపాంసుషు,
విముక్తకేశ్యో దుఃఖార్తాః గావో వత్సహతా ఇవ, ౨

ఉత్తరేణ వినిష్క్రమ్య ద్వారేణ సహ రాక్షసైః,
ప్రవిశ్యా యోధనం ఘోరం విచిన్వంత్యో హతం పతిమ్. ౩

రాజపుత్రేతి వాదిన్యో హా నాథేతి చ సర్వశః,
పరిపేతుః కబంధాంకాం మహీం శోణితకర్దమామ్. ౪

తవాపీత్యన్వయః. అథవా, ఏషః తవ యథా తథా మమాపి, అస్య సంస్కార స్తవ యథా ప్రాప్తః తథా మమాపీ త్యర్థః. భవానస్య సంస్కారం న కరోతి చేదహ మేవ కరోమి, బంధుషు యేన కేనాపి కర్తవ్యం ఖల్విదం. తద్దూరే తిష్ఠ. అహమేవ కరిష్యామీ త్యర్థ ఇతి. ౨౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే. యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే.
ద్వాదశో త్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ త్రయోదశో త్తరశతతమ స్సర్గః,

అథ రావణాంతఃపురస్త్రీవిలాపః. (రావణ మిత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. వత్సహతాః హతవత్సాః ౧—౨

(ఉత్తరేణేత్యాది.) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. శోణితైః కర్దమో యస్యా స్తాం శోణితకర్దమామ్ ౩—౪

(రావణాంతః పురస్త్రీ విలాపః)

తా బాష్పపరిపూర్ణాక్ష్యో భర్తృశోకపరాజితాః,
కరేణ్వ ఇవ నర్దంత్యో వినేదు ర్హతయూథపాః. ౫

దదృశు స్తం మహావీర్యం మహాకాయం మహాద్యుతిమ్,
రావణం నిహతం భూమౌ నీలాంజనచయోపమమ్. ౬

తాః పతిం సహసా దృష్ట్వా శయానం రణపాంసుషు,
నిపేతు స్తస్య గాత్రేషు ఛిన్నా వనలతా ఇవ. ౭

బహుమానా త్పరిష్వజ్య కాచి దేనం రురోద హ,
చరణౌ కాచి దాలింగ్య కాచిత్ కంఠేఽవలంబ్య చ. ౮

ఉద్ధృత్య చ భుజౌ కాచి ద్భూమౌ స్మ పరివర్తతే,
హతస్య వదనం దృష్ట్వా కాచి న్మోహ ముపాగమత్. ౯

కాచి దంకే శిరః కృత్వా రురోద ముఖ మీక్షతీ,
స్నాపయంతీ ముఖం బాష్పై స్తుషారై రివ పంకజమ్. ౧౦

ఏవ మార్తాః పతిం దృష్ట్వా రావణం నిహతం భువి,
చుక్రుశు ర్బహుధా శోకా ద్భూయ స్తాః పర్యదేవయన్. ౧౧

యేన విత్రాసిత శ్శక్రో యేన విత్రాసితో యమః,
యేన వైశ్రవణో రాజా పుష్పకేణ వియోజితః. ౧౨

(తా ఇతి.) హతయూథపా ఇతి కరేణువిశేషణం. అత ఏవ నర్దంత్యః కరేణ్వ ఇవ వినేదు రిత్యన్వయః. ౫—౭

(బహుమానా దిత్యాది.) శ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. పరివర్తతే వేష్టతే. ఈక్షతీ ఈక్షమాణా. ౮—౧౦

(ఏవ మేతి.) (చుక్రుశు రితి.) క్రోశః నిరక్షరధ్వనిః. పరిదేవనం సాక్షరశబ్దః. ౧౧—౧౨

గంధర్వాణా మృషీణాం చ సురాణాం చ మహాత్మనామ్,
భయం యేన మహద్దత్తం సోఽయం శేతే రణే హతః. ౧౩

అసురేభ్య స్సురేభ్యో వా పన్నగేభ్యోఽపి వా తథా,
న భయం యో విజానాతి తస్యేదం మానుషా ద్భయమ్. ౧౪

అవధ్యో దేవతానాం య స్తథా దానవరక్షసామ్,
హత స్సోఽయం రణే శేతే మానుషేణ పదాతినా. ౧౫

యో న శక్య స్సురై ర్హంతుం న యక్షై ర్నాసురై స్తథా,
సోఽయం కశ్చి ది వాసత్త్వో మృత్యుం మర్త్యేన లంభితః. ౧౬

ఏవం వదంత్యో బహుధా రురుదు స్తస్య తాః స్త్రియః,
భూయ ఏవ చ దుఃఖార్తా విలేపు శ్చ పునః పునః. ౧౭

అశృణ్వతా చ సుహృదాం సతతం హితవాదినామ్,
మరణాయాహృతా సీతా ఘాతితాశ్చ నిశాచరాః. ౧౮

ఏతా స్సమ మిదానీం తే వయ మాత్మా చ పాతితాః. ౧౮॥

బ్రువాణోఽపి హితం వాక్య మిష్టో భ్రాతా విభీషణః.
ధృష్టం పరుషితో మోహా త్త్వయాఽఽత్మవధకాంక్షిణా, ౧౯॥

(అసురేభ్య ఇతి.) మానుషాద్భయం, జాత మితి శేషః. ౧౩—౧౫

(య ఇతి.) కశ్చిదివ యః కశ్చిత్ పురుష ఇవ, లంభితః ప్రాపితః. ౧౬—౧౭

(అశృణ్వతేతి.) సుహృదాం సుహృద్భ్యః, పంచమ్యర్థే షష్ఠీ. వచన మితి వా శేషః. అశృణ్వతా త్వయా. ౧౮

(ఏతా ఇతి.) ఏతా వయం, తే రాక్షసాః, ఆత్మా చ, సమం యుగపత్, ఇదానీం పాతితాః. మారితా ఇత్యర్థః. ౧౮॥

(బ్రువాణ ఇతి.) ఇష్టః ప్రీతిమాన్. ౧౯॥

(రావణాంతఃపురస్త్రీవిలాపః)

యది నిర్యాతితా తే స్యా త్సీతా రామాయ మైథిలీ.
న న స్స్యా ద్వ్యసనం ఘోర మిదం మూలహరం మహత్, ౨౦॥

వృత్తకామో భవే ద్భ్రాతా రామో మిత్రకులం భవేత్.
వయం చావిధవా స్సర్వా స్సకామా న చ శత్రవః, ౨౧॥

త్వయా పున ర్నృశంసేన సీతాం సంరుంధతా బలాత్.
రాక్షసా వయ మాత్మా చ త్రయం తుల్యం నిపాతితమ్, ౨౨॥

న కామకారః కామం వా తవ రాక్షసపుంగవ.
దైవం చేష్టయతే సర్వం హతం దైవేన హన్యతే, ౨౩॥

వానరాణాం వినాశోఽయం రక్షసాం చ మహాహవే.
తవ చైవ మహాబాహో దైవయోగా దుపాగతః, ౨౪॥

* నైవార్థేన న కామేన విక్రమేణ న చాజ్ఞయా.
శక్యా దైవగతి ర్లోకే నివర్తయితు ముద్యతా, ౨౫॥

(యదీత్యాది.) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. తే త్వయా. నిర్యాతితా ప్రత్యర్పితా. మూలహరం మూలభూతత్వత్పర్యంతహరం. (వృత్తేతి.) యది సీతా నిర్యాతితాస్యా త్తదా. భ్రాతా విభీషణో వృత్తకామః నిష్పన్నమనోరథః. భవేత్. స్వవాక్యకరణా దితి భావః. తథా రామః మిత్రకులం కులమిత్రం. శత్రవః దేవాదయః. ౨౦॥—౨౧॥

(త్వయేతి.) (తుల్య మితి.) యుగప దిత్యర్థమ్. ౨౨॥

ఏవం రావణస్వేచ్ఛాచరణస్య రాక్షసనాశహేతుతా మభిధాయ సంప్రతి తన్నిరాసపూర్వకం దైవకారితత్వం దర్శయతి(న కామకార ఇతి.)కామకారః స్వచ్ఛందకరణం కామం ప్రకామం నాస్తి. కుతః. దైవం చేష్టయతే సర్వం. హతం దైవేన హన్యతే దైవేన హత మన్యేన హన్యతే. ౨౩॥—౨౪॥

(నైవేతి.) ఉద్యతాకార్యోన్ముఖీ. దైవగతిః. అర్థాదినా నివర్తయితుం శక్యా. కామేన స్వేచ్ఛయా. ౨౫॥

---

* తిలకం. అర్థేన ధనేన. కామేనేచ్ఛయా. ఆజ్ఞయా మర్యాదావ్యవస్థాపనశక్త్యా. ఉద్యతా ఫలోన్ముఖీభూతా.

నను నామ మహాభాగ తవ వైశ్రవణానుజ,
క్రుద్ధస్య ప్రముఖే స్థాతుం త్రస్యత్యపి పురందరః,
ఋషయశ్చ మహీదేవా గంధర్వాశ్చ యశస్వినః, ౩౪

నను నామ తవోద్వేగా చ్చారణాశ్చ దిశో గతాః. ౪
స త్వం మానుషమాత్రేణ రామేణ యుధి నిర్జితః,
న వ్యపత్రపసే రాజ౯ కిమిదం రాక్షసర్షభ. ౫

కథం త్రైలోక్య మాక్రమ్య శ్రియా వీర్యేణ చాన్వితమ్,
అవిషహ్యం జఘాన త్వాం మానుషో వనగోచరః. ౬

మానుషాణా మవిషయే చరతః కామరూపిణః,
వినాశ స్తవ రామేణ సంయుగే నోపపద్యతే. ౭

యద్యపి సమరమరణం శూరాణాం శ్లాఘ్య మితి న వీరపత్నీతచ్ఛోచితు మర్హా. తథాప్యసమానాన్మానుషాత్ ప్రాప్త మిదం లజ్జావహ మితి శోచతి (నను నామ తవేత్యాదినా) సార్ధశ్లోకేన. నామ ప్రసిద్ధౌ. మహీదేవాః బ్రాహ్మణాశ్చ. త్రస్యంతీ త్యనుషంగః. న కథం మానుషేణ. జిత ఇతి శేషః. ౩౪

(నను నామే త్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. చారణాశ్చ ఆకాశచారిణశ్చ. న వ్యపత్రపసే. మానుషవిజయే నేతి శేషః. కిమిదం. కిమేవ మవస్థానకారణ మిత్యర్థః. ౫

(కథ మితి.) వీర్యేణ త్రైలోక్య మాక్రమ్య శ్రియాన్వితం త్వాం మానుష స్తత్రాపి వనగోచరః కథం జఘాన? అద్భుత మిత్యర్థః. ౬

తదేవాసంభావితత్వం నిరూపయతి (మానుషాణా మితి.) అవిషయే అగమ్యదేశే. ౭

* న చైతత్కర్మ రామస్య శ్రద్దధామి చమూముఖే,
సర్వత స్సముపేతస్య తవ తే నాభిమర్శనమ్. ౮

యదైవ చ జనస్థానే రాక్షసై ర్బహుభి ర్వృతః,
ఖర స్తవ హతో భ్రాతా తదైవాసౌ న మానుషః. ౯

యదైవ నగరీం లంకాం దుష్ప్రవేశాం సురై రపి,
ప్రవిష్టో హనుమా న్వీర్యా త్తదైవ వ్యథితా వయమ్. ౧౦

యదైవ వానరై ర్ఘోరై ర్బద్ధ స్సేతు ర్మహార్ణవే,
తదైవ హృదయే నాహం శంకే రామ మమానుషమ్. ౧౧

అథ వా రామరూపేణ కృతాంత స్స్వయ మాగతః,

(న చైత దితి.) సర్వత స్సముపేతస్య సర్వయుద్ధోపకరణైః పూర్ణస్య, తవ, తేన రామేణ అభిమర్శనం, ఆక్రమణ మితి యత్. ఏతత్ రామస్య న శ్రద్దధామి. రామసంబంధి కర్మేతి న శ్రద్దధామి. ౮

రావణవధస్య మానుషేణాకృతత్వే కేన కృతస్స్యా దిత్యాశంక్య పక్షాంతర ముపక్షిపతి (యదై వేత్యాదినా.) ౯—౧౧

ఏవం సామాన్యతో రామస్యామానుషత్వం ప్రతిపాద్య ఉత్తరోత్తరోత్కృష్టయమేంద్రాది

---

* రామానుజీయం. 'న చైతత్ కర్మే' త్యేతచ్ఛ్లోకానంతరం 'యదైవ చ జనస్థానే రాక్షసై ర్బహుభి ర్వృతః, ఖర స్తవ హతో భ్రాతా తదై వాఽసౌ న మానుషః. యదైవ నగరీం లంకాం దుష్ప్రవేశాం సురై రపి, ప్రవిష్టో హనుమా న్వీర్యా త్తదైవ వ్యధితా వయం. యదైవ వానరై ర్ఘోరై ర్బద్ధస్సేతు ర్మహార్ణవే, తదైవ హృదయే నాహం శంకే రామ మమానుషం. అథ వా రామరూపేణ కృతాంత స్స్వయ మాగతః, మాయాం తవ వినాశాయ విధాయాప్రతికీర్తితాం. అథ వా వాసవేన త్వం ధర్షితోఽసి మహాబల, వాసవస్య కుత శ్శక్తి స్త్వాం ద్రష్టు మపి సంయుగ' ఇతి పాఠక్రమః. అన్యథా పాఠ స్తు లేఖకప్రమాదకృతః; రామస్య సామాన్యతో మానుషత్వప్రతిపాదనానంతర ముత్తరోత్తరోత్కృష్టయమేంద్రాదిదేవతావిశేషత్వప్రతిపాదనౌచిత్యాత్ (యదై వేతి.) న మానుషః, నిశ్చిత ఇతి శేషః.

అథ వా వాసవేన త్వం ధర్షితోఽసి మహాబల,
వాసవస్య కుత శ్శక్తి స్త్వాం ద్రష్టు మపి సంయుగే, ౧౩

* వ్యక్త మేష మహాయోగీ పరమాత్మా సనాతనః,
అనాదిమధ్యనిధనో మహతః పరమో మహాన్, ౧౪

దేవతావిశేషత్వం ప్రతిపాదయతి (అథ వేత్యాదినా.) మాయాం సీతారూపాం, అప్రతితర్కితాం అపరిమేయరూపలావణ్యామ్. ౧౨

యద్వై వేత్యాదినా సామాన్యతోపన్యస్త మమానుషత్వ మేకత్ర వ్యవస్థాపయితుమాహ (వ్యక్త మిత్యాదినా.) మహాయోగిత్వాదిగుణవిశిష్టో యో విష్ణు స్స ఏవైష రామ ఇతి శ్రీవచనముఖే నైవ విష్ణో స్సర్వదేవతాపారమ్యం భగవా న్వాల్మీకి ర్వ్యవస్థాపయతి. (మహాన్ యోగః) లోకరక్షణోపాయచింతానోఽస్యాస్తీతి మహాయోగీ, పరమశ్చాసా వాత్మా చ పరమాత్మా, సర్వజీవాత్మభ్య ఉత్కృష్ట ఇత్యర్థః. పరమత్వ మస్య కథ మిత్యాశంక్య షడ్భావవికారరహితత్వా దిత్యాహ (సనాతన ఇతి.) సదాస్తిత్వయుక్త ఇత్యర్థః. అనాదిమధ్యనిధనః జన్మవృద్ధివినాశశూన్యః, శాశ్వతః అపక్షయరహితః, ధ్రువః పరిణామరహితః, ఏతై ర్విశేషణై ర్జీవగతషడ్భావవికారశూన్యత్వ ముక్తం. తథోక్తం విష్ణుపురాణే 'అపక్షయవినాశాభ్యాం పరిణామర్ధిజన్మభిః. వర్జిత శ్శక్యతే వక్తుం య స్సదాస్తీతి కేవల' మితి. పరమాత్మశబ్దార్థం వివృణోతి (మహతః పరమో మహా నితి,) మహాన్ ఇంద్రాదిః, తస్మా న్మహాన్ బ్రహ్మాదిః, తస్మాదపి మహా నిత్యర్థః, ౧౩—౧౪

* తనిశ్లోకీ. వ్యక్త మేషః, పరిశేషతః ప్రమాణేన నిశ్చితో దశగ్రీవహంతా రామః, మహాయోగీ మహాసన్నహనః, ఆశ్రితత్రాణసన్నాహవాన్, మహాయోగీ, వివిధవిచిత్రజగన్నిర్మాణోపాయచతురః, మహాయోగీ, 'బహుస్యాం ప్రజాయేయేతీ' త్యాద్యుక్తబహుభవనసంకల్పవాన్, 'సోఽభిధ్యాయ శరీరాత్స్వాత్సిసృక్షు ర్వివిధాః ప్రజా' ఇతి మనుస్మరణాత్. మహాయోగీ, జగన్నిర్మాణోపయుక్తప్రకృతిపురుషకారకకర్మసంసర్గవాన్. మహాయోగీ, శరణాగతరక్షణాదిష్వసంచాల్యయుక్తిమాన్. 'యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తి' ష్విత్యమరః. పరమాత్మా, చేతనాచేతనశరీరకః. సకలశరీరత్వప్రసక్తదోషాసంస్పర్శమాహ (సనాతన ఇతి.) అనాదిమధ్యనిధనః, ఆదిమధ్యాంతశూన్యః, మహతః పరమో మహాన్ 'అణో రణీయాన్ మహతో మహీయా' నిత్యా

తమసః పరమో ధాతా శంఖచక్రగదాధరః,
శ్రీవత్సవక్షా నిత్యశ్రీ రజయ్య శ్శాశ్వతో ధ్రువః. ౧౫

స్థాన విశేషేణాపి పరమత్వ మాహ (తమస ఇతి.) తమసః ప్రాకృతమండలస్య. పరమః పరస్తాదప్రాకృతే వైకుంఠే విద్యమానః 'ఆదిత్యవర్ణం తమస స్తు పారే' ఇతి శ్రుతేః. సర్వత్ర వ్యాప్తస్య కథం తత్రావస్థాన మిత్యాశంక్య విగ్రహద్వారేత్యాహ (శంఖే త్యాదినా.) సదా శంఖచక్రధారణప్రయోజనమాహ (ధాతేతి.) ధాతా పోషకః. 'డుధాఞ్ ధారణ పోషణయో' రిత్యస్మా త్తృచ్. సర్వదా రక్షణార్థ మాయుధధారణ మిత్యర్థః. తదోక్త మభియుక్తైః, 'పాతుప్రణత రక్షాయాం విళంబ మసహన్నివ, సదా పంచాయుధీం బిభ్రత్ సనశ్శ్రీరంగనాయక' ఇతి. తస్య సర్వేశ్వరత్వద్యోతకం లక్షణ మాహ (శ్రీవత్సవక్షా ఇతి.) శ్రీకరో వత్సః శ్రీవత్సః. స చ రక్తవర్ణో మత్స్యవిశేషః, సః వక్షసి దక్షిణే యస్య సః శ్రీవత్సవక్షాః. జగద్రక్షణోపయోగి పురుషకార సంబంధ మాహ (నిత్యశ్రీ రితి.) నిత్యా అనపాయినీ శ్రీ ర్యస్యా సౌ నిత్యశ్రీః 'విష్ణోశ్శ్రీరనపాయి' నీత్యన్యత్రోక్తేః. అత ఏవా౽జయ్యః జేతు మశక్యః. 'క్షయ్యజయ్యౌ శక్యార్థ' ఇతి నిపాతనాత్. ఏష రామః ఏవంభూతః పరమాత్మా వ్యక్తం నిశ్చిత మితి సంబంధః. ౧౫

ద్వ్యక్తపరమమహత్త్వవాఞ్, తమసః పరమః 'అక్షరాత్పరతః పరః' 'యస్మాత్ క్షరమతీతో౽హ మక్షరా దపి చోత్తమ' ఇతి శ్రుతిస్మృతిభ్యాం. తమసః పరమః, 'ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తా' దిత్యుక్తపరమపదవాసీ, ధాతా, భూతభవిష్యద్వర్తమానకాలావచ్ఛిన్నసకలజగన్నిర్మాతా 'సూర్యా చంద్రమసౌ ధాతా యథా పూర్వ మకల్పయ' దితి శ్రుతేః. ధాతా స్థితికర్తా. సా చ స్థితి రనేక రూపా, జగద్వివిధకరణేన. 'డుధాఞ్ ధారణపోషణయో' రితి ధాతోః. ధారణం ప్రశాసనాధీన లోకత్వం. 'ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసన' ఇత్యాది శ్రుతేః. ఏవం కారణస్వరూప ముపాస్యం తదుపయుక్తాగుణాశ్చోక్తాః. అథ దివ్యమంగళవిగ్రహయోగ మాహ (శంఖచక్రగదాధర ఇతి.) అనేన, ఉపాస్యత్వానుగుణశరణాగతవిరోధినిరసనజాగరూకత్వముక్తం. శ్రీవత్సవక్షాః, శ్రీవత్సకౌస్తుభాదీనాం నిత్యత్వాద్రుద్రాదివైలక్షణ్యముక్తం. (నిత్యశ్రీ రితి.) నిత్యా అనపాయినీ శ్రీ ర్యస్య సః, అత్ర విగ్రహనిత్యత్వ మేవోక్తం; స్వరూపనిత్యత్వస్య సాధారణప్రాప్తత్వాత్. నిత్యైవైషా జగన్మాతేతి యావత్. శ్రీసంబంధాదుత్తేజిత పరాభిభవనసామర్థ్య మాహ (అజేయ ఇతి.) 'అప్రమేయం హి తత్తేజో యస్య సా జనకాత్మజేతి' హ్యుక్తం. అజేయః, ఉపాసకవ్యతిరిక్తై ర్జేతు మశక్యః. అజేయః, 'అప్రధృష్యశ్చ సంగ్రామే సేంద్రై రపి సురాసురై' రిత్యాద్యుక్తరీత్యా జేతు మశక్యః. శాశ్వతః త్రివిధ పరిచ్ఛేదరహితః వికారశూన్యశ్చ. ధ్రువః అప్రకంప్యః, అత్ర ధాతేతి రూఢ్యా విశేషణనిర్దేశః. 'అనాదినిధనో ధాతే' తి సహస్రనామపాఠాత్. (నిత్యశ్రీ రితి చ.)

(మండోదరీవిలాపః)

మానుషం వపు రాస్థాయ విష్ణు స్సత్యపరాక్రమః,
సర్వైః పరివృతో దేవై ర్వానరత్వ ముపాగతైః, ౧౬

సర్వలోకేశ్వర స్సాక్షా ల్లోకానాం హితకామ్యయా,
స రాక్షసపరీవారం హతవాం స్త్వాం మహాద్యుతిః. ౧౭

ఇంద్రియాణి పురా జిత్వా జితం త్రిభువనం త్వయా,
స్మరద్భి రివ తద్వైర మింద్రియై రేవ నిర్జితః. ౧౮

క్రియతా మవిరోధశ్చ రాఘవే ణేతి యన్మయా,
ఉచ్యమానో న గృహ్ణాసి తస్యేయం వ్యుష్టి రాగతా. ౧౯

అకస్మా చ్చాభికామోఽసి సీతాం రాక్షసపుంగవ,
ఐశ్వర్యస్య వినాశాయ దేహస్య స్వజనస్య చ. ౨౦

ఏవం భూతస్య పరమాత్మనః కిమర్థమేవం వ్యాపార ఇత్యత్రాహ ద్వాభ్యాం. (మానుష మిత్యాది.) సర్వలోకేశ్వరః సర్వలోకానాం నియంతా, అనిష్టనివృత్తీష్టప్రాపణయోః కర్తా. విష్ణుః. విష్ణుసకాశాదవినాశిత్వవరం పరిహర్తుం మానుషం వపుః. ఆస్థాయ పరిగృహ్య. సాక్షాత్ అవ్యవధానేన. లోకానాం హితకామ్యయా లోకహితేచ్ఛయా. సర్వలోకవిరోధినం త్వాం హతవాన్. వ్యక్తమిత్యత్రానుషజ్యతే. ౧౬—౧౭

త్వద్దోషకృత ఏవాయం వధ ఇత్యాహ (ఇంద్రియాణీతి.) ౧౮

ఏవం సర్వజ్ఞా త్వం పూర్వం కిమితి నోక్తవతీ త్యత్రాహ (క్రియతా మితి.) న గృహ్ణాసి నాగృహ్ణాః, వ్యుష్టిః ఫలం, 'వ్యుష్టిః ఫలే సమృద్ధౌ' చేత్యమరః. ౧౯

(అకస్మా దితి.) అకస్మాత్ నిర్హేతుకం సీతా ముద్దిశ్య. అభికామోఽసి అభిలాష్యసి. తాం ప్రతి త్వదభిలాషః అయుక్త ఇత్యర్థః. ౨౦

అరుంధత్యా విశిష్టాం తాం రోహిణ్యా శ్చాపి దుర్మతే,
సీతాం ధర్షయతా మాన్యాం త్వయా హ్యసదృశం కృతమ్. ౨౧

వసుధాయా శ్చ వసుధాం శ్రియ శ్శ్రీం భర్తృవత్సలామ్,
సీతాం సర్వానవద్యాంగీ * మరణ్యే విజనే శుభామ్. ౨౨

ఆనయిత్వా తు తాం దీనాం ఛద్మనాఽఽత్మస్వదూషణ,
అప్రాప్య చైవ తం కామం మైథిలీసంగమే కృతమ్.
పతివ్రతాయా స్తపసా నూనం దగ్ధోఽసి మే ప్రభో. ౨౩½

త దైవ యన్న దగ్ధ స్త్వం ధర్షయం స్తనుమధ్యమామ్.

అయుక్తతా మేవాహ (అరుంధత్యా ఇతి.) విశిష్టాం ఉత్కృష్టాం. మాన్యా మిత్యనేన. న కేవల మరుంధత్యాదివత్ పాతివ్రత్యమాత్రం కింతు మాతృత్వం చేత్యుచ్యతే. అసదృశం అనుచితమ్. ౨౧

సా పతివ్రతా చేత్ కిమర్థం న దగ్ధవతీత్యత్రాహ (వసుధాయా ఇత్యాది) సార్ధశ్లోకద్వయేన. వసుధాయాశ్చ వసుధాం. అత్యంతక్షమావతీ మిత్యర్థః. శ్రీమిత్యత్ర ఇయజభావ ఆర్షః. సర్వసంపదధిష్ఠాత్రీ మిత్యర్థః. భర్తృవత్సలాం పతివ్రతాం. సర్వానవద్యాంగీం అనవద్యసర్వాంగీం. అరణ్యే విజనే. స్థితా మితి శేషః. దీనాం త్వ దనభిలాషిణీ మిత్యర్థః. ఛద్మనా మారీచముఖేన ఆనయిత్వా. తం పూర్వముక్తం పతివ్రతాయా స్తస్యా స్తపసా। దగ్ధోఽసి. మే ప్రభో ఇత్యనేన అస్య సర్వస్య మద్దౌర్భాగ్యమేవ నిమిత్త మితి ద్యోత్యతే. ఆత్మస్వదూషణేత్యనేన నిజస్వభూతాయా మమ త్యాగే. త్వద్దూషణ మేవ హేతుః న త్వత్సౌందర్యహాని రిత్యుచ్యతే. ౨౨—౨౩½

(తదైవేతి.) తనుమధ్యమాం ధర్షయన్ సన్ త్వం తదైవ న దగ్ధ ఇతి యత్ తేన

---

* రామానుజీయం. 'అరణ్యే విజనే శుభా' మిత్యస్యానంతరం. ఆనయిత్వా తు తాం దీనాం ఛద్మనాత్మస్వదూషణ. అప్రాప్య చైవ తం కామం మైథిలీసంగమే కృతం. పతివ్రతాయా స్తపసా నూనం దగ్ధోఽసి మే ప్రభో' ఇత్యేవం పాఠక్రమః. అన్యథా పాఠ స్తు లేఖకప్రమాదకృతః.

(మందోదరీవిలాపః)

దేవా బిభ్యతి తే సర్వే సేంద్రా స్సాగ్నిపురోగమాః, ౨౪॥

అవశ్య మేవ లభతే ఫలం పాపస్య కర్మణః.
ఘోరం పర్యాగతే కాలే కర్తా నాస్త్యత్ర సంశయః, ౨౫॥

శుభకృ చ్ఛుభ మాప్నోతి పాపకృ త్పాప మశ్నుతే.
విభీషణ స్సుఖం ప్రాప్త స్త్వం ప్రాప్తః పాప మీదృశమ్, ౨౬॥

సం త్యన్యాః ప్రమదా స్తుభ్యం రూపే ణాభ్యధికా స్తతః.
అనంగవశ మాపన్న స్త్వం తు మోహా న్న బుధ్యసే, ౨౭॥

న కులేన న రూపేణ న దాక్షిణ్యేన మైథిలీ,
మయాఽధికా వా తుల్యా వా త్వంతు మోహా న్న బుధ్యసే, ౨౮॥

సర్వధా సర్వభూతానాం నాస్తి మృత్యు రలక్షణః.
తవ తావ దయం మృత్యు ర్మైథిలీ కృతలక్షణః, ౨౯॥

మాహాత్మ్యేన త్వత్తో దేవా బిభ్యతీతి సంబంధః. భీతా దేవాః కథం తే ధర్షణఫలం దాహం దద్యు రితి భావః. ౨౪॥

(అవశ్య మితి.) కర్తా ఘోరం పాపస్య ఫలం కాలే పర్యాగతే ప్రాప్తే అవశ్యం లభతే నాత్ర సంశయః. ౨౫॥

(శుభకృ దితి.) పాపం దుఃఖమ్. ౨౬॥

(సం తీతి.) తుభ్యం తవ, తతః తస్యాః సీతాయాః న బుధ్యసే, అభ్యధికత్వమితి శేషః. ౨౭॥

(న కులేనేతి.) మైథిలీ మయా కులేన తుల్యా అధికా వా న ఇత్యేవం యోజ్యం. దాక్షిణ్యేన విద్యాసామర్థ్యేన. ౨౮॥

(సర్వధేతి.) అలక్షణః నిర్నిమిత్తః. మైథిల్యాః కృతం మైథిలీకృతం, మైథిల్యానయన మిత్యర్థః. తదేవ లక్షణం నిమిత్తం యస్య స తథా. ౨౯॥

సీతానిమిత్తజో మృత్యు స్త్వయా దూరా దుపాహృతః. ౩౦

మైథిలీ సహ రామేణ విశోకా విహరిష్యతి,
అల్పపుణ్యా త్వహం ఘోరే పతితా శోకసాగరే. ౩౧

కైలాసే మందరే మేరౌ తథా చైత్రరథే వనే,
దేవోద్యానేషు సర్వేషు విహృత్య సహితా త్వయా. ౩౨

విమానే నానురూపేణ యా యా మ్యతులయా శ్రియా,
పశ్యన్తీ వివిధా న్దేశాం స్తాం స్తాం శ్చిత్రస్రగంబరా.
భ్రంశితా కామభోగేభ్య స్సాఽస్మి వీర వధా త్తవ, ౩౩½

సైవాన్యే వాస్మి సంవృత్తా ధిగ్రాజ్ఞాం చంచల శ్శ్రియః. ౩౪

హా రాజ న్సుకుమారం తే సుభ్రు సుత్వక్ సమున్నసమ్,
కాంతిశ్రీ ద్యుతిభి స్తుల్య మిందుపద్మదివాకరైః. ౩౫

కిరీటకూటోజ్జ్వలితం తామ్రాస్యం దీప్తకుండలమ్,
మదవ్యాకుల లోలాక్షం భూత్వా యత్పాన భూమిషు, ౩౬

వివిధ స్రగ్ధరం చారు వల్గుస్మితకథం శుభమ్,
తదే వాద్య త వేదం హి వక్త్రం న భ్రాజతే ప్రభో. ౩౭

(కైలాస ఇత్యాది) సార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. యాఽహం కైలాసాదిషు విహృత్య విమానేన వివిధా న్దేశా న్పశ్యంతీ యామి అథసా భ్రంశితాస్మి త్యేవం సంబంధః. ౩౦—౩౩½

(సైవేత్యర్థం.) సైవ ఏవం భుక్తభోగైవ, అన్యేవ అస్పృష్టభోగేవ. ౩౪

ఏవం రావణస్య మతిం రాజ్యశ్రియం చ నిందిత్వా భర్తృసౌందర్యవైపరీత్యం శోచతి. (హారాజ న్నిత్యాది) శ్లోక చతుష్టయ మేకాన్వయం. సుత్వక్ స్నిగ్ధత్వక్. సమున్నసం సమున్నత నాసికం. కాంతిః ప్రభా. శ్రీః సౌందర్యం. ద్యుతిః తేజః. కిరీటకూటోజ్జ్వలితం శిఖరతుల్యకిరీట విరాజితం, తామ్రాస్యం రక్తాధరమిత్యర్థః. చారుసుందరం తవ యద్వక్త్రం మదవ్యాకులలోలాక్షం భూత్వా అభ్రాజత తదేవేదం వక్త్ర మద్య న భ్రాజతే, అప్రకాశనిమిత్త మాహ (రామేతి.)

(మండోదరీవిలాపః)

రామసాయకనిర్భిన్నం సిక్తం రుధిరవిస్రవైః,
విశీర్ణమేదోమస్తిష్కం రూక్షం స్యందనరేణుభిః. ౩౮

హా పశ్చిమా మే సంప్రాప్తా దశా వైధవ్యకారిణీ,
యా మయాఽఽసీన్న సంబుద్ధా కదాచి దపి మందయా. ౩౯

పితా దానవరాజో మే భర్తా మే రాక్షసేశ్వరః,
పుత్రో మే శక్రనిర్జేతా ఇత్యేవం గర్వితా భృశమ్, ౪౦

దృప్తారిమర్దనా శ్శూరాః ప్రఖ్యాతబలపౌరుషాః,
అకుతశ్చిద్భయా నాథా మమే త్యాసీ న్మతి ర్దృఢా, ౪౧

తేషా మేవం ప్రభావానాం యుష్మాకం రాక్షసర్షభ,
కథం భయ మసంబుద్ధం మానుషా దిద మాగతమ్. ౪౨

స్నిగ్ధేంద్రనీలనీలం తు ప్రాంశుశైలోపమం మహత్,
కేయూరాంగదవైడూర్యముక్తాదామస్రగుజ్జ్వలమ్. ౪౩

విస్రవైః ప్రవాహైః, మేదః వసా, మస్తిష్కం మాంసవిశేషః. ౩౮

(హేతి.) మే వైధవ్యకారిణీ, తే పశ్చిమావస్థా మృతిః సంప్రాప్తా. ౩౯

అస్థిరస్య దేహస్య వినాశః కుతో న సంబుద్ధ ఇత్యత్రాహ (పితేతి.) దానవరాజః మయః. ౪౦ — ౪౧

(తేషా మితి.) తేషు యుష్మాస్వేవం ప్రభావే ష్విత్యర్థః. మయస్య మరణాభావేఽపి ఇదానీ మకార్యకరత్వా దేవ ముక్తం. అసంబుద్ధం పూర్వ మచింతితమ్. ౪౨

(స్నిగ్ధే త్యాది) సార్ధశ్లోకచతుష్టయ మేకాన్వయం. ప్రాంశుశైలః ఉన్నతశైలః, అంగదవైడూర్యం వైడూర్యమయాంగద మితి కేయూరా ద్భేదః. యచ్ఛరీరం భాతి ఆలింగన

కాంతం విహారే ష్వధికం దీప్తం సంగ్రామభూమిషు,
భా త్యాభరణభాభి ర్య ద్విద్యుద్భి రివ తోయదః. ४४

తదే వాద్య శరీరం తే తీక్ష్ణై ర్నైకై శ్శరై శ్చితమ్,
పున ర్దుర్లభసంస్పర్శం పరిష్వక్తుం న శక్యతే. ४४

శ్వావిద శ్శలలై ర్యద్వత్ బాణై ర్లగ్నై ర్నిరంతరమ్,
స్వర్పితై ర్మర్మసు భృశం సంఛిన్నస్నాయుబంధనమ్.
క్షితౌ నిపతితం రాజ న్ శ్యావం రుధిరసచ్ఛవి. ४६-५

వజ్రప్రహారాభిహతో వికీర్ణ ఇవ పర్వతః. ४८

హా స్వప్న స్సత్య మేవేదం త్వం రామేణ కథం హతః,
త్వం మృత్యో రపి మృత్యు స్స్యాః కథం మృత్యువశం గతః. ४८

త్రైలోక్యవసుభోక్తారం త్రైలోక్యోద్వేగదం మహత్,

యోగ్య మభూత్, తదేవ శరీరం దుర్లభసంస్పర్శం సత్ పునః పరిష్వక్తుం న శక్యతే, దుర్లభసంస్పర్శత్వ ముపపాదయతి (శ్వావిద ఇత్యాదినా.) శ్వావిదః శల్యమృగస్య, శలలైః తల్లోమభిః, యద్వత్ యథా, కంటకాకారశ్వావిల్లోమతుల్యైరితి శరవిశేషణం. మర్మసు స్వర్పితైః క్షిప్తైః తత్రైవ మర్మసు నిరంతరం లగ్నై రితి యోజనా, శ్యావం కపిశవర్ణం 'శ్వావిత్తుశల్య స్తల్లోమ్ని శలలీశలం' 'శ్యావస్స్యాత్కపిశ' ఇత్యుభయత్రా ప్యమరః. స్నాయవః ధనువ్యః, రుధిరసచ్ఛవి రుధిరతుల్యకాంతి, స్వకాంతిం విహాయ, రుధిరకృతకాంత్యంతర మిత్యర్థః. ४३—४६-५

(వజ్రేత్యర్థం.) ఆసీదితి శేషః. ४८

(హేతి.) ఇదం తే మరణం, స్వప్నః స్వప్నానుభవవిషయః, సత్యమేవ నాత్ర సంశయః. తత్ర హేతుమాహ (త్వ మితి.) తత్రాపి హేతుమాహ (త్వం మృత్యో రితి.) ४८

త్రైలోక్యేత్యాది హతప్రియేత్యంతం శ్లోకాష్టకమేకం వాక్యం. ఏవం భూతం భర్తారం దృష్ట్వా యా ఇమం దేహం ధారయామి సాఽహం స్థిరాఽస్మి వజ్రసారమయాఽస్మి, కథ మన్యథా

(మండోదరీవిలాపః)

జేతారం లోకపాలానాం క్షేప్తారం శంకరస్య చ. ౯

దృప్తానాం నిగృహీతార మావిష్కృతపరాక్రమమ్,
లోకక్షోభయితారం చ నాదై ర్భూతవిరావిణమ్. ౧౦

ఓజసా దృష్టవాక్యానాం వక్తారం రిపుసన్నిధౌ,
స్వయూథభృత్యవర్గాణాం గోప్తారం భీమకర్మణామ్. ౧౧

హంతారం దానవేంద్రాణాం యక్షాణాం చ సహస్రశః,
నివాతకవచానాం చ సంగృహీతార మీశ్వరమ్. ౧౨

నైకయజ్ఞవిలోప్తారం త్రాతారం స్వజనస్య చ,
ధర్మవ్యవస్థాభేత్తారం మాయాస్రష్టార మాహవే. ౧౩

దేవాసురనృకన్యానా మాహర్తారం తత స్తతః,
శత్రుస్త్రీశోకదాతారం నేతారం స్వజనస్య చ. ౧౪

లంకాద్వీపస్య గోప్తారం కర్తారం భీమకర్మణామ్,
అస్మాకం కామభోగానాం దాతారం రథినాం వరమ్. ౧౫

ఏవం ప్రభావం భర్తారం దృష్ట్వా రామేణ పాతితమ్,
స్థిరాఽస్మి యా దేహ మిమం ధారయామి హతప్రియా. ౧౬

న శీర్యే దితిభావః. మహ దితి త్రైలోక్యవసువిశేషణం. యద్వా, త్రైలోక్యోద్వేగదం మహద్వసు. మహద్యథా భవతి తథా త్రైలోక్యోద్వేగద మితి వా. ఉద్వేగో భయసంభ్రమః. శంకరస్య క్షేప్తారం కైలాసచలనద్వారా. స్వయూథాః స్వబంధవః. నివాతకవచా నామ కేచన అసురాః, తేషాం సంగ్రహీతారం. తైస్సఖ్యం కృత మిత్యర్థః. స్వజనస్య స్వాశ్రితజనస్య. ధర్మవ్యవస్థా, ఆచారవ్యవస్థా, యజ్ఞకర్మభేత్తృకథనేనాతీవ స్వతంత్రత్వ ముక్తం. కన్యానా మితి స్త్రీమాత్ర ముచ్యతే. (స్వజనస్య నేతార మితి.) పూర్వత్రానిష్టనివర్తకత్వ ముక్తం, అత్రేష్టప్రాపకత్వం. భీమకర్మణాం స్వశిరోహవనాదీనామ్. ౯ — ౧౬

శయనేషు మహార్హేషు శయిత్వా రాక్షసేశ్వర,
ఇహ కస్మాత్ ప్రసుప్తోఽసి ధరణ్యాం రేణుపాటలః. ౫౭

యదా మే తనయ శ్శస్తో లక్ష్మణే నేంద్రజిద్యుధి,
తదాఽస్మ్యభిహతా తీవ్ర మద్య త్వస్మి న్నిపాతితా. ౫౮

నాహం బంధుజనై ర్హీనా హీనా నాథేన తు త్వయా,
విహీనా కామభోగై శ్చ శోచిష్యే శాశ్వతీ స్సమాః. ౫౯

ప్రపన్నో దీర్ఘ మధ్వానం రాజ న్న ద్యాసి దుర్గమమ్,
నయ మా మపి దుఃఖార్తాం న జీవిష్యే త్వయా వినా. ౬౦

కస్మా త్త్వం మాం విహా యేహ కృపణాం గంతు మిచ్ఛసి,
దీనాం విలపితై ర్మందాం కిం వా మాం నాభిభాషసే. ౬౧

దృష్ట్వా నఖ ల్వసి క్రుద్ధో మా మిహానవకుంఠితామ్,
నిర్గతాం నగరద్వారా త్పద్భ్యా మే వాగతాం ప్రభో. ౬౨

ప శ్యేష్టదార దారాం స్తే భ్రష్టలజ్జావకుంఠితాన్,
బహిర్నిష్పతితా న్సర్వా న్కథం దృష్ట్వా న కుప్యసి. ౬౩

(యదేతి.) శస్తః హతః, తదా అభిహతా ప్రహృతా, అద్య అస్మిన్ త్వద్ధననే సతి తీవ్రం నిపాతితా, మారితే త్యర్థః. ౫౭—౫౮

(నాహ మితి.) బంధుజనైః హీనాఽహం న శోచిష్యే యది త్వం స్థితస్స్యాః, కిం తు త్వయా హీనా, అత ఏవ కామభోగై ర్హీనా శోచిష్య ఇతి యోజనా. ౫౯

(ప్రపన్న ఇతి.) దీర్ఘమధ్వానం వీరస్వర్గమ్. ౬౦

(కస్మా దితి.) విలపితైః ప్రలాపైః దీనాం, మందాం అభాగ్యామ్. ౬౧

(దృష్ట్వేతి.) అనవకుంఠితాం అనావరణాం, ఇహాగతా మిత్యన్వయః. ౬౨

(పశ్యేతి.) ఇష్టదారేతి సంబుద్ధిః. భ్రష్టలజ్జావకుంఠితాన్ హీనలజ్జావకుంఠితాన్. ౬౩

అయం క్రీడాసహాయ స్తేఽనాథో లాలప్యతే జనః,
న చైన మాశ్వాసయసే కిం వా న బహుమన్యసే. ౬౪

యా స్త్వయా విధవా రాజన్ కృతా నైకాః కులస్త్రియః,
పతివ్రతా ధర్మపరాః గురుశుశ్రూషణే రతాః.
తాభి శ్శోకాభితప్తాభి శ్శప్తః పరవశం గతః, ౬౫

త్వయా విప్రకృతాభి ర్య త్తదా శప్తం త దాగతమ్. ౬౬

ప్రవాద స్సత్య ఏ వాయం త్వాం ప్రతి ప్రాయశో నృప,
పతివ్రతానాం నాకస్మా త్పతం త్యశ్రూణి భూతలే. ౬౭

కథం చ నామ తే రాజన్ లోకా నాక్రమ్య తేజసా,
నారీచౌర్య మిదం క్షుద్రం కృతం శౌండీర్యమానినా. ౬౮

(అయ మితి.) తే నాథో లాలప్యత ఇతి పాఠే అనాథ ఇతి ఛేదః. ౬౪

(యా స్త్వయేత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. పరవశం పరవశత్వం. శత్రువశత్వ మితి యావత్. ౬౫

(త్వయే త్యర్ధం.) త్వయా, విప్రకృతాభిః పరిభూతాభిః. తదా భర్తృవధకాలే, యచ్ఛప్తం, తత్ ఆగతం ఫలద మాసీ దిత్యర్థః. ౬౬

(ప్రవాద ఇతి.) పతివ్రతానా మశ్రూణి అకస్మా న్నిర్హేతుకతయా, భూతలే న పతంతి, పతంతి చే త్కించిత్ కుర్వంత్యేవ. ఇత్యేవం ప్రాయశః ప్రవాదః జనవార్తా, త్వాంప్రత్యేవ సత్యః. యథార్థో జాతః. పతివ్రతానా మశ్రుపాతకరణమనర్థావహ మిత్యేవం జనవాదః. తథా కుర్వతి త్వయి దృష్టఫల ఆసీ దిత్యర్థః. ౬౭

(కథ మితి.) శౌండీర్యమానినా శూరమానినా. ౬౮

అపనీ యాశ్రమా ద్రామం యన్మృగచ్ఛద్మనా త్వయా,
ఆనీతా రామపత్నీ సా త త్తే కాతర్యలక్షణమ్. ౧౯

కాతర్యం చ న తే యుద్ధే కదాచి త్సంస్మరా మ్యహమ్,
త త్తు భాగ్యవిపర్యాసా న్నూనం తే పక్వలక్షణమ్. ౨౦

అతీతానాగతార్థజ్ఞో వ ర్తమానవిచక్షణః,
మైథిలీ మాహృతాం దృష్ట్వా ధ్యాత్వా నిశ్వస్య చాయతమ్. ౨౧

సత్యవా క్స మహాభాగో దేవరో మే య దబ్రవీత్,
సోఽయం రాక్షసముఖ్యానాం వినాశః పర్యుపస్థితః.
కామక్రోధసముత్థేన వ్యసనేన ప్రసంగినా, ౨౨౹

నిర్వృ త్త స్త్వత్కృతేఽనర్థ స్సోఽయం మూలహరో మహాన్,
త్వయా కృత మిదం సర్వ మనాథం రక్షసాం కులమ్, ౨౩౹

న హి త్వం శోచితవ్యో మే ప్రఖ్యాతబలపౌరుషః.
స్త్రీస్వభావా త్తు మే బుద్ధిః కారుణ్యే పరివ ర్తతే, ౨౪౹

(అపనీ యేతి.) త్వయా క ర్త్రా, మృగచ్ఛద్మనా మృగరూపకపటోపాయేన, కాతర్యలక్షణం కాతర్యసూచనమ్. ౧౯

(కాతర్య మితి.) తే యుద్ధే కాతర్యం, కదాచి దపి న స్మరామి, న జానామీ త్యర్థః. ఏవ మకాతరప్రకృతే స్తవ, భాగ్యవిపర్యాసాత్ యత్కాతర్యం చౌర్య రూప మ స్తి, తత్, పక్వలక్షణం పక్వత్వలక్షణం, వినాశజ్ఞాపక మితి యావత్. మహతో హీనకృత్యం హానికర మితి లోకప్రవాదా దితి భావః. ౨౦

(అతీతే త్యాదిసార్ధ) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం, దేవరో యదబ్రవీత్. అయం తద్వాక్యార్థభూతో వినాశః. ప్రసంగినా ప్రస క్తేన వ్యసనేన హేతునా, పర్యుపస్థితః. (నిర్వృ త్త ఇతి.) తత్కృతే త్వన్నిమి త్తం. నిర్వృ త్తః ప్రవృ త్తః. ౨౧—౨౩౹

(నహీతి.) కారుణ్యే దై న్యే. ౨౪౹

సుకృతం దుష్కృతం చ త్వం గృహీత్వా స్వాం గతిం గతః.
ఆత్మాన మనుశోచామి త్వద్వియోగేన దుఃఖితా, ౭౫
సుహృదాం హితకామానాం న శ్రుతం వచనం త్వయా.
భ్రాతౄణాం చాపి కార్త్స్న్యేన హిత ముక్తం త్వయాఽనఘ, ౭౬
హేత్వర్థయుక్తం విధివత్ శ్రేయస్కర మదారుణమ్.
విభీషణే నాభిహితం న కృతం హేతుమ త్త్వయా, ౭౭
మారీచకుంభకర్ణాభ్యాం వాక్యం మమ పితు స్తదా.
న శ్రుతం వీరమత్తేన త స్యేదం ఫల మీదృశమ్, ౭౮
నీలజీమూతసంకాశ పీతాంబర శుభాంగద.
స్వగాత్రాణి వినిక్షిప్య కిం శేషే రుధిరాప్లుతః,
ప్రసుప్త ఇవ శోకార్తాం కిం మాం న ప్రతిభాషసే. ౭౯

(సుహృదా మితి.) కార్త్స్న్యేనోక్తం హితం త్వయా న శ్రుత మిత్యనుషజ్యతే. ౭౫-౭౬

(హే త్వితి.) హేత్వర్థయుక్తం యుక్తిప్రయోజనాభ్యాం యుక్తం, విధివత్ శాస్త్రోక్త ప్రకారవత్, శ్రేయస్కరం హితభూతం, అదారుణం సాంత్వపూర్వకం విభీషణే నాభిహితం వచనం త్వయా, హేతుమత్ యుక్తిమ ద్యథా భవతి తథా, న గృహీతం, జ్ఞాతిత్వేన మద్వ్యసనం కాంక్షసే ఇత్యాదినా హేతూపపాదనపూర్వకం న గృహీత మిత్యర్థః. ౭౭

(మారీచేతి.) మారీచకుంభకర్ణాభ్యాం సహ మమ పితు ర్మయస్య వాక్యం న శ్రుతం. తస్య అశ్రవణస్య, ఈదృశం ఫలం, ఆగత మితి శేషః. అత్రానువాదా న్మయోఽప్య స్తీత్యవ గంతవ్యమ్. ౭౮

(నీలేత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. వినిక్షిప్య భూమౌ ప్రసార్య, ప్రసుప్త ఇవ శేషే, శోకార్తాం మాం చ కి మితి న ప్రతిభామస ఇత్యన్వయః. ౭౯

మహావీర్యస్య దక్షస్య సంయుగే ష్వపలాయినః,
యాతుధానస్య దౌహిత్ర కించ మాం నాభ్యుదీక్షసే. ౧

ఉత్తిష్ఠోత్తిష్ఠ కిం శేషే ప్రాప్తే పరిభవే నవే,
అద్య వై నిర్భయా లంకాం ప్రవిష్టా స్సూర్యరశ్మయః. ౨

యేన సూదయసే శత్రూన్ సమరే సూర్యవర్చసా,
వజ్రో వజ్రధర స్యేవ సోఽయం తే సతతార్చితః. ౩

రణే శత్రుప్రహరణో హేమజాలపరిష్కృతః,
పరిఘో వ్యవకీర్ణ స్తే బాణై శ్ఛిన్న స్సహస్రధా. ౪

ప్రియా మి వోపగూహ్య త్వం శేషే సమరమేదినీమ్,
అప్రియా మివ కస్మా చ్చ మాం నేచ్ఛ స్యభిభాషితుమ్. ౫

ధి గస్తు హృదయం యస్యాః మ మేదం న సహస్రధా,
త్వయి పంచత్వ మాపన్నే ఫలతే శోకపీడితమ్. ౬

ఇ త్యేవం విలపం త్యేనం బాష్పవ్యాకులలోచనా,
స్నేహావస్కన్న హృదయా దేవి మోహ ముపాగమత్. ౭

(మహావీర్యస్యేతి.) యాతుధానస్య మాల్యవతః, సుమాలినో వా, తత్సంబంధకీర్తన మప్రతిహతకులప్రభావప్రకటనార్థమ్. ౧—౨

(యే నేత్యాది.) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం, తే త్వయా, సతతార్చితః, బాణైః రామబాణై శ్ఛిన్నః, వజ్రధరస్య వజ్ర ఇవ స్థితః, తే పరిఘః అద్య వికీర్ణః. ౩—౪

(ధి గితి) యస్యా మమ హృదయం, న ఫలతే న స్ఫుటతి, తాదృశీం మాం ధిగిత్యన్వయః. ౬

(ఇ తీతి.) అవస్కన్నహృదయా విలీనహృదయా. ౭

(విభీషణేన రామాజ్ఞయా యథావిధి రావణసంస్కారణమ్)

కశ్మలాభిహతా సన్నా బభౌ సా రావణోరసి.
సంధ్యానురక్తే జలదే దీప్తా విద్యు దివాసితే. ౨౮

తథాగతాం సముత్పత్య సపత్న్యస్తా భృశాతురాః,
పర్యవస్థాపయామాసూ రుదంత్యో రుదతీం భృశమ్. ౨౯

న తే సువిదితా దేవి లోకానాం స్థితి రధ్రువా,
దశావిభాగపర్యాయే రాజ్ఞాం చంచలయా శ్రియా. ౩౦

ఇ త్యేవ ముచ్యమానా సా సశబ్దం ప్రరురోద హ,
స్నాపయంతీ త్వభిముఖౌ స్తనా వస్రాంబువిస్రవైః. ౩౧

ఏతస్మి న్నంతరే రామో విభీషణ మువాచ హ,
సంస్కారః క్రియతాం భ్రాతుః స్త్రియ శ్చైతా నివర్తయ. ౩౨

తం ప్రశ్రిత స్తతో రామం శ్రుతవాక్యో విభీషణః,
విమృశ్య బుద్ధ్యా ధర్మజ్ఞో ధర్మార్థసహితం వచః.
రామ స్యైవానువృత్త్యర్థ ముత్తరం ప్రత్యభాషత, ౩౩½

(కశ్మలేతి.) కశ్మలేన, అభిహతా మూర్ఛితా. సన్నా కృశా. ౨౮—౨౯

(నేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. దశావిభాగపర్యాయే దశానాం బాల్యకౌమారయౌవనవార్ధకాద్యవస్థానాం విభాగస్య భేదస్య పర్యాయే ప్రాప్తౌ విషయే, లోకానా మధ్రువా స్థితిః రాజ్ఞాం చంచలయా శ్రియా సహ, తే త్వయా, సువిదితా, నేతి కాకుః. సువిదితైవే త్యర్థః. లోకానాం స్థితి రధ్రువేతి రాజ్ఞాం శ్రీశ్చంచలేతి చ త్వయా సువిదితైవే త్యర్థః. ఉచ్యమానా, బంధువృద్ధాదిభి రితి శేషః. అభిముఖౌ ఉన్నతౌ. ౩౦—౩౨

(త మిత్యాది,) ప్రశ్రితః వినయాన్వితః. విమృశ్య 'ఏతస్య యత్ ప్రేతగతస్య కృత్యం తత్కర్తు మిచ్ఛామి తవ ప్రసాదా' దిత్యుక్త మంగీకృతం విచింత్యే త్యర్థః. రామస్యైవానువృత్త్యర్థం రామేణానుజ్ఞాతోఽస్మి చేత్తదా కరిష్యామి నాన్యథే త్యేవ మనువృత్త్యర్థమ్. ౩౩½

త్యక్తధర్మవ్రతం క్రూరం నృశంస మనృతం తథా.
నాహ మర్హోఽస్మి సంస్కర్తుం పరదారాభిమర్శినమ్, ౯౪॥

భ్రాతృరూపో హి మే శత్రు రేష సర్వాహితే రతః.
రావణో నార్హతే పూజాం పూజ్యోఽపి గురుగౌరవాత్, ౯౫॥

నృశంస ఇతి మాం కామం వక్ష్యంతి మనుజా భువి.
శ్రుత్వా తస్యాగుణా న్సర్వే వక్ష్యంతి సుకృతం పునః, ౯౬॥

త చ్ఛ్రుత్వా పరమప్రీతో రామో ధర్మభృతాం వరః.
విభీషణ మువా చేదం వాక్యజ్ఞో వాక్యకోవిదమ్, ౯౭॥

త వాపి మే ప్రియం కార్యం త్వత్ప్రభావా చ్చ మే జితమ్.
అవశ్యం తు క్షమం వాచ్యో మయా త్వం రాక్షసేశ్వరః, ౯౮॥

(త్యక్తేతి.) త్యక్తో ధర్మో వ్రతం చ యేన తం, అనృతం అనృతవాదినమ్. ౯౪॥

(భ్రాతృరూప ఇతి.) గురుగౌరవాత్ గురు రితి గౌరవాత్, పూజ్యోఽపి ఉక్తదోషా న్మత్తః పూజాం నార్హతి. ౯౫॥

భ్రాతుః సంస్కారాకరణే త్వాం నృశంసం లోకా వక్ష్యంతీత్యాశంక్య వదంతు నామ, త ఏవ పున స్తద్గుణం విచారయంతో మాం యుక్తకారిణం వక్ష్యం తీత్యాహ (నృశంస ఇతి.) సంస్కారాకరణే నృశంస ఇతి మాం కామం మనుష్యా వక్ష్యంతి. తస్య రావణస్య, అగుణాన్ దోషాన్ శ్రుత్వా, అసంస్కుర్వతా విభీషణేన, సుకృతం శోభనం కృత మితి వక్ష్యంతీ త్యర్థః. ౯౬॥

(తచ్ఛ్రుత్వేతి.) పరమప్రీతః సత్యవచనకథనా దితి భావః. అప్రీత ఇతి వా చ్ఛేదః. ౯౭॥

దోషసద్భావేఽపి గుణబాహుళ్యా దయం సంస్కారయోగ్య ఇత్యాహ (తవాపీ త్యాదినా.) తవ త్వయా, మే ప్రియ మపి ప్రియ మేవ కార్యం. చో హేతౌ. యస్మాత్కారణాత్, త్వత్ప్రభావాత్ మే మయా జితం తస్మా న్మయా త్వం క్షమం హితమేవ వాచ్యః, మత్ప్రియత్వాత్ త్వద్ధితత్వాచ్చ రావణసంస్కారః క్రియతా మిత్యర్థః. యద్వా. తవాపి మే ప్రియం కార్యం, మద్వైరిణో రావణస్యాసంస్కరణం నామ మమ ప్రియం తవాపి కర్తవ్యమేవ, త్వత్ప్రభావాచ్చ మే జితం పూర్వం చ తస్య జయసాహాయ్యరూపం ప్రియం త్వయా కృతం, తథాఽప్యవశ్యం తు క్షమం వాచ్యః, యదర్హం తత్ర నియోజనీయోఽసీ త్యర్థః. ౯౮॥

అధర్మానృతసంయుక్తః కామం త్వేష నిశాచరః.
తేజస్వీ బలవాన్ శూరో సంయుగేషు చ నిత్యశః. ౯౯॥

శతక్రతుముఖై ర్దేవైః శ్రూయతే న పరాజితః.
మహాత్మా బలసంపన్నో రావణో లోకరావణః, ౧౦౦॥

మరణాంతాని వైరాణి నిర్వృత్తం నః ప్రయోజనమ్.
క్రియతా మస్య సంస్కారో మ మా ప్యేష యథా తవ, ౧౦౧॥

త్వత్సకాశా ద్దశగ్రీవ స్సంస్కారం విధిపూర్వకమ్,
ప్రాప్తు మర్హతి ధర్మజ్ఞ త్వం యశోభా గ్భవిష్యసి, ౧౦౨॥

రాఘవస్య వచః శ్రుత్వా త్వరమాణో విభీషణః.
సంస్కారేణానురూపేణ యోజయామాస రావణమ్, ౧౦౩॥

చితాం చందనకాష్ఠానాం పద్మకోశీరసంవృతామ్.

దోషిణః కథ మర్హత్త్వ మిత్యాశంక్య గుణాధిక్యా దిత్యాహ (అధర్మే త్యాదినా.) ౯౯॥

సంయుగే ష్వపరాజితత్వ ముదాహరతి, (శతక్రత్వితి.) ౧౦౦॥

గుణబాహుళ్యేఽపి త్వద్వైరీ కథం సంస్కార్య ఇత్యత్రాహ (మరణేతి.) యథాయం తవ బంధుస్తథా మమాపి. త్వద్వత్ బంధురేవాయ మిత్యర్థః. ౧౦౧॥

(త్వత్సకాశా దితి.) (యశోభాగితి.) పాపకారిణ మపి సంస్కృతవా నితి యశస్తవ భవిష్య తీత్యర్థః. ౧౦౨॥

(రాఘవ స్యేతి.) అనురూపేణ యాయజూకానుగుణేన. అత్ర సంస్కారారంభాత్ ప్రీనివ ర్తనమర్థసిద్ధమ్. ౧౦౩॥

(చితా మితి.) చందనకాష్ఠానాం సంబంధినీం. పద్మకముశీరం చ గంధద్రవ్యం ప్రసిద్ధం. బ్రాహ్మ్య వేదోక్తప్రక్రియయా. రంకుః మృగవిశేషః. తత్సంబంధి చర్మ రాంకవం

బ్రాహ్మ్యసంవేశయాం చక్రూ రాంకవాస్తరణావృతామ్, ౧౦౪॥

వర్తతే వేదవిహితో రాజ్ఞో వై పశ్చిమః క్రతుః.
ప్రచక్రూ రాక్షసేంద్రస్య పితృమేధమనుక్రమమ్, ౧౦౫॥

వేదిం చ దక్షిణప్రాచ్యాం యథాస్థానం చ పావకమ్.
పృషదాజ్యేన సంపూర్ణం స్రువం సర్వే ప్రచిక్షిపుః, ౧౦౬॥

పాదయో శ్శకటం ప్రాదు రంతరూర్వో రులూఖలమ్.
దారుపాత్రాణి సర్వాణి అరణిం చోత్తరారణిమ్, ౧౦౭॥

దత్వా తు ముసలం చాన్య ద్యథాస్థానం విచక్షణాః.
శాస్త్రదృష్టేన విధినా మహర్షివిహితేన చ. ౧౦౮॥

తత్ర మేధ్యం పశుం హత్వా రాక్షసేంద్రస్య రాక్షసాః

తదేవాస్తరణం తేనావృతాం చితాం, సంవేశయాం చక్రుః యోజయాం చక్రుః, రావణం ఋత్విజ ఇతి చ శేషః. ౧౦౪॥

(వర్తత ఇతి.) పశ్చిమః క్రతుః అంత్యేష్టిః, వర్తతే అవర్తత. చితానిర్మాణానంతర మంతిమేష్టిం చక్రు రిత్యర్థః. రాక్షసేంద్రస్య, పితృమేధం పితృమేధసంస్కారం చ, అనుక్రమం యథాక్రమం, ప్రచక్రుః. ౧౦౫॥

సంగ్రహేణోక్తం సంస్కారం ప్రపంచయతి (వేది మిత్యాదినా.) దక్షిణప్రాచ్యాం చితాయా ఆగ్నేయభాగే వేదిం, తత్ర యథాస్థానం, పావకం చ త్రేతాగ్నిం చ. ప్రచక్రు రిత్యనుషజ్యతే, వేద్యాం పశ్చిమే గార్హపత్యం, ప్రాచ్యా మాహవనీయం, దక్షిణతో దక్షిణాగ్నిం చ, స్థాపయామాసు రిత్యర్థః. పృషదాజ్యేన దధిమిశ్రఘృతేన, 'పృషదాజ్యం సదధ్యాజ్య' మిత్యమరః. సంపూర్ణం స్రువం హోమపాత్రం ప్రచిక్షిపుః ప్రతిపత్త్యర్థం, చింతాయా మితి శేషః. ౧౦౬॥

యజ్ఞపాత్రాంతరాణా మపి ప్రతిపత్తిం దర్శయతి (పాదయో రిత్యాదినా) శ్లోకత్రయేణ. శకటం, సోమరాజానయనశకటం, ఉలూఖలం, యజ్ఞీయవ్రీహ్యవహననసాధనం. అన్యత్ స్థాల్యాదికం దారుపాత్రాదికం. యథాస్థానం దత్వా, శాస్త్రదృష్టేన వేదవిహితేన, మహర్షివిహితేన స్మృత్యుక్తేన, విధినా క్రమేణ, తత్ర చితాసమీపే, మేధ్యం పవిత్రం, పశుం ఛాగం, హత్వా,

(విభీషణేన రామాజ్ఞయా యథావిధి రావణసంస్కారణమ్)

పరిస్తరణికాం రాజ్ఞో ఘృతాక్తాం సమవేశయన్, ౧౦౯½

గంధై ర్మాల్యై రలంకృత్య రావణం దీనమానసాః.
విభీషణసహాయా స్తే వస్త్రైశ్చ వివిధై రపి,
లాజై శ్చావకిరంతి స్మ బాష్పపూర్ణముఖా స్తదా. ౧౧౦

దదౌ చ పావకం తస్య విధియుక్తం విభీషణః, ౧౧౦½

స్నాత్వా చైవార్ద్రవస్త్రేణ తిలాన్ దూర్వాభిమిశ్రితాన్.
ఉదకేన చ సంమిశ్రాన్ ప్రదాయ విధిపూర్వకమ్, ౧౧౨½

ప్రదాయ చోదకం తస్మై మూర్ధ్నా చైవం నమస్య చ.
తాః స్త్రియోఽనునయామాస సాంత్వ ముక్త్వా పునః పునః, ౧౧౩½

గమ్యతా మితి తా స్సర్వా వివిశు ర్నగరం తదా.
ప్రవిష్టాసు చ సర్వాసు రాక్షసీషు విభీషణః,
రామపార్శ్వ ముపాగమ్య తదాఽతిష్ఠ ద్వినీతవత్. ౧౧౫

హననం హోమపర్యంతస్యాప్యుపలక్షణం. పరిస్తరణికాం పరిస్తరణాని. జాత్యేకవచనం. సమవేశయన్, చిక్షిపు రిత్యర్థః. ౧౦౯½

అథ శవాలంకార మాహ (గంధై రిత్యాది.) సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. అవకిరంతి, చితా మితి శేషః. అథ సంస్కారమాహ (దదా వితి.) తస్య తస్మై రావణాయ, విధియుక్తం మంత్రయుక్తమ్. ౧౧౦—౧౧౦½

(స్నాత్వే త్యాది.) గమ్యతా మితీతి పర్యంతం కించిదధికం శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. దూర్వోదకమిశ్రితాన్ తిలాన్ ప్రేతావాహనార్థం భూమౌ ప్రదాయ తత్ర తస్మై రావణాయ ఉదకం దత్వా. తాః స్త్రియః గమ్యతా మితి పున స్సాంత్వ ముక్త్వా, అనునయామాస పురీం ప్రాపయామాస. ౧౧౨½—౧౧౩½

(తా స్సర్వా ఇత్యుత్తర వాక్యాది.) (రామపార్శ్వ ముపాగమ్యేతి.) రణశిరసి హతత్వేన

రామో ఽపి సహ సైన్యేన సుగ్రీవ స్సహలక్ష్మణః,
హర్షం లేభే రిపుం హత్వా యథా వృత్రం శతక్రతుః. ౧౧౮

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, చతుర్దశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ పఞ్చదశోత్తరశతతమ స్సర్గః

తే రావణవధం దృష్ట్వా దేవగంధర్వదానవాః,
జగ్ము స్స్వై స్స్వై ర్విమానై స్తై కథయంత శ్శుభాః కథాః. ౧

రావణస్య వధం ఘోరం రాఘవస్య పరాక్రమమ్,
సుయుద్ధం వానరాణాం చ సుగ్రీవస్య చ మంత్రితమ్. ౨

అనురాగం చ వీర్యం చ సౌమిత్రే ర్లక్ష్మణస్య చ,
కథయంతో మహాభాగాః జగ్ము ర్హృష్టా యథాగతమ్. ౩

రావణస్యాశౌచాభావా దాగతః. అత ఏవోత్తరదినే ౹ రాజ్యాభిషేకోఽయోధ్యాగమనం చానుష్ఠితం. ప్రథమాయాం రావణసంస్కారః. ౧౧౮

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, చతుర్దశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ పఞ్చదశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ విభీషణాభిషేకఘట్టః. (తే రావణవధ మిత్యాది.) అత్ర క్రియాభేద త్తచ్ఛబ్దద్వయమ్. ౧

శుభాః కథాః కథయంత ఇత్యస్యైవ వివరణం. (రావణస్యవధ మిత్యాది.) మంత్రితం మంత్రం, సౌమిత్రే రితి తన్మాతుశ్శ్లాఘనవ్యంజనాయ, అస్య జననీ హి భాగ్యవతీతి. ౨—౩

(లక్ష్మణేన రామాజ్ఞయా విభీషణస్య లంకారాజ్యేభిషేచనమ్)

రాఘవస్తు రథం దివ్య మింద్రదత్తం శిఖిప్రభమ్,
అనుజ్ఞాయ మహాభాగో మాతలిం ప్రత్యపూజయత్. ౪

రాఘవే ణాభ్యనుజ్ఞాతో మాతలి శ్శక్రసారథిః,
దివ్యం తం రథ మాస్థాయ దివ మే వారురోహ సః. ౫

తస్మిం స్తు దివ మారుఢే సురసారథిసత్తమే,
రాఘవః పరమప్రీత స్సుగ్రీవం పరిషస్వజే. ౬

పరిష్వజ్య చ సుగ్రీవం లక్ష్మణేన ప్రచోదితః,
పూజ్యమానో హరిశ్రేష్ఠై రాజగామ బలాలయమ్. ౭

అబ్రవీ చ్చ తదా రామ స్సమీపపరివర్తినమ్,
సౌమిత్రిం సత్యసంపన్నం లక్ష్మణం దీప్తతేజసమ్. ౮

విభీషణ మిమం సౌమ్య లంకాయా మభిషేచయ,
అనురక్తం చ భక్తం చ మమ చైవోపకారిణమ్. ౯

ఏష మే పరమః కామో య దీమం రావణానుజమ్,
లంకాయాం సౌమ్య పశ్యేయ మభిషిక్తం విభీషణమ్. ౧౦

(రాఘవస్త్వితి.) ఇంద్రదత్తం ఇంద్రప్రేరితం. శిఖిప్రభం అగ్నిప్రభం. ప్రత్యపూజయత్ ఉపచచార. ౪—౬

(పరిష్వజ్యేతి.) ప్రచోదితః విజ్ఞప్తః, బలాలయం శిబిరమ్. ౭

(అబ్రవీచ్చేతి.) సత్యసంపన్నత్వాది విశేషణం యథోక్తకారిత్వద్యోతనాయ. ౮

(విభీషణ మిత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. లంకాయా మభిషేచయ లంకాయాం గత్వాఽభిషేచయ. సముద్రతీర ఏవ లంకారాజ్యాభిషేకే కృతేఽపి పునర్విధానం రావణసింహాసనేఽభిషేకార్థం. అనురక్త మిత్యనేన మిత్రకృత్య ముక్తం. భక్త మిత్యనేన దాస్యకృత్యం. ఉపకారిణ మిత్యనేనానురాగభక్త్యోః కార్యపర్యవసానముక్తం, పరమః కామ ఇత్యనేన శరణాగతవిభీషణాభిమతపరిపూరణ మేవ విజయస్య ప్రధానప్రయోజన మిత్యవగమ్యతే. ౯—౧౦

ఏవ ముక్తస్తు సౌమిత్రీ రాఘవేణ మహాత్మనా,
త థే త్యుక్త్వా తు సంహృష్ట స్సౌవర్ణం ఘట మాదదే. ౧౧

తం ఘటం వానరేంద్రాణాం హస్తే దత్వా మనోజవాన్,
ఆదిదేశ మహాసత్త్వాన్ సముద్రసలిలానయే. ౧౨

ఇతి శీఘ్రం తతో గత్వా వానరా స్తే మహాబలాః,
ఆగతా స్తజ్జలం గృహ్య సముద్రా ద్వానరోత్తమాః. ౧౩

తత స్త్వేకం ఘటం గృహ్య సంస్థాప్య పరమాసనే,
ఘటేన తేన సౌమిత్రి రభ్యషించ ద్విభీషణమ్. ౧౪

లంకాయాం రక్షసాం మధ్యే రాజానం రామశాసనాత్,
విధినా మంత్రదృష్టేన సుహృద్గణసమావృతమ్.
అభ్యషించ త్స ధర్మాత్మా శుద్ధాత్మానం విభీషణమ్, ౧౫

తస్యామాత్యా జహృషిరే భక్తా యే చాస్య రాక్షసాః.
దృష్ట్వాభిషిక్తం లంకాయాం రాక్షసేంద్రం విభీషణమ్, ౧౬

(ఏవ మితి.) ఘట మితి జాత్యేకవచనమ్. ౧౧

(త మితి.) ఆనయే ఆనయనే, హస్త ఇత్యత్రాపి జాత్యేకవచనం. వానరేంద్రాణా మితి బహువచన ప్రయోగాత్. ౧౨

(ఇ తీతి.) ఆదేశాద్ధేతో రిత్యర్థః. 'ఇతి హేతుప్రకరణప్రకారాదిసమాప్తి' ష్విత్యమరః. వానరా వానరోత్తమా ఇతి వచనం వానరోత్తమత్వేఽపి మానుషత్వవ్యావర్తనాయ, సముద్రాత్ సముద్రేభ్యః. ౧౩—౧౪

(లంకాయా మిత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. అనేన రామనిదేశానంతర మేవ లక్ష్మణో విభీషణాదిభిస్సహ లంకాం ప్రవిష్టవా నిత్యవగమ్యతే. మంత్రదృష్టేన మంత్రేషు వేదేషు దృష్టేన స్పష్ట మవగమ్యమానేన, విధినా ప్రకారేణ, శుద్ధాత్మాన మిత్యనేన రామాజ్ఞయా అభిషేక మంగీకృతవాన్. పరమార్థతస్తు రామకైంకర్య ఏవాసక్తోఽభూ దిత్యవగమ్యతే. ఆజ్ఞా కైంకర్యం హి కర్తవ్యమ్. ౧౫—౧౬

(హనుమతా రామాజ్ఞయా వైదేహ్యానయనాయగమనమ్)

స తద్రాజ్యం మహత్ప్రాప్య రామదత్తం విభీషణః.
ప్రకృతీ స్సాన్త్వయిత్వా చ తతో రామ ముపాగమత్, ౧౭॥

అక్షతా న్మోదకా న్లాజా న్దివ్యా స్సుమనస స్తదా.
ఆజహ్రు రథ సంహృష్టాః పౌరా స్తస్మై నిశాచరాః, ౧౮॥

స తా న్గృహీత్వా దుర్ధర్షో రాఘవాయ న్యవేదయత్.
మంగళ్యం మంగళం సర్వం లక్ష్మణాయ చ వీర్యవాన్, ౧౯॥

కృతకార్యం సమృద్ధార్థం దృష్ట్వా రామో విభీషణమ్.
ప్రతిజగ్రాహ త త్సర్వం త స్యైవ ప్రియకామ్యయా, ౨౦॥

తత శ్శైలోపమం వీరం ప్రాంజలిం పార్శ్వత స్స్థితమ్.
అబ్రవీ ద్రాఘవో వాక్యం హనుమంతం ప్లవంగమమ్, ౨౧॥

అనుమాన్య మహారాజ మిమం సౌమ్య విభీషణమ్.
గచ్ఛ సౌమ్య పురీం లంకా మనుజ్ఞాప్య యథావిధి, ౨౨॥

ప్రవిశ్య రావణగృహం విజయే నాభినంద్య చ.
వైదేహ్యై మాం కుశలినం ససుగ్రీవం సలక్ష్మణమ్, ౨౩॥

(స ఇతి.) ప్రకృతీః అమాత్యప్రభృతీన్. సాంత్వయిత్వా పుత్రమిత్రాదివినాశజశోకాపనోదనం కృత్వా. రామ ముపాగమత్. లక్ష్మణేన సహేతి శేషః, ౧౭—౧౮॥

(స తా నితి.) మంగళమర్హతీతి మంగళ్యం, మంగళప్రయోజన మిత్యర్థః. మంగళం హరిద్రాదిమంగళద్రవ్యం. సర్వం. ఉక్తాక్షతాదిభిన్నం. రామాయ లక్ష్మణాయ చ న్యవేదయత్. ౧౯॥

(కృతకార్య మితి.) తస్యైవ ప్రియకామ్యయా నతు స్వభోగేచ్ఛయా. ౨౦—౨౧॥

(అనుమాన్యే త్యాది) సార్ధశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. విభీషణ మనుమాన్య లంకాం గచ్ఛ-

ఆచక్ష్వ జయతాం శ్రేష్ఠ రావణం చ మయా హతమ్.
ప్రియ మేత దుదాహృత్య మైథిల్యా _స్త్వం హరీశ్వర,
ప్రతిగృహ్య చ సందేశ ముపావ_ర్తితు మర్హసి. ౨౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, పంచదశో_త్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ షోడశో_త్తరశతతమ స్సర్గః

ఇతి ప్రతిసమాదిష్టో హనుమా న్మారుతాత్మజః,
ప్రవివేశ పురీం లంకాం పూజ్యమానో నిశాచరైః. ౧

ప్రవిశ్య చ మహాతేజాః రావణస్య నివేశనమ్,
దదర్శ మృజయా హీనాం సాతంకా మివ రోహిణీమ్,
వృక్షమూలే నిరానందాం రాక్షసీభి స్సమావృతామ్, ౨॥

విభీషణ మనుజ్ఞాప్య రావణగృహం ప్రవిశ్య విజయేన విజయకథనేన, అభినంద్య సీతాం సంతోషయిత్వా వైదేహ్యై మాం కుశలిన మాచక్ష్వేతి సంబంధః. సందేశం సీతావాచికమ్. ౨౨॥——౨౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, పఞ్చదశో_త్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ షోడశో_త్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ హనుమత్సీతాసంవాదః. (ఇతి ప్రతిసమాదిష్ట ఇత్యాది.) మారుతాత్మజ ఇత్యనేన వేగాతిశయ ఉచ్యతే. (పూజ్యమాన ఇతి.) మార్గప్రదర్శనాదిభిః పూజ్యమానత్వమ్. ౧

(ప్రవిశ్యేత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. మృజయా శరీరసంస్కారేణ, సాతంకాం సగ్రహపీడామ్. ౨॥

(సీతయా సహ హనుమత్సంభాషణమ్)

నిభృతః ప్రణతః ప్రహ్వో సోఽభిగ మ్యాభివాద్య చ. ౩

దృష్ట్వా త మాగతం దేవీ హనుమంతం మహాబలమ్,
తూష్ణీ మా స్త తదా దృష్ట్వా స్మృత్వా ప్రముదితాఽభవత్. ౪

సౌమ్యం దృష్ట్వా ముఖం తస్యాః హనుమా న్ప్లవగోత్తమః.
రామస్య వచనం సర్వ మాఖ్యాతు ముపచక్రమే. ౫

వైదేహి కుశలీ రామ స్సహసుగ్రీవలక్ష్మణః,
విభీషణసహాయ శ్చ హరీణాం సహితో బలైః.
* కుశలం చాహ సిద్ధార్థో హతశత్రు రరిందమః, ౬॥

విభీషణసహాయేన రామేణ హరిభి స్సహ.
నిహతో రావణో దేవి లక్ష్మణస్య నయేన చ, ౭॥

పృష్ట్వా తు కుశలం రామో వీర స్త్వాం రఘునందనః.
అబ్రవీ త్పరమప్రీతః కృతార్థే నాంతరాత్మనా, ౮॥

(నిభృత ఇత్యర్థం) అభిగమ్య సమీపం ప్రాప్య. అభివాద్య స్వనామ సంకీర్త్య. ప్రణతః కృతప్రణామస్సన్, నిభృతః నిశ్చలః, ప్రహ్వః ప్రకర్షేణ సంకుచితగాత్రః, స్థిత ఇతి శేషః. ఆచార్యాస్తు, కరణత్రయేణాపి నిశ్చలో బభూవేత్యర్థ ఇతి ప్రాహుః. ౩

(దృష్ట్వేతి.) తం దృష్ట్వా విస్మృత్య ప్రథమం తూష్ణీ మా స్త. పున ర్దృష్ట్వా స్మృత్వా. ప్రముదితాఽభవత్. యద్వా. సామాన్యతో దృష్ట్వా తూష్ణీమా స్త. తతో విశేషతో దృష్ట్వా స్మృత్వా హనుమా నితి జ్ఞాత్వా ప్రముదితాఽభవత్. అథవా, తం దృష్ట్వా స్మృత్వా ప్రత్యభిజ్ఞాయ ప్రముదితా ఽభవత్. ప్రమోదాతిరేకేణ స్తబ్ధా సతీ తూష్ణీమా స్తే త్యర్థః. ౪

(సౌమ్య మితి.) సౌమ్యం నిజదర్శనేన వికసితమ్. ౫—౮॥

---

* తిలకమ్. కుశలం త్వాహ, త్వా మాహే త్యర్థః.

ప్రియ మాఖ్యామి తే దేవి త్వాం తు భూయ స్సభాజయే.
దిష్ట్యా జీవసి ధర్మజ్ఞే జయేన మమ సంయుగే. ౯॥

లబ్ధో నో విజయ స్సీతే స్వస్థా భవ గతవ్యథా.
రావణ శ్చ హత శ్శత్రు ర్లంకా చేయం వశే స్థితా. ౧౦॥

మయా హ్యలబ్ధనిద్రేణ దృఢేన తవ నిర్జయే.
ప్రతిజ్ఞైషా వినిస్తీర్ణా బధ్వా సేతుం మహోదధౌ. ౧౧॥

సంభ్రమ శ్చ న గంతవ్యో * వర్తంత్యా రావణాలయే.
విభీషణ విధేయం హి లంకైశ్వర్య మిదం కృతమ్. ౧౨॥

త దాశ్వసిహి విశ్వస్తా స్వగృహే పరివర్తసే.
అయం చాభ్యేతి సంహృష్ట స్త్వద్దర్శనసముత్సుకః. ౧౩॥

రామసందేశవాక్య మాహ. (ప్రియమాఖ్యా మీత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. హే దేవి, తే! ప్రియ మాఖ్యామి, త్వాం తు, భూయః భూయిష్ఠం, సభాజయే ప్రీణయే. ధర్మజ్ఞే పాతివ్రత్యధర్మజ్ఞే, త్వం దిష్ట్యా జీవసి. అన్యథా మమ జయో వ్యర్థ ఏవ స్యా దితి భావః. మమ జయేన మత్పరాక్రమేణ, నః సంయుగే జయో లబ్ధః, గతవ్యథా సతీ స్వస్థా భవేతి యోజనా. ౯—౧౦॥

(మయేతి.) హే సీతే. తవ నిర్జయే శత్రుహస్తాత్తవ విమోచనే. దృఢేన ఏకాగ్రచిత్తేన. అత ఏవ అలబ్ధనిద్రేణ మయా మహోదధౌ సేతుం బధ్వా, ఏషా ప్రతిజ్ఞా రావణం హనిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞా. వినిస్తీర్ణా, ప్రతిపాలితే త్యర్థః. ౧౧॥

(సంభ్రమశ్చేతి.) సంభ్రమః వ్యగ్రతా, వర్తంత్యా వర్తమానయా. ౧౨॥

(త దితి.) యస్మాత్ స్వగృహే పరివర్తసే తస్మాత్ విశ్వస్తా సతీ, ఆశ్వసిహి విశ్రాంతా భవ, నివృత్తఖేదా భవే త్యర్థః. అయం విభీషణః. ౧౩॥

---

* తిలకమ్. వర్తంత్య వర్తమానయా.

(శ్రీరామవిజయవార్తాశ్రవణేన సీతాయాః హర్షాతిశయః)

ఏవ ముక్తా సముత్పత్య సీతా శశినిభాననా.
ప్రహర్షేణావరుద్ధా సా వ్యాజహార న కించన, ౧౪॥

అబ్రవీ చ్చ హరిశ్రేష్ఠ స్సీతా మప్రతిజల్పతీమ్.
కిన్ను చింతయసే దేవి కిన్ను మాం నాభిభాషసే, ౧౫॥

ఏవ ముక్తా హనుమతా సీతా ధర్మే వ్యవస్థితా.
అబ్రవీ త్పరమప్రీతా హర్షగద్గదయా గిరా, ౧౬॥

ప్రియ మేత దుపశ్రుత్య భర్తు ర్విజయసంశ్రితమ్.
ప్రహర్షవశ మాపన్నా నిర్వాక్యాఽస్మి * క్షణాంతరమ్, ౧౭॥

న హి పశ్యామి సదృశం చింతయంతి ప్లవంగమ.
మత్ప్రియాఖ్యానక స్యేహ తవ • ప్రత్యభినందనమ్, ౧౮॥

న హి పశ్యామి త త్సౌమ్య పృథివ్యా మపి వానర.
సదృశం మత్ప్రియాఖ్యానే తవ దాతుం భవే త్సమమ్, ౧౯॥

(ఏవ మితి.) సముత్పత్య హర్షేణ సముత్థాయ. అవరుద్ధా అవరుద్ధవ్యాపారా. ౧౪॥-౧౬॥

(ప్రియ మితి.) క్షణాంతరం క్షణమాత్రం, నిర్వాక్యాఽస్మి. హర్షావరుద్ధవ్యాపారత్వాదితి భావః. ౧౭॥

నిర్వాక్యాస్మీత్యత్ర హేత్వంతర మాహ (న హీత్యాది.) సదృశం ప్రత్యభినందనం ప్రతిప్రియవచనమ్. ౧౮॥

సదృశం ప్రదేయవస్త్వపి న పశ్యామీ త్యాహ (న హీత్యాదినా.) అత్ర అపిశబ్దేన అంతరిక్షస్వర్గౌ సముచ్చీయేతే. త్రిష్వపి లోకేషు న పశ్యామి యత్ మత్ప్రియాఖ్యానే విషయే తవ దాతుం సమం అత్యంతసదృశం భవేత్. ౧౯॥

---

* తిలకమ్. క్షణాంతరం క్షణరూపకాలావకాశమాత్రమ్.

• తిలకమ్. ప్రత్యభినందనం దేయవస్తు.

హిరణ్యం వా సువర్ణం వా రత్నాని వివిధాని చ.
రాజ్యం వా త్రిషు లోకేషు నైత దర్హతి భాషితుమ్, ౨౦॥

ఏవ ముక్త స్తు వైదేహ్యా ప్రత్యువాచ ప్లవంగమః.
గృహీతప్రాంజలి ర్వాక్యం సీతాయాః ప్రముఖే స్థితః, ౨౧॥

భర్తుః ప్రియహితే యుక్తే భర్తు ర్విజయకాంక్షిణి.
స్నిగ్ధ మేవంవిధం వాక్యం త్వ మే వార్హసి భాషితుమ్, ౨౨॥

* త వైతద్వచనం సౌమ్యే సారవ త్స్నిగ్ధ మేవ చ.
రత్నౌఘా ద్వివిధా చ్చాపి దేవరాజ్యా ద్విశిష్యతే, ౨౩॥

అర్థత శ్చ మయా ప్రాప్తాః దేవరాజ్యాదయో గుణాః.
హతశత్రుం విజయినం రామం పశ్యామి సుస్థితమ్, ౨౪॥

ఉక్తం వివృణోతి (హిరణ్య మితి.) హిరణ్యం రజతం 'రజతగ్ం హిరణ్య' మితి శ్రుతేః. త్రిషు లోకేషు రాజ్యం త్రిలోకవిషయరాజత్వం. నైతదర్హతి భాషితుం. హిరణ్యాద్యేత త్సర్వ మపి ప్రియాఖ్యానసమత్వేన భాషితుం నార్హతీ త్యర్థః. ౨౦॥

(ఏవ మితి.) ప్రముఖే అగ్రే. ౨౧॥

ప్రతిప్రియవచనం న పశ్యామీత్యస్యోత్తర మాహ (భర్తు రితి.) ఏవం విధం స్నిగ్ధం వాక్యం భాషితుం త్వమే వార్హసి నాన్యా. అనేన సర్వోత్తరం ప్రీతిప్రియవచనం మహ్యం దత్త మిత్యుక్తం భవతి. ౨౨॥

ప్రియాఖ్యానసదృశం ప్రదేయం వస్తు నాస్తీత్యస్యోత్తర మాహ (తవేతి.) ఏతత్ ప్రత్యభినందనం పశ్యామీ త్యేతత్. సారవత్ ప్రత్యభినందనవచనరాహిత్యకథనేన మద్వచనస్య నిరవధికప్రీతిజనకత్వకథనా న్మహాతాత్పర్యవత్. స్నిగ్ధం మయి ప్రీతిపురస్సరం. ఏతద్వచనశ్రవణే నైవ మయా సర్వోత్తరం వస్తు సముపలబ్ధ మితి భావః. ౨౩॥

పూర్వమేవ లబ్ధదేవరాజ్యాదికస్య తత్ప్రదానం నిరర్థక మిత్యాశయే నాహ (అర్థత ఇతి.) రామం విజయినం పశ్యామీతి యత్. అస్మాత్ అర్థతః ప్రయోజనాత్. దేవరాజ్యాదయో గుణాః ఉత్కర్షాః. ప్రాప్తాః. రామవిజయదర్శనమేవ రాజ్యాదిక మిత్యర్థః. ౨౪॥

---

* తిలకమ్. తవైతద్వచన మిత్యాది శ్లోకద్వయం ప్రక్షిప్త మితి కతకః.

(హనుమతా రాక్షసనాం హింసనాభ్యనుజ్ఞానప్రార్థనా)

తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా మైథిలీ జనకాత్మజా.
తత శ్శుభతరం వాక్య మువాచ పవనాత్మజమ్, ౨౫॥

అతిలక్షణసంపన్నం మాధుర్యగుణభూషితమ్.
బుద్ధ్యా హ్యష్టాంగయా యుక్తం త్వ మే వార్హసి భాషితుమ్, ౨౬॥

శ్లాఘనీయోఽనిలస్య త్వం పుత్రః పరమధార్మికః.
బలం శౌర్యం శ్రుతం సత్త్వం విక్రమో దాక్ష్య ముత్తమమ్, ౨౭॥

తేజః క్షమా ధృతిః స్థైర్యం వినీతత్వం న సంశయః.
ఏతే చాన్యే చ బహవో గుణా స్త్వయ్యేవ శోభనాః, ౨౮॥

అథోవాచ పున స్సీతా మసంభ్రాంతో వినీతవత్.
ప్రగృహీతాంజలి ర్హర్షా త్సీతాయాః ప్రముఖే స్థితః, ౨౯॥

నాన్వృగ్వేదేత్యాదినా రామ ఇవ స్వయ మపి తద్వాక్యసౌష్ఠవం ప్రశంసతి (అతీతి.) అతిలక్షణసంపన్నం ఆకాంక్షాయోగ్యతాసన్నిధిమత్పదవత్త్వరూపవాక్యలక్షణసంపన్నం 'బహువ్యాహరతాఽనేన న కించి దపశబ్దిత' మిత్యుక్తశబ్దసాధుత్వసంపన్నం. మాధుర్యగుణభూషితం 'సంశ్రవే మధురం వాక్య' మిత్యుక్తరీత్యా శ్రవణమాత్రే ణానందజనకత్వరూపమాధుర్యగుణభూషితం. అష్టాంగయా 'గ్రహణం ధారణం చైవ స్మరణం ప్రతిపాదనం. ఊహోఽపోహోఽర్థవిజ్ఞానం తత్త్వజ్ఞానం చ ధీగుణా' ఇత్యుక్తాష్టాంగయుక్తయా బుద్ధ్యా యుక్తం, తాదృశబుద్ధిపూర్వక మిత్యర్థః. న కేవలం వాక్యతః గుణతోఽపి శ్లాఘ్యోఽసీత్యాహ (శ్లాఘనీయ ఇత్యాదినా) శ్లోకద్వయేన. అనిలస్య శ్లాఘనీయః పుత్రః అనిలాదపి సంజీవనకర ఇత్యర్థః. సంజీవనం చానృశంస్య ధర్మాదిత్యాహ (పరమధార్మిక ఇతి.) బలం ప్రయాససహిష్ణుత్వం, శౌర్యం యుద్ధోత్సాహః, శ్రుతం శాస్త్రజ్ఞానం 'శ్రుతం శాస్త్రావధృతయో' రిత్యమరః. సత్త్వం శారీరసారః, విక్రమః పరాక్రమః, దాక్ష్యం సామర్థ్యం, ఉత్తమ మితి సర్వవిశేషణం. తేజః పరాభిభవనసామర్థ్యం, క్షమా అపరాధసహిష్ణుత్వం, ధృతిః ప్రభావః, స్థైర్యం క్షోభకే సత్యక్షోభ్యత్వం, వినీతత్వం వినయవత్త్వం, విశిష్టనీతిమత్త్వం వా. ఏతే చాన్యే చ దయాదయో బహవో గుణాః, త్వయ్యేవ శోభనాః త్వా మాశ్రయ మధిగమ్య శోభమానా భవంతి, న సంశయః, నాహ మసతో గుణానారోప్య స్తౌమీత్యర్థః. ౨౫॥—౨౯॥

ఇమా స్తు ఖలు రాక్షస్యో యది త్వ మనుమన్యసే.
హంతు మిచ్ఛా మ్యహం సర్వాః యాభి స్త్వం తర్జితా పురా. ౩౦½

క్లిశ్యంతీం పతిదేవాం త్వా మశోకవనికాం గతామ్.
ఘోరరూపసమాచారాః క్రూరాః క్రూరతరేక్షణాః,
రాక్షస్యో దారుణకథాః వర మేత త్ప్రయచ్ఛ మే. ౩౨

ముష్టిభిః పాణిభి స్సర్వా శ్చరణై శ్చైవ శోభనే,
ఇచ్ఛామి వివిధై ర్ఘాతై ర్హంతు మేతా స్సుదారుణాః. ౩౩

ఘోరై ర్జానుప్రహారై శ్చ దశనానాం చ పాతనైః,
భక్షణైః కర్ణనాసానాం కేశానాం లుంఛనై స్తథా. ౩౪

నఖై శ్శుష్కముఖీభి శ్చ దారణై ర్లంఘనై ర్హతైః,
నిపాత్య హంతు మిచ్ఛామి తవ విప్రియకారిణీః ౩౫

ఏవంప్రకారై ర్బహుభి ర్విప్రకారై ర్యశస్విని.
హంతు మిచ్ఛా మ్యహం దేవి త వేమాః కృతకిల్బిషాః. ౩౬

ఇదం తు మే ప్రియాఖ్యానపారితోషికత్వేన దేయ మిత్యర్థయతే (ఇమా ఇత్యాదినా.). సార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. క్లిశ్యంతీం పతిదేవతాం త్వాం ప్రతి, యా రాక్షస్యో దారుణకథా అబ్రువన్, పురా యాభి స్త్వం తర్జితా ఇమా రాక్షస్యః రాక్షసీః యద్యనుమన్యసే హంతు మిచ్ఛామి. ఏతద్వరం మే ప్రయచ్ఛేతి సంబంధః. ౩౦½—౩౨

హననప్రకారం స్వక్రోధానురూపం దర్శయతి (ముష్టిభి రిత్యాదినా.) శ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. ఘాతైః ప్రహారైః, భక్షణైః ఖాదనైః, లుంఛనైః ఉన్మూలనైః, శుష్కముఖీభిః నఖైః, దారణైః పీడనైః, కపోలతాడనైర్వా. లంఘనైః ఉత్ప్లుత్యోపరిపాతనైః, హతైః హస్తై స్తాడనైః, నిపాత్య భూమౌ పాతయిత్వా. ముష్ట్యాదిభి ర్హంతు మిచ్ఛామీ త్యన్వయః. ఉక్త మర్థ మావశ్యకత్వజ్ఞాపనాయ పున రపి సంగ్రహేణ యాచతే (ఏవ మితి.) ౩౬

(సీతయా క్షమాప్రశంసనపూర్వకం రాక్షసహింసానిషేధనమ్)

ఏవ ముక్తా హనుమతా వైదేహీ జనకాత్మజా,
ఉవాచ ధర్మసహితం హనుమంతం యశస్వినీ. ౩౭

రాజసంశ్రయవశ్యానాం కుర్వంతీనాం పరాజ్ఞయా,
విధేయానాం చ దాసీనాం కః కుప్యే ద్వానరోత్తమ. ౩౮

భాగ్యవైషమ్యయోగేన పురా దుశ్చరితేన చ,
మ యైత త్ప్రాప్యతే సర్వం స్వకృతం హ్యుపభుజ్యతే. ౩౯

ప్రాప్తవ్యం తు దశాయోగా న్మ యైత దితి నిశ్చితమ్,
దాసీనాం రావణ స్యాహం మర్షయా మీహ దుర్బలా. ౪౦

ఆజ్ఞప్తా రావణే నైతాః రాక్షస్యో మా మతర్జయన్,
హతే తస్మి న్న కుర్యు ర్హి తర్జనం వానరోత్తమ. ౪౧

(ఏవ ముక్తేతి.) ధర్మసహిత మితి క్రియావిశేషణమ్. ౩౭

(రాజేతి.) రాజసంశ్రయవశ్యానాం రాజసేవాపరవశానాం. అత ఏవ పరాజ్ఞయా కుర్వంతీనాం రాజచోదితకార్యం కుర్వంతీనాం విధేయానాం చోదితాకరణే దండార్హాణాం. రావణస్య దాసీనాం దాసీభ్యః. కః కుప్యేత్. ౩౮

(భాగ్యేతి.) భాగ్యవైషమ్యయోగేన భాగ్యవిపర్యయయోగేన. భాగ్యస్యాపరిపక్వతయే త్యర్థః. (పురా దుశ్చరితేన చ.) పూర్వకృతదుష్కృతేన చ, ఏతత్ తర్జనభర్త్సనాదికం ప్రాప్యతే. తత్ర హేతుమాహ (స్వకృత మితి.) హి యస్మాత్ స్వకృత ముపభుజ్యతే. స్వకృతకర్మఫలం ప్రాప్యతే లోకైః. అతో మయాఽపి భుజ్యత ఇత్యర్థః. ౩౯

(ప్రాప్తవ్య మితి.) రావణస్య దాసీనాం ఏతత్తర్జనాదికం దశాయోగాత్ అవస్థాయోగాత్. అనుభవయోగ్యకాలసంబంధా దితి యావత్. ప్రాప్తవ్య మితి మయా నిశ్చితం. దుర్బలా పూర్వ మేతాదృశాఽఽపన్నివారక కర్మకరణాశక్తా. అతోఽహ మిహ రాక్షసీవిషయే మర్షయా మీతి సంబంధః. దుర్బలా కృపాపరవశా వా. హతే రావణే దౌర్బల్యాంతరాభావాత్. పరదుఃఖసహిష్ణుత్వ మేవ తదానీం దౌర్బల్యమ్. ౪౦

రాక్షసీనా మపరాధస్య రాజాజ్ఞామూలకత్వ మన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం దర్శయతి (ఆజ్ఞప్తా ఇతి.) ౪౧

అయం వ్యాఘ్రసమీపే తు పురాణో ధర్మసంస్థితః,
ఋక్షేణ గీత శ్శ్లోకో మే తన్నిబోధ ప్లవంగమ. ౪౨

న పరః పాప మాదత్తే పరేషాం పాపకర్మణామ్,
సమయో రక్షితవ్య స్తు సంత శ్చారిత్రభూషణాః. ౪౩

పాపానాం వా శుభానాం వా వధార్హాణాం ప్లవంగమ,

అథాసాం స్వాతంత్ర్యేణాపకారకరణమభ్యుపేత్య తథాఽపి క్షంతవ్య మిత్యత్ర ఇతిహాసం దర్శయతి (అయ మితి.) పురా కిల కశ్చిద్వ్యాధో వ్యాఘ్రేణానుసృతో వృక్షమారూఢః. వృక్షమూలగతో వ్యాఘ్రో వృక్షోపరి స్థిత మృక్షం వీక్ష్య మృగాణా మస్మాకం జాత్యా శత్రురేషః, తస్మాదేనం వృక్షాత్ పాతయే త్యబ్రవీత్. ఏవ ముక్తో భల్లూకః స్వవాసస్థానగతమేనం న పాతయిష్యామి, తథాత్వే ధర్మహానిస్స్యాది త్యుక్త్వా సుష్వాప. తదనంతరం త్వాం రక్షిష్యామి సుప్త మృక్షం పాతయేతి వ్యాఘ్రేణ చోదితస్స వ్యాధ స్త మృక్ష మపాతయత్. స త్వభ్యాసవశేన శాఖాంతర మవలంబ్య నాపతత్. తదనుకృతాపరాధ మేనం పాతయేతి పునః పున ర్వ్యాఘ్రేణోచ్యమానోఽపి భల్లూకో బహుశః కృతాపరాధమప్యేనం తుభ్యం న దాస్యామీత్యభిధాయ రరక్షేతి పౌరాణికీ గాథా. ౪౨

తత్రత్యం శ్లోకం పఠతి (న పర ఇతి.) సుగ్రీవం ప్రతి రామః కపోతోపాఖ్యాన మివ హనుమంత ముద్దిశ్య దేవ్యపి స్వాభిప్రేతేఽర్థే ఋక్షగీతం ప్రమాణయతి స్మ. పరేషాం పాపకర్మణాం పరానుద్దిశ్య పాపం కుర్వతాం, పరః ప్రాజ్ఞః పురుషః. పాపం ప్రత్యపకారరూపం. నాదత్తే నాంగీకరోతి. న కరోతీ త్యర్థః. సమయః ఆచారః, అపకర్తృష్వపి ప్రత్యపకారవర్జనరూపః, రక్షితవ్యస్తు రక్షితవ్య ఏవ, తథాహి సంత శ్చారిత్రభూషణాః. 'సద్భిశ్చారిత్రభూషణై' రితి పాఠః. ౪౩

అథ దేవ్యా అభయప్రదానశ్లోకః. (పాపానా మితి.) పాపానాం వా శుభానాం వా, త్వదభిప్రాయేణ పాపానాం వా అస్మదభిప్రాయేణ శుభానాం వా. తదేవ మమోద్దేశ్యం 'దోషో యద్యపి తస్య స్యా' దితివత్. మలినస్య హి స్నాన మపేక్షితం, తాసాం పాపత్వా దేవాఽస్మదపేక్షా. కిం శుభానా మస్మాభిః? తత్పుణ్యానా మేవ తద్రక్షకత్వాత్. తస్మాత్తత్పాప మేవాఽస్మాక ముద్దేశ్యం. నను తర్హి 'దండ్యాదండనీయాః నాదండ్యా' ఇతి ధర్మశాస్త్రం భవతీ మాసాద్య భజ్యేతే త్యాశంక్య 'దుష్టోఽపి శరణాగతో రక్షణీయ' ఇతి విశేషశాస్త్రం భవంత మాసాద్య కిం భంజనీయ మిత్యాహ (వధార్హాణా మితి,) వధార్హాణా మపీత్యర్థః. సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ. ప్లవంగమ, అనభిలషిత మేవాభి

(సీతయా క్షమాప్రశంసనపూర్వకం రాక్షసహింసానిషేధనమ్)

కార్యం కరుణ మార్యేణ న కశ్చి న్నాపరాధ్యతి. ౪౪

లోకహింసావిహారాణాం రక్షసాం కామరూపిణామ్,
కుర్వతా మపి పాపాని నైవ కార్య మశోభనమ్. ౪౫

ఏవ ముక్త స్తు హనుమాన్ సీతయా వాక్యకోవిదః,
ప్రత్యువాచ తత స్సీతాం రామపత్నీం యశస్వినీమ్. ౪౬

యుక్తా రామస్య భవతీ ధర్మపత్నీ యశస్వినీ,
ప్రతిసందిశ మాం దేవి గమిష్యే యత్ర రాఘవః. ౪౭

ఏవ ముక్తా హనుమతా వైదేహీ జనకాత్మజా,
అబ్రవీ ద్ద్రష్టు మిచ్ఛామి భర్తారం వానరోత్తమ. ౪౮

లక్షితవాన్ ఖలు భవాన్. తేషు, ఆర్యేణ మహతా పురుషేణ, కరుణం దయాకార్యం. తిష్ఠతు పుణ్యం పాపం చ. ఇదానీ మేతద్దయనీయదశాం పశ్య. యద్వా, శుభానా మితి దృష్టాంతార్థం. శుభేషు వధార్హేషు యథా కరుణం కార్యం, తథా పాపేషు వధార్హేష్వపి కార్య మిత్యర్థః. సాపరాధదండనేఽతిప్రసంగస్స్యాది త్యాశంక్యాహ (న కశ్చిన్నాపరాధ్య తీతి.) సర్వోప్యపరాధ్యతీ త్యర్థః. ౪౪

రక్షసాం స్వజాతిప్రయుక్తహింసాదే రదోషావహత్వా చ్ఛాస్త్రోక్తదండవిషయత్వం నాస్తీత్యాహ (లోకేతి.) అశోభనం దండనమ్. ౪౫—౪౬

(యుక్తేతి.) రామస్య యుక్తా, 'కింపున ర్మద్విధో జన' ఇతి స్వస్యోక్త మశరణ్యత్వం ప్రతిపాదితవతో రామస్య శరణ్యత్వాదిగుణవత్తయా సదృశీ త్యర్థః. అనేన సర్గేణ సీతాయా దయాళుత్వం అపరాధసహిష్ణుత్వం ఘటకత్వం చోక్త మితి ధ్యేయమ్. ౪౭

(ఏవ మితి.) ఇచ్ఛామీ త్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యమ్. ౪౮—౫౧

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే,
షోడశోత్తరశతతమస్సర్గః.

తస్యా స్తద్వచనం శ్రుత్వా హనుమా న్మారుతాత్మజః,
హర్షయ న్మైథిలీం వాక్య మువాచేదం మహాద్యుతిః, ౪౯

పూర్ణచంద్రాననం రామం ద్రక్ష్య స్యార్యే సలక్ష్మణమ్,
స్థిరమిత్రం హతాఽమిత్రం శచీవ త్రిదశేశ్వరమ్. ౫౦

తా మేవ ముక్త్వా రాజంతీం సీతాం సాక్షా దివ శ్రియమ్,
ఆజగామ మహావేగో హనుమా న్యత్ర రాఘవః. ౫౧

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, షోడశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ సప్తదశోత్తరశతతమ స్సర్గః,

స ఉవాచ మహాప్రాజ్ఞ మభిగమ్య ప్లవంగమః,
రామం వచన మర్థజ్ఞో వరం సర్వధనుష్మతామ్. ౧

యన్నిమిత్తోఽయ మారంభః కర్మణాం చ ఫలోదయః,
తాం దేవీం శోకసంతప్తాం మైథిలీం ద్రష్టు మర్హసి. ౨

సా హి శోకసమావిష్టా బాష్పపర్యాకులేక్షణా,
మైథిలీ విజయం శ్రుత్వా తవ హర్ష ముపాగమత్. ౩

అథ సప్తదశోత్తరశతతమ స్సర్గః,

అథ సీతానయనం. (స ఉవాచేత్యాది.) ౧

(యన్నిమిత్త ఇతి.) ఆరంభః ఉద్యోగః, కర్మణాం సేతుబంధాదివ్యాపారాణాం, ఫలోదయః రావణవిజయశ్చ, యన్నిమిత్తః యస్యా స్సీతాయాః లాభార్థః, తాం ద్రష్టు మర్హసి. ౨-౩

(రామాజ్ఞయా సీతా మానేతుం విభీషణగమనమ్)

పూర్వకా త్ప్రత్యయా చ్చాహ ముక్తో విశ్వస్తయా తయా,
భర్తారం ద్రష్టు మిచ్ఛామి కృతార్థం సహలక్ష్మణమ్. ౪

ఏవ ముక్తో హనుమతా రామో ధర్మభృతాం వరః,
అగచ్ఛ త్సహసా ధ్యాన మీష ద్బాష్పపరిప్లుతః. ౫

దీర్ఘ ముష్ణం వినిశ్వస్య మేదినీ మవలోకయన్,
ఉవాచ మేఘసంకాశం విభీషణ ముపస్థితమ్. ౬

దివ్యాంగరాగాం వైదేహీం దివ్యాభరణభూషితామ్,
ఇహ సీతాం శిరస్స్నాతా ముపస్థాపయ మా చిరమ్. ౭

* ఏవ ముక్త స్తు రామేణ త్వరమాణో విభీషణః,
ప్రవిశ్యాంతఃపురం సీతాం స్వాభి స్త్రీభి రచోదయత్. ౮

(పూర్వకా దితి.) పూర్వకాత్పూర్వోత్పన్నాత్. ప్రత్యయా ద్విశ్వాసాత్. ౪

(ఏవ మితి.) రామః, ఈషద్బాష్పపరిప్లుతస్సన్ సహసా ధ్యాన మాగచ్ఛత్, రావణభవనోషితసీతాపరిగ్రహే మహాన్ లోకాపవాదో భవేత్, నిర్దోషాయా స్తస్యాః పరిత్యాగే మహాన్ దోష స్స్యా దిత్యేవంకార్యదౌస్థ్యాత్ కిం కర్తవ్య మితి చింతయామాసే త్యర్థః. ౫

(దీర్ఘ మితి.) నిశ్వాసదైర్ఘ్యేణ చింతాదైర్ఘ్యం గృహ్యతే. ఔష్ణ్యేన కథం క్లిష్టాం తాం పునః క్లేశయిష్యామీత్యంతస్తాపో వ్యజ్యతే. భూమిం సమవలోకయన్నితి చింతాపారవశ్యాఽభినయః. మేఘసంకాశమిత్యనేన సీతానయనే కృతత్వరత్వ ముచ్యతే. (దివ్యాంగరాగా మితి.) అలంకృత్యానయనాదేశః ఉత్తరకాలికపరుషభాషణార్హత్వాప్రతిపాదనాయ. నహి తాదృశదశాపన్నాం దీనాం పరుషం భాషితుం యుజ్యతే, తచ్చ తస్యా న పరిత్యాగార్థం, కింతు. చతుర్ముఖాదిదేవతాముఖేన తస్యాః పాతివ్రత్యం ఖ్యాపయితుం, మాచిరం, విలంబో న కార్య ఇత్యర్థః. ౭

---

* రామానుజీయం. 'ఏవ ముక్త స్తు రామేణ త్వరమాణో విభీషణః, ప్రవిశ్యాంతఃపురం సీతాం స్వాభి స్త్రీభి రచోదయత్. దివ్యాంగరాగా వైదేహీ దివ్యాభరణభూషితా, యాన మారోహ భద్రం తే భర్తా త్వాం ద్రష్టు మిచ్ఛతి. ఏవ ముక్తా తు వైదేహీ ప్రత్యువాచ విభీషణ' మితి పాఠక్రమః. భర్తా త్వాం ద్రష్టు మిచ్ఛతీతి స్వాభి స్త్రీభి రచోదయ దితి సంబంధః.

దివ్యాంగరాగా వైదేహి దివ్యాభరణభూషితా,
యాన మారోహ భద్రం తే భర్తా త్వాం ద్రష్టు మిచ్ఛతి. ౯

ఏవ ముక్తా తు వైదేహీ ప్రత్యువాచ విభీషణమ్,
అస్నాతా ద్రష్టు మిచ్ఛామి భర్తారం రాక్షసాధిప. ౧౦

తస్యా స్తద్వచనం శ్రుత్వా ప్రత్యువాచ విభీషణః,
య దాహ రాజా భర్తా తే త త్తథా కర్తు మర్హసి. ౧౧

తస్య త ద్వచనం శ్రుత్వా మైథిలీ భర్తృదేవతా,
భర్తృభక్తివ్రతా సాధ్వీ తథేతి ప్రత్యభాషత. ౧౨

తత స్సీతాం శిరస్స్నాతాం యువతీభి రలంకృతామ్,
మహార్హాభరణోపేతాం మహార్హాంబరధారిణీమ్. ౧౩

ఆరోప్య శిబికాం దీప్తాం పరార్ధ్యాంబరసంవృతామ్,
రక్షోభి ర్బహుభి ర్గుప్తా మాజహార విభీషణః. ౧౪

సోఽభిగమ్య మహాత్మానం జ్ఞాత్వాఽపి ధ్యాన మాస్థితమ్,
ప్రణత శ్చ ప్రహృష్ట శ్చ ప్రాప్తాం సీతాం న్యవేదయత్. ౧౫

(ఏవ మిత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. స్వాభిః స్త్రీభి రచోదయత్ నిజస్త్రీముఖే నాచోదయత్. ౧౦

(తస్యా ఇతి.) ప్రత్యువాచ. స్త్రీముఖేనేతి శేషః. యథానియోగం కర్తవ్యత్వే హేతుద్వయం (రాజా భర్తేతి.) ౧౧

(తస్యేతి) అంగీకారహేతుద్వయం భర్తృదేవతా భర్తృభక్తివ్రతేతి. ౧౨—౧౪

(స ఇతి.) జ్ఞాత్వాపి విభీషణాగమనం విదిత్వాఽపి, అనేన చింతానువృత్తి రుక్తా. ౧౫

(వానరగణదూరాపసరణేన రామస్య కోపప్రకారః)

తా మాగతా ముపశ్రుత్య రక్షోగృహచిరోషితామ్,
హర్షో దైన్యం చ రోష శ్చ త్రయం రాఘవ మావిశత్. ౧౬

తతః పార్శ్వగతం దృష్ట్వా సవిమర్శం విచారయ౯,
విభీషణ మిదం వాక్య మహృష్టం రాఘవోఽబ్రవీత్. ౧౭

రాక్షసాధిపతే సౌమ్య నిత్యం మద్విజయే రత,
వైదేహీసన్నికర్షం మే శీఘ్రం సముపగచ్ఛతు. ౧౮

స తద్వచన మాజ్ఞాయ రాఘవస్య విభీషణః,
తూర్ణ ముత్సారణే యత్నం కారయామాస సర్వతః. ౧౯

కంచుకోష్ణీషిణ స్తత్ర వేత్రఝర్ఝరపాణయః,
ఉత్సారయంతః పురుషా స్సమంతా త్పరిచక్రముః. ౨౦

ఋక్షాణాం వానరాణాం చ రాక్షసానాం చ సర్వశః,
బృందా న్యుత్సార్యమాణాని దూర ముత్ససృజు స్తదా. ౨౧

(తా మితి.) రావణవధపూర్వకసీతాగమేన హర్షః, రావణభవనోషితత్వేన దైన్యం రోషశ్చ. అత్ర రోషో భావిశపథోపయోగిత్వా దారోపిత ఇతి ద్రష్టవ్యమ్. ౧౬

(తత ఇతి.) సవిమర్శం విచారయ౯ సవితర్కం చింతయ౯. అహృష్ట మితి క్రియావిశేషణం. విభీషణవిశేషణం వా. ౧౮

(స ఇతి.) ఉత్సారణే జననివారణే. ౧౯

(కంచు ఇతి.) కంచుకం వారవాణం, ఉష్ణీషం శిరోవేష్టనం, వేత్రేణ ఝర్ఝరాః సదావలంబనజనితపారుష్యాః పాణయో యేషాం తే. ౨౦

(ఋక్షాణా మితి.) ఉత్ససృజుః అపచక్రముః. ౨౧

తేషా ముత్సార్యమాణానాం సర్వేషాం ధ్వని రుత్థితః,
వాయు నోద్వ_ర్తమానస్య సాగర స్యేవ నిస్వనః. ౨౨

ఉత్సార్యమాణాం స్తా౯ దృష్ట్వా సమంతా జ్జాతసంభ్రమా౯,
దాక్షిణ్యా _త్తదమర్షా చ్చ వారయామాస రాఘవః. ౨౩

సంరబ్ధ శ్చాబ్రవీ ద్రామ శ్చక్షుషా ప్రదహ న్నివ,
విభీషణం మహాప్రాజ్ఞం సోపాలంభ మిదం వచః. ౨౪

కిమర్థం మా మనాదృత్య క్లిశ్యతేఽయం త్వయా జనః,
నివర్త్యైన ముద్వేగం జనోఽయం స్వజనో మమ. ౨౫

న గృహాణి న వస్త్రాణి న ప్రాకారా _స్తిరస్క్రియాః,
నేదృశా రాజసత్కారా వృ_త్త మావరణం స్త్రియాః. ౨౬

వ్యసనేషు న కృచ్ఛ్రేషు న యుద్ధేషు స్వయంవరే,
న క్రతౌ న వివాహే చ దర్శనం దుష్యతి స్త్రియాః. ౨౭

(తేషా మితి.) ఉద్వ_ర్తమానస్య ఉజ్జృంభమాణస్య. ౨౨

(ఉత్సార్యమాణా నితి.) దాక్షిణ్యా ద్వానరేషు దాక్షిణ్యాత్, అమర్షాత్ ఉత్సారణాఽసహనాత్. ౨౩

(సంరబ్ధ ఇతి.) (చక్షుషా ప్రదహన్నివేతి.) లోచనాభ్యాం పిబన్ని వేత్యుక్తాదరపాత్రభూతస్య విభీషణస్యైవంవిధదర్శనవిషయతాకరణం స్వజననిగ్రహాసహిష్ణుత్వాత్, సీతావిషయసమారోపితరోషవిశేషా ద్వా, ౨౪—౨౫

(న గృహాణీతి.) తిరస్క్రియాః తిరస్కారిణ్యః, రాజసత్కారాః, ఉత్సారణాదికం, వృ_త్తం ఆచారః. ౨౬

(వ్యసనేష్వితి.) వ్యసనేషు ఇష్టజనవియోగేషు, కృచ్ఛ్రేషు రాజ్యక్షోభాదిషు, యుద్ధే యుద్ధభూమౌ. ౨౭

(సీతాయాః రామసమీపగమనమ్)

నైషా యుద్ధగతా చైవ కృచ్ఛ్రే చ మహతి స్థితా,
దర్శనేఽస్యా న దోష స్స్యా న్మత్సమీపే విశేషతః. ౨౮

త దానయ సమీపం మే శీఘ్ర మేనాం విభీషణ,
సీతా పశ్యతు మా మేషా సుహృద్గణవృతం స్థితమ్. ౨౯

ఏవ ముక్త స్తు రామేణ సవిమర్శో విభీషణః,
రామ స్యోపానయ త్సీతాం సన్నికర్షం వినీతవత్. ౩౦

తతో లక్ష్మణసుగ్రీవౌ హనుమాం శ్చ ప్లవంగమః,
నిశమ్య వాక్యం రామస్య బభూవు ర్వ్యథితా భృశమ్. ౩౧

కళత్రనిరపేక్షై శ్చ ఇంగితై రస్య దారుణైః.
అప్రీత మివ సీతాయాం తర్కయంతి స్మ రాఘవమ్. ౩౨

లజ్జయా త్వవలీయంతీ స్వేషు గాత్రేషు మైథిలీ,
విభీషణే నానుగతా భర్తారం సాఽభ్యవర్తత. ౩౩

సా వస్త్రసంరుద్ధముఖీ లజ్జయా జనసంసది,
రురోదాసాద్య భర్తార మార్యపుత్రేతి భాషిణీ. ౩౪

(నైషేతి.) కృచ్ఛ్రే వక్ష్యమాణాగ్నిప్రవేశే. ౨౮—౨౯

(ఏవ మితి.) సవిమర్శః కృచ్ఛ్రశబ్దప్రయోగాత్సాశంకః. ౩౦—౩౧

వ్యథాయాం హేతు మాహ (కళత్రేతి.) ౩౨

(లజ్జయేతి.) అవలీయంతీ సంకుచంతీ. ౩౪

విస్మయా చ్చ ప్రహర్షా చ్చ స్నేహా చ్చ పతిదేవతా,
ఉదైక్షత ముఖం భర్తు స్సౌమ్యం సౌమ్యతరాననా. ౩౫

అథ సమపనుద న్మనఃక్లమం సా సుచిర మదృష్ట ముదీక్ష్య వై ప్రియస్య,
వదన ముదితపూర్ణచంద్రకాంతం విమలశశాంకనిభాననా తదానీమ్. ౩౬

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, సప్తదశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ అష్టాదశోత్తరశతతమ స్సర్గః

తాం తు పార్శ్వస్థితాం ప్రహ్వాం రామ స్సంప్రేక్ష్య మైథిలీమ్,
హృదయాంతర్గతక్రోధో వ్యాహర్తు ముపచక్రమే. ౧

ఏషాఽసి నిర్జితా భద్రే శత్రుం జిత్వా మయా రణే,
పౌరుషా ద్య దనుష్ఠేయం త దేత దుపపాదితమ్. ౨

(విస్మయా దితి.) విస్మయాత్ అఘటితరామపునర్దర్శనా ద్విస్మయః, ప్రియస్య దర్శనేన ప్రహర్షః, స్నేహః స్వాభావికః, ఉదీక్షణకాలికముఖప్రసాద మాహ (సౌమ్యేతి.) ౩౫

(అథేతి.) ఉదితపూర్ణచన్ద్రేత్యనేన కోపరక్తత్వముక్తం. విమలశశాంకేత్యనేన ఉత్తరకాలికక్షయ స్సూచ్యతే. ౩౬

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, సప్తదశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ అష్టాదశోత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ రామపరుషోక్తిః. (తాం తు పార్శ్వస్థితా మిత్యాది.) ప్రహ్వాం లజ్జయా నమ్రామ్. ౧

(ఏషేతి.) ఏషేతి ప్రత్యక్షేణ దర్శయతి. భద్రే ఇత్యసంబంధనివేదకసంబోధనం. పౌరుషాద్యదనుష్ఠేయం తదేవ కృతం, న తు త్వల్లాభాయ యత్నః కృత ఇతి భావః. ౨

(సీతాయాః చారిత్రశుద్ధిసందేహరూపహేతూక్త్యా తత్పరిగ్రహనిరాకరణమ్)

గతోఽస్మ్యంత మమర్షస్య ధర్షణా సంప్రమార్జితా.
అవమాన శ్చ శత్రు శ్చ మయా యుగప దుద్ధృతౌ. ౩

అద్య మే పౌరుషం దృష్ట మద్య మే సఫల శ్శ్రమః,
అద్య తీర్ణప్రతిజ్ఞత్వా త్ప్రభవా మీహ చాత్మనః. ౪

యా త్వం విరహితా నీతా చలచిత్తేన రక్షసా,
దైవసంపాదితో దోషో మానుషేణ మయా జితః. ౫

సంప్రాప్త మవమానం య స్తేజసా న ప్రమార్జతి,
క స్తస్య పురుషార్థోఽస్తి పురుష స్యాల్పతేజసః, ౬

లంఘనం చ సముద్రస్య లంకాయా శ్చావమర్దనమ్,
సఫలం తస్య త చ్ఛ్లాఘ్యం మహత్కర్మ హనూమతః. ౭

యుద్ధే విక్రమత శ్చైవ హితం మంత్రయత శ్చ మే,
సుగ్రీవస్య ససైన్యస్య సఫలోఽద్య పరిశ్రమః, ౮

(గతోఽస్మీతి.) అంతం ఫలం, ఉద్ధృతౌ నిర్మూలితౌ. ౩

(అద్యేతి.) ఆత్మనః ప్రభవామి స్వతంత్రో భవామి. ౪

(యా త్వ మితి.) మయా విరహితా యా త్వం చలచిత్తేన రక్షసా నీతా, తయా త్వయా హేతుభూతయా, దైవసంపాదితః. దోషః అవమానః. మానుషేణ ప్రమార్జితః, దైవకృతం పురుషయత్నేన నివారిత మితి భావః. ౫

ధర్షణాయా అమార్జనే దోషమాహ (సంప్రాప్త మితి.) ప్రమార్జతి ప్రమార్ష్టి. ౬

ఇదానీం హనుమదాది పౌరుషస్యాపి ధర్షణాపమార్జన హేతుత్వ మాహ (లంఘనం చేత్యాదినా.) సముద్రస్య లంఘనం లంకాయా అవమర్దనం ఇత్యేవం రూపం హనుమతః శ్లాఘ్యం కర్మ చాద్య సఫలం, ధర్షణా పరిమార్జనేన సఫల మిత్యర్థః. ౭

(యుద్ధ ఇతి.) మంత్రయతః చింతయతః. ౮

నిర్గుణం భ్రాతరం త్యక్త్వా యో మాం స్వయ ముపస్థితః,
విభీషణస్య భక్తస్య సఫలోఽద్య పరిశ్రమః. ౯

ఇ త్యేవం బ్రువత స్తస్య సీతా రామస్య త ద్వచః,
మృగీ వోత్ఫుల్లనయనా బభూ వాఽశ్రుపరిప్లుతా. ౧౦

పశ్యత స్తాం తు రామస్య భూయః క్రోధో వ్యవర్ధత,
ప్రభూతాజ్యావసిక్తస్య పావక స్యేవ దీప్యతః, ౧౧

స బద్ధ్వా భ్రుకుటీం వక్త్రే తిర్య క్ప్రేక్షితలోచనః,
అబ్రవీ త్పరుషం సీతాం మధ్యే వానరరక్షసామ్. ౧౨

య త్కర్తవ్యం మనుష్యేణ ధర్షణాం పరిమార్జతా,
తత్ కృతం సకలం సీతే శత్రుహస్తా దమర్షణాత్. ౧౩

నిర్జితా జీవలోకస్య తపసా భావితాత్మనా,
అగస్త్యేన దురాధర్షా మునినా దక్షిణేవ దిక్. ౧౪

(నిర్గుణ మితి.) తస్యే త్యధ్యాహార్యమ్. ౯

(ఇత్యేవ మితి.) తద్వచః నైరాశ్యేనోక్తం వచః. తస్య బ్రువతః. తస్మిన్ బ్రువతి సతి. ౧౦

(పశ్యత ఇతి.) (పావకస్యేతి.) పావకస్య క్రోధోఽతీవ జ్వలనమ్. ౧౧

(స ఇతి.) తిర్యక్ప్రేక్షితలోచనః. తిర్యక్ప్రేక్షణం పురత స్సీతాదర్శనాసహిష్ణుత్వకృతమ్. ౧౨

(యత్కర్తవ్య మిత్యాది) త్రిపాదశ్లోకఏకాన్వయః. హే సీతే. ధర్షణాం పరిమార్జతా. "మృజేరజాదౌ విభాషా వృద్ధి' రితి వృద్ధిః. మనుష్యేణ యత్కర్తవ్యం తత్ సకలం కృతమ్. ౧౩

(శత్రుహస్తాదమర్షణాదిత్యుత్తర శేషః.) భావితాత్మనా ధ్యాతాత్మస్వరూపేణ. అగస్త్యేన. ఇల్వలాక్రాంతత్వా జ్జీవలోకస్య. దురాధర్షా దుస్సంచారా. దక్షిణా దిగివ. అమర్షణాత్ అమర్షాద్ధేతోః. శత్రుహస్తా న్మయా త్వం నిర్జితేతి సంబంధః. ౧౪

(సీతాయాః చారిత్రశుద్ధిసందేహరూపహేతూక్త్యా తత్పరిగ్రహనిరాకరణమ్)

విదిత శ్చాస్తు తే భద్రే యోఽయం రణపరిశ్రమః,
స తీర్ణ స్సుహృదాం వీర్యా న్న తదర్థం మయా కృతః. ౧౫

రక్షతా తు మయా వృత్త మపవాదం చ సర్వశః,
ప్రఖ్యాత స్యాత్మవంశస్య న్యంగం చ పరిరక్షతా. ౧౬

ప్రాప్తచారిత్రసందేహా మమ ప్రతిముఖే స్థితా,
దీపో నేత్రాతుర స్యేవ ప్రతికులాఽసి మే దృఢమ్. ౧౭

త ద్గచ్ఛ హ్యభ్యనుజ్ఞాతా యథేష్టం జనకాత్మజే,
ఏతా దశ దిశో భద్రే కార్యమస్తి న మే త్వయా. ౧౮

కః పుమాన్ హి కులే జాతః స్త్రియం పరగృహోషితామ్,
తేజస్వీ పున రాదద్యా త్సుహృల్లేఖ్యేన చేతసా. ౧౯

(విదితశ్చేతి.) యోఽయం రణపరిశ్రమః, సుహృదాం వీర్యాత్తీర్ణః నిర్వ్యూఢః సః త్వదర్థం మయా న కృత ఇతి విదితోఽస్తు. ౧౫

తర్హి కిమర్థ మేష పరిశ్రమ ఇత్యత ఆహ (రక్షతేతి.) అత్ర మయా రణపరిశ్రమః కృత ఇత్యనుషజ్యతే. వృత్తం రక్షతా, అపవాదం న్యంగం అయశస్యం చ పరిరక్షతా పరిహరతా నివారయతా, మయా రణపరిశ్రమః కృతః. ౧౬

(ప్రాప్తేతి.) పరగృహవాసేన ప్రాప్తచారిత్రసందేహా త్వం నేత్రాతురస్య దీప ఇవ, ప్రతికూలాఽసి. అనేనోపమానేన వస్తుత స్సీతాయా దోషో నాస్తి. స్వసందేహో నాహం ప్రతికూలీ కరోమీతి వ్యజ్యతే. ౧౭—౧౮

(కః పుమానితి.) సుహృల్లేఖ్యేన, సుహృల్లేఖా రణరణకం, సుహల్లేఖామర్హతీతి సుహృల్లేఖ్యం తేన, రణరణకాతిశయయుక్తేనే త్యర్థః. ౧౯

రావణాంకపరిభ్రష్టాం దృష్టాం దుష్టేన చక్షుషా,
కథం త్వాం పున రాదద్యాం కులం వ్యపదిశన్ మహత్. ౨౦

తదర్థం నిర్జితా మే త్వం యశః ప్రత్యాహృతం మయా,
నా స్తి మే త్వ య్యభిష్వంగో యథేష్టం గమ్యతా మితః. ౨౧

ఇతి ప్రవ్యాహృతం భద్రే మయైతత్ కృతబుద్ధినా,
లక్ష్మణే భరతే వా త్వం కురు బుద్ధిం యథాసుఖమ్ ౨౨

సుగ్రీవే వానరేంద్రే వా రాక్షసేంద్రే విభీషణే,
నివేశయ మన స్సీతే యథా వా సుఖ మాత్మనః. ౨౩

న హి త్వాం రావణో దృష్ట్వా దివ్యరూపాం మనోరమామ్,
మర్షయేత చిరం సీతే స్వగృహే పరివ ర్తినీమ్. ౨౪

తతః ప్రియార్హ శ్రవణా త దప్రియం ప్రియా దుపశ్రుత్య చిరస్య మైథిలీ.
ముమోచ బాష్పం సుభృశం ప్రవేపితా గజేంద్రహస్తాభిహతేవ సల్లకీ. ౨౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, అష్టాదశో త్తరశతతమ స్సర్గః.

(రావణేతి.) వ్యపదిశన్ కీ ర్తయన్. ౨౦

(తదర్థ మితి.) తదర్థం కులార్థం, అభిష్వంగః ఆసక్తిః, అనురాగో వా. ౨౧

(ఇతి ప్రవ్యాహృత మిత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అత్ర లక్ష్మణాదౌ మనఃకరణం నామ, అనాథాయా రక్షకత్వేన, త త్తద్గృహే వ ర్తనం, భర్త్రా పరిత్యక్తా యా స్త్రీ సయో బంధుగృహే వాసవిధానాత్. 'న స్త్రీస్వాంత్ర్యమర్హ తీ'తి స్మృతేః. నత్వత్రాన్యథా గృహీతుం యు క్తం. మహాపురుషేణ తాదృశో క్త్యయోగాత్. ౨౩—౨౪

(తత ఇతి.) సల్లకీత్తిగజభక్ష్యలతావిశేషః. ౨౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, అష్టాదశో త్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ ఏకోనవింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః

ఏవ ముక్తా తు వైదేహీ పరుషం రోమహర్షణమ్,
రాఘవేణ సరోషేణ భృశం ప్రవ్యథితాఽభవత్. ౧

సా త దశ్రుతపూర్వం హి జనే మహతి మైథిలీ,
శ్రుత్వా భర్తృవచో రూక్షం లజ్జయా వ్రీడితాఽభవత్. ౨

ప్రవిశంతీవ గాత్రాణి స్వాన్యేవ జనకాత్మజా,
వాక్ఛల్యై స్తై స్సశల్యేవ భృశ మశ్రూ ణ్యవర్తయత్. ౩

తతో బాష్పపరిక్లిష్టం ప్రమార్జంతీ స్వ మాననమ్,
శనై ర్గద్గదయా వాచా భర్తార మిద మబ్రవీత్. ౪

కిం మా మసదృశం వాక్య మీదృశం శ్రోత్రదారుణమ్,
రూక్షం శ్రావయసే వీర ప్రాకృతః ప్రాకృతా మివ. ౫

న తథాఽస్మి మహాబాహో * యథా త్వ మవగచ్ఛసి,
ప్రత్యయం గచ్ఛ మే యేన చారిత్రే ణైవ తే శపే. ౬

అథ ఏకోనవింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ సీతాగ్నిప్రవేశః. (ఏవ ముక్తాత్వితి.) స్పష్టమ్. ౧

(సేతి.) జనే మహతి మహాజనమధ్యే, లజ్జయా వ్రీడితా, అతినమ్రముఖీ బభూవే త్యర్థః. ౨

(ప్రవిశంతీవేతి.) గాత్రాణి ప్రవిశంతీ, సంకుచంతీ త్యర్థః. ౩—౪

(కి మితి.) అసదృశం త్వయా వక్తుం మయా శ్రోతుం చాయోగ్యం, రూక్షంపరుషం, అత ఏవ శ్రోత్రదారుణం శ్రవణకటు. ౫

(న తథేతి.) చారిత్రేణ, మమేతి శేషః. తే తుభ్యం. 'శ్లాఘహ్నుఙ్ స్థాశపా' మితి సంప్రదానత్వం. సుకృతేన శపమానా త్వాం శాపం జ్ఞాపయా మీత్యర్థః. ౬

---

* తిలకం. (యథా త్వ మవగచ్ఛసి దుష్టేయ) మితి, తథా నాస్మి. స్వేన చారిత్రేణ పాతివ్రత్య లక్షణేన తే శపే శపథేన తవ ప్రత్యయం సంపాదయిష్యే. తతో మే ప్రత్యయం గచ్ఛ.

పృథక్ స్త్రీణాం ప్రచారేణ జాతిం తాం పరిశంకసే,
పరిత్య జేమాం శంకాం తు యది తేఽహం పరీక్షితా. ౭

య ద్యహం గాత్రసంస్పర్శం గతాఽస్మి వివశా ప్రభో,
కామకారో న మే తత్ర దైవం త త్రాపరాధ్యతి. ౮

మదధీనం తు య త్తన్మే హృదయం త్వయి వర్తతే,
పరాధీనేషు గాత్రేషు కిం కరిష్యా మ్యనీశ్వరా. ౯

సహ సంపృద్ధభావా చ్చ సంసర్గేణ చ మానద,
య ద్యహం తే న విజ్ఞాతా హతా తే నాస్మి శాశ్వతమ్. ౧౦

స్త్రీమాత్రసాధారణ్యేన నాహం ద్రష్టవ్యేత్యాహ (పృథక్ స్త్రీణా మితి.) పృథక్స్త్రీణాం ప్రాకృతస్త్రీణాం, ప్రచారేణ ఆచారేణ హేతునా. సర్వామపి స్త్రీజాతిం తథాత్వేన శంకసే, అహం తే త్వయా యది పరీక్షితా జ్ఞాతస్వభావా, తర్హీమాం శంకాం త్యజ. ౭

త్వయి జ్ఞాతస్వభావాయా మపి రావణాంగస్పర్శలక్షణో దోషస్త్యాగహేతు రిత్యాశంక్యాహ (యద్యహ మిత్యాది.) యద్యపి అహం వివశా సతీ గాత్రసంస్పర్శం గతాఽస్మి తథాఽపి తత్ర మే కామకారః స్వేచ్ఛాచారణం, నాస్తి, తర్హి కస్యాఽత్రాఽపరాధ ఇత్యత్రాహ (దైవం తత్రేతి,) ౮

(మదధీన మితి.) మదధీనం పరైర్గ్రహీతు మశక్యం, యద్ధృదయం తత్తు తస్మిన్ కాలే త్వయి, వర్తతే అవర్తత, పరాధీనేషు పరైర్గ్రహీతుం శక్యేషు గాత్రేషు విషయే, అనీశ్వరా అస్వతంత్రా, అహం కిం కరిష్యామి కిం కుర్యామ్. ౯

స్వభావపరిజ్ఞానహేతుభూతసహసంవర్ధనసంసర్గావపి ప్రత్యయం యది నోత్పాదయతః తర్హి న కిమపి తే ప్రత్యయ ముత్పాదయితుం శక్నుయా దిత్యాశయేనాహ (సహ సంవృద్ధేతి.)సహ సంవృద్ధభావాత్ స్వభావపరిజ్ఞానహేతునా సహ సంవర్ధనేన, సంసర్గేణ సంశ్లేషేణ చ యద్యహం తే, న విజ్ఞాతా, తతః మత్స్వభావాజ్ఞానేన, శాశ్వతం అత్యర్థం. హతాఽస్మి. ౧౦

(సీతాయాః శోకప్రకారః)

ప్రేషిత స్తే యదా వీరో హనుమా నవలోకకః,
లంకాస్థాఽహం త్వయా వీర కిం తదా న విసర్జితా. ౧౧

ప్రత్యక్షం వానరేంద్రస్య త్వద్వాక్యసమనంతరమ్,
త్వయా సంత్యక్తయా వీర త్యక్తం స్యా జ్జీవితం మయా, ౧౨

న వృథా తే శ్రమోఽయం స్యా త్సంశయే న్యస్య జీవితమ్,
సుహృజ్జనపరిక్లేశో న చాయం నిష్ఫల స్తవ. ౧౩

త్వయా తు నరశార్దూల క్రోధ మేవానువర్తతా,
లఘు నేవ మనుష్యేణ స్త్రీత్వ మేవ పురస్కృతమ్. ౧౪

అపదేశేన జనకా న్నోత్పత్తి ర్వసుధాతలాత్,
మమ వృత్తం చ వృత్తజ్ఞ బహు తేన పురస్కృతమ్. ౧౫

న ప్రమాణీకృతః పాణి ర్బాల్యే బాలేన పీడితః,
మమ భక్తిశ్చ శీలం చ సర్వం తే పృష్ఠతః కృతమ్. ౧౬

ఏవం బ్రువాణా రుదతీ బాష్పగద్గదభాషిణీ,
అబ్రవీ ల్లక్ష్మణం సీతా దీనం ధ్యానపరం స్థితమ్. ౧౭

(ప్రేషిత ఇతి.) అవలోకకః అవలోకితుం, అన్వేష్టు మితి యావత్, 'తుమున్ణ్వులౌ క్రియాయాం క్రియార్థాయా' మితి ణ్వుల్ ప్రత్యయః. ౧౧

తదాత్వే కో విశేష ఇత్యత ఆహ (ప్రత్యక్ష మితి.) ౧౨

ఏవం కృతే న కేవలం మమైవ వ్యథాభావః, తవ త్వత్సుహృదాం చ జయార్థప్రయాసోఽపి న స్యా దిత్యాహ (న వృథేతి.) జీవితం సంశయే న్యస్య కృతోఽయం శ్రమ ఇత్యర్థః. ౧౩–౧౪

(అపదేశే నేతి.) అపదేశేన జనకాత్, జనకమపదిశ్యే త్యర్థః. ౧౫ – ౧౭

చితాం మే కురు సౌమిత్రే వ్యసన స్యాస్య భేషజమ్,
మిథ్యోపఘాతోపహతా నాహం జీవితు ముత్సహే. ౧౮

అప్రీతస్య గుణై ర్భర్తు స్త్యక్తాయా జనసంసది.
యా క్షమా మే గతి ర్గంతుం ప్రవేక్ష్యే హవ్యవాహనమ్. ౧౯

ఏవ ముక్తస్తు వై దేహ్యా లక్ష్మణః పరవీరహా,
అమర్షవశ మాపన్నో రాఘవాఽఽనన మైక్షత. ౨౦

స విజ్ఞాయ తత శ్ఛందం రామ స్యాకారసూచితమ్,
చితాం చకార సౌమిత్రి ర్మతే రామస్య వీర్యవాన్. ౨౧

అధోముఖం తదా రామం శనైః కృత్వా ప్రదక్షిణమ్,
ఉపాసర్పత వై దేహీ దీప్యమానం హుతాశనమ్. ౨౨

ప్రణమ్య దేవతాభ్యశ్చ బ్రాహ్మణేభ్యశ్చ మైథిలీ,
బద్ధాంజలిపుటా చేద మువా చాగ్నిసమీపతః. ౨౩

యథా మే హృదయం నిత్యం నాపసర్పతి రాఘవాత్,
తథా లోకస్య సాక్షీ మాం సర్వతః పాతు పావకః. ౨౪

(చితా మితి.) మిథ్యోపఘాతః మిథ్యాపవాదః. ౧౮

(అప్రీతస్యేతి.) గుణైరప్రీతస్య విద్యమానైః పాతివ్రత్యాది గుణైరపి అప్రీతస్య భర్తు స్త్యక్తాయా మే యా గంతుం క్షమా గతిః ప్రత్యయజననార్థం యా యోగ్యా గతిః, తం హవ్యవాహనం, ప్రవేక్ష్య ఇతి యోజనా. ౧౯

(ఏవ ముక్తస్త్వితి.) అమర్షవశం దైన్యవశమ్. ౨౦

(స ఇతి.) ఆకారః భ్రూసంజ్ఞాదిః, మతే సిద్ధాంతే, స్థిత ఇతి శేషః. ౨౧

(అధోముఖ మితి.) పతివ్రతాయాః కథం నిర్వ్యాజం ప్రత్యయం పశ్యామీతి లజ్జయా ముఖదర్శనే దాక్షిణ్యం భవిష్యతీతి బుద్ధ్యా చావనతముఖం, శనై రామానుభవేన మందం యథా తథా. ౨౨-౨౪

(సీతాయాః అగ్నిప్రవేశః)

యథా మాం శుద్ధచారిత్రాం దుష్టాం జానాతి రాఘవః,
తథా లోకస్య సాక్షీ మాం సర్వతః పాతు పావకః. ౨౫

కర్మణా మనసా వాచా యథా నాతిచరా మ్యహమ్.
రాఘవం సర్వధర్మజ్ఞం తథా మాం పాతు పావకః. ౨౬

* ఆదిత్యో భగవాన్ వాయు ర్దిశ శ్చంద్ర స్తథైవ చ.
అహ శ్చాపి తథా సంధ్యే రాత్రి శ్చ పృథివీ తథా,
యథాఽన్యేఽపి విజానంతి తథా చారిత్రసంయుతామ్, ౨౭॥

ఏవ ముక్త్వా తు వైదేహీ పరిక్రమ్య హుతాశనమ్.
వివేశ జ్వలనం దీప్తం నిస్సంగే నాంతరాత్మనా, ౨౮॥

జన స్స సుమహాం స్త్రస్తో బాలవృద్ధసమాకులః.
దదర్శ మైథిలీం తత్ర ప్రవిశంతీం హుతాశనమ్, ౨౯॥

సా తప్తనవహేమాభా తప్తకాంచనభూషణా.
పపాత జ్వలనం దీప్తం సర్వలోకస్య సన్నిధౌ, ౩౦॥

(యథా మా మితి.) యథా శుద్ధచారిత్రా మేవ మా మన్యాయేన దుష్టాం జానాతి, తథాచేత్, అదుష్టాం దుష్టేతి జానాతి చేత్, పావకః పాతు, రామస్య మయి దోషజ్ఞానం యథార్థం చేత్పాత్వి త్యర్థః. ౨౫—౨౬.

(ఆదిత్య ఇత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. ఆదిత్యదయోఽన్యే చ యథా మాం చారిత్రసంయుతాం విజానంతి తథా మాం పాతు పావక ఇతి సంబంధః. ౨౭॥

(ఏవ మితి.) పరిక్రమ్య ప్రదక్షిణీకృత్య, నిస్సంగేన శరీరే నిరభిలాషేణ, అంతరాత్మనా మనసా, ఉపలక్షణే తృతీయా. ౨౮॥—౩౦॥

---

* రామానుజీయం. (ఆదిత్య ఇత్యాది.) ఏతే యథా మాం చారిత్రసంయుతాం విజానంతి, తథా మాం పాతు పావక ఇత్యనుషక్తేన సంబంధః.

దదృశు స్తాం మహాభాగాం ప్రవిశంతీం హుతాశనమ్,
సీతాం కృత్స్నా స్త్రయో లోకాః పుణ్యా మాజ్యాహుతీ మివ, ౩౧॥

ప్రచుక్రుశు స్త్రియ స్సర్వా స్తాం దృష్ట్వా హవ్యవాహనే.
పతంతీం సంస్కృతాం మంత్రై ర్వసో ర్ధారా మివాఽధ్వరే, ౩౨॥

దదృశు స్తాం త్రయో లోకా దేవగంధర్వదానవాః.
శప్తాం పతంతీం నిరయే త్రిదివా ద్దేవతా మివ, ౩౩॥

తస్యా మగ్నిం విశంత్యాం తు హా హేతి విపుల స్స్వనః.
రక్షసాం వానరాణాం చ సంబభూ వాఽద్భుతోపమః. ౩౪॥

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, ఏకోవింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

(దదృశు రితి.) ఆజ్యాహుతీ మివేత్యాది దృష్టాంతేన దేవ్యాః పరమపావనత్వం ద్యోత్యతే. ౩౧॥

(ప్రచుక్రుశు రితి.) వసోర్ధారాం సంతతాం ఘృతధారాం. అనేనాగ్నేర్విజృంభణం గమ్యతే. ౩౨॥

(దదృశు రితి.) దేవాః స్వర్గవాసినః, గంధర్వాః భూలోకవాసినః, దానవాః పాతాళవాసినః. సకలభోగార్హాయాపవత్యా స్సీతాయాః అనలప్రవేశస్యానర్హత్వా న్నిరయపతనానర్హా స్వర్గీయ దేవతాదృష్టాంతః. ౩౩॥

(తస్యా మితి.) అద్భుతోపమః అద్భుతతుల్యః, రావణాగమన మారభ్య ఏతావత్పర్యంతం సీతాయాః పరమభాగవతభూతలక్ష్మణాపచారఫల ముపపాదితం. వస్తుత స్సీతాయాః రావణాగమనకాలే అగ్నౌ ప్రవిష్టత్వా త్తస్యాః పునరుద్గమనార్థం మాయా సీతాయా రావణగృహీతాయా అగ్నౌ ప్రవేశ ఇత్యప్యాహుః. ౩౪॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే,
ఏకోనవింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ వింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః,

తతో హి దుర్మనా రామః శ్రుత్వైవ వదతాం గిరః,
దధ్యౌ ముహూర్తం ధర్మాత్మా బాష్పవ్యాకులలోచనః. ౧

తతో వైశ్రవణో రాజా యమ శ్చామిత్రకర్శనః,
సహస్రాక్షో మహేంద్రశ్చ వరుణశ్చ పరంతపః. ౨

షడర్ధనయన శ్శ్రీమాన్ మహాదేవో వృషధ్వజః,
కర్తా సర్వస్య లోకస్య బ్రహ్మా బ్రహ్మవిదాం వరః. ౩

ఏతే సర్వే సమాగమ్య విమానై స్సూర్యసన్నిభైః,
ఆగమ్య నగరీం లంకా మభిజగ్ము శ్చ రాఘవమ్. ౪

తత స్సహస్తాభరణాన్ ప్రగృహ్య విపులాన్ భుజాన్,
అబ్రువం స్త్రిదశశ్రేష్ఠాః ప్రాంజలిం రాఘవం స్థితమ్. ౫

కర్తా సర్వస్య లోకస్య శ్రేష్ఠో జ్ఞానవతాం వరః,
ఉపేక్షసే కథం సీతాం పతంతీం హవ్యవాహనే. ౬

అథ వింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః,

అథ రామస్తవః. (తతో హీత్యాది.) దుర్మనాః దుఃఖితమనాః, దధ్యౌ మనసా ధ్యానం కృతవాన్. ౧

(తత ఇత్యాది) శ్లోకత్రయ మేకం వాక్యమ్. ౨—౪

(తత ఇతి.) ప్రగృహ్య ఉద్ధృత్య. ౫

(కర్తేత్యాది.) పూర్వం బ్రహ్మణః అద్వారకం కర్తృత్వం, అత్ర సద్వారకం కర్తృత్వమితి న విరోధః. సర్వజ్ఞత్వం కథ మజ్ఞ ఇవోపేక్షస ఇతి భావః. ౬

కథం దేవగణశ్రేష్ఠ మాత్మానం నావబుధ్యసే, ౬॥

ఋతధామా వసుః పూర్వం వసూనాం త్వం ప్రజాపతిః.
త్రయాణాం త్వం హి లోకానా మాదికర్తా స్వయంప్రభుః, ౭॥

రుద్రాణా మష్టమో రుద్ర స్సాధ్యానా మపి పంచమః.
అశ్వినౌ చాపి తే కర్ణౌ చంద్రసూర్యౌ చ చక్షుషీ, ౮॥

అంతే చాదౌ చ లోకానాం దృశ్యసే త్వం పరంతప.
ఉపేక్షసే చ వైదేహీం మానుషః ప్రాకృతో యథా. ౯॥

ఇత్యుక్తో లోకపాలై స్తై స్స్వామీ లోకస్య రాఘవః.
అబ్రవీ త్త్రిదశశ్రేష్ఠా న్రామో ధర్మభృతాం వరః, ౧౦॥

* ఆత్మానం మానుషం మన్యే రామం దశరథాత్మజమ్.

(దేవగణశ్రేష్ఠం) బ్రహ్మాదిదేవగణశ్రేష్ఠమ్. ౬॥

ఆత్మస్వరూప మేవాహ (ఋతధామేత్యాది.) శ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. ఋతధామాఖ్యో వసు రిత్యర్థః. ప్రజాపతిః ప్రజాస్వామీతి వసువిశేషణమ్. ఆదికర్తా, అండాధిపతిపర్యంతాద్వారక సృష్టికర్తేత్యర్థః. స్వయం ప్రభవతీతి స్వయంప్రభుః, అనియామ్య ఇత్యర్థః. రుద్రాణాం మధ్యే అష్టమో రుద్రః తథా సాధ్యానా మిత్యత్రాపి. ౭—౮॥

(అంతే చేతి.) అంతే ప్రళయే, ఆదౌ సృష్టేః ప్రాక్ చ దృశ్యసే, అనేనోత్పత్తివినాశ రాహిత్య ముక్తం. ఏవం సర్వజ్ఞ స్సర్వశక్తి స్సర్వేశ్వరోఽపి సన్ అజ్ఞ ఇవ విదేహకులే ప్రాదుర్భూతాం సీతాం కి మర్థ ముపేక్షస ఇత్యర్థః. ౯॥

(ఇత్యుక్త ఇతి.) లోకపాలైః లోకరక్షకైః. ౧౦॥

బ్రహ్మాదిభి స్సామాన్యత స్స్తూయమానోఽపి సర్వదేవపూజనీయా చ్చతుర్ముఖాత్ స్వప్రభావం లోకే ప్రఖ్యాపయితుం స్వసౌశీల్యం దర్శయతి (ఆత్మాన మితి.) ఆత్మానం మానుషం మన్యే.

---

* తిలకమ్. అథ బ్రహ్మానుగ్రహాదేవ బ్రహవిద్యోన్ముఖ్యస్య శ్రుత్యాదిసిద్ధతయా తదా

(బ్రహ్మరుద్రాదిసురగణైః రామం ప్రతి నారాయణత్వస్వరూపవివరణమ్)

యోఽహం యస్య యత శ్చాహం * భగవాం స్త ద్బ్రవీతు మే. ౧౧॥

ఇతి బ్రువంతం కాకుత్స్థం బ్రహ్మా బ్రహ్మవిదాం వరః.
అబ్రవీ చ్ఛృణు మే రామ సత్యం సత్యపరాక్రమ. ౧౨॥

పరత్వాపేక్షయా మానుషత్వాభినయ ఏవ మమాఽభిమత ఇత్యర్థః. అత్రాపి విశేషమాహ (రామ మితి.) రామం రామనామకం. తతోఽప్యతిశయ మాహ (దశరథాత్మజ మితి.) అవతారాపేక్షయా చక్రవర్తిపుత్రత్వమేవ ప్రియతమ మితి భావః. స్వస్య విష్ణ్వవతారత్వం సుగ్రీవాదిభి రనవగత మితి తత్ప్రీతిపత్త్యర్థం స్వస్వరూపం పృచ్ఛతి (యోఽహ మితి.) యోఽహ మితి స్వరూపప్రశ్నః. యస్యేతి సంబంధిప్రశ్నః. యత ఇతి ప్రయోజనప్రశ్నః. (భగవాన్ తత్ బ్రవీత్వితి.) చక్రవర్తి పుత్రత్వమేవ మమాత్యంత ప్రియతమం, స్వయం సర్వజ్ఞతయా మమాఽనభిమత మపి పరత్వం ప్రకటయత్వి త్యర్థః. ఆకారగోపనవివరణ స్యానభిమతత్వేఽపి స్వయ మనుమతిదానం రావణనిరసనేన నిష్పన్నకార్యతయా. ౧౧॥—౧౨॥

న్మఖ్యస్యాఽఽత్మానం నావబుధ్యన ఇతి బ్రహ్మణైవ కృతత్వా త్తజ్జిజ్ఞాసు రివ స్వీయానాం స్వస్వరూప బోధనాయ బ్రహ్మాణం। గురుమజ్ఞ ఇవోపాసద దిత్యాహ (ఆత్మాన మితి.) అహ మాత్మాన మాత్మ స్వరూపం సామాన్యతోఽహం త్వేన ప్రతీయమానం దశరథపుత్రం మనుష్యజాతీయ మేవ మన్యే. న తు తతోఽతిరిక్తం కించి ద్వేద్మి. సోఽహ మేవంభూతోఽహం, బుద్ధిమాన్ యశ్చ పరమార్థతో యత్తత్వః. యతః యత్ప్రకృతికశ్చ తత్సర్వం. భగవాన్ సర్వజ్ఞః పరమగురుః. మే మహ్యం జిజ్ఞాసవే. బ్రవీతు ఉపదిశతు. అయమేవ బ్రహవిద్యోపదేశమార్గః శ్రుతిస్మృతిషు ప్రసిద్ధః.

---

* తనిశ్లోకీ. అత్ర సంప్రదాయోదాహరణం 'శంఖచక్రగదాపాణే' ఇత్యుక్త్యా పరత్వ వ్యంజకతయా తత్రాఽనాదరేణాఽధఃకృతముఖత్వం. 'ద్వారకానిలయే' త్యవతారోల్లేఖనేన కించిదుత్తాన ముఖత్వం. 'గోవింద పుండరీకాక్షే' తి గోపాలపుత్రత్వశ్రవణేన పరత్వాపేక్షయా వసుదేవపుత్రత్వ మేవాఽభిమత మితి 'వికసితాక్ష త్వం చ వ్యజ్యత ఇతి'.

భవా న్నారాయణో దేవః * శ్రీమా౯ చక్రాయుధో విభుః.
ఏకశృంగో వరాహ స్త్వం భూతభవ్యసపత్నజిత్, ౧౩౪

అక్షరం బ్రహ్మసత్యం చ మధ్యే చాంతే చ రాఘవ.

స్వరూపప్రశ్నోత్తరమాహ (భవా నితి.) నారాః అయనం యస్యాఽసౌ నారాయణః; 'ఆపో నారా ఇతి ప్రోక్తా ఆపో వై నరసూనవః. తా యదస్యాయనం పూర్వం తేన నారాయణః స్మృత' ఇతి మనుస్మరణాత్. తేన జగత్కారణత్వముక్తం. 'ఏకోహ వై నారాయణ ఆసీ న్న బ్రహ్మా నేశానో నేమే ద్యావా పృథివీ' ఇతి శ్రుతేః. అవాప్తసమస్తకామస్య జగద్వ్యాపారానుపపత్తిం పరిహరతి (దేవ ఇతి.) దీవ్యతీతి దేవః క్రీడాప్రవృత్తః; లీలాయాః ప్రయోజనత్వాత్, పరిపూర్ణస్యాపి వ్యాపార స్సంభవతీతి భావః. ఏవం పరత్వాసాధారణం నామధేయ ముక్త్వా పత్నీవైశిష్ట్యమాహ (శ్రీమా నితి.) నిత్యం శ్రీరస్యాస్తీతి శ్రీమా౯. నిత్యయోగే మతుప్. అసాధారణమాయుధమాహ (చక్రాయుధ ఇతి.) స్వరూపవైలక్షణ్యమాహ (విభు రితి.) వ్యాపక ఇత్యర్థః. ఫలితం రక్షకత్వమాహ (ఏకశృంగో వరాహ ఇతి.) ప్రళయోదధిసంప్లవే, వరాహరూపం కృత్వా భూమేరుద్ధారక ఇత్యర్థః. 'ఉద్ధృతాసి వరాహేణే' తి శ్రుతేః. అనిష్టనివర్తకత్వమాహ (భూతభవ్యసపత్నజి దితి.) భూతా స్సపత్నాః మధుకైటభాదయః. భవ్యా స్సపత్నా శ్శిశుపాలాదయః. తా౯ జయతీతి తథోక్తః. ౧౩౪

అథ సర్వవిద్యోపసంహారార్థమాహ (అక్షర మిత్యాది.) న క్షరతీ త్యక్షరం. అశ్నోతి వ్యాప్నోతీతి వా అక్షరం 'ఏతద్వై తదక్షరం గార్గి బ్రాహ్మణా అభివదంతీ' తి శ్రుతేః. భవానిత్యనుషజ్యతే. అక్షరం భవా౯, ఏవముత్తరత్రాఽప్యనుషంజనీయం. బృహతి బృంహయతీతి చ బ్రహ్మ, 'బృహతి బృంహయతి తస్మా దుచ్యతే పరంబ్రహ్మే' తి శ్రుతినిర్వచనాత్. సత్యం అవిపర్యస్తం, షడ్భావవికారశూన్య మిత్యర్థః, అస్తి, జాయతే, పరిణమతే, వివర్ధతే, అపక్షీయతే, వినశ్యతీతి షడ్భావవికారాః. మధ్యే చాంతే చేతి, చకారాదాదౌ చేత్యర్థః. వర్తమాన మితి శేషః. నిత్యత్వ

---

* తనిశ్లోకీ. శ్రీమానితి నిత్యయోగే మతుప్. భవా౯ శ్రీమానితి. 'సీతా లక్ష్మీ ర్భవా౯ విష్ణు' రిత్యుక్తశ్రియఃపతిత్వం నిత్యానపాయిత్వం చ దర్శితం. (ఏకశృంగో వరాహః) 'స వరాహో రూపం కృత్వేతి' శ్రుత్యుక్తో వరాహ స్త్వమ్.

(బ్రహ్మరుద్రాదిసురగణైః రామం ప్రతి నారాయణత్వస్వరూపవివరణమ్)

లోకానాం త్వం పరో ధర్మో విష్వక్సేన శ్చతుర్భుజః, ౧౪॥

* శార్ఙ్గధన్వా హృషీకేశః పురుషః పురుషోత్తమః,
అజితః ఖడ్గధృ ద్విష్ణుః కృష్ణ శ్చైవ బృహద్బలః, ౧౫॥

ముక్త మనేన, లోకానాం పరో ధర్మః సిద్ధరూపో ధర్మః, సర్వలోకశ్రేయస్సాధనీభూత ఇత్యర్థః. విష్వద్రీచీ సర్వగతా సేనా యస్య సః విష్వక్సేనః. సర్వస్వామీత్యర్థః. చతుర్భుజః, యుగపచ్చతుర్విధపురుషార్థప్రద ఇత్యర్థః. ౧౪॥

(శార్ఙ్గధన్వేతి.) శృంగవికారః, శార్ఙ్గం ధను ర్యస్య స శార్ఙ్గధన్వా. 'ధనుష' శ్చేత్యన ఙాదేశః. అనేన రక్షణోపకరణవత్త్వ ముక్తం. హృషీకాణాం ఇంద్రియాణాం ఈశః నియంతా, సర్వేంద్రియాకర్షకదివ్యవిగ్రహ ఇత్యర్థః. పురు సనోతీతి పురుషః, 'షణు దానే' ఇత్యస్మా ద్ధాతోర్డ ప్రత్యయః. బహుప్రద ఇత్యర్థః. యద్వా. పురి హృదయగుహాయాం శేత ఇతి పురుషః, 'పురిశయం పురుష మీక్షతే' ఇతి నిర్వచనశ్రుతేః. యద్వా, యేన జగత్పూర్ణం స పురుషః, 'తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వ' మితి శ్రుతేః, యద్వా, పురాతనత్వాత్ పురుషః, 'పూర్వమేవాహ మిహాస మితి తత్పురుషస్య పురుషత్వ' మితి శ్రుతేః. పురుషేభ్యః క్షరాక్షరేభ్యః. ఉత్తమః పురుషోత్తమః. 'యస్మాత్ క్షరమతీతోఽహ మక్షరా దపి చోత్తమః. అతోఽస్మి లోకే వేదే చ ప్రథితః పురుషోత్తమ' ఇతి హి గీయతె. యద్వా, పురుషేషు ఉత్తమః పురుషోత్తమః. సప్తమీతి యోగవిభాగాన్నా గోత్తమాదివత్ సమాసః. కైశ్చిదపి న జిత ఇత్యజితః, ఆశ్రితసంరక్షణే కదాచిదపి భంగం న ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ఖడ్గం నందకాఖ్యం ధరతీతి ఖడ్గధృత్, విష్ణుః వ్యాపనశీలః, యో దయాపదం ప్రాప్నోతి తం తదా తత్రైవ స్థితో రక్షతీత్యర్థః. కృష్ణః భూనిర్వృతిహేతుః, 'కృషిర్భూవాచక శ్శబ్దో ణశ్చ నిర్వృతివాచక' ఇతి నిర్వచనాత్. బృహత్ బలం ధారణసామర్థ్యం యస్య సః బృహద్బలః. ౧౫॥

---

* శార్ఙ్గేతి శార్ఙ్గధన్వా, కాలరూపం శార్ఙ్గం ధను ర్యస్య సః, హృషీకేశః హృషీకాణాం విషయేంద్రియాణాం ఈశః, పురుషః పురూణి ఫలాని సనోతి దదాతీతి తథా, 'షణు దానే' యద్వా, పురి హృదయపుండరీకే శేత ఇతి వా పురుషః, పూర్ణత్వాద్వా పురుషః. 'తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ

సేనానీ ర్గ్రామణీశ్చ త్వం బుద్ధి స్సత్త్వం * క్షమా దమః.
ప్రభవ శ్చాప్యయశ్చ త్వ ముపేంద్రో మధుసూదనః, ౧౬॥

• ఇంద్రకర్మా మహేంద్ర స్త్వం పద్మనాభో రణాంతకృత్.

(సేనానీ రితి.) సేనాం నయతీతి సేనానీః, దేవసేనానిర్వాహక ఇత్యర్థః. గ్రామం నయతీతి గ్రామణీః, దివ్యజనపదాదిపాలక ఇత్యర్థః. 'బుద్ధి స్సత్త్వం క్షమా దమ' ఇతి బుద్ధ్యాది ప్రవర్తక ఇత్యర్థః. 'న దేవా యష్టి మాదాయ రక్షంతి పశుపాలవత్, యం హి రక్షితు మిచ్ఛంతి బుద్ధ్యా సంయోజయంతి త' మితి వచనాత్. మహా॰ ప్రభు ర్వై పురుష స్స త్వ స్యైష ప్రవర్తక' ఇతి శ్రుతేశ్చ. ప్రభవత్యస్మాజ్జగ దితి ప్రభవః ఉత్పత్తిస్థానం, సర్వోపాదాన మిత్యర్థః. అప్యయః సర్వజగల్లయస్థానం 'కృష్ణ ఏవ హి భూతానా ముత్పత్తి రపి చాప్యయ' ఇతి శ్రుతేః. ఉపేంద్రః ఇంద్రానుజత్వేన ప్రథమ మవతీర్ణః. మధుసూదనః వేదాపహారకదైత్యసంహారీ. ౧౬॥

(ఇంద్రకర్మేతి.) ఇంద్రస్య కర్మేవ కర్మ యస్య స ఇంద్రకర్మా, 'తం విష్ణు రన్వతిష్ఠతే' తి శ్రుతేః. మహేంద్రః నిరతిశయైశ్వర్యసంపన్నః, పద్మం నాభౌ యస్య సః పద్మనాభః, మమాపి జనక ఇత్యర్థః. వక్ష్యతి హి 'పద్మే దివ్యేఽర్కసంకాశే నాభ్యా ముత్పాద్య మా మపి, ప్రాజాపత్యం

సర్వ' మితి శ్రుతేః. పురుషోత్తమః, పురుషశబ్దప్రతిపాద్యక్షరాద్యపేక్షయా ఉత్తమ ఇత్యర్థః. 'యస్మాత్క్షర మతీతోఽహ మక్షరా దపి చోత్తమః, అతోఽస్మి లోకే వేదే చ ప్రథితః పురుషోత్తమ' ఇతి స్మృతేః, అజితః గుణై రైశ్వర్యేణ చ కేనాప్యజితః, ఖడ్గధృత్ విద్యామయం నందకాఖ్యం ఖడ్గం ధారయతీతి ఖడ్గధృత్, విష్ణుః వ్యాపకః, కృష్ణః 'కృషిర్భూవాచక శ్శబ్దో ణశ్చ నిర్వృతివాచకః, తథా చ తత్పరం బ్రహ్మ కృష్ణ ఇత్యభిధీయత' ఇతి వచనాత్. బృహద్బలః బృహంతి వానరబలాని యస్యేతి తథా. ఇతి తిలకమ్.

* తనిశ్లోకీ. క్షమా క్షమానిర్వాహకః, 'కీర్త్యాః కీర్తిః క్షమాక్షమే' త్యుక్తత్వాత్. దమః ఇంద్రియజేతా, ప్రభవః ఉత్పత్తిమత్కార్యవర్గశరీరకః, స్థూలచిదచిద్విశిష్టస్య కార్యత్వాత్ 'బహుస్యా' మిత్యాది శ్రుతేః.

• తనిశ్లోకీ. ఇంద్రస్యేవ కర్మ యస్య స ఇంద్రకర్మా, వృత్రాదివధస్యేంద్రాంతర్యామి కర్తృకత్వాత్. మహర్షయః అలౌకికతత్త్వసాక్షాత్కారసమర్థాః, తత్రాపి దివ్యాః అవతారరహస్యాది విశేషజ్ఞానవంతో వాల్మీకిప్రభృతయః, యద్వా, నిత్యసూరయః 'తద్విప్రాసో విపన్యవోజాగృవాగ్ంస' ఇతి శ్రుతేః.

(బ్రహ్మరుద్రాదిసురగణైః శ్రీరామం ప్రతి నారాయణత్వస్వరూపవివరణమ్.)

శరణ్యం శరణం చ త్వా మాహు ర్దివ్యా మహర్షయః, ౧౩½

సహస్రశృంగో * వేదాత్మా శతజిహ్వో మహర్షభః.
త్వం త్రయాణాం హి లోకానా మాదికర్తా స్వయంప్రభుః.
సిద్ధానా మపి సాధ్యానా మాశ్రయ శ్చాసి పూర్వజః. ౧౪

త్వం యజ్ఞ స్త్వం వషట్కార స్త్వ మోంకారః పరంతపః,

త్వయా కర్మ సర్వం మయి నివేశిత' మితి. రణే అంతం శత్రునాశం కరోతీతి రణాంతకృత్. శరణ్యం శరణార్హం. తదుచితజ్ఞానశక్తిదయాదిసంపన్న మిత్యర్థః. శరణం రక్షణోపాయం 'ఉపాయే గృహరక్షిత్రో శ్శబ్ద శ్శరణ మిత్యయ' మితి వచనాత్. 'సర్వస్య శరణం సుహృది' తి శ్రుతేః. మహర్షయః అలౌకికతత్త్వసాక్షాత్కారసమర్థాః, దివ్యాః మహర్షయ స్సనకాదయః, 'యత్రర్షయః ప్రథమజా యే పురాణా' ఇత్యుక్తాః నిత్యసూరయో వా, నిత్యనిర్దోషా వేదా వా. ౧౩½

(సహస్రశృంగ ఇత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. సహస్రశృంగః సహస్రశాఖారూపకశృంగః. శతజిహ్వః అనేకవిధచోదనారూపజిహ్వః, ఋషభః కర్మణాం ఆలోచయితా 'ఋష ఆలోచన' ఇతి ధాతుః. మహాంశ్చాసా వృషభశ్చ మహర్షభః, ఏవం భూతో వేదాత్మా త్వ మిత్యర్థః. ఆదికర్తా సమష్టికర్తా, అనేన వ్యష్టికర్తుః స్వస్య వ్యావృత్తిః. స్వయంప్రభుః అనన్యప్రేర్యః, 'న తస్యేశే కశ్చనేతి' శ్రుతేః, సిద్ధానాం ముక్తానాం, సాధ్యానాం, 'యత్ర పూర్వే సాధ్యా స్సంతి దేవా' ఇత్యుక్తానాం నిత్యానా మాశ్రయః సామ్యభోగప్రదః, పూర్వజః ఆశ్రితాపేక్షయాః పూర్వం తద్రక్షణాయ జనితః. ౧౪

సర్వకర్మసమారాధ్యత్వ మాహ (త్వం యజ్ఞ ఇతి.) త్వం యజ్ఞః 'యజ్ఞో వై విష్ణు' రితి శ్రుతేః. యజ్ఞనిర్వాహకపశుహవిరాజ్యస్రుక్స్రువాదిశరీరకో యజ్ఞారాధ్యేంద్రాదిశరీరకశ్చే త్యర్థః. 'బ్రహ్మార్పణం బ్రహ్మహవి ర్బ్రహ్మాగ్నౌ బ్రహ్మణా హుత' మితి హి గీయతే. వషట్కార ఇత్యుపలక్షణం. ఆశ్రావయేతి చతురక్షరమ్, అస్తుశ్రౌషడితి చతురక్షరం, యజేతి ద్వ్యక్షరం, యే

---

* తనిశ్లోకీ, వేదాత్మా వేదపురుషాంతర్యామీ. పూర్వజః 'పూర్వమేవాహ మిహాస' మితి శ్రుతేః. హి హేతౌ. ఆదికర్తృత్వే పూర్వజత్వం హేతు రిత్యర్థః. సిద్ధాద్యాశ్రయత్వే చాయమేవ హేతుః.

ప్రభవం నిధనం వా తే న విదుః కో భవా నితి. ౨౦

* దృశ్యసే సర్వభూతేషు బ్రాహ్మణేషు చ గోషు చ,
దిక్షు సర్వాసు గగనే పర్వతేషు వనేషు చ. ౨౧

సహస్రచరణ శ్శ్రీమా౯ శతశీర్ష స్సహస్రదృక్,
త్వం ధారయసి భూతాని వసుధాం చ సపర్వతామ్. ౨౨

అంతే పృథివ్యా స్సలిలే దృశ్యసే త్వం మహోరగః,
త్రీ౯ లోకా౯ ధారయ౯ రామ దేవగంధర్వదానవా౯. ౨౩

యజామహ ఇతి పంచాక్షర, మిత్యుక్తానాం సప్తదశాక్షరాణాం, తై రారాధ్య ఇత్యర్థః. తథోక్తం 'చతుర్భి శ్చ చతుర్భి శ్చ ద్వాభ్యాం పంచభి రేవ చ, హూయతే చ పున ర్ద్వాభ్యాం స నో విష్ణుః ప్రసీదత్వి' తి. ఓంకారః ప్రణవవాచ్యః. 'ఓమిత్యేకాక్షరం బ్రహ్మేతి' శ్రుతేః. పరంతపః. ఉత్కృష్ట తప ఇత్యర్థః. ఉత్కృష్టతపస్సమారాధ్య ఇతి యావత్. తే ప్రభవం నిధనం వా న విదుః వేదా వైదికాశ్చ కో భవా నితి చ న విదుః, అపరిచ్ఛిన్నమహిమత్వాత్. 'క ఇత్థా వేద యత్ర స' ఇతి శ్రుతేః. ౨౦

సర్వాంతర్యామిత్వమాహ (దృశ్యస ఇతి.) యోగిభి రితి శేషః. అనేన సంబంధప్రశ్న స్యోత్తరముక్తమ్. ౨౧

పురుషసూక్తార్థ మాహ (సహస్రేతి.) అత్ర శతశబ్ద స్సహస్రవాచకః 'సహస్రశీర్షా పురుషః సహస్రాక్షః సహస్రపా దితి' శ్రుతేః, (శ్రీమానితి.) భూపతిత్వస్యాప్యుపలక్షణం. 'హ్రీ శ్చ తే లక్ష్మీ శ్చ పత్న్యా' విత్యుత్తరనారాయణోక్తేః. అథ సర్వాధారత్వమాహ (త్వ మితి.) భూతానీతి భూవ్యతిరిక్తమహాభూతపరం, అనేనాధారాధేయభావసంబంధ ఉక్తః. ౨౨

దైనందినప్రళయవృత్తాంత మాహ (అంత ఇతి.) పృథివ్యా అంతే వినాశే, మహానురగ శ్శేషో యస్య సః శేషశాయీ స౯, ధారయ౯ కుక్షౌ ధారయ౯ దృశ్యసే, మార్కండేయాదిభి రితి శేషః. ౨౩

---

* తనిశ్లోకీ. సర్వాంతర్యామిత్వ మాహ (దృశ్యస ఇతి.) పండితై రితి శేషః. 'భూతాని విష్ణు ర్భువనాని విష్ణు ర్వనాని విష్ణు ర్గిరయో దిశ శ్చ. నద్య స్సముద్రా శ్చ స ఏవ సర్వం యదస్తి యన్నాస్తి చ విప్రవర్యే' తి హి స్మర్యతే.

(బ్రహ్మరుద్రాదిసురగణైః శ్రీరామం ప్రతి నారాయణత్వస్వరూపవివరణమ్.)

అహం తే హృదయం రామ జిహ్వా దేవీ సరస్వతీ,
దేవా గాత్రేషు రోమాణి నిర్మితా బ్రహ్మణః ప్రభో. ౨౪

నిమేష స్తే భవే ద్రాత్రి రున్మేష స్తే భవే ద్దివా,
సంస్కారా స్తేఽభవన్ వేదా న తద స్తి త్వయా వినా. ౨౫

జగత్సర్వం శరీరం తే స్థైర్యం తే వసుధాతలం,
అగ్నిః కోపః ప్రసాద స్తే సోమ శ్శ్రీవత్సలక్షణః. ౨౬

* త్వయా లోకా స్త్రయః క్రాంతాః పురాణే విక్రమై స్త్రిభిః,
మహేంద్ర శ్చ కృతో రాజా బలిం బద్ధ్వా మహాసురమ్. ౨౭

'అథ అంగాన్యన్యా దేవతా' ఇత్యుక్తసర్వదేవాద్యాత్మకత్వం దర్శయతి (అహం త ఇత్యాదినా.) హృదయం వక్షః, బ్రహ్మణః పరబ్రహ్మణః, తే దేవాః గాత్రేషు స్థితాః రోమాణీవ స్థితాః, తద్వదవినాభూతాః. ౨౪

(నిమేష ఇతి.) దివా అహః, వేదా స్సంస్కారాః, నిశ్వసితభూతా ఇత్యర్థః. 'తస్య హ వా ఏతస్య మహతో భూతస్య నిశ్వసిత మేతద్యదృగ్వేద' ఇత్యాది శ్రుతేః. కింబహునా ? సంగ్రహేణోచ్యత ఇత్యాహ (న తద స్తి వినా త్వయేతి.) య త్త్వయా వినా భూతం త్వదనంతర్యామికం, తన్నా స్తీ త్యర్థః. ౨౫

ఏవం నిషేధశ్రుత్యర్థ ముక్త్వా 'సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ. త త్త్వమసీ' త్యాది సామానాధికరణ్యశ్రుత్యర్థమాహ (జగ దితి.) సర్వం జగత్ తే శరీరం, తవ నియమేన, ఆధేయం విధేయం శేషభూతం చేత్యర్థః. ఇద మేవ హి శరీరలక్షణం. ఏవం జగత స్త్వచ్ఛరీరత్వా చ్ఛరీరగతవిశేషణాని త్వద్విశేషణా నీత్యాహ (స్థైర్య మితి.) వసుధాతలం వసుధాతలస్థైర్యం. 'కాఠిన్యవాన్ యో బిభ ర్తి తస్మై భూమ్యాత్మనే నమ' ఇతి విష్ణుపురాణోక్తేః, అగ్నిః అగ్నితాపః, తే కోపః, సోమః సోమగతప్రసాదః, తే ప్రసాదః, త్వత్ప్రసాద ఇత్యర్థః. ౨౬

(త్వయేతి.) త్వయా త్రివిక్రమేణ, పురాణే పూర్వకాలే, లోకాక్రమణఫల మాహ (మహేంద్ర ఇతి.) రాజా కృతః, త్రైలోక్యస్యేతి శేషః. ౨౭

---

* తనిశ్లోకీ. (త్వయా లోకా స్త్రయః క్రాంతా ఇతి.) బలేః ప్రతిగ్రహీతే త్యర్థః. ఏతేన

• సీతా లక్ష్మీ ర్భవా న్విష్ణు ర్దేవః కృష్ణః ప్రజాపతిః,
వధార్థం రావణ స్యేహ ప్రవిష్టో మానుషీం తనుమ్. ౨౮

త దిదం నః కృతం కార్యం త్వయా ధర్మభృతాం వర,
నిహతో రావణో రామ ప్రహృష్టో దివ మాక్రమ. ౨౯

* అమోఘం బలవీర్యం తే అమోఘ స్తే పరాక్రమః,
అమోఘం దర్శనం రామ న చ మోఘ స్తవ స్తవ, ౩౦

అమోఘా స్తే భవిష్యంతి భక్తిమంత శ్చ యే నరాః, ౩౦½

యే త్వాం దేవం ధ్రువం భక్తాః పురాణం పురుషోత్తమమ్.
ప్రాప్నువంతి సదా కామా నిహ లోకే పరత్ర చ, ౩౧½

ప్రయోజనప్రశ్నస్యోత్తరమాహ (వధార్థ మితి.) ౨౮ -- ౩౦

(అమోఘా ఇత్యర్ధం.) అమోఘాః అప్రతిబద్ధఫలాః. యే త్వయి భక్తిమంతః తే అవిళంబేన ఫల మభిమతం లభంత ఇతి. ఇదం చావతారస్యైకం ప్రయోజనమ్. ౩౦½

ఇదమేవ వివృణోతి (య ఇతి.) త్వాం. ఉద్దిశ్యేతి శేషః. అనేన సర్వస్మాదపి తపః ప్రభృతేః రామభక్తి రేవ పరో ధర్మ ఇత్యుక్తం, కామ్యంత ఇతి కామాః భోగోపకరణాని. ఇహ లోకే పరత్ర చ ప్రాప్నువంతి, సదే త్యనేన యావచ్ఛరీరపాత మత్ర భోగా న్భుక్త్వా శరీరావసానే పరలోకే సర్వా న్కామా న్ప్రాప్నువంతీ త్యర్థః. ౩౧½

వామనావతారో వ్యంజితః. విక్రమైః పాదవిన్యాసై స్త్రిభిః క్రాంతా ఇతి త్రివిక్రమావతారః కథితః. 'ఇదం విష్ణు ర్విచక్రమే త్రేధా నిదధే పద' మితి శ్రుతేః. పురాణే పూర్వకాలే, మహేంద్రో రాజా కృతః, బలినా పదాన్నిర్యాసిత ఇంద్రః పున స్త్వయా రాజా కృత ఇత్యర్థః.

• తనిశ్లోకీ. భగవదవతారేషు లక్ష్మ్యా అనువృత్తిమాహ (సీతేతి.) కృష్ణః భవిష్య త్కృష్ణావతారశ్చ త్వమే వేత్యర్థః. ప్రజాపతిః ప్రజాపతిశబ్దవాచ్య స్త్వమేవ, అవతారప్రయోజన మాహ (వధార్థ మితి.) మానుషీం మనుష్యసంస్థానరూపాం, తను మప్రాకృతశరీరమ్.

* రామానుజీయం. (అమోఘ మితి.) 'న చ మోఘ స్తవ స్త' వేతి పాఠః.

(సీతయా సహ కుండాదుద్గతేనాగ్నినా రామం ప్రతి వచనప్రకారః)

ఇమ మార్షం స్తవం నిత్య మితిహాసం పురాతనమ్.
యే నరాః కీర్తయిష్యంతి నాస్తి తేషాం పరాభవః. ३౨४

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, వింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ ఏకవింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః

ఏత చ్ఛ్రుత్వా శుభం వాక్యం పితామహసమీరితమ్,
అంకే నాదాయ వైదేహీ ముత్పపాత విభావసుః. ౧

స విధూయ చితాం తాం తు వైదేహీం హవ్యవాహనః,
ఉత్తస్థౌ మూర్తిమా నాశు గృహీత్వా జనకాత్మజామ్. ౨

యే రామభక్తిం కర్తు మదక్షా స్తేషా మిదం స్తోత్ర మేవ తాదృశఫలప్రద మిత్యాహ (ఇమ మితి.) ఋషిః వేదః తత్సంబంధ్యార్షం, అత ఏవ పురాతనం. పరాభవః పునరావృత్తిః. ३౨४

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, వింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ ఏకవింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

(ఏతచ్ఛ్రుత్వేత్యాది.) విభావసుః అగ్నిః. ౧

(స ఇతి.) విధూయ చితాం శిథిలీకృత్య. మూర్తిమాన్ మనుష్యవిగ్రహవాన్. ౨

తరుణాదిత్యసంకాశాం త ప్తకాంచనభూషణామ్,
ర క్తాంబరధరాం బాలాం నీలకుంచితమూర్ధజామ్. ౩

అక్లిష్టమాల్యాభరణాం తథారూపాం మనస్వినీమ్,
దదౌ రామాయ వై దేహీ మంకే కృత్వా విభావసుః. ౪

అబ్రవీ చ్చ తదా రామం సాక్షీ లోకస్య పావకః, ౪॥

ఏషా తే రామ వై దేహీ పాప మస్యా న విద్యతే. ౫

నై వ వాచా న మనసా నానుధ్యానా న్న చక్షుషా,
సువృ త్తా వృ త్తశౌండీర న త్వా మతిచచార హ. ౬

రావణే నాపనీతై షా వీర్యోత్సి క్తేన రక్షసా,
త్వయా విరహితా దీనా వివశా నిర్జనా ద్వనాత్. ౭

రుద్ధా చాంతఃపురే గుప్తా త్వచి త్తా త్వత్పరాయణా,
రక్షితా రాక్షసీసంఘై ర్వికృతై ర్ఘోరదర్శనై ః. ౮

(తరుణాదిత్యేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. తథారూపాం ప్రవేశకాలికరూపవతీం, మనస్వినీం ప్రసన్నమనస్కా మిత్యర్థః. అంకే కృత్వా. అంకేనాదాయే త్యర్థః. ౩—౪॥

(ఏషేతి.) ఏషా, యా పూర్వం మయి ప్రవిష్టా సై షే త్యర్థః. ఏతేన మాయాసీతాఽగ్నిం ప్రవిష్టా సాక్షాత్సీతాఽగ్నినాద త్తేతి ప్రత్యు క్తం. తే, త్వదీయేత్యర్థః. ఏనాం, పరిగృహాణేతి శేషః. ౫

పాపాభావ మేవోపపాదయతి (నై వేత్యాదినా.) అనుధ్యానా త్సంకల్పాత్. అత్యంతాభిమతాం దేవీం నిర్దోషాం జానన్నపి స్వవృ త్తావద్యత్వపరిహారార్థం వహ్నిం ప్రావేశయ దితి సంతోషాతిశయా ద్వృ త్తశౌండీరేతి సంబోధనమ్, ౬

ఏత త్సమ్మతిం వినా కథం రావణ స్సమానీతవా నిత్యత్రాహ (రావణే నేత్యాది.) ౭

వివశా సీతేత్యత్ర లింగం దర్శయతి (రుద్ధేతి.) త్వయి చి త్తం యస్యా స్సా త్వచ్చి త్తా, త్వమేవ పరాయణ ము త్తమగతి ర్యస్యా స్సా త్వత్పరాయణా, ౮—౯

(అగ్నినా సీతాయాః నిర్దోషత్వప్రకటనమ్)

ప్రలోభ్యమానా వివిధం భర్త్స్యమానా చ మైథిలీ,
నాచింతయత తద్రక్ష స్త్వద్గతే నాంతరాత్మనా. ౯

విశుద్ధభావాం నిష్పాపాం ప్రతిగృహ్ణీష్వ రాఘవ,
న కించి దభిధాతవ్య మహ మాజ్ఞాపయామి తే. ౧౦

తతః ప్రీతమనా రామః శ్రుత్వైవ త ద్వదతాం వరః,
దధ్యౌ ముహూర్తం ధర్మాత్మా బాష్పవ్యాకులలోచనః. ౧౧

ఏవ ముక్తో మహాతేజా ద్యుతిమా న్దృఢవిక్రమః,
అబ్రవీ త్త్రిదశశ్రేష్ఠం రామో ధర్మభృతాం వరః. ౧౨

అవశ్యం త్రిషు లోకేషు న సీతా పాప మర్హతి,
దీర్ఘకాలోషితా హీయం రావణాంతఃపురే శుభా. ౧౩

బాలిశః ఖలు కామాత్మా రామో దశరథాత్మజః,
ఇతి వక్ష్యంతి మాం సంతో జానకీ మవిశోధ్య హి. ౧౪

అనన్యహృదయాం భక్తాం మచ్చిత్తపరివర్తినీమ్,

(విశుద్ధభావా మితి.) విశుద్ధభావాం విశుద్ధహృదయాం, అభిధాతవ్యం, మద్వచనస్యోత్తర మితి శేషః. ౯—౧౦

(తత ఇతి.) దధ్యౌ న వృథైవ సీతా త్యక్తే త్యచింతయత్. ౧౧—౧౨

వస్తుతో నిర్దోషత్వేఽప్యపవాదోఽస్తీత్యాహ (అవశ్య మితి.) ౧౩

అపవాదపరిహారార్థ మయం మమ ప్రయత్న ఇత్యాహ (బాలిశ ఇతి.) (అవిశోధ్యేతి.) పరిగ్రహ ఇతి శేషః. ౧౪

(అనన్యేతి.) అనన్యహృదయాం మయ్యేవ సక్తహృదయాం, మచ్చిత్తపరివర్తినీం

అహ మ ప్యవగచ్ఛామి మైథిలీం జనకాత్మజామ్. ౧౫

ప్రత్యయార్థం తు లోకానాం త్రయాణాం సత్యసంశ్రయః,
ఉపేక్షే చాపి వైదేహీం ప్రవిశంతీం హుతాశనమ్. ౧౬

ఇమా మపి విశాలాక్షీం రక్షితాం స్వేన తేజసా,
రావణో నాతివర్తేత వేలా మివ మహోదధిః. ౧౭

నహి శక్త స్స దుష్టాత్మా మనసాఽపి హి మైథిలీమ్,
ప్రధర్షయితు మప్రాప్తాం దీప్తా మగ్నిశిఖా మివ. ౧౮

నేయ మర్హతి చైశ్వర్యం రావణాంతఃపురే శుభా,
అనన్యా హి మయా సీతా భాస్కరేణ ప్రభా యథా ౧౯

విశుద్ధా త్రిషు లోకేషు మైథిలీ జనకాత్మజా,
న హి హాతు మియం శక్యా కీర్తి రాత్మవతా యథా. ౨౦

మచ్చిత్తానువర్తినీం, త్యక్తస్వవ్యాపారా మిత్యర్థః. జనకాత్మజా మితి హేతుగర్భవిశేషణం. జనక
పుత్ర్యాః కి మాచారసంపత్తి ర్వక్తవ్యేతి భావః. ౧౫

తర్హి కిమర్థ ముపేక్షితవానసీ త్యత్రాహ (ప్రత్యయార్థ మితి.) ప్రత్యయార్థం, విశ్వాస
జననార్థ మిత్యర్థః. సత్యసంశ్రయః సత్యైకాశ్రయః. యథావద్వృత్తప్రవర్తనాకాంక్షీత్యర్థః. ౧౬

ఏతాదృశసుందరీం రావణః కథం నేక్షేతే త్యత్రాహ (ఇమా మపీతి.) ౧౭

దృష్టాంతాంతర మాహ (నహీతి.) అప్రాప్తాం ప్రధర్షణాఽనర్హామ్. ౧౮

తథాఽప్యేషా తాదృశ మైశ్వర్యం కథం జహ్యా త్తత్రాహ (నేయ మితి.) రావణైశ్వర్యం
నేయ మర్హతి. కింతు మమైశ్వర్య మర్హతీత్యర్థః. తత్ర హేతు మాహ (అనన్యేతి.) మయా అనన్యా
అభిన్నా, అవినాభూతేతి యావత్. ౧౯

అహ మపి తయా అనన్య ఇత్యాహ (విశుద్ధేతి.) ౨౦

(మహేశ్వరేణ రామప్రశంసనపూర్వకం తం ప్రతి పిత్రాభివందనాయ నియమనమ్)

అవశ్యం తు మయా కార్యం సర్వేషాం వో వచ శ్శుభమ్,
స్నిగ్ధానాం లోకమాన్యానా మేవం చ బ్రువతాం హితమ్. ౨౧

ఇ తీద ముక్త్వా విదితం మహాబలైః ప్రశస్యమాన స్స్వకృతేన కర్మణా,
సమేత్య రామః ప్రియయా మహాబల స్సుఖం సుఖార్హోఽనుబభూవ రాఘవః. ౨౨

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, ఏకవింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ ద్వావింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః

ఏత చ్ఛ్రుత్వా శుభం వాక్యం రాఘవేణ సుభాషితమ్,
ఇదం శుభతరం వాక్యం వ్యాజహార మహేశ్వరః. ౧

సీతాపరిగ్రహే భవద్వచనం తు ప్రధానహేతు రిత్యాహ (అవశ్య మితి.) వచనకరణే స్నేహః సర్వపూజ్యత్వం హితోపదేష్టృత్వం చ హేతు రిత్యర్థః. ౨౧

(ఇతీతి.) విదితం స్వేన విదితం, ఇదం ఉక్తం వచనం, ఉక్త్వా, స్వకృతేన కర్మణా కరణేన, మహాబలైః కర్తృభిః, ప్రశస్యమానః, ప్రియయా సమేత్య, సీతాం స్వసమీప మానీయే త్యర్థః. ౨౨

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, ఏకవింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ ద్వావింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

దేవకార్యస్య కృతత్వా త్త్రిదివ మాక్రమేతి బ్రహ్మణో క్త్వా ల్లోకే ధర్మసంస్థాపనపరం రామహృదయం జానన్ రుద్ర స్తదనుమన్యతే. (ఏత చ్ఛ్రుత్వేత్యాది.) ౧

పుష్కరాక్ష మహాబాహో మహావక్షః పరంతప,
దిష్ట్యా కృత మిదం కర్మ త్వయా శస్త్రభృతాం వర. ౨

దిష్ట్యా సర్వస్య లోకస్య ప్రవృద్ధం దారుణం తమః,
అపావృత్తం త్వయా సంఖ్యే రామ రావణజం భయమ్. ౩

ఆశ్వాస్య భరతం దీనం కౌసల్యాం చ యశస్వినీమ్,
కైకేయీం చ సుమిత్రాం చ దృష్ట్వా లక్ష్మణమాతరమ్. ౪

ప్రాప్య రాజ్య మయోధ్యాయాం నందయిత్వా సుహృజ్జనమ్,
ఇక్ష్వాకూణాం కులే వంశం స్థాపయిత్వా మహాబల. ౫

ఇష్ట్వా తురగమేధేన ప్రాప్య చానుత్తమం యశః,
బ్రాహ్మణేభ్యో ధనం దత్త్వా త్రిదివం గంతు మర్హసి. ౬

ఏష రాజా విమానస్థః పితా దశరథ స్తవ,

(పుష్కరాక్షేతి.) పుష్కరాక్ష పుండరీకాక్ష, అనేన తస్య యథా 'కప్యాసం పుండరీకే ఇవ అక్షిణీ' 'పురుషః పుండరీకాక్ష' ఇతి శ్రుతిస్మృతిభ్యా ముదీరితస్య పరబ్రహ్మాఽసాధారణచిహ్నస్య రామే రుద్రేణ ప్రతిపాదనా ద్రామత్వే నావతీర్ణో విష్ణురేవ వేదాంతవేద్యం పరబ్రహ్మేత్యుక్తం. శ్రీనివాసత్వేన మహావక్షస్త్వం. దిష్ట్యా భాగ్యేన. అస్మాక మితి శేషః. ౨

ఉక్తమేవ వివృణోతి (దిష్ట్యేతి.) సర్వస్య లోకస్య రావణజం భయ మేవ ప్రవృద్ధం తమః. అపావృత్తం నిరస్తమ్. ౩

(ఆశ్వాస్యేత్యాది) శ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. యశస్వినీ మితి కైకేయీవిశేషణం. తన్మూలత్వా ద్రావణవధస్య తస్యాః యశస్విత్వం. లక్ష్మణమాతర మిత్యనేన సా లక్ష్మణస్నేహాద్విశేషతో వంద్యే త్యుక్తం. అయోధ్యాయాం సుహృజ్జనం నందయిత్వేత్యన్వయః. వంశం పుత్రపౌత్రాదిపరంపరాం. ఇక్ష్వాకూణాం కులే ఇక్ష్వాకుకులనిమిత్తం. స్థాపయిత్వా. (ప్రాప్య చానుత్తమం యశ ఇతి) తురగమేధఫలోక్తిః. ఆశ్వాస్యేత్యాదినా 'దశవర్షసహస్రాణి దశవర్షశతాని చ. వత్స్యామి మానుషే లోకే' ఇత్యవతారాత్ పూర్వం తత్కృతాం ప్రతిజ్ఞా మనుసృత్య రుద్రేణోక్తమ్. ౪—౬

(ఏష ఇత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. దేవదేహపరిగ్రహేణాపరిజ్ఞాయమానత్వాత్

(దశరథేన స్వపుత్రాణాం ప్రతి ఆశీర్వచనమ్)

కాకుత్స్థ మానుషే లోకే గురు స్తవ మహాయశాః. ౭

ఇంద్రలోకం గత శ్శ్రీమాం స్త్వయా పుత్రేణ తారితః,
లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా త్వ మేన మభివాదయ. ౮

మహాదేవవచ శ్శ్రుత్వా కాకుత్స్థ స్సహలక్ష్మణః,
విమానశిఖరస్థస్య ప్రణామ మకరో త్పితుః. ౯

దీప్యమానం స్వయా లక్ష్మ్యా విరజోంబరధారిణమ్,
లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా దదర్శ పితరం విభుః. ౧౦

హర్షేణ మహతాఽఽవిష్టో విమానస్థో మహీపతిః,
ప్రాణైః ప్రియతరం దృష్ట్వా పుత్రం దశరథ స్తదా. ౧౧

ఆరోప్యాంకం మహాబాహు ర్వరాసనగతః ప్రభుః,
బాహుభ్యాం సంపరిష్వజ్య తతో వాక్యం సమాదదే. ౧౨

న మే స్వర్గో బహుమత స్సమ్మాన శ్చ సురర్షిభిః,
త్వయా రామ విహీనస్య సత్యం ప్రతిశృణోమి తే. ౧౩

అద్య త్వాం నిహతామిత్రం దృష్ట్వా సంపూర్ణమానసమ్,
నిస్తీర్ణవనవాసం చ ప్రీతి రాసీ త్పరా మమ. ౧౪

పురస్థితోఽప్యేష ఇత్యంగుళ్యా నిర్దిశ్యతే. మానుషే లోకే గురురిత్యనేన, 'పితా పుత్రేణ పితృమా-
-యోవియోనా' వితి శ్రుతిరుపబృంహితా. ౭—౧౦

(హర్షేణేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. పుత్రం రామమ్, ౧౧—౧౨

(న మే స్వర్గ ఇతి.) సురర్షిభి స్సంమానః దేవర్షిభిస్సంమానోఽపి. ౧౩—౧౪

కైకేయ్యా యాని చోక్తాని వాక్యాని వదతాం వర,
తవ ప్రవ్రాజనార్థాని స్థితాని హృదయే మమ. ౧౪

త్వాం తు దృష్ట్వా కుశలినం పరిష్వజ్య సలక్ష్మణమ్,
అద్య దుఃఖా ద్విముక్తోఽస్మి నీహారా దివ భాస్కరః. ౧౬

తారితోఽహం త్వయా పుత్ర సుపుత్రేణ మహాత్మనా,
అష్టావక్రేణ ధర్మాత్మా తారితో బ్రాహ్మణో యథా. ౧౭

ఇదానీం తు విజానామి యథా సౌమ్య సురేశ్వరైః,
వధార్థం రావణ స్యేదం విహితం పురుషోత్తమ. ౧౮

సిద్ధార్థా ఖలు కౌసల్యా యా త్వాం రామ గృహం గతమ్,
వనా న్నివృత్తం సంహృష్టా ద్రక్ష్య త్యరినిషూదన. ౧౯

సిద్ధార్థాః ఖలు తే రామ నరా యే త్వాం పురీం గతమ్,
జలార్ద్ర మభిషిక్తం చ ద్రక్ష్యంతి వసుధాధిపమ్. ౨౦

(కైకేయ్యేతి.) హృదయే స్థితాని, న విస్మరామీత్యర్థః. తేన దుఃఖితోఽభూవ మితి సూచితమ్. ౧౪

(త్వాం త్వితి.) సలక్ష్మణ మిత్యనేన ద్వితీయపరిష్వంగే లక్ష్మణోఽపి విషయీకృత ఇత్యుచ్యతే. ౧౫—౧౬

(తారితోఽహం త్వితి.) కహోళో నామ ఋషి రష్టావక్రేణ తారిత ఇతీయం కథా భారతోక్తా. ౧౭

(ఇదానీం త్వితి.) రావణస్య వధార్థం సురేశ్వరై రిదమభిషేకవిఘ్నాదికం కర్మ యథా విహితం తథా ఇదానీ మేవ జానామి. పురుషోత్తమేత్యనేన భవా న్విష్ణురేవ రావణవధార్థం మనుష్యత్వం గత ఇత్యుచ్యతే. ౧౮

(సిద్ధార్థేతి.) సిద్ధార్థా కృతార్థా, మమ స్వర్గసుఖాదపి తస్యా స్సుఖ మధిక మితి భావః. ౨౦

(దశరథేన సీతాలక్ష్మణౌ ప్రతి దైవత్వప్రతిపాదనపూర్వకం రామసేవానుశాసనకథనమ్)

అనురక్తేన బలినా శుచినా ధర్మచారిణా,
ఇచ్ఛామి త్వా మహం ద్రష్టుం భరతేన సమాగతమ్. ౨౧

చతుర్దశసమా స్సౌమ్య వనే నిర్యాపితా స్త్వయా,
వసతా సీతయా సార్ధం లక్ష్మణేన చ ధీమతా. ౨౨

నివృత్తవనవాసోఽసి ప్రతిజ్ఞా సఫలా కృతా,
రావణం చ రణే హత్వా దేవా స్తే పరితోషితాః. ౨౩

కృతం కర్మ యశ శ్శ్లాఘ్యం ప్రాప్తం తే శత్రుసూదన,
భ్రాతృభి స్సహ రాజ్యస్థో దీర్ఘ మాయు రవాప్నుహి. ౨౪

ఇతి బ్రువాణం రాజానం రామః ప్రాంజలి రబ్రవీత్, ౨౪॥

కురు ప్రసాదం ధర్మజ్ఞ కైకేయ్యా భరతస్య చ.
సపుత్రాం త్వాం త్యజా మీతి య దుక్తా కైకయీ త్వయా, ౨౫॥

స శాపః కైకయీం ఘోర స్సపుత్రాం న స్పృశే త్ప్రభో. ౨౬

స త థేతి మహారాజో రామ ముక్త్వా కృతాంజలిమ్,
లక్ష్మణం చ పరిష్వజ్య పున ర్వాక్య మువాచ హ. ౨౭

(అనురక్తేనేతి.) అవశ్యం రామభరతం ప్రాప్నుహీతి భావః. ౨౧—౨౪॥

(కురు ప్రసాద మితి.) కైకేయ్యా భరతస్య చ. కైకేయ్యాం భరతేచే త్యర్థః. సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ. యస్మాదుక్తా. తస్మాత్ ప్రసాదం కుర్వితి సంబంధః. ౨౫॥

(న శాప ఇత్యర్ధ) మేకం వాక్యం. శాపః సంబంధవిచ్ఛేదరూపః. ౨౬—౨౭

రామం శుశ్రూషతా భక్త్యా వైదేహ్యా సహ సీతయా,
కృతా మమ మహాప్రీతిః ప్రాప్తం ధర్మఫలం చ తే. ౨౮

ధర్మం ప్రాప్స్యసి ధర్మజ్ఞ యశశ్చ విపులం భువి,
రామే ప్రసన్నే స్వర్గం చ మహిమానం తథైవ చ. ౨౯

రామం శుశ్రూష భద్రం తే సుమిత్రానందవర్ధన,
రామ స్సర్వస్య లోకస్య శుభే ష్వభిరత స్సదా. ౩౦

ఏతే సేంద్రా స్త్రయో లోకా స్సిద్ధా శ్చ పరమర్షయః,
అభిగమ్య మహాత్మాన మర్చంతి పురుషోత్తమమ్. ౩౧

ఏతత్త దుక్త మవ్యక్త మక్షరం బ్రహ్మ నిర్మితమ్,
దేవానాం హృదయం సౌమ్య గుహ్యం రామః పరంతపః. ౩౨

అవాప్తం ధర్మచరణం యశశ్చ విపులం త్వయా,
రామం శుశ్రూషతా భక్త్యా వైదేహ్యా సహ సీతయా, ౩౩

స తథోక్త్వా మహాబాహు ర్లక్ష్మణం ప్రాంజలిం స్థితమ్,
ఉవాచ రాజా ధర్మాత్మా వైదేహీం వచనం శుభమ్. ౩౪

(రామ మితి.) సీతయా సహ రామం శుశ్రూషతే త్యన్వయః. ౨౮

(ధర్మ మితి.) స్వర్గం సుఖం, లక్ష్మణస్యాపి విష్ణ్వవతారత్వం న జానాతి దశరథః, మహిమానం మహత్త్వమ్. ౨౯—౩౦

రామస్య సర్వోత్తమత్వం శిష్టాచారేణ దర్శయతి (ఏత ఇతి.) అర్చంతీతి ణిజభావ ఆర్షః. ఏత ఇతి హస్తనిర్దేశేన రుద్రోఽప్యంతర్గతః. ౩౧

(ఏత దితి.) దేవానాం హృదయం సర్వదేవాంతర్యామీ. వేదానా మితి పాఠే వేదతాత్పర్యభూతం ఉభయథాఽప్యగ్నీంద్రాదిరూపేణ సర్వకర్మసమారాధ్య మిత్యర్థః. గుహ్యం సాక్షాదుపనిషద్వేద్యం. అవ్యక్తం భక్తిశూన్యైర్దుర్జ్ఞేయం, అక్షరం షడ్భావవికారరహితం, తదేతత్ బ్రహ్మ, రామః రామరూపేణ నిర్మితం రామరూపేణావతీర్ణ మితి. ఉక్తం, బ్రహ్మాదిభి రితి శేషః. ౩౨—౩౪

(దశరథస్య స్వర్గగమనమ్)

కర్తవ్యో న తు వైదేహి మన్యుస్త్యాగ మిమం ప్రతి,
రామేణ త్వద్విశుద్ధ్యర్థం కృత మేత ద్ధితైషిణా. ౩౫

న త్వం సుభ్రు సమాధేయా పతిశుశ్రూషణం ప్రతి,
అవశ్యం తు మయా వాచ్య మేష తే దైవతం పరమ్. ౩౬

ఇతి ప్రతిసమాదిశ్య పుత్రౌ సీతాం తథా స్నుషామ్,
ఇంద్రలోకం విమానేన యయౌ దశరథో జ్వలన్. ౩౭

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, ద్వావింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ త్రయోవింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః

ప్రతియాతే తు కాకుత్స్థే మహేంద్రః పాకశాసనః,
అబ్రవీ త్పరమప్రీతో రాఘవం ప్రాంజలిం స్థితమ్. ౧

(న త్వ మితి.) న సమాధేయా నోపదేష్టవ్యా. ౩౫—౩౭.

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, ద్వావింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ త్రయోవింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథేంద్రానుశాసనం. (ప్రతిప్రయాత ఇత్యాది.) కాకుత్స్థే దశరథే మహేంద్రః లబ్ధమహేంద్రభావః.

అమోఘం దర్శనం రామ త వాస్మాకం పరంతప,
ప్రీతియుక్తాః స్మ తేన త్వం బ్రూహి య న్మనసేచ్ఛసి. ౨

ఏవముక్తస్తు కాకుత్స్థః ప్రత్యువాచ కృతాంజలిః,
లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా సీతయా సహ భార్యయా. ౩

యది ప్రీతి స్సముత్పన్నా మయి సర్వసురేశ్వర,
వక్ష్యామి కురు తే సత్యం వచనం వదతాం వర. ౪

మమ హేతోః పరాక్రాంతా యే గతా యమసాదనమ్,
తే సర్వే జీవితం ప్రాప్య సముత్తిష్ఠంతు వానరాః. ౫

మత్కృతే విప్రయుక్తా యే పుత్రై ర్దారై శ్చ వానరాః,
మత్ప్రియే ష్వభియుక్తాశ్చ న మృత్యుం గణయంతి చ. ౬

త్వత్ప్రసాదా త్సమేయు స్తే వర మేత దహం వృణే, ౬½

నీరుజో నిర్వ్రణాం శ్చైవ సంపన్నబలపౌరుషాన్.
గోలాంగులాం స్తథైవర్క్షాన్ ద్రష్టు మిచ్ఛామి మానద, ౭½

అకాలే చాఽపి ముఖ్యాని మూలాని చ ఫలాని చ.
నద్య శ్చ విమలా స్తత్ర తిష్ఠేయు ర్యత్ర వానరాః, ౮½

(అమోఘ మితి.) తవాఽస్మాకం దర్శనం అస్మత్కర్తృకం దర్శనం, దశరథపుత్రకామేష్టి కాలికం, అమోఘం. రావణవధపర్యంతం జాత మిత్యర్థః, తేన ప్రీతియుక్తత్వేన యత్ ప్రత్యుప కారరూపం కార్య మిచ్ఛసి తత్ బ్రూహి. కేచిత్తు, త్వత్కర్తృక మస్మద్విషయం దర్శన మిత్యర్థ ఇత్యాహుః. ౨—౫

(మత్కృత ఇత్యాది) సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. మత్ ప్రియేషు అభియుక్తాః నిరతాః, సమేయు రిత్యత్ర పుత్రైర్దారై శ్చేత్యావర్తనీయమ్. ౬½

(నీరుజ ఇతి.) నిష్పీడాన్. ౭½

(అకాల ఇతి.) విమలాః విమలోదకాః. ౮½

(ఇంద్రేణ మృతవానరగణానాం పునరుజ్జీవనమ్)

శ్రుత్వా తు వచనం తస్య రాఘవస్య మహాత్మనః.
మహేంద్రః ప్రత్యువా చేదం వచనం ప్రీతిలక్షణమ్, ౯

మహా నయం వర స్తాత త్వ యోక్తో రఘునందన.
ద్వి ర్మయా నో క్తపూర్వం హి తస్మా దేత ద్భవిష్యతి, ౧౦

సముత్థాస్యంతి హరయో యే హతా యుధి రాక్షసైః.
ఋక్షా శ్చ సహగోపుచ్ఛాః నికృత్తాననబాహవః, ౧౧

నీరుజో నిర్వ్రణా శ్చైవ సంపన్నబలపౌరుషాః.
సముత్థాస్యంతి హరయ స్సుప్తా నిద్రాక్షయే యథా, ౧౨

సుహృద్భి ర్బాంధవై శ్చైవ జ్ఞాతిభి స్స్వజనై రపి.
సర్వ ఏవ సమేష్యంతి సంయుక్తాః పరయా ముదా, ౧౩

అకాలే పుష్పశబలాః ఫలవంత శ్చ పాదపాః.
భవిష్యంతి మహేష్వాస నద్య శ్చ సలిలాయుతాః. ౧౪

సవ్రణైః ప్రథమం గాత్రై స్సంవృత్తై ర్నిర్వ్రణైః పునః. ౧౫

(శ్రుత్వేతి.) ప్రీతి ర్లక్ష్యతేఽనేనేతి ప్రీతిలక్షణం ప్రీతివ్యంజకమ్. ౯

(మహా నయం వర ఇతి.) వరస్య మహత్త్వం. ఇత స్తతో విప్రకీర్ణకరచరణపుచ్ఛాది స్వస్వసంస్థానసంధానలోకాంతరగతానయనాదిరూపాఘటితార్థఘటితత్వం. (ద్విర్మయా నోక్తపూర్వమితి.) ఉక్తవచనస్య విపరీతం వచనాంతరం నోక్తపూర్వ మిత్యర్థః. ౧౦—౧౩

(అకాల ఇతి.) పుష్పశబలాః పుష్పైర్నానావర్ణాః. సలిలాయుతాః సలిలై ర్వ్యాప్తాః. ౧౪

యే నిహతా స్సవ్రణా స్తేషాం నిర్వ్రణత్వ మనుగృహ్ణాతి (సవ్రణై రితి.) ప్రథమం వధదానాత్పూర్వం, సవ్రణైః, అథ నిర్వ్రణై స్సంవృత్తైః నిర్వ్రణీభూతైః, గాత్రైరుపలక్షితాః, వానరా భవిష్యంతీ త్యనుకృష్య యోజనా. ౧౫

తత స్సముత్థితా స్సర్వే సుప్త్వేవ హరిపుంగవాః,
బభూవు ర్వానరా స్సర్వే కి మేత దితి విస్మితాః. ౧౬

* తే సర్వే వానరా స్తస్మై రాఘవా యాఽభ్యవాదయన్, ౧౬॥

కాకుత్స్థం పరిపూర్ణార్థం దృష్ట్వా సర్వే సురోత్తమాః.
ఊచు స్తే ప్రథమం స్తుత్వా స్తవార్హం సహలక్ష్మణమ్, ౧౭॥

గచ్ఛాఽయోధ్యా మితో వీర విసర్జయ చ వానరాన్.
మైథిలీం సాంత్వయ స్వైనా మనురక్తాం తపస్వినీమ్, ౧౮॥

శత్రుఘ్నం చ మహాత్మానం మాతౄ స్సర్వాః పరంతప.
భ్రాతరం పశ్య భరతం త్వచ్ఛోకా ద్వ్రతధారిణమ్,
అభిషేచయ చాత్మానం పౌరాన్ గత్వా ప్రహర్షయ. ౨౦

ఏవ ముక్త్వా త మామంత్ర్య రామం సౌమిత్రిణా సహ,
విమానై స్సూర్యసంకాశై ర్హృష్టా జగ్ము స్సురా దివమ్. ౨౧

అభివాద్య చ కాకుత్స్థ స్సర్వాం స్తాం స్త్రిదశోత్తమాన్,
లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా వాస మాజ్ఞాపయ త్తదా. ౨౨

(తత ఇతి.) అత్ర క్రియాభేదా త్సర్వశబ్దద్వయం. (కిమేత దితి.) యుద్ధే మృతస్య కథమేవం జీవన మిత్యర్థః. ౧౬-౧౭॥

(గచ్ఛాఽయోధ్యా మిత్యాది) సార్ధశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. త్వచ్ఛోకాత్ త్వద్వియోగశోకాత్. ౧౮॥—౨౧

(అభివా ద్యేతి.) వాస మాజ్ఞాపయత్, వానరాణా మితి శేషః. ౨౨

---

* రామానుజీయం. (త ఇతి.) రాఘవాయాఽభ్యవాదయన్, రాఘవమభ్యవాదయ న్నిత్యర్థః. వ్యత్యయేన ద్వితీయార్థే చతుర్థీ. ద్వితీయాయాం విభీషణాఽభిషేకసీతాప్రాప్తిదేవతాప్రస్థావనాని.

(విభీషణేన శ్రీరామం ప్రతి అలంకారాద్యంగీకరణాయ ప్రార్థనా)

తతస్తు సా లక్ష్మణరామపాలితా మహాచమూర్హృష్టజనా యశస్వినీ,
శ్రియా జ్వలంతీ విరరాజ సర్వతో నిశా ప్రణీతేవ హి శీతరశ్మినా. ౨౩

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, త్రయోవింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ చతుర్వింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః

తాం రాత్రి ముషితం రామం సుఖోత్థిత మరిందమమ్,
అబ్రవీత్ ప్రాంజలి ర్వాక్యం జయం పృష్ట్వా విభీషణః. ౧

స్నానాని చాంగరాగాణి వస్త్రా ణ్యాభరణాని చ,
చందనాని చ దివ్యాని మాల్యాని వివిధాని చ. ౨

అలంకారవిద శ్చేమాః నార్యః పద్మనిభేక్షణాః,
ఉపస్థితా స్త్వాం విధివత్ స్నాపయిష్యంతి రాఘవ.
ప్రతిగృహ్ణీష్వ త త్సర్వం మదనుగ్రహకామ్యయా, ౩½

(తత స్త్వితి.) ప్రణీతా ప్రకాశితా. ౨౩

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, త్రయోవింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ చతుర్వింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ రామస్య విభీషణసత్కారః. (తాం రాత్రి మిత్యాది.) తాం రాత్రిం యస్మిన్ దినే బ్రహ్మోదయో నిర్జగ్మః తాం రాత్రి మిత్యర్థః. ౧

(స్నానా నీత్యాది) సార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. స్నానాని స్నానీయజలాని, అత్ర సర్వత్రేమానీ త్యనుషజ్యతే. అంగరాగాణి కుంకుమాదీని, మాల్యాని స్రజః, విధివత్, సోపచార మిత్యర్థః. ౩½—౪

ఏవ ముక్త స్తు కాకుత్స్థః ప్రత్యువాచ విభీషణమ్.

హరీ న్సుగ్రీవముఖ్యాం స్త్వం స్నానే నాభినిమంత్రయ, ౪॥

స తు తామ్యతి ధర్మాత్మా మమ హేతో స్సుఖోచితః.
సుకుమారో మహాబాహుః కుమార స్సత్యసంశ్రవః, ౫॥

తం వినా కైకయీపుత్రం భరతం ధర్మచారిణమ్.
న మే స్నానం బహుమతం వస్త్రా ణ్యాభరణాని చ, ౬॥

ఇత ఏవ పథా క్షిప్రం ప్రతిగచ్ఛామి తాం పురీమ్.
అయోధ్యా మాగతో హ్యేష పంథాః పరమదుర్గమః, ౭॥

(హరీ నితి.) సుగ్రీవముఖ్యా న్సుగ్రీవప్రముఖానేవ హరీన్, స్నానేన స్నానేన హేతునా, అభినిమంత్రయ. ౪॥

త్వాం వినా తేషా మామంత్రణే కిం కారణ మిత్యత ఆహ (స త్వితి.) సః సర్వదా మనసి పరివర్తమానః, ధర్మాత్మా తామ్యతి, ధర్మాచరణే నైవ తామ్యతీతి భావః. మమ హేతోః, మల్లాభార్థ మిత్యర్థః. సత్యసంశ్రవః 'చతుర్దశే హి సంపూర్ణే పూర్ణేఽహని రఘూత్తమ, న ద్రక్ష్యామి యది త్వాం హి ప్రవేక్ష్యామి హుతాశన' మితి కృతప్రతిజ్ఞః. ౫॥

(తం వినేతి.) తం వినా స్నానోపకరణం వినా, స్నానం కథం కార్యం, కైకయీపుత్రం, మధ్యమాంబా తస్మిన్ య ద్దుఃఖ మకరోత్ త త్కిం మయాపి కర్తవ్యం, భరతం, రాజ్ఞా మయా చ విరహితం రాజ్యం సమ్యక్కృతవంతం, ధర్మచారిణం, మద్వియోగేన బహువ్రతపరే తస్మిన్ కథం మయా వ్రతత్యాగః కర్తుం యుక్త ఇతి భావః. న మే స్నానం బహుమతం ప్రథమం మే స్నాన మేవ నేష్టం కథం తదనంతరభావీని వస్త్రాదీని. ౬॥

(ఇత ఏవేతి.) అనేన పథా యేనాఽహ మాగత స్తే నేత్యర్థః. ఏష ఇతి హస్తనిర్దేశపూర్వక ముచ్యతే, అయోధ్యాం, ఆగతః ప్రాప్తః, అయ మయోధ్యామార్గః, తేన క్షిప్రం తాం ప్రతిగచ్ఛామీత్యర్థః, పరమదుర్గమః, అతిదూరత్వా దితి భావః. ౭॥

(శ్రీరామేణ విభీషణప్రార్థనానిరాకరణపూర్వకం అయోధ్యాం ప్రతి గమనత్వరా నివేదనమ్)

ఏవ ముక్త స్తు కాకుత్స్థం ప్రత్యువాచ విభీషణః. ౭

అహ్నా త్వాం ప్రాపయిష్యామి తాం పురీం పార్థివాత్మజ,
పుష్పకం నామ భద్రం తే విమానం సూర్యసన్నిభమ్. ౯

మమ భ్రాతుః కుబేరస్య రావణేనాఽఽహృతం బలాత్,
హృతం నిర్జిత్య సంగ్రామే కామగం దివ్య ముత్తమమ్. ౧౦

త్వదర్థే పాలితం చైత త్తిష్ఠ త్యతులవిక్రమ,
త దిదం మేఘసంకాశం విమాన మిహ తిష్ఠతి.
తేన యాస్యసి యానేన త్వ మయోధ్యాం గతజ్వరః, ౧౧౪

అహం తే య ద్యనుగ్రాహ్యో యది స్మరసి మే గుణాన్.
వస తావ దిహ ప్రాజ్ఞ య ద్యస్తి మయి సౌహృదమ్, ౧౨౪

లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా వైదేహ్యా చాపి భార్యయా.
అర్చిత స్సర్వకామై స్త్వం తతో రామ గమిష్యసి, ౧౩౪

ప్రీతియుక్తస్య మే రామ ససైన్య స్ససుహృద్గణః
సత్క్రియాం విహితాం తావ ద్గృహాణ త్వం మయోద్యతామ్, ౧౪౪

మార్గస్య పరమదుర్గమత్వమాత్రం పరిహర్తుమాహ (ఏవ ముక్త స్త్వితి.) ౭

(అహ్నా త్వా మిత్యాది) సార్ధశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. కిం రావణేన చౌర్యేణాపహృత మిత్యత్రాహ (ఆహృతం నిర్జిత్యేతి.) తర్హి కుబేరాయ సమాగతాయ తత్కిమర్థం న దత్త మిత్యత్రాహ (త్వదర్థ ఇతి.) త్వదర్థే త్వద్గమనార్థే. (పాలిత మితి.) న దత్త మిత్యర్థః. యద్వా. త్వదర్థే త్వత్ప్రాప్త్యర్థమేవ, మేఘసంకాశ మితి వేగే దృష్టాంతః. ౧౧౪

స్నానాకరణే ద్విత్రిదినమాత్రస్థితిం యాచతే (అహం త ఇత్యాదినా,) చతుశ్శ్లోక్యేకాన్వయా. గుణాన్ భక్త్యాదిగుణాన్. సర్వకామైః భూషణాదిభిః, విహితాం మయా కృతాం, ఉద్యతాం ఇతః పరం నోద్యోగః కార్యః. యేన విళంబః స్యాత్. కింతు పూర్వమేవ సముద్యుక్తా మిత్యర్థః. నిర్బంధ

ప్రణయా ద్బహుమానా చ్చ సౌహృదేన చ రాఘవ.
ప్రసాదయామి ప్రేష్యోఽహం న ఖ ల్వాజ్ఞాపయామి తే, ౧౫॥

ఏవ ముక్త స్తతో రామః ప్రత్యువాచ విభీషణమ్.
రక్షసాం వానరాణాం చ సర్వేషాం చోపశృణ్వతామ్, ౧౬॥

పూజితోఽహం త్వయా సౌమ్య సాచివ్యేన పరంతప.
సర్వాత్మనా చ చేష్టాభి స్సౌహృదే నోత్తమేన చ, ౧౭॥

న ఖ ల్వేత న్న కుర్యాం తే వచనం రాక్షసేశ్వర.
తం తు మే భ్రాతరం ద్రష్టుం భరతం త్వరతే మనః, ౧౮॥

మాం నివర్తయితుం యోఽసౌ చిత్రకూట ముపాగతః.
శిరసా యాచతో యస్య వచనం న కృతం మయా, ౧౯॥

కౌసల్యాం చ సుమిత్రాం చ కైకేయీం చ యశస్వినీమ్.
గురూం శ్చ సుహృద శ్చైవ పౌరాం శ్చ తనయై స్సహ, ౨౦॥

ఉపస్థాపయ మే క్షిప్రం విమానం రాక్షసేశ్వర.

దోషం పరిహరతి (ప్రణయా దితి.) ప్రణయాత్ మద్వాక్య మవశ్యం శ్రోష్యతీతి విస్రంభాత్, బహుమానాత్ త్వత్కృతలాలనాత్, సౌహృదేన భక్త్యా. ప్రసాదయామి ప్రార్థయామి. ౧౫॥

(ఏవ మితి.) ఉపశృణ్వతాం ఉపశృణ్వత్సు. భావలక్షణే షష్ఠీ. ౧౬॥

(పూజితోఽహ మితి.) సాచివ్యేన సాహాయ్యేన. చేష్టాభిః పౌరుషైః. సర్వాత్మనా పూజిత ఇత్యన్వయః, ౧౭॥

(న ఖల్వేత) దిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. విభీషణవచనాకరణే హేతు మాహ (తం త్వితి.) త్వరాయాం హేతు మాహ (శిర సేతి.) (కౌసల్యా మితి.) అత్రాపి ద్రష్టుం త్వరతే మే మన ఇతి సంబంధ్యతే. 'పౌరాం శ్చ తనయై స్సహే' త్యత్ర పౌరై రేవ తనయశబ్దోఽన్వేతి. ౨౦॥

(ఉపస్థాప యేతి.) ద్విత్రిదినాన్యత్ర స్థాతవ్య మిత్యస్యోత్తర మాహ (కృతేతి,) నిర్వర్తిత

(విభీషణేన పుష్పకానయనమ్)

కృతకార్యస్య మే వాసః కథం స్వి దిహ సమ్మతః, ౨౧॥

అనుజానీహి మాం సౌమ్య పూజితోఽస్మి విభీషణ.
మన్యు ర్న ఖలు కర్తవ్య స్త్వరితం త్వాఽనుమానయే. ౨౨॥

రాఘవస్య వచః శ్రుత్వా రాక్షసేన్ద్రో విభీషణః.
తం విమానం సమాదాయ తూర్ణం ప్రతినివర్తత, ౨౩॥

తతః కాంచనచిత్రాంగం వైడూర్యమయవేదికమ్.
కూటాగారైః పరిక్షిప్తం సర్వతో రజతప్రభమ్, ౨౪॥

పాండురాభిః పతాకాభి ర్ధ్వజైశ్చ సమలంకృతమ్.
శోభితం కాంచనై ర్హర్మ్యై ర్హేమపద్మవిభూషితమ్, ౨౫॥

ప్రకీర్ణం కింకిణీజాలై ర్ముక్తామణిగవాక్షితమ్.
ఘంటాజాలైః పరిక్షిప్తం సర్వతో మధురస్వనమ్, ౨౬॥

చతుర్దశవర్షప్రవ్రాజనస్య, కృతకార్యస్య మే, ఇహ లంకాయాం, వాసః సమ్మతః కథంస్విత్. న సంమత ఇత్యర్థః. అన్యథా భరతస్యాగ్నిప్రవేశా దితి భావః. ౨౧॥

(అనుజానీహీతి.) పూజితోఽస్మి. విమానప్రదానేనేతి శేషః. ప్రదత్తత్వేన స్వత్వాదుత్తరత్ర కుబేరాయ ప్రేషయిష్యతి. మన్యుః దైన్యం, కోపో వా, 'మన్యు ర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధీ' త్యమరః. త్వరితం ఉక్తప్రకారేణ త్వరావంతం. మా మితి సంబంధః. యద్వా, త్వరితం యథా భవతి తథా అనుమానయే అనుమతిం కారయే. ౨౨॥

(రాఘవస్య వచశ్శ్రుత్వేత్యాది) శ్లోకచతుష్టయ మేకం వాక్యం. ప్రతినివర్తత ప్రతిన్యవర్తత. కాంచనచిత్రాంగం కాంచనమయచిత్రావయవం. కూటాగారైః మంటపైః, పరిక్షిప్తం వ్యాప్తం. రజతప్రభం. రజశ్శబ్దేన అత్ర విశదత్వ ముచ్యతే. పతాకాభిః కేవలధ్వజైః. ధ్వజైః సచిహ్నైః. హర్మ్యైః అవాంతరరాజగృహైః. హేమపద్మాని లంబమానాని తై ర్విభూషితం. ప్రకీర్ణం వ్యాప్తం. ముక్తామణిగవాక్షితం ముక్తామణినిర్మితగవాక్షయుక్తం. ఘంటాజాలైః పరిక్షిప్తం చతుర్షు పార్శ్వేషు కింకిణీజాల యుక్తం. కోణేషు ఘంటాజాలయుక్తం, అత ఏవ మధురస్వనమ్. ౨౩॥——౨౬॥

* యన్మేరుశిఖరాకారం నిర్మితం విశ్వకర్మణా.
బహుభి ర్భూషితం హర్మ్యై ర్ముక్తా రజతసన్నిభైః, ౨౬

తలైః స్ఫాటికచిత్రాంగై ర్వైదూర్యైశ్చ వరాసనైః.
మహార్హాస్తరణోపేతై రుపపన్నం మహాధనైః, ౨౭

ఉపస్థిత మనాధృష్యం త ద్విమానం మనోజవమ్.
నివేదయిత్వా రామాయ తస్థౌ తత్ర విభీషణః, ౨౮

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, చతుర్వింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ పఞ్చవింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః

ఉపస్థితం తు తం దృష్ట్వా పుష్పకం పుష్పభూషితమ్,
అవిదూరస్థితో రామం ప్రత్యువాచ విభీషణః. ౧

(యన్మేర్విత్యాది) శ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. ముక్తారజతసన్నిభైః. తద్వన్నిర్మలై రిత్యర్థః. స్ఫాటికచిత్రాంగైః స్ఫటికమయచిత్రావయవైః, మహాధనైః మహామూల్యైః, ౨౬—౨౮

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, చతుర్వింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ పఞ్చవింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ వానరసేనాసమ్మాననం. (ఉపస్థిత మిత్యాది.) తం, దృష్ట్వా దర్శయిత్వా, తత్కృత్వేతి వా పాఠః. ప్రత్యువాచ విమాన మాగతమితీతి శేషః. (స త్వితి) ద్వితీయశ్లోకసంగ్రహోవాయం శ్లోకః.౧

---

* రామానుజీయం. 'యన్మేరుశిఖరాకార' మితి పాఠః.

(శ్రీరామేణ వానరసత్కారాయ విభీషణనియమనమ్)

స తు బద్ధాంజలిః ప్రహ్వో వినీతో రాక్షసేశ్వరః,
అబ్రవీ త్త్వరయోపేతః కిం కరోమీతి రాఘవమ్ ౨

త మబ్రవీ న్మహాతేజా లక్ష్మణ స్యోపశృణ్వతః,
విమృశ్య రాఘవో వాక్య మిదం స్నేహపురస్కృతమ్. ౩

కృతప్రయత్నకర్మాణో విభీషణ వనౌకసః,
రత్నై రర్థైశ్చ వివిధై ర్భూషణై శ్చాపి పూజయ. ౪

సహైభి రజితా లంకా నిర్జితా రాక్షసేశ్వర,
హృష్టైః ప్రాణభయం త్యక్త్వా సంగ్రామే ష్వనివర్తిభిః. ౫

త ఇమే కృతకర్మాణః పూజ్యంతాం సర్వవానరాః, ౫½

ధనరత్నప్రదానేన కర్మైషాం సఫలం కురు. ౬

(స త్వితి.) త్వరయోపేతః, ఆదరోపేత ఇత్యర్థః. (కింకరోమీతి.) ఇతః పరం కింకర వాణీ త్యర్థః. ౨

(త మితి.) లక్ష్మణస్యోపశృణ్వతః, లక్ష్మణసంమతిపూర్వక మిత్యర్థః. ౩

(కృతేతి.) ప్రయత్నకర్మ, ప్రయత్నసాధ్యం కర్మేత్యర్థః. అర్థైః ప్రయోజనైః, వస్త్రాదిభి రిత్యర్థః. ౪

(సహేతి.) అజితా పూర్వం అమరాదిభి రప్యజితా, తవ లంకారాజ్యప్రాప్తి రేవ తదధీనే త్యర్థః. హృష్టైః, మయి ప్రీతిమద్భి రిత్యర్థః. ౫

(త ఇమ ఇత్యర్ధోక్తం) భంగ్యంతరేణాహ (ధనరత్నేతి.) ౫½—౬

ఏవం సమ్మానితా శ్చైతే మానార్హా మానద త్వయా,
భవిష్యంతి కృతజ్ఞేన నిర్వృతా హరియూథపాః. ౭

త్యాగినం సంగ్రహీతారం సానుక్రోశం యశస్వినమ్,
సర్వే త్వా మవగచ్ఛంతి తత స్సంబోధయా మ్యహమ్. ౮

హీనం రతిగుణై స్సర్వై రభిహంతార మాహవే,
త్యజంతి నృపతిం సైన్యా స్సంవిగ్నా స్తం నరేశ్వరమ్. ౯

ఏవ ముక్త స్తు రామేణ వానరాం స్తాన్ విభీషణః,
రత్నార్థై స్సంవిభాగేన సర్వా నే వాఽభ్యపూజయత్. ౧౦

తత స్తాన్ పూజితాన్ దృష్ట్వా రత్నై రర్థై శ్చ యూథపాన్,
ఆరురోహ తదా రామ స్తద్విమాన మనుత్తమమ్. ౧౧

(ఏవ మితి.) నిర్వృతాః సుఖితాః. నివృత్తా ఇతి పాఠే నిష్పన్నాః, పరిపూర్ణా ఇతి యావత్. ౭

అర్థవ్యయేన ఖేదో మాభూదిత్యాహ (త్యాగిన మితి.) సంగ్రహీతారం, ధనప్రదానేన మిత్ర సంగ్రహకారిణ మిత్యర్థః. సంగ్రహార్థం త్యాగిత్వ ముక్త్వా దయయా త్యాగిత్వ మాహ (సానుక్రోశ మితి.) యశస్వినం త్యాగికృతయశోవంతం. సంబోధయామి, న తు చోదయా మీత్యర్థః. ౮

సైనికసమ్మానాకరణే దోషమాహ (హీన మితి.) నృపతిం స్వామిన మపి, రతిగుణైః ప్రీతికరై రౌదార్యాదిగుణైః, హీనం. అభిహంతారం హింసనశీలం. ప్రసాదం వినా క్రోధై కనిరత మితి యావత్, తం నరేశ్వరం సైన్యాః సంవిగ్నాః ఆహవే త్యజంతీతి యోజనా. ౯

(ఏవ మితి.) సంవిభాగేన యథార్హ మంశకల్పనయా, సమతయా ప్రదానే అధికానాం కోప ప్రసంగాదితి భావః. ౧౦

(తత ఇత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. తతః పూజానంతరం, తతః పూజాదర్శనాదేవ

(సీతాలక్ష్మణసహితేన శ్రీరామేణ పుష్పకరథారోహణమ్)

అంకే నాదాయ వైదేహీం లజ్జమానాం యశస్వినీం,
లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా విక్రాంతేన ధనుష్మతా. ౧౨

అబ్రవీచ్చ విమానస్థః పూజయన్ సర్వవానరాన్,
సుగ్రీవం చ మహావీర్యం కాకుత్స్థ స్స విభీషణమ్. ౧౩

మిత్రకార్యం కృత మిదం భవద్భి ర్వానరోత్తమాః,
అనుజ్ఞాతా మయా సర్వే యథేష్టం ప్రతిగచ్ఛత. ౧౪

యత్తు కార్యం వయస్యేన సుహృదా వా పరంతప,
కృతం సుగ్రీవ త త్సర్వం భవతాఽధర్మభీరుణా. ౧౫

కిష్కింధాం ప్రతి యాహ్యాశు స్వసైన్యే నాభిసంవృతః, ౧౫½

స్వరాజ్యే వస లంకాయాం మయా దత్తే విభీషణ,
న త్వాం ధర్షయితుం శక్తా స్సేంద్రా అపి దివౌకసః, ౧౬½

అయోధ్యాం ప్రతి యాస్యామి రాజధానీం పితు ర్మమ.
అభ్యనుజ్ఞాతు మిచ్ఛామి సర్వాం శ్చామంత్రయామి వః, ౧౭½

హేతో రితి తతశ్శబ్దద్వయయోజనా. లజ్జమానాం సదస్యంకారోహణాయ లజ్జంతీం, రామేణాంకారోపణం చ స్త్రీసహాయరహితత్వాత్. ధనుష్మతా రామధనుర్ధారిణా. ౧౨—౧౩

(అబ్రవీచ్చేత్యత్ర) సంగ్రహేణోక్తం వివృణోతి (మిత్రేత్యాది.) వానరాన్ ప్రత్యాహ (మిత్రేతి.) ౧౪

సుగ్రీవం ప్రత్యాహ (యత్త్వి త్యాదినా,) సుహృదా శోభనహృదయేన. వాశబ్ద ఏవకారార్థః. అధర్మభీరుణేతి ఛేదః. ౧౫½

విభీషణం ప్రత్యాహ (స్వేతి.) స్వరాజ్యే వస, న తు పరకీయం రావణవ దాక్రమితవ్యం. అతో జనస్థానరక్షిణ స్సమానేతవ్యా ఇతి భావః. ౧౬½—౧౮

ఏవ ముక్తా స్తు రామేణ వానరా స్తే మహాబలాః.
ఊచుః ప్రాంజలయో రామం రాక్షస శ్చ విభీషణః, ౧౮॥

అయోధ్యాం గంతు మిచ్ఛామ స్సర్వా న్నయతు నో భవాన్.
ఉద్యుక్తా విచరిష్యామో వనాని నగరాణి చ, ౧౯॥

దృష్ట్వా త్వా మభిషేకార్ద్రం కౌసల్యా మభివాద్య చ.
అచిరే ణాగమిష్యామ స్స్వాన్ గృహాన్ నృపతే స్సుత, ౨౦॥

ఏవ ముక్త స్తు ధర్మాత్మా వానరై స్సవిభీషణైః.
అబ్రవీ ద్రాఘవ శ్శ్రీమాన్ ససుగ్రీవవిభీషణాన్. ౨౧॥

ప్రియా త్ప్రియతరం లబ్ధం య దహం ససుహృజ్జనః.
సర్వై ర్భవద్భి స్సహితః ప్రీతిం లప్స్యే పురీం గతః, ౨౨॥

క్షిప్ర మారోహ సుగ్రీవ విమానం వానరై స్సహ.
త్వ మప్యారోహ సామాత్యో రాక్షసేంద్ర విభీషణ, ౨౩॥

తత స్త త్పుష్పకం దివ్యం సుగ్రీవ స్సహ సేనయా.
అధ్యారోహ త్త్వరన్ శీఘ్రం సామాత్య శ్చ విభీషణః, ౨౪॥

తే ష్వారూఢేషు సర్వేషు కౌబేరం పరమాసనమ్.
రాఘవే ణాభ్యనుజ్ఞాత ముత్పపాత విహాయసమ్, ౨౫॥

(అయోధ్యా మితి.) ఉద్యుక్తాః సావధానాః, జనపదపీడా మకుర్వంత ఇత్యర్థః. ౧౯॥ ౨౧॥

(ప్రియాత్ ప్రియతర మితి.) సీతాలాభః ప్రియం, భరతదర్శనం ప్రియాత్ ప్రియం, భవద్భి స్సహ పురప్రవేశః ప్రియాత్ ప్రియతరమిత్యర్థః. ౨౨—౨౩॥

(తత ఇతి.) శీఘ్రం శీఘ్రగమితి విమానవిశేషణం; త్వరన్నితి సుగ్రీవవిశేషణాత్. ౨౪॥

(తే ష్వితి.) ఆసనం వాహనం. ౨౫॥

(పుష్పకస్థేన రామేణ సీతాం ప్రతి యుద్ధభూమి సేతు ప్రభృతీనాం ప్రదర్శనమ్)

యయౌ తేన విమానేన హంసయుక్తేన భాస్వతా.
ప్రహృష్ట శ్చ ప్రతీత శ్చ బభౌ రామః కుబేరవత్. ౨౬౫

తే సర్వే వానరా హృష్టాః రాక్షసా శ్చ మహాబలాః.
యథాసుఖ మసంబాధం దివ్యే తస్మి న్నుపావిశన్. ౨౭౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, పఞ్చవింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ షడ్వింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః

అనుజ్ఞాతం తు రామేణ త ద్విమాన మనుత్తమమ్,
ఉత్పపాత మహామేఘ శ్శ్వసనే నోద్ధతో యథా. ౧

పాతయిత్వా తత శ్చక్షు స్సర్వతో రఘునందనః,
అబ్రవీ న్మైథిలీం సీతాం రామ శ్శశినిభాననామ్. ౨

(యయావితి.) హంసయుక్తేన ప్రతిమారూపహంసయుక్తేన, ప్రతీతః శ్లాఘితః. ౨౬౫

(తే సర్వ ఇతి.) యథాసుఖ మసంబాధ మితి పదద్వయేన దివ్యస్య పుష్పకస్య అపేక్షితావకాశప్రదత్వం గమ్యతే. ౨౭౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే. పంచవింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ షడ్వింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ విలాసేన సీతాయై తత్తద్దేశప్రదర్శనం. (అనుజ్ఞాతం త్విత్యాది.) ౧

(పాతయిత్వేతి.) మైథిలీం, రాజపుత్రీత్వేన లాలనీయత్వోక్తిః. ౨

కై లాసశిఖరాకారే త్రికూటశిఖరే స్థితామ్,
లంకా మీక్షస్వ వైదేహి నిర్మితాం విశ్వకర్మణా. ౩

ఏత దాయోధనం పశ్య మాంసశోణితకర్దమమ్,
హరీణాం రాక్షసానాం చ సీతే విశసనం మహత్. ౪

* అత్ర దత్తవర శ్శేతే ప్రమాథీ రాక్షసేశ్వరః,
తవ హేతో ర్విశాలాక్షి రావణో నిహతో మయా. ౫

కుంభకర్ణోఽత్ర నిహతః ప్రహస్త శ్చ నిశాచరః,
ధూమ్రాక్ష శ్చాత్ర నిహతో వానరేణ హనూమతా. ౬

విద్యున్మాలీ హత శ్చాత్ర సుషేణేన మహాత్మనా, ౬½

లక్ష్మణే నేంద్రజి చ్చాత్ర రావణి ర్నిహతో రణే.
† అంగదే నాత్ర నిహతో వికటో నామ రాక్షసః, ౭½

(ఏతదితి.) ఆయోధనం యుద్ధభూమిం, విశస్యంతేఽస్మి న్నితి విశసనం, అధికరణే ల్యుట్. ౩—౪

(అత్రేతి.) దత్తవరః బ్రహ్మణా దత్తవరః. ప్రమాథీ హింసకః. శేతే భస్మస్వరూపేణేత్యర్థః. ౫

(కుంభకర్ణ ఇతి.) ప్రహస్త శ్చేత్యత్ర నీలేనే త్యధ్యాహార్యం. ౬

(విద్యున్మాలీతి.) పూర్వ మనుక్తమ ప్యత్రానువాదాత్ గ్రాహ్యం. ఏవం వికట ఇత్యత్రాపి. ౬½—౭½

---

* రామానుజీయం. అత్ర దత్తవర శ్శేత ఇతి పాఠః. శేతే అశయిష్ట.

† రామానుజీయం. 'అంగదేనాఽత్ర నిహతో వికటో నామ రాక్షస' ఇత్యనుక్తస్య వికటస్యాత్ర నిహతత్వానువాదాదన్యేఽప్యేతాదృశా బహవో నిహతా ఇత్యవగమ్యతే.

(పుష్పకస్థేన రామేణ మార్గే సీతాం ప్రతి యుద్ధభూమి సేతు ప్రభృతీనాం ప్రదర్శనమ్)

విరూపాక్ష శ్చ దుర్ధర్షో మహాపార్శ్వమహోదరౌ.
అకంపన శ్చ నిహతో బలినోఽన్యే చ రాక్షసాః, ౮॥

అత్ర మండోదరీ నామ భార్యా తం పర్యదేవయత్.
సపత్నీనాం సహస్రేణ సాస్రేణ పరివారితా, ౯॥

ఏత త్తు దృశ్యతే తీర్థం సముద్రస్య వరాననే.
యత్ర సాగర ముత్తీర్య తాం రాత్రి ముషితా వయమ్, ౧౦॥

ఏష సేతు ర్మయా బద్ధ స్సాగరే సలిలార్ణవే.
తవ హేతో ర్విశాలాక్షి నళసేతు స్సుదుష్కరః, ౧౧॥

పశ్య సాగర మక్షోభ్యం వైదేహి వరుణాలయమ్.
అపార మభిగర్జంతం * శంఖశుక్తినిషేవితమ్, ౧౨॥

హిరణ్యనాభం శైలేంద్రం కాంచనం పశ్య మైథిలి.
విశ్రమార్థం హనుమతో భిత్వా సాగర ముత్థితమ్, ౧౩॥

(ఏత త్త్వితి.) తీర్థం ఉత్తరణస్థానం, యత్ర తీర్థే, తాం రాత్రిం సాగరతరణ రాత్రిమ్. ౮॥—౧౦॥

(ఏష ఇతి.) సాగరే సగరఖానితే, సలిలేతి క్షీరోదాదివ్యావృత్తిః. (ఏష సేతుః) నళసేతుః నళబద్ధః 'షిఞ్ బంధన' ఇతి ధాతుః. ఏతేన నళసేతు స్సేతు రిత్యుక్త్యా పూర్వకల్పకృతసేత్వంతరం వ్యావర్తతే ఇతి ప్రత్యుక్తం. పూర్వమేవ సేతుసత్త్వే పున స్సేతుకరణవైయర్థ్యాత్. ౧౧॥

(పశ్యేతి.) అపారం మధ్యే ద్వీపభూతపారరహితం. ౧౨॥

(హిరణ్యేతి.) హిరణ్యనాభం మైనాకం. ౧౩॥

---

* రామానుజీయం. 'శంఖశుక్తినిషేవిత' మిత్యతః పరం 'హిరణ్యనాభ' మితి శ్లోకః, అతః పర 'మేతత్కుక్షౌ' ఏతి శ్లోకః, అతః పరం 'సేతుబంధ' ఇతి శ్లోకః, అతః పరం 'అత్ర పూర్వం మహాదేవః ప్రసాద మకరో ద్విభు' రిత్యేవం పాఠక్రమః.

ఏత త్కుక్షౌ సముద్రస్య స్కంధావారనివేశనమ్. ౧౪

ఏత త్తు దృశ్యతే తీర్థం సాగరస్య మహాత్మనః,
సేతుబంధ ఇతి ఖ్యాతం త్రైలోక్యే నాభిపూజితమ్.
ఏత త్పవిత్రం పరమం మహాపాతకనాశనమ్. ౧౫

అత్ర పూర్వం మహాదేవః ప్రసాద మకరో త్ప్రభుః. ౧౬

(ఏతదిత్యర్ధం.) కుక్షౌ మధ్యే. సేతూపరీతి శేషః. స్కంధావారనివేశనం స్కంధావారనివేశనరూపస్థానం, స్కంధావారః శిబిరమ్. ౧౪

(ఏత త్త్విత్యాది.) సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. పూజితం పూజితు మర్హం. పూర్వం సేతోర్దక్షిణకోటిరుక్తా. అత్రోత్తరకోటి రితి విజ్ఞేయం. అనుగృహ్ణాతి (ఏతదితి.) పవిత్రం పావనం. మహాపాతకనాశనం చ. భవిష్యతీతి శేషః. ౧౫

ఏవం లంకా మారభ్య సేతుబంధపర్యంత ముక్త్వా తత ఉత్తరే దర్భశయనస్థానం నిర్దిశతి (అత్ర పూర్వమితి.) మహాదేవ ఇతి సముద్రరాజ ఉచ్యతే. ఔచిత్యాత్. ప్రభుః సముద్రజలాధిష్ఠాతా. ప్రసాద మకరోత్ 'సాగరం శోషయిష్యా మీతి కుపితస్య మే. ప్రసాదం ప్రసన్నత్వం. అకరోత్' 'ప్రసాదస్తు ప్రసన్నతే' త్యమరః. న త్వత్ర రుద్రో మహాదేవః, తేన పూర్వం ప్రసాదకరణానుక్తేః. పూర్వోక్తానా మేవ హ్యత్రానువాదః కృతః. న చాంగదేన వికటనిరసనస్య పూర్వ మనుక్తత్వేపి యథానువాదాత్పత్సిద్ధిః, తథాఽత్రాపి భవిష్యతీతి వాచ్యం; తద్వదత్రావిరోధాభావాత్. ఉపలభ్యతే హి విరోధః తథాహి, తత్ర ప్రసాదం కిం సేతునిర్మాణకాలే వా? పున రాగమనకాలే వా? నాద్యః, ప్రసాదకరణహేతురావణవధాదేరభావాత్. పూర్వసిద్ధసముద్రప్రసాదే నైవోపపత్తేశ్చ. మహాదేవసమాఖ్యాయా స్సముద్రప్రసాదశ్రుత్యా బాధితుం యుక్తత్వాచ్చ. న ద్వితీయః; పూర్వశబ్దవిరోధాత్. న చ పూర్వమిత్యస్య పూర్వకల్ప ఇత్యర్థ ఇతి వాచ్యం; 'ఆత్మానం మానుషం మన్య' ఇతి వదతా సుగ్రీవాదిసన్నిధౌ స్వస్య విష్ణ్వవతారత్వద్యోతకపూర్వవృత్తోద్ఘాటనానౌచిత్యాత్. పూర్వకల్పకృతసేతుసద్భావే పునస్తన్నిర్మాణవైయర్థ్యాత్. కిం చ. అత్రేతిపదస్య పూర్వశ్లోకోక్త నళకారితసేతుపరామర్శిత్వ మేవోచితం, న తు పూర్వకల్పకృతసేతుపరామర్శిత్వమ్. తస్య సద్భావేఽప్యంతరితత్వసంభవాత్. నను పురాణాంతరానుసారాత్తదర్థపరత్వం యుక్తమ్. తథాహి కూర్మపురాణే 'సేతుమధ్యే మహాదేవ మీశానం కృత్తివాససమ్. స్థాపయామాస వై లింగం పూజయామాస రాఘవః. తస్య దేవో మహాదేవః పార్వత్యా సహ శంకరః, ప్రత్యక్షమేవ భగవాన్ దత్తవాన్ వర ముత్తమం. యే త్వయా స్థాపితం

(కిష్కింధాం దృష్టవత్యా సీతయా తారాప్రభృతి వానరనారీణాం సహానయనప్రార్థనమ్)

అత్ర రాక్షసరాజోఽయ మాజగామ విభీషణః, ౧౬॥

ఏషా సా దృశ్యతే సీతే కిష్కింధా చిత్రకాననా.
సుగ్రీవస్య పురీ రమ్యా యత్ర వాలీ మయా హతః, ౧౭॥

అథ దృష్ట్వా పురీం సీతా కిష్కింధాం వాలిపాలితామ్.
అబ్రవీ త్ప్రశ్రితం వాక్యం రామం ప్రణయసాధ్వసా, ౧౮॥

లింగం ద్రక్ష్యంతీహ ద్విజాతయః, మహాపాతకసంయుక్తా స్తేషాం పాపం వినశ్యతి. అన్యాని చైవ పాపాని తీరే తత్ర మహోదధేః, దర్శనా దేవ లింగస్య నాశం యాంతి న సంశయః. యావత్ స్థాస్యంతి తరవో యావ దేవ చ మేదినీ. యావత్సేతుశ్చ తావచ్చ స్థాస్యామ్యత్ర తిరోహితః. స్నానం దానం జపశ్శ్రాద్ధం భవిష్య త్యక్షయం తతః. స్మరణాదేవ లింగస్య దినపాపం ప్రణశ్యతి. ఇత్యుక్త్వా భగవా న్వాచం పరిష్వజ్య చ రాఘవం, సనందీ సగణో రుద్ర స్తత్రై వాంతరధీయ' తేతి. పాద్మేపురాణేఽపి, రామః పుష్పకాదవరుహ్య మహాదేవం ప్రతిష్ఠాపితవాన్. సోఽస్మై ప్రసన్నో ఽభూదిత్యుచ్యతే. ఏతాదృశపురాణవచనానుసారేణాయం శ్లోకో లింగప్రతిష్ఠాం బోధయతీతి. మైవం; ఉక్తదోషవిస్తారాత్. ఇతిహాసో హి పరిగ్రహాతిశయాత్ గ్రంథసౌష్ఠవాచ్చ. 'ఇతిహాసపురాణం పంచమ' మిత్యాదౌ అధికాక్షరత్వేఽపి పూర్వప్రయోగే ణాభ్యర్హితత్వాచ్చ పురాణేభ్యో గరీయానితి 'వేదః ప్రాచేతసా దాసీ' దితి వేదమయత్వోక్త్యా చతుర్ముఖవరప్రదానమూలతయా చ ప్రబలతరః. తద్విరోధే తామసపురాణవచనాని న ప్రమాణాని. కించ పురాణం సర్గప్రతిసర్గాదిష్వన్యపరమితి నేతిహాసవత్ పురావృత్తకథనే తాత్పర్యవత్. అథవా, అస్మి న్సర్గే శ్లోకాః ప్రాయశో వ్యత్యస్తా దృశ్యంత ఇత్యుదారి ప్రభృతిభి రుక్తం. తథా చేదపరార్ధం 'అత్ర మందోదరీతి' శ్లోకానంతరం పఠితవ్యం. తత్ర చ మహాదేవప్రసాదస్స్వపితృదర్శన మేవ. అత ఏవ భరతం ప్రతి హనుమత్ప్రేషణావసరే వక్ష్యతి 'మహాదేవప్రసాదా చ్చ పిత్రా మమ సమాగమ' మితి. పురాణాంతరం తు మాహాత్మ్యప్రతిపాదనపరం బోధ్య మితి సంక్షేపః. ౧౫

(అత్ర రాక్షసరాజ ఇతి.) అత్ర సముద్రరాజప్రసాదప్రదేశాదుత్తరతః. ౧౬॥

(ఏషేతి.) పంపావనమధువనాద్యపేక్షయా చిత్రకాననే త్యుక్తిః. ౧౭॥

(అథేతి.) ప్రణయసాధ్వసా ప్రణయయుక్తసాధ్వసవతీ, ప్రణతసాధ్వసేతి పాఠే ఉపనతసాధ్వసా, సుగ్రీవాదిసన్నిధానాత్ ప్రణయసాధ్వసేతి. ప్రథమభాషణరూపత్వా ద్వా. ౧౮॥

సుగ్రీవప్రియభార్యాభి స్తారాప్రముఖతో నృప.
అన్యేషాం వానరేంద్రాణాం స్త్రీభిః పరివృతా హ్యహమ్,
గంతు మిచ్ఛే సహాయోధ్యాం రాజధానీం త్వయాఽనఘ. ౨౦

ఏవ ముక్తోఽథ వైదేహ్యా రాఘవః ప్రత్యువాచ తామ్,
ఏవ మస్త్వితి కిష్కింధాం ప్రాప్య సంస్థాప్య రాఘవః.
విమానం ప్రేక్ష్య సుగ్రీవం వాక్య మేత దువాచ హ. ౨౧॥

బ్రూహి వానరశార్దూల సర్వాన్ వానరపుంగవాన్.
స్వదారసహితా స్సర్వే హ్యయోధ్యాం యాంతు సీతయా, ౨౨॥

తథా త్వ మపి సర్వాభిః స్త్రీభి స్సహ మహాబల.
అభిత్వరస్వ సుగ్రీవ గచ్ఛామః ప్లవగేశ్వర, ౨౩॥

ఏవ ముక్త స్తు సుగ్రీవో రామే ణామితతేజసా.
వానరాధిపతిః శ్రీమాం స్తై శ్చ సర్వై స్సమావృతః, ౨౪॥

(సుగ్రీవే త్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. అహం తారాప్రముఖతః తారాప్రముఖాభిః, సుగ్రీవప్రియభార్యాభి స్సహ, అన్యేషాం వానరేంద్రాణాం స్త్రీభిః, పరివృతా సతీ త్వయా సహ అయోధ్యాం గంతుం, ఇచ్ఛే ఇచ్ఛామీతి సంబంధః. ఆత్మనేపద మార్షమ్. ౨౦

(ఏవ మిత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. ఏవ మస్త్వితి సీతాం ప్రత్యువాచ, అథ కిష్కింధాం ప్రాప్య విమానం సంస్థాప్య సుగ్రీవం ప్రేక్ష్యోవాచేతి సంబంధః. ౨౧॥

(బ్రూహీతి.) యాంత్విత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. సీతయా నిమిత్తభూతయా, సీతాప్రియార్థ మిత్యర్థః. ౨౨॥

(తథా త్వ మపీతి.) అత్ర యాహీతి విపరిణామేన సంబంధః. అభిత్వరస్వ, కిష్కింధాయాం విళంబో న కార్య ఇత్యర్థః. ౨౩॥

(ఏవ ముక్త ఇతి.) సర్వై స్సమావృతో వానరాధిపతి రుక్త ఇత్యన్వయః. ౨౪॥

(శ్రీరామాజ్ఞయా సుగ్రీవేణ తారాప్రభృతి వానరనారీణాం సహానయనమ్)

ప్రవిశ్యాంతఃపురం శీఘ్రం తారా ముద్వీక్ష్య భాషత. ౨౫

ప్రియే త్వం సహ నారీభి ర్వానరాణాం మహాత్మనామ్,
రాఘవే ణాభ్యనుజ్ఞాతా మైథిలీప్రియకామ్యయా. ౨౬

త్వర త్వ మభిగచ్ఛామో గృహ్య వానరయోషితః,
అయోధ్యాం దర్శయిష్యామ స్సర్వా దశరథస్త్రియః. ౨౭

సుగ్రీవస్య వచ శ్శ్రుత్వా తారా సర్వాంగశోభనా,
ఆహూయ చాబ్రవీ త్సర్వా వానరాణాం తు యోషితః. ౨౮

* సుగ్రీవే ణాభ్యనుజ్ఞాతాః గంతుం సర్వై శ్చ వానరైః,
మమ చాపి ప్రియం కార్య మయోధ్యాదర్శనేన చ. ౨౯

(ప్రవిశ్యేతి.) అర్ధ మేకం వాక్యం. ప్రవేశ స్సుగ్రీవస్యైవ, న తు వానరాణాం, భాషత అభాషత. ౨౫

(ప్రియే త్వ మితి.) నారీభిః స్త్రీభి స్సహ అనుజ్ఞాతా, అయోధ్యాగమనం ప్రతీతి శేషః. త్వం చ వానరస్త్రియ శ్చానుజ్ఞాతా ఇత్యర్థః, నారీణా మితి పాఠే తృతీయార్థే షష్ఠీ. ౨౬

(త్వరేతి.) గృహ్య గృహీత్వా, ఆనీయేతి యావత్. దర్శయిష్యామః ద్రక్ష్యామః, దశరథస్త్రియః దశరథస్త్రియ శ్చ. ౨౭

(సుగ్రీవస్యేతి.) సర్వాంగశోభనే త్యనేన పూర్వం స్వయ మలంకృతవతీతి గమ్యతే. ౨౮

(సుగ్రీవేణే త్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. సుగ్రీవేణ సర్వై ర్వానరైః స్వస్వభర్తృభి ర్వానరై స్సహ, అయోధ్యాం గంతు మభ్యనుజ్ఞాతాః, యూయ మితి శేషః. న కేవలం సుగ్రీవానుజ్ఞామాత్రం, మత్ప్రియార్థం చ భవతీభి రాగంతవ్య మిత్యాహ (మమ చాపీతి.) అయోధ్యాదర్శనేన

---

* రామానుజీయం. సుగ్రీవేణాభ్యనుజ్ఞాతాః, వయ మితి శేషః, వానరై శ్చాభ్యనుజ్ఞాతాః యూయ మితి శేషః, మమ చాపి ప్రియం కార్య మయోధ్యాదర్శనేన చేత్యత్ర భవతీభి రితి శేషః.

ప్రవేశం చాపి రామస్య పౌరజానపదై స్సహ,
విభూతిం చైవ సర్వాసాం స్త్రీణాం దశరథస్య చ. ౩౦

తారయా చాభ్యనుజ్ఞాతా స్సర్వా వానరయోషితః,
నైపథ్యం విధిపూర్వేణ కృత్వా చాపి ప్రదక్షిణమ్.
అధ్యారోహ న్విమానం త త్సీతాదర్శనకాంక్షయా, ౩౧½

తాభి స్సహోత్థితం శీఘ్రం విమానం ప్రేక్ష్య రాఘవః.
ఋశ్యమూకసమీపే తు వైదేహీం పున రబ్రవీత్, ౩౨½

దృశ్యతేఽసౌ మహా న్సీతే స విద్యు దివ తోయదః.
ఋశ్యమూకో గిరిశ్రేష్ఠః కాంచనై ర్ధాతుభి ర్వృతః, ౩౩½

అత్రాహం వానరేంద్రేణ సుగ్రీవేణ సమాగతః.
సమయ శ్చ కృత స్సీతే వధార్థం వాలినో మయా, ౩౪½

ఏషా సా దృశ్యతే పంపా నళినీ చిత్రకాననా.
త్వయా విహీనో యత్రాహం విలలాప సుదుఃఖితః. ౩౫½

మమ యత్ ప్రియం తద్భవతీభి స్సహాగత్య కార్య మిత్యర్థః. రామస్య ప్రవేశం చ దశరథస్య స్త్రీణాం విభూతిం ఐశ్వర్యం చ. ద్రక్ష్యామ ఇతి శేషః. ౨౯—౩౦

(తారయే త్యాద్యర్ధత్రయ) మేకాన్వయం. నైపథ్యం అలంకారం. విధిపూర్వేణ, మంగళాలంభనాది విధిపూర్వక మిత్యర్థః. అత్రాలంకరణాహ్వానాదినా దిన మేకం గత మిత్యాహుః. ప్రదక్షిణం కృత్వా, విమానస్యేతి శేషః. ప్రాదక్షిణ్యేన గమనమాత్ర మత్ర వివక్షితం. అతివిపులస్య తస్య సద్యః ప్రదక్షిణాసంభవాత్. ౩౧½

(తాభి రితి.) ఉత్థితమిత్యనేన తారాగమనపర్యంతం భూమౌ విమానం స్థిత మితి జ్ఞాయతే. ౩౨½—౩౩½

(అత్రేతి.) సమయః సంకేతః. ౩౪½

(ఏషేతి.) విలలాప, లిడు త్తమైకవచనమ్. ౩౫½

(కిష్కింధాయోధ్యయోర్మధ్యస్థపంపాదిప్రదర్శనమ్)

అస్యా స్తీరే మయా దృష్టా శబరీ ధర్మచారిణీ. ౩౬

అత్ర యోజనబాహు శ్చ కబంధో నిహతో మయా, ౩౬॥

దృశ్యతే చ జనస్థానే సీతే శ్రీమాన్ వనస్పతిః.
యత్ర యుద్ధం మహ ద్వృత్తం తవ హేతో ర్విలాసిని,
రావణస్య నృశంసస్య జటాయో శ్చ మహాత్మనః. ౩౭

ఖర శ్చ నిహతో యత్ర దూషణ శ్చ నిపాతితః,
త్రిశిరా శ్చ మహావీర్యో మయా బాణై రజిహ్మగైః.
ఏత త్తదాశ్రమపద మస్మాకం వరవర్ణిని, ౩౮॥

పర్ణశాలా తథా చిత్రా దృశ్యతే శుభదర్శనా.
యత్ర త్వం రాక్షసేంద్రేణ రావణేన హృతా బలాత్, ౪౦॥

* ఏషా గోదావరీ రమ్యా ప్రసన్నసలిలా శివా.
అగస్త్యస్యాశ్రమో హ్యేష దృశ్యతే పశ్య మైథిలి, ౪౧॥

(దృశ్యతే చేత్యాది) సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. శ్రీమాన్ వనస్పతిః, జటాయునివాసభూతో వటః, తస్య శ్రీమత్త్వం మహాత్మనా జటాయుషాఽధిష్ఠితత్వాత్. ౩౬—౩౭

(ఖరశ్చేత్యాది.) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. తత్ పంచవటీతి ప్రసిద్ధమ్. ౩౮॥—౪౦॥

(ఏషా గోదావరీతి.) అయమేవ పాఠ స్సమ్యక్. 'ఏషా మందాకినీ' తి పాఠే అగస్త్యాశ్రమసమీపే మందాకినీతి కాచి న్నద్య స్తీతి జ్ఞేయం. ఏతచ్ఛ్లోకాత్పూర్వం పర్ణశాలేతి శ్లోకః పఠనీయః. ౪౧॥

---

* రామానుజీయం. 'ఏషా గోదావరీ రమ్యేతి పాఠ స్సమ్యక్. 'ఏషా మందాకినీ' తి పాఠే అగస్త్యాశ్రమసమీపే మందాకినీ సంజ్ఞికా కాచి న్నద్య స్తీత్యవగంతవ్యమ్.

దీప్త శ్చై వాశ్రమో హ్యేష సుతీక్ష్ణస్య మహాత్మనః. ౪౨

వైదేహి దృశ్యతే చాత్ర శరభంగాశ్రమో మహాన్,
ఉపయాత స్సహస్రాక్షో యత్ర శక్రః పురందరః. ౪౩

అస్మిన్ దేశే మహాకాయో విరాధో నిహతో మయా, ౪౩½

ఏతే హి తాపసావాసా దృశ్యంతే తనుమధ్యమే.
అత్రిః కులపతి ర్యత్ర సూర్యవైశ్వానరప్రభః,
అత్ర సీతే త్వయా దృష్టా తాపసీ ధర్మచారిణీ. ౪౪

అసౌ సుతను శైలేంద్ర శ్చిత్రకూటః ప్రకాశతే,
యత్ర మాం కైకయీపుత్రః ప్రసాదయితు మాగతః. ౪౫

ఏషా సా యమునా దూరా ద్దృశ్యతే చిత్రకాననా, ౪౫½

భరద్వాజాశ్రమో యత్ర శ్రీమా నేవ ప్రకాశతే. ౪౬

(దీప్తశ్చేత్యర్థమ్.) ౪౨

(వైదేహీతి.) పురాణి శత్రుశరీరాణి, శత్రుపురాణి వా, దారయతీతి పురందరః. ౪౩

(అస్మిన్ దేశ) ఇత్యర్థమ్. ౪౩½

(ఏతే హీత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. తాపసావాసాః. అస్మాభి ర్దశవర్షాణి యత్రోషిత మితి భావః. తాపసీ అనసూయా. ౪౪ — ౪౫

(ఏషా సేత్యర్థమ్.) ౪౫½

(భరద్వాజే త్యర్థం.) యత్ర భరద్వాజాశ్రమః, పూర్వం, దృష్ట ఇతి శేషః. శ్రీమాన్ స ఏష ప్రదేశః. ప్రకాశతే అదూరవర్తితయా సమ్యగ్దృశ్యతే. ౪౬

(పుష్పకస్థేన రామేణ మార్గే సీతాం ప్రతి అయోధ్యాప్రదర్శనమ్)

ఏషా త్రిపథగా గంగా దృశ్యతే వరవర్ణిని.
నానాద్విజగణాకీర్ణా సంప్రపుష్పితకాననా. ౪౮

శృంగిబేరపురం చైత ద్గుహో యత్ర సమాగతః. ౪౮॥

ఏషా సా దృశ్యతే సీతే సరయూ ర్యూపమాలినీ.
నానాతరుశతాకీర్ణా సంప్రపుష్పితకాననా, ౪౯॥

ఏషా సా దృశ్యతేఽయోధ్యా రాజధానీ పితు ర్మమ.
అయోధ్యాం కురు వైదేహి ప్రణామం పున రాగతా, ౫౦॥

తత స్తే వానరా స్సర్వే రాక్షస శ్చ విభీషణః.
ఉత్పత్యోత్పత్య దదృశు స్తాం పురీం శుభదర్శనామ్, ౫౧॥

తత స్తు తాం పాండురహర్మ్యమాలినీం విశాలకక్ష్యాం గజవాజిసంకులామ్.
పురీ మయోధ్యాం దదృశుః ప్లవంగమాః పురీం మహేంద్రస్య యథాఽమరావతీమ్, ౫౨॥

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, షడ్వింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

(ఏషా త్రిపథగేతి.) వరవర్ణినీతి సీతాసంబోధనమ్. ౪౮

(శృంగిబేరపుర మిత్యర్ధం.) యత్ర గుహ స్సమాగతః తచ్ఛృంగిబేరపురం ఏత దిత్యన్వయః. ౪౮॥

(ఏషా సేతి.) యూపమాలినీ ఇక్ష్వాకుభి స్తీరే యాగానంతరం కీర్త్యర్థం శిలాభిః కృతయూపవ తీత్యర్థః. ౪౯॥

(ఏషా సేతి.) (అయోధ్యా మితి.) ఉద్దిశ్యేతి శేషః. విమానస్యాఽఽకాశగతత్వేన దూరస్థా అపి గంగాశృంగిబేరపురసరయ్వయోధ్యా దృష్టా ఇతి బోధ్యం. భరద్వాజాశ్రమే హి తదా స్థితిః. ౫౦॥—౫౧॥

(తత స్త్వితి.) పాండురేత్యాది స్వభావోక్తిః. ౫౨॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే. షడ్వింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ సప్తవింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః

పూర్ణే చతుర్దశే వర్షే పంచమ్యాం లక్ష్మణాగ్రజః,

అథ సప్తవింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ భరద్వాజాశ్రమవాసః. (పూర్ణ ఇతి.) పూర్ణే. చైత్రశుద్ధపంచమ్యా మయోధ్యాతో నిర్గమనం. తదారభ్య చతుర్దశవర్షే పూర్ణే సతి పంచమ్యాం చైత్రశుద్ధపంచమ్యాం. తథాహి. చైత్రశుద్ధపంచమ్యాం నిర్గమః, తద్రాత్ర్యాం తమసాతీరే నివాసః, షష్ఠ్యాం శృంగిబేరపురే, సప్తమ్యాం వనస్పతిమూలే, అష్టమ్యాం భరద్వాజాశ్రమే, నవమ్యాం యమునాతీరే, దశమ్యాం రామశ్చిత్రకూటం గమిష్యతీతి గుహచారముఖేన విదితవృత్తాంతస్య సుమంత్రస్య సాయాహ్నే అయోధ్యాప్రవేశః, తద్రాత్రావేవ దశరథస్య నిర్యాణం, ఏకాదశ్యాం రాజ్ఞస్తైలద్రోణ్యాం నిక్షేపః. ద్వాదశ్యాం భరతం ప్రతి దూతప్రేషణం. తే చ దూతా మార్గే త్రయోదశీం చతుర్దశీం చాపనీయ పౌర్ణమాస్యాం రాత్రౌ కేకయనగరం ప్రవివిశుః, ప్రతిపది భరతస్యాఽయోధ్యాం ప్రత్యాగమనం, తత్ర చ మార్గే సప్తరాత్రి ముషిత్వా అష్టమే దినే త్వరాతిశయే నాహోరాత్ర మాగత్య నవమ్యాం సూర్యోదయే భరతస్యాయోధ్యాప్రవేశః, తస్యామేవ దశరథసంస్కారః, తదహరారభ్య త్రయోదశదినే వైశాఖశుద్ధపంచమ్యాం తత్పూర్వదినే చ భరతేన రాజ్ఞ శ్శ్రాద్ధకర్మకరణం, షష్ఠ్యాం తద్దేశీయాచారసిద్ధం దహనదేశశోధనం, సప్తమ్యాం మార్గశోధనాయ కర్మాంతికప్రేషణం, కర్మాంతికైశ్చ దశమీపర్యంతం చతుర్దినం మార్గశోధనం, ఏకాదశ్యాం భరతస్య రామసకాశం ప్రతిగమనం, తద్రాత్రౌ గంగాతీరే నివాసః, ద్వాదశ్యాం భరద్వాజాశ్రమే, త్రయోదశ్యాం రామసమాగమః, చతుర్దశీ పౌర్ణమాసీ ప్రతిపత్సు చిత్రకూటే భరతస్య నివాసః, వైశాఖబహుళద్వితీయాయాం భరతస్యాఽయోధ్యాం ప్రతి ప్రయాణం. చతుర్థ్యా మయోధ్యాప్రవేశః, ఇత్యేవం సార్ధమాసే గతే వైశాఖబహుళపంచమ్యాం రామస్య చిత్రకూటాన్నిర్గమః, అత్ర్యాశ్రమప్రవేశశ్చ. ఏవ మాశ్రమమండలవాసేన సహ సార్ధమాసేషు దశసంవత్సరేషు గతేషు, అవశిష్టకాలే పంచవటీవాసే, తత్ర త్రయోదశవర్షేషు గతేషు తత శ్చతుర్దశే వర్షే చైత్రమాసే సీతాహరణం, వైశాఖే సుగ్రీవదర్శనం, ఆషాఢే వాలివధః, ఆశ్వయుజే సైన్యోద్యోగః, ఫాల్గునే ప్రాయోపవేశః, ఫాల్గునశుద్ధచతుర్దశ్యాం లంకాదాహః, ఫాల్గునాఽమావాస్యాయాం రావణవధః, చైత్రశుద్ధప్రతిపది రావణసంస్కారాది, ద్వితీయాయాం విభీషణాభిషేకః, సీతాప్రాప్తిదేవతాప్రస్థానాని చ, తృతీయాయాం లంకాతో నిర్గమః, చతుర్థ్యాం కిష్కింధాయాం వాసః, పంచమ్యాం భరద్వాజాశ్రమే వాసః, అత్ర

(రామేణ భరద్వాజాశ్రమే వాసః)

భరద్వాజాశ్రమం ప్రాప్య వవందే నియతో మునిమ్ ౧.

సోఽపృచ్ఛ దభివాద్యైనం భరద్వాజం తపోధనమ్,
శృణోషి కచ్చి ద్భగవ న్సుభిక్షానా మయం పురే.
కచ్చి చ్చ యుక్తో భరతో జీవం త్యపి చ మాతరః. ౨.

ఏవ ముక్త స్తు రామేణ భరద్వాజో మహామునిః.
ప్రత్యువాచ రఘుశ్రేష్ఠం స్మితపూర్వం ప్రహృష్టవత్, ౩.

పంకదిగ్ధ స్తు భరతో జటిల స్త్వాం ప్రతీక్షతే.

వక్తవ్యోపపత్తయ స్తత్ర తత్ర ప్రదర్శితాః. అస్మి న్ప్రకారే హనుమత్సన్నిధానే, 'ద్వౌ మాసౌ రక్షితవ్యౌ మే' ఇతి రావణవచనం సీతాసాంత్వపరం. 'మాసా దూర్ధ్వం నజీవిష్య' ఇతి సీతావచనం తు సమ్యక్ సంగచ్ఛతే. మాసశబ్దస్య వర్తమానమాసపరత్వం చానకృదుక్తం. రావణేన దశమాసా గతాః అవశిష్టౌ ద్వౌ మాసా విత్యుక్తి ర్మధుపానముత్తతయా అవివేకకృతా. సీతాయా 'మాసా దూర్ధ్వ' మితి వచనం తు వర్తమానమాసపర మితి వివేకః. 'భరద్వాజాశ్రమం ప్రాప్యే' త్యనేన మహతాం స్థాన మపి ప్రాప్య మిత్యుక్తం. నియతః నియతకరణత్రయః, ౧

(స ఇత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. సుభిక్షానా మయం, భిక్ష్యంత ఇతి భిక్షాః అన్నాని భిక్షాణాం సమృద్ధిః సుభిక్షం. సమృద్ధావవ్యయీభావః. ఆమయస్యాభావోఽనామయం. ప్రసజ్య ప్రతి షేధేఽపి సమాసస్యేష్టత్వా త్సాధుః. సుభిక్షం చానామయం చేతి విగ్రహః. అనామయం ఆరోగ్యం. 'అనామయం స్యాదారోగ్య' మిత్యమరః. యుక్తః ప్రజాపాలనే సమాహితః. ౨

(ఏవ మితి.) ప్రహృష్టవత్ ప్రహృష్టం, క్రియావిశేషణం. స్మితపూర్వం. సర్వజ్ఞోఽప్య జానాన ఇవ పృచ్ఛతీతి స్మితం. యద్వా, కిం భరతః ప్రజాపాలనసంతుష్టో వర్తత ఇతి ప్రశ్న సారం మత్వా పరతంత్రే తస్మి న్కథ మిత్థం సంభవతీతి స్మితకరణమ్. ౩

అత ఏవ తదనురూప ముత్తరయతి (పంకేతి.) స్నానాభావాత్ పంకదిగ్ధత్వం. స్నానా భావేఽపి నిత్యానుష్ఠానం దీక్షితవత్ గౌణస్నానేన, స్నానాభావే నిమిత్తమాహ (జటిల ఇతి.) జటిలః జటావా న్, పిచ్ఛాదిత్వా దిలచ్. జటిలానాం వారుణస్నానం నిషిద్ధ మితి భావః. 'కథం న్వపర

పాదుకే తే పురస్కృత్య సర్వం చ కుశలం గృహే, ౫౪

త్వాం పురా చీరవసనం ప్రవిశంతం మహావనమ్.
స్త్రీతృతీయం చ్యుతం రాజ్యా ద్ధర్మకామం చ కేవలమ్, ౫౫

పదాతిం త్యక్తసర్వస్వం పితు ర్వచనకారిణమ్.
సర్వభోగైః పరిత్యక్తం స్వర్గచ్యుత మివామరమ్, ౫౬

దృష్ట్వా తు కరుణా పూర్వం మమాసీ త్సమితింజయ.
కైకేయీవచనే యుక్తం వన్యమూలఫలాశినమ్, ౫౭

సాంప్రతం సుసమృద్ధార్థం సమిత్రగణబాంధవమ్.
సమీక్ష్య విజితారిం త్వాం మమ ప్రీతి రనుత్తమా, ౫౮

సర్వం చ సుఖదుఃఖం తే విదితం మమ రాఘవ. ౯

రాత్రేషు సరయూ మవగాహత' ఇత్యాద్యుక్తి స్తు కాదాచిత్క స్నానపరత్వేఽప్యుపపద్యతే. యద్వా. సదా అనాస్తృతభూమిశయనాదినా వా తాదృశత్వం. ఏవం వ్రతనిష్ఠో భరత స్తే పాదుకే రాజ్యాయ పురస్కృత్య త్వాం ప్రతీక్షతే. త్వదాగమనాకాంక్షయా వర్తత ఇత్యర్థః. 'కచ్చిచ్చ యుక్తో భరత' ఇత్యస్యోత్తర ముక్త్వా 'జీవంత్యపి చ మాతర' ఇత్యస్యోత్తరమాహ (సర్వం చేతి.) తవ గృహే యద్యద స్తి తత్సర్వం. కుశలం క్షేమయుక్తం. జీవంత్యపి చేతి సముచ్చీయపృష్టా స్సర్వే మాతృపరివారకాదయో జీవంతీ త్యర్థః. ౫౪

(త్వాం పురేత్యాది) శ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. పురా చీరవసనం పురాతనచీరవసనం. అతో న పూర్వపదేన పౌనరుక్త్యం. కరుణా దుఃఖం. పరదుఃఖదుఃఖిత్వం హి కరుణా. ౫౫——౫౭

(సాంప్రత మితి.) సాంప్రతం ఇదానీం తు త్వాం సమీక్ష్య స్థితస్యేతి శేషః. ప్రీతిః. జాతేతి శేషః. అనుత్తమేత్యనేన దేవకార్యకరణహేతుత్వాత్ పూర్వమపి కాచిత్ ప్రీతి రాసీదితి ద్యోత్యతే. ౫౮

(సర్వ మిత్యర్థం.) సుఖం పంచవటీవాసాదికృతం, దుఃఖం సీతాహరణమ్. ౯

(భరద్వాజేన రామాయ వరప్రదానమ్)

య త్త్వయా విపులం ప్రాప్తం జనస్థానవధాదికమ్,
బ్రాహ్మణార్థే నియుక్తస్య రక్షితు స్సర్వతాపసాన్. ౧౦

రావణేన హృతా భార్యా బభూ వేయ మనిందితా,
మారీచదర్శనం చైవ సీతోన్మథన మేవ చ. ౧౧

కబంధదర్శనం చైవ పంపాభిగమనం తథా,
సుగ్రీవేణ చ తే సఖ్యం య చ్చ వాలీ హత స్త్వయా. ౧౨

మార్గణం చైవ వైదేహ్యాః కర్మ వాతాత్మజస్య చ,
విదితాయాం చ వైదేహ్యాం నళసేతు ర్యథా కృతః. ౧౩

యథా వా దీపితా లంకా ప్రహృష్టై ర్హరియూథపైః,
సపుత్రబాంధవామాత్య స్సబల స్సహవాహనః. ౧౪

* యదా వినిహత స్సంఖ్యే రావణో దేవకంటకః,
సమాగమ శ్చ త్రిదశై ర్యథా దత్తా శ్చ తే వరాః.
సర్వం మ మైత ద్విదితం తపసా ధర్మవత్సల, ౧౫

అహ మప్యత్ర తే దద్మి వరం శస్త్రభృతాంవర.
అర్ఘ్య మద్య గృహాణేద మయోధ్యాం శ్వో గమిష్యసి, ౧౬

(య త్త్వయేత్యాది) సార్ధశ్లోకషట్క మేకాన్వయం. బ్రాహ్మణార్థే ఋషిజనరక్షణార్థే, నియుక్తస్య తై ర్యాచితస్య. అత ఏవ రక్షితుః ఖరాదివధముఖేన పాలయితుః, తవ భార్యా హృతా బభూవేతి యత్ తచ్చేతి యోజనా. హృతా హర్తు మీప్సితా. ఆశంసాయాం క్తః. అతో న సీతోన్మథన మిత్యనేన పౌనరుక్త్యం. వరః మృతవానరజీవనాదిః. ౧౦—౧౫

(అహ మితి.) వరం. దద్మి దదామి. అత్ర ఆశ్రమే, అద్య, అర్ఘ్యం పూజాం, గృహాణేతి సంబంధః. ౧౬

---

* రామానుజీయం. 'యథా చ నిహతస్సంఖ్యే రావణో దేవకంటక' ఇత్యతః పరం 'సమాగమశ్చ త్రిదశై' రితి శ్లోకో ద్రష్టవ్యః.

తస్య త చ్ఛిరసా వాక్యం ప్రతిగృహ్య నృపాత్మజః.
బాఢ మిత్యేవ సంహృష్టో ధీమా న్వర మయాచత, ౧౮.
అకాలే ఫలినో వృక్షా స్సర్వే చాపి మధుస్రవాః.
ఫలా న్యమృతకల్పాని బహూని వివిధాని చ.
భవంతు మార్గే భగవ న్నయోధ్యాం ప్రతిగచ్ఛతః. ౧౯
తథేతి చ ప్రతిజ్ఞాతే వచసా త మనంతరమ్,
అభవ న్పాదపా స్తత్ర స్వర్గపాదపసన్నిభాః. ౨౦.
నిష్ఫలాః ఫలిన శ్చాసన్ విపుష్పాః పుష్పశాలినః,
శుష్కా స్సమగ్రపత్రా స్తే నగా శ్చైవ మధుస్రవాః.
సర్వతో యోజనా త్రీణి గచ్ఛతా మభవం స్తదా, ౨౧.
తతః ప్రహృష్టాః ప్లవగర్షభా స్తే* బహూని దివ్యాని ఫలానిచైవ.
కామా దుపాశ్నంతి సహస్రశ స్తే ముదాన్వితాః స్వర్గజితో యథైవ. ౨౨

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, సప్తవింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

(తస్యేత్యాది) సార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. బాఢ మితి ప్రతిగృహ్య, తస్మిన్ దినే తత్ర పూజా మంగీకృత్యేత్యర్థః. ధీమాన్, అద్యాత్ర స్థిత్వా భరతం ప్రతి దూతప్రేషణ ముచిత మితి జ్ఞానవానిత్యర్థః. మధూని స్రవంతీతి మధుస్రవాః. గచ్ఛతః, మమేతి శేషః. మయి గచ్ఛతి సతీత్యర్థః. భవంతు, అత్రేతికరణం బోధ్యం. ఇతి వర మయాచతేతి సంబంధః. ౧౮ — ౧౯

(తథేతి చేత్యాది) సార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. యోజనా యోజనాని. 'సుపాంసులు' గిత్యాదినా పూర్వసవర్ణాదేశః. అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. గచ్ఛతాం వానరాణాం ఫలిన శ్చాసన్నితి క్రమేణాన్వయః. ఇదం చోత్తరదినకార్యం సౌకర్యాయ ఋషిణా దర్శితమ్. ౨౦——౨౧

(తత ఇతి.) తే ప్రసిద్ధాః. స్వర్గజితో యథాస్వర్గిణ ఇవ. ౨౨.

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే. యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే,
సప్తవింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

---

* రామానుజీయం. తే ప్రసిద్ధాః స్వర్గజిత ఇవ ప్రహృష్టా స్తే ప్లవగర్షభా ఇతి తచ్ఛబ్దయో స్సంబంధః.

అథ అష్టావింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః

అయోధ్యాం తు సమాలోక్య చింతయామాస రాఘవః, ౧

చింతయిత్వా హనూమంత మువాచ ప్లవగోత్తమమ్. ౧

జానీహి కచ్చి త్కుశలీ జనో నృపతిమందిరే. ౧౺

శృంగిబేరపురం ప్రాప్య గుహం గహనగోచరమ్.
నిషాదాధిపతిం బ్రూహి కుశలం వచనా న్మమ, ౨౺

శ్రుత్వా తు మాం కుశలిన మరోగం విగతజ్వరమ్.
భవిష్యతి గుహః ప్రీత స్సమ హ్యాత్మసమ స్సఖా, ౩౺

అయోధ్యాయా శ్చ తే మార్గం ప్రవృత్తిం భరతస్య చ.
నివేదయిష్యతి ప్రీతో నిషాదాధిపతి ర్గుహః, ౪౺

అథ అష్టావింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః,

అథ భరతం ప్రతి హనుమత్ప్రేషణ మష్టావింశత్యుత్తరశతతమే (అయోధ్యాం త్వితి.) అర్ధమేకం వాక్యం. సమాలోక్య. సమాలోచ్యేత్యర్థః. ఆశ్రమస్థస్య తదవలోకనాసంభవాత్. చింతయామాస, కర్తవ్య మితి శేషః. ౺—౧

(జానీహీ త్యర్ధం.) నృపతిమందిరే, జనః మాత్రాదిః. ౧౺

(శృంగిబేరేతి.) గహనగోచరం వనచారిణమ్. ౨౺

గుహాయ నివేదనస్య ప్రయోజన మాహ (శ్రుత్వాత్వితి.) విగతజ్వరం, మద్విశ్లేషచింతాజ్వరరహితం యథా తథేతి భవిష్యతీతి క్రియావిశేషణం. ఆత్మసమః, హీనజాతి మనపేక్ష్య ప్రేమాతిశయేన గుహ మిక్ష్వాకుకులీన మమన్యత. ౩౺

(అయోధ్యాయాశ్చేతి.) ప్రవృత్తిం వృత్తాంతమ్. ౪౺

భరత స్తు త్వయా వాచ్యః కుశలం వచనా న్మమ.
సిద్ధార్థం శంస మాం తస్మై సభార్యం సహలక్ష్మణమ్, ౫॥

హరణం చాపి వైదేహ్యా రావణేన బలీయసా,
సుగ్రీవేణ చ సంసర్గం వాలిన శ్చ వధం రణే. ౬॥

మైథిల్యన్వేషణం చైవ యథా చాధిగతా త్వయా.
లంఘయిత్వా మహాతోయ మాపగాపతి మవ్యయమ్, ౭॥

ఉపయానం సముద్రస్య సాగరస్య చ దర్శనమ్.
యథా చ కారిత స్సేతూ రావణ శ్చ యథా హతః, ౮॥

వరదానం మహేంద్రేణ బ్రహ్మణా వరుణేన చ.
మహాదేవప్రసాదా చ్చ పిత్రా మమ సమాగమమ్, ౯॥

ఉపయాతం చ మాం సౌమ్య భరతస్య నివేదయ.
సహ రాక్షసరాజేన హరీణాం ప్రవరేణ చ, ౧౦॥

(భరత స్త్వితి) సిద్ధార్థం నిర్వ్యూఢపితృవచనపరిపాలనరూపప్రయోజనమ్. ౫॥

(హరణ మిత్యాది) శ్లోకపంచక మేకాన్వయం. రణే సుగ్రీవవాలినో ర్యుద్ధే వాలినో వధ ఇత్యర్థః. (యథాచేతి.) మహాతోయం అవ్యయం. ఆపగాపతిం లంఘయిత్వా త్వయా సీతా యథా అధిగతా తథా శంసేత్యన్వయః. సముద్రస్యోపయానం, సముద్రం ప్రతి గమన మిత్యర్థః. సంబంధ సామాన్యే షష్ఠీ. సమీపయానం వా. సాగరస్య సముద్రరాజస్య. బ్రహ్మణా వరుణేన చేతి సహార్థే తృతీయా. అనేన మహేంద్రేణ వానరసముత్థాపనరూపవరదానే బ్రహ్మాద్యనుమతిర స్తీతి ద్యోతితం. పిత్రా మమ సమాగమమిత్యేతదంతస్య శంసేతి పూర్వేణ సంబంధః. (ఉపయాత మితి.) అన్యథా చతుర్థ్యామేవ చతుర్దశవర్షాతిక్రమాత్ సోఽగ్నిం ప్రవిశే దితి భావః, సౌమ్యేత్యనేన మందం మందం కథయ; అన్యథా హఠాన్మదాగమనశ్రవణే హర్షోఽస్య ఉన్మ స్తకో భవేదితి భావః. ౬॥ — ౧౦॥

త్వ మేవ రాజ్యం పాలయేతి మయోక్తే భరత స్తదంగీకరోతి నవేతి తదాకార స్త్వయా జ్ఞాతవ్య ఇత్యాహ (ఏతచ్ఛ్రుత్వేతి.) ఏతత్ ఉపయానం, ఆకారం ముఖప్రసాదాదికం, మాం ప్రతి యత్ ఇంగితచేష్టాదికమ్. ౧౧॥

(భరతస్యేంగితం జ్ఞాతుం శ్రీరామేణ హనుమత్ప్రేషణమ్)

ఏత చ్ఛ్రుత్వా య మాకారం భజతే భరత స్తదా.
స చ తే వేదితవ్య స్స్యా త్సర్వం యచ్చాపి మాం ప్రతి, ౧౧౪.

జిత్వా శత్రుగణా రామః ప్రాప్య చాను త్తమం యశః.
ఉపయాతి సమృద్ధార్థ స్సహ మిత్త్రై ర్మహాబలైః, ౧౨౪.

జ్ఞేయా శ్చ సర్వే వృత్తాంతా భరత స్యేంగితాని చ.
త త్త్వేన ముఖవర్ణేన దృష్ట్యా వ్యాభాషణేన చ, ౧౩౪.

సర్వకామసమృద్ధం హి హస్త్యశ్వరథసంకులమ్.
పితృపైతామహం రాజ్యం కస్య నావర్తయే న్మనః, ౧౪౪.

* సంగత్యా భరత శ్శ్రీమా న్రాజ్యార్థీ చే త్స్వయం భవేత్.

(జిత్వా శత్రుగణా నిత్యాది) శ్లోకద్వయమేకాన్వయం. ఏతచ్ఛ్లోకాంతే ఇత్యుక్త్వేత్యధ్యాహర్తవ్యం. జ్ఞేయా ఇతి శ్లోకేన పూర్వోక్త మేవ విశేష్యతే. త త్త్వేనేత్యస్య జ్ఞేయా ఇత్యనేన సంబంధః. అత్రాపి పూర్వవద్రాజ్యం పాలయేతి మదుక్తిం భరతః కి మంగీకరోతీతి పరీక్షస్వేతి భావః. అన్యథా భరతప్రకృతేః రామప్రకృతేశ్చ విరుద్ధం స్యాత్. యావేవ మూచతుః 'న సర్వే భ్రాతర స్తాత భవంతి భరతోపమా' ఇతి; 'యావన్నచరణౌ భ్రాతుః పార్థివవ్యంజనాన్వితౌ. శిరసా ధారయిష్యామి న మే శాంతి ర్భవిష్యతీ' తి చ. ౧౨౪ — ౧౩౪.

నను కిం పరీక్షణీయం సర్వస్యాపి రాజ్యాధిపత్యకాంక్షిత్వాదిత్యాశంక్యాహ (సర్వేతి.) పితృపితామహశబ్దౌ కులపరంపరోపలక్షకౌ. పితృపితామహేభ్య ఆగతం, ఉత్తరపదవృద్ధిరార్షీ. నావర్తయేత్ నాకర్షేత్, కస్య, భరతాదన్యస్యైవే త్యర్థః. ౧౪౪.

ఏవం భరతేంగితే జ్ఞాతే తవ కింకర్తవ్య మిత్యత్రాహ (సంగత్యేతి.) సంగత్యా అస్మత్సంగత్యా, యద్యపి పూర్వం సర్వాత్మనా న రాజ్యపాలన మంగీకరోమీత్యుక్తం, తథాపి చతుర్దశవర్షపర్యంతం మద్విరహాతురతయా మద్దర్శనజహర్షప్రకర్షాతిరేకేణ త్వ మభిషిక్తో భవేతి మదుక్తి మంగీ

---

* రామానుజీయం. సంగత్యా అనత్యా.

ప్రశాస్తు వసుధాం కృత్స్నా మఖిలాం రఘునందనః, ౧౫॥

తస్య బుద్ధిం చ విజ్ఞాయ వ్యవసాయం చ వానర.
యావ న్న దూరం యాతా స్స్మ క్షిప్ర మాగంతు మర్హసి, ౧౬॥

ఇతి ప్రతిసమాదిష్టో హనుమాన్ మారుతాత్మజః.
మానుషం ధారయన్ రూప మయోధ్యాం త్వరితో యయౌ, ౧౭॥

అథోత్పపాత వేగేన హనుమాన్ మారుతాత్మజః,
గరుత్మా నివ వేగేన జిఘృక్షన్ భుజగోత్తమమ్, ౧౮॥

కరిష్యతి కి మితి భావః. భరతః మత్ప్రీత్యర్థం పూర్వం రాజ్యభార మంగీకృతవాన్ ఖలు, స్వయం శ్రీమాన్ స్వాభావికపారతంత్ర్యశ్రీమాన్, భవే దిత్యాశంసాయాం లిఙ్. ప్రశాస్తు వసుధాం కృత్స్నాం, తాతో మదభిషేకసంభ్రమం న లబ్ధవాన్, అహం తు భరతాభిషేకమహోత్సవ మను భవేయం, అత ఏవ హ్యయోధ్యాకాండేఽపి 'శనై ర్జగామ సాపేక్ష' ఇత్యుక్తం. భరతాభిషేకదర్శన సాపేక్ష ఇత్యర్థః. అఖిలాం ఖిలరహితాం, సమృద్ధజనా మిత్యర్థః. కథ మసౌ భరణక్షమ ఇత్యత్రాహ (రఘునందన ఇతి.) త్రైలోక్యభరణక్షమకులోద్భూత ఇత్యర్థః. ౧౫॥

(తస్యేతి.) బుద్ధిం మత్సన్నిధానే కథంచి ద్రాజ్య మంగీకరిష్యతీతి బుద్ధిం, వ్యవసాయం సర్వాత్మనా నాంగీకరిష్యతీతి వ్యవసాయం చ. జ్ఞాత్వా. అంగీకరిష్యతి చేదస్మాద్దేశాద్యావద్దూరం న యాతా స్స్మ తావదాగంతు మర్హసి, అన్యథా నాగచ్ఛేతి భావః. అత ఏవ హనుమానపి తస్య వ్యవసాయం జ్ఞాత్వా నాగతివానితి జ్ఞేయం. కేచిత్తు, భరతభావజ్ఞోఽపి రామ స్సర్వాత్మనాఽను రక్తోఽపి రాజ్ఞా పరీక్షణీయ ఇతి లోకే రాజనీతిప్రవర్తనాయైవ మతిశంకావచన ముక్తవాన్. వస్తుతః స్వస్య ఝటితి గమనే భరతస్య హర్ష ఉన్మత్తకో భవేదితి. తస్మా త్సత్త్వాయ హనుమంతం ప్రేషితవాన్. తదాశయజ్ఞో హనుమానపి రామాగమన ముక్త్వా భరతేన సహైవాగతవా నిత్యాహుః. ౧౬॥

(ఇతీతి.) ప్రతిసమాదిష్టః ప్రతికూలం సమాదిష్టః, అహృదయం సమాదిష్ట ఇత్యర్థః. యయౌ యాతు ముద్యుక్తః. ౧౭॥

(అథేతి.) అథ ఉద్యోగానంతరం. వేగేన జిఘృక్ష న్నివేత్యన్వయః. ౧౮॥

(హనుమతః అయోధ్యాగమనమ్)

లంఘయిత్వా పితృపథం భుజగేంద్రాలయం శుభమ్.
గంగాయమునయో ర్మధ్యం సన్నిపాత మతీత్య చ, ౧౯

శృంగిబేరపురం ప్రాప్య గుహ మాసాద్య వీర్యవాన్.
స వాచా శుభయా హృష్టో హనుమా నిద మబ్రవీత్, ౨౦

సఖా తు తవ కాకుత్స్థో రామ స్సత్యపరాక్రమః.
సహ సీత స్ససౌమిత్రి స్స త్వాం కుశల మబ్రవీత్, ౨౧

పంచమీ మద్య రజనీ ముషిత్వా వచనా న్మునేః.
భరద్వాజాభ్యనుజ్ఞాతం ద్రక్ష్య స్యద్యైవ రాఘవమ్, ౨౨

ఏవ ముక్త్వా మహాతేజా స్సంప్రహృష్టతనూరుహః.
ఉత్పపాత మహావేగో వేగవా నవిచారయన్, ౨౩

సోఽపశ్య ద్రామతీర్థం చ నదీం వాలుకినీం తథా.
గోమతీం తాం చ సోఽపశ్యత్ భీమం సాలవనం తథా,
ప్రజా శ్చ బహుసాహస్రా స్స్ఫీతా న్జనపదా నపి. ౨౪

(లంఘయిత్వేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. పితృపథం స్వపితృపథం, వాయుమార్గ మిత్యర్థః. భుజగేంద్రాలయ మితి గంగాయమునాసంగమవిశేషణమ్. ౧౯—౨౦

(పంచమీ మితి.) పంచమీం పంచమీసంబంధినీం, అద్య రజనీం, ఉషిత్వా. నిర్గత మితి శేషః. భరద్వాజాఽభ్యనుజ్ఞాతం, ప్రాత రితి శేషః. అద్యైవ అచిరేణైవ. ౨౨

(ఏవ మితి.) సంప్రహృష్టతనూరుహః, సకలలోకానందకారిరామప్రత్యాగమనం మయా శ్రావయితవ్యం. లబ్ధ మిత్యస్మాద్ధేతో రితి భావః. మహావేగః మహావేగస్వభావః, వేగవాన్ తాదాత్వికవేగవాన్, అవిచారయన్, మార్గస్థవనగిరినదీసౌందర్యాదిక మగణయ న్నితి భావః. ౨౩

(సోఽపశ్య దిత్యాది) సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం. రామతీర్థం పరశురామతీర్థం, తాం ప్రసిద్ధాం, ప్రజాః కోసలజనపదస్థాః. ౨౪

స గత్వా దూర మధ్వానం త్వరితః కపికుంజరః,
ఆససాద ద్రుమా౯ ఫుల్లా౯ నందిగ్రామసమీపగా౯. ౨౬

స్త్రీభి స్సపుత్రై ర్వృద్ధై శ్చ రమమాణై రలంకృతా౯,
సురాధిప స్యోపవనే యథా చైత్రరథే ద్రుమా౯. ౨౭

క్రోశమాత్రే త్వయోధ్యాయా శ్చీరకృష్ణాజినాంబరమ్,
దదర్శ భరతం దీనం కృశ మాశ్రమవాసినమ్. ౨౮

జటిలం మలదిగ్ధాంగం భ్రాతృవ్యసనకర్శితమ్,
ఫలమూలాశినం దాంతం తాపసం ధర్మచారిణమ్. ౨౯

సమున్నతజటాభారం వల్కలాజినవాససమ్,
నియతం భావితాత్మానం బ్రహ్మర్షిసమతేజసమ్. ౩౦

పాదుకే తే పురస్కృత్య శాసంతం వై వసుంధరామ్,
చాతుర్వర్ణ్యస్య లోకస్య త్రాతారం సర్వతో భయాత్. ౩౧

(స గత్వేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ఫుల్లా౯ ఫుల్లపుష్పా౯. స్త్రీభి స్సపుత్రై ర్వృద్ధైశ్చ. స్త్రీబాలవృద్ధావిశేషేణ సర్వేషా మానందకరత్వా దితి భావః. సురాధిపస్య. ఉపవనే నందనవనే చైత్రరథే చ, స్థితా౯ ద్రుమా౯, యథా తత్సదృశా నిత్యర్థః. ౨౬ — ౨౭

(క్రోశమాత్రే త్విత్యాది) శ్లోకపంచక మేకాన్వయం. క్రోశమాత్రే ఘటికాద్వయమాత్రే. ఘటికాద్వయగంతవ్యభూమౌ, క్రోశలక్షణముక్తం జ్యౌతిషదర్పణే 'యవోదరై రంగుళ మష్టసంఖ్యై ర్హస్తోఽంగుళై షడ్గుణితై శ్చతుర్భిః, హస్తై శ్చతుర్భి ర్భవతీహ దండః క్రోశ స్సహస్రద్వితయేన తేషా' మితి. దీనం రామాదర్శనేన, దాంతం బహిరింద్రియనిగ్రహశాలినం. (సమున్నతజటాభార మితి) పూర్వం జటావత్త్వోక్తిః. అత్ర తద్భారస్య సమున్నతత్వోక్తి రితి వైషమ్యం. వల్కలాజిన వాసస మిత్యుత్తరీయోక్తిః. అత శ్చీరకృష్ణాజినాంబర మిత్యనేన పునరుక్తిః. నియతం నియత వాచం. భావితాత్మానం ధ్యాతాత్మాన మితి మనోనియమోక్తిః. తే పూర్వం రామేణ దత్తే చాతుర్వ ర్ణ్యస్య చతుర్వర్ణరూపస్య. స్వార్థే ష్యఞ్. లోకస్య జనస్య. యుక్తైః సన్నద్ధైః, 'యోగస్సన్నహ నోపాయధ్యానసంగతియుక్తి' ష్విత్యమరః. ౨౮ — ౩౧

(హనుమత భరతాయ సీతారామలక్ష్మణకుశలనివేదనమ్)

ఉపస్థిత మమాత్యై శ్చ శుచిభి శ్చ పురోహితైః,
* బలముఖ్యై శ్చ యుక్తై శ్చ కాషాయాంబరధారిభిః. ౩౨

న హి తే రాజపుత్రం తం చీరకృష్ణాజినాంబరమ్,
పరిభోక్తుం వ్యవస్యంతి పౌరా వై ధర్మవత్సలమ్. ౩౩

తం ధర్మ మివ ధర్మజ్ఞం దేహవంత మివాపరమ్,
ఉవాచ ప్రాంజలి ర్వాక్యం హనుమా న్మారుతాత్మజః. ౩౪

వసంతం దండకారణ్యే యం త్వం చీరజటాధరమ్,
అనుశోచసి కాకుత్స్థం స త్వాం కుశల మబ్రవీత్. ౩౫

ప్రియ మాఖ్యామి తే దేవ శోకం త్యక్ష్యసి దారుణమ్,

భ్రాతృవియోగా ద్భరతస్య వల్కలాదిధారణమస్తు, అమాత్యానాం తత్ కిన్నిమిత్త మిత్యాశంక్య తత్ర కారణమాహ (నహీతి.) రాజపుత్రం భరతం పరివర్జయిత్వా. భోక్తుం సమీచీనవస్త్రాభరణాదీన్యనుభవితుం, న వ్యవస్యంతి వ్యవసాయం న కుర్వంతి, 'అపపరీవర్జనే' ఇతి పరేః కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞా. ఆచార్యాః ప్రాహుః. పరి పరితో వర్తమానా అపి పౌరాః. భరతం, భోక్తుం అనుభవితుం, ద్రష్టుమితి యావత్. న వ్యవస్యంతి వ్యవసాయం న కుర్వంతి, తద్దర్శనే నిరాశా భవంతీ త్యర్థః. తత్ర హేతు మాహ (రాజపుత్ర మితి.) రామవిరహానంతరక్షణే మృతస్య పుత్రః ఖల్వయం, అద్య రామానాగమనే కిమయ మస్మాభి ర్లభ్యేత ఇతి భావః. హేత్వంతరమాహ (ధర్మవత్సలం) ధర్మార్థతయా స్వాత్మత్యాగే పితృసదృశ మిత్యర్థః. చతుర్దశే వర్షే పూర్ణేఽపి రామాగమనాదర్శనాత్ ప్రాణత్యాగే వ్యవసితం భరత మాలోకయతాం పౌరాణాం ఖేదాతిశయోఽనేన శ్లోకేన సూచ్యతే. ౩౨—౩౩

(త మితి.) దేహవంత మపరం ధర్మమివ స్థితం. ద్వితీయ ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. ౩౫

(ప్రియ మితి.) సంగతః, భవిష్యసీతి శేషః. అత్రాఽపరిచితత్వాత్ భరతం హనుమానవందత, యద్వా, ప్రాంజలి రితి పదం వందనపూర్వకాంజలిపరం. అథవా, భరతదశాదర్శనేన

---

* తిలకం. బలముఖ్యైః, బలాధ్యక్షైః కాషాయాంబరధారిభిః, 'యథా రాజా తథా ప్రజా' ఇతి న్యాయా దితిభావః.

అస్మిన్ ముహూర్తే భ్రాత్రా త్వం రామేణ సహ సంగతః. ౩౬

నిహత్య రావణం రామః ప్రతిలభ్య చ మైథిలీమ్,
ఉపయాతి సమృద్ధార్థ స్సహ మిత్రై ర్మహాబలైః. ౩౭

లక్ష్మణ శ్చ మహాతేజాః వైదేహీ చ యశస్వినీ,
సీతా సమగ్రా రామేణ మహేంద్రేణ యథా శచీ. ౩౮

ఏవ ముక్తో హనుమతా భరతో భ్రాతృవత్సలః,
పపాత సహసా హృష్టో హర్షా న్మోహం జగామ హ. ౩౯

తతో ముహూర్తా దుత్థాయ ప్రత్యాశ్వస్య చ రాఘవః,
హనుమంత మువాచేదం భరతః ప్రియవాదినమ్. ౪౦

అశోకజైః ప్రీతిమయైః కపి మాలింగ్య సంభ్రమాత్,
సిషేచ భరతః శ్రీమాన్ విపులై రాస్రబిందుభిః. ౪౧

ప్రియాఖ్యానే క్షణవిలంబేఽపి ప్రాణహానిశంకయా 'సతి కుడ్య' ఇతి న్యాయేన వందనోద్దేశ్యవస్తుని శీర్యమాణే కింవందనే నేతి తదుజ్జీవకం ప్రియాఖ్యాన మేవాఽకరోత్. యద్వా. తద్దశాదర్శనేన స్వరూపం విసస్మార. ౩౫—౩౬

(నిహత్యేతి.) సమృద్ధార్థః సంపూర్ణమనోరథః. ౩౭

(లక్ష్మణశ్చేతి.) సమగ్రా సంపూర్ణమనోరథా. ఉపయాత ఇతి శేషః. ౩౮

(ఏవ మితి.) హృష్టః పపాత 'హర్షాన్మోహం జగామహే' త్యనేన వార్తాశ్రవణమాత్రే జైతాదృశావస్థే భరతే ఝటితి రామాగమనే కా వస్థా భవేదితి ఋషి ర్విస్మయతే. ౩౯—౪౦

(అశోకజై రితి.) భరతః కపి మాలింగ్య, అశోకజైః శోకభిన్నైః, ప్రీతిమయైః, ఆనందజై రిత్యర్థః. విపులైః గురుభిః. ౪౧

(రామాగమనం శ్రుతవతః భరతస్య హర్షాతిశయః)

దేవో వా మానుషో వా త్వ మనుక్రోశా దిహాగతః,
ప్రియాఖ్యానస్య తే సౌమ్య దదామి బ్రువతః ప్రియమ్. ౪౨

గవాం శతసహస్రం చ గ్రామాణాం చ శతం పరమ్,
సుకుండలా శ్శుభాచారాః భార్యాః కన్యా శ్చ షోడశ. ౪౩

హేమవర్ణా స్సునాసోరూ శ్శశిసౌమ్యాననాః స్త్రియః,
సర్వాభరణసంపన్నాః సంపన్నాః కులజాతిభిః. ౪౪

నిశమ్య రామాగమనం నృపాత్మజః కపిప్రవీరస్య తదద్భుతోపమమ్,
ప్రహర్షితో రామదిదృక్షయా భవ త్పున శ్చ హర్షా దిద మబ్రవీ ద్వచః. ౪౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, అష్టావింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

(దేవో వేత్యాది) శ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. పరిగృహీతమనుష్యదేహేఽపి హనుమతి తేజోవిశేషాత్ సంశయః. అనుక్రోశాత్ దయయా. ప్రియం బ్రువత స్తే. ప్రియాఖ్యానస్య ప్రియవచనస్య, పారితోషికత్వేన గవాదికం దదామి. భార్యాః భరణార్హాః. కన్యాః అనూఢాః స్త్రియః. ౪౨-౪౪

(నిశమ్యేతి.) రామదిదృక్షయా ఉపలక్షితో భరతః, అద్భుతా ఉపమా యస్య తత్ అద్భుతోపమం, నిరుపమ మిత్యర్థః. తద్రామగమనం. కపిప్రవరస్య కపిప్రవరాత్, నిశమ్య, నటస్య శృణోతీతివత్ షష్ఠీ. ప్రహర్షితోఽభవత్. ౪౫

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, అష్టావింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ ఏకోనత్రింశదుత్తరశతతమ స్సర్గః

బహూని నామ వర్షాణి గతస్య సుమహ ద్వనమ్,
శృణో మ్యహం ప్రీతికరం మమ నాథస్య కీర్తనమ్. ౧

కల్యాణీ బత గాథేయం లౌకికీ ప్రతిభాతి మే,
ఏతి జీవంత మానందో నరం వర్షశతా దపి. ౨

రాఘవస్య హరీణాం చ కథ మాసీ త్సమాగమః,
కస్మి న్దేశే కి మాశ్రిత్య తత్త్వ మాఖ్యాహి పృచ్ఛతః. ౩

స పృష్టో రాజపుత్రేణ బృస్యాం సముపవేశితః,
ఆచచక్షే తత స్సర్వం రామస్య చరితం వనే. ౪

యథా ప్రవ్రాజితో రామో మాతు ర్దత్తేవర స్తవ,
యథా చ పుత్రశోకేన రాజా దశరథో మృతః ౫

యథా దూతై స్త్వ మానీత స్తూర్ణం రాజగృహాత్ ప్రభో,
త్వయాఽయోధ్యాం ప్రవిష్టేన యథా రాజ్యం న చేప్సితమ్. ౬

అథ ఏకోనత్రింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

(బహూ నీత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. బహూని వర్షాణి వనం గతస్యేతి సంబంధః. వర్షశతా దపీత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం. వర్షశతాత్ పరమితి శేషః. ౧—౨.

(రాఘవస్యేతి.) అత్ర వానరసమాగమప్రశ్నేన పూర్వం భరత స్సామాన్యతో వానరసేనాసన్నాహం శ్రుతవా నితి గమ్యతె. కిమాశ్రిత్య కిం ప్రయోజన మవలంబ్య. ౩

(స ఇతి.) బృస్యాం తపస్విసముచితాసనే, 'వ్రతినా మాసనం బృసే' త్యమరః. ౪

వక్ష్యమాణవృత్తాంతే ప్రామాణ్యసిద్ధయే తత్పూర్వవృత్తం సంగ్రహేణానువదతి (యథేత్యాదినా.) అత్ర యథేత్యస్య యేన ప్రకారేణే త్యర్థః. మాతుః మాత్రే, రాజ్యేన నిమంత్రిత ఇత్యన్వయః. అమిత్రకర్శనే త్యనేన రాజ్యకరణసామర్థ్యే స్వస్య సత్యపి జ్యేష్ఠానువృత్త్యర్థం నిమంత్రిత ఇతి గమ్యతే. ౫—౬.

(హనుమతా భరతాయ రామస్య నగరనిర్గమనప్రభృతి పునర్భరద్వాజాశ్రమాగమనావధి వృత్తాంతకథనమ్)

చిత్రకూటం గిరిం గత్వా రాజ్యే నామిత్రకర్శన,
నిమంత్రిత స్త్వయా భ్రాతా ధర్మ మాచరతా సతామ్. ౭

స్థితేన రాజ్ఞో వచనే యథా రాజ్యం విసర్జితమ్,
ఆర్యస్య పాదుకే గృహ్య యథాఽసి పున రాగతః. ౮

సర్వ మేత న్మహాబాహో యథావ ద్విదితం తవ,
త్వయి ప్రతిప్రయాతే తు యద్వృత్తం త న్నిబోధ మే. ౯

అపయాతే త్వయి తదా సముద్భ్రాంతమృగద్విజమ్,
పరిద్యూన మి వాత్యర్థం తద్వనం సమపద్యత. ౧౦

త ద్ధస్తిమృదితం ఘోరం సింహవ్యాఘ్రమృగాయుతమ్,
ప్రవివే శాథ విజనం సుమహ ద్దండకావనమ్. ౧౧

తేషాం పురస్తా ద్బలవా న్గచ్ఛతాం గహనే వనే,
ననర్ద సుమహానాదం విరాధః ప్రత్యదృశ్యత. ౧౨

త ముత్క్షిప్య మహానాద మూర్ధ్వబాహు మధోముఖమ్,
నిఖాతే ప్రక్షిపంతి స్మ నదంత మివ కుంజరమ్. ౧౩

(అపయాత ఇతి.) సముద్భ్రాంతేతి, అపూర్వపురుషదర్శనేనేతి భావః. పరిద్యూనం పరితప్తమ్. ౭—౧౦

(త దితి.) తత్ ప్రసిద్ధం, హస్తిభిః వనగజైః, మృదితమ్. ౧౧—౧౨

(త మితి.) నిఖాతే అవటే, ప్రక్షిపంతి స్మేతి బహువచనేన సీతయాఽపి తత్ర కించిత్ సాహాయ్యం కృత మితి గమ్యతే. ౧౩

తత్కృత్వా దుష్కరం కర్మ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ,
సాయాహ్నే శరభంగస్య రమ్య మాశ్రమ మీయతుః. ౧౪

శరభంగే దివం ప్రాప్తే రామ స్సత్యపరాక్రమః,
* అభివాద్య మునీన్ సర్వాన్ జనస్థాన ముపాగమత్. ౧౫

తతః పశ్చా చ్ఛూర్పణఖా రామపార్శ్వ ముపాగతా, ౧౫½

తతో రామేణ సందిష్టో లక్ష్మణ స్సహ సోత్థితః.
ప్రగృహ్య ఖడ్గం చిచ్ఛేద కర్ణనాసం మహాబలః. ౧౬½

చతుర్దశసహస్రాణి రక్షసాం భీమకర్మణామ్.
హతాని వసతా తత్ర రాఘవేణ మహాత్మనా. ౧౭½

ఏకేన సహ సంగమ్య రణే రామేణ సంగతాః.
అహ్నశ్చతుర్థభాగేన నిశ్శేషా రాక్షసాః కృతాః, ౧౮½

(తతః పశ్చా దిత్యర్ధమ్.) ౧౪ — ౧౫½

(తత ఇతి.) కర్ణనాస మిత్యత్ర ప్రాణ్యంగత్వా దేకవద్భావః. ౧౬½

(చతుర్దశేతి.) స్పష్టమ్. ౧౭½

(ఏకేనేతి.) సంగతాః పార్థక్యేన వినా సర్వే రాక్షసాః పరస్పరం మిళితాస్సంతః, ఏకేన రామేణ సహ సంగమ్య నిశ్శేషాః కృతా ఇత్యన్వయః. అహ్నశ్చతుర్థభాగే నేత్యత్ర అహ్నశ్చతుర్థో యామః, తస్య భాగః త్రిపాదఘటికాన్యూనార్ధాంశః. తేన, అన్యథా అర్ధాధికముహూర్తేనేతి పూర్వోక్తవిరోధః ప్రసజ్యేత. ౧౮½

---

* రామానుజీయం. 'అభివాద్య మునీన్ సర్వాన్ జనస్థాన ముపాగమ' దిత్యనంతరం, 'తతః పశ్చా చ్ఛూర్పణఖా రామపార్శ్వ ముపాగతా, అతో రామేణ సందిష్టో లక్ష్మణ స్సహసోత్థితః, ప్రగృహ్య ఖడ్గం చిచ్ఛేద కర్ణనాసం మహాబల' ఇత్యనంతరం, 'చతుర్దశసహస్రాణీ' త్యేవం పాఠక్రమోఽవగంతవ్యః. అన్యథా పాఠే తు అవివక్షితక్రమ ఇతి ద్రష్టవ్యః.

(హనుమతా భరతాయ రామస్య నగరనిర్గమనప్రభృతి పునర్భరద్వాజాశ్రమాగమనావధి వృత్తాంతకథనమ్)

మహాబలా మహావీర్యా స్తపసో విఘ్నకారిణః.
నిహతా రాఘవే ణాజౌ దండకారణ్యవాసినః, ౧౯

రాక్షసాశ్చ వినిష్పిష్టాః ఖర శ్చ నిహతో రణే. ౨౦

తత స్తే నార్దితా బాలా రావణం సముపాగతా, ౨౦

రావణానుచరో ఘోరో మారీచో నామ రాక్షసః.
లోభయామాస వైదేహీం భూత్వా రత్నమయో మృగః, ౨౧

అథైన మబ్రవీ ద్రామం వైదేహీ గృహ్యతా మితి.
అహో మనోహరః కాంత ఆశ్రమో నో భవిష్యతి, ౨౨

తతో రామో ధనుష్పాణి ర్ధావంత మనుధావతి.
స తం జఘాన ధావంతం శరే ణానతపర్వణా, ౨౩

అథ సౌమ్య దశగ్రీవో మృగం యాతే తు రాఘవే.
లక్ష్మణే చాపి నిష్క్రాంతే ప్రవివే శాశ్రమం తదా. ౨౪

(మహాబలా ఇతి) శ్లోకే తపసో విఘ్నకారిణ ఇత్యుక్త్యా రాక్షసహననం తపోవిఘ్నశాంత్యర్థ మితి దర్శితమ్. ౧౯

(రాక్షసా ఇత్యర్ధం) బాలా మూర్ఖా 'మూర్ఖేఽర్భకేఽపి బాలస్స్యా' దిత్యమరః. ౨౦-౨

(అథైన మితి.) ఏనం రామం, గృహ్యతాం, మృగ ఇతి శేషః. ౨౨ — ౨

(అథేతి.) నిష్క్రాంత ఇతి క్రూరత్వాన్నిష్క్రాంతికారణానుక్తిః. అత ఏవాహ కాదకః. 'ప్రియం పథ్యం చ తథ్యం చ వదే ద్ధర్మార్థమేవ చ. అశ్రావ్య మయశస్యం చ పరో కటుచోత్సృజే' దితి.

జగ్రాహ తరసా సీతాం గ్రహః ఖే రోహిణీ మివ.
త్రాతుకామం తతో యుద్ధే హత్వా గృధ్రం జటాయుషమ్, ౨౫॥

ప్రగృహ్య సీతాం సహసా జగా మాశు స రావణః. ౨౬

తత స్త్వద్భుతసంకాశా స్థి్సతాః పర్వతమూర్ధని,
సీతాం గృహీత్వా గచ్ఛంతం వానరాః పర్వతోపమాః.
దదృశు ర్విస్మితా స్తత్ర రావణం రాక్షసాధిపమ్, ౨౭॥

ప్రవివేశ తతో లంకాం రావణో లోకరావణః. ౨౮

తాం సువర్ణపరిక్రాంతే శుభే మహతి వేశ్మని,
ప్రవిశ్య మైథిలీం వాక్యై స్సాంత్వయామాస రావణః. ౨౯

తృణవ ద్భాషితం తస్య తం చ నైరృతపుంగవమ్,
అచింతయంతీ వైదేహీ అశోకవనికాం గతా. ౩౦

న్యవర్తత తతో రామో మృగం హత్వా మహావనే. ౩౦॥

* నివర్తమానః కాకుత్స్థోఽదృష్ట్వా గృధ్రం ప్రవివ్యధే. ౩౧

(జగ్రాహేతి.) తరసా బలాత్కారేణ. గ్రహః అంగారక ఇతి యావత్. ౨౫॥-౨౬

(తత స్త్విత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. అద్భుతసంకాశాః అద్భుతాకారాః. ౨౭॥—౨౮

(తా మితి.) సువర్ణపరిక్రాంతే సువర్ణానులిప్తే. ౨౯

(తృణవ దితి.) తస్య రావణస్య భాషితం తృణవత్, మత్వేతి శేషః, తం చ నైరృతపుంగవం అచింతయంతీ వైదేహీ అశోకవనికాం గతా, తత్రైవ స్థితేత్యర్థః. ౩౦—౩౦॥

(నివర్తమాన ఇతి.) అదృష్ట్వేతి చ్ఛేదః. సీతా మితి శేషః. సీతాం గృధ్రం చాదృష్ట్వా ప్రవివ్యథ ఇత్యన్వయః. ౩౧

---

* రామానుజీయం. 'నివర్తమానః కాకుత్స్థోఽదృష్ట్వా గృధ్రం ప్రవివ్యధే. గృధ్రం హతం తతో దగ్ధ్వా రామః ప్రియసఖం పితు' రితి పాఠః.

(హనుమతా భరతాయ రామస్య నగరనిర్గమనప్రభృతి పునర్భరద్వాజాశ్రమాగమనావధి వృత్తాంతకథనమ్)

గృధ్రం హతం తతో దగ్ధ్వా రామః ప్రియసఖం పితుః.
మార్గమాణ స్తు వైదేహీం రాఘవ స్సహలక్ష్మణః.
గోదావరీ మన్వచర ద్వనోద్దేశాం శ్చ పుష్పితాన్, 32

ఆసేదతు ర్మహారణ్యే కబంధం నామ రాక్షసమ్. 33

తతః కబంధవచనా ద్రామ స్సత్యపరాక్రమః.
ఋశ్యమూకం గిరిం గత్వా సుగ్రీవేణ సమాగతః. 34

తయో స్సమాగమః పూర్వం ప్రీత్యా హార్దో వ్యజాయత, 34½

భ్రాత్రా నిరస్తః క్రుద్ధేన సుగ్రీవో వాలినా పురా. 35

ఇతరేతరసంవాదా త్ప్రగాఢః ప్రణయ స్తయోః, 35½

(గృధ్ర మిత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. తతో వైదేహీం మార్గమాణో రాఘవః పితుః ప్రియసఖం హతం గృధ్రం దగ్ధ్వా. గోదావరీం తద్వనోద్దేశాం శ్చాన్వచరత్. పుష్పితానిత్యనేన పుష్పలోభేన కిం సీతాఽత్ర గతేతి మతి ర్వ్యజ్యతే. 32

(ఆసేదతు) రిత్యర్ధమేకం వాక్యం. రాఘవా వితి శేషః. 33—34

(తయో రితి.) తయోః రామసుగ్రీవయోః, పూర్వం దర్శనాత్ ప్రాగేవ, హార్దస్సమాగమః మానసస్సంబంధః. వ్యజాయత. మనసా పరస్పరం సఖ్య మాచకాంక్షతే ఇత్యర్థః. 34½

సుగ్రీవస్య కుత స్సఖ్యాపేక్షే త్యత్రాహ (భ్రాత్రేతి.) 35

(ఇతరేతరేతి.) ఇతరేతరసంవాదాత్ అన్యోన్యప్రయోజనకథనాత్, ప్రణయః ప్రగాఢః, అతిశయితః అభూత్. 35½

రామస్య బాహువీర్యేణ స్వరాజ్యం ప్రత్యపాదయత్.
వాలినం సమరే హత్వా మహాకాయం మహాబలమ్, ౩౬॥

సుగ్రీవః స్థాపితో రాజ్యే సహిత స్సర్వవానరైః. ౩౭

రామాయ ప్రతిజానీతే రాజపుత్ర్యాశ్చ మార్గణమ్, ౩౭॥

ఆదిష్టా వానరేన్ద్రేణ సుగ్రీవేణ మహాత్మనా.
దశకోట్యః ప్లవంగానాం సర్వాః ప్రస్థాపితా దిశః, ౩౮॥

తేషాం నో విప్రకృష్టానాం విన్ధ్యే పర్వతసత్తమే.
భృశం శోకాభితప్తానాం మహాన్ కాలోఽత్యవర్తత, ౩౯॥

భ్రాతా తు గృధ్రరాజస్య సంపాతి ర్నామ వీర్యవాన్.
సమాఖ్యాతి స్మ వసతిం సీతాయా రావణాలయే, ౪౦॥

సోఽహం శోకపరీతానాం దుఃఖం తజ్జ్ఞాతినాం నుదన్.
ఆత్మవీర్యం సమాస్థాయ యోజనానాం శతం ప్లుతః, ౪౧॥

(రామస్యేతి.) అత్ర సుగ్రీవ ఇతి శేషః. సుగ్రీవః రామస్య బాహువీర్యేణ వాలినం హత్వా స్వరాజ్యం, ప్రత్యపాదయత్ సమపాదయదితి సంబన్ధః. ౩౬॥

(సుగ్రీవ ఇతి.) రాజ్యే స్థాపిత స్సుగ్రీవ స్సర్వవానరైః స్సహితోఽభూత్. ౩౭

(రామాయేతి.) సుగ్రీవ ఇతి శేషః. ప్రతిజానీతే ప్రతిజ్ఞాతవాన్. ౩౭॥

(ఆదిష్టా ఇతి.) ఆదిష్టాః మార్గణాయాఽఽదిష్టాః, దిశః ప్రస్థాపితాశ్చ. ౩౮

(తేషా మితి.) తేషాం ప్రస్థాపితానాం, విప్రకృష్టానాం బహుకాలవిళంబితానాం, యద్వా, స్వయంప్రభాబిలే ప్రవిష్టతయా దూరం గతానామ్. ౩౯॥—౪౦॥

(సోఽహ మితి.) జ్ఞాతినా మితి నకారాన్తత్వ మార్షం. ప్లుతః, సముద్ర ఇతి శేషః. ౪౧॥

(హనుమతా భరతాయ రామస్య నగరనిర్గమనప్రభృతి పునర్భరద్వాజాశ్రమాగమనావధి వృత్తాంతకథనమ్)

తత్రాహ మేకా మద్రాక్ష మశోకవనికాం గతామ్.
కౌశేయవస్త్రాం మలినాం నిరానందాం దృఢవ్రతామ్, ౪౨॥

* తయా సమేత్య విధివ త్పృష్ట్వా సర్వ మనిందితామ్.
అభిజ్ఞానం చ మే దత్త మర్చిష్మాన్ స మహామణిః, ౪౩॥

అభిజ్ఞానం మణిం లబ్ధ్వా చరితార్థోఽహ మాగతః. ౪౪

మయా చ పున రాగమ్య రామ స్యాక్లిష్టకర్మణః,
అభిజ్ఞానం మయా దత్త మర్చిష్మాన్ స మహామణిః. ౪౫

శ్రుత్వా తు మైథిలీం హృష్ట స్త్వాశశంసే చ జీవితమ్,
జీవితాంత మనుప్రాప్తః పీత్వాఽమృత మివాతురః. ౪౬

(తత్రాహ మితి.) తత్ర రావణాలయే. ౪౨॥

(తయేతి.) అనిందితాం సీతాం. సర్వం వృత్తాంతం పృష్ట్వా. ప్రచ్ఛిర్ద్వికర్మకః. పృష్ట్వా స్థితాయ మే మహ్యం. సః ప్రసిద్ధః. మహామణిః. అభిజ్ఞానం దత్తమ్. ౪౩॥

(అభిజాన మిత్యర్థమ్.) ౪౪

(మయాచేతి.) క్రియాభేదా న్మయా శబ్దద్వయం ప్రయుక్తమ్. ౪౫

(శ్రుత్వేతి.) జీవిత మాశశంసే, తతఃపూర్వం జీవితే నిరాశ స్థ్సిత ఇతి వ్యక్తం. జీవితాంతం ప్రాప్తః ఆతురః అమృతం పీత్వా యథా జీవిత మాశాస్తే తథేత్యర్థః. ౪౬

---

* రామానుజీయం. (తయేతి.) మే మయా, స మహామణిః, రామదత్తాభిజ్ఞానస్యాంగుళీయకరూపత్వేఽపి తద్యుక్తమణిప్రాధాన్యాన్మణిశబ్దప్రయోగః.

ఉద్యోజయిష్య న్నుద్యోగం దద్ధే కామం వధే మనః,
జిఘాంసు రివ లోకాంతే సర్వాన్ లోకాన్ విభావసుః. ४२

తత స్సముద్ర మాసాద్య నళం సేతు మకారయత్,
అతర త్కపివీరాణాం వాహినీ తేన సేతునా. ४७

ప్రహస్త మవధీ న్నీలః కుంభకర్ణం తు రాఘవః,
లక్ష్మణో రావణసుతం స్వయం రామ స్తు రావణమ్. ४८

స శక్రేణ సమాగమ్య యమేన వరుణేన చ,
మహేశ్వరస్వయంభూభ్యాం తథా దశరథేన చ. ७०

తై శ్చ దత్తవరః శ్రీమా నృషిభి శ్చ సమాగతః,
సురర్షిభి శ్చ కాకుత్స్థో వరాన్ లేభే పరంతపః. ७०

స తు దత్తవరః ప్రీత్యా వానరై శ్చ సమాగతః,
పుష్పకేణ విమానేన కిష్కింధా మభ్యుపాగమత్. ७२

తం గంగాం పున రాసాద్య వసంతం మునిసన్నిధౌ,
అవిఘ్నం పుష్యయోగేన శ్వో రామం ద్రష్టు మర్హసి. ७३

(ఉద్యోజయిష్యన్నితి.) ఉద్యోగ ముద్యోజయిష్యన్ ఉద్యోగం కుర్వన్, ఓదనపాకం పచతీతివత్. విభావసుః అగ్నిః. ४२

(తత ఇతి.) నళం సేతు మకారయత్ నళేన సేతు మకారయత్. ४७—७२

(త మితి.) పున ర్గంగా మాసాద్య, మునిసన్నిధౌ భరద్వాజసమీపే, అద్య వసంతం తం అవిఘ్నం యథా భవతి తథా శ్వః పుష్యయోగేన ద్రష్టు మర్హసి, పుష్యయోగలాభార్థం అద్య గంగాతీరే రామ స్థిత ఇతి భావః. ७३

(రామాగమనం శ్రుతవతా భరతేన శత్రుఘ్నం ప్రతి నగరాలంకరణాయ నియమనమ్)

తత స్తు సత్యం హనుమద్వచో మహ న్నిశమ్య హృష్టో భరతః కృతాంజలిః,
ఉవాచ వాణీం మనసః ప్రహర్షిణీం చిరస్య పూర్ణః ఖలు మే మనోరథః. ౫౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, ఏకోనత్రింశదుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ త్రింశదుత్తరశతతమ స్సర్గః

శ్రుత్వా తు పరమానందం భరత స్సత్యవిక్రమః.
హృష్ట మాజ్ఞాపయామాస శత్రుఘ్నం పరవీరహా. ౧

దైవతాని చ సర్వాణి చైత్యాని నగరస్య చ,
సుగంధమాల్యై ర్వాదిత్రై రర్చంతు శుచయో నరాః. ౨

సూతా స్స్తుతిపురాణజ్ఞా స్సర్వే వైతాళికా స్తథా,
సర్వే వాదిత్రకుశలాః * గణికా శ్చాపి సంఘశః.
అభినిర్యాంతు రామస్య ద్రష్టుం శశినిభం ముఖమ్, ౩౪

(తత ఇతి.) సత్యం అవిరుద్ధభంగ్యా సత్యత్వేన జ్ఞాతం, మనోరథ ఇత్యనంతర మితి కరణం ద్రష్టవ్యమ్. ౫౪

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, ఏకోనత్రింశత్యుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ త్రింశదుత్తరశతతమ స్సర్గః.

(శ్రుత్వేత్యాది.) పరమానందం పరమానందకరమ్. వచ ఇతి శేషః. ౧

(దైవతానీతి.) చైత్యాని చతుష్పథమంటపాః, అర్చంతు అర్చయంతు. ౨

(సూతా ఇత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. సూతాః స్తుతిశీలాః, వైతాళికాః వందినః. ౩౪

---

* రామానుజీయం. 'గణికా శ్చాపి సంఘశ' ఇత్యతఃపరం, 'రాజదారా స్తథాఽమాత్యా

భరతస్య వచ శ్శ్రుత్వా శత్రుఘ్నః పరవీరహా.
* విష్టీ రనేక సాహస్రా శ్చోదయామాస వీర్యవాన్, ౪॥

సమీకురుత నిమ్నాని విషమాణి సమాని చ.
స్థలాని చ నిరస్యంతాం నందిగ్రామా దితః పరమ్, ౫॥

సించంతు పృథివీం కృత్స్నాం హిమశీతేన వారిణా.
తతోఽభ్యవకిరం త్వన్యే లాజైః పుష్పైశ్చ సర్వశః, ౬॥

సముచ్ఛ్రితపతాకాస్తు రథ్యాః పురవరోత్తమే.
శోభయంతు చ వేశ్మాని సూర్య స్యోదయనం ప్రతి, ౭॥

స్రగ్దామభి ర్ముక్తపుష్పై స్సుగంధైః పంచవర్ణకైః.
రాజమార్గ మసంబాధం కిరంతు శతశో నరాః, ౮॥

(భరతస్యేత్యాది) శ్లోకపంచకమేకాన్వయం. విష్టిః భృతిం వినా కర్మకరాన్. నందిగ్రామా దితః పరం, అయోధ్యాపర్యంత మిత్యర్థః. అన్యే పురుషాః. హిమవచ్ఛీతేన వారిణా సించంతు, తతః సేచనానంతరం. లాజాదిభిః కిరంతు, రథ్యాః సముచ్ఛ్రితపతాకాః, కుర్వంత్వితి శేషః. సూర్యస్యోదయనం ప్రతి సూర్యస్యోదయ మారభ్య, యావత్ సూర్యోదయ మితి వా. స్రజః మాలికాః, తాసాం దామభిః పఙ్క్తిభిః, ముక్తపుష్పైః అసూత్రబద్ధపద్మకువలయాదిభిశ్చ, వేశ్మాని శోభయంతు, సుగంధైః పంచవర్ణకైః పంచవిధవర్ణద్రవ్యచూర్ణైః, రాజమార్గం కిరంతు, రాజమార్గే వర్ణద్రవ్యచూర్ణైః నానావిధ లతాపద్మాదిచిత్రరేఖాః కుర్వంత్వి త్యర్థః. ౪॥—౮॥

సైన్యా స్సేనాగణాంగనాః, బ్రాహ్మణా శ్చ సరాజన్యా శ్శ్రేణీముఖ్యా స్తథా గణాః. అభినిర్యాంతు రామస్య ద్రష్టుం శశినిభం ముఖం, భరతస్య వచ శ్శ్రుత్వా శత్రుఘ్నః పరవీరహా. విష్టిరనేకసాహస్రా శ్చోదయామాస వీర్యవా' నితి పాఠక్రమః. వ్యత్యయస్తు లేఖకప్రమాదకృతః.

* రామానుజీయం. విష్టిః భృతిం వినా కర్మకరాన్. స్రగ్దామభిః పుష్పమాలాపఙ్క్తిభిః, వేశ్మాని శోభయంతు. సుగంధైః పంచవర్ణకైః ముక్తైః పుష్పైశ్చ. రాజమార్గం కిరంత్వితి సంబంధః.

(కౌసల్యాదిభిః సకలనాగరికైశ్చ రామాగమనాయ నిరీక్షణమ్)

రాజదారా స్తథాఽమాత్యా స్సైన్యా స్సేనాగణాంగనాః.
బ్రాహ్మణా శ్చ సరాజన్యాః శ్రేణీముఖ్యా స్తథా గణాః, ౯॥

ధృష్టి ర్జయంతో విజయ స్సిద్ధార్థో హ్యర్థసాధకః.
అశోకో మంత్రపాల శ్చ సుమంత్ర శ్చాపి నిర్యయుః.
మత్తై ర్నాగసహస్రై శ్చ శాతకుంభవిభూషితైః. ౧౧

అపరే హేమకక్ష్యాభి స్సగజాభిః కరేణుభిః,
* నిర్యయు స్తురగాక్రాంతై రథై శ్చ సుమహారథాః. ౧౨

శక్త్యృష్టిప్రాసహస్తానాం సధ్వజానాం పతాకినామ్,
తురగాణాం సహస్రై శ్చ ముఖ్యై ర్ముఖ్యనరాన్వితైః.
పదాతీనాం సహస్రై శ్చ వీరాః పరివృతా యయుః, ౧౩॥

అథ పరేద్యుః ప్రాతః రామభక్త్యతిశయేన సర్వేషాం నిర్గమనం దర్శయతి (రాజదారా ఇత్యాదినా.) శ్రేణీముఖ్యాః శ్రేణీముఖాః. తథా గణాః, శ్రేణీశ్రేణయ ఇతి యావత్. అత్ర శ్లోకే నిర్యయు రితి వక్ష్యమాణ మనుషజ్యతే. ౯॥

అమాత్యాన్ విశిష్య దర్శయతి (ధృష్టి రిత్యాదినా) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. అత్ర ధృష్ట్యాదయో గజారూఢా యయు రిత్యర్థః. ౧౧

(అపర ఇతి.) అపరే రాజాంతరంగాః పురుషాః కరేణుభి ర్నిర్యయుః. ౧౨

(శక్త్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. ఉక్తవిశేషణానాం తురగాణాం సహస్రైః పదాతీనాం సహస్రైశ్చ పరివృతా వీరా యయుః. ౧౩॥

---

* రామానుజీయం. ''నిర్యయుస్తురగాక్రాంతై రథై శ్చ సుమహారథాః'' ఇత్యస్యానంతరం ''శక్త్యృష్టిప్రాసహస్తానాం సధ్వజానాం పతాకినాం, తురగాణాం సహస్రై శ్చ ముఖ్యైర్ముఖ్యనరాన్వితైః. పదాతీనాం సహస్రై శ్చ నీతాః పరివృతా యయుః, తతో యానాన్యుపారూఢా స్సర్వా దశరథస్త్రియః. కౌసల్యాం ప్రముఖే కృత్వా సుమిత్రాం చాపి నిర్యయుః, కైకేయ్యా సహితా స్సర్వా నందిగ్రామ ముపాగమన్. కృత్స్నం తు నగరం తత్తు నందిగ్రామ ముపాగమ'' దితి పాఠక్రమః. వ్యత్యయస్తు లేఖకప్రమాదకృతః.

తతో యానా న్యుపారూఢా స్సర్వా దశరథస్త్రియః.
కౌసల్యాం ప్రముఖే కృత్వా సుమిత్రాం చాపి నిర్యయుః, ౧౪॥

కైకేయ్యా సహితా స్సర్వా నందిగ్రామ ముపాగమన్. ౧౫

కృత్స్నం చ నగరం తత్తు నందిగ్రామ ముపాగమత్, ౧౫॥

అశ్వానాం ఖురశబ్దేన రథనేమిస్వనేన చ.
శంఖదుందుభినాదేన సంచచాలేవ మేదినీ, ౧౬॥

ద్విజాతిముఖ్యై ర్ధర్మాత్మా శ్రేణీముఖ్యై స్సనైగమైః.
మాల్యమోదకహస్తై శ్చ మంత్రిభి ర్భరతో వృతః, ౧౭॥

శంఖభేరీనినాదై శ్చ వందిభి శ్చాభివందితః.
ఆర్యపాదౌ గృహీత్వా తు శిరసా ధర్మకోవిదః, ౧౮॥

పాండురం ఛత్ర మాదాయ శుక్లమాల్యోపశోభితమ్.
శుక్లే చ వాలవ్యజనే రాజార్హే హేమభూషితే, ౧౯॥

(తత ఇతి.) ప్రముఖే అగ్రే. ౧౪॥

(కైకేయ్యేతి.) అత్ర భరతేనోపేక్షయాఽనాహూతత్వాత్ పశ్చాన్నిర్గత్య కైకేయ్యా నందిగ్రామప్రాప్తికాలే సాహిత్య ముచ్యతే. ౧౫

(కృత్స్న మిత్యర్థం.) అత్ర నగరశబ్దేన తత్రత్య జనా లక్ష్యంతే. ౧౫॥

(అశ్వానా మితి.) సంచచాల కంపితేవ. ౧౬॥

అథోక్తపరివారై స్సహ భరతస్య నందిగ్రామాన్నిర్గమం దర్శయతి (ద్విజాతిముఖ్యై రిత్యాదిభి) స్సార్ధై శ్చతుర్భిః శ్లోకైః. తతో మహాత్మా భరత స్సర్వై ర్వృతః ప్రత్యుద్యయావితి వాక్యార్థః. సనైగమైః సవణిగ్భిః, "వైదేహక స్సార్థవాహో నైగమో వాణిజో వణిగి" త్యమరః. మంత్రిభిః వసిష్ఠాదిభిః, సచివైః సుమంత్రాదిభిః, ఆర్యపాదౌ రామపాదుకే, హేమభూషితే హేమదండభూషితే, తత్పూర్వం శ్రవణాది హర్ష మాగతః, శ్రవణాత్ పూర్వం తు నాస్య హర్షోఽభూదిత్యర్థః. ౧౭॥–౨౧

(హనుమతా భరతాయ పుష్పకవిమానప్రదర్శనమ్)

ఉపవాసకృశో దీన శ్చీరకృష్ణాజినాంబరః.
భ్రాతు రాగమనం శ్రుత్వా తత్పూర్వం హర్ష మాగతః,
ప్రత్యుద్యయౌ తతో రామం మహాత్మా సచివై స్సహ. ౨౧

సమీక్ష్య భరతో వాక్య మువాచ పవనాత్మజమ్, ౨౧॥

కచ్చి న్న ఖలు కాపేయీ సేవ్యతే చలచిత్తతా.
న హి పశ్యామి కాకుత్స్థం రామ మార్యం పరంతపమ్,
కచ్చి న్న ఖలు దృశ్యంతే వానరాః కామరూపిణః. ౨౩

అథైవ ముక్తే వచనే హనుమా నిద మబ్రవీత్,
అర్థం విజ్ఞాపయ న్నేవ భరతం సత్యవిక్రమమ్. ౨౪

సదా ఫలాన్ కుసుమితాన్ వృక్షాన్ ప్రాప్య మధుస్రవాన్,
భరద్వాజప్రసాదేన మత్తభ్రమరనాదితాన్. ౨౫

తస్య చైష వరో దత్తో వాసవేన పరంతప,

(సమీక్ష్యే త్యర్థం.) సమీక్ష్య సమంతాద్రామగమనం నిరీక్ష్య. ౨౧॥

(కచ్చి దిత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. కచ్చి దితి ప్రశ్నే. సేవ్యతే, త్వయేతి శేషః. తత్ర హేతు మాహ (న హీతి.) రామస్య దూరాగమనేఽపి నాసీరచారిణః కపయో దృశ్యేరన్, తేషాం కామరూపిత్వేన స్వరూపేణాదర్శనేఽపి రూపాంతరేణ వా దృశ్యేరన్, త దపి నాస్తీ త్యర్థః. ౨౩

(అథేతి.) అర్థం విళంబహేతుం, "అర్థ స్స్యా ద్విషయే మోక్షే శబ్దవాచ్యే ప్రయోజనే, వ్యవహారే ధనే శాస్త్రే వస్తుహేతునివృత్తి" ష్వితి వైజయంతీ. ౨౪

(సదేతి.) భరద్వాజప్రసాదేన సదా ఫలానితి సంబంధః. ప్రాప్య. వానరాః హృష్యంతీతి చ శేషః. ౨౫

(తస్య చేతి.) ససైన్యస్య రామస్య వాసవేన ఏష వరో దత్తః, అకాలఫలిత్వ వరో

సహసైన్యస్య తథాఽఽతిథ్యం కృతం సర్వగుణాన్వితమ్. ౨౫

నిస్స్వనః శ్రూయతే భీమః ప్రహృష్టానాం వనౌకసామ్,
మన్యే వానరసేనా సా నదీం తరతి గోమతీమ్. ౨౬

రజోవర్షం సముద్ధూతం పశ్య వాలుకినీం ప్రతి, ౨౭॥

మన్యే సాలవనం రమ్యం లోళయంతి ప్లవంగమాః. ౨౮

త దేత ద్దృశ్యతే దూరా ద్విమలం చంద్రసన్నిభమ్,
విమానం పుష్పకం దివ్యం మనసా బ్రహ్మనిర్మితమ్.
రావణం బాంధవైః సార్ధం హత్వా లబ్ధం మహాత్మనా, ౨౯॥

తరుణాదిత్యసంకాశం విమానం రామవాహనమ్.
ధనదస్య ప్రసాదేన దివ్య మేత న్మనోజవమ్, ౩౦॥

దత్తః, తథా సర్వగుణాన్వితం ఆతిథ్యం మధుస్రవత్వరూపం, భరద్వాజేన కృతం, అతోఽకాలఫలిత్వం మధుస్రవత్వం చ వనస్య యుక్త మిత్యర్థః ౨౫

ఏవం విళంబహేతు ముక్త్వా సమీపాగమనచిహ్నం దర్శయతి (నిస్స్వన ఇతి.) ఇదానీం వానరసేనా గోమతీం నదీం తరతీతి మన్యే, యస్మాత్ భీమో నిస్స్వన ఇతి భావః. ౨౬

తతోఽపి సన్నికర్షమాహ (రజ ఇతి.) సముద్ధూతం రజోవర్షం పశ్య తస్మాద్వాలుకినీం నదీం తరతీతి మన్యే. ౨౭॥

క్షిప్రం వానరసేనాయా అనాగమనే హేతు మాహ (మన్య ఇతి.) తస్మాత్తత్రాస్త్యాః విళంబః. ౨౮॥

విమానం తు దృశ్యత ఇత్యాహ (తదేత దితి.) పుష్పకం విమానం పుష్పకాఖ్యం విమానం. ౨౯॥

(తరుణేతి.) దివ్యం మనోజవం తరుణాదిత్యసంకాశం రామవాహనమేతద్విమానం, ప్రసాదేన ధనదస్య బ్రహ్మప్రసాదేన ధనదస్య లబ్ధ మిత్యర్థః. "పరేణ తపసా లేభే యత్కుబేరః పితామహా" దితి సుందరకాండోక్తేః. ౩౦॥

(శ్రీరామేణ సహర్షం భరతపరిష్వంగః)

ఏతస్మి న్భ్రాతరౌ వీరౌ వైదేహ్యా సహ రాఘవౌ.
సుగ్రీవ శ్చ మహాతేజాః రాక్షస శ్చ విభీషణః, ౩౧॥

తతో హర్షసముద్భూతో నిస్స్వనో దివ మస్పృశత్.
స్త్రీబాలయువవృద్ధానాం రామోఽయ మితి కీర్తితే, ౩౨॥

రథకుంజరవాజిభ్య స్తేఽవతీర్య మహీం గతాః.
దదృశు స్తం విమానస్థం నరా స్సోమ మివాంబరే, ౩౩॥

ప్రాంజలి ర్భరతో భూత్వా ప్రహృష్టో రాఘవోన్ముఖః,
స్వాగతేన యథార్థేన తతో రామ మపూజయత్, ౩౪॥

మనసా బ్రహ్మణా సృష్టే విమానే భరతాగ్రజః.
రరాజ పృథుదీర్ఘాక్షో వజ్రపాణి రివాపరః, ౩౫॥

తతో విమానాగ్రగతం భరతో భ్రాతరం తదా.
వవందే ప్రయతో * రామం మేరుస్థ మివ భాస్కరమ్, ౩౬॥

తతో రామాభ్యనుజ్ఞాతం తద్విమాన మనుత్తమమ్.
హంసయుక్తం మహావేగం నిష్పపాత మహీతలే, ౩౭॥

(ఏతస్మి న్నితి.) ఆసత ఇతి శేషః. ౩౧॥—౩౩॥

(ప్రాంజలి రితి.) యథార్థేన స్వాగతేన, చతుర్దశే వర్షే పూర్ణే అవశ్యమాగమిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞానుసారిణా స్వాగమనే నేత్యర్థః. అపూజయత్ అశ్లాఘయత్. ౩౪॥—౩౭॥

---

* రామానుజీయం. "మేరుస్థ మివ భాస్కర" మిత్యస్యానంతరం, "తతో రామాభ్యనుజ్ఞాతం తద్విమాన మనుత్తమం, హంసయుక్తం మహావేగం నిష్పపాత మహీతల" ఇతి పాఠః. అయం శ్లోకః కేషుచిత్ కోశేషు లేఖకప్రమాదాత్పతితః.

ఆరోపితో విమానం త ద్భరత స్సత్యవిక్రమః.
రామ మాసాద్య ముదితః పునరే వాభ్యవాదయత్, ౩౮॥

తం సముత్థాప్య కాకుత్స్థ శ్చిర స్యాక్షిపథం గతమ్,
అంకే భరత మారోప్య ముదితః పరిషస్వజే, ౩౯॥

* తతో లక్ష్మణ మాసాద్య వైదేహీం చాభ్యవాదయత్.
అభివాద్య తతః ప్రీతో భరతో నామ చాబ్రవీత్, ౪౦॥

సుగ్రీవం కేకయీపుత్రో జాంబవంతం తథాఽంగదమ్.
మైందం చ ద్వివిదం నీల మృషభం పరిషస్వజే, ౪౧॥

సుషేణం చ నళం చైవ గవాక్షం గంధమాదనమ్
శరభం పనసం చైవ భరతః పరిషస్వజే, ౪౨॥

తే కృత్వా మానుషం రూపం వానరాః కామరూపిణః.
కుశలం పర్యపృచ్ఛం స్తే ప్రహృష్టా భరతం తదా, ౪౩॥

(ఆరోపిత ఇతి.) అత్ర భరతస్య విమానారోపణం సర్వేషాం ప్రదర్శనార్థ మితి బోధ్యం. ౩౮॥—౩౯॥

(తత ఇతి.) లక్ష్మణ మాసాద్య। కృతనమస్కారం లక్ష్మణ మాలింగనేన సంభావ్య. ఇదం చ లక్ష్మణస్య కనిష్ఠత్వాత్, లక్ష్మణేన చికీర్షితో నమస్కారో రామసన్నిధౌ భరతేన ప్రతిషేధిత ఇతి చాహుః. వైదేహీం చాభ్యవాదయత్, చకారో రామనమస్కారం సముచ్చినోతి; "న సంఖ్యే భరతానుజ" ఇత్యుక్తేః. "సీతా మాదాయ గచ్ఛ త్వ మగ్రతో భరతాగ్రజే" త్యత్ర బహువ్రీహి రిత్యుక్తం, న చ వైపరీత్యం శంక్యం; "పుష్యే జాత స్తు భరతః" "సార్పే జాతౌ తు సౌమిత్రీ" ఇతి జన్మక్రమో క్తేః. పాయసప్రదానే వివాహే చ ప్రాథమ్యం తత్ర పరిహృతం. లక్ష్మణాసాదనానంతరం సీతానమస్కారాభిధానాత్ సీతా తారాదిభి స్సహ రామసమీప ఏవ కించిదన్యత్ర స్థితే త్యవగమ్యతే. ౪౦॥—౪౨॥

(త ఇతి.) మానుషం రూపం కృత్వా, స్థితా ఇతి శేషః. ౪౩॥

---

* రామానుజీయం. లక్ష్మణాసాదనానంతరం దేవీనమస్కారాభిధానాత్, అన్యేషాం వానరేంద్రాణాం స్త్రీభిః పరివృతా హ్యహం, గంతు మిచ్ఛే సహాయోధ్యాం రాజధానీం త్వయా సహే"తి ప్రార్థితప్రకారేణ తారాదిభిః పరివృతా సతీ రామసమీప ఏవ కించి దన్యత్ర స్థితే త్యవగమ్యతే.

(రామేణ కౌసల్యాది మాతృపాదాభినందనమ్)

అథాబ్రవీ ద్రాజపుత్ర స్సుగ్రీవం వానరర్షభమ్.
పరిష్వజ్య మహాతేజాః భరతో ధర్మిణాం వరః, ౪౪॥

త్వ మస్మాకం చతుర్ణాం తు భ్రాతా సుగ్రీవ పంచమః.
సౌహృదా జ్జాయతే మిత్ర మపకారోఽరిలక్షణమ్, ౪౫॥

విభీషణం చ భరత స్సాంత్వవాక్య మథాబ్రవీత్.
దిష్ట్యా త్వయా సహాయేన కృతం కర్మ సుదుష్కరమ్, ౪౬॥

శత్రుఘ్న శ్చ తదా రామ మభివాద్య సలక్ష్మణమ్.
సీతాయా శ్చరణౌ పశ్చా ద్వినయా దభ్యవాదయత్, ౪౭॥

రామో మాతర మాసాద్య విషణ్ణాం శోకకర్శితామ్.
జగ్రాహ ప్రణతః పాదౌ మనో మాతుః ప్రసాదయన్, ౪౮॥

అభివాద్య సుమిత్రాం చ కైకేయీం చ * యశస్వినీమ్.
స మాతౄశ్చ తత స్సర్వాః పురోహిత ముపాగమత్, ౪౯॥

స్వాగతం తే మహాబాహో కౌసల్యానందవర్ధన.
ఇతి ప్రాంజలయ స్సర్వే నాగరా రామ మబ్రువన్, ౫౦॥

(రామ ఇతి.) (మనో మాతుః ప్రసాదయ న్నితి.) పూర్వం త్వద్వాక్యం నాశ్రౌష మితి త్వయా మనస్తాపో న కార్య ఇత్యేవం ప్రసన్నా మకరో దిత్యర్థః. ౪౪॥—౪౮॥

(అభివాద్యేతి.) యశస్వినీం, రావణజయస్య తన్మూలత్వాత్. సర్వైః ప్రశస్యమానా మిత్యర్థః. పురోహితం వసిష్ఠం, అభివాద్యే త్యనుషజ్యతే. అభివాద్యోపాగమ దిత్యన్వయః. ౪౯॥-౫౦॥

---

* రామానుజీయం. కైకేయ్యా యశస్వినీ మితి విశేషణం దేవకార్యహేతుభూతత్వా ద్వృష్టిః ప్రాయుక్త.

తా న్యంజలిసహస్రాణి ప్రగృహీతాని నాగరైః,
వ్యాకోశా నీవ పద్మాని దదర్శ భరతాగ్రజః, ౫౨॥

పాదుకే తే తు రామస్య గృహీత్వా భరత స్స్వయమ్.
చరణాభ్యాం నరేంద్రస్య యోజయామాస ధర్మవిత్,
అబ్రవీ చ్చ తదా రామం భరత స్స కృతాంజలిః. ౫౩

ఏత త్తే రక్షితం రాజ న్రాజ్యం నిర్యాతితం మయా,
అద్య జన్మ కృతార్థం మే సంవృ త్త శ్చ మనోరథః. ౫౪

యస్త్వాం పశ్యామి రాజాన మయోధ్యాం పునరాగతమ్,
అవేక్షతాం భవా న్కోశం కోష్ఠాగారం పురం బలమ్.
భవత స్తేజసా సర్వం కృతం దశగుణం మయా, ౫౫॥

తథా బ్రువాణం భరతం దృష్ట్వా తం భ్రాతృవత్సలమ్.
ముముచు ర్వానరా బాష్పం రాక్షస శ్చ విభీషణః. ౫౬॥

తతః ప్రహర్షా ద్భరత మంక మారోప్య రాఘవః.
యయౌ తేన విమానేన ససైన్యో భరతాశ్రమమ్, ౫౭॥

భరతాశ్రమ మాసాద్య ససైన్యో రాఘవ స్తదా.
అవతీర్య విమానాగ్రా దవతస్థే మహీతలే, ౫౮॥

(ఏత త్త ఇత్యాది) సార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. హే రాజ న్మయా రక్షితం న్యాసత్వేన పాలితం, ఏత ద్రాజ్యం. తే నిర్యాతితం తుభ్యం నివేదితం. కోష్ఠాగారం ధాన్యశాలాం. దశగుణత్వం రామనిర్గమనకాలికకోశాపేక్షయా. ౫౨॥—౫౫॥

(తథేతి.) (ముముచు రితి.) స్వకులీనేష్వేతాదృశభ్రాతృవృ త్త్యదర్శనా దితి భావః. ౫౬॥

(తత ఇతి.) భరతాశ్రమం నందిగ్రామమ్. ౫౭॥—౫౮॥

(రామేణ పునర్భరతాశ్రమమేత్య కుబేరం ప్రతి పుష్పకప్రేషణమ్)

అబ్రవీ చ్చ తదా రామ స్తద్విమాన మనుత్తమమ్.
వహ వైశ్రవణం దేవ మనుజానామి గమ్యతామ్. ౨౯॥

తతో రామాభ్యనుజ్ఞాతం తద్విమాస మనుత్తమమ్.
ఉత్తరాం దిశ మాగమ్య జగామ ధనదాలయమ్. ౩౦॥

పురోహిత స్యాత్మసమస్య రాఘవో బృహస్పతే శ్శక్ర ఇ వామరాధిపః,
నిపీడ్య పాదౌ పృథగాసనే శుభే సహైవ తే నోపవివేశ రాఘవః. ౩౧॥

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, యుద్ధకాణ్డే, త్రింశదుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ ఏకత్రింశదుత్తరశతతమ స్సర్గః

శిర స్యంజలి మాధాయ కైకేయ్యానందవర్ధనః,

(అబ్రవీ చ్చేతి.) గమ్యతా మిత్యనంతర మితికరణం బోధ్యమ్. ౨౯॥

(తత ఇతి.) దిశ మాగమ్య దిశ ముద్దిశ్య. ౩౦॥

(పురోహిత స్యేతి.) ఆత్మసమస్య స్వానురూపస్య. పృథగాసనే తేన సహైవోపవివేశ, పృథగాసనే యుగపదేవోపవివిశతు రిత్యర్థః. ౩౧॥

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే, త్రింశదుత్తరశతతమ స్సర్గః.

అథ ఏకత్రింశదుత్తరశతతమ స్సర్గః.

ఏవం పుష్పకం ధనదాయ ప్రేషయిత్వా. వసిష్ఠేన చ సమాగమ్య భరతానుజాం వినా నాయోధ్యా ప్రవేష్టవ్యేతి తాత్పర్యేణ నందిగ్రామ ఏవాసనోపవిష్టే రామే, నివిష్టేషు చ పౌరవర్గేషు,

బభాషే భరతో జ్యేష్ఠం రామం సత్యపరాక్రమమ్. ౧

పూజితా మామికా మాతా దత్తం రాజ్య మిదం మమ,
తద్దదామి పున స్తుభ్యం యథా త్వ మదదా న్మమ. ౨

ధుర మేకాకినా న్యస్తా మృషభేణ బలీయసా,
కిశోరవ ద్గురుం భారం న వోఢు మహ ముత్సహే. ౩

వారివేగేన మహతా భిన్నః సేతు రివ క్షరన్,
దుర్బంధన మిదం మన్యే రాజ్యచ్ఛిద్ర మసంవృతమ్. ౪

సన్నిహితాసు చ మాతృషు. తాదాత్వికసూక్ష్మేంగితదర్శననిపుణో భరత స్స్వహృదయ మగ్రజాయ నివేదయతి (శిరస్యంజలి మిత్యాదినా.) శిరస్యంజలిమాధాయే త్యనేన పూర్వకృతా ప్రపత్తి స్స్మర్యతే. అనన్యగతికత్వసూచికా ముద్రా హ్యంజలిః, కైకేయ్యానందవర్ధన ఇత్యనేన భరతవచనే కైకేయీ సంతోషో ముఖప్రసాదాదినాఽవగమ్యత ఇతి ద్యోత్యతే. ౧

రామస్య రాజ్యపరిగ్రహే అపరిహార్యం హేతుం దర్శయతి (పూజితేతి.) మామికా మత్సంబంధినీ మాతా పూజితా, రాజ్యపరిత్యాగపూర్వకవనవాసాంగీకారేణ త్వయా తోషితా. అనంతర మిదం రాజ్యం మమ మయి, చిత్రకూటే దత్తం. తద్రాజ్యం త్వం, యథా యేన ప్రకారేణ, మమాఽఽదదాః, తేన ప్రకారేణ తుభ్యం దదామి. న్యాసరూపేణ మయి స్థాపితం రాజ్యం న్యాసరూపత్వాత్ప్రహాణే నైవ పునర్దదామీ త్యర్థః. ౨

అయోధ్యాయాం రాజ్యభోగా న్యథాకామం భోక్ష్యే రాజ్యం త్వ మేవ పరిపాలయే త్యాకాంక్షాయా మాహ (ధుర మితి.) యద్వా పునరర్పణపర్యంతం న్యాసధారణే న దోష ఇత్యాశంక్య ఆహ (ధుర మితి.) ఏకాకినా అసహాయేన, బలీయసా ఋషభేణ, న్యస్తాం, ధురం, కిశోరవత్ బాలవత్స ఇవ, గురుం భారం, వోఢుం నోత్సహే. ౩

తర్హి కథ మేతావత్పర్యంతం సోఢ మిత్యత ఆహ (వారీతి.) మహతా వారివేగేన, భిన్నః, అత ఏవ, క్షరన్ బహిర్నిఃస్సరన్. జలసేతు రివ, ఇదం రాజ్యచ్ఛిద్రం ఛిద్రవద్రాజ్యం, అసంవృతం సంవరణరహితం సత్, దుర్బంధనం మన్యే. యథా మహతా వారివేగేన భిన్నః క్షరన్ సేతు ర్వారివేగాఘాతనిరోధకతృణపులశాఖాపుంజాదిసంవరణం వినా న బద్ధుం శక్యతే. ఏవం బహువిధచ్ఛిద్రం రాజ్య మపి మంత్రగోపనాదిరాజగుణావరణం వినా పాలితుం న శక్యమితి భావః. ౪

(భరతేన రామం ప్రతి హేతూక్తిపూర్వకం రాజ్యస్వీకారప్రార్థనా)

గతిం ఖర ఇవాశ్వస్య హంసస్యేవ చ వాయసః,
నాన్వేతు ముత్సహే రామ తవ మార్గ మరిందమ. ౫

యథా చాఽఽరోపితో వృక్షో జాత శ్చాంతర్నివేశనే,
మహాం శ్చ సుదురారోహో మహాస్కంధప్రశాఖవాన్, ౬

శీర్యేత పుష్పితో భూత్వా న ఫలాని ప్రదర్శయన్,
తస్య నానుభవే దర్థం యస్య హేతోః స రోప్యతే. ౭

ఏషోపమా మహాబాహో త్వదర్థం వేత్తు మర్హసి,
యద్యస్మా న్మనుజేంద్ర త్వం భక్తా న్భృత్యా న్న శాధి హి. ౮

జగదద్యాభిషిక్తం త్వా మనుపశ్యతు సర్వతః,
ప్రతపంత మివాఽఽదిత్యం మధ్యాహ్నే దీప్తతేజసమ్. ౯

అహ మివ భవానపి లోకాన్ గుణైర్వశీకరో త్విత్యత్రాహ (గతి మితి.) ౫

తర్హి మమైవోపోద్బలేన భవానేవ రాజ్యం పరిపాలయత్విత్యాశంక్య తర్హి తాతేన భవ త్పోషణం విఫలం స్యాదిత్యాహ (యథా చేత్యాది) శ్లోకత్రయేణ. అంతర్నివేశనే ఆరోపితః ఉప్తః వృక్షః మహాన్ జాతః సుదురారోహో మహాస్కంధప్రశాఖవాన్ పుష్పితోఽపి భూత్వా ఫలాని న ప్రదర్శయన్ యథా శీర్యేత అఫలో భవతి, యథా చ యస్య ఫలస్య హేతోర్యేన రోప్యతే సః రోప యితా, తస్య వృక్షస్య, అర్థం తత్ఫలం, నాఽనుభవేత్. మనుజేంద్ర, భక్తాన్ భృత్యాన్ అస్మాన్ న శాధి యది, మహాబాహో ఏషోపమా త్వదర్థ ముక్తేతి వేత్తు మర్హసీతి యోజనా. అత్ర వృక్ష రామయో రారోపయితృదశరథయో శ్చ ఉపమానోపమేయభావః. బీజావాపస్య పుత్రేష్ట్యాదేశ్చ మహా స్కంధస్య సభ్రాతృకత్వస్య చ ప్రశాఖవత్త్వస్య సుగ్రీవాదిమిత్రగణస్య చ పుష్పాణాం కల్యాణ గుణానాం చ రాజ్యాకరణస్య ఫలాభావస్య చ సామ్యం ద్యోత్యతే. ౬—౮

భవత స్తు రాజ్యపరిపాలనే మహతీ శక్తి రిత్యాహ (జగ దితి.) ౯

తూర్యసంఘాతనిర్ఘోషైః కాంచీనూపురనిస్స్వనైః,
మధురై ర్గీతశబ్దై శ్చ ప్రతిబుధ్యస్వ రాఘవ. ౧౦

యావదావర్తతే చక్రం యావతీ చ వసుంధరా,
తావ త్త్వ మిహ సర్వస్య స్వామిత్త్వ మనువర్తయ. ౧౧

భరతస్య వచ శ్శ్రుత్వా రామః పరపురంజయః,
తథేతి ప్రతిజగ్రాహ నిషసాదాసనే శుభే. ౧౨

తతః శత్రుఘ్నవచనా న్నిపుణాః శ్మశ్రువర్ధకాః,
సుఖహస్తా స్సుశీఘ్రా శ్చ రాఘవం పర్యుపాసత. ౧౩

పూర్వం తు భరతే స్నాతే లక్ష్మణే చ మహాబలే,

సర్వభోగార్హ స్త్వమేవ భోగాన్ భుఙ్క్ష్వే త్యాహ (తూర్యేతి.) కాంచీనూపురనిస్స్వనై రిత్యనేన ప్రబోధకలలితనృత్యం గమ్యతే. ౧౦

మధ్యే స్వస్య రాజ్యాశానుద్గమం ద్యోతయన్నాహ (యావ దితి.) చక్రం జ్యోతిశ్చక్ర మితి యావత్. యావతీ యావత్కాలస్థితిః, తావత్ తావత్కాలం. సర్వస్య రాజ్యస్య, స్వామిత్వ మనువర్తయ. స్వామిత్వానువర్తనం హి పాలనమేవ. ౧౧

(నిషసాదేతి.) భరత ఇతి శేషః. ౧౨

(శ్మశ్రువర్ధకాః) శ్మశ్రుకర్తకాః, "వర్ధనఛేదనేఽథ ద్వే ఆనందనసభాజనే" ఇత్యమరః. సుశీఘ్రాః అభిషేకముహూర్తాతిలంఘనం వినా శీఘ్రం కర్తుం సమర్థాః, ఉపాసత శ్మశ్రూణ్యవర్ధంత. భరతలక్ష్మణాపేక్షయా శ్మశ్రువర్ధకానాం బహువచనం. రాఘవ మితి భరతలక్ష్మణయోః ప్రదర్శనార్థమ్. ౧౩

(పూర్వ మిత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయమ్. "న మే స్నానం బహుమతం తం వినా కేకయీసుతం" ఇత్యుక్త్వా ప్రథమం స్నానం భరతస్య. సుగ్రీవస్యాఽపి కిష్కింధానిర్గమనప్రభృతి స్నానాఽభావా దద్య స్నానం, తథా విభీషణస్యాఽపి లంకానిర్గమనప్రభృతి స్నానాఽభావాత్. శత్రు

(భరతలక్ష్మణాభ్యాం సహ స్నానాలంకరణాదికరణపూర్వకం రథారోహణేన శ్రీరామస్య గృహప్రవేశః)

సుగ్రీవే వానరేంద్రే చ రాక్షసేంద్రే విభీషణే. ౧౪

విశోధితజట స్స్నాత శ్చిత్రమాల్యానులేపనః,
మహార్హవసనో రామ స్తస్థౌ తత్ర శ్రియా జ్వలన్. ౧౫

ప్రతికర్మ చ రామస్య కారయామాస వీర్యవాన్,
లక్ష్మణస్య చ లక్ష్మీవా నిక్ష్వాకుకులవర్ధనః. ౧౬

ప్రతికర్మ చ సీతాయాః సర్వా దశరథస్త్రియః,
ఆత్మనైవ తదా చక్రు ర్మనస్విన్యో మనోహరమ్. ౧౭

తతో వానరపత్నీనాం సర్వాసామేవ శోభనమ్,
చకార యత్నా త్కౌసల్యా ప్రహృష్టా పుత్రలాలసా. ౧౮

తతః శత్రుఘ్నవచనా త్సుమంత్రో నామ సారథిః,
యోజయిత్వాఽభిచక్రామ రథం సర్వాంగశోభనమ్. ౧౯

అర్కమండలసంకాశం దివ్యం దృష్ట్వా రథోత్తమమ్,
ఆరురోహ మహాబాహూ రామ స్సత్యపరాక్రమః. ౨౦

ఘ్నస్య స్నానాశ్రవణ మధికర్తృత్వేన తదానీ మవసరాఽభావాత్. పూర్వం వ్రతగ్రహణానుక్తే శ్చ. "నందిగ్రామే జటాం హిత్వా భ్రాతృభి స్సహితోఽనఘ" ఇతి సంక్షేపోక్తే రత్రాపి శత్రుఘ్నస్నాన మర్థసిద్ధ మిత్యాహుః. జటాశోధనం శుద్ధకేశీకరణం, స్నాత ఇతి కర్తరి క్తః. నానావర్ణపుష్పయుక్తత్వేన చిత్రమాల్యత్వం. కుంకుమకర్పూరకస్తూర్యాదివస్తుభేదేన చిత్రానులేపనత్వం. మహార్హవసనం పీతాంబరం, శ్రియా ఇతి అలంకారశ్రియా. తత్ర సింహాసనే జ్వలన్ ప్రకాశమానః, తస్థౌ. ౧౪-౧౫

(ప్రతికర్మ) హారాద్యలంకరణమ్. ఇక్ష్వాకుకులవర్ధనః శత్రుఘ్నః. ౧౬

(ఆత్మనైవ) స్వయ మేవ. ౧౭

(శోభనం) ప్రతికర్మే త్యర్థః. ౧౮—౨౦

సుగ్రీవో హనుమాంశ్చైవ మహేంద్రసదృశద్యుతీ,
స్నాతౌ దివ్యనిభై ర్వస్త్రై ర్జగ్మతుః శుభకుండలౌ. ౨౧

వరాభరణసంపన్నా యయు స్తాః శుభకుండలాః,
సుగ్రీవపత్న్య స్సీతా చ ద్రష్టుం నగరముత్సుకాః. ౨౨

అయోధ్యాయాం తు సచివా రాజ్ఞో దశరథస్య యే,
పురోహితం పురస్కృత్య మంత్రయామాసు రర్థవత్. ౨౩

అశోకో విజయ శ్చైవ సుమంత్ర శ్చైవ సంగతాః,
మంత్రయ న్రామవృద్ధ్యర్థ మృద్ధ్యర్థం నగరస్య చ. ౨౪

సర్వమేవాఽభిషేకార్థం జయార్హస్య మహాత్మనః,
కర్తు మర్హథ రామస్య యద్య న్మంగళపూర్వకమ్. ౨౫

ఇతి తే మంత్రిణ స్సర్వే సందిశ్య తు పురోహితమ్,
నగరా న్నిర్యయు స్తూర్ణం రామదర్శనబుద్ధయః. ౨౬

హరియుక్తం సహస్రాక్షో రథ మింద్ర ఇవాఽనఘః,
ప్రయయౌ రథ మాస్థాయ రామో నగర ముత్తమమ్. ౨౭

(దివ్యనిభైః) దివ్యవస్త్రసదృశైః వస్త్రై రుపలక్షితా వితి శేషః. ౨౧—౨౨

(అయోధ్యాయా మితి.) గత్వేతి శేషః. మంత్రయామాసుః అభిషేకోపయోగిమంగళద్రవ్యసంపాదనార్థం ఏవం కర్తవ్య మితి మంత్రయామాసుః. ౨౩

ఉక్త మర్థం వివృణోతి (అశోక ఇతి.) మంత్రయన్ అమంత్రయన్. ౨౪

(సర్వ మిత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అర్హథేతి పూజాయాం బహువచనం. ౨౫

(హరియుక్తం) హరితవర్ణయుక్తాశ్వయుక్తమ్. ౨౬—౨౭

(సీతయా సహ రథారోహణపూర్వకం శ్రీరామస్య దశరథగృహప్రవేశః)

జగ్రాహ భరతో రశ్మీ న్ఛత్రుఘ్న శ్ఛత్ర మాదదే,
లక్ష్మణో వ్యజనం తస్య మూర్ధ్ని సంపర్యవీజయత్. ౨౮

శ్వేతం చ వాలవ్యజనం జగ్రాహ పురత స్స్థితః,
అపరం చంద్రసంకాశం రాక్షసేంద్రో విభీషణః. ౨౯

ఋషిసంఘై స్తదాఽఽకాశే దేవైశ్చ సమరుద్గణైః,
స్తూయమానస్య రామస్య శుశ్రువే మధురధ్వనిః. ౩౦

తత శ్శత్రుంజయం నామ కుంజరం పర్వతోపమమ్,
ఆరురోహ మహాతేజాః సుగ్రీవః ప్లవగర్షభః. ౩౧

నవనాగసహస్రాణి యయు రాస్థాయ వానరాః,
మానుషం విగ్రహం కృత్వా సర్వాభరణభూషితాః. ౩౨

శంఖశబ్దప్రణాదై శ్చ దుందుభీనాం చ నిస్స్వనైః,
ప్రయయౌ పురుషవ్యాఘ్ర స్తాం పురీం హర్మ్యమాలినీమ్. ౩౩

దదృశు స్తే సమాయాంతం రాఘవం సపురస్సరమ్,
విరాజమానం వపుషా రథేనాఽతిరథం తదా. ౩౪

(జగ్రాహేత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. రశ్మీన్ జగ్రాహ సారథ్య మకరోత్. (లక్ష్మణ ఇతి,) పురతః స్థితో లక్ష్మణః, వ్యజనం తాలవృంతకమ్, మూర్ధ్ని సంపర్యవీజయత్. శ్వేతం వాలవ్యజనం చ జగ్రాహ. అహం సర్వం కరిష్యామీతి త్వరయా ఉభయగ్రహణమ్. అపరం చంద్రసంకాశ మిత్యత్ర జగ్రాహే త్యనుషజ్యతే. ౨౮—౨౯

(సమరుద్గణైః) సవాయుగణైః, రామస్య మధురధ్వనిః రావణనిరసనాపదానకథనధ్వనిః ౩౦

(శంఖశబ్దప్రణాదైః) శంఖశబ్దైః, జనహర్షప్రణాదై శ్చేత్యర్థః. ౩౧ ౩౪

తే వర్ధయిత్వా కాకుత్స్థం రామేణ ప్రతినందితాః,
అనుజగ్ము ర్మహాత్మానం భ్రాతృభిః పరివారితమ్. ౩౫

అమాత్యై ర్బ్రాహ్మణై శ్చైవ తథా ప్రకృతిభి ర్వృతః,
శ్రియా విరురుచే రామో నక్షత్రై రివ చంద్రమాః. ౩౬

స పురోగామిభి స్తూర్యై స్తాలస్వస్తికపాణిభిః,
ప్రవ్యాహరద్భి ర్ముదితై ర్మంగళాని యయౌ వృతః. ౩౭

అక్షతం జాతరూపం చ గావః కన్యా స్తథా ద్విజాః,
నరా మోదకహస్తా శ్చ రామస్య పురతో యయుః. ౩౮

సఖ్యం చ రామ స్సుగ్రీవే ప్రభావం చాఽనిలాత్మజే,
వానరాణాం చ తత్కర్మ రాక్షసానాం చ తద్బలమ్.
విభీషణస్య సంయోగ మాచచక్షే చ మంత్రిణామ్, ౩౯½

శ్రుత్వా తు విస్మయం జగ్ము రయోధ్యాపురవాసినః. ౪౦

యే నగరం ప్రవిశ్య వసిష్ఠం పురస్కృత్య రామాఽభిషేకమమంత్రయన్ తే సుమిత్రాదయః. ౩౫

(ప్రకృతిభిః) పౌరజనైః. ౩౬

(తూర్యైః) తూర్యవాదకైః. స్వస్తికో వాద్యవిశేషః, మంగళాని ప్రవ్యాహరద్భిః మంగళపాఠకైః. ౩౭

(అక్షతం జాతరూప మితి.) హరిద్రయా జాతరూపమయ మక్షతం. వహద్భి రితి శేషః. ౩౮

(సఖ్యం చేత్యాది) సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. సఖ్యం జాత మితి శేషః. మంత్రిణాం మంత్రిభ్యః. ౩౯½

(శ్రుత్వే త్యర్ధం.) శ్రుత్వా సుగ్రీవసఖ్యాదిక మితి శేషః. ౪౦

(వానరవీరైః రామపట్టాభిషేకాయ చతుసముద్రజలసలిలానయనమ్)

ద్యుతిమా నేతదాఖ్యాయ రామో వానరసంవృతః,
హృష్టపుష్టజనాకీర్ణా మయోధ్యాం ప్రవివేశ హ.
తతో హ్యభ్యుచ్ఛ్రయ న్పౌరాః పతాకా స్తే గృహే గృహే, ౪౧౫

ఐక్ష్వాకాధ్యుషితం రమ్య మాససాద పితు ర్గృహమ్. ౪౨

అథాబ్రవీ ద్రాజసుతో భరతం ధర్మిణాం వరమ్,
అర్థోపహితయా వాచా మధురం రఘునందనః. ౪౩

పితు ర్భవన మాసాద్య ప్రవిశ్య చ మహాత్మనః,
కౌసల్యాం చ సుమిత్రాం చ కైకేయీ మభివాద్య చ. ౪౪

యచ్చ మద్భవనం శ్రేష్ఠం సాశోకవనికం మహత్,
ముక్తావైడూర్యసంకీర్ణం సుగ్రీవాయ నివేదయ. ౪౫

తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా భరత స్సత్యవిక్రమః,
పాణౌ గృహీత్వా సుగ్రీవం ప్రవివేశ త మాలయమ్. ౪౬

తతస్తైలప్రదీపాంశ్చ పర్యంకా స్తరణాని చ,
గృహీత్వా వివిశుః క్షిప్రం శత్రుఘ్నేన ప్రచోదితాః. ౪౭

ఉవాచ చ మహాతేజాః సుగ్రీవం రాఘవానుజః,
అభిషేకాయ రామస్య దూతా నాజ్ఞాపయ ప్రభో. ౪౮

(అభ్యుచ్ఛ్రయన్) అభ్యుదశ్రాయయన్, ఉన్నమ్యస్థాపితవంతః. ౪౧౫

(ఐక్ష్వాకే త్యర్థం) రామ ఇతి శేషః. ౪౨

(అథాఽబ్రవీ దిత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అథ రఘునందనః మహాత్మనః పితు ర్భవన మాసాద్య ప్రవిశ్య చ కౌసల్యాప్రభృతీ రభివాద్య చ భరత మబ్రవీదితి యోజనా. ౪౩—౪౪

(సాశోకవనికం) అంతఃపురోద్యానసహితమ్. ౪౫—౪౬

(వివిశుః) పరిచారికా ఇతి శేషః. ౪౭—౪౮

సౌవర్ణా న్వానరేంద్రాణాం చతుర్ణాం చతురో ఘటాన్,
దదౌ క్షిప్రం స సుగ్రీవః సర్వరత్నవిభూషితాన్. ౪౯

యథా ప్రత్యూషసమయే చతుర్ణాం సాగరాంభసామ్,
పూర్ణై ర్ఘటైః ప్రతీక్షధ్వం తథా కురుత వానరాః. ౫౦

ఏవ ముక్తా మహాత్మానో వానరా వారణోపమాః,
ఉత్పేతు ర్గగనం శీఘ్రం గరుడా ఇవ శీఘ్రగాః. ౫౧

జాంబవాం శ్చ హనూమాంశ్చ వేగదర్శీ చ వానరః,
ఋషభశ్చైవ కలశా జ్జలపూర్ణా నథానయన్. ౫౨

నదీశతానాం పంచానాం జలం కుంభేషు చాహరన్, ౫౨½

పూర్వా త్సముద్రాత్కలశం జలపూర్ణ మథానయత్.
సుషేణ స్సత్త్వసంపన్న స్సర్వరత్నవిభూషితమ్, ౫౩½

ఋషభో దక్షిణాత్తూర్ణం సముద్రా జ్జల మాహరత్.
రక్తచందనశాఖాభి స్సంవృతం కాంచనం ఘటమ్, ౫౪½

గవయః పశ్చిమాత్తోయ మాజహార మహార్ణవాత్. ౫౫

(హే వానరాః) చతుర్ణాం సాగరాంభసాం చతుర్భిః సాగరాంభోభిః పూర్ణై ర్ఘటైః ఉపలక్షితాః ప్రత్యూషసమయే యథా ప్రతీక్షధ్వం యథాఽస్మాన్ ప్రతీక్షిష్యధ్వే తథా కురుతేతి యోజనా. సాగరజలానయననియోగో నదీజలానయననియోగస్యా ప్యుపలక్షకః. ౪౯—౫౨

జలపూర్ణానథాఽఽనయన్నిత్యుక్త మేవార్థం వివృణోతి (నదీశతానా మితి.) ౫౨½

ఏవం జాంబవద్ధనుమద్వేగదర్శ్యృషభై ర్నదీజలానయనముక్త్వా సుషేణర్షభగవయానలైః సాగరజలానయనం దర్శయతి (పూర్వా దితి.) ౫౩½—౫౫

(వసిష్ఠప్రభృతిభిః సీతాసహితస్య శ్రీరామచంద్రస్య కృత పట్టాభిషేకః)

రత్నకుంభేన మహతా శీతం మారుతవిక్రమః,
ఉత్తరాచ్చ జలం శీఘ్రం గరుడానిలవిక్రమః.
ఆజహార స ధర్మాత్మాఽనల స్సర్వగుణాన్వితః. ౫౬-౭

తతస్తై ర్వానరశ్రేష్ఠై రానీతం ప్రేక్ష్య తజ్జలమ్.
అభిషేకాయ రామస్య శత్రుఘ్న స్సచివై స్సహ,
పురోహితాయ శ్రేష్ఠాయ సుహృద్భ్య శ్చ న్యవేదయత్. ౫౮

తత స్స ప్రయతో వృద్ధో వసిష్ఠో బ్రాహ్మణై స్సహ,
రామం రత్నమయే పీఠే సహసీతం న్యవేశయత్. ౫౯

వసిష్ఠో వామదేవశ్చ జాబాలి రథ కాశ్యపః,
కాత్యాయన స్సుయజ్ఞ శ్చ గౌతమో విజయ స్తథా. ౬౦

అభ్యషించ న్నరవ్యాఘ్రం ప్రసన్నేన సుగంధినా,
సలిలేన సహస్రాక్షం వసవో వాసవం యథా. ౬౧

ఋత్విగ్భి ర్బ్రాహ్మణైః పూర్వం కన్యాభి ర్మంత్రిభి స్తథా,
యోధై శ్చైవాభ్యషించం స్తే సంప్రహృష్టా స్సనైగమైః. ౬౨

సర్వౌషధిరసై ర్దివ్యై ర్దైవతై ర్నభసి స్థితైః,
చతుర్భి ర్లోకపాలై శ్చ సర్వై ర్దేవై శ్చ సంగతైః. ౬౩

(తత ఇత్యాది) సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. తత్ ప్రసిద్ధం, తజ్జలం తేషాం నదీసాగరాణాం జలమ్. ౫౬-౭ — ౫౮

(తే) వసిష్ఠాదయః, ఋత్విగాదిభిః సహాభ్యషించ న్నితి యోజనా. ౫౯ — ౬౨

(సర్వౌషధిరసై) రిత్యత్రాపి అభ్యషించం స్త ఇత్యనుషజ్యతే. ౬౩

ఛత్రం తు తస్య జగ్రాహ శత్రుఘ్నః పాండురం శుభమ్,
శ్వేతం చ వాలవ్యజనం సుగ్రీవో వానరేశ్వరః. ౬౩

అపరం చంద్రసంకాశం రాక్షసేంద్రో విభీషణః, ౬౪॥

మాలాం జ్వలంతీం వపుషా కాంచనీం శతపుష్కరామ్.
రాఘవాయ దదౌ వాయు ర్వాసవేన ప్రచోదితః, ౬౫॥

సర్వరత్నసమాయుక్తం మణిరత్నవిభూషితమ్.
ముక్తాహారం నరేంద్రాయ దదౌ శక్రప్రచోదితః, ౬౬॥

ప్రజగు ర్దేవగంధర్వా ననృతు శ్చాఽప్సరోగణాః.
అభిషేకే తదర్హస్య తదా రామస్య ధీమతః. ౬౭॥

భూమి స్సస్యవతీ చైవ ఫలవంత శ్చ పాదపాః.
గంధవంతి చ పుష్పాణి బభూవూ రాఘవోత్సవే, ౬౮॥

సహస్రశత మశ్వానాం ధేనూనాం చ గవాం తథా.
దదౌ శతం వృషాన్పూర్వం ద్విజేభ్యో మనుజర్షభః, ౬౯॥

త్రింశతోకోటీ ర్హిరణ్యస్య బ్రాహ్మణేభ్యో దదౌ పునః.
నానాభరణవస్త్రాణి మహార్హాణి చ రాఘవః, ౭౦॥

(శతపుష్కరాం) శతపద్మామ్. ౬౪—౬౫॥

(సర్వరత్నైః) నవరత్నై స్సమాయుక్తమ్. మణిరత్నేన మణిశ్రేష్ఠేన. నాయకేన మధ్యే విరాజంతం, ముక్తాహారం ముక్తాప్రచురహారం, దదౌ, వాయురిత్యనుషజ్యతే. ౬౬॥—౬౭॥

పూర్వం రామవిశ్లేషే "అపి వృక్షాః పరిమ్లానాః" ఇత్యుక్తావస్థం వస్తుజాతం రామసంశ్లేషే తాదృగవస్థాం విహాయ ప్రహృష్టతమమభూదిత్యాహ (భూమిరితి.) ౬౮॥

(ధేనూనాం.) నవప్రసూతికానామ్, "ధేనుః స్యాన్నవసూతికా ఇత్యమరః" పూర్వం హిరణ్యదానాదేః పూర్వం, సుగ్రీవాదిభ్యః పూర్వం వా. ౬౯॥ ౭౦॥

(సీతయా రామానుమత్యా హనుమతే స్వకంఠస్థహారప్రదానమ్)

అర్కరశ్మిప్రతీకాశాం కాంచనీం మణివిగ్రహామ్.
సుగ్రీవాయ స్రజం దివ్యాం ప్రాయచ్ఛన్మనుజర్షభః, ౭౧॥

వైడూర్యమణిచిత్రే చ వజ్రరత్నవిభూషితే.
వాలిపుత్రాయ ధృతిమా నంగదాయాంగదే దదౌ, ౭౨॥

మణిప్రవరజుష్టం చ ముక్తాహార మనుత్తమమ్.
సీతాయై ప్రదదౌ రామ శ్చంద్రరశ్మిసమప్రభమ్, ౭౩॥

అరజే వాససీ దివ్యే శుభాన్యాభరణాని చ.
అవేక్షమాణా వైదేహీ ప్రదదౌ వాయుసూనవే, ౭౪॥

అవముచ్యాఽఽత్మనః కంఠా ద్ధారం జనకనందినీ.
అవైక్షత హరీ న్సర్వాన్ భర్తారం చ ముహుర్ముహుః, ౭౫॥

తా మింగితజ్ఞః సంప్రేక్ష్య బభాషే జనకాత్మజామ్.

(మణివిగ్రహామ్) మణిప్రచురామ్. ౭౧॥

(ధృతిమాన్) ప్రీతిమాన్. ౭౨॥

(సీతాయై ప్రదదౌ) హనుమతే దాతవ్య మిత్యాశయేన దదౌ. ౭౩॥

(అరజే) నిర్మలే. అకారాంతత్వమార్షమ్. అవేక్షమాణా భర్తార మితి శేషః. స్త్రియాః స్వాతంత్ర్యాభావాత్ భర్త్రనుజ్ఞాం కాంక్షితవతీతి శేషః. ౭౪॥

(హారం) రామదత్తం. సదసి మహ్యం హారప్రదానం, కస్మైచిత్ పారితోషికతయా దాపయితు మితి నిశ్చిత్య అయం హారః యేషు కస్మై దేయ ఇత్యాశయేనావైక్షతే త్యర్థః. ౭౫॥

(తా మింగితజ్ఞ) ఇత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. యస్య యస్మిన్, పౌరుషం బలం, సముద్రలంఘనేన, విక్రమో లంకాదహనేన, బుద్ధిః అశోకవనికాప్రవేశేన. సర్వశః సర్వాణి యస్మిన్

ప్రదేహి సుభగే హారం యస్య తుష్టాసి భామిని. ౭౬½

పౌరుషం విక్రమో బుద్ధి ర్యస్మిన్నేతాని సర్వశః. ౭౭

దదౌ సా వాయుపుత్రాయ తం హార మసితేక్షణా,
హనుమాం స్తేన హారేణ శుశుభే వానరర్షభః. ౭౮

చంద్రాంశుచయగౌరేణ శ్వేతాభ్రేణ యథాఽచలః,
తతో ద్వివిదమైందాభ్యాం నీలాయ చ పరంతపః. ౭౯

సర్వా న్కామగుణా న్వీక్ష్య ప్రదదౌ వసుధాధిపః,
సర్వవానరవృద్ధా శ్చ యే చాన్యే వానరేశ్వరాః. ౮౦

వాసోభి ర్భూషణై శ్చైవ యథార్హం ప్రతిపూజితాః, ౮౦½

విభీషణోఽథ సుగ్రీవో హనుమాం జాంబవాం స్తథా. ౮౧

సర్వవానరముఖ్యా శ్చ రామేణా క్లిష్టకర్మణా,
యథార్హం పూజితా స్సర్వైః కామై రత్నైశ్చ పుష్కలైః. ౮౨

ప్రహృష్టమనస స్సర్వే జగ్మురేవ యథాగతమ్,
నత్వా సర్వే మహాత్మానం తత స్తే ప్లవగర్షభాః. ౮౩

విసృష్టాః పార్థివేంద్రేణ కిష్కింధా మభ్యుపాగమన్, ౮౩½

సంతీతి యస్య సంతుష్టాసి, తస్మై దేహీతి యోజనా. అన్యథా అన్యేషాం నిందోక్తి రేవ స్యాత్. ౭౬½——౭౯

(కామగుణాన్) కామ్యంత ఇతి కామాః, ప్రార్థనీయాః గుణాః యేషాం తే తాన్ ఆభరణాదివస్తువిశేషాన్. ౮౦½

(విభీషణోఽథేతి.) అత్ర సంభావితపరిగణనే ప్రథమం కీర్తనా ల్లబ్ధ్వా కులధన మిత్యనువాదాచ్చ ఆదావేవ విభీషణః సంభావిత ఇతి బోధ్యమ్. ౮౧——౮౩½

(శ్రీరామేణ విభీషణసుగ్రీవాదీనాం స్వస్వావాసప్రేషణపూర్వకం భరతస్య యౌవరాజ్యాభిషేకః)

సుగ్రీవో వానరశ్రేష్ఠో దృష్ట్వా రామాఽభిషేచనమ్. ౯౬

లబ్ధ్వా కులధనం రాజా లంకాం ప్రాయా ద్విభీషణః. ౯౪

స రాజ్య మఖిలం శాస న్నిహతారి ర్మహాయశాః. ౯౫

రాఘవః పరమోదారః శశాస పరయా ముదా,
ఉవాచ లక్ష్మణం రామో ధర్మజ్ఞం ధర్మవత్సలమ్. ౯౬

ఆతిష్ఠ ధర్మజ్ఞ మయా సహేమాం గాం పూర్వరాజాధ్యుషితాం బలేన,
తుల్యం మయా త్వం పితృభి ధృతా యా తాం యౌవరాజ్యే ధురముద్వహస్వ. ౯౭

సర్వాత్మనా పర్యనునీయమానో యదా న సౌమిత్రి రుపైతి యోగమ్,

(సుగ్రీవ) ఇత్యర్ధమ్. అత్రాపి వచనవ్యత్యయేన, కిష్కింధామభ్యుపాగమ దిత్యనుషజ్యతే. ౯౪

(లబ్ధ్వే త్యర్ధమ్.) కులధనం ఇక్ష్వాకుకులధనమ్. శ్రీరంగవిమాన మితి సంప్రదాయః. ౯౪

(శాసన్) దుష్టనిగ్రహం కుర్వన్, శశాస బుభుజ ఇత్యర్థః. ధాతూనా మనేకార్థత్వాత్. ౯౫—౯౬

"లక్ష్మణేమాం మయా సార్ధం ప్రశాధి త్వం వసుంధరాం" ఇతి పూర్వాభిషేకారంభే భరతాసన్నిధానే ప్రతిజ్ఞానాత్ "రామో ద్విర్నాభిభాషత" ఇతి నియమా ల్లక్ష్మణమేవ యౌవరాజ్యే నియుంక్తే (ఆతిష్ఠేతి.) పూర్వరాజైః మన్వాదిభిః, అధ్యుషితాం, ఆతిష్ఠ పాలయ, పితృభిః పితృపితామహప్రపితామహైః యా ధృతా తాం ధురం మయా తుల్యం యథా భవతి తథా యౌవరాజ్యే స్థిత్వా ఉద్వహస్వ. ౯౭

(యౌవరాజ్యే నియుజ్యమానః) యౌవరాజ్య మంగీకురుష్వేతి నియమ్యమానః. పర్యను

నియుజ్యమానోపి చ యౌవరాజ్యే తతోఽభ్యషించ ద్భరతం మహాత్మా. ౮౮

పౌండరీకాశ్వమేధాభ్యాం వాజపేయేన చాసకృత్,
అన్యై శ్చ వివిధై ర్యజ్ఞై రయజ త్పార్థివర్షభః. ౮౯

రాజ్యం దశ సహస్రాణి ప్రాప్య వర్షాణి రాఘవః,
శతాశ్వమేధానాజహ్రే సదశ్వాన్భూరిదక్షిణాన్. ౯౦

ఆజానులంబబాహు స్స మహాస్కంధః ప్రతాపవాన్,
లక్ష్మణానుచరో రామః పృథివీ మన్వపాలయత్. ౯౧

రాఘవ శ్చాఽపి ధర్మాత్మా ప్రాప్య రాజ్య మనుత్తమమ్,
ఈజే బహువిధై ర్యజ్ఞై స్ససుహృత్ జ్ఞాతిబాంధవః. ౯౨

న పర్యదేవ న్విధవా న చ వ్యాలకృతం భయమ్,
న వ్యాధిజం భయం వాఽపి రామే రాజ్యం ప్రశాసతి. ౯౩

నీయమానః పునః పున రనునయేన పృచ్ఛ్యమానః సన్నపి చ సర్వాత్మనా సర్వప్రకారేణాఽపి, యదా, యోగం సంమతిం. నోపైతి. స్వశేషత్వవిరుద్ధత్వజ్ఞానాత్ జ్యేష్ఠే భరతే విద్యమానే స్వస్య తదనుచితత్వజ్ఞానాచ్చేతి భావః. తదా భరతం అత్యంతపరతంత్రం. యౌవరాజ్యే అభ్యషించత్. ౮౮

(పౌండరీకేతి.) అత్రోత్తరక్రత్వారంభోక్తి ర్వనవాసా త్పరమగ్న్యాధానపూర్వకం పూర్వక్రతవోపి రామేణ కృతా ఇత్యస్యోపలక్షణమ్, ౮౯—౯౧

(చాపీతి) నిపాతసముదాయోవధారణార్థోఽభిన్నక్రమః. ససుహృత్ జ్ఞాతిబాంధవ ఏవేత్యర్థః. ౯౨

(న పర్యదేవ న్నితి.) న పర్యదేవయ న్నిత్యర్థః. ౯౩

(శ్రీరామేణ అశ్వమేధాదియజనపూర్వకం సుఖేన ప్రజాపరిపాలనమ్)

నిర్దస్యు రభవ ల్లోకో నానర్థః కంచిదస్పృశత్,
న చ స్మ వృద్ధా బాలానాం ప్రేతకార్యాణి కుర్వతే. ౯౪

సర్వం ముదితమేవాసీ త్సర్వో ధర్మపరోఽభవత్,
రామ మేవానుపశ్యంతో నాభ్యహింస న్పరస్పరమ్. ౯౫

ఆస న్వర్షసహస్రాణి తథా పుత్రసహస్రిణః,
నిరామయా విశోకా శ్చ రామే రాజ్యం ప్రశాసతి. ౯౬

రామో రామో రామ ఇతి ప్రజానా మభవ న్కథాః,
రామభూతం జగదభూ ద్రామే రాజ్యం ప్రశాసతి. ౯౭

నిత్యపుష్పా నిత్యఫలా స్తరవః స్కంధవిస్తృతాః,
కాలే వర్షీ చ పర్జన్యః సుఖస్పర్శ శ్చ మారుతః. ౯౮

బ్రాహ్మణాః క్షత్రియా వైశ్యా శ్శూద్రా లోభవివర్జితాః,
స్వకర్మసు ప్రవర్తంతే తుష్టా స్సైస్స్వైరేవ కర్మభిః. ౯౯

ఆస న్ప్రజా ధర్మరతా రామే శాసతి నానృతాః,
సర్వే లక్షణసంపన్నా స్సర్వే ధర్మపరాయణాః. ౧౦౦

దశవర్ష సహస్రాణి దశ వర్షశతాని చ,
భ్రాతృభి స్సహిత శ్శ్రీమా న్రామో రాజ్య మకారయత్. ౧౦౧

(రామ మేవేతి.) అన్యోన్యనిర్మూలనవైరే సత్యపి రామముఖం మ్లానం భవిష్యతీతి మత్వా పరస్పరం నాఽభ్యహింస న్. పరమధార్మికం రామమేవానుచింతయంతోఽన్యోన్యవైరం ప్రజహురి త్యర్థః. ౯౫ ౧౦౧

ధన్యం యశస్య మాయుష్యం రాజ్ఞాం చ విజయావహమ్,
ఆదికావ్య మిదం త్వార్షం పురా వాల్మీకినా కృతమ్. ౧౦౨

యః పఠే చ్ఛృణుయా ల్లోకే నరః పాపా ద్విముచ్యతే, ౧౦౨½

పుత్రకామస్తు పుత్రా న్వై ధనకామో ధనాని చ. ౧౦౩

లభతే మనుజో లోకే శ్రుత్వా రామాఽభిషేచనమ్,
మహీం విజయతే రాజా రిపూం శ్చాప్యధితిష్ఠతి. ౧౦౪

రాఘవేణ యథా మాతా సుమిత్రా లక్ష్మణేన చ,
భరతేనేవ కైకేయీ జీవపుత్రా స్తథా స్త్రియః. ౧౦౫

శ్రుత్వా రామాయణ మిదం దీర్ఘ మాయుశ్చ విందతి,
రామస్య విజయం చైవ సర్వ మక్లిష్టకర్మణః. ౧౦౬

అథ రామాయణపఠనే ఫలం దర్శయతి (ధన్య మిత్యాది) సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యమ్. ఋషిః వేదః తత్సబంధి. వేదోపబృంహణ మితి యావత్. పురా అవతారాత్పూర్వమ్. రామోత్తర తాపనీయమూలత్వేన పురాతన మిత్య ర్థః. యద్వా పురా సర్వకవిభ్యః పూర్వమ్, న త్వవతారాత్పూర్వ మిత్యర్థః. "ప్రాప్తరాజ్యస్య రామస్య వాల్మీకి ర్భగవా నృషిః, చకార చరితం కృత్స్నం విచిత్రపద మాత్మవా న్" ఇతి రామే ప్రాప్తరాజ్యే సతి చకారే త్యుపక్రమాత్ "రామ స్సీతా మనుప్రాప్య రాజ్యం పున రవాప్తవా న్" ఇతి రాజ్యప్రాప్తిపర్యంతం భూతతయా నిర్దిశ్య తతః పరం బ్రహ్మలోకం ప్రయా స్యతీత్యేతదంతం భవిష్యత్తయా నిర్దేశాత్ "కో న్వస్మి న్ సాంప్రతం లోకే" ఇత్యాదౌ సాంప్రతశబ్ద ప్రయోగాత్ "రామభూతం జగదభూ ద్రామే రాజ్యం ప్రశాసతి" ఇతి సకలలోకవిదితరామవిషయ ప్రశ్నానుపపత్తేః సర్వథా పరిహృతత్వాత్. "ఇతిహాసం పురాతనమ్" ఇత్యస్య ఆదికావ్యత్వా త్సంగతే రన్యేషా మపి విరోధాభాసానాం సుపరిహార్యత్వా చ్చాయ మేవార్థః. ౧౦౨—౧౦౨½

(పుత్రకామ స్త్వి త్యాది) సార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయమ్. రామాభిషేచనం రామాభిషేకా వధికం, అధితిష్ఠతి ఆక్రమ్య తిష్ఠతీ త్యర్థః, మాతా కౌసల్యా, జీవపుత్రాః భవంతీతి శేషః. ౧౦౩—౧౦౬

(రామాయణపఠనఫలమ్)

శృణోతి య ఇదం కావ్య మార్షం వాల్మీకినా కృతమ్,
శ్రద్దధానో జితక్రోధో దుర్గాణ్యతితరత్యసౌ. ౧౦౭

సమాగమం ప్రవాసాంతే లభతే చాపి బాంధవైః,
ప్రార్థితాంశ్చ వరా న్సర్వాన్ ప్రాప్నుయా దిహ రాఘవాత్. ౧౦౮

శ్రవణేన సురా స్సర్వే ప్రీయంతే సంప్రశృణ్వతామ్,
వినాయకా శ్చ శామ్యంతి గృహే తిష్ఠంతి యస్య వై. ౧౦౯

విజయేత మహీం రాజా ప్రవాసీ స్వస్తిమా న్వ్రజేత్,
స్త్రియో రజస్వలాః శ్రుత్వా పుత్రా న్సూయు రనుత్తమాన్. ౧౧౦

పూజయం శ్చ పఠం శ్చేమ మితిహాసం పురాతనమ్,
సర్వపాపాత్ప్రముచ్యేత దీర్ఘమాయు రవాప్నుయాత్. ౧౧౧

ప్రణమ్య శిరసా నిత్యం శ్రోతవ్యం క్షత్రియై ర్ద్విజాత్,
ఐశ్వర్యం పుత్రలాభశ్చ భవిష్యతి న సంశయః. ౧౧౨

రామాయణ మిదం కృత్స్నం శృణ్వతః పఠత స్సదా,
ప్రీయతే సతతం రామః స్స హి విష్ణు స్సనాతనః. ౧౧౩

(శృణోతి య ఇత్యాది) శ్లోకద్వయ మేకాన్వయమ్. దుర్గాణి దారిద్ర్యాదీని. ౧౦౭—౧౦౮

(వినాయకాః) విఘ్నకరా గ్రహాః. ౧౦౯—౧౧౧

బ్రాహ్మణవత్ క్షత్రియస్యాపి పాఠప్రాప్తౌ నియమ మాహ (ప్రణమ్యేతి.) వైశ్యాదీనాం కాముతికసిద్ధం బ్రాహ్మణాత్ ప్రణమనపూర్వకం శ్రవణమ్. ౧౧౨—౧౧౩

ఆదిదేవో మహాబాహు ర్హరి ర్నారాయణః ప్రభుః, ౧౧౩॥

కుటుంబవృద్ధిం ధనధాన్యవృద్ధిం స్త్రియశ్చ ముఖ్యాః సుఖ ముత్తమం చ.
శ్రుత్వా శుభం కావ్యమిదం మహార్థం ప్రాప్నోతి సర్వాం భువి చార్థసిద్ధిమ్, ౧౧౪॥

ఆయుష్య మారోగ్యకరం యశస్యం సౌభ్రాతృకం బుద్ధికరం సుఖం చ.
శ్రోతవ్య మేత న్నియమేన సద్భి రాఖ్యాన మోజస్కర మృద్ధికామైః, ౧౧౫॥

ఏవమేత త్పురా వృత్త మాఖ్యానం భద్రమస్తు వః.
ప్రవ్యాహరత విస్రబ్ధం బలం విష్ణోః ప్రవర్ధతామ్, ౧౧౬॥

దేవాశ్చ సర్వే తుష్యంతి గ్రహణా చ్ఛ్రవణా త్తథా.
రామాయణస్య శ్రవణా త్తుష్యంతి పితర స్తథా, ౧౧౭॥

భక్త్యా రామస్య యే చేమాం సంహితా మృషిణా కృతామ్.
లేఖయంతీహ చ నరా స్తేషాం వాస స్త్రివిష్టపే, ౧౧౮॥

ఇత్యార్షే, శ్రీమద్రామాయణే, ఆదికావ్యే, వాల్మీకీయే. చతుర్వింశత్సహస్రికాయామ్.
సంహితాయాం, యుద్ధకాండే, శ్రీరామపట్టాభిషేకో నామ
ఏకత్రింశదుత్తరశతతమ స్సర్గః

యుద్ధకాణ్డ స్సమాప్తః

(సౌభ్రాతృకం) సౌభ్రాతృకరం, సుఖం సుఖకరమ్. ౧౧౩॥—౧౧౫॥

(సంహితా) తుల్యత్వాత్ సంహితేతి వ్యపదేశః. ౧౧౬॥—౧౧౮॥

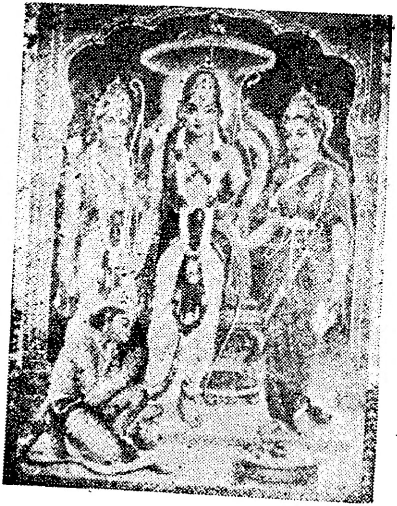
ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే, శ్రీరామాయణభూషణే, రత్నకిరీటాఖ్యానే, యుద్ధకాణ్డవ్యాఖ్యానే,
ఏకత్రింశదుత్తరశతతమ స్సర్గః.

ఇత్థం శ్రీమచ్ఛఠారే శ్చరణసరసిజద్వంద్వసేవాతిరేకా
దుద్భూతోద్దామబోధః కుశికసుతకులాపాంపతేరోషధీశః,
శ్రీమా న్గోవిందరాజో వరదగురుసుతో భావనాచార్యవర్య
ప్రేమ్ణైవ ప్రేర్యమాణో వ్యతనుత విపులాం యుద్ధకాండస్య టీకాం.

గోవిందరాజీయవ్యాఖ్యానే యుద్ధకాండ స్సమాప్తః

యదక్షరపదభ్రష్టం మాత్రాహీనం చ యద్భవేత్,
తత్సర్వం క్షమ్యతాం దేవ రామచంద్ర నమోఽస్తు తే.

యుద్ధకాండ స్సమాప్తః.

విజయ ముద్రాక్షరశాల, చిత్తూరు.